लेखकाचा दृष्टिकोन

सुमनाचा परिमळु । झुळकला अळुमाळु ॥

—श्रीज्ञानदेव

[ब]हुत दिवसांचा माझा संकल्प आज अंशतः तरी सफळ होत आहे, [म्ह]णून मला समाधान वाटतें. सुमारें चौदा वर्षांपूर्वी मीं 'आजकालचे [सा]हित्यिक' या नावाचें माझें लहानसें टीकात्मक पुस्तक प्रसिद्ध केलें. [त्या]पासून माझी मनीषा अशी कीं, सर्व मराठी वाङ्मयाचा विवेचक [इति]हास आपण लिहावा. मराठी साहित्याच्या सर्वंघ उद्यानाचा परिचय [क]रून देण्याची ती अपेक्षा पुरेपूर पूर्ण करणारा हा ग्रंथ नसला, तरी [त्या]तील निवडक पुष्पांच्या सुगंधाची झुळूक वाहून नेण्यास हा ग्रंथ [स]मर्थ ठरेल असा मला विश्वास वाटतो. म्हणून मीं त्याचें नांव ठेविलें [आ]हे 'मराठीचा परिमल.'

हा समग्र ग्रंथ सुमारें बाराशें पृष्ठांचा व दोन खंडांचा होणार आहे. [त]रीहि मराठींतील थोर थोर अशा सर्वच लेखकांचा परामर्श कांहीं मला

साहित्याची तोंडओळख

या ग्रंथांत घेतां आला नाहीं. ज्ञानेश्वरापासून आजकालच्या साहित्यिकांपैकीं पन्नास-साठ प्रमुख ग्रंथकारच मीं निवडले आणि त्यांच्या वाङ्मयाचा पुसट परिचय करून देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या [त]ोडीचे तितकेच ग्रंथकार अजून शिल्लक राहिलेले आहेत, याची मला

जाणीव आहे. पण परिस्थितीची मर्यादा संभाळून, मला जे प्रातिनिधिक वाटले त्या ग्रंथकारांच्या साहित्य–संपदेचें अल्पसें दर्शन, मीं येथें घडविलें आहे. साहित्यांतील रथीमहारथींनाहि प्रत्येकीं अवघ्या वीस पानांतच बसविणें मला भाग पडलें. या संकोचामुळें ते सरस्वती–भक्त जसे रागेजणार नाहींत, तसेंच वाचकांनींहि रागावूं नये म्हणजे झालें. माझ्या शक्ति अजमावून मला जेवढें क्षेत्र आंखून घेतां आलें, तेवढ्यांत हें कार्य मीं पार पाडलें आहे. माझी भूमिका ना चिकित्सक संशोधकाची, ना विद्वान टीकाकाराची; तर केवळ नम्र वाटाड्याची.

प्रत्येक ग्रंथकाराचें अल्पसें चरित्र आरंभीं देऊन त्याच्या विशिष्ट वाङ्मय-गुणांची ओळख करून देणारे उतारे पुढें दिले आहेत. त्या त्या वाङ्मय प्रकारांचीं लक्षणें सांगून त्या ग्रंथकाराच्या साहित्याचे गुण–दोष–विवेचनहि मीं यथावसर केलें आहे. पण भर दिला आहे तो, वाङ्मयाच्या परिचयावर, मूल्य–मापनावर नव्हे. मूळ वस्तु काय आहे, याची कल्पना वाचकास करून द्यावी हाच प्रधान हेतु. प्रत्यक्ष हिराच डोळ्यापुढें ठेवणें हें पहिलें काम; मग त्याची जात, त्याचें वजन, त्याचे गुणधर्म वगैरेंची चिकित्सा करणें सोपें जातें. गेल्या सुमारें एक हजार वर्षांत जें निर्माण झालें, त्याच्या गुणांचें द्योतक असें या ग्रंथांतील वेंचे वाचून वाचकवर्ग मूळ समग्र ग्रंथाचा आस्वाद घेण्यास प्रवृत्त होईल अशी माझी अपेक्षा आहे. ज्याला ज्याला हा 'परिमल' मिळेल त्याचे पाय जेथून तो परिमल येतो त्या उद्यानाकडे वळले कीं माझें काम झालें. असा परिचयात्मक व प्राथमिक स्वरूपाचाहि ग्रंथ प्रकाशित करण्यास सध्यांची परिस्थिति बरीचशी प्रतिकूलच आहे. तरीहि शिक्षकांच्या सहकार्यावर चाललेल्या 'दि टीचर्स आयडिअल पब्लिशिंग हाऊस लि.'चे चालक श्री. न. शं. कुलकर्णी यांनीं या ग्रंथाचें प्रकाशन अंगीकारलें हें त्यांना भूषणावह आहे.

महाराष्ट्र शारदेनें आपल्या सुमारें एक हजार वर्षांच्या आयुष्यांत दे

तेज प्रगटविलें आहे व जें कर्तृत्व गाजविलें आहे, तें कोणत्याहि अन्य भारतीय भाषेला हेवा वाटण्यासारखेंच आहे. 'कोणताहि गूढ किंवा सूक्ष्म अर्थ नाना तऱ्हांनीं यथेष्ट व्यक्त करण्याची तिची शक्ति अप्रतिम आहे.' ही इतिहासाचार्य राजवाडे यांची प्रशस्ती यथार्थच आहे. धर्म, नीति, तत्त्वज्ञान इत्यादि आध्यात्मिक विषयांतील विचारांच्या बारीकसारीक छटाहि प्रगट करण्यांत मराठी भाषा तरबेज आहेच, पण शेती, व्यापार, युद्ध, राज्यशासन वगैरे शास्त्रांतील विचारहि मराठींतून सहजतेनें व सुलभतेनें उमटूं शकतात. कोश-वाङ्मय, नाट्यवाङ्मय, विनोदवाङ्मय,–इत्यादि वाङ्मय–प्रकारांचे बाबतींत तर, मराठी ही आपल्या भाषा–भगिनींपेक्षां दोन पावलें पुढेंच आहे. शब्दांची संपन्नता, भाषकांची संख्या व विचार–प्रकटीकरणाची शक्ति या तिन्ही दृष्टींनीं मराठीचें स्थान भारतीय भाषांमध्यें वरचें आहे.

मराठीची संपन्नता

'श्रीचामुण्डरायें करवियलें। गंगराजें सुत्तालें करवियलें' हे पांच शब्द म्हणजे मराठी भाषेचा पंचमुखी उगमच. म्हैसूर संस्थानांतील गोमतेश्वराच्या प्रचंड पुतळ्याखालीं शके ९०५ मध्यें जो शिलालेख कोरलेला आहे, त्यामध्यें हीं मराठी तेवीस अक्षरें काढलेलीं आहेत. हाच मराठींतील उपलब्ध असा पहिला लेख! त्याचें महत्त्व काय सांगावें ? श्रीशिवाजीमहाराजांच्या हातच्या चौदा अक्षराप्रमाणेंच हीं तेवीस अक्षरें अनमोल आहेत. नदीप्रमाणेंच भाषेचेंहि 'मूळ' शोधणें अवघड असतें. या शिलालेखापूर्वीहि मराठी भाषेचे पाझर कोठकोठें वहात असतीलच. संस्कृत ही तर सर्व भारतीय भाषांची गंगोत्रीच. तिच्यापासून महाराष्ट्री आदिकरून प्राकृत व अपभ्रंश भाषा निघाल्या व त्यांच्या झिरप्यांतून मराठीचा प्रवाह खळखळूं लागला. इसवी सनाच्या पांचव्या शतकापासून मराठी भाषा बोलण्यांत असावी. पण मराठीचें लेखन सुरू होऊन एक सहस्र वर्षे झालीं

असावीत. या कालावधींत मराठीचा 'मोगरा' चोहो अंगानीं फुलला त्याच्या कळ्याना 'अतिभारु' आला व त्याचा परिमळ दशदिशां सुटला. (ज्ञानेश्वरापासून मयूरेश्वरापर्यंत साऱ्या कविवराना मराठी भाषेची वकिली व संस्कृतच्या परंपरागत सत्तेविरुद्ध बंडखोरी करावी लागली.) स्वराज्यात मात्र मराठी भाषेचा मगदूर वाढतच गेला. 'येथ यदुवंशविलास । जो सकळकळानिवास ।' अशा न्यायी क्षितीशाचा गौरव स्वराज्यातील ज्ञानदेवानीं आपल्या 'भावार्थदीपिके'च्या अंतीं केला आहे. पण पुढें चारशें वर्षें यावनी भाषानीं मराठीवर आक्रमण केलें. तेव्हां शिवाजीमहाराजांना 'राज्य-व्यवहार-कोश' तयार करावा लागला आणि भाषिक स्वराज्याचाहि पाया घालावा लागला. संतकवींनीं मराठी भाषेचें शुद्ध स्वरूप टिक-विण्यास मोठेंच साहाय्य केलें. पेशवेकालीन सरदारांच्या व सेनापतींच्या पत्रव्यवहारांत मराठीचा दरबारी रुबाब झळकत आहे. बखरी व लावण्या-पोवाडे यांत अस्सल मराठीचा रगढंग व तडफ उठून दिसते.

'यथा राजा तथा भाषा'

यापुढें ब्रिटिशांच्या सत्तेचें सावट राष्ट्राच्या सर्वच अंगोपांगावर पसरलें. मराठीहि मरगळून पडली. तिला राजदरबारीं कोणी पुसेना, न्यायमंदिरीं कोणी विचारीना. फार काय, स्वराज्यासाठीं कंबर कसलेल्या संस्था-परिषदांचाहि कारभार इंग्रजींतूनच चालू लागला. 'मराठीचे शिवाजी'चाहि खाजगी पत्रव्यवहारसुद्धां इंग्रजींतच! मेकॉलेप्रभूचें भविष्य खरें होऊं लागलें—हिंदी माणूस अंत-र्बाह्य इंग्रज बनूं लागला. पण नवभारताचे द्रष्टे व स्रष्टे असणारे न्या. रानडे यांच्या भगीरथ प्रयत्नानंतर मुंबई विद्यापीठांत मराठीचा प्रवेश कसाबसा झाला, पण तो केवळ एम्. ए. परीक्षेपुरताच. परवांपरवां-पर्यंत मराठीची प्रश्नपत्रिका इंग्रजींतून काढीत! यापेक्षां विसंगति ती

विद्यापीठाचें शिक्कामोर्तब

काय असावयाची ? आतां विद्यापीठाच्या सर्व परीक्षांमध्यें मराठी भाषा, अभ्यासाचा विषय म्हणून, मान्यता पावली आहे. पुणें विद्यापीठ तर मराठीच्या उद्धारार्थच अवतरलें आहे. अध्यापनाचें माध्यम म्हणूनहि मातृभाषा मराठीच वापरण्याचा या विद्यापीठाचा विचार सध्यां चालू आहे. तो लवकरच कृतींत उतरेल अशीं चिन्हें दिसत आहेत. विशेष हें कीं, पुण्यामुंबईशिवाय, नागपूर, बडोदें, उस्मानिया, कर्नाटक, सागर, आग्रा, बनारस व मद्रास या आठ विद्यापीठांतहि मराठीचा अभ्यास चालू आहे. पण पाठ्य पुस्तकांची उणीव ही मातृभाषांच्या विकासांत विघ्न म्हणून सांगितली जाते. सुदैव मराठीचें कीं विद्यापीठांतील विद्यमान विषय तरी शिकविण्यास पुरेसे व साजेसे ग्रंथ तिनें आधींच निर्माण केलेले आहेत. श्री. वि. ल. भावे यांचें 'महाराष्ट्र सारस्वत' किंवा श्री. ल. रा. पांगारकर यांचा 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' हे ग्रंथ मराठीच्या अध्ययनाला उपयोगीं पडण्यासारखे आहेत. मात्र त्या दोन्ही ग्रंथांतील विषयांची समाप्ति पेशवाईच्या समाप्तीपाशींच होते. आणि पदवी–परीक्षेला अद्यावत मराठी वाङ्मयाचा इतिहास नेमलेला असतो. त्या परीक्षेच्या विद्यार्थ्यांना माझें हें पुस्तक थोडेंफार उपयुक्त वाटेल असा अंदाज आहे आणि सर्वसामान्य मराठी वाचकालाहि स्वभाषेंतील साहित्य–संपदेची कल्पना या ग्रंथाच्या वाचनानें स्थूल रूपानें तरी येईल अशी माझी अटकळ आहे.

एकाद्या विस्तीर्ण प्रदेशाचें निरीक्षण धावत्या विमानांतून करतात ना ? तसें हें मराठी साहित्याचें विमानावलोकन (Aerial View) आहे. उंचीवर गेलेल्या विमानांतून खालीं पाहूं लागलें म्हणजे डोंगर हे सोंगट्या वाटतात, दरी भेगेसारखी दिसते, उड्या घेणारा धबधबा झारींतील पाण्याची धार भासतो आणि डेरेदार व डौलदार आमराई ही कुंडींतील फुलझाडाप्रमाणें छोटेखानी दिसूं लागते. तशाच

शारदेचें शिरोभूषण

सूक्ष्म स्वरूपात या ग्रंथामध्यें सबंध मराठी वाङमय दृगाचर होईल. संतांचें वाङ्मय म्हणजे हिमालय-पर्वताच्या रांगा असतील, तर ज्ञानेश्वरी हें अत्युच्च असें गौरीशिखरच ! एका साक्षात्कारी बालयोग्याच्या आत्म्याचें प्रतिबिंब पूर्णचंद्राप्रमाणें त्यांत पडलेलें ! 'सिद्ध' ग्रंथच तो ! साऱ्या जगाच्या वाङ्मयांत त्याला तोड नाहीं. त्याचें सौंदर्य मीमांसेच्या कक्षेबाहेर आहे. तें सौंदर्य त्यांतील तत्त्वज्ञानाचें आहे कीं काव्याचें आहे ! आणि त्या काव्यांतील अलंकारांचीं रत्नमाणकें रसिकांची दृष्टि दिपवितात कीं त्यांतील भावनेचा कोमलपणा व भाषेचे लडिवाळपणा हे गुण त्यांचीं हृदयें हलवितात ! हें सांगणें कठीण आहे. टीका—शास्त्राच्या तराजूत तोललें न जाणारें, पण शब्दाशब्दांतून ओसंडणारें असें जीवंत काव्य ज्ञानेश्वरींत आहे. तींत ज्ञानेश्वरांचें मूर्तिमंत हृदयच अवतरलें आहे. एका महान् विभूतीच्या सहवासांत राहिल्याचें सुख, एका दिव्य हृदयाशीं आपल्या हृदयाच्या तारा क्षणमात्र तरी जुळल्याचा आनंद, ज्ञानेश्वरी वाचतांना होतो. महाराष्ट्र—शारदेचें हें शिरोभूषण पृथ्वीमोलाचें आहे. त्याचा अल्पस्प परिचय या पुस्तकाच्या प्रारंभींच करून देण्यांत आला आहे.

मराठी काव्याची गंगा ज्ञानेश्वरीपासून उगम पावली, तशी मराठी गद्याची यमुना 'मालाकार' चिपळूणकरांपासून निघाली. एक नवा, स्वतंत्र, वेगवान् व सामर्थ्यशाली असा प्रवाहच महाराष्ट्रामध्यें निर्माण करण्याचें श्रेय या दोघां महापुरुषांना आहे. ज्ञानेश्वरांच्या ज्ञान-गंगेंतूनच

दोन परंपरा

नामदेव-तुकाराम इत्यादींचे काव्यप्रवाह अभंग रूपानें वाहूं लागले. तसेच चिपळूणकर यांच्या प्रेरणेनें लो. टिळक, प्रि. आगरकर, प्रा. परांजपे, न. चिं. केळकर, वॅ. सावरकर, इतिहासाचार्य राजवाडे, ह.म.प. पांगारकर, नाटककार कोल्हटकर, कादंबरीकार आपटे, आचार्य विनोबा भावे-इत्यादि किती तरी विविध वाङ्मय-शाखेचे प्रभु निर्माण

राले आणि महाराष्ट्र साहित्य व महाराष्ट्र समाज समृद्ध व उन्नत करून गेले ! ' ज्ञान–दीप लावूं जगीं ' ही जशी संतकवींची प्रतिज्ञा, तशीच नवनवीन विद्यांचा, ध्येयांचा व तत्त्वज्ञानांचा प्रसार आपल्या मायभाषेंतून करण्याचें व्रत गद्य–लेखकांनीं घेतलेलें. संस्कृत भाषेच्या कडी-कुलुपांत अटकलेलें ' भांडार फोडून ' संतांनीं ' मराठियेचिये नगरीं साहित्य–सोनियाच्या खाणी ' उघडल्या, तशीच इंग्रजीचें सप्त भांडार लुटून, गद्य वीरांनीं मराठी भाषेची तिजोरी, नानाविध शैलींच्या व विचारांच्या मोल्यामाणकांनीं खच्चून भरली.

शैलीचे दोन प्रवाह

ज्याला ज्याला म्हणून आपली वाणी समाजाच्या कारणीं लावावयाची आहे, त्यानें ती सुबोध ठेवणें अवश्यच आहे. सार्‍या प्रेषितांची भाषा पहा. ती आबालवृद्धांना, स्त्रीपुरुषांना, कारूनारूंना सहज कळणारी असते. शास्त्रोक्त परंपरेचें, जीर्ण रूढींचें जोखड उलथण्यासाठीं अज्ञ बहुजनांनाच जागृत करणें धर्म-संस्थापकांना जरूर वाटतें. म्हणून ते बहुजनांच्या हितार्थ बहुजनामध्येंच मिसळनात, त्यांची भाषा बोलतात आणि त्यांच्या मनांत क्रांतीचें बीजारोपण करतात. भगवान् बुद्ध, महंमद पैगंबर इत्यादि प्रेषितांची भाषा अशीच सुटसुटीत आहे. बायबल किंवा उपनिषद् यांमध्यें तर बालांचीच बोली आहे. त्यांतूनहि उदात्त विचार व गहन तत्त्वज्ञान ऋषिमुनींनीं प्रगट केलें हें विशेष संतांची सारी बोलीहि अशीच दासीसारखी. आज ज्ञानेश्वरी दुर्बोध वाटते, ती कालमान व देशस्थिति बदलल्यामुळें. पण ती रचली, तेव्हां तिची भाषा ' आबालसुबोध ' अशीच ठेवलेली होती. तुकारामाचा बाणा तर ' सहज बोलणें हाचि उपदेश.' तेंच साधेपणाचें, ऐश्वर्य साने गुरुजींची वाणी ल्याली आहे. हरिभाऊ आपट्यांची रसवंतीहि तशीच. अगदीं अलीकडील 'नव-कथा व

नवकविता यांचा भाषा-वेष साधासुधाच असतो. त्याशिवाय बहुजन-समाजाच्या हृदयाला थेट भिडणारें लेखन होऊंच शकत नाहीं.

जन-सेवा हें साध्य व भाषा-सेवा हें साधन, असें मानणाऱ्या सरस्वती-पुत्रांच्या भाषा-शैलीचा हा एक निसर्ग-सुंदर प्रवाह झाला. पण वाग्विलास करून आपल्या बुद्धीचें तेज पसरविणारे पंडितकविहि सर्व देशांत, सर्वकाळीं निर्माण झालेले आहेतच. सूक्ष्म व गहन ज्ञानाचे संशोधन व प्रगति होते ती अशा पंडितांकडूनच. संस्कृतांतहि व्यास-वाल्मिकी यांनीं भारत-रामायण रचलें तें आपल्या डोळ्यापुढें समाजांतील शेवटला थर ठेवून, पण कालिदास भवभूतिप्रभृतींनीं आपल्या प्रतिभेच्या विलासासाठीं कलारुचिर भाषा उपयोजिली. मराठींतहि मुक्तेश्वर-मोरोपंतांदींनीं आपल्या प्रज्ञेचे पराक्रम आपल्या काव्यांत दाखविले; तसेंच कोल्हटकर-गडकरी इत्यादि साहित्यिकांनीं मराठी भाषेला नटवून-थटवून कलासंपन्न बनविलें. त्यांच्या भाषेंत कृत्रिमता येणें अपरिहार्यच होतें. त्यांचा आवाज विद्वान मंडळीच्या कानापर्यंतच जाऊन पोंचला. (सर्वसामान्य समाजाचें हृदय हलवून त्याचें परिवर्तन करूं इच्छिणाऱ्या लेखकानें आपली भाषा, रानच्या वाऱ्याप्रमाणें, मोकळी ठेवली पाहिजे.)

प्रस्तुतच्या प्रथम खंडांत ज्या पंचवीस साहित्यिकांचा परिचय घडविलेला आहे; त्यांचे एकेक गुण जो कोणी निरखून-पारखून पाहील; त्याला मराठी भाषेची थोरवी पटल्या-

अज्ञानी आक्षेप

शिवाय कधींच रहाणार नाहीं. ज्ञानेश्वरी म्हणजे तर दिव्य दीप-कलिकाच ! तिची तुलना तिच्याशींच होऊं शकते. पण त्याशिवाय नामदेवांच्या अभंगांतील आर्तता व प्रेमळपणा जगांतील कोणत्याही अभिजात कवीला साजून दिसणाराच आहे. एकनाथांनीं बहुजनसमाजाच्या गळीं धर्म-ज्ञान उतरविण्यासाठीं कितीं युक्त्या योजल्या हें ध्यानीं घेतलें म्हणजे त्यांच्या

प्रतिपादनानें व समतोल वृत्तीनें. तर्कशुद्ध मांडणी व समतोल विचार यांची देणगी केळकरांनीं आपल्या निबंधांतून मराठी मावेला किती विपुल प्रमाणांत दिली, याचें प्रत्यंतर-पुरावे या पुस्तकांत वाचकांस पहावयास मिळतील. तशींच शुद्ध वाङ्मय-सेवा म. म. पोतदार, आचार्य कालेलकर वगैरेंच्या निबंधांनींहि साधली आहे. परांजपे यांचे उपरोधिक निबंध इंग्रजीतील स्विफ्टचें स्मरण जसें करून देतात, तसेंच केळकरांचें लेखन ॲडिसनची आठवण करून देतात अर्थात हे सर्व लेखक पारतंत्र्याची तटबंदी फोडण्यासाठीं उत्सुक झालेले असल्यानें पाश्चात्य लेखकांपेक्षां यांच्या लेखनांत देशाभिमान रसरसलेला आहे हें विशेष. आचार्य कालेलकरांचीं प्रवास-वर्णनें जितकीं काव्यपूर्ण तितकींच पांडित्यपूर्णहि आहेत. त्यांना तोड मराठी वाङ्मयांत तरी नाहीं.

दहा निबंधकाराप्रमाणेंच दहा कादंबरीकारांचाहि स्थूल परिचय या ग्रंथांत करून दिलेला आहे. आधुनिक कादंबरी-लेखनाच्या

यशस्वी कादंबरीकार

दृष्टीनें पाहतां, हरिभाऊ आपटे हेच 'आद्य कादंबरीकार' ठरतात. 'वाङ्मय-सेवकांचे मुकुटमणि' या उच्च ध्रुवस्थानावर ते अढळ आहेत, असा निर्वाळा 'स्वभाव-लेखन'कार डॉ. सहस्रबुद्धे यांनीं दिला आहे. वास्तव कथानक, घरगुती भाषा, यथातथ्य वर्णन आणि सहजसुंदर स्वभाव-परिपोष हे त्यांचे गुण अलौकिक आहेत. करुण व वीर हे रस वठविण्यांत त्यांचा हात कोणी धरणार नाहीं. डॉ. शरचंद्र चतर्जी या बंगाली कादंबरीकाराची सर कोणत्याहि मराठी कादंबरीकारास येत नाहीं हें सत्य कोण नाकबूल करील ! अर्वाचीन कवींत जसे रवींद्र, तसेंच कथाकारांत शरच्चंद्र ! दोघेहि इतरांना अगम्यच ! पण शरद्‌बाबूंच्या जातीचें कथालेखन मराठींत कोणी केलें असेल तर तें हरिभाऊंनींच. आपल्या साऱ्या कला-कौशल्याचा उपयोग सामाजिक सुधारणेसाठीं हरिभाऊंनीं केला.

त्यांच्याइतकेंच यशस्वी कथालेखन करणारे दुसरे कादंबरीकार म्हणजे प्रा. फडके. दोघांचीं कथाक्षेत्रें अगदीं भिन्न आणि लेखन-शैलीहि अगदीं वेगळी. पण दोघांची कला-चातुरी मात्र उंची. सधन व सुविध युव-युवतींच्या प्रणयाचीं कल्पनारम्य चित्रें रंगविण्याची कला फडक्यांनीं कळसास पोहोचविली आहे. आपटे व फडके या दोघा रस-सिद्ध कादंबरीकारांचें साम्य-वैषम्य प्रस्तुत ग्रंथांत पाहतांना चिकित्सक वाचकांना आनंद वाटेल.

साहित्याची स्वतंत्र जात!

कादंबरीकार म्हणून सानेगुरुजींना कलेच्या दरबारांत कोणता क्रमांक मिळेल हें ठरविणें कठीण आहे. पण त्यांच्या कथालेखनाची जात निराळीच आहे. त्यांच्या मनाचा पिंड संताचा. त्या वृत्तींतून निघालेले सुवर्णकण त्यांच्या सर्व वाङ्मयांत विखुरलेले आहेत. रस-निर्मिति हें जर कलावंताचें प्रधान कार्य असेल; तर त्यांत सानेगुरुजी पूर्ण यशस्वी आहेत. त्यांच्या अंतरीचा जिव्हाळा तुकाराम-नामदेवाइतका उत्कट आहे. त्यामुळें 'श्यामची आई' वगैरे त्यांच्या कादंबऱ्यांनीं मराठी भाषेमध्यें उदात्त रसाचे पाट वाहविले आहेत. त्यांची भाषा-सेवा अजोड आहे. त्यांचा 'शाम' मराठींत अद्वितीय आहे. त्यांच्याइतकी रसाळ भाषा व उदात्त भावना इतरांच्या लेखनांत क्वचितच सांपडेल.

कला व प्रचार यांचा संगम

खांडेकर व माडखोलकर हे दोघे कोल्हटकरांचे शिष्य. त्या दोघांनीं आपल्या गुरुप्रमाणेंच महाराष्ट्र-शारदेवर बहुविध व बहुमोल अलंकार चढविले आहेत. खांडेकरांची कल्पनाशक्ति तर अत्यंत तरल व प्रसन्न. ते आपल्या कलेचा उपयोग लोकजागृतीसाठीं करतात. 'कलेसाठीं कला' म्हणण्याचा स्वप्राळूपणा त्यांच्या अंगीं नाहीं. प्रचार व कला या सावत्र भाऊ-बहिणांचें सख्य घडवून आणण्यांत

खांडेकर कुशल आहेत. तेंच कार्य वरेरकर यांनीहि, थोड्या निराळ्या रीतीनें, पार पाडलेलें आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांत कलेवर प्रचाराचा वरचष्मा दिसत असला, तरी हरिभाऊंसारखी सहजसुंदर भाषा व समाज-सुधारणेची तळमळ हेंहि गुण त्यांच्या कादंबऱ्यांत आढळतात. ग्रामीण कथालेखनाचा उत्कृष्ट नमुना दिघे यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांत दाखविला आहे. खेडूत जीवनाचा रुक्ष सांगाडा उभा करून, त्यांत काव्याचा प्राण फुंकण्याचें त्यांचें कसब असामान्य आहे. डॉ. केतकर यांनीं आपल्या विशाळ अनुभवाचा व दीर्घ चिंतनाचा उपयोग करून आपल्या कादंबऱ्या विचारप्रवर्तक बनविल्या आहेत.

पांच संतकवि, दहा निबंधकार व दहा कादंबरीकार--अशा पंचवीस वाग्भटांच्या साहित्याचा 'परिमळ' या ग्रंथांत दरवळलेला वाचकांना आढळेल. ग्रंथाच्या दुसऱ्या खंडांत दहा नाटककार व दहा आधुनिक कवी यांच्या रसपूर्ण साहित्याचा मधुर गंध पसरलेला असेल आणि पांच लघुकथाकार, पांच लघुनिबंधकार व पांच विनोदकार यांच्याहि वाङ्मयाची तोंडओळख करून दिली जाईल.

विषयाचा आटोप

त्यामुळें आरंभापासून आतापर्यंतच्या महाराष्ट्र सारस्वतांतील ठळक भाषा-शैलींचें, प्रमुख लेखन-प्रवाहांचें आणि विशिष्ट विचार-सरणींचें स्थूल दर्शन वाचकांस घडेल आणि तो मूळचें सर्व वाङ्मय वाचण्यास प्रवृत्त होईल अशी आशा मी बाळगतों. महानुभावी वाङ्मयाचें दर्शन घडविण्याचें काम उरलें आहे याची जाणीव मला आहे. ज्ञानेश्वरांच्या काळापूर्वीच या पंथाच्या वाङ्मयाला आरंभ झाला हें खरें, परंतु कंजूष बापानें लपवून ठेवलेला ठेवा जसा पुढें केव्हां तरी मुलाला अनपेक्षित सांपडतो, तसा कांहींसा प्रकार या वाङ्मयाचा झाला आहे. भास्करभट्ट, नरेंद्र इत्यादि कवींनीं मराठीची फार मोठी सेवा केली आहे. त्याचप्रमाणें इतिहासाचार्य राजवाडेप्रभृति प्रबंधकारांचाहि परिचय करून द्यावयाचें

राहिलें आहे पण ह्यासाठीं स्वतंत्र ग्रंथच लिहिण्याचा माझा मानस आहे.

सांप्रत मराठी भाषा यौवनांत पदार्पण करीत आहे. इंग्रजी, फ्रेंच वगैरे भाषांप्रमाणें तिला अद्याप आपला संसार थाटावयाचा आहे तिच्या बाल्यपणीं, संस्कृतच्या आजीनें तिचें लालनपोषण केलें व अजूनहि नव शब्द-निर्मितीच्या खणानारळानीं ओटी भरण्यास ती कधीं कंटाळत नाहीं. कानडी, तामीळ व तेलगू यांचे संस्कार मराठीवर झालेले आहेत, नंतर फारशी अरबी यांचा पगडा बसला आतां इंग्रजीचें वर्चस्व चालू आहे. तिचें अनुकरण करण्याकडे अद्याप ओढा आहे. अशा सर्व परभाषांनीं मराठीला सुमारें तीन हजार शब्दांचें दान केलें आहे. तरीहि तिची शब्द-संख्या सव्वा लाखाच्या आसपासच आहे. इंग्रजीचे शब्द भांडार पांवसहा लाखावर आहे, हें लक्षांत घेतलें म्हणजे मराठीची धन दौलत किती वाढावयास पाहिजे याची कल्पना येते. मराठी बोलणाऱ्यांची संख्या सुमारें तीन कोटि आहे, म्हणजे भाषकांच्या संख्येनुसार भारतांत तिचा क्रमांक चौथा लागतो. पण भाषकांच्या संख्येच्या मानानें मराठीची ग्रंथ संतति मात्र अल्पच आहे. एकूणएक मराठी पुस्तकांची मोजदाद केली, तरी ती तीस हजारांचे वर काहीं जात नाहीं. इ. स. १८०० ते १९३७ या १३७ वर्षांच्या काळांत मराठींत फक्त १८७६८ ग्रंथ निर्माण झाले याचा अर्थ सरासरीनें दर वर्षी १३७ च पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं पण हीहि प्रगतीच म्हटली पाहिजे. कारण, ज्ञानेश्वरीपासून १८६४ सालापर्यंत सुमारें सहाशें वर्षांच्या अवधींत मराठींमध्यें अवघे ६६१ ग्रंथ तयार झाल्याची नोंद न्या रानडे यांनीं केली होती त्यांनीं आपल्या भाषेचें हें दारिद्र्य स्वतः जाणलें व दुसऱ्यांना दाखविलें, एवढेंच नव्हे, तर तें दूर करण्याचाहि प्रयत्न सर्वांगांनीं केला. १८७८ सालीं त्यांनीं 'मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळी' काढली. याच बीजांतून आजची 'महाराष्ट्र

ग्रंथ-भांडार दरिद्री कां ?

साहित्य परिषद' जन्मास आली. असेंच भाषा-वृद्धीचे अन्य प्रयत्नहि त्यांनीं केले. त्याचें फळ म्हणजे १८६६ ते १८९६ या तीस वर्षांत पांच हजारावर मराठी ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. यांत शालोपयोगी ८०० व किरकोळ ११०० असले, तरी ग्रंथ-निर्मितीचें प्रमाण आशादायकच आहे.

१९०१ ते १९१० या दशकांत मराठींमध्यें १८०२ ग्रंथ प्रसिद्ध झाले. याच कालखंडात बंगाली भाषेमध्यें १०५३५ ग्रंथ निर्माण झाले.

भाषा-भगिनींशीं तुलना

बंगाली भाषकाची संख्या मराठी भाषकाच्या दुप्पट आहे हें जरी खरें, तरी ग्रंथ-निर्मितीमध्यें बंगभाषा पांचपट संपन्न आहे. या बाबतींत गुजरातीहि मराठीच्या पुढेंच आहे. मराठी भाषभाषकाच्या चतुर्थांश संख्या गुजराती बोलणाऱ्याची आहे. पण वरील दहा वर्षांत गुजरातींत ३९६९ पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं. याचा अर्थ एक लाख माणसांमागें मराठींत १९ पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं, तर गुजरातींत ६८ झालीं. हिंदीचें साम्राज्य तर फारच विशाल.

मराठींतील हें ग्रंथ-दारिद्र्य दूर होण्यास साक्षरतेचा प्रसार त्वरेनें झाला पाहिजे. स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेनें त्यासाठीं दहा वर्षांची मुदतच घालून दिली आहे. त्याबरोबरच महाराष्ट्रीय समाजाची आर्थिक स्थितिहि सुधारली पाहिजे. जो काहीं उणापुरा पैसा महाराष्ट्रीयांच्या हातीं येतो, तो अन्न व वस्त्र या दोन प्राथमिक गरजा भागविण्यातच उडतो. अशा स्थितींत साहित्याच्या वाट्याला कितीसा पैसा येणार? तिसरा उपाय म्हणजे प्रकाशनाची सुयंत्र व्यवस्था. ती अस्तित्वात येणें हें साहित्याच्या विकासाला पोषक ठरेल. दैनिक वृत्तपत्राप्रमाणें एकाच दिवशीं एकाच ग्रंथाच्या प्रति महाराष्ट्रांतील शेंपन्नास ठिकाणीं तरी उपलब्ध झाल्या पाहिजेत. युद्धकालीन

भाषेच्या विकासाचे मार्ग

मंदी ही तर, साथीच्या रोगाप्रमाणें, मराठी साहित्याचा गळा दाबूं पहात आहे. पण ती लाट गेल्यानंतरहि, मराठी—भापकांचें आद्य कर्तव्य हें ठरतें कीं, त्यांनीं स्वतःला, ग्रंथ विकत घेऊन वाचण्याची संवय लावावी. पाश्चात्यांच्या संसर्गामुळें, आतां आपल्याला वर्षातील वेगवेगळ्या ऋतूसाठीं, किंबहुना दिवसातील निरनिराळ्या प्रहरासाठीं भिन्न-भिन्न पोपाक करण्याची सवय जडत चालली आहे. वेरूळें-अजंठासारखीं प्रेक्षणीय स्थळें पहाण्यासाठीं सफरी काढण्याची उमदी संवयहि आपल्या अंगवळणीं पडली आहे. त्याप्रमाणेंच आपल्या घरच्या वार्षिक अंदाजपत्रकांत ग्रंथ-खरेदीसाठीं कांहीं ना कांहीं रक्कम आपण मंजूर करून ठेवणें अगत्याचें व हिताचें आहे. नाहीं तर आजकाल मोटारवंत विद्वानहि वाङ्मयाची उधार-उसनवारी करतांना आढळतात ! ही स्थिति पालटून प्रत्येक साक्षर महाराष्ट्रीय जर मराठी वाङमयाचा आस्वाद घेण्यास सरावला, तर त्याचें व त्याबरोबरच मराठी भाषेचेंहि कोटकल्याण होईल. इतर दैवताप्रमाणेंच सरस्वतीदेवीचीहि पूजा 'यथामीलितोपचार द्रव्यांनीं' करण्यास आपण शिकलें पाहिजे, म्हणजे सरस्वतीहि आपल्या चित्ताला शांति व जीवनाला रुचि यांचें पसायदान केल्याविना कधीं राहणार नाहीं.

'महात्मा' मासिक
कार्यालय, पुणें.
ता. १ डिसेंबर १९५२

दा. न. शिखरे

संत ज्ञानेश्वर : : : १

साधी ओवी! तीहि साडेतीन चरणांचीच. पण तिच्यामध्ये ज्ञानेश्वरांनी प्राण फुंकला. त्यामुळे ती ओवी सजीव झाली, महाराष्ट्रातील घराघरात दिसू लागली, पोरकापोरांशी खेळू लागली, माळ्यासाळ्यांना आणि कुंभार-लोहारांच्या जिभेवर खेळू लागली, मोटेवर आणि जात्यावर ती येऊ लागली, गेली सातशे वर्षे ती मराठी-भक्तांची जीव की प्राण बनून गेली. 'ओवी ज्ञानेशाची' अशी म्हण तयार झाली. त्यांची वारकरी ज्ञानेश्वरीला "आई" म्हणून पुजतात. ज्ञानेश्वरीतील ओवी म्हटल्याशिवाय झोपी जायाचेच नाहीं, असा रोजचा नियम लक्षावधि महाराष्ट्रीयांचा आहे.

प्याले विष, दिले अमृत

जन्मापासून समाजाचा छळ सोसणेंच ज्यांच्या वाट्यास आलें, त्या ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या लेखनावर प्रसन्न प्रतिभेची अशी काहीं सुंदर व सुगंधी पसरण केलेली आहे कीं, तिला तोड सान्या पृथ्वीवरील वाङ्मयात सापडणें कठीण. समाजानें त्यांना विषाचे पेले दिले, पण समाजाला त्यांनी अमृताचे भरे दिले. त्यांच्या लेखनात नागा नाहीं व रागाला तर जागाच नाहीं. आवाज न चढविता व भिवई न उचावता सारें निरूपण केलेलें— प्रेमळ स्वरानें, स्मित मुद्रेनें, लडिवाळ भावानें, श्रोत्यांना राजी राखीत राखीत, गीतेतील गहन तत्त्वें उकलून दाखविलीं आहेत. ' निवृत्ति—ज्ञानदेव—सोपान—मुक्ताबाई ' ही चार भावंडांची नामावलि आज महाराष्ट्राला मुखोद्गत झालेली आहे. या चार भावंडांनीं महाराष्ट्र—भूमि पावन केली— महाराष्ट्र—भाषेची कूस धन्य केली.

रूढीचा जाच

गोदेच्या काठीं, पैठणापासून चार कोसावर, आपेगावीं तीं भावंडें जन्मलीं. पण त्यांचे जन्म झाले वडिलांनीं सन्यास घेतल्यावर. वडील विठ्ठलपंत काशीस जाऊन सन्यासी बनले. पण गुरूच्या आज्ञेवरून ते पुनः संसारात पडले. बारा वर्षें गेलीं. नंतर दोन. दोन वर्षांच्या अंतरानें हीं चार मुलें जन्मास आलीं. त्यात ज्ञानदेवाचा जन्म शके ११९७ मध्यें श्रीकृष्ण-जन्माष्टमीस झाला. चारी मुलें कांतिमान् व बुद्धिमान्. पण रूढीनें आंधळ्या झालेल्या समाजाला त्याचें काय ?

त्या वेळच्या रूढीप्रमाणें, सन्याशाच्या मुलांना मुंज करण्याचा अधिकार नाहीं, असा निर्णय आळंदीच्या ब्राह्मणांनीं दिला. एकदा सन्यास घेतल्यावर पुन संसार केल्याबद्दल त्यांनीं विठ्ठलपंतास देहांत प्रायश्चित्ताचीहि शिक्षा सांगितली. त्याप्रमाणें प्रयागला जाऊन विठ्ठलपंतांनीं सहधर्मचारिणीसह त्रिवेणी—संगमात जल—समाधि घेतली ! आईबाप अंतरले ! कोंवळीं पोरें उघडीं पडलीं. त्यांची कोणीं करुणा केली काय ? त्यांना कोणीं आसरा दिला काय ? निंदा, छळ, अपमान, उपासमार हींच त्यांना समाजानें दिलीं.

ताईनें काय शिकविलें ?

एके दिवशीं तर कहरच झाला ! ज्ञानदेव गावात भिक्षा मागून आले. भिक्षेची झोळी शिव्यानींच अधिक भरलेली होती. या 'सन्याशाच्या पोरा'ला पाहून एका धर्ममार्तंडाला अपशकुन झालासा वाटला. त्याचे अपशब्द असह्य झाले आणि ज्ञानदेव आपल्या खोपटात शिरले व त्यानीं दार लावून घेतलें ! त्यांचं वय होतं दहा वर्षांचें. त्या बाल-जीवाचें दुःख कोणीं जाणलें ? जाणलं फक्त मुक्ताताईनें. सहा वर्षांची ती चिमुरटी पोर, तीहि भिक्षा मागून घरीं आली होती. पहाते तों घराचें दार बंद–ताटी लावलेली. मुलीच्या जिवाचें पाणी पाणी झालें. पण हृदयात ज्ञानाची ज्योत पेटलेली. म्हणून तिनें शांतपणें आपल्या वडील बधूची विनवणी केली– "ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा !" विनवणीच केली असें नव्हे तर, ज्ञानेश्वराच्या अंगचं तेज फुलविण्यासारखे विचारहि 'लडिवाळ' मुक्ताबाई बोलू लागली—

विश्व जाहालिया वन्ही । संतमुखें व्हावें पाणी ॥

असा दया–क्षमा–शांतीचा बोध तिनें केला आणि "संत जेणें व्हावें ! जग–बोलणें सोसावें" असा नियम सांगितला व शेवटीं 'तुम्ही तरोनि विश्व तारा' अशी महान् प्रेरणाहि दिली. या तिच्या शान्या आशा–मनीषा भरून–ओसडून वहाव्यात अशीच अद्वितीय करणी ज्ञानदेवानीं केली.

(प्रवरा नदीच्या काठीं, नेवासे नावाच्या गावीं, महालया देवीच्या मंदिरापासून थोड्या अंतरावर, ज्ञानदेवानीं भगवद्गीतेवरील आपली टीका, "भावार्थ–दीपिका", शके १२१२ मध्यें, वयाच्या पधराव्या वर्षीं, गुरु निवृत्तिनाथ समोर बसले आहेत असें कल्पून निरपिली आणि "मेळविलें जन्मफळा" अशी आनंदाची ढेकर दिली !)

चार ज्योति निमाल्या !

ज्ञानेश्वरीनंतर अमृतानुभव. सुमारें आठशें ओव्यांचाच हा ग्रंथ, पण अध्यात्माचा अर्कच ! तो पूर्ण स्वतंत्र आहे. त्यात ज्ञानदेवाचा स्वानुभव

भरलेला आहे. जग हें ब्रह्मानें स्फुरण आहे व त्या दृष्टीनें जग व ब्रह्म एकच आहेत, असें अद्वैतज्ञान सूत्ररूपानें त्यात सांगितलेलें आहे. याहून लहानसा तिसरा ग्रंथ म्हणजे (चांगदेव-पासष्टी) योगिराज चांगदेव यानें फार मोठें. त्यानीं ज्ञानदेवाना कोरच पत्र पाठविलें. त्याला उत्तर म्हणून ज्ञानदेवानीं पासष्ट ओव्या त्याच कोऱ्या पत्रावर लिहून पाठविल्या. त्याचेंच नाव चांगदेव-पासष्टी या तीन ग्रंथाशिवाय सुमारें एक हजार अभंगहि ज्ञानदेवानीं रचिले. ते आज महाराष्ट्रातील लाखो वारकऱ्याच्या जिव्हाग्रावर खेळत आहेत. नामदेवादि संताच्या सांगाती यात्रा करता करता ज्ञानदेवानीं हे अभंग रचलेले आहेत. यात्रा संपवून आळदीस आल्यावर, त्यानीं आपली जीवित-यात्राच पुरी करावयाचें ठरविलें. आळदी येथें, इंद्रायणीच्या काठीं, शके १२१८ मध्यें, वयाच्या एकविसाव्या वर्षी, त्यानीं जिवंत समाधि घेतली!

समाधि-मंदिरात ज्ञानदेव प्रसन्न मुद्रेनें चालत गेले व नंतर निवृत्तिनाथानीं बाहेरून शिळा लावून घेतली. या अपूर्व प्रसगाचें वर्णन नामदेवानीं हृदय हलविणाऱ्या भाषेंत अभंग-रूपात केलें आहे. नंतरच्या दोघा भावानींहि सात महिन्याच्या आतच स्वेच्छेनें समाधि घेतली. मुक्ताबाईवरहि वीज कडाडली. त्यामुळें तिजवर मृत्यु ओढवला. चार ज्योति विझल्या-पण तरीहि त्या महाराष्ट्राला सतत प्रकाश देत आहेत. "जगीं सूर्य जैसे प्रगटले" असें त्याच वर्णन नामदेवानीं भक्तिभावानें केलें आहे.

अभंगाची अमृत-वृष्टि

ज्ञानदेवानीं नामदेवादि संताच्या सांगातीं द्वारका वगैरे क्षेत्राच्या यात्रा केल्या. या यात्रा करण्यातील हेतु ठायींठायींच्या देवाचें दर्शन सत्संगात राहून घ्यावें हा होताच, पण त्याबरोबरच समाजाची स्थिति प्रत्यक्ष पहावी व ती पहाता पहाताच समाजाला नीतिधर्माचा उपदेश करावा हाहि होता. ज्ञानदेवादि संत ठिकठिकाणीं कीर्तनें करीत आणि कीर्तनात आपापले अभंग म्हणत. ज्ञानदेवाचे हजार एक अभंग आजमितीला उपलब्ध आहेत. त्यातील हरिपाठाचे अभंग तर वारकरी समाजाच्या नित्यपाठात आहेत. नित्य पठणात असल्यामुळें अभंगाची भाषा जनतेच्या बदलत्या बोलीशीं

जवळीक राशीत आली आजहि सहज समजावेत, असेच ज्ञानदेवाचे अभंग आहेत. आज दुर्बोध झालेली ज्ञानेश्वरीहि मूळ "आबालसुबोध" अक्षरातच लिहिलेली आहे. तीनशे वर्षानंतर एकनाथांनी 'ग्रंथ पूर्वीचा अतिशुद्ध, परी पाठांतरीं शुद्धाशुद्ध' झाला असे पाहून ज्ञानेश्वरीची शुद्धि केली आणि पुढिलांनी तींत भेसळ करू नये म्हणून बजावून ठेवलें कीं, —

("ज्ञानेश्वरीपाठीं (= पाठात)। जो ओवी करील मऱ्हाटी।
तेणें अमृताचे ताटीं। जाण नरोटी ठेविली।)"

सोनियाचा दिवस

ज्ञानेश्वरीचा भर तत्त्वज्ञानावर, तसा त्यांच्या अभंगाचा भक्तीवर. पंढरीच्या विठ्ठलाची सगुण भक्ति जन-मनात रुजविणाऱ्या पावसाच्या सरी म्हणजे हे अभंग. 'रूप पाहतां लोचनीं। सुख जालें वो साजणी।' हा ज्ञानदेवांचा अभंग अजून भजनाच्या फडाफडावर न चुकता म्हटला जातो. 'बाप रखुमादेवीवरु' सगुण स्वरूपात प्रगट झाला म्हणजे 'सोनियाचा दिवस आजि। अमृतें पाहीला॥' असे ज्ञानदेवांना वाटतें. ते सर्वसामान्य मुमुक्षु जनांना उपदेशितात, "भजनापरिस साधन आणिक। कलियुगीं देख। आन नाहीं।" हरिभक्तिशिवाय मानवी जीवन व्यर्थ, हें लेंड्यापाड्यांतील मोळ्यामाऱ्यांना, दादु, निरक्षर, लोकांना पटवून देण्यासाठीं ते दारसल्या-मागून दाखले देतात —

गळितशिर हे कलेवर रे। उदकविण सरिता भयंकर रे।
रवि-शशिविण अंबर तैसें। हरिविण जिणें असार रे॥

(डोकं पडलें कीं सारे शरीर प्रेत होतं, पाणी आटलें कीं नदी भयंकर भासते आणि चंद्र-सूर्याशिवाय आकाश भयाण दिसतें, तसेच हरिभक्ती-शिवाय जीवन सुनें, रितं आहे.)

भक्तीची तीव्रता

पंढरीला जाऊन विठ्ठलाची भेट घेण्याची तीव्र तळमळ ज्ञानदेवांना लागली होती.

"माझे जिवीची आवडी। पंढरपुरा नेईन गुढी॥
पांडुरंगीं मन रंगलें। गोविंदाचे गुणीं वेधलें॥"

अशा आर्त शब्दांनीं त्यांनीं आपलें मनोगत, आपली तळमळ बोलून दाखविली आहे. सर्व सुखाचें, सर्व आनंदाचें भांडार पांडुरंगाचे चरणीं आहे, हे सांगताना ते म्हणतात,

अनंताचि संसार सुखाचा करीन। आनंद भरीन तिन्ही लोक।
जाईन गे माये तया पंढरपुरा। भेटेन माहेरा आपुलिया।
सर्व सुकृताचें फळ मी लाहीन। क्षेम मी देईन पांडुरंगीं।
बापरखुमादेवीवरु विठ्ठलेंसीं भेटी। आपुले संवसाटीं करूनि ठेवा॥

देवाच्या भेटीसाठीं भक्त किती विव्हळ होतो, याची कल्पना संसारी माणसाला यावी, म्हणून नाना संतांनीं विरहिणीचे अभंग रचले आहेत. ज्ञानदेवहि एका अभंगात आपली विव्हळता वर्णितात—

"पडिलें दूरदेशीं मज आठवे मानसीं।
नको नको हा वियोग कष्ट होताती जिवासी॥
दिनु तैसी रजनी मज जाली गे माये।
अवस्था लावुनि गेला अझुनी का न ये॥"

हीच हरिभक्ति बालकाच्या बोबड्या भाषेतहि त्यांनीं रंगविली आहे. एका गौळणीचें रूपक घेऊन ते म्हणतात—"कुनिकुन आला साल्गपानी। मला पोतासी धरिल"

अद्वैत तत्त्वज्ञान

असा भावभक्तीचा फुलोरा अभंगाच्या पायापायावर फुललेला असला, तरी अद्वैत तत्त्वज्ञान व निर्गुण भक्ति यांचीं फळेंहि मधूनमधून लटकलेलीं आढळतात.

"तूं तों माझें मी तों तुझें। ऐक्य जालें तेथें कैंचें दुजें
तू तो मी गा, मी तो तू गा। जगानें आपुडीं नेणती पैं गा॥
निर्गुण होतें तें गुणासि आलें। अज्ञान निरसूनि एकचि जालें॥"

श्रोते ज्या अधिकाराचे, तसा उपदेश संत करतात. आधी सगुणाची गोडी लावून मग त्यातून निर्गुणाकडे नेण्याचा साऱ्या संताचा मार्ग आहे. "सोऽहं" हें अध्यात्मज्ञानाचें मूळ तत्त्वहि एका अभंगात ज्ञानदेवांनी किती सोप करून सांगितलें आहे. ते म्हणतात,

"आता यावरते उरलें नाहीं काहीं । देहींचि विदेही होऊनि ठेलें ॥
आमुचे आम्ही देव आमुचे आम्ही भक्त । आमुचे आम्ही मुक्त एकविध ॥
आमुचे आम्ही ज्ञान आमुचें आम्ही ध्यान । सोऽहं रश्मी खूण ज्ञाता आली ॥
ज्ञानदेव म्हणे निर्गुण निरंजन । मनाचे मोहन मूर्तिमार्जी ॥"

समुद्रात मिठाचा पुतळा विरघळून जावा, तसा देवामध्यें भक्त समरस होतो—देवाची पूजा करता करता तो स्वतःच देव बनतो, असें अनुभवामृत ज्ञानदेवांनी आपल्या अभंगाच्या साऱ्या द्रोणातून भरभरून दिलें आहे. आणि ज्ञानेश्वरी म्हणजे तर कैवल्यरसाच्या पंचपक्वान्नांनीं भरलेलें सोन्याचें ताटच ! तीत भक्ति आहे आणि ज्ञान आहे, योग आहे आणि स्वानुभव आहे, व्युत्पत्ति आहे आणि साक्षात्कार आहे, प्रतिभा आहे आणि प्रसाद आहे —नाहीं काय ज्ञानेश्वरींत? 'नित्यनूतन' असें हें "शारदेचें लावण्य-रत्न-भांडार" आहे. पुढें महाराष्ट्रात सहा सातशे वर्षे भक्तीचा जो मळा पिकला आणि त्यात काव्याचें जें भरघोस पीक आलें, त्याचें बीज म्हणजे ज्ञानेश्वरी. ज्ञानदेवांनीं भागवत-धर्माचें जे इवलेसें रोप लावलें, ते महाराष्ट्रभर पसरलें आहे आणि अजून टवटवीत आहे

"इवलेसे रोप । लावियेलें द्वारी । त्याचा वेलु गेला गगनावरी ।
मोगरा फुलला मोगरा फुलला । फुलें वेचिता अतिभारु कळियांसि आला॥"

हे संतोषाचे, आनंदाचे, धन्यतेचे उद्गार काढण्याचा अधिकार ज्ञानेश्वरांचाच.

स्वतंत्र प्रतिभा

ज्ञानेश्वरी ही गीतेवरील पहिली मराठी टीका. मात्र ज्ञानदेवांचा हा ग्रंथ म्हणजे संस्कृतातील भगवद्गीतेचें केवळ प्रतिबिंब आहे—भाषांतर आहे असें नव्हे. मूळ गीतेचे श्लोक ७००, तर ज्ञानेश्वरींतील ओव्या ९०३७.

। जो तेरापट विस्तार ज्ञानदेवांनीं आपल्या ग्रंथांत केला, तो बहुशः मतनच आहे. तेराव्या अध्यायातील एका सातव्या श्लोकावर ज्ञानेश्वरांनीं २७ ओव्या रचल्या आहेत ! त्या श्लोकातील 'अहिंसा' या एका शब्दाचा र्थ समजावून सांगण्यासाठीं ज्ञानदेवांनीं १२१ ओव्या खर्ची घातल्या ाहेत आणि 'आचार्योपासना' या शब्दाचा भावार्थ स्पष्ट करण्यासाठीं व्वद ओव्यांची रत्न-माला गुंफली आहे. याशिवाय अध्यायाच्या आरंभीं । अंतीं गुरु-गौरव, मातृभाषा-वर्णन, विवेचन-सार इत्यादीसाठीं सुमारें ारार्शे ओव्यांचे घोस त्यांनीं लावले आहेत. अशा टीकाकाराला ाषांतरकार म्हणून कोण कमी लेखील? व्यासांचा 'मागोवा' घेत व भाष्य-हार श्रीशंकराचार्य यांना 'वाट पुसत' ज्ञानेश्वरांनीं आपली टीका रचली ; खरें, पण त्यातहि ६८ ठिकाणीं त्यांनी स्वतंत्र अर्थ लावले आहेत. अध्यात्माचा स्वानुभव व अलौकिक काव्य-प्रतिभा याच्या बळावर ज्ञानदेवांनीं गीतेवरील आपला टीका-ग्रंथ इतका अभिनव रचला कीं, कोणीं कोणाला भूषविलें (तेथ अलंकारिलें कवण कवणें) हें सांगणेंच कठीण.

मराठीचा महिमा

गीता म्हणजे 'सर्व वाङ्मयाचें मथित.'-'आमच्या धर्मग्रंथांपैकीं एक अत्यंत तेजस्वी व निर्मळ हिरा.' पण तो तीन हजार वर्षें संस्कृत भाषेच्या कडीकुलुपांत अडकून पडला होता. सर्वसामान्य जनांना त्याचें दर्शनहि दुर्लभ. पण ज्ञानेश्वरांनीं मोठें बंड केलें आणि गीतेला 'देशीकार लेणें' चढविलें. त्यांनीं ज्ञानेश्वरीच्या द्वारा गीतेंतील तत्त्वज्ञान गवारकाच्या, ब्राह्मणशूद्रांच्या, तळल्यावरल्यांच्या कानीं 'अमृतजिम्या' अक्षरांनीं घातलें. त्यामुळं 'मराठीचिये नगरीं ब्रह्मविद्येचा सुकाळ' झाला.

मराठी भाषेला 'प्राकृत' व तुच्छ लेखणाऱ्या पंडितांचा एक वर्ग तेव्हा होता. त्याला वाटे, मराठी ही एक घरगुती बोली आहे-तिच्यातून संस्कृतां-तील सूक्ष्म व गहन तत्त्वज्ञान कसें प्रगट करता येईल? ही शंका ज्ञान-देवांनीं आपल्या कृतीनेंच समूळ उच्छेदिली. त्यांचें मराठीवरील प्रेम अपार आणि तिच्यांतून गीतेचा भावार्थ प्रगटविण्याचा त्यांचा आत्मविश्वास तर

अमापच ! समोर आपले गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ प्रसन्न मुद्रेनें ऐकत बसले आहेत आणि भोंवतालीं सज्जन श्रोते भक्तिभावानें श्रवण करीत आहेत, अशा कल्पनेनें ज्ञानदेव आत्मविश्वासानें बोलत आहेत—" अमृता लाहि पैजेन जिंकतील अशीं रसाळ अक्षरें मी मिळवीन माझ्या भाषेचें माधुर्य इतकें असेल कीं, तें चाखण्यासाठीं श्रोत्याच्या कानाला जिभा फुटतील गीतेतील तत्त्वज्ञान स्ठीण आहे ना ? अतींद्रिय आहे ना ? असू द्या मी माझ्या शब्दांनीं अरूपाच रूप दाखवीन, तें सज्जनांनीं सोपें करून सांगेन समुद्राहून सखोल आणि अर्थपूर्ण असे मराठी बोल मी तुम्हाला ऐकवीन मलयपर्वतावरील वारा नेहमीं सुगंधीच असतो, पण त्याला जर अमृताची गोडी आणि वीणेचा मञ्जुळ नाद लाभला, तर त्याची बहार काय वर्णावी ! तसाच मधुर मेळ ज्ञानेश्वरींत साधलेला आहे काव्याचा राजा शोभणारा, प्रभूची वाङ्मयी मूर्ति असणारा मूळ गीता-ग्रंथ, त्याला पूर्वी व्यासाच्या संस्कृत वाणीची गोडी लाभली आणि आता मराठीची मञ्जुळता जोडी करीत आहे अमृताचे कल्लोळ असे रसाळ शब्द व रम्य उपमा कोंदाटादी भरून गेल्या आहेत. "*

* माझा मऱ्हाटाचि बोल कवतुकें । परी अमृतातेंही पैजा जिंके ।
ऐसीं अक्षरें रसिकें । मेळवीन ॥
ऐका रसाळपणाचिया लोभा । कीं श्रवणांचि होती जिभा ॥
तेणें कारणें मी बोलेन । बोलीं अरूपाचें रूप दावीन ।
अतींद्रिय परि भोगवीन । इंद्रियांकरवीं ॥
जो ज्ञातांचि अभिनवल । ते परियेसा मऱ्हाटे बोल ।
जे समुद्राहूनि सखोल । अर्थभरित ॥
सहजें मलयानिल मंद सुगंध । तया अमृताचा होय स्वाद ।
आणि तेथेंचि जोडे नाद । जरी दैवगत्या ॥
गान्न आणि मसाळ । मितलें आणि रसाळ ।
शब्द जैसे कल्लोळ । अमृताचे ॥

नम्रतेची बैठक

हे वाचून कोणी म्हणेल, " हा आत्मविश्वास कीं अहंकार ? ज्ञानेश्वराची प्रौढी काहीं आगळीच दिसते ! " पण नाहीं, तसें मुळींच नाहीं; उलट ज्ञानेश्वराचा विनय अतिशय आहे, अतिरेकाचा आहे, पराकाष्ठेचा आहे. त्याना गावयाचा आहे फक्त मातृभाषेचा महिमा. माझी मराठी भाषा सपन्न आहे, समर्थ आहे, मधुर आहे, हे ठसविण्यासाठींच ते अमृतालाहि चूक म्हणत आहेत, फिके ठरवीत आहेत आणि आपल्या मातृभाषेचें हें वैभव दाखविण्याची उभारी धरीत आहेत, ती कशाच्या बळावर ? स्वत च्या नव्हे, तर गुरु-कृपेच्या..गुरूचा गौरव व त्यापुढें स्वत.चे . लाघव ज्ञानेश्वरानीं जितकें प्रगट केलें आहे, तितकें जगाच्या वाङ्मयात क्वचित्च सापडेल आणि हें गौरव—लाघव सागण्यातील त्याची सलगी व गोडी तर खचित अलौकिकच आहे. निवृत्तिनाथ हे त्याचे भाऊ म्हणून सलगी आणि गुरु म्हणून आदर. त्याच्या प्रेमाचे आणि भक्तीचे ज्ञानेश्वरींत तरगामागून तरग उठत आहेत. ज्ञानेश्वर म्हणतात, " मी बोबडे बालक आहें, रागतें अपत्य आहें, परत न पुटलेलें पाखरू आहे. मी रक आहे, मुका आहे. शब्द कसा घडावा, सिद्धांत कसा जाणावा आणि अलंकार म्हणजे काय हे मला कळत नाहीं. पण गुरु—कृपेच्या आधारावर मी गीतेचा भावार्थ सागण्यास धजलों आहे. येथें मी जें जे काहीं बोलत आहे, ते सारें माझ्या गुरूनेंच मला शिकविलेलें आहे. त्यानींच हे साहित्याचें गोड झाड लावलें, त्याला भावाचीं फुलें आणि अर्थाचीं फळे लकटतील. गुरु—कृपेमुळे माझ्या स्फूर्तीला पौर्णिमेची भरती येईल. महर्षि व्यासानीं गीतेच्या कंठात पुष्पाची माला घातली, म्हणून काय ती गीता—माय माझे दूर्वांकुर अव्हेरील ? "*

---

* शब्द कैसा घडिजे । प्रमेयीं कैसें पा चाढिजे ।
अलंकार म्हणिजे । काय तें नेणें ॥
तुम्हा संतांचिये गमे । मलगी वीर वरू न लभे ।
परी मानारें जी तुम्हीं लोभें । अपत्या मज ॥

काव्यमय वर्णने

गुरूची कृपा आणि स्वतःची प्रतिभा यांच्या बळावर ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरींत ठिकठिकाणीं ' साहित्य-सोनियाच्या खाणी ' उघडल्या आहेत. ' ता ' म्हणतांच ताजमहाल उभारण्याचें त्यांचें कौशल्य पहिल्या अध्याया पासूनच आपले डोळे दिपवितें कुरुक्षेत्रावर कौरव-पांडवांच्या संग्रामाचें सुरुवातीचें वर्णन पहिल्या अध्यायांत आलें आहे. सर्व वीरांनीं शंख फुंकले. त्या शंख-नादानें आकाश आणि पृथ्वी दणाणून सोडली. (नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ।) एवढेंच वर्णन मूळ संस्कृत गीतेंत आलेलें आहे. त्याला मराठीचें लेणें ज्ञानदेवांनीं चढवून कुरुक्षेत्रावरील तो तुमुल प्रसंग डोळ्यासमोर खडा केला आहे ज्ञानदेव वर्णितात,

> तेथ तिन्ही लोक डळमळित । मेरु मांदार आंदोलित ।
> समुद्रजळ उसळत । कैलासवरी ॥
> पृथ्वीतळ उलथों पहात । आकाश असे आमुडत । (=कोसळत)
> तेथ सडा होत । नक्षत्रांचा ॥
> सृष्टि गेली रे गेली । देवां मोकळवादी जाहली ।
> ऐसी एक सरी पिटिली । सत्यलोकीं ॥
> दिहाचि (= दिवसाच) दिन थाकला (= थांबला) ।
> जैसा प्रलयकाळ मांडला ।
> तैसा हाहाकार जाहला । तिहीं लोकीं ॥

खेळकर भाषा

पावसाची सर सरसर करीत आली कीं, आपल्याच जागाभोंवतीं गरगर फिरत, ' गाऱ्या गाऱ्या भिंगोऱ्या ' म्हणून गात गात नाचणाऱ्या नाउ-

---

> तेवीं मी जें जें बोलें । तें प्रभु तुमचेंचि शिकविलें ।
> हें सारस्वताचें गोड । तुम्हींचि लाविलें जी झाड ।
> परि गीता-ईश्वर भोळा । हे व्यासोक्ति-कुसुम-माळा ।
> तरि माझिया दूर्वादळा । ना न म्हणे कीं ॥

याचा सेळकरपणा ज्ञानदेवाच्या भाषेंत भरलेला आहे. ' तू युद्ध न कर शील, तर लोक तुला नावे ठेवतील ' हे श्रीकृष्णाचें गीतेंतील वचन ज्ञानदेवानीं मराठींत कसें आणलें आहे, पहा. ' हे म्हणती गेला रे गेला। अर्जुन आम्हा भिहाला (= भ्याला) '. श्रीकृष्णार्जुनाच्या संवादाची थोरवी वर्णन करताना ज्ञानदेवानीं एक समर्पक व रम्य रूपक योजले आहे ते म्हणतात, " अर्जुन केवढा शूर ! पण त्याच्या शूरपणाला ग्रहण लागलें. मेघानीं सूर्याला झाकाव, तसें मोह, विषाद इत्यादि विकारानीं अर्जुनाचें शौर्य कांहीं काळ लोपल उन्हाळ्यात वणवा लागून एखादा पर्वत पेटावा, तसा अर्जुन त्या रणक्षेत्रावर दु खान् संतप्त झाला पर्वतावरील वणवा विझविण्यास मधातून पाण्याच्या धारा पडतात, तशा विचार-धारा मेघ श्याम श्रीकृष्णाच्या मुखातून निघू लागल्या. मेघाबरोबर वीज, तशी त्या मुखातील दंत-पंक्ति-चमकत होती आणि श्रीकृष्णाची वाणी तर मेघ-गर्जनेसारखी गंभीर होतीच आता श्रीकृष्ण अमृत-वृष्टि करतील, त्यामुळे अर्जुनाचा दाह शांत होईल आणि त्याच्या चित्तात ज्ञानाचे अंकुर फुटतील "*

कोठें आकाशांतील मेघ आणि कोठें पृथ्वीवरील पर्वत ! एवढेंहि अंतर श्रीकृष्ण अर्जुनामध्यें नव्हतें, असें ज्ञानेश्वराना वाटत होतं त्या दोघामध्यें दुजाभावच नव्हता. हें सांगताना ते म्हणतात, " एका दिव्याला दुसरा

* मग देखा तेथ फाल्गुनु । घेतला असे भ्रांती कवळुनु ।
जैसा घनपडळीं भानु । आच्छादिजे ॥
तयापरि तो धनुर्धर । जाहलासे दु ख जर्जर ।
जैसा ग्रीष्मकाळीं गिरिवर । वणवला का ॥
म्हणोनि सहजें सुनीळ । कृपामृतें सजळ ।
तो बोळला श्रीगोपाळ । महामेघ ॥
तंव सुदर्शनाची द्युति । तेचि विद्युल्लता झळकती ।
गंभीर वाचा ते आयती । गर्जनेची ॥
आता तो उदार कैसा वर्षेल । तेणें अर्जुनाचळ निवेल ।
मग नवी विरूढी फुटेल । उन्मेषाची ॥

दिवा लावावा, त्याप्रमाणें श्रीकृष्णाच्या ज्ञानापासून अर्जुनाला ज्ञान मिळालें. या हृदयातील ज्ञान त्या हृदयात ओतलें—दोन्ही हृदये एकरूप झालीं, समुद्र समुद्राला मिळाला. " *

अलंकारांच्या रत्नमाळा

जिकडे श्रीकृष्ण तिकडे जय, हा सिद्धांत ठसविण्यासाठीं ज्ञानदेवानीं एकामागून एक नक्षत्रांच्या किती उपमा दिल्या आहेत ! त्या उपमांची माळाच जणु ते पुढील शब्दांनीं गुंफतात—

> चंद्र तेथ चंद्रिका । शंभु तेथ अंबिका ।
> संत तेथ विवेका । असणें कीं जी ।
> रावो तेथ कटक (=सैन्य) । सौजन्य तेथ सोयरीक ।
> वन्हि तेथें दाहक । सामर्थ्य कीं ॥
> दया तेथें धर्म । धर्म तेथें सुखागम ।
> सुखीं पुरुषोत्तम । असे जैसा ॥
> वसंत तेथ वनें । वनें तेथ सुमनें ।
> सुमनीं पालिंगनें (=थवे) । सारंगाचीं (=भुंग्याची) ॥

गुरु तेथ ज्ञान । ज्ञानीं आत्मदर्शन ।
दर्शनीं समाधान । आथि जैसें ॥
भाग्य तेथ विलास । सुख तेथें उल्हास ।
हें असो तेथ प्रकाश । सूर्य जेथें ॥

श्रीकृष्णाचें अर्जुनावर अपार प्रेम ! अर्जुन म्हणजे मूर्तिमंत आस्था ! तो रागावला तरी कृष्ण त्याचा राग शांतपणें सहन करीत, तो रुसला तर

---

* हृदया हृदय येक जालें । ये हृदयींचें ते हृदयीं घातलें ।
द्वैत न मोडितां केलें । आपणाऐसें अर्जुना ॥
दीपें दीप लावला । तैसा परिष्वंग (=आलिंगन) तो जाला ।
द्वैत न मोडतां केला । आपणपें पार्थ ॥

त्याची समजावणी देव करीत. फार काय, ज्ञानेश्वर म्हणतात, 'देवाला अर्जुनाचें वेड लागलें होतें.' * कामधेनूने आपल्या वासरासाठी पान्हा सोडावा, तसा विचाराचा वर्षाव श्रीकृष्णानें अर्जुनासाठीं केला. तूं 'प्रेमाचा पुतळा, भक्तीचा जिव्हाळा, मैत्रीची चित्कळा' अशा शब्दांनीं श्रीकृष्ण अर्जुनाला गौरवतात. उलट अर्जुनाला वाटे, श्रीकृष्ण म्हणजे 'संसार-श्रांताची साउली। अनाथ जीवांची माउली।' श्रीकृष्णाची अर्जुनाकडे पहाण्याची दृष्टि जणु 'अमृताचि वोतली। कीं प्रेमाचि पिऊनि मातली।' अशी होती. वाऱ्याच्या झुळुकेनें झाडाचीं फळें टपटप खालीं पडावीं, तशीं श्रीकृष्णाचीं वचनें अर्जुनाच्या कानीं पडलीं. तीं ऐकून अर्जुनाचा सर्व मोह गेला आणि "आता पुसणें सांगणें। दोन्ही नाहीं" अशी पावतीच त्यानें श्रीकृष्ण सख्याला दिली. चकोराच्या निमित्तानें चंद्रकिरण किंवा भगीरथाच्या निमित्तानें गंगाप्रवाह जगाला लाभावा, तसा अर्जुनामुळें गीतेचा लाभ मानवजातीला झाला.

गीतेची फलश्रुति

अर्जुन केवळ निमित्तमात्र; श्रीकृष्णानें सांगितलेलें ज्ञान अवघ्या मानवांप्रमाणेंच आहे. त्याच्या मुखातून जी गीता-गंगा निघाली, ती त्रैलोक्याचें पाप धुणारी व ताप शमविणारी आहे. गंगेच्या काठीं वृक्ष-वेली वाढतात, तसें गीतेच्या द्वारा ज्ञानभक्तिकर्माला पुष्टि मिळाली. सूर्याचें कार्य काय? तर जगातील अंधार नाहींसा करावा आणि कमळें फुलवावींत–

---

* हा कोपे–कीं निवांत साहे। हा रुसे–तरी बुझावीत जाये।
नवल पिसें लागलें आहे। पार्थाचें देवा॥
सहज कृपामंदानिळें। श्रीकृष्ण-द्रुमाचीं वचनफळें।
अर्जुन श्रवणाचिये सोळे। अवचित पडलीं॥
तैसें गीतेचें हें दुभतें। वत्स करूनि पार्थातें।
दुभीनली [illegible] परतें। श्रीकृष्ण–गाय॥

म्हणजे सपसीचीं दारें उघडावीत, तेंच कर्तृत्व गीतेचें आहे. बांधलेले असतील त्यांची सुटका करावी, बुडत असतील त्यांना बाहेर काढावें व दीन-दुःखितांचीं सक्टें नाहींशीं करावींत, हीच गीतेची फलश्रुति.*

मानवधर्माचा संदेश

अर्जुनालाच काय, पण कोणाहि सच्या भक्ताला 'मी माथा मुकुट वरीं' अशी ग्वाही श्रीकृष्ण देत आहेत. 'जें जें भेटे भूत। तें तें मानिजे भगवंत' हें सच्या भक्ताचें लक्षण. सारें विश्व हें त्याचें घर, किंबहुना 'विश्व-म्हणजे ईश व ईश म्हणजे मी' असें अद्वैत तो अनुभवतो. § ज्ञानेश्वराच्या तत्त्वज्ञानाची धाव अशी अंतिम सत्यापर्यंत आहे–आजचा मानव धर्म, विश्वबंधुत्व हे सारें त्यात सामावलेले आहे. "म्हणोनि कुळ–जाति–वर्ण। हें आघवेंचि गा अकारण" अशी समतेची, अद्वैताची, मानवी ऐक्याची बैठक ज्ञानदेवाची आहे. सच्या भक्ताच्या चित्ताला वैषम्याची वार्ताच नसते हा उत्तम, हा अधम असा विचार प्राणिमात्राचा भार सहन कर-ताना पृथ्वी करते का? गाईची तहान भागवू आणि वाघाला विष होऊन मारूं, असें पाणी मनात आणतें का? घरच्या माणसांना उजेड दाखवावा आणि बाहेरच्यापुढें अंधार पाडावा, असा भेद दिवा करतो काय? झाड लावणारा माळी असो नाहींतर तें तोडणारा लाकूडतोड्या असो, दोघां-नाहि झाड सारखीच सावली देतें ना? ज्यानें ऊस पेरला त्याला त्याचा रस गोड,-पण तो ऊस जो चरकात घालून पिळून काढतो, त्याला त्याचा

* का पेडीत पाप-ताप। पोखीत तीरींचे पादप॥
समुद्रा जाय आप। गंगेचें जैसें॥
का जगाचें आध्य फेडित। श्रियेचीं राउळें उघडित॥
निघे जैसा भास्वत। प्रदक्षिणे॥
तैसी बांधलीं सोडित। बुडालीं काढित॥
साकडीं फेडित। आर्तांचिया॥

§ हें विश्वचि माझें घर। ऐसी मती जयाची स्थिर।
किंबहुना चराचर। आपण जाहाला॥

रस फक्त, असा फरक ऊंस कधीं करतो काय? भक्तहि असाच भेदभाव-रहित असतो. सर्वांवर प्रेमाची पाखर घालतो; अवघाचि संसार सुखाचा करण्यासाठीं झटतो.* असे भक्त म्हणजे:—

> जे ज्ञानगंगे न्हाले । पूर्णता जेऊनि धाले ।
> जे शांतीसी झाले । पल्लव नवे ॥
> जे परिणामा निघाले कोंभ । जे धैर्यमंडपाचे स्तंभ ।
> जे आनंदसमुद्रीं कुंभ । चुबुकळोनि भरिले ॥

असे भक्त सूर्यासारखे तेजस्वी असतात. मात्र सूर्याला अस्त असतो व ताप असतो, तो भक्तांना नसतो. हे भक्त चंद्रासारखे शीतळ असतात, मात्र चंद्राला कलंक असतो व तो पौर्णिमेसच काय तो पूर्ण असतो; पण भक्त 'हे सदा पुरते' असतात.§

असे भक्त एकत्र आले म्हणजे प्रेमसुखाचा सोहळा काय वर्णावा? जवळजवळचीं दोन सरोवरें उचंबळलीं म्हणजे एकातील पाणी दुसऱ्यांत शिरतें, तसे संवादसुखात ते नाचतात, भक्तिप्रेमात ते डुलतात, अध्यात्माचा आनंद ते मनसोक्त लुटतात.¶

कमळाची कळी उमलली म्हणजे ती आपला सुगंध आपल्या पोटांत ठेवूं शकत नाहीं—सर्वांना तो सुगंध लुटीत असते; तसेच भक्त हे स्वतः

---

* ते आनंदाचे अनुकार । सुखाचे अंकुर । कीं महाबोधें विहार । केले जैसे ।
ते विवेकाचे गाव । कीं परब्रह्मींचे स्वभाव ।
नातरी अलंकारले अवयव । ब्रह्मविद्येचे ॥
ते सत्त्वाचे सात्त्विक । कीं चैतन्याचे आंगिक ।
हे बहु असो एकैक । वानिसी काई ॥

§ चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।
ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥

¶ जैसी जवळिकेचीं सरोवरें । उचंबळलिया कालवती परस्परें ।
मग तरंगासी धवळारें । तरंगचि होती ॥

भक्तिप्रेमरंगानें रंगतात आणि इतरानाहि भक्तीचा रंग यथेच्छ उधळावयास देतात.*

मूर्तिमंत तेजच !

संताचा मेळा व त्याचा भक्तीचा सोहळा याचे वर्णन करताना ज्ञानदेवाच्या वाणीला अगदीं भरतें येतें. तसेंच योग्याचेंहि वर्णन करण्यात ते रंगून जातात. योगी पुरुष कसा असतो, 'कुंडलिनी जगदंबा' त्याच्या हृदयात जागृत कशी होते आणि मग त्याचें सामर्थ्य किती वाढतें याचें शब्द-चित्र त्यानीं अतिशय हलुवार हातानें काढलें आहे. 'तो कनकचंपकाचा मळा। कीं अमृताचा पुतळा।' अशा त्या योगिराजाची मूर्ति आपल्या डोळ्यापुढे उभी करणारे ज्ञानराज हेच ते योगी आहेत कीं काय असा भास भाविक वाचकास होतो! "बाळपणींच सर्वज्ञता वरी" असें भाग्य स्वतः ज्ञानदेवाविना अन्य कोणाचें? प्रेमळ गुरुसमोर बसून गीता-भावार्थ निरूपणारे ज्ञानदेव म्हणजे "का तेजचि मूर्त बैसलें। आसनावरी" असें श्रोतृजनाना तेव्हा वाटलें असल्यास नवल काय? रत्नासारखीं नखे, हिऱ्यासारखे दात, माणिकासारखे केस, कमळासारखे तळवे, मोत्यासारखे डोळे,—असें योग्याच्या अंगोपांगाचें वर्णन त्यानीं ज्या तपशिलानें व बारकाईनें केलें आहे कीं, ही केवळ कल्पनासृष्टि नसून ज्ञानदेवानीं असा योगी पुरुष प्रत्यक्षच पाहिला असावा—किंबहुना तेच स्वतः तसे असावेत असा मनाचा ग्रह बळावत जातो. 'देह होय सोनियाचें। परी लाघव ये वायूचें।' आणि 'मनोगत ओळखे। मुंगियेचें।' असें वर्णन जितकें रमणीय तितकेंच अद्भुत! सद्दाव्या अध्या-

---

* जैसी कमळ—कळिका जालेपणें (=विकासानें)
हृदयींचिया मकरंदातें राखों नेणे।
दे राया—रंका पारणें।
आमोदाचें॥

यांतील एकट्या चौदाव्या श्लोकावर ज्ञानदेवांनीं ऐशीं ओव्यांची रुंजी घातली आहे.

अभ्यासाला योग्य स्थान

अशा अद्‌भुत रुपाच्या व अलौकिक सामर्थ्याचा योगी पुरुष कोणती साधना करतो ? या प्रश्नाचें उत्तर ज्ञानदेवांनीं जे दिलें आहे, ते जगांतील कोणत्याहि प्रतिभाशाली कवीला भूषण होऊन राहणारें आहे. ज्ञानेश्वरीच्या अंतरंगातील अध्यात्माची ओळख अधिकारी जनांनाच व्हावयाची, पण " लोक वास्चातुर्यें । होईल सुखिया " ही जी ग्वाही ज्ञानदेवांनीं आपल्या ग्रंथराजाच्या शेवटीं दिली आहे, तिची प्रचीति एकट्या योगाभ्यासाच्या वर्णनावरूनहि येण्यासारखी आहे. कोणाहि रसिकानें योग्याच्या स्थानाचें ज्ञानदेवांनीं केलेलें वर्णन वाचावें आणि काव्यानंदानें यथेच्छ डुलावें. योगाभ्यासासाठीं स्थान कसे निवडावें हें सांगताना ज्ञानदेव म्हणतातः—

" भटकण्याची हौस असणाऱ्यालाहि आपण येथें बसावें असें वाटावें आणि एकदा बसल्यावर तेथून उठूच नये असेंहि वाटावें. लोकांच्या पायधुळीनें तें स्थान मळलेलें नसावें. त्याची स्वच्छता व रम्यता पाहून मनाला संतोष व धैर्य प्राप्त व्हावें. अमृताहूनहि गोड अशा फळांनीं लकटलेलीं हिरवीगार झाडें तेथें असावीं. पावलापावलावर तळीं असावींत, झरे झुळझुळत असावेत आणि त्याचें पाणी कसें स्फटिकासारखें निर्मळ असावें. सूर्याचें ऊन तेथें पडावें, पण कसें ? अगदीं कोंवळें ! आणि वाऱ्याची झुळुक यावी ती मंद नि गार ! सारें वातावरण निवात असावें—कोणाचाहि आवाज न उठावा—कोणीहि प्राणी तेथें नसावा—मात्र पोपट अन् भुंगे असले तर चालतील. इकडे पाण्यावर दोनचार हंस तरंगत आहेत, तर तिकडे आम्रवृक्षावर एखादी कोकिळा गात आहे—हेंहि एखादे वेळ चालेल. आणि आपले पाचू-माणकाचे पिसारे उभारणारे डौलदार मोर ? तेहि चालतील—त्यांना आम्ही नको म्हणणार नाहीं—पण त्यांनीं तेथें सतत मात्र रहातां कामा नये—आले—गेले अशा रीतीनें थोडेफार मोर त्या स्थानावर

विहरत असावेत. असें तें स्थान पूर्ण एकांत, निवात व शांत असावें—रम्य असावें—वैराग्य वाढविणारें असावें.*

अमर प्रसाद

अशा कल्पनाशक्तीचा विलास करणारे कवि हीच काहीं ज्ञानेश्वराची भूमिका नव्हे. ते कवि होते, तसे योगी होते, आणि 'धर्म-संस्थापनेचे नर' होते. त्यांना जगाचें कल्याण साधावयाचें होतें. म्हणून त्यानीं आपला ग्रंथ संपत आल्यावर जें मागणें मागितलें आहे, तें सर्व जगांतील सर्वांचा सर्वांगीण उदय इच्छिणारेंच आहे. त्याच्या वाग्यज्ञातील 'पसायदान' म्हणजे महाराष्ट्र-शारदेच्या कंठांतील मगळ-सूत्रच आहे. त्यांत ते अशी विशाल व मंगल आशा व्यक्त करतात कीं, "सर्व विश्वाला व्यापून राहणाऱ्या ईश्वरानें माझ्या या ग्रंथानें सतुष्ट व्हावें आणि हेचि दान द्यावें. दुष्टाचा वक्र स्वभाव नष्ट होवो आणि त्याना सत्कर्माची गोडी लागो.

---

* आणिकहि एक पहावें । जें साधकीं वसतें हो आवे
आणि जनाचेनि पायरवें । रुळेचिना ॥
जेथ अमृताचेनि पाडें । मूळाहीसकट गोडें ।
जोडती दाटें झाडें । सदा फळती ॥
पाउलापाउलां उदकें । वर्षाकाळाविण अतिचोखें ।
निर्झरें का विशेखें । सुलभें जेथें ॥
हा आतपही अळुमाळ । जाणिजे तरी शीतळ ।
पवन अति निश्चळ । मंद झुळके ॥
बहुतकरूनि निःशब्द । दाट न रिघे श्वापद ।
शुक हन षट्पद । तेउतें नाहीं ॥
पाणिलगें हंसें । दोनी चारी सारसें ।
कवणे एक वेळे बैसे । कोकिळही हो कां ॥
निरंतर नाहीं । तरी आलीं-गेलीं काहीं ।
होतु का मयूरेंही । आम्ही ना न म्हणों ॥

सर्व प्राणिमात्रामध्ये मैत्रीची भावना वाढो. पापाचा अंधार नाहींसा होवो आणि विश्वावर स्वधर्म-सूर्याचा प्रकाश पडो. फार काय, जो जो प्राणी जें जें कांहीं इच्छील, त्याला त्याला तें तें मिळो."*

खरा चमत्कार हा!

असा ग्रंथराज निर्माण करणाऱ्या ज्ञानेशाची नम्रता काय सांगावी! अज्ञ बालकाच्या ऋजुतेनें ते श्रोत्यांना विनवितात,

" तैसें घडतें प्रमेय घेइजे । उणें तें मज देइजे ।
जें नेणणें हेंचि सहजें । रूप कीं बाळा ॥ "
" तरी न्यून तें पुरतें । अधिक तें सरतें ।
करूनि घ्यावें हें तुमतें । विनवीत असे ॥ "

असा विनय-संपन्न, प्रतिभा-संपन्न व स्वानुभव-संपन्न ग्रंथकार मराठींत तरी दुसरा कोणी झाला नाहीं—जगातहि असेल वा नसेल! द्राक्षासारख्या रसाळ व नक्षत्रासारख्या तेजस्वी अशा नऊ हजार ओव्यांची ही ज्ञानेश्वरी, आपल्या वयाच्या पंधराव्या वर्षी ज्ञानदेवांनीं रचली हें नवल म्हणावें कीं त्या ओवीओवींत ओवलेल्या अलंकार-रत्नांची कांति हें नवल मानावें कीं समाजाकडून संत्रस्त झालेल्या या बाल-योग्यानें आपल्या ग्रंथाच्या अणुरेणुमध्यें कोवळेपणा व प्रसन्नपणा ओतप्रोत भरून ठेवला आहे, हें नवल गणावें? ज्ञानेश्वराच्या जीवनातील खरा 'चमत्कार' आहे तो हा! हा ग्रंथराज म्हणजे मराठी भाषेचा उषःकालच! वैदिक ऋषींना पहिली उषा पहातांना जो विस्मय व हर्ष वाटला असेल, तोच मराठी

* आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें ।
तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥
जे खळांची व्यंकटी सांडो । तयां सत्कर्मी रती वाढो ।
भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ॥
दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो ।
जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥

वाचकाला ज्ञानेश्वरी वाचताना होतो. काव्य व तत्त्वज्ञान यांचे ऐक्य म्हणजे ज्ञानेश्वरी. साहित्य आणि शांति यांची युति म्हणजे ज्ञानेश्वरी. काव्य, रसवत्ता व अध्यात्मज्ञान या त्रिगुणांनी नटलेल्या ज्ञानेश्वरीचे असेंं वर्णन ज्ञानेश्वरमहाराजच पुढील अमर शब्दांनी करतात.—

'वाचे बरवें कवित्व । कवित्वीं बरवें रसिकत्व ।
रसिकत्वीं परतत्त्व— । स्पर्शु जैसा ॥

संत नामदेव : : : २

कोठें पंढरी व कोठें पंजाब! शेंकडों मैलांचें अंतर आणि वाहतुकीचीं साधनें कमी. पण पंढरपूरच्या भागवत–धर्माची पताका तेराव्या शतकांत पंजाबांत नेऊन रोवली. कोणीं? नाहीं काहीं विद्वत्ता, नाहीं गांठीं संपदा कीं नाहीं हातीं सत्ता, अशा एका साध्या शिंप्यानें. सुमारें सातशें वर्षांपूर्वी पंढरीची पताका पंजाबांत फडकविण्याचा पराक्रम त्यानें केला. हिंदु आणि मुसल्मान, राव आणि रंक, स्त्री आणि पुरुष, अशा सर्वांच्या हातीं त्यानें भागवत–धर्माची पताका दिली आणि त्यांच्या हृदयांत समतेचें अमृत शिंपलें, त्याचें नाव नामदे

आद्य चरित्रकार

ज्ञानदेव-नामदेवांची जोडी अलौकिक आहे. या दोन भक्तांचें जीवन म्हणजे प्रयाग येथील गंगा-यमुनांचा संगमच. गंगेप्रमाणें शुभ्र, अथांग व विशाल ज्ञान ज्ञानदेवांचें, तर यमुनेच्या कांठावर गोपालकृष्णानें नानातऱ्हेच्या ज्या बालक्रीडा केल्या, त्यांचे पडसाद नामदेवांच्या अभंगांत उमटलेले. आद्यकवि म्हणून मराठी भाषेमध्ये ज्ञानदेवाचा जो अधिकार, तोच "आद्य चरित्रकार" म्हणून नामदेवांचा मान. या दोघांच्याही पूर्वी महानुभावी लेखक-लेखिकांनीं काव्य-लेखन व चरित्र-लेखन केलेलें आहे, नाहीं असें नाहीं. पण, त्यांचें उत्कट स्वरूप प्रथम प्रकट झालें ज्ञानदेव-नामदेवांच्या द्वारेंच. गंगोत्री-जम्नोत्रीच्या वर कितीतरी अंतरावर हिमालयांत गंगा-यमुनांचे खरे उगम आहेत, पण ते दिसतात न दिसतात असे. दिसण्या-सारखे पहिले प्रवाह जेथें आहेत त्या स्थानांनाच गंगोत्री-जम्नोत्री हीं नावें प्राप्त झालेलीं आहेत. याच रीतीनें ज्ञानदेवांना 'आद्य-कवि' व नामदेवाना 'आद्य-चरित्रकार' असा मान महाराष्ट्र-शारदेच्या दरबारात आहे.

देवाकडे फिर्याद

नामदेवांचा जन्म पंढरपूर येथें शके ११९२ मध्यें झाला. ज्ञानदेवापेक्षां ते पाच वर्षांनीं मोठे. नामदेवाचे वडील दामाशेटी हे धंद्यानें शिंपी होते व वृत्तीनें विठ्ठलभक्त होते. नामदेवाच्या आईचें नांव गोणाई. नामदेव लहानपणापासूनच हातीं टाळ घेऊन विठोबाचें भजन करीत असे. एकदां त्याच्या आईनें त्याच्या हातीं विठोबासाठीं दुधाचा नैवेद्य पाठविला. दुधाची वाटी नामदेवानें विठ्ठलापुढें ठेवली. नामदेवांचें वय होतें पांच वर्षांचें. त्यानें देवाला आग्रह केला दूध पिण्याचा. पाषाणाची प्रतिमा दूध कसें पिणार ? पण नामदेवाची बाल-बुद्धी. "दूध पी, नाहीं तर मी तुझ्या पायावर डोकें फोडून घेतों" असें तो म्हणूं लागला आणि खरोखरच आपलें डोकें फोडून घेऊं लागला. तेव्हां विठ्ठलानें वाटींतील दूध पिऊन टाकलें, अशी आख्यायिका आहे

नामदेवाचें सारें चित्त विठ्ठलाकडे लागलेलें. " विठ्ठल विठ्ठल हेंचीं पै चिंतन " अशी त्याची स्थिति झाली. " मन पागुळलें स्वरूपीं गुंतलें " ही त्याची अवस्था पाहून त्याची आई त्याला म्हणाली,

" सांडि देव-पिसें नको करूं ऐसें । बळें घर कैसें बुडविसी ॥
जन्मा येऊनिया परान्न करीं । का होसी संसारीं भूमिभार ॥
सुदैवाचीं लेंकरें वर्तताती कैसीं । तूं मज झालासि कुळक्षय ॥
कैसी तुज नाहीं लौकिकाची लाज । हेंचि थोर मज नवल वाटे ॥"

घरच्या शिवण्या-टिपण्याच्या धंद्यावर नामदेवानें पाणी ओतलें म्हणून गोणाई कष्टी होई ! कापड घेऊन बाजाराला जा असें ती त्याला सांगे. इतर दहा मुलांप्रमाणे आपल्या मुलानेंही संसार करावा, पैसाअडका मिळवावा, लौकिक कमवावा, अशी आईची स्वाभाविक इच्छा. त्यासाठीं तिनें नामदेवाचें लग्नही करून टाकलें. त्यावेळीं त्याचें वय अकरा वर्षांचें होतें. त्याच्या नायकोचें नांव राजाई. पण, नामदेवाचें सारें लक्ष परमार्थाकडे. लग्न झालें तेव्हा त्याना दुःख वाटलें.

" विषाचें गरळ पाजिसी केवळ । हृदय कोमळ कैसें तुझें ॥ "
असा सवाल नामदेवानीं गोणाईस केला.

नामदेव आपलें ऐकत नाहीं असें पाहून गोणाईनें त्याच्यावर फिर्याद केली. कोणाकडे ? तर विठ्ठलाकडे ! तिनें विठ्ठलावरच असा आरोप केला.
"लोकांचीं लेंकुरें का गा चाळविसी । आपणयाऐसें करमीं भलत्यासी ॥ "
एवढेंच नव्हे तर, ती वत्सल माता पांडुरंगाला अशी जरब घालीत आहे-

" जीव मी देईन, नामा नेईन । नांव मी करीन गोतामाजीं ॥ "

" का गा केलें वेडें बाळ माझें " असा टाहो ती प्रेमळ माता फोडीत आहे. प्रपंच हाच तिचा परमार्थ होता. नामदेवाना करावयाचा होता परमार्थाचा प्रपंच. " हासें नाचें प्रेमें, पुढतु डुलतु " अशा भक्ति-प्रेमामध्यें नामदेवाचे दिवसामागून दिवस चालले नामदेवाचें वेड वाढतच चाललें. " मायबापासी टाकिलें । ध्यान देवासी लागलें ॥ " ही त्याची

वृत्ति बळावत चालली—अनावर झाली, तेव्हां सांसारिक दृष्टीनें निराश होऊन गोणाई म्हणाली,

"पोर निर्दय झालें." पण काय करणार ? "ज्याचें दैव त्या सांगातें"

वडील दामाशेटी यांनींही नामदेवाला पुष्कळ सांगून पाहिलें. "सरलें आयुष्य, उरलें थोडे दिन." अशी त्याची स्थिती होती. "शिवणें-टिपणें करोनि आपलें नित्य चालविणें संसारिक ॥" असा सरळ उपदेश वडिलांनीं केला. पण नामदेवानें त्याकडे पाठ फिरविली. तेव्हां दामाशेटी विचारतात, "अरे नाम्या काय केलें, कासया घोड्यामि कोंडिलें ॥" त्यांची तक्रार अशी कीं, "यासि नाहीं आप, तुजे नाहीं पर । आमुचा संसार विभांडिला ॥" आईवडिलांप्रमाणेंच पत्नीही कुरकुरूं लागली. राजाईनें नामदेवाला सरळ सवाल केला, "लावोनि लंगोटी आलेती गोसावी । आमुची ठेवाठेवी कोण करी ॥" राजाई एवढें बोलूनच थांबली नाहीं. ती रात्रीं देवळांत गेली आणि तिनें रुक्मिणीपाशीं आपली तक्रार गुदरली. ती म्हणाली,

"अहो रखुमाबाई विठोबाची माता । भ्रतारासी कां गा वेडें केलें ॥
वस्त्रपात्र नाहीं न्यायाजेवायासी । नाचे अहर्निशीं निर्लज्जसा ॥
चवदा मनुष्यें आहेत माझ्याघरीं । हिंडती दारोदारीं अन्नासाठीं ॥"
आपल्या दोन मुलाना महाद्वारापुढें आणून ती ओरडली,
"बाळेंमाजीं हित विष, घेईन मी आता ।"

काकांनीं परीक्षा घेतली

पण पालथ्या घड्यावर पाणी. सर्व संसारी जनांनीं केलेला उपदेश नामदेवाच्या मनांतच शिरत नसे. उलट ते आईला म्हणत,

"लाभाचिया लोभें, मज म्हणसी आपुलें । परी नेणसी तापलें चित्त माझें॥"

एवढेंच म्हणून न थांबता, ते आईलाच उपदेश करीत,

"कायावाचामनें ममत्व माझ्या ठायीं । तें तूं ठेवी पायीं विठोबाचे ॥"

असें सांगून नामदेव संसारांतून झटकले. चवदा माणसांचें त्यांचें कुटुंब. त्या एका कुटुंबाची सेवा करण्यासाठीं नामदेवाचा जन्म नव्हता. विश्व

हेंच त्यांचें सारें कुटुंब जगाच्या कल्याणासाठीं, स्वत च्या संसाराची होळी त्यानीं केली. ते भक्तिप्रेमरंगात रंगून गेले–सर्वांना " प्रेमसागर " वाटीत चालले भक्तीच्या बाजारपेठत

" समतेचे पणस–गरे । आंबे पिकलें पडीभरें ॥
नाम–द्राक्षाचे घड । अपार रसी आले गोड ॥ "

या भक्तीरसाची गोडी नामदेवानीं स्वत चाखली आणि इतराना चाखावयास दिली.

त्याच्या भक्तीला ज्ञानाचे कोंदण लाभण्याचा योग लवकरच आला. त्याच्या सुमारें एकविसाव्या वर्षीं, म्हणजे शके १२१२ मध्यें, नामदेव आळंदीस गेले त्यावेळीं ज्ञानदेवाची ज्ञानेश्वरी सांगून पुरी झाली होती तिच्या कीर्तीचीं किरणें सर्वत्र फाकत होतीं. आळंदी येथें ज्ञानदेवाच्या भेटीला नामदेव गेले आपण विठ्ठलाचे गाढेभक्त आहों असा अभिमान त्याच्या चित्तात दडलेला होता. तो मुक्ताबाईच्या बारीक नजरेने नेमका हेरला, आणि तिनें नामदेवाला प्रश्न केला,

" अखंड जयाला देवाचा शेजार । कारे अहंकार नाहीं गेला ? । "

पण निवृत्तिनाथानीं मुक्ताबाइला दटावले आणि, " ऐसे म्हणू नये " असें समजाविले त्यानीं नामदेवाचा, " भक्तीचिया बळें देव पै जिंकिला " असा मोठा गौरव केला तथापि मुक्ताबाईची कुजबुज चालूच होती, " अंतरिचा कोरा गुरवीण " ते सारे भक्त परमार्थाच्या गोष्टी करीत असताना सर्वांत वडील असे जे गोरोबा कुंभार, त्यानीं एक थापटणें हातात घेतलें आणि मातीचीं मडकीं जशीं कच्चीं का पक्कीं हें त वाजवून पहात, त्याप्रमाणे ते एकेकाच्या डोक्यावर थापटणे मारून पारख करू लागले. निवृत्तीवर प्रथम प्रयोग झाला. नतर ज्ञानेश्वरावर, नतर सोपानदेवावर, मग मुक्ताबाईच्या मस्तकावर–सारीं मडकीं अगदीं पक्कीं–सारीं डोकीं ब्रह्मविद्येनें भरलेलीं पण नामदेवाच्या माथ्यावर गोरोबाकाकानीं थापटणे मारताच नामदेव डोकें चोळू लागले–रडू लागले. तेव्हा, " गोरा म्हणे कोरा राहिला गे बाई " अशी चारचौघात फजिती झाल्यावर " नामा म्हणे

जावें पळोनिया आता " पुढें नामदेवांनीं विसोबा खेचर यांना गुरु केलें. " सर्वकाळीं परमात्मा आहे सर्वदेशीं " हा गुरुपदेश नामदेवाच्या चित्तात ठसला. " देवावीण ठाव रिता कोठें नाहीं " हे नामदेवाला पटलें. त्यामुळें " डोळियांचे डोळे उघडिले जेणें । आनंदाचें लेणें लेवविलें. " अशी वृत्ति नामदेवाची झाली. सर्व प्राणी म्हणजे ईश्वराचे अंश ही भावना त्यांच्या चित्तांत ठसली. एकदां नामदेव स्वयंपाक करीत बसले होते. तोंच एक कुत्रें आलें आणि रोटी घेऊन पळूं लागलें. तेव्हा नामदेवानें काय केलें ? त्याला न मारतां किंवा ती पोळी परत मिळविण्याचा यत्न न करतां, तुपाची वाटी घेऊन नामदेव त्याच्या पाठोपाठ धांवत चालले, आणि " तूप घे गा जंगजेठी । कोरडी रोटी कां खाशी " असें म्हणूं लागले.

विठ्ठल म्हणजे कोण ?

" सर्वांभूतीं विठ्ठल " ही जाणीव त्यांच्या रोमरोमांत् भिनली. विठ्ठल म्हणजे भेदभावाचा अभाव, विठ्ठल म्हणजे स्वार्थ-लोभ-अहंकाराचा लोप, विठ्ठल म्हणजे प्रेमाची मूस आणि दया-क्षमा-शांतीची मूर्ती. समता, प्रसन्नता आणि बंधुता या सर्व गुणांचे प्रतीक म्हणजे विठ्ठल. विठ्ठलाची भक्ति करा, असा जो उपदेश ज्ञानदेवासारखे, नामदेवासारखे संतसाधु करतात, त्याचा आशय हे सर्व सात्त्विक गुण, ही सारी दैवी संपदा समाजानें आपल्या अंगीं मुरवावी असाच असतो. एक " आई " म्हटलें कीं, प्रेम, त्याग व सेवा हे गुण जसे डोळ्यांपुढें उभे राहतात, तसे एक " विठ्ठल " हें नांव घेतलें कीं, सर्व उदात्त गुण साकार होऊन दिसूं लागतात. " सोनें " म्हटलें कीं, कांति, काठिण्य व किंमत आलीच, " कापूर " म्हटला कीं, मार्दव, सुगंध व शुभ्रता आलीच, त्याचप्रमाणें " देव " म्हटला कीं, दया-क्षमा-शांति हे गुण आदर्श म्हणून चित्तापुढें उभे राहतात. देव म्हणजे सर्व सद्‌गुणाचा समुच्चय, देव म्हणजे सर्व सद्भावाचा आगर, देव म्हणजे मंगलाचें मंगल. असा हा विठ्ठल स्थावर-जंगमामध्यें ओतप्रोत भरलेला आहे अशी वृत्ति नामदेवाची झाली. ही अद्वैत भावना गुरु विसोबा खेचर यांप्रमाणेंच ज्ञानदेवांनींहि नामदेवाच्या चित्तांत रुजविली.

अभंगांचे विषय

बद्ध, मुमुक्षु, साधक व सिद्ध या परमार्थ-मार्गातील चार पायऱ्या. त्या प्रत्येक पायरीवर उभें असतानाच्या आपल्या अवस्था नामदेवानीं अभंगाच्या द्वारें प्रगट केल्या आहेत. नामदेवानीं अभंग किती रचले हें एक कोडेंच आहे. "शतकोटी तुझे करीन अभंग" अशी प्रतिज्ञा त्यानीं केलेली आहे तिला पोषक असा हिशेब तुकाराममहाराज एका अभंगात देतात. आई वडील, मुलेंमुली इत्यादि नामदेवाच्या कुटुंबातील चौदा माणसानीं लाखों-क्रोडो अभंग रचले, अशी ग्वाही देऊन शेवटीं तुकाराम महाराज सांगतात, "एकूणहत्तर लक्ष। चौपन्न कोटी। कविता गोमटी। नामयाची।" पण ही संख्या म्हणजे उघड उघड अतिशयोक्ति दिसते.

शभर कोटी अभंग रचण्याला शंभर वर्षें अहोरात्र खर्च केलीं, तरी एका मिनिटाला सुमारें वीस अभंग तयार झाले पाहिजेत हें सरळ गणित आहे आणि असे मिनिटाला वीस अभंग सतत होणें अशक्य आहे. "नवलाख पायऱ्या जेजुरीला" यातील संख्येचा अर्थ जसा "असंख्य" एवढाच, तसाच नामदेवाच्या शंभर कोटी अभंगाचा अर्थ घ्यावयाचा मात्र सध्या उपलब्ध आहेत नामदेवाचे फक्त अडीच हजारच अभंग त्यातहि "विष्णुदास नामा" या नावाचे अभंग दुसऱ्याचेच आहेत. ज्ञानदेवा-बरोबरीच्या नामदेवाचे अस्सल अभंग आज सापडतात ते फक्त चारपांचशेच. नामदेवाच्या नांवावर मोडणाऱ्या अडीच हजार अभंगात श्रीकृष्णाच्या लीलेवर व बाल्क्रीडेवर सुमारें तीनशें अभंग आहेत आणि नामदेवाच्या आत्मचरित्रपर पाचशेंपन्नास आहेत. ज्ञानदेवाच्या समाधी संबंधीचे जे सुमारें शंभर अभंग आहेत, ते पाषाणालाही पाझर फोडणारे आहेत ज्ञानदेवाच्या समागमात नामदेवानीं केलेल्या तीर्थयात्रेचें वर्णन करणारे "तीर्थावळीचे" एकसष्ट अभंग भक्तीच्या लडिवाळपणानें गोडावलेले आहेत. विठ्ठल माहात्म्यावर दोनशें पंचवीस व नाम माहात्म्यावर दोनशे अभंग आहेत. उरलेल्या अभंगातून नामदेवानीं शुक, हरिश्चंद्र, श्रियाळ, प्रल्हाद, ध्रुव इत्यादि पौराणिक व्यक्तींची व कबीर, भानुदास, मीराबाई वगैरे संताचीं चरित्रें सुरसपणे वर्णिलीं आहेत.

पंजाबांतील धर्म-कार्य

नामदेवांच्या अभंगाचा विशेष म्हणजे प्रेमळ भावना. उत्तुंग कल्पनाचा चमचमाट त्यांच्या अभंगांत फारसा दिसत नाहीं; पण समुद्रासारखी सखोल भावना मात्र साध्या भाषेंत उचंबळलेली आढळते. उपमा-दृष्टांतादि अलंकार क्वचित्च भेटतात. त्याकडे नामदेवांचें फारसें लक्षच नाहीं. आपल्या मनांतील विठ्ठलाच्या भेटीची तळमळ सहज स्फूर्तीनें त्यांनीं व्यक्त केली आहे. ज्ञानदेवांच्या पश्चात् नामदेवांनीं दुसरी तीर्थयात्रा केली. पंजाबमध्यें अठरा वर्षे वास्तव्य त्यांनीं केलें. तेथील गुरुमुखी भाषा ते शिकले. त्या भाषेंत त्यांनीं काव्यरचनाही केली. त्यांतील एकसष्ठ पदें शिखांच्या "ग्रंथसाहेबांत" समाविष्ट केलेलीं आहेत. महाराष्ट्रांतील संताला शिखांच्या धर्मग्रंथांत पूजेचा मान मिळाला. फार काय? महाराष्ट्रापेक्षांही पंजाबांतच नामदेवांचें पूजन अधिक होत आहे. कबीर, नानक, रामानंद, रोहिदास वगैरे पंजाबांतील संतांनीं नामदेवाकडून भक्तीची दीक्षा घेतली. त्या सर्वांनीं आपआपल्या काव्यांतून नामदेवांचा मोठा गौरवपूर्वक उल्लेख केला आहे. पंजाबांत नामदेवाचीं अनेक मंदिरें आहेत. त्यांत गुरुदासपूर जिल्ह्यांतील घोमान या गांवचें स्मारक-मंदिर विशेष प्रसिद्ध आहे. तेथें माघ शुद्ध द्वितीयेस मोठी यात्रा भरते. मुसलमानी धर्माचें आक्रमण समशेरीच्या टोकानें उत्तरेकडून दक्षिणेकडे येत असतांही नामदेवांनीं आपल्या भागवतधर्माच्या लाटा दक्षिणेकडून उसळविल्या. हें यश अभूत आहे, तसेंच अद्वितीयही आहे. पंढरीची पताका दिल्लीच्या समशेरीलाहि भारी झाली—अजिंक्य ठरली. शेवटीं वयाच्या एक्याऐंशींव्या वर्षी, शके १२७२ मध्यें नामदेवांनीं पंढरपूर येथें श्री विठ्ठलाच्या चरणीं इहलोकची यात्रा संपविली. त्याचवेळीं त्यांच्या सर्व कुटुंबियांनींहि देह विसर्जन केल्याची आख्यायिका आहे.

भक्त तीन, हृदय एक

भागवत-धर्माचा पाया ज्ञानदेवांनीं रचिला, त्याच्या भिंती नामदेवांनीं

उभारल्या, एकनाथांनीं त्याचे खांब उभे केले आणि तुकाराममहाराज कळस झाले.*

ज्ञानदेव आणि तुकाराम यांच्यातील दुवा म्हणजे नामदेव. नामदेवाच्या अभंगांत ज्ञानदेवाचे सूर जसे ऐकू येतात, तसे तुकारामाच्या अभंगांत नामदेवाचे शब्द व त्याचे दाखले, त्याचे विचार आणि त्याच्या भावना या सर्वांचें प्रतिबिंब जागोजाग आढळतें.

> पैं निद्रिताचेनि आंगेंसीं । साप तैसी उर्वशी ।
> तेंवि स्वरूपस्थाकारिसीं । देही द्वंद्वे ॥
> म्हणोनी तयाचिया ठायीं । शेणासोनेया विशेष नाहीं ।
> रत्नागुडेया कांहीं । नेणिजे भेद ॥

अशा ओव्या ज्ञानेश्वरींत आढळतात, तर त्याचाच पडसाद नामदेवाच्या अभंगात पुढीलप्रमाणें ऐकूं येतो.

> निद्रिस्ताचे सेजे सर्प का उर्वशी ।
> पाहीं विषयासी तैसे आम्ही ॥
> शेण आणि सोनें भासतें समान ।
> रत्न का पाषाण एकरूप ॥

'समर्थाचे बाळ । पायरीं बाक्ळ ।' किंवा 'आम्ही जातो आमुच्या गावा' अथवा 'वाटुली पहाता शिणले डोळुले' वा 'अवघाचि संसार सुखाचा करीन' इत्यादि बोल ज्ञानदेवाचे? नामदेवाचे? कीं तुकारामाचे? तिघांचेही ते बोल समान आहेत.

---

* संतकृपा झाली, इमारत फळा आली
ज्ञानदेवें रचिला पाया, उभविलें देवालया ।
नामा तयाचा किंकर, त्यानें केला हा विस्तार ॥
जनार्दनी एकनाथ, स्तंभ दिला भागवत ।
भजन करा सावकाश, तुका झालासे कळस ॥

—बहिणाबाई

" भूमीचें मार्दव । सांगे कोंभाची लवलव ।
तैसें आचार--गौरव । सुकुलीन जनाचें ।
झाड जाणावें फुलें । मानस जाणावें बोलें ।
भोगें जाणावें केलें । जन्मांतरींचें ॥ "

या ज्ञानेशांच्या ओव्या नामदेवाच्या अभंगात जशाच्या तशा सापडतात. तिघांचेही देह भिन्न असले तरी दैवत एक, साधन एकच; ध्येय एक, मार्ग एकच; मार्गावरील आपले अनुभव तिघांनीही एकाच भाषेत सांगितलेले. या साम्याचें एक ठळक उदाहरण सांगण्यासारखें आहे. ज्ञानदेवांनी लिहिलेला पुढील अभंग वाचावा आणि मग तुकारामांनी रचिलेला तसलाच अभंग पहावा म्हणजे आरशातील प्रतिबिंबच आपणाला दिसत आहे किंवा दोन जुळे भाऊच आपणाला भेटत आहेत असेंच कोणालाही वाटेल. ज्ञानदेवाचा अभंग असा,——

तववरी जंबुक करी गर्जना । जव त्या पंचानना देखिले नाहीं ॥
तववरी वैराग्याच्या गोष्टी । जव सुंदर वनिता दृष्टि देखिली नाहीं ॥
तववरी मनत्व समाद । जववरी अर्थेसि संबंध पाडिला नाहीं ॥
तववरी युद्धाची मात । जव परमाईचा पूत देखिला नाहीं ॥
तववरी समुद्र करी गर्जना । जव अगस्ती ब्राह्मणा देखिले नाहीं ॥
तववरी बाधी हा संसार । जव रखुमादेविवर देखिला नाहीं ॥

आता तुकारामाचा अभंग पहा ——

तोंवरि तोंवरि जंबुक करि गर्जना । जव त्या पंचानना देखिलें नाहीं ॥
तोंवरि तोंवरि सिंधु करि गर्जना । जव त्या अगस्ति ब्राह्मणा देखिलें नाहीं ॥
तोंवरि तोंवरि वैराग्याच्या गोष्टी । जव सुंदर वनिता दृष्टी पडली नाहीं ॥
तोंवरि तोंवरि शूरत्वाच्या गोष्टी । जव परमाईचा पुत्र दृष्टी देखिला नाही ॥

अशीं साम्य स्थळें किती तरी आहेत ! एकाच भक्तीच्या धाग्यानें सर्व संतांनीं आपला जीवनपट विणला हाच त्याचा अर्थ.

हृदय-द्रावक नामा-विलाप

नामदेवांच्या अभंगात विलक्षण आर्तता आहे, व्याकुळता आहे, ओढ आहे. त्यातही ज्ञानदेवाच्या समाधीविषयीं त्यांनीं जे शंभरावर अभंग

रचलेले आहेत, त्यांतील भावनेची तीव्रता कांहीं अलौकिकच आहे. त्याच्याइतकें करुणरसानें थनथनलेलें असे काव्य जुन्या मराठी वाङ्मयांत क्वचितच सापडेल. संस्कृत साहित्यात अज-विलाप, रति-विलाप वगैरे करुण कवनें अजरामर झालेलीं आहेत. पण तें पत्नीसाठीं पतीचा किंवा पतीसाठीं पत्नीचा असे शोक आहेत. हा नामदेव-विलाप मात्र कारुण्या-इतकाच उदात्ततेनें आणि भावनेइतकाच ज्ञानानें ओथंबलेला आहे. एक ज्ञानी तर दुसरा भक्त. आणि दोघेहि जिवलग. दोघानीं मिळून सतत एकत्र राहून व सदैव भक्तीप्रेमाच्या गोष्टी करून देशभर पाचसहा वर्षे एकत्र यात्रा केलेली. त्यामुळें परस्परांचीं हृदयें एकमेकांत अतूटपणें गुंतलेलीं. पण त्याची तूट होण्याची वेळ आता आली. आपलें अवतारकार्य समाप्त झालें असें समजून ज्ञानदेवानीं स्वेच्छेनेंच समाधी घेण्याचें ठरविलें. त्याच्या समाधीचा सुखदु:खमिश्रित सोहोळा नामदेवानीं किती तन्मयतेने वर्णिला आहे !

'चालली विभूति योगियांची'

ज्ञानदेवानीं "वैकुंठामी शिडी लावियेली," ही वार्ता साऱ्या संत-मंडळींत वाऱ्यासारखी पसरली. त्याबरोबर सारे सन्त-महन्त आळंदीपाशीं गोळा झाले. वाद्याचे गजर सुरू झाले. कीर्तनाच्या लहरी उसळू लागल्या. इंद्रायणीच्या काठीं, "आल्याड पल्याड पताकाचे भार" दिसू लागले. "पिवळ्या पारव्या आणिक हिरव्या। नीलवर्ण माऱ्या लसलसीत" अशा त्या पताका "तिकोनी दाटलेल्या" पाहून नामदेवांना वाटलें "जरी जर्तारी झाल्या रानभरी। विजा त्यावरी खेळताती।" या संत-मंडळींप्रमाणेंच पंढरीचा विठ्ठलही ज्ञानदेवाना निरोप देण्यास आलेला होता अशी नामदेवाची श्रद्धा. "ज्ञानदेवायोगें सन्त्लासीं दर्शन। परब्रह्म निधान द्वष्टतेमें" अशा स्पष्ट उल्लेख त्यानीं केलेला आहे. कार्तिक वद्य १३ हा निर्याणाचा मुहूर्त धरलेला होता. पण दशमीपासूनच कीर्तन-जागरणाचा उत्सव सुरू झाला. समाधीसाठीं तुळशी आणि बेल, दर्भ आणि फुले आणलीं. भागिरथींचें उदकही आणलें. गंध आणि अक्षता, धूप आणि

दीप, पंचामृत इत्यादि साहित्य जमा झालें. लिंबें, नारळ, सुपारी, केळें इत्यादि मंगल समारंभाचीं सारीं साधनें सिद्ध झालीं.

वियोगाचें दुःख ज्याला त्याला आपआपल्या वृत्तीप्रमाणें जाणवलें. नामदेवांची वृत्ति अत्यंत कोमल—नवनीतासारखी. "मेणाहून मऊ" असें त्यांचें मन वियोगाच्या तापानें विरघळूं लागलें. त्यांनीं आपली दशा स्वतःच पुढील शब्दांनीं वर्णन केली आहे.

कासावीस प्राण मन तळमळी । जैशी कां मासोळी जीवनाविण ॥
दाही दिशा ओस वाटती उदास । करिताती सोस मनामाजीं ॥
घातियेली घोण प्राण आला कंठीं । ज्ञानदेवासाठीं तळमळी ॥
नामा म्हणे देवा वाटतसे खंती । चालली विभूति योगियांची ॥

प्राण कासावीस झाले

ज्याच्यासाठीं आपल्या डोळ्यांतून प्रेमाश्रु लोटत आहेत, तो आपला सखा ज्ञानरूप आहे, विवेकाचा सागर आहे आणि आवतीभोंवतीं जमलेले साधुसंतही वैराग्याचे पुतळे आहेत—अशा मेळाव्यांत आपण शोक करणें लज्जास्पद आहे, ही जाणीव नामदेवांना मधून मधून होत होती. पण "नानापरी मन आवरीतो भारी । कांहीं केल्या हरी विसर न पडे" अशी त्यांची अनावर स्थिति होत असे. आजूबाजूला पहावें तर, सोपानदेव व मुक्ताबाई स्फुंदत आहेत—"आम्हां माता-पिता नित्य ज्ञानेश्वर । नाहीं आतां भार विश्रांतीसी" असा टाहो फोडीत आहेत. त्यांना निवृत्तीनाथ समजावून सांगत आहेत—"रहाणें चौघांचें एकरूप" असा बोध करीत आहेत. पण त्या लहान भावंडांचें सांत्वन करतां करतांच खुद्द त्यांचेंच "कांहीं केल्या मन रहात नाहीं." तळें फुटावें आणि पाणी बारा वाटा पसरावें, तसा त्यांच्या दुःखाला घातलेला विवेकाचा बांध फुटला. गवताच्या पेंढीची दोरी सुटावी आणि काड्यान् काड्या वाऱ्यावर उडूं लागाव्या तसें त्यांचें दुःख शेवटीं उफाळून बाहेर पडलें. हरिणी गेल्यावर तिचीं पाडसें

रानोमाळ भटकावींत तसें ज्ञानदेवाच्या समाधीनंतर त्याच्या भावंडांना झालें *

ज्ञानदेवाना निरोप

या सर्व शोकाच्या सागरात, अलिप्त असलेलें एकटे काय ते ज्ञानदेव होते खवळलेल्या समुद्रात एकादें शांत सुंदर बेट असावें, तसें त्याचें हृदय समाधानानें डोलत होतें—आनंदाने नाचत होतें "ज्ञानेश्वरापाशीं आनंदीआनंद" अशी त्याची स्थिति होती. त्यानीं देवाच्या पायाला वंदन केलें आणि त्याचें तीर्थ घेतलें त्याच्या अंगाला चंदनाची उटी लावली होती आणि कंठात पुष्पमाला घातलेली होती मुलानीं समाधीची जागा झाडली होती द्वादशीचें पारणें मोठ्या उत्साहानें झालें "पिंपळाच्या पारीं, बैसविल्या पाती" त्यावेळीं गर्दी इतकी झाली कीं, "पिपिलिकेसी (=मुंगीला) मार्ग जावया न मिळे" पण नामदेवाची स्थिति काय झाली? ते म्हणतात, "येतो कासाविसी प्राण माझा"

समाधि स्थानावर तुळशी आणि बेल अंथरले, त्यावर दूर्वा आणि दर्भ मोकळे टाकले सुंदर-सुगंधी फुलेंही पसरलीं ज्ञानदेव त्या आपल्या निजधामाकडे चालले आपल्या बंधूला, गुरूला वंदन करून ते म्हणाले,

"पाळिलें पोसिलें चालविला लळा। बा माझ्या कृपाळा निवृत्तिराया"

कृतज्ञतेचे, भक्तिभावाचे, प्रेमभराचे हे ज्ञानदेवाचे उद्गार ऐकताच निवृत्तिनाथही गहिंवरले—ज्ञानदेवाना आलिंगन देऊं लागले—"अमर्यादा कधीं केली नाहीं येणें" असे गौरवाचे उद्गार काढून ज्ञानेश्वरीचा महिमा त्यानीं आठविला "फेडिलीं डोळ्याचीं अत्यंत पारणीं। जाता ऐमे

---

* बाधल्या तळ्याचा फुटलासे पाट। जीव जारा वाटे मुरडताती॥
बाधल्या पेंढीचा सुटलासे आळा। तृण रानोमाळा पांगलेसें॥
हरिणीवीण सोपी पाडिली वोस। दशदिशा पाडस भ्रमताती॥
मायबापें आम्हा त्यागियेलें जेव्हा। ऐसें संकट तेव्हा झालें नाहीं॥
नामा म्हणे देवा पेटला हुताशन। करा समाधान निवृत्तीचें॥

कोणी सखे नाहीं " असें विठ्ठल बोल काढून निवृत्तीनाथानीं ज्ञानदेवांना कडकडून मिठी मारली. तें दृश्य पाहतांच सारे संत कासावीस झाले— डोळ्याला पदर लावूं लागले. " ज्ञानियांनीं ऐसी करावी जव खती । अज्ञानांचा किती पाड आला ", असें म्हणून देवानेंच निवृत्तीचें समाधान केलें. देवांनीं सर्व संतांना बोध केला,

आकाशाचे ठायीं अभ्रें येतींजातीं । कोण त्यांची खंती करूं पाहे ॥
अवतारादिक गेलेआले अपार । जैसा का विस्तार मृगजळाचा ॥

सर्व संतांनीं ज्ञानदेवांना नमस्कार केला. विठ्ठल व निवृत्ती या दोघांनीं ज्ञानदेवांचे दोन्ही हात धरून त्यांना समाधि–स्थानापाशीं नेलें. ज्ञानेश्वर आसनावर जाऊन बसले. पुढें ज्ञानदेवी ठेवली. " ज्ञानदेव म्हणे सुखी केले देवा " अशा सार्थस्याचा ध्वनि निघाला. ज्ञानदेवांनीं तीन वेळां हात जोडले आणि आपले डोळे झांकले—ते ब्रह्मरूप झाले. निवृत्तीनाथ बाहेर आले आणि त्यांनीं समाधीवर शिळा घातली. त्यावेळीं नामदेवांना दुःखाचा जोराचा उमाळा आला. ते देवाला म्हणूं लागले,

ज्ञानदेव माझें सौख्य–सरोवर । त्यांत जलचर स्वस्थ होतों ॥
दुर्दैव–तापानें आटलें तें नीर । वर्षी रघुवीर कृपामघ ॥
ज्ञानदेवावीण व्याकूळ हे प्राण । तूं जगज्जीवन देवा होसी ॥
विठाबाई तूं ग जाणसी ना जाण । रक्षी मज कोण दुजें येथें ॥

किती हुबेहुब शब्दचित्र नामदेवांनीं त्या अपूर्व घटनेचें रेखाटलें आहे त्या अवर्णनीय प्रसंगाचें वर्णन करण्याची शक्ति त्यांच्या शब्दांत आहे स्वतःच्या आणि इतर संतांच्या हृदयाची कालवाकालव, दबलें तरी उफळून येणारे दुःखाचे कढ नामदेवांनीं किती हळुवारपणें व्यक्त केले आहेत कवींच्या सहृदवेदनेनें व शब्दसामर्थ्यानें त्यांनीं तो समाधीचा प्रसंग आपल्यापुढें मूर्तिमंत उभा केला आहे.

वज्रासारखा निर्वार

भक्तिरस हाच एक नामदेवांच्या अभंगांत ओतप्रोत भरून राहिलेला असला, तरी त्या रसावर निरनिराळ्या भावनांचे रंग प्रसंगाप्रसंगानें

उमटले आहेत. " नाचू कीर्तनाचे रंगीं " हा त्याचा जीवनाचा व्यवसाय, " आणि ज्ञानदीप लावू जगीं " हें त्याच्या जीविताचें ध्येय. पण त्यासाठीं त्याना किती तरी अवस्थातून जावें लागलें. " देह जावो अथवा राहो । पांडुरंगीं दृढ भावो ॥ " ही त्याच्या मनाची मूळ बैठक. त्याच्या भक्तीचा निर्धार असा कीं,

मजवरी घाली घण । परी मी न सोडी चरण ॥
मान कापून देईन शीर । पाहे कृपण कीं उदार ॥

मेणासारखें हृदय

विठ्ठलाची करुणा भाकताना नामदेव त्याला किती परोपरीनें आळवितात! विठ्ठलाचें व आपलें नातें किती जिव्हाळ्याचें आहे हें पटविताना ते म्हणतात —

तू माझी माऊली मी वो तुझा तान्हा । पाजीं प्रेम-पान्हा पांडुरंगे ॥
तू माझी गाऊली मी तुझं वासरु । नको पान्हा चोरु पांडुरंगे ॥
तू माझी हरिणी मी तुझें पाडस । तोडीं भवपाश पांडुरंगें ॥
तू माझी पक्षिणी मी तुझं अंडज । चारा घालीं मज पांडुरंगे ॥

देवाच्या वियोगानें आपली अवस्था काय झाली तें नामदेव सांगतात—

डोळे शिणले पाहतां वाट्टली । अवस्था दाटली हृदयामाजीं ॥
तू माझी जननी सरसिये सगातिगी । विठले धावोनि देईं क्षेम ।
तू माझी कुरंगी मी तुझें पाडस । गुंता भवपाश तोडीं माझा ।
तू माझी माऊली मी तुझी तान्हुली । वोरसें वो घालीं प्रेमपान्हा ॥

भक्त-भगवंताचें ऐक्य वर्णन करताना ते म्हणतात—

तू वृन्दावन मी चिरी । तू तुळशी मी मंजरी ।
तू पावा मी मोहरी । स्वयें दोन्ही ॥
तू चांद मी चांदणी । तू नाग मी पद्मिणी ॥
तू कृष्ण मी रुक्मिणी । स्वयें दोन्ही ॥
तू नदी मी थडी । तू तारु मी सांगडी ॥

तूं धनुष्य मी भातोडी । स्वयें दोन्ही ।
तूं वेद मी स्तविता । तूं शास्त्र मी गीता ॥
तूं गंध मी अक्षता । स्वयें दोन्ही ॥
नामा म्हणे पुरुषोत्तमा । स्वयें जडलों तुझ्या प्रेमा ॥
मी कुडी तूं आत्मा । स्वयें दोन्ही ॥

देवाशीं भांडण

(लहान बालकानें, परगांवीं गेलेल्या आपल्या वडिलांना बोलवावें, तशा लडिवाळपणानें नामदेव विठ्ठलाला तांतडीची हांक देतात, " बैसावया लागी नको घेऊं घोडा । धांवत दुडदुडा त्वां या यावें " एवढेंच नव्हे तर, " अडखळूनि पडसी नको घालूं जोडा । धांवत दुडदुडा त्वा या यावें ॥ " अशी घाई नामदेव करीत आहेत. घोडा नको, जोडाहि नको कारण " भेटीलागी माझा फुटतसे प्राण " अशी त्यांची अवस्था झालेली आहे. त्यांना एकच छंद लागलेला व तो म्हणजे " जया देखे तया, पुसे हेचि मात । कैं मज अनंत बोलवील ॥ " पण एवढ्या —————
भेटेना. तेव्हां रागारागानें नामदेव म्हणतात,

पतीतपावन नाम ऐकुनी आलों मी दारां ।
पतीतपावन न होसि म्हणुनी जातों माघारा ॥
घेसी तेव्हां देसी ऐसा अससी ऊदार ।
काय देवा रोधूं तुमचें कृपणाचें दार ॥

ह्या वैतागाचा झटका ओसरतांच नामदेवांना भक्तीची ऊर्मि येते व ते म्हणतात—

" प्रेमफासा घालूनि गळां । जित धरलें गोपाळा ॥
एक्या मनाची करूनि जोडी । विठ्ठलपायीं घातली बेडी ॥
हृदय करूनी बंदिखाना । विठ्ठल कोंडूनि ठेविला जाणा ॥
सोहं शब्दें मारा केला । विठ्ठल काकुळती आला ॥

भगवंताची भेट

अशा अनुतापानें नामदेवाच्या मनाची भूमी चागली भाजून निघाली. तेव्हा मेघश्याम त्याच्यावर वोळला—वर्षला. परमेश्वर आपल्या भेटीसाठीं धावून आला हा आनद प्रगट करताना नामदेव म्हणतात,

> कोटिसूर्यप्रभादीप्ति । गगनीं झळकली अवचिती ॥
> सत नामया सागती । पैल आला कमलापति ॥
> वत्सालागीं जैसी धेनु । तैसा धावें जगज्जीवनु ॥
> गरुडाचे धुदवातीं । दाही दिशा आनदती ॥
> हरिकंठींची सुमनमाळा । सुटोनि आली भूमडळा ॥
> सवें चाले सुदर्शन । भक्त कराया रक्षण ॥
> उचलोनि दोन्ही वाहीं । नामा धरिला हृदयीं ॥

तेव्हा साहजिकच ' कोटी दिवाळ्यादसरे ' आल्याचा आनद नामदेवाला झाला—' नामा थोराचें लेकरू ' अशा अभिमानहि उत्पन्न झाला.

अशा सगुण भक्तींत रंगलेले नामदेव निर्गुणाचीही ओळख विसरलेले नव्हते. सर्व विश्वामध्यें एकच ईशतत्त्व भरून राहिलेलें आहे आणि विठ्ठलाची मूर्ति हे केवळ त्याचें प्रतीक आहे, हें शुद्ध ज्ञान त्याच्या अतरंगात खेळत होतें. विठ्ठलामध्यें विश्व पाहणाऱ्या त्याच्या दृष्टीला ज्ञानदेवानीं विश्वांत विठ्ठल पहावयास शिकविलें होतें. त्यामुळें नामदेव म्हणतात,

" निर्गुणीचें वैभव आलें भक्तीमिषें । तें हें विठ्ठल वेषें ठसावलें "

मधुर पदें

सगुण-निर्गुणाच्या भाक्ति ज्ञानानें " धन्य माझा जन्म, धन्य माझा भाव " असे तृप्तीचें उद्गार नामदेवानीं काढलेले आहेत. आपल्याला लाभलेल्या भक्तीसुखाचें धन सर्वांना वाटून देण्यासाठीं नामदेवानीं कीर्तनाचें द्वारा लोकाना उपदेश केला. लहानमोठ्या स्त्री-पुरुषाना हें भक्तीचें गुज नीट कळावें म्हणून निरनिराळ्या दाखल्यानीं त्यानीं तें समजावून सागितलें. कधीं " कुतन्या ! थमाक ते थमाल आपल्या गाई " अशा वोनडमाच

रसवा त्यांनीं रंगविला आहे; तर कधीं, यादवाच्या पोरांचा खेळ मांडला आहे. संसारी जनांना, "मानस मुंडावे, देहभाव सांडावा, वासना दंडावी" असा नीतीचा उपदेश त्यांनीं केला आहे. "सत्संगानें स्वहित साधा" असा आदेश त्यांनीं दिला. "युगें अठ्ठावीस विटेवरी उभा" ही त्यांची आरती अठ्ठावीस युगें चिरंजीव होणारी आहे. 'नको वाजवूं श्रीहरि मुरली। तुझ्या मुरलीनें तहानभूक हरली' ही त्यांची 'मुरली' भाविकांची मनें अजून जिंकीत आहे. बालकांचा अल्लडपणा तर त्याच्या अनेक पदांत भरून राहिलेला आहे. गौळिया घरीं नवनीत चोरून 'रांगत रागत येतो हरि हा राजमंदिरीं' आणि 'लपत छपत येतो हा राजभुवनीं। नंदासि टाकुनि आपण बैसे सिंहासनीं' अशा श्रीकृष्णाच्या बालपणींच्या खोड्या नामदेवांनीं गोडपणें वर्णिल्या आहेत.

उपदेशाचें सौंदर्य

कृष्णाची म्हणा, रामाची म्हणा, विठ्ठलाची म्हणा—एका देवाची भक्ति जनतेंत रुजविण्यासाठीं नामदेवांनीं आपली वाणी किती शिणविली! तुमचे असतील ते धंदे व उद्योग तुम्ही खुशाल करा, पण ते करतांना सर्वांठायीं असणाऱ्या ईश्वराचें स्मरण ठेवा, आणि तें स्मरण ठेवून बंधुभावानें वागा असा उपदेश ठसविण्यासाठीं त्यांनीं व्यवहारांतील अनेक दाखले दिले आहेत. तीं तीं शब्द-चित्रें उभीं करण्याचें नामदेवाचें सामर्थ्य पुढील अभंगांत दिसून येतें.—

वावडी दुरीच्या दुरी उडतसे अंबरीं। हातीं असे दोरी परि लक्ष तेथें॥
दुडीवरी दुडी पाण्या निघाली गुजरी। चाले मोकळ्या करीं परि लक्ष तेथें॥
धनलोभ्यानें धन ठेवियलें दुरी। वर्ते चराचरीं परि लक्ष तेथें॥

दंभावर प्रहार

विठ्ठलाचा छंद किती तीव्रपणें लागावा हें सांगतांना नामदेव उपमांच्या सरीवर सरी पाडतात. निर्धनाला धनाचा, आंधळ्याला दृष्टीचा, मोराला मेघाचा तसा भक्ताला देवाचा छंद लागला पाहिजे. याहिपेक्षां अधिक

तळमळीची उदाहरणें ते देतात. “ पारधियें पाडस धरियलें वनीं । तें चिंती जननी रात्रदिवस ।। सर्पे डरिलें तें स्मरतो गारोडी । पुरीं जाता सागडी मन चिंती ।। असे पधरा दृष्टात एकाच अभगात नामदेवानीं दिले आहेत. पधरा पुष्पाची ही काव्य–माला अत्यत सुगधी आहे. त्यात वर्णिलेली तळमळ स्वत नामदेवानीं अनुभवली होती. ही तळमळ सत्य हवी, दांभिकतेची नको हें सागताना ते पुढील सूत्र सागतात —

त्यागेविण विरक्ति । प्रेमावाचूनि भक्ति ।
शाति नसता ज्ञप्ति (= ज्ञान) । शोभा न पवे ।।
हेतुवाचूनि प्रीति । गुणरहित स्तुति ।
करणीवाचुनि कीर्ति । शोभा न पवे ।।

“ नामा करांगुळी धरी ”

जपतपाचें सोंग करणाऱ्या दांभिकाना ते स्पष्टपणें बजावतात,

भुजग विग्यार करी पवनाचा आहार । परि योगेश्वर म्हणू नये ।।
पवित्र गगाजळ मीन सेवी निर्मळ । परि दुष्ट तें केवळ कर्म त्याचें ।।
घर साडोनिया वन सेविताती । वनीं काय नमती रीस व्याघ्र ।।

केवळ वारा खाऊन योगी होता येत असतें, तर साप काय थोडे आहेत ? गगेंत उभे राहूनच मोक्ष मिळता, तर तेथें मासे काय थोडे आहेत ? रानात राहिल्यानेंच हरि भेटता, तर अस्वल–वाघ कोठें राहतात ? असे दाखले देऊन त्यानीं लोकाना शुद्ध भक्तीचा, खऱ्या विरक्तीचा उपदेश केला. ज्ञानदेवानीं आरभिलेला भागवतधर्मच त्यानीं विस्तारला. नामदेवाचा अधिकार या भक्तमडळींत केवढा आहे, हें जनाबाईनें एका अभगात मार्मिकपणें सागितलें आहे. तो अभग असा—

(*विठो माझा लेकुरवाळा । सगें लेकुराचा मेळा ।। निवृत्ति हा खाद्यावरी सोपानाचा हात धरी ।। पुढें चाले ज्ञानेश्वर । मागें मुक्ताई सुदर ।। गोरा*

कुमार माडीवरी । चोखा जीवा चरोवरी । चका कडियेवरी । नामा करागुळी धरी । जनी म्हणे गोपाळा । करी भक्ताचा सोहळा ॥

नीती हृदयंगम शब्द-चित्र ! "

संत एकनाथ : : :

प्रपंच साधून परमार्थाचा लाभ कसा करून घ्यावा याचा उत्तम आदर्श म्हणजे एकनाथ. गृहस्थ धर्म व भागवत धर्म यांची सुंदर सांगड घालणारा हा एकच भक्त. चाळीस वर्षे संसार करून त्यांनी स्वतः ईश्वराची जोड करून घेतली व ती करून घेण्याचा मार्ग इतरांस दाखविला. हा मार्ग दाखविण्यासाठी त्यांनी साठ हजार ओव्या रचल्या आणि त्याशिवाय अभंग, पदे, भारुडे वगैरे करून किती तरी केली. त्यांच्या वाङ्मय-हिऱ्याला जितके पैलू आहेत, तितके दुसऱ्या कोणत्याच संतकवीच्या साहित्याला नाहीत. समाजातील सर्व थरांशी समरस होण्याची त्यांची हातोटी तर अलौकिक आहे. सर्वांभूतीं समता कशी आचरावी याचा वस्तुपाठच नाथांनी दिला.

पवित्र तें कुळ

नाथांचा जन्म एका पुण्यपावन वंशांत झाला. संत भानुदास हे विठ्ठलाचे गाढे भक्त. त्यांनीं विठ्ठलाची मूर्ति विजयानगरहून परत पंढरीस आणली. एकनाथ हे त्या संताचे पणतू आणि नाथांचे नातू मुक्तेश्वर. हे तर काव्यदेवतेचे लाडके बाळ. थोर पूर्वज व थोर वंशज यांनीं मागेंपुढें रंगत असलेल्या कुळांत नाथांनीं जन्म घेतला. पैठण ही पूर्वीची आंध्राची राजधानी. ते त्या वेळचें महान् विद्यापीठ—जणूं महाराष्ट्राचें काशीक्षेत्रच—संस्कृत भाषेच्या व धर्मग्रंथांच्या अभ्यासाचें केंद्रस्थान. त्या गांवीं नाथांचा जन्म शके १४५५ मध्यें झाला. बालपणींच त्यांनीं संस्कृत ग्रंथांचा व्यासंग केला. तरी त्यांच्या चित्तांत पारमार्थिक जिज्ञासा शिल्लकच होती. ती पूर्ण करून घेण्यासाठीं ते वयाच्या बाराव्या वर्षींच देवगड येथें गेले. त्यावेळीं मुसलमानी सत्ता महाराष्ट्रांत गाजत व गांजत होती. ज्ञानेश्वरानंतर महाराष्ट्रावर कोसळलेल्या यावनी सत्तेला येथें येऊन तीनशें वर्षे झालीं होतीं. या काळांत पारतंत्र्याच्या अजगरानें महाराष्ट्राला पुरें गिळलें होतें. त्याचें राज्य हिरावलें गेलें होतें, त्याचा धर्म संकटात पडला होता आणि त्याची भाषा फारसी भाषेच्या दडपणाखालीं चेपली जात होती. जनतेतील धैर्य, स्वाभिमान व आनंद लोपत चालला होता. परक्यांची सेवा करून त्यांच्या लाथा खाण्यात बहुतेक लोक गुंतले असल्यानें त्यांचा स्वार्थ बळावत होता व नीति खालावत होती. पण अशा विपरीत परिस्थितीच्या प्रवाहाचे उलट पोहत जाणारेही कांहीं सामर्थ्यवान् सत्पुरुष होते. त्यांतील प्रमुख म्हणजे जनार्दनस्वामी. देवगडच्या मुसलमान किल्लेदाराचे ते कारभारी होते. ते आपलें काम अत्यंत चोखपणें व निःस्पृहपणें पार पाडीत. एवढेंच करून न थांबतां ते परमार्थाची साधनाही करीत. त्यांची कीर्ति महाराष्ट्रांत सर्वत्र पसरली होती. ती ऐकून नाथ त्यांच्याकडे गेले.

गुरु-सहवास

जनार्दनस्वामींनीं नाथांच्या बुद्धीचें तेज पाहिलें, चित्ताची निर्मलता

जाणली, तळमळीची खोली मापली आणि एखादी प्रेमळ आई आपल्या लाडक्या मुलाचें संगोपन आस्थेने करते, तसे त्यानीं नाथाचें पालन केलें. प्रथम त्यानीं त्याना समग्र ज्ञानेश्वरी समजावून सांगितली–तिचा भावार्थ उकलून दाखविला. तिच्या भाषेचें वैभव, कल्पनेचें तेज, भक्तीचा गंध आणि अध्यात्माचें सर्वत्र स्फुरणारें चैतन्य, हे सारें पाहून नाथाचें चित्त वेडावूनच गेलें–आणि तें ज्ञानेश्वरीवर निरंतर जडलें. तिच्यातील गुरुभक्तीचें मत त्यानीं स्वतःच आचरिलें. सुदैवानें तसा गुरुही त्यांच्या सन्निध होता. त्याचा लाभ सहा वर्षे त्यानीं सतत घेतला. 'एका जनार्दनी' असाच जोड शब्द ते आपल्या अभंगाचे अतीं वापरतात

वाङ्मयाचा अंकुर

फाल्गुन वद्य ६ हा विलक्षण योगायोगाचा दिवस. त्या दिवशीं जनार्दन स्वामींचा जन्म झाला, एवढेच नव्हे तर स्वामींचा व नाथाचा–दोघाचाही तो साक्षात्काराचा दिन, व दोघाच्याही देहत्यागाचा दिनही तोच ! याच तिथीला "सुलभ पर्वतावर" नाथाना साक्षात्कार झाला. त्यानतर गुरुशिष्यानीं मिळून दोन अडीच वर्षे तीर्थयात्रा केली मथुरा–वृंदावन–काशी–प्रयाग–द्वारका–डाकुर करीत ते बद्रिकाश्रमापर्यंत गेले. यात्रा करता करता ते नाशिकाजवळ आले तेथें गुरुनीं आज्ञा केली कीं, चतुःश्लोकी भागवतावर मराठी टीका करावी. त्याप्रमाणें पचवटी क्षेत्रीं नाथानीं भागवतातील चार श्लोकावर १०३६ ओव्या रचल्या यापुढें नाथानीं जीं ल्हानमोठीं व सार्धाउची साहित्याचीं वस्त्रें विणलीं, त्यातील पहिलें सगुण हें "बल्लुसरी कौतुक भेणें" अशी विनयाची भाषा त्यात त्यानीं सहजच काढली. पण 'स्वामीजीं ब्रह्मज्ञान सखोल ! नित्यनवी प्रेमाची ओल' हा अनुभव त्याच्या या पहिल्या ग्रथातही आल्याशिवाय रहात नाहीं. या अकुरावरून नाथाचा पुढील वाङ्मय–वृक्ष केवढा विशाल होणार आहे, याची कल्पना मनात येऊन गुरुला खचित धन्यता वाटली असेल.

काशीक्षेत्रांतील सन्मान

तीर्थ यात्रा सपविल्यावर संसार–यात्रा नाथानीं आरंभिली. पचविसाव्या

वर्षी त्याचा विवाह झाला. गिरिजाबाई ही त्याची पत्नी त्याना शोभेशीच होती. त्याना तीन अपत्यें होतीं. नाथानीं आपलें पुढील सारें आयुष्य पैठणासच घालविलें. मध्यतरीं शके १४९२ ते १४९५ हीं तीन वर्षेंच काय तें ते काशीस जाऊन राहिले होते. तेथें त्यानीं आपल्या भागवत-ग्रथाची समाप्ति केली. नाथाचा ग्रथ मराठी आणि काशीचे पडित सस्कृत. तेव्हा कोणी चोरानें आपल्या घरातील धन लुटून न्यावें तसें सस्कृतातील अध्यात्म नाथानीं मराठींत आणल असें वाटून काशीकर विद्वानानीं त्याच्यावर मोठें काहूर उठविलें. परतु, नाथाच्या ग्रथाचा थोडासा आस्वाद मिळताच तें शात झालें-गारुड्याची पुगी ऐकणाऱ्या नागाप्रमाणें ते डोलू लागले त्यानीं नाथाच्या भागवताची मिरवणूक पालखींतून काढली. नाथाच्या काव्यगगेचें स्वागत वाराणशीच्या गगेनें केलें. तेथेंच नाथानीं 'रुक्मिणी स्वयवर' हाहि ग्रथ लिहिला. परत पैठणास आल्यावर नाथानीं प्रपच व परमार्थ या दोहोंचा किता घालून दिला. त्यानीं भागवतधर्माचें भाडार उघडलें, परोपकाराची पाणपोई घातली, कीर्तनाची पेठ खुली केली आणि साहित्यसेतींचें पीक अमाप काढलें व तें सर्वांकडून यथेच्छ लुटविलें.

समतेची कृति

मानवातील उचनीचता हिंदु धर्म मानीत नाहीं, किंबहुना " सर्वभूतीं एक आत्मा " ओळखून पूर्ण समतेनें वागण्यासच तो शिकवितो, असा प्रचार-नुसता प्रचारच नव्हे तर आचारही नाथानीं केला. नाथाचें आचरण शुद्ध-सोवळें असे, तरी ते धर्मतत्त्वाला विसरण्याइतके रूढीनें अध बनलेले नव्हते. एके दिवशीं ते गोदावरीच्या स्नानाला निघाले होते. ऐन दुपारची वेळ. ऊन रणरणत होतं. वाळवट आगीसारखे तापलें होतें. त्यावर पडलेल्या एका अत्यजाच्या अर्भकाचें किंकाळण नाथाच्या कानीं आलें. लगेच ते तिकडे धावले. त्यानीं ते महाराचें पोर आपल्या शालजोडींत गुडाळून घेतलें त्याला त्यानीं प्रेमानें कुरवाळिलें, जीर्ण शास्त्री-पडिताच्या व भटा-भिक्षुकाच्या दृष्टीनें हा अनाचार झाला. त्यानीं नाथावर बहिष्कार घातला

पुढें नाथाच्या घरीं श्राद्ध असताना नाथानीं भुकेल्या अस्पृश्यानाच आधीं जेवावयास घातलें. शास्त्रीपंडिताचा क्रोध भडकला. ते नाथाच्या घरीं गेले नाहींत. पण नाथाचे साक्षात् पितरच जेवून गेले म्हणतात. स्पृश्य व अस्पृश्य हे एकाच हिंदु धर्माचे घटक, त्यांच्याकडे नाथ समभावानें पहात. एवढेंच नव्हे तर हिंदु व मुसलमान हा भेदही ते मानीत नसत. दोघानाही ते "मानव" म्हणूनच लेखीत व समतेनें वागवीत. किंबहुना मानव व गाढव या दोन्ही प्राण्याच्या शरीरात एकच नारायण नादत आहे अशा अद्वैत दृष्टीनें ते रोजच्या सासारिक जीवनात वागत. एक मुसलमान नाथाच्या अगावर एकदा थुकला नाथानीं गोदेंत स्नान केलें व ते वर आले. पुन तो यवन थुकला, पुन नाथानीं स्नान केलें. असें १०८ वेळेला झालें. पण नाथ काहीं त्या छलकावर रागावले नाहींत. एकदा त्यानीं काशीच्या गगेची कावड तहानेलेल्या गाढवाच्या तोडात ओतली आणि ती रामेश्वराला पोंचली असें समाधान मानलें "अवघे चराचर" ईश्वरस्वरूप आहेत अशी त्याची स्थिर मति होती, आणि तशीच होती त्याची रोकडी कृतिहि.

दोन जीर्णोद्धार

ज्ञानदेव हे जसे मराठींतील आद्य कवी, नामदेव जसे आद्य चरित्रकार, तसें एकनाथ हे आद्य संशोधक. तीनशे वर्षांपूर्वीं लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरींत पुष्कळ भेसळ झालेली होती. ती काढून टाकून ज्ञानेश्वरीची शुद्ध प्रत नाथानीं संशोधून तयार केली आणि आपल्या रसवतीनें तिचा प्रसारही खूप केला या वाङ्मयीन संशोधनाप्रमाणेंच भौतिक सृष्टींतील समाधीचीही त्यानीं दुरुस्ती केली. मुसलमानाच्या आक्रमणामध्यें ज्ञानदेवाचें समाधीस्थान नामशेष झालें होतें–झाडाझुडपांत पडल होतें तेथें वस्ती कोणाचीसुद्धा नव्हती. तेव्हा "अजानवृक्षाची मुळी कंठासी लागली। येऊनि आळंदी काढी वेगीं" असा स्वप्नात नाथाना ज्ञानदेवाचा दृष्टात झाला. त्याप्रमाणें ते आळंदीस गेले. तेथें त्यानीं "नंदीमाझारी देखिलें द्वार." त्यानीं त्या समाधीचा जीर्णोद्धार केला. शके १५०५ मध्यें जेष्ठात समाधीचा जीर्णोद्धार

आणि शके १५०६ मध्यें भाद्रपदात ज्ञानेश्वरी ग्रंथाचा जीर्णोद्धार करून नाथानीं भागवत-धर्मावर, वारकरी-संप्रदायावर, किंबहुना अखिल महाराष्ट्रावर डोंगराएवढे कायमचे उपकार करून ठेवले आहेत.

ग्रंथाचा विस्तार

नाथांचें ग्रंथभांडार किती विपुल, किती विविध व किती सपत्र. त्यांचें भागवत म्हणजे १८,८०० ओव्यांचा सुरस ग्रंथ—केवळ एकादश स्कंधावरील ती टीका. तिला मान ज्ञानेश्वरीच्या बरोबरीचा आहे. भावार्थ रामायणाच्या २५,००० ओव्या नाथानीं रचल्या. त्याच्या एका शिष्यानें १५,००० ओव्या रचून हा ग्रंथ पुरा केला. रुक्मिणी स्वयंवर हें त्यांचें मधुर काव्य, १७११ ओव्यांचें आहे. याला आधार म्हणजे भागवतांतील फक्त १४४ श्लोक श्रीशंकराचार्यांनीं हस्तामलक नावाचें चौदा श्लोकांचें एक स्तोत्र रचलें आहे त्यावर नाथानीं ६७४ ओव्यांची टीका केली आहे. त्यावरून ज्ञानेश्वराप्रमाणेंच नाथाच्या लेखनात भाषांतराचा भाग किती अल्प आहे आणि स्वतंत्र प्रज्ञेचेंच स्फुरण मुख्य कसें आहे हें स्पष्ट होतें. शुकाष्टक (४४७ ओव्या), स्वात्मसुख (५१० ओव्या), आनंद-लहरी (१५४ ओव्या), चिरंजीवपद (४२ ओव्या) इत्यादि ग्रंथाच्या राशीच्या राशी नाथानीं ओतल्या आहेत. याशिवाय फुटकळ अभंग ३००, भारुडें ३०० अशी पत्ती तर खूपच आहे.

मराठीचा कैवार

बहुजनाच्या उद्धारासाठीं बहुजनाच्या भाषेंत आपले विचार मांडणें हें किती सरळ, सोज्वळ, पवित्र कार्य बरें ! पण तें अंगावर घेणें म्हणजे संकट ओढवून घेणें अशी विपरीत स्थिति त्यावेळीं होती. संस्कृत ही प्रौढ भाषा खरी, पण ती काहीं मूठभर पंडितांचीच भाषा झाली होती. तीच पारमार्थिक ग्रंथ-रचनेला योग्य, असें त्या मिरासदारांचें म्हणणें होतें. त्यांना मराठींत ग्रंथ लिहिणें हा भ्रष्टाकार वाटत असे. त्याच्या विरोधाचा ओघ ज्ञानेश्वरा-पासून मोरोपंतापर्यंत एकसारखा वहात आलेला दिसतो. पण तो गिळून टाकून मराठी काव्यरचनेचा शुभ्र प्रवाह महाराष्ट्राच्या या टोकापासून

त्या टोकापर्यंत खेळविण्याचें धैर्य व सामर्थ्य महाराष्ट्र शारदेच्या सुपुत्रांनीं व्यक्त केलें. ज्ञानेश्वर तर आपले मराठी बोल हें अमृतापेक्षाही अधिक गोड असल्याची ग्वाही पैजेनें देतात, पण त्याना विरोधकाशीं फारसें झुजावें लागलें नाहीं. त्यानीं फक्त मातृभाषेचा जयजयकार केला.पण एकनाथाना विरोधकाना तोंड द्यावें लागलें आणि मातृभाषेची वकिली करावी लागली. मराठीचाच कैवार पण तो घेताना, आपल्या तान्हुल्याचें कोडकौतुक करणाऱ्या माउलीप्रमाणें ज्ञानेश्वर हर्षानें बोलतात; तर आपल्या मुलावर खोटें बालट घेणाऱ्या शेजारणीवर कडाडणाऱ्या आईचा सात्त्विक संताप नाथाच्या वाणींत उसळत आहे. अगदीं पहिल्या ग्रंथात—चतुःश्लोकी भागवताच्या टीकेंतसुद्धा–नाथानीं म्हटलें आहे,

श्रीभागवत आणि भाषे मराठें । हें बोलणें नवल वाटे ॥
पूर्वीं नाहीं ऐकिलें कोठें । अभिनव मोठें धिटावा केला ॥

पुढे एकनाथी भागवतात तर त्यानीं मराठीची वकिली वारंवार कुशलतेनें केली आहे. " देवासि नाहीं वाचाभिमान । संस्कृत प्राकृत त्या समान " हा आपला सिद्धांत संस्कृत–भक्ताच्या गळीं तें परोपरीनें उतरवीत आहेत. " देखोनि मराठी गोष्टी । न म्हणावी वृथा चावटी " असें तें त्यांना आर्जवून सागत आहेत " येथें ठेवूं जाता दूषण । दोषी आपण होई जे " असा बारीक धाकहि ते घालीत आहेत. " सूर्य कधीं शिळा होतो काय ? सोन्याचीं फुलें कधीं गजतात काय? " असे सौम्य प्रश्न करून नाथ युक्तिवाद करतात कीं,

कपिलेचें म्हणावें क्षीर । या इतराचे ते काय नीर ॥
वर्णास्वादें एकचि मधुर । दिसे साचार सारिखें ॥

संस्कृतातील ज्ञान म्हणजे समुद्रातील मोतीं. समुद्रात बुडी मारून तें ेतीं वर आणण्याची ताकद सर्वांजवळ कशी असणार ? पण " ते सापडया घरीं . विहिरीं । जो अव्हेरी तो मूर्ख " असा रागाचा शेराहि थानीं मारला आहे; एवढेंच नव्हे तर सात्त्विक संतापाने व स्वाभिमाना- ाा आवेशानें तें संस्कृत–भक्तास विचारतात,

संस्कृत वाणी देवें केली । प्राकृत काय चोरापासोनि जाली ? ।

भागवताचा गाभा

नाथांचे मुख्य ग्रंथ दोन–भागवत व रामायण. भागवताच्या अकराव्या स्कंधावर नाथांनी केलेली टीका सुबोध, ओघवती व प्रासादिक अशी आहे. गीता हे जसें भारताचें उत्तमांग तसा हा स्कंध भागवताचें हृदय. गीतेंत श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला जसें ब्रह्मज्ञान सांगितलें, तसें या स्कंधात त्यांनी उद्धवाला आत्मज्ञान निरूपिलें आहे. गीतेवर ज्ञानेश्वरांची टीका ९००० ओव्यांची, तर या स्कंधावर नाथांची टीका १८,००० ओव्यांची. या दोन्ही गीतांना वारकरी लोक समान आदरानें भावतात. विषय व विचार यांच्यामध्येंही पुष्कळच समानता आहे. भाषा व कल्पना यांमध्यें मात्र पुष्कळ अंतर आहे. ज्ञानोबांचे शब्द म्हणजे आकाशींचीं नक्षत्रें, तर एकोबांचीं अक्षरें म्हणजे पृथ्वीवरील फुलें.

नाथांची गुरुभक्तीही ज्ञानेशाप्रमाणेंच अपरंपार आहे. बाराव्या अध्यायाच्या मंगलाचरणांत नाथ म्हणतात 'ज्ञानाच्या वनांतील वसंत म्हणजे सद्गुरु.' त्यांच्या आगमनाबरोबर अविद्येचीं जुनीं पानें गळून पडतात आणि "अति स्वानंद नवपल्लव" फुटूं लागतात, "मीच परमेश्वर" अशा भावनेचीं फुलें फुलूं लागतात आणि त्यांवर कृष्णभ्रमर झेपावतात. मोक्षसुखाचे गोड घड चोहींकडे दिसूं लागतात आणि मुमुक्षु-मयूर पिसारे पसरून व आनंदानें नाचून गुरूच्या नांवानें टाहो फोडतात. या ज्ञानवनांतील भक्तिसरोवरामध्यें भक्त स्नान करतात, आणि निर्मळ व आनंदी होतात.

सर्वत्र परमेश्वर !

गुरुभक्तीप्रमाणें ईश-भक्तीचा महिमाहि नाथांनीं आपल्या भागवतांत घोळून घोळून सांगितलेला आहे. खऱ्या भक्ताला सर्वत्र देवच कसा दिसतो हें सांगतांना ते म्हणतात —

आपुला देह घालोनि पुढें । जें जें दृष्टी आतुडे ॥
तेथ भगवद्भावें ठसा पडे । वाडेंकोडें निश्चित ॥
काया वाचा आणि चित्तें । सर्वांभूतीं भजले मातें ॥
त्यासी भगवद्रूप सर्वभूतें । सुनिश्चितें ठसावती ॥

जेंवि गरुडाचे झडपेतळीं । होती सर्पांच्या चिरफळीं ।
तेंवि ये भक्ति जवळीं । विघ्नांची होळी स्वयें होये ॥
गगन पडो पाहे कडाडें । पृथ्वी उलथावया गडगडे ।
ऐसें माडलियाहि साकडें । नाम पढे श्रीहरीचें ॥

भक्तांचें वर्तन

भक्तांचें वर्तन कसे असावें हें नाथांनीं भागवतात अनेक ठिकाणी विस्तारानें सांगितलें आहे.

' सत्यापरतें नाहीं तप । सत्यापरता नाहीं जप ॥
सत्यें पाविजे सद्रूप । सत्यें निष्पाप साधक होती ॥

आत्मज्ञानाचा उलगडा किती सोप्या शब्दांनीं नाथांनीं केला आहे. ते सांगतात,

जेणें आपणासि होय दु:ख । तें भूतांसि करीना नि:शेख ॥
जेणें आपणासि होय सुख । तें आवश्यक करी दीना ॥

यात आत्मौपम्य आलें, ' अहं ब्रह्मास्मि ' आलें, सर्व कांहीं आलें.

भक्तानें आपला संसार कसा चालवावा याचा कित्ता नाथांनीं स्वत:च्या आचरणानें घालून दिलाच होता. " देहीं असोनी नाहीं अहंकृति । गेहीं असोनी नाहीं गृहासक्ती " अशा अलिप्तपणानें, पाण्यातील कमलाप्रमाणें, किंवा कमलावरील पाण्याप्रमाणें, ते संसारात वागत. अन्नदान व ज्ञान दान यांचें जणु मुक्तद्वारच त्यांच्या घरीं चाळीस वर्षें चाललेलें होतें. साहजिकच ते उपदेशितात,

अन्न वस्त्र-दान मान । पोटींच्या कळवळ्यानें जाण ॥
करावें भूतीं प्रियाचरण । हा स्वधर्म जाण सर्वांचा ॥

जातिपेक्षां गुण श्रेष्ठ

भक्तीचे गोडवे नाथांनीं अति गोडपणें गाइले आहेत.

भक्ती ते मूळ ज्ञान ते फळ । वैराग्य केवळ तेथींचें फूल ।
भक्ती ते माता मुक्ती ते दुहिता । जाणोनि तत्वता भजन करीं

अशी भक्तीची फलश्रुति नाथांनीं सांगितली आहे. भक्ती न करणाऱ्या ब्राह्मणापेक्षा भक्ती करणारा शूद्रही श्रेष्ठ आहे, असें सांगून नाथांनीं जातीपेक्षा गुणाला महत्त्व अधिक दिलें आहे. त्यांनीं स्पष्टच म्हटले आहे.

हो का वर्णामाजीं अग्रणी । जो विमुख हरिचरणीं ।
त्याहुनि श्वपच श्रेष्ठ मानी । जो भगवद्भजनीं प्रेमळ ।।

भक्तीशिवाय ज्ञानाचें ओझें वागविणाऱ्या विद्वानाला नाथांनीं "चंदन-भार वाहे खर । परी तो नेणें सुवासाचें सार ।" अशा पदवीस नेलें आहे. "त्यासि सर्वभूतीं बुद्धी समान । तेचि भक्ती तेंचि ज्ञान" अशा ममतेचा उपदेश नाथांनीं केलेला आहे. "एका जनार्दनी नाहीं यातीचें कारण ।" असा स्वच्छ निर्णय त्यांनीं दिलेला आहे.

सगुण मूर्तीचें ध्यान

भक्ती ज्या देवाची करावयाची त्याचें रम्य वर्णन भागवतामध्यें वारंवार आलेलें आहे. निर्गुण परमेश्वराचें स्वरुप त्यांनीं वर्णन केलें आहेच, पण जे निर्गुणरूप जाणूं शक्त नाहींत, त्यांच्यासाठीं सगुण भक्तीचा उपदेश त्यांनीं केलेला आहे. "जैसें सुवर्ण आणि कंकण ।" किंवा "विघुरलें तें तूप होये । थिजलें त्यापरीस गोड आहे" असें निर्गुण-सगुणाचें नातें त्यांनीं समजावून सांगितलें आहे. श्रीकृष्णाच्या सगुण मूर्तीचें ध्यान त्यांनीं किती बहारीनें रेखाटलें आहे.

दीपकलिका हातीं चढे । तें घरभरी प्रकाशु सापडे ।
माझी मूर्ति जे ध्यानीं जडे । तैं चैतन्य आतुडे अवघेचि ॥

निर्गुण चैतन्य मनीं ठसण्यासाठीं सगुण मूर्ति डोळ्यापुढें उभी हवी. ती मूर्ति कशी ? तर "घवघवीत घनसांवळा । मुकुट कुंडलें मेखळा । कंठीं कौस्तुभ वनमाळा । सोनसळा झळकत." पूजेसाठीं जी मूर्ति करावयाची ती कशी असावी याचें नाथांनीं किती बारकाईनें वर्णन केलें आहे. "पाहतां निवे तन-मन । देखतां जाय भूक-तहान । घवघवीत प्रसन्न वदन । कुलक्षण सुकुमार ॥ जे देखतांचि जीवीं जडे । अतिशयें सर्वांसी आवडे ।

पाहों जाता निजनिवाडें । पूर चढे प्रेमाचा ।। ईषत् दिसें हास्यवदन । अतिशयोसि सुप्रसन्न । " अशी रमणीय मूर्ति नाथानीं शब्दानीं कोरली आहे

भक्तीचें हें उच्च शिखर नाथानीं स्वत गाठलें होतें. ' देव पाहू गेलों । तो स्वयमेव देवच झालों " असा अनुभव ते स्वत सांगतात सोन्याच्या भक्तानें, सोन्याच्या देवळात, सोन्याच्या देवाची, सोन्याच्या कमलानीं पूजा करावी तशी नाथाची अवस्था झाली. 'साखरे अंगीं गोडी,' किंवा 'कापुरा अंगीं सुगध,' तसा नाथाच्या अंगीं देव मुरून गेला.

राम कथेवरील रूपकें

भागवताप्रमाणें 'भावार्थ रामायण' हाहि नाथाचा ग्रथ मान्यता पावलेला आहे. कृष्ण व राम यात नाथाना भेद कसला ? " सगुण चरित्रें परम पवित्रें " गाण्यास ते आसुसलेले श्रीकृष्णाप्रमाणेंच श्रीरामाचें वर्णनही त्यानीं तन्मयतेनें केलें आहे. तें करताना त्यानीं केवढी नम्रता धारण केली आहे! " मूर्खपण माझी मिराशी " अशी आपली भूमिका त सागतात मग तुम्ही रामचरित्राचें कार्य अगावर का घेतलें ? असं कोणी विचारील. त्याला नाथ उत्तर देतात, " रामें पुरविली पाठी । तो रामच वदवी कथा बलात्कारें " फार काय ? " लेखणी देवोनि हातीं । राम निजकीर्ति लिहवितो ॥ " नाथानीं आपल्या रामायणात अध्यात्म विचाराची व रूपकाची वृष्टि केली आहे. अज म्हणजे परब्रह्म, दशरथ म्हणजे दशेंद्रियें, कौसल्या म्हणजे सद्विद्या, सुमित्रा म्हणजे मेधा, कैकेयी म्हणजे अविद्या आणि मथरा म्हणजे कुविद्या अशीं रूपकें नाथानीं रामायणात मोठ्या युक्तीनें रामकथेवर रचलीं आहेत. सोन्याच्या मूर्तीवर भरजरी कपडे घालावेत, त्याप्रमाणें नाथाचें हें कौशल्य आहे.

सीतेचें स्वभाव-चित्र

राम म्हणजे परमात्मा व सीता म्हणजे त्याची चित्शक्ति हें ऐक्य सिध्याकरिंतीं ते दाखले देतात

सीता रस श्रीराम स्वाद । सीता सुमन राम सुगध ।
सीता बुद्धी श्रीराम बोध । अनन्य सिद्धी येरयेरा ॥

रामाबरोबर सीता वनवासास निघाली, त्या प्रसंगाचें वर्णन करतांना नाथ म्हणतात, "सूर्यासवें जैसि प्रभा। वसन्तासवें वनशोभा। तेवि जानकी जगदंबा। प्राणवल्लभासवें निघे" पुढें सीतेस रावणानें अशोक वनात ठेवल्यावर हनुमंतानें तिची भेट घेतली व खूण म्हणून रामाची अंगठी तिला दिली. ती पाहतांच सीतेच्या मनांत कोणकोणते कल्लोळ उठले याचें चित्र नाथांनीं, अभिजात कवीच्या कुंचल्यानें, रंगविलें आहे. राम मुद्रिका पाहून "सर्वांगें हर्षेली जानकी." तिनें ती मुद्रिका चुंबिली, आलंगिली आणि ती तिला विचारूं लागलीः—

> मुद्रिके! तूं सांगें गोष्टी। रावणें माते हरिल्यापाठीं।
> दोघे येवोनि पंचवटीं। अतिसंकटीं काय केलें? ॥
> विजनीं मूर्च्छित पडिले?। कीं वृकव्याघ्रीं फाडिलें? ॥
> किंवा सिंहें विभाडिलें?। कीं रगडिलें वनगजीं? ॥
> ते तो महावीर निधडे। सिंह-व्याघ्र काय बापुडे? ॥
> शार्दूल पळती तयांपुढे। केलें कुडें रावणें! ॥
> माझेनि दुःखशोकें जाणा। स्वयें रामें सांडिले प्राणा? ॥
> येन्हवीं निवटोनि रावणा। माझे सोडवणा येता कीं! ॥
> मुद्रिके! सत्य सांगें मजपाशीं। श्रीराम तरी जाहला संन्यासी? ॥
> अथवा पहुडला समाधिसेजेसी?। किंवा देहासी त्यागिलें? ॥

आपला प्रिय व पराक्रमी राम आपल्याला सोडविण्यास का आला नाहीं यांविषयीं सीतेनें ही "संशय-रत्न-माला" किती हृदयंगमपणें गुंफली आहे. तिच्यांत राग आहे, प्रेम आहे, निराशा आहे, अभिमान आहे—मानी आर्यस्त्रीचें हृदयच आहे तें!

राजकारणाचे पडसाद

नाथांनीं आपल्या भावार्थ रामायणात अध्यात्म-विचारांची पेरणी जागोजाग केली आहे, रूपकांचीं कारंजीं ठायींठायीं उडविलीं आहेत, प्रपंचातील प्रेमळ प्रसंगांचे गार ताटवे उभारले आहेत आणि विनोदाच्या गुलाबदाणीतून हास्याचा शिडकाव सर्वत्र केला आहे. पण याबरोबरच लक्षांत

येणारी विशेष गोष्ट म्हणजे त्यांनीं रामस्थैनून ,सत्र.स्थितीलाहि थोडीफार वाचा फोटली आहे. त्याच्या आजूबाजूला मुसलमानी सत्तेनें स्वराज्य, स्वधर्म व स्वभाषा याच्या होळ्या पेटविल्या होत्या. त्या विझविण्यासाठीं समाजानें नीतिमान् व धैर्यवान् व्हावयास हवें, आणि अंगात स्वाभिमानाचें पाणी आणि प्रतिकाराचें तेज खेळवावयास हवें, अशी जाणीव रास्य तेथे देण्यास नाथ चुकत नाहींत. रामजन्माचे वेळीं कौसल्येला डोहाळे कोणते लागले " हें सागताना नाथांनीं तिच्या तोंडीं पुढील वीरश्रीची भाषा घातली आहे —

> पाचारा वनींचे वनचर । मुकुटकुंडलें द्या अलंकार ।
> लंका जाळारे भडभडा । पाडा तडतडा राक्षस ॥
> राक्षसाच्या शिरकमळीं । खेळू लंकेपुढें चेंडूफळी ।
> मोडा देवाचे बाधवडी । उभारा रामराज्याची गुढी ॥
> नागारे जगाचीं दुर्गें । त्रैलोक्य भरारे हरंगें ।
> दुमदुमीत विश्व सुगें । परम पुरुषें श्रीरामें ॥

रूपकांची रास

'रुक्मिणी–स्वयंवर' हें नाथांचें अतिमधुर काव्य आहे श्रीधरस्वामी, मोरोपंत, सामराज, विठ्ठल वगैरे डे–पन्नास कवींनीं ही शृंगारवीरमिश्रित कथा आपापल्या काव्यांतून रंगविली आहे. पण " नाथांच्या त्या कथा–चंद्रिकेपुढें त्या तारका मंदप्रभ वाटतात. " कृष्ण–रुक्मिणीचें लग्न म्हणजे जीवशिवाचें ऐक्य, हें सूत्र तर सर्व कथेमध्ये नाथांनीं ओवलें आहेच. पण प्रसंगा–प्रसंगोंनीं त्यांनीं रूपकाचें दारुकाम उडविलें आहे कृष्ण रुक्मिणीच्या राजवाड्यात यावयास निघाले, त्यावेळच्या मिरवणुकीचें नाथांनीं केलेलें वर्णन ऐका. पुढ ममतेच्या हवाया जळत होत्या. अतिलोभाच्या चिचुंद्र्या पेटवून दूर भिरकावल्या जात होत्या. क्रोधाचे भुइनळे, कामाचे हातनळे, अहंकाराचे बाण यांनीं जनमनरंजन होत होतें. मधून मधून निजतेजाच्या चंद्रज्योति तेज उधळत होत्या. महामोहाचा मस्त हत्ती पुढें डौलानें चालला होता. चतुर्विध मुक्ति हातीं कलश घेऊन महाद्वारीं उभ्या होत्या.

प्रत्यक्ष रुक्मिणीचें रूप रेखाटताना नाथांनीं आपलें सर्व पदलालित्य व कल्पनाचातुर्य पणास लावलें आहे असें वाटतें. ते म्हणतात,

चंद्रमंडळामागेंपुढें । जैसे तारांगणांचे वेढे ।
तैशीं मोतीलग तानवडें । दोहींकडे तळपती ॥
जैशीं नक्षत्रें नभमंडळीं । तैशी मुक्त मोतियांची जाळी ।
लेइलीसे भीमकबाळी । तेजें वेल्हाळी शोभत ॥
मुखामाजी दंत-पंक्ती । जैशा ओंकारामाजी श्रुती ।
पाहता तळहातींच्या रंगा । उणे आणिले संध्यारागा ।

द्वारकेचेंही वर्णन नाथांनीं मनोहर केलें आहे. ज्ञानेश्वरांनीं जसें योगाच्या स्थानाचें रम्य चित्र रेखाटलें आहे, तसेंच नाथांनीं द्वारका-नगरीचें शब्दचित्र उभें केलें आहे, सारें वैभव, सारें रम्यत्व, सारें पावित्र्य, श्रीकृष्णाच्या त्या द्वारकेत एकवटलेलें होतें.

वसंत निवर्वी सदा सुमनेंसी । सताप कोणासी असेना ।
डोलती पैं द्राक्षाचे घड । मुक्तपरिपाकें अति गोड ।
कोकिळा कुःणवर्ण कूजतीं । शब्द निःशब्द मधुर वृत्तीं ।
मयूर आनंदें नाचत । अप्सरा-नृत्य तेणें तटस्थ ।
शुद्ध हंस द्वारकावासी । मुक्त मोतियें चारा त्यांसी ।
तें देखोनियां परमहंसीं । निजमानसीं लाळ घोटी ।
शुकपिंगळे अनुवादत । तेणें वेदान्त दचकत ।
अति गुह्याचें गुह्यार्थ । पक्षी बोलत द्वारकेचे ॥

भारुडांची दौलत

कडू औषध गोड करून देण्यांत नाथांचा अगदीं हातखंडा. ब्रह्मज्ञान हें समजावयास अति कठीण. तें सर्वांना कळावें म्हणून त्यांनीं सोप्या मराठी भाषेंत सांगितलें. तसेंच रामसीता, कृष्णरुक्मिणी यांच्या विवाहाच्या मनोवेधक कथेच्या साखरेमध्यें घोळूनही तें त्यांनीं दिलें. श्रीकृष्णाच्या मधुर चरित्राच्या मधात खलूनही त्यांनीं तेंच आत्मज्ञान सर्वसामान्य लोकांना दिलें. तरीही हें ईश्वरविषयक ज्ञान आपण घ्यावें असें बहुजनसमाजास

वाटत नाहीं. निंदा, टवाळी, सोंगढोंगें याचीच आवड बहुतेकास. ती त्यांची आवड पुरवून त्याना अध्यात्मज्ञान द्यावें अशी तळमळ संतांना, तशीच ती नाथानाही. त्यामाठीं त्यांनीं सामान्यातील सामान्याला, संसाऱ्यातील संसाऱ्याला, अडाण्यातील अडाण्यालाही कळतील, आवडतील, पटतील अशीं पदें शेंकडो रचलीं. गोड चाली, गमतीचे शब्द, व्यवहारांतील दाखले आणि विनोदी मांडणी यामुळें नाथाचीं हीं पदे कट्ट्याकट्ट्यावर व अड्ड्याअड्ड्यावर चकाट्या पिटणाऱ्या व गप्पा छाटणाऱ्या माणसाचेंही चित्त वेधून घेऊ शकलीं. त्यांचीं भारुडें म्हणजे तर विनोदाची मेजवानीच. भारुड म्हणजे बहुरूढ–बहुजनसमाजामध्यें रुजणारें–गद्यादतके समजण्यास सोपें असतें. तेंही ज्याच्या बुद्धीस पचणार नाहीं अशांसाठीं नाथानीं शुद्ध गद्यातहि गमतीचीं रूपकें रचलीं आहेत. \

वायकांच्या बोलींत ब्रह्मज्ञान

बायकाना स्वयंपाकाची आवड असते ना ? मग त्याच भावेंत नाथांनीं परमार्थ–विचार सागणारें एक पद रचलें आहे. संसाराला कंटाळलेली सून आपल्या घरातल्या नातेवाईकांवर मनातून कावलेली–रागावलेली असते ना ? त्याच तिच्या विकाराला नाथानीं आध्यात्मिक स्वरूप कसें दिलें आहे ते पहा. " रोडगा " या हास्यकारक पदात नाथ म्हणतात,

सत्वर पाव ग मला । भवानिआई रोडगा वाहिन तुला ॥
सासरा माझा गावीं गेला । तिकडेच सपवीं त्याला ॥
सासू माझी जाच करिते । लवकरि निर्दळीं तिला ॥
जाऊ माझी फट फड बोलती । धोडकी कर ग तिला ॥
नणदेचें पोर किर किर करतें । खरूज येऊं दे त्याला ॥
दादला मारुनि आहुती देईन । मोकळी करगे मला ॥
एका जनार्दनीं सगळेचि जाऊं दे । एकटिच राहू दे मला ॥

सासुसासऱ्याची व जावानणदेची अशी फजिती कल्पनेत घेतांच कोणती संसारी स्त्री पोट धरधरून हंसणार नाहीं ? पण हंसें थांबल्यानंतर, तिच्या मनात असे विचार हळूंहळूं येतील कीं, पदांतील सासरा म्हणजे अहंकार,

सासू म्हणजे कल्पना, जावा म्हणजे निंदा, नणंद म्हणजे चिंता, नवरा म्हणजे अविवेक—या सर्वांवरील आसक्ति सोडून परमेश्वराच्या चिंतनात आपण एकटेंच रहावें. दुसऱ्या एका पदात "तुम्ही वेगळें निघा" असें एक बाई सांगते, तर दुसरी "मला दादला न लगे बाई" असा पुरोगामी विचारही मांडते !

निव्वळ शृंगाराचीच चटक ज्यांना, असेही, काहीं तरुण असतात. त्यांच्यासाठीं नाथांनीं लिहिलेलीं राधेचीं दोन पदें ऐका.

> वारियानें कुंडल हाले । डोळे मोडित राधा चाले ॥
> राधा पाहुनि भुलले हरि । बैल दुभे नंदाघरीं ॥
> हरि पाहुनि भुलली चित्ता । राधा घुसळी डेरा रिता ॥
> मन मिनलेंसें मना । एका भुलला जनार्दन ॥ १ ॥

> कृष्णा माझा पदर धरूं नकों, मोड ॥
> जाउनि सांगेन मी यशोदेला । मोडिन चांगली खोड ॥
> तूं वनमाळी मी भोळी राधा । माझी तुझी नच जोड ॥
> एका जनार्दनीं म्हणे मनमोहन । नाम तुझें बहु गोड ॥ २ ॥

प्रत्येक पदाचे शेवटीं दिलेली आध्यात्मिक कलाटणी कलात्मक नाहीं काय ?

'एकाचीं' अनेक सोंगें

समाजाला दररोज भेटणारे, जागे करणारे, खूष करणारे असे गोंधळी, वासुदेव, कानफाटे, गारुडी, कडकलक्ष्मी, फकीर इत्यादि लोक पुष्कळच असतात. त्यांच्या नावानें आध्यात्मिक विचार 'खपविण्याची' युक्ति ज्ञानेश्वर—नामदेवांनीं थोडथोडी करून पाहिली आहे. ज्ञानेश्वराचा पांगुळ, आंधळा, वासुदेव मौजेचा आहे. नामदेवांनीं पुढची मजल मारली आहे. पण सर्वांत जास्त करामत केली आहे नाथांनीं. भिक्षा मागणाऱ्या व समाजापुढे सदैव असणाऱ्या बहुतेक सर्व वर्गांचीं सोंगें घेऊन नाथ समाजाला रांडीगोडीनें शिकवीत आहेत. त्यांनीं घातलेला "जगदंबेचा गोंधळ" ऐकतांच खेड्यांतील सारे कारभारी कान टवकारून ऐकत असतील. जगदंबेला उद्देशून नाथ म्हणतात,

दार उघड, नया दार उघड ॥
उदो उदो ऐसा शब्द गाजतो ।
कामक्रोधदैत्यावर कोरडा कडकडा वाजतो ।
ज्ञानपोत पाजळतो । बोधाची परडी घेतो ।
प्रेमाचा पाऊल पुढें टाकतो । अहंकारासुर दैत्यनळी घेतो ॥
रणवाद्य भम भंम् भम् । दण् दण् दण कड् कड् कड् ।
तोचि गोंधळ अंबे तुजप्रती । नया दार उघड ॥
त्या रणकुंड जनडा पसरिला । आहुती घेसी दोनी दळा ।
रथ घोडे कुंजर तुला । नारळ नया अर्पिलीं ।
अंबे, तुझी न वर्णवे थोरी । खेळ खेळसी वैष्णवामाचारीं
पुंडलिक दिवटा महाभारी । ओवाळिसी महामाया ॥

सर्व वर्गांना शिकवण

कधीं वाघ्या–मुरळीचे सोंग घेऊन भक्तीचा भंडारा नाथ लुटतात, तर कधीं " मी आला रायाचा जोशी । होरा ऐका दादानों " अशी हाक देऊन नाथ सर्वांना सुखाचें भविष्य सांगतात, " येथूनि पुढे बरें होईल । भक्तिसुखे दोंद वाढेल " मात्र त्यासाठीं " जा शरण सद्गुरुशीं " असा उपदेश ते करतात त्याचा ' वेडापिसा " हीच शहाणपणाची गोष्ट सांगतो त्याचा " आंधळा " हेंच ज्ञान दाखवितो, त्याचा " बहिरा " देवाधर्माच्याच गोष्टी ऐकवितो आणि त्याचा ' मुका ' बोलता तेही ब्रह्मज्ञानच. त्याचा ' जागल्या ' पुकारतो ' उठा कीं जी मायबाप ! कशी लागली झोंप । हुजूर जाऊनि या । एवढी चुकवा खेप ' स्वार्थाच्या झोपत घोरत पडलेल्या लोकांनीं उठावें आणि ईश्वराकडे जाऊन जन्ममरणाचा फेरा चुकवावा हें किती नम्रतेनें सांगितलें आहे. नाथाचा ' बाळ संतोष ', त्याचा 'वासुदेव', त्याचा ' गारुडी ' हे सारे वेगवेगळ्या भाषेत पण एकच विचार बोलतात. सामान्य जनांना भांडणाची आवड मोठी. ती लक्षात घेऊन नाथांनीं हिंदु–मुसलमानांचा एक झगडा लावून दिला आहे पण त्यातही जोतलें आहे अध्यात्मच ' खुदाकु तो जात नहीं ! ' असा विश्वबंधुत्वाचाच

उदार विचार या भाडणातूनही नाथानीं काढला आहे. महाराच्या बोलींत ब्रह्मज्ञान सांगण्याची करामतही नाथानीं केली आहे. त्यासाठीं त्यानीं पाच-पन्नास 'जोहार' रचिले आहेत. 'जोहार मायबाप जोहार। मी विठू पाटलाचा महार' अशी आरोळी नाथ देतात.

मधुर पदें

इतकें सोपें, इतकें गोड आणि इतकें रम्य रूप नाथानीं परमार्थ-विचाराला दिलें आहे. अगदीं संसारातील भाषा, लहान मुलांच्या खेळाची भाषा, तीच घेऊन नाथ गूढ धर्माचा खोल विचार स्त्री पुरुषांच्या कानीं मोठ्या मौजेनें घालीत आहेत. याचें एक ठळक उदाहरण म्हणजे वात्सल्य-रसानें ओथंबलेलें पुढील पद पहा,

कडदोरि गिंदुली वाघनखें साजिरीं ।
नाचत श्रीहरी यशोदेचा ग बाई । यशोदेचा ॥
पायीं घागरिया वाळ्या साजरिया ।
कानींच्या बाळिया ढाळ देति ग बाई । ढाळ देती ॥'
गोपिसी भोळिया वाजविती टाळिया ।
आमुचा कान्हया देवराव ग बाई । देवराव ॥
येती गवळिणी करिती बुझावणी ।
लागति चरणीं गोविंदाच्या ग बाई । गोविंदाच्या ॥
एका जनार्दनी एकत्र शरण ।
भावें निंबलोण उतरति ग बाई । उतरति ॥

जिवाजीपंतास ताकीद

लहान मुलाला आई भात काल्वून देते. पण कालविलेला भात तरी त्या मुलानें तोंडात घातला पाहिजे ना ? त्याचेसाठीं आई बारीक बारीक घुत्त्या करून भरविते. त्याच प्रेमानें नाथानीं सोपें गद्य लेखनही बरेंच केलें आहे. त्यावेळच्या सरकारी कचेऱ्यातून ज्या तऱ्हेचें अर्ज, पत्रे, करारनामें जात येत असतील, तसें गद्य नाथानीं लिहिलें आहे. हेतु हा की, कजेंदलालींत गटांगळ्या खाणाऱ्या लोकांनाही परमार्थ-विचार ऐकवावा. नाथाचें एक ताकीद-पत्र पहा.

"समस्त राज्यकर्ते धुरंधर, परगणे शरीराबाद सुभा, ताकीदपत्र दिधलें कीं, कायापुरास जिवाजी नामें गृहस्थ, त्यास कौल देऊन देहगावची वस्ती आबाद रक्षावयानिमित्त पाठविले आहेत. तर कोणत्याहि गोष्टीचा ताप न लागेल, व हरएक विषयीं साहित्य करावें. मनाजीराव सुभेदार, बुधाजीपंत फडणीस, चित्ताजीपंत चिटणीस. हे थोर मनुष्य असतात. अहंकाराजीपंत सबनीस याचें हवालीं सर्व देहगावचा कारभार दिधला."

एका शेताचें रूपक करून नाथानीं सद्गुणाचा उपदेश कसा केला आहे हेंहि पहाण्यासारखें आहे. मानवी जीवाला उपदेश करताना ते म्हणतात,

" चिरंजीव जिवाजीपंत ठाणेदार। यासी आत्मारामपंत कमावीसदार। कसबे ब्रह्मपुरी आशिर्वाद उपरी। तुम्हासी देहगावचें ठाणें दिलें। तर ठाण्यात सावधपणें वर्तणूक करणें॥ धैर्याचा नांगर धरून शेतातील मदेरूट काढून वासनेच्या पालव्या तोडून सद्यायाचा गाशा गोळा करून भूमिका शुद्ध करून मग भक्तिज्ञानवैराग्य तिफणी करून सद्गुरुसुरें निजनीज पेरणें॥ जेथें शुद्ध सत्त्वाचा मेघ वर्षला॥ तेथें गल्याचा माळा घालून॥ कुतर्क पाखरं उडवून देणें॥ जागोजागीं विश्वास रक्षण ठेवून॥ शेतातील माल अवघाचि गोळा करून षड्गुणऐश्वर्य बैल जुपून॥ अवघाचि माल मोजून॥ सद्गुरू ब्रह्मपुरीस येणें॥ "

जीवनाचें रहस्य

अशा तऱ्हेने अध्यात्मविचाराचें सहस्रधाराचें कारंजें सतत चाळीस वर्षे उडवून, एकनाथ वयाच्या ६६ व्या वर्षीं, शके १५२१ मध्यें दिवंगत झाले. त्यांच्याइतकें लेखन व कीर्तन करणारे संत विरळा, आणि त्यातही त्यांच्याइतकी विविधता व रम्यता साधणारे संत तर दुसरे कोणीच नाहींत. प्रपंच व परमार्थ यशस्वीपणें साधणारे संतही तेच. त्यांचा उपदेशही असा समतोलच आहे.

> कुटुंब पीडूनी आपण। अन्यत्र द्यावें अन्नधन।
> तोंचि अधर्म परिपूर्ण। शुद्धपुण्य तें नव्हे॥
>
> कुटुंबेसी यथोचित। सुखी करुनि समस्त॥
> याहूनि उरला जो अर्थ। तो श्रेयार्थ वेचावा॥

संसार करतानाही नाथांची वृत्ति कशी असे, याचें वर्णन त्यांनींच मोजक्या शब्दांनीं केलें आहे. ते आपल्या भागवतात म्हणतात, " शांति सकळ वैभवेंसि। अखंड असें संतापाशीं। " चित्तात शांति, मुखात हरीनाम आणि हातून परोपकार अशा साधनांनीं आपलें सारें जीवन नाथांनीं धन्य केलें. हें जीवन अलौकिक आहे, सुखमय आहे, सर्वांना ध्येयरूप

वाटणारें आहे. अशा या जीवनाची गुरुकिल्ली कोणती ! ती गुरुकिल्ली म्हणजे, नाथ सांगतात,

एथ तो सगळा मजभीतरीं । मी तया आत बाहेरी ॥
ऐसेनि अभिन्नपणे करी । सुखें संसारी नांदनु ॥

संत तुकाराम : : : ४

संध्याकाळचे वेळीं पश्चिमेकडे लालभडक मावळत सूर्यबिंब क्षितिजावर टेकत असावें आणि त्याचवेळीं पूर्वेकडे पिवळेंधमक उगवतें चंद्रबिंब क्षिति जातून वर येत असावें, अशी रमणीय घटना भागवत–धर्माच्या इतिहासात सोळाव्या शतकामध्यें घडून आली. भागवतधर्मांचा प्रसार समाजाच्या सर्व थरातून करणारे एकनाथ शके १५२१ मध्यें समाधिस्थ झाले, तर शके १५२० मध्यें तुकारामाच्या रूपान भक्तीचा अधिकच तेजस्वी असा तारा उदयास आला. आणि त्यानंतर दहाच वर्षांनीं रामदासही महाराष्ट्रभूमीच्या कुशींत जन्मास आले ही केवढी भाग्याची गोष्ट ! तुकारामाच्या घराण्यात विठ्ठलाची भक्ति आठ पिढ्या चालत आलेली होती. तिचें पक्व फळ

म्हणजे तुकाराम रामदासाच्या घराण्यातही आठ पिढ्या सूर्याची उपासना चालू होती तिचा परिपाक म्हणजे समर्थ.

पण याहीपेक्षा मोठा वारसा या दोघाना मिळाला होता आणि तो म्हणजे भागवतधर्माचा. ज्ञानदेव–नामदेव–एकनाथ हेच खरोखर तुकाराम रामदासाचे पूर्वज. विठ्ठल हाच त्या सर्वांचा आदिपुरुष. सर्वांचे जन्म–ग्राम एकच–आणि ते म्हणजे पढरपूर. सर्वांचा व्यवसाय एकच–आणि तो म्हणजे विठ्ठलभक्ति. साधुसत हेच त्याचे सगेसोयरे. आषाढी–कार्तिकीच्या वाऱ्या हेच त्याचे सण–समारभ. आणि त्यांचे सतान ? आपण सारे महाराष्ट्रीय जन हींच त्यांचीं मुलेंबाळें पिढ्यान्‌पिढ्या पुरेल अशी अध्यात्माची अलोट दौलत या आपल्या वाडवडिलानीं ठेवलेली आहे.

नामदेवाच्या कार्याची पूर्णता

ज्ञानदेवामुळें आळदी, एकनाथामुळें पैठण, तसें तुकारामामुळें देहू हें गाव प्रसिद्धी पावलें व लाखों वारकऱ्यांचे पूजास्थान बनल ज्ञानदेवानीं भागवत धर्माच्या इमारतीचा पाया घातला आणि तिचा कळस झाले तुकाराम. नामदेवाप्रमाणें तुकारामानींही स्वत चे चरित्र अभगात लिहून ठेवलें आह. शतकोटी अभगाचा नामदेवाचा सकल्प पुरा करण्यासाठींच तुकारामाचा जन्म होता असेंहि मानण्यात येतें ‘ नामदेवे केलें स्वप्नामाजि जागें । सवें पाडुरगें येऊनिया ” असा अनुभव प्रत्यक्ष तुकारामानीं एका अभगात लिहून ठेवला आहे. देव व नामदेव या दोघानीं स्वप्नात येऊन तुकारामाना “ सागितलें काम करावें कवित्व ”. त्याप्रमाणें “ उरलें शेवटीं लावी तुका. ” पाच कोटी अभगाची भरती तुकारामानीं केली आणि शभर कोटीचा नामदेवाचा सकल्प पुरा केला अशी आख्यायिका आहे. पण आजमितीला तुकारामाचे अभग उपलब्ध आहेत सुमारें पाच हजारच. त्यातही खरे किती, खोटे किती, मूळचे किती, प्रक्षिप्त किती याबद्दल वाद आहे. आठदहा तुकाराम त्या सुमारास होऊन गेले. शिवाय इतर सालोमालो होतेच. त्या सर्वांनीं मूळ ग्रन्थामध्यें आपले किती ओव मिसळले असतील हें एक आश्चर्य आहे ! तुकारामानीं पचवीस–

तीस वर्षे जे अभंग रचले, ते लाख दोन लाख असणें अशक्य नाहीं. पण काळाच्या इंद्रायणींत तरले काय ते पांच हजार.

संसाराची राखरांगोळी

लौकिक दृष्टीनें पहातां, तुकारामाचा जन्म पुण्याजवळील देहू गांवीं कुणब्याच्या कुळांत शके १५२० मध्यें झाला. त्याजें आडनांव आंबिले त्याच्या वडिलांचें नांव बोल्होबा आणि आईचें नांव कनकाई. तुकोबाचीं दोन लग्नें झालीं. पहिली बायको रखमाबाई व दुसरी जिजाई. सतराव्या वर्षापर्यंत तुकोबाचा संसार दहाजणांसारखा चालला होता. घरीं वाण्याचा धंदा होता, तो ते पहात. पण सतराव्या वर्षी त्याच्यावर चोहोंबाजूंनीं संकटें कोसळलीं आई मेली, वडील वारले, वडीलबंधु विरक्त होऊन तीर्थयात्रेस निघून गेले. त्यानंतर चार वर्षांनीं, भयंकर दुष्काळ पडला. " दुष्काळें आटिलें, द्रव्यें नेला मान । स्त्री एकी अन्न अन्न करितां मेली. " दुष्काळांत पहिली बायको रखमाबाई आपल्या मुलासह मृत्यु पावली. उरली आवली. तिचेंच नांव जिजाई ती कजाग-पणानें व भांडखोरपणानें इतिहासांत गाजलेली आहे—जशी काहीं सॉक्रे-टीसची झांटिपीच. पण तिच्या दृष्टीनें विचार केला, तर ती इतर दहा-जणींसारखीच होती असें दिसतें. इतर सामान्य संसारी स्त्रिया काय करतात, ते ती करीत होती. पतीची देवाप्रमाणें ती भक्ती करीत होती, आणि मुलांबाळांना जेऊंखाऊं घालत होती पण तुकोबा आणि संसार यांच्यात छत्तीसाचा आंकडा! त्यांना स्वतःच्याच देहाची शुद्ध नसे, तेथें मुलाबाळांच्या खाण्यापिण्याची काय दाद? त्यामुळें जिजाई कावलेली, संतापलेली असे, एवढेंच. ' काय तरी देऊं तोंडतील पोरें ' हा प्रश्न तिला रोज भंडावून सोडी. ' संसारीं कादू आपदा किती ' असें तिला होई.

परमार्थाकडे धांव

तुकाराम म्हणजे साधा वाणी—एक अडाणी मराठा. त्यामुळें घरच्या या दुःखानें त्याचा जीव त्रासला "लज्जा वाटे जीवा" असें त्यांना झालें, 'नको हा संसार' असें त्यांना वाटूं लागलें. या तापांतूनच त्यांना अनुताप

उत्पन्न झाला. " झाला हा वमन ससार " अशी त्याची वृत्ति झाली. देवाकडे त्याचें ध्यान लागलें " सहज घडिली होती सेवा । म्हणोनि पुजितों या देवा " असे करता करता त्याचें चित्त विठ्ठलाच्या भजनात अधिकाधिक गुतू लागलें. त्यामुळें त्याच्या चित्ताला शाति प्राप्त झाली. ससार दु खाचे काटे त्याना टोचेनासे झाले. उद्वेगाची भाषा न बोलता ते वाईटातून चांगलें काढू लागले आणि म्हणू लागले,

बरं जालें देवा निघालें दिवाळें । बरी या दुष्काळें पीडा केली ॥
बरें जालें देवा नाईल कर्कशा । बरी हे दुर्दशा जनामध्यें ॥
बरें जालें जगीं पावलों अपमान । बरें गेलें धन ढोरें गुरें ॥
बरे जालें नाहीं धरिली लोकलाज । बरा आलों तुज शरण देवा ॥

भक्तीची साधना

देहूजवळ भडारा भामनाथ व गोरोडा या नावाचे तीन डोंगर आहेत. त्यापैकीं कोणत्या तरी एका डोंगरावर जावें, ससारापासून व समाजापासून दूर व्हावें आणि विठ्ठलाचें नामस्मरण करावें असा क्रम त्यानीं आपल्या आयुष्याला लावला. त्या निर्जन डोंगरावर, पूर्ण एकातवासात, निश्चल मनानें, त्यानीं पुन पुन ज्ञानेश्वरी वाचली, एकनाथी भागवताचीं पारायणें केलीं आणि देवाची भक्ती चित्तात ठसविली. ' ससाराच्या तापें तापलों मी देवा । करिता या सेवा कुटुंबाचि ' अशी त्याची पहिली अवस्था होती. ' बहु पागविलों बहु नागविलों । बहु दीस जालों कासावीस ' अशी तडफड त्याच्या हृदयाची होत होती त्यावर त्याना एकच औषध माहीत होतें आणि तें म्हणजे विठ्ठलाचें भजन. घरीं विठोबाचें देऊळ होतें तें भगलेलें होतें. तें त्यानीं दुरुस्त केलें, आणि तेथें कीर्तन करावयास सुरवात केली. हृ कीर्तन म्हणजे भजनच--केवळ स्वत साठीं, लोकासाठीं नव्हे.

आपल्या दु खाचा पोटउकला देवापुढें करावा आणि देवाचे गुण आठवून मनाला शाति मिळावी म्हणून तुकोबा प्रारभीं कीर्तन करीत असत. आरभीं फक्त एकादशीस कीर्तन करीत, पण 'अभ्यासात चित्त नव्हतें.' तेव्हा सताचीं काहीं वचनें त्यानीं पाठ केलीं. दुसरें कोणी कीर्तन करू लागलं तर

त्याची साथ तुकोबा करीत. आळदी जवळच होती. तेथें ते वारंवार जात. ज्ञानेश्वराच्या समाधीपुढे रमत. निवृत्तीनाथाची समाधि त्र्यंबकेश्वरीं आहे. तेथेंही ते जात. पैठणास जाऊन नाथषष्ठीचा सोहोळाही त्यांनीं अनुभविला. मुख्य म्हणजे आषाढी–कार्तिकीच्या वाऱ्या करून पढरीत पिकणारा भक्त-रस यथेच्छ चाखला. वयाच्या एकविसाव्या वर्षी शके १५४१ मध्ये त्याना स्वप्नात गुरुपदेश मिळाला. बाबाजी चैतन्य या गुरूनीं 'रामकृष्णहरी' हा मंत्र दिला अशी ग्वाही तुकारामानीं आपल्या एका अभंगात स्पष्टपणें दिलेली आहे. ' यावरि झाली कवित्वाची स्फूर्ति । पाय धरिले' चित्तीं विठोबाचे ' असे समाधानाचे व सफलतेचे उद्गार ते काढू लागले.

सामान्याना जिव्हाळा कां ?

आपल्यासारखाच चुकणारा, विव्हळणारा, धडपडणारा एक साधा जीव आत्मशांतीमध्यें, सुखामध्यें, आनंदामध्यें पोहत आहे हा फरक सर्वांना दिसू लागला. शिडीच्या त्या पायऱ्या चढून तुकोबा इतक्या उंच जागीं, मोकळ्या वातावरणात, स्वच्छ प्रकाशात जाऊन बसले, त्या पायऱ्या चढून आपणही जावें अशी इच्छा सामान्यजनाना होऊं लागली. ज्ञानेश्वरासारख्याचें जीवन म्हणजे गरुडाचें उड्डाण. त्याच्याकडे लोक केवळ विस्मयानें पाहतात पण जमिनीवरून आपल्याप्रमाणेंच चालणारा, चालता चालता पडणारा, पडला तरी सावरून पुन उठून उभा राहणारा आणि पुढें व पुढेंच चालणारा असा तुकारामासारखा संत या सर्वसामान्य जनाना जवळचा वाटतो, जिव्हाळ्याचा भासतो, मार्गदर्शक ठरतो म्हणून तुकारामाच्या कीर्तनाला शेंकडों–हजारों श्रोत्यांची गर्दी होऊं लागली. आपल्या अंत करणातील दु ख हा उकरून उघडून दाखवितो आणि त्या दु खावर धन्वन्तरीप्रमाणें अचूक मात्राही देतो, असा विश्वास त्या श्रोत्याना दिवसेंदिवस अधिकाधिक येत गेला. द्राक्षाचीही साल काढावी आणि आतील गोड गाभा चाखावयास द्यावा, अशा साध्या, सोप्या, सरळ भावेन तुकारामानीं भक्तीचा डांगोरा पिटला. " बोलावा विठ्ठल, पहावा विठ्ठल, करावा विठ्ठल जीवभाव " हा उपदेश किती बाळबोध आहे ! तो ऐकण्यासाठीं स्त्रीपुरुषाच्या झुंडीच्या झुंडी येऊं लागल्या.

उत्पन्न झाला. " झाला हा वमन संसार " अशी त्याची वृत्ति झाली. देवाकडे त्याचें ध्यान लागलें. " सहज घडिली होती सेवा । म्हणोनि पुजितों या देवा " असे करता करता त्याचें चित्त विठ्ठलाच्या भजनात अधिकाधिक गुढू लागलें. त्यामुळे त्याच्या चित्ताला शांति प्राप्त झाली संसार दु खाचे काटे त्याना टोचेनासे झाले. उद्वेगाची भाषा न बोल्ता ते वाईटातून चांगलें काढू लागले आणि म्हणू लागले,

> बरें जालें देवा निराळें दिवाळें । बरी या दुष्काळें पीडा केली ॥
> बरें जालें देवा नाईल कर्कशा । बरी हे दुर्दशा जनामध्यें ॥
> बरें जालें जगीं पावलों अपमान । बरें गेलें धन ढोरें गुरें ॥
> बरें जालें नाहीं धरिली लोकलाज । बरा आलों तुज शरण देवा ॥

भक्तीची साधना

देहूजवळ भंडारा भामनाथ व गोरोडा या नावाचे तीन डोंगर आहेत' त्यापैकीं कोणत्या तरी एका डोंगरावर जावें, संसारापासून व समाजापासून दूर व्हावें आणि विठ्ठलाचें नामस्मरण करावें असा क्रम त्यानीं आपल्या आयुष्याला लावला. त्या निर्जन डोंगरावर, पूर्ण एकांतवासात, निश्चल मनानें, त्यानीं पुन पुन ज्ञानेश्वरी वाचली, एकनाथी भागवताचीं पारायणें केलीं आणि देवाची भक्ती चित्तात ठसविली. ' संसाराच्या तापें तापलों मी देवा । करिता या सेवा कुटुंबाचि ' अशी त्याची पहिली अवस्था होती ' बहु पागविलों बहु नागविलों । बहु दीस जालों कासावीस ' अशी तडफड त्याच्या हृदयाची होत होती. त्यावर त्याना एकच औषध माहीत होतें आणि तें म्हणजे विठ्ठलाचें भजन घरीं विठोबाचें देऊळ होतें तें भगलेलें होतें. तें त्यानीं दुरुस्त केलें, आणि तेथें कीर्तन करावयास सुरवात केली. हें कीर्तन म्हणजे भजनच–केवळ स्वत साठीं, लोकासाठीं नव्हे

आपल्या दु खाचा पोटउकाळा देवापुढें करावा आणि देवाचे गुण आठवून मनाला शांति मिळावी म्हणून तुकोबा प्रारंभीं कीर्तन करीत असत. प्रारंभीं फक्त एकादशीस कीर्तन करीत, पण 'अभ्यासात चित्त नव्हतें.' तेव्हा संताचीं काहीं वचनें त्यानीं पाठ केलीं. दुसरें कोणी कीर्तन करू लागलें तर

त्यांची छाप तुकोबा करीत. आळंदी जवळच होती. तेथें ते वारंवार जात. ज्ञानेश्वरांच्या समाधीपुढें बसत. निवृत्तीनाथांची समाधि त्र्यंबकेश्वरीं आहे. तेथेंही ते जात. पैठणास जाऊन नाथषष्ठीचा सोहोळाही त्यांनीं अनुभविला. मुख्य म्हणजे आषाढी–कार्तिकीच्या वाऱ्या करून पंढरींत पिकणारा भक्तिरस यथेच्छ चाखला. वयाच्या एकविसाव्या वर्षी शके १५४१ मध्यें त्याना स्वप्नांत गुरुपदेश मिळाला. बाबाजी चैतन्य या गुरूंनीं 'रामकृष्णहरी' हा मंत्र दिला अशी ग्वाही तुकारामांनीं आपल्या एका अभंगांत स्पष्टपणें दिलेली आहे. 'यावरि झाली कवित्वाची स्फूर्ति। पाय धरिले' चित्तीं विठोबाचे ' असे समाधानाचे व सफलतेचे उद्गार ते काढूं लागले.

सामान्यांना जिव्हाळा कां ?

आपल्यासारखाच चुकणारा, विव्हळणारा, धडपडणारा एक साधा जीव आता शांतीमध्यें, सुखामध्यें, आनंदामध्यें पोहत आहे हा फरक सर्वांना दिसूं लागला. शिडीच्या ज्या पायऱ्या चढून तुकोबा इतक्या उच्च जागीं, मोकळ्या वातावरणांत, स्वच्छ प्रकाशांत जाऊन बसले, त्या पायऱ्या वरून आपणही जावें अशी इच्छा सामान्यजनाना होऊं लागली. ज्ञानेश्वरांसारख्यांचें जीवन म्हणजे गरुडाचें उड्डाण. त्याच्याकडे लोक केवळ विस्मयानें पाहतात. पण जमिनीवरून आपल्याप्रमाणेंच चालणारा, चालतां चालतां पडणारा, पडला तरी सावरून पुनः उठून उभा राहणारा आणि पुढें व पुढेंच चालणारा असा तुकारामासारखा संत या सर्वसामान्य जनांना जवळचा वाटतो, जिव्हाळ्याचा भासतो, मार्गदर्शक ठरतो. म्हणून तुकारामांच्या कीर्तनाला शेंकडों–हजारों श्रोत्यांची गर्दी होऊं लागली. आपल्या अंतःकरणांतील दुःख हा उकलून, उघडून दाखवितो आणि त्या दुःखावर धन्वन्तरीप्रमाणें अचूक मात्राही देतो, असा विश्वास त्यां श्रोत्यांना दिवसेंदिवस अधिकाधिक येत गेला. द्राक्षाचीही साल काढावी आणि आंतील गोड गामा चारावयास द्यावा, अशा साध्या, सोप्या, सरळ भाषेनें तुकारामांनीं भक्तीचा डांगोरा पिटला. " बोलावा विठ्ठल, पहावा विठ्ठल, करावा विठ्ठल जीवभावें " हा उपदेश किती बाळबोध आहे ! तो ऐकण्यासाठीं स्त्रीपुरुषांच्या झुंडीच्या झुंडी येऊं लागल्या.

कीर्तनांत परचक्र

आणि एके दिवशीं रात्रीं आले प्रत्यक्ष राजे शिवाजी. त्यावेळीं शिवाजीचें वय एकोणीस वर्षांचेंच होतें. पण या बालसूर्यानें त्यापूर्वीच आपल्या स्वराज्याचीं किरणें पसरलीं होतीं. तोरणा किल्ला शिवाजीनें जिंकला होता. त्याच्या कानीं तुकारामाच्या भक्ति-वैराग्याची कीर्ति पडली होती. " कोण हा सत्पुरुष आहे " हे पहावें म्हणून शिवाजीराजे तुकारामाच्या कीर्तनास गेले. हें कीर्तन पुण्यातील विठ्ठल मंदिरात चाललें होतें. त्यावेळीं पुण्यास "पुनवडी" म्हणत. कीर्तनाच्या भक्तिरंगात राजासकट सर्व श्रोते रंगले असताना मुसलमान सरदार त्याना पकडण्यासाठीं तेथें आले. कीर्तनात खंड पडणें हें तुकोबाना संकट वाटलें. " भजनीं विक्षेप तेंचि पै मरण " असें ते म्हणाले, आणि त्यानीं टाहो फोडून विठ्ठलाचा धावा केला.—

न देखवे डोळां ऐसा हा आकांत । परपीडे चित्त दुःखी होतें ॥
काय तुम्ही येथें नसालसे जालें । आम्ही न देखिलें पाहिजे हें ॥
परचक्र कोठें हरिदासाच्या वासें । न देखिजेत देशें राहातिया ॥
तुका म्हणे माझी लाजविली सेवा । हीनपणें देवा जिणें जालें ॥

हा धावा देवानें ऐकला. कीर्तनास आलेला प्रत्येक श्रोता मुसलमान सैनिकाना शिवाजीच दिसू लागला. त्यामुळे कोणालाच न पकडता ते हात हालवीत परत गेले. परचक्र वाऱ्यावरील गवतासारखें उडून गेलें-वातचक्र ठरलें.

राजलक्ष्मी लाजली !

हा " चमत्कार " पाहून शिवाजीमहाराजाची तुकाराममहाराजावरील भक्ति अधिकच दृढ झाली. त्यानीं काहीं दिवसानीं त्याना भेटीचें निमंत्रण पाठविलें. दोघेही महाराजच. पण एक राजयोगी तर दुसरे भक्तियोगी. शिवाजीमहाराजानीं आपल्या पद्धतीप्रमाणें उंची नजराणा आणि घोडे-मेणे पाठविले. पण तुकाराममहाराज म्हणजे वैराग्याची मूर्ती. " दिवट्या

उभी घोडे । हें तों भ्यांत न पडे " अशी त्यांची कडकडीत विरक्ति. राजलक्ष्मी त्यांची सत्त्वपरीक्षा घेण्यास आली. पण रंभेला शुक्राचार्य भेटले, तसें त्या राजलक्ष्मीला तुकाराममहाराजांनीं परत वाटेस लावलें. " मान, दंभ, चेष्टा । हें तों शूकराची विष्ठा " असें मानणाऱ्याला कोण कसा मोह घालणार? सारें कुबेराचें धन ओतलें तरी तें पायानें लथाडून देण्याची तुकोबांची निर्लोभ वृत्ति. " सोने आणि मोती । आम्हां समान हें चित्तीं " हा गीतेंतील समतेचा योग त्यानीं आपल्या अंगीं मुरविला होता. " तुका म्हणे धन । आम्हां गोमांसासमान " अशी खणखणीत भूमिका त्यांची होती. त्यांना पैशाचा मोह नव्हता' कीं मानाचा लोभ नव्हता. ते आपल्या अंतरीच्या आनंदांत—भक्तिप्रेमाच्या सुखांत सदैव डुलत होते. " तिही त्रिभुवनीं आम्ही वैभवाचे धनी " हा सात्त्विक अभिमान त्यांच्या हृदयांत फुललेला होता.

मुंगी आणि राव

सात्त्विक अभिमान होता, तसा तुकोबांचा विनयही अपार होता. स्वराज्यांतील राजाकडून आलेला तो नजराणा परत करून त्यांनीं मोठ्या नम्रतेनें पण निश्चितपणें शिवाजीमहाराजांस योग्य तो बोध केला. " शिव तुझें नाम । ठेविलें पवित्र " असें प्रारंभीं सन्मानानें म्हणून " चातुर्य-सागर " या पदवीनें तुकोबानीं राजांना गौरविलें. " सांगणें न लगे । सर्वज्ञ तूं राजा " असा मोठेपणा देऊन त्यानीं एका वाक्यांत राजधर्माचें रहस्य निवेदन केलें. तें कोणतें? तर " अनाथाच्या काजा साह्य व्हावें. " समाजांतील अनाथ, अपंग, असहाय्य लोकांचीं दुःखें, क्लेश, यातना तुकोबांनीं डोळ्यांनीं पाहिल्या होत्या—स्वतःहि अनुभविल्या होत्या. त्या दीनदुबळ्यांचें रक्षण करणें हेंच राजाचें मुख्य कर्तव्य. सबलाचें, धनिकांचें किंवा विद्वानांचें रक्षण आपोआपच होत असतें, पण राजसत्तेचें कृपाछत्र पाहिजे असतें गरिबांना, अडाण्यांना, निःशक्तांना. त्यांचें गाऱ्हाणें तुकोबांनीं राजाच्या कानावर घातलें. तसें करण्यास त्यांना अडचण कोणती? " मुंगी आणि राव । आम्हां सारखाचि जीव " ही तर त्यांची स्थितप्रज्ञाची भूमिका.

त्यांनीं आशेचें बिंदुलें (शून्य) केलें होते ." विश्व हें विठ्ठल नाहीं दुजे काहीं। देउणें तुझेही तयामाजी " अशी अभेदाची भावना त्याच्या हृदयात ठसलेली होती. त्यानीं शिवाजीमहाराजाना गोड शब्दानीं निरोप दिला –

" आमचा पाळीता पोसिता पाडुरग आहे त्यानें आम्हास निराशेचा गाव बक्षिस दिला आहे. मग तुम्हापाशीं येऊन काय उपयोग ? अन्न मागावें तर भिक्षेनें तें आम्हास मिळतें, वस्त्र मागावें तर चार चिंध्या आम्हाला पुरेशा आहेत " निद्रेसी आसन उत्तम पाषाण । वरी आवरण आकाशाचें" 'काय कमी आहे आम्हाला ? गरज कशाची आहे आम्हाला ? आणि आम्ही तेथें येऊन फायदा तरी काय ? आम्ही अरण्यवासी उदासीनपणें फिरणारे, अमगळ दिसणारे, हातपाय रोड झालेले. अशा अवस्थेत "काय तो सोहोळा दर्शनाचा?" म्हणून भेटीची वार्ता करू नका. "

परत नजराणा

राजाचा मौल्यवान नजराणा परत करताना उपदेशाचा आपला बहुमोल नजराणा पाठविण्यास मात्र तुकोबा विसरले नाहींत आम्ही गरीब असलों तरी विठ्ठलाचे वीर आहोत ही ऐट त्यांची होतीच " न हो केविलवाणें । नाहीं आम्ही दीन " असे ठासून सागून ते छत्रपतींना बोध करतात, " सर्वांभूतीं देव एक आत्मा " तसेंच " आम्ही तेणे सुखी । म्हणा विठ्ठल विठ्ठल मुखीं " असाहि भक्तिमार्गाचा उपदेश त्यानीं केला. यापूर्वीं शिवाजीमहाराजाची व समर्थरामदासाची भेट झालेली होती. ह ध्यानीं घेऊन एकनिष्ठ भक्तीचें महत्त्व पटविण्यासाठीं शेवटीं बुवा सागतात, " सद्गुरु श्रीरामदासाचें भूषण । तेथें घाली मन चळो नको " तुकारामाचें हें वैराग्य पाहून व हा बोध ऐकून त्याचेविषयींची शिवाजीमहाराजाची भक्ती शतपट वाढली असेल यात नवल काय ? तुकारामाच्या मृत्यूपूर्वीं एका वर्षांत हा प्रसग घडला

दांभिकावर कोरडे

असा स्वस्वामाप्रमाणेंच अपमानाचे प्रसगहि तुकारामाला भेटू लागले. त्याच्या अभगात आपल्या अभगाची भेसळ करणारे सालोमालो

सहजच त्यांचा द्वेष करीत. त्यांनीं ज्या भोंदू बुवावर टीका केली, तेही त्यांच्या नांवानें जळफळत. तंबाखू, भांग, दारू सेवन करणाऱ्या दांभिक बुवांचा तुकाराम सडकून समाचार घेत. त्यांना "पादचारी मनुष्य परी कुतरीं तीं" असे कोरडे त्यांवर ओढीत. अगदीं बीभत्स, अश्लील, शिवराळ वाटतील असे शब्दहि ते आवेशाचे भरांत योजीत. 'अवघें जग हें देव । परि निंदितों स्वभाव' अशी त्यांची वृत्ति होती.

गाजराची पुंगी । तैसे नवे जाले जोगी ॥
काय करोनि पठन । केली अहंता जतन ॥
अल्प असे ज्ञान । अंगीं ताठा अभिमान ॥

असे घणाचे घाव ते निर्भयपणें घालीत, त्यामुळें मंबाजीसारखे स्वार्थी ढोंगी बुवा त्यांची निंदानालस्ती करीत. फार काय त्यांना प्रत्यक्ष काठ्या-कुऱ्ह्यांनीं बडवीतही. त्याचप्रमाणें संस्कृतांतील ज्ञान मराठींत आणण्याचा गुन्हा तुकाराम करतात, म्हणून कांहीं ब्राह्मणपंडितांचाहि त्यांच्यावर ग़ुस्सा होता. रामेश्वरभटानें तर त्यांना या गुन्ह्याबद्दल शिक्षा केली होती, आणि ती म्हणजे तुकारामांनीं आपले अभंग इंद्रायणी नदींत बुडवावेत ही !

तुकारामांना हें प्राणसंकट वाटत होतें. कारण, त्यांचे अभंग म्हणजे त्यांच्या रक्ताचे बिंदु होते, हृदयाचे काप होते, जीवनाचे उच्छ्वास होते. पण तरीही त्यांनीं ती शास्त्रांतील शिक्षा मान्य केली आणि अभंगांची पोथी इंद्रायणींत बुडविली. तिच्या कांठीं, निर्वाण मांडून; त्यांनीं तेरा दिवस निश्चक्र उपवास केला. मग त्यांच्या पांडुरंगानें त्यांचे अभंग तारले आणि इंद्रायणींतून अभंगांची पोथी कोरडी वर आली तेव्हां 'माझी मज आली रोकडी प्रचीत । होऊनि फजित दुःख पावे' असा पश्चात्ताप रामेश्वरभटाला झाला. एवढेंच नव्हे तर तो तुकारामाचा भक्त बनला. तोच लोकांना सांगूं लागला,

तुका सर्वां श्रेष्ठ प्रिय आम्हां थोर । का जो अवतार नामयाचा ॥
भक्तीज्ञानें आणि वैराग्यें आगळा । ऐसा नाहीं डोळां देखियेला ॥

मराठींतील वेद

तुकारामाचे अभंग म्हणजे मराठी वेदच असें मानण्यात येतें. धर्म रक्षावयासाठीं "याचा चोली वेदनीति" असें स्वतः तुकारामबुवाच म्हणतात. "*वेदाचा तो अर्थ । आम्हांसिच ठावा*" अशी गर्जनाही ते करतात. "वेद इतुकेंचि बोलला" असें म्हणून अध्यात्माचें गूढ तें सोप्या भाषेनें उकलून दाखवितात. म्हणून,

"जयाची वदे पूर्ण वेदान्तवाणी । म्हणावें कसें हो तयालागि वाणी" असें सारे लोक म्हणूं लागले. तुकारामानीं जे हजारो अभंग रचिले, ते काहीं काव्य करण्यासाठीं नव्हे. त्याच्या हृदयात वेळोवेळीं जे दुःखाचे, अनुतापाचे, भक्तीचे, समाधानाचे, लोककल्याणाचे तरंगामागून तरंग उमटले, त्याचेंच प्रतिबिंब त्याच्या अभंगातून उमटलेलें आहे. त्याचे अभंग म्हणजे त्याच्या हृदयाचे आरसे. "करितों कवित्व म्हणाल हे कोणी । नव्हे माझी वाणी पदरींची" अशी त्याची निरहंकारी भूमिका आहे. "अवघे करितो विठ्ठल" असें ते म्हणतात. "बुडतां हे जन न देखवे डोळा । येतो कळवळा म्हणोनिया" त्याची अभंग–रचना चालू होती. हें "टाकसाळी नाणें" नव्हें, तर "झरा लागला नवनीत" असें स्वयंभू व जिवंत काव्य त्यांच्या अभंगांतून यद्रात आहे. ते काव्याकडे पाठ फिरवून भक्ती करीत चालले होते; पण काव्यच त्याच्या पाठोपाठ गेलें. असा हा प्रकार आहे. आणि काव्य म्हणजे तरी काय? "प्रबळ भावनाचा सहजस्फूर्त उद्रेक"* तुकारामाच्या भावना अत्यंत प्रबळ होत्या, उत्कट होत्या. त्यामुळें "माझी मज झाली अनावर वाचा" अशी त्यांची अवस्था होई. सहज बोलता बोलता त्याची कल्पनाशक्ति कधीं कधीं आकाशापर्यंत उड्डाण करी.

आकाश मंडप पृथिवी आसन। रमे तेथें मन क्रीडा करी

अशा विशाल कल्पनाही त्याच्या अंभगात चमकतात. 'घेई आपोषण ब्रह्मांडाचें' येथपर्यंत त्याची कल्पना–शक्ति भरारी मारते.

---

* Sponteneous overflow of powerful feelings
—Wordsworth

आध्यात्मिक उत्क्रांतीचे पडसाद

पण वर्णनवैभव हें काहीं तुकारामाच्या अभंगाचें सारसर्वस्व नव्हे. तो एक आगंतुकपणें आलेला आनुषंगिक गुण आहे इतकेंच. त्यांनीं आपल्या हृदयातील भावनांना वाट करून देण्यासाठीं काढलेले पाट म्हणजे हे अभंग. संसारतापानें पोळलें जात असतांना होणारी तडफड, विठ्ठलाच्या भेटीसाठीं लागलेली तळमळ आणि त्याच्या भेटीनें उठलेले आनंदाचे कल्लोळ व शेवटीं शांत मनानें लोकांना केलेला उपदेश—या चारी अवस्थांचे पडसाद त्यांच्या अभंगांतून स्वच्छपणें ऐकूं येतात. " नको हा संसार " असा वैताग आल्यामुळें " मनाच्या तळमळें । चंदनेंही अंग पोळे " अशी त्यांची प्राथमिक अवस्था पुष्कळ अभंगांतून प्रगट झाली आहे " मी तो दीनाहूनि दीन " असा कमीपणा घेऊन त्यांनीं आपली जीवींची व्यथा व्यक्त केली आहे. " आम्हां चिंता—द्रोहीं बुडविता " अशी तक्रार त्यांनीं आरंभीं केली आहे. पुन गर्भवास नको, संसार नको असें म्हणणारेच तुकाराममहाराज शेवटीं देवाला सांगूं लागले आहेत, " सुखें घालावें गर्भासि " तसेंच " मोक्षाचें आम्हांसी नाहीं अवघड । तो असे उघड गांठोळीस. " फार काय ? " तुका झालासे पांडुरंग " अशी अद्वैताची वृत्ति त्यांचें ठायीं बाणली " तुका म्हणे आतां । उरलों उपकारापुरता " अशी कर्मयोग्याची भूमिका त्यांना प्राप्त झाली.

अंतर्बाह्य युद्ध

हें अद्वैताचें टोंक म्हणजे हिमालयाचें गौरीशिखरच. तें गांठण्यासाठीं तुकारामांना किती चढावें लागलें, किती पडावें लागलें, किती कांटे रुतले, किती खडे टोंचले, त्यामुळें रक्ताच्या चिळकांड्या किती निघाल्या, घामाच्या धारा किती वाहिल्या—या सर्वांचें हुबेहूब चित्र त्यांच्या अभंगांत रेखाटलेलें आहे. " रात्रंदिवस आम्हां युद्धाचा प्रसंग । आंतर्बाह्य जग आणि मन " अशी दुहेरी लढाई ते खेळत होते त्यांत ते आरंभीं हरत होते. " ना संसार, ना तुझे पाय " अशी दोन्हीकडे फजिती झाल्याचें दुःख ते भोगीत होते. पण मनाचा निर्धार दांडगा आणि चिकाटी विलक्षण.

ईश्वराचा साक्षात्कार करून घेणें हें जे ध्येय त्यानीं एकदा निश्चित केलें, तें पुढें कायम ठेवलें. सिहगडावर नरो रोवून नसलेल्या घोरपडीप्रमाणें त्याचें मन त्या ध्येयाशीं ठामपणें चिकटलेलें होतें. ते स्वत च आपला निर्धार आवेशपूर्ण भाषेनें व्यक्त करतात. " जरी माझी कोणी कापितील मान। तरी नरो अन् वदो जिव्ह " हा त्याचा निश्चय हुतात्म्यासारखाच नाहीं काय? ते आपल्या सर्व इंद्रियाना विनती करतात,

> घेईं घेईं माझे वाचे । गोड नाम विठोबाचें ॥
> तुम्ही घ्यारे डोळे सुख । पाहा विठोबाचें मुख ॥
> तुम्ही ऐका रे कान । माझ्या विठोबाचें गुण ॥
> मना तेथें धाव घेईं । राहें विठोबाचे पायीं ॥
> तुका म्हणे जीवा । नको सोडूं या केशवा ॥

त्याची स्थिती ' पाडुरग मनीं पाडुरग ध्यानीं । जागृति स्वप्नीं पाडुरग' अशी एकरूप झाली होती.

भेटीची आतुरता

सर्वांगानीं ते विठ्ठलमय झाले होत. रात्रदिवस त्याना तोच ध्यास आणि तोच अभ्यास. त्याना वासना एकच होती आणि ती म्हणजे ' ऐसें भाग्य कैं लाहाता होईन । अवघे देखे जन ब्रह्मरूप ' आणि ब्रह्मरूप झाल्याची खूण काय? तर अगीं शाति, क्षमा, दया असावी, शुद्ध नवविधा भक्ति आचरावी आणि विवेकासहित वैराग्य, धगधगीत अग्निप्रमाण, जीवनात ओतलेलें असावें हे सर्व गुण विठ्ठलाच्या भेटीनें मिळतील अशी त्याची श्रद्धा. म्हणून त त्या भेटीसाठीं ' जीवनावाचुनि तळमळी मासा ' तसें तळमळत ' ना रे पाडुरगा, केव्हा येशी भेटी । जाहलें हिपुटी (=दु खी) तुजवीण ' अशा हाका ते रात्रदिवस मारीत असत आपली तळमळ किती आहे हें देवाला पटवून देण्यासाठीं ते दृष्टातामागून दृष्टान्त देतात आणि म्हणतात,

> पूर्णिमेचा चद्रमा चकोरा जीवन । तैसें माझें मन वाट पाहे ॥
> दिवाळीच्या मुळा लेकी आसावली । पाहतसे वाटुली पन्धरीची ॥

भुकेलिया बाळ अति शोक करी । वाट पाहे परि माउलीची ॥
तुका म्हणे मज लागलीसे भूक । धांवूनि श्रीमुख दावीं देवा ॥

तुकारामाची ही ओढ श्रोत्यांच्या कानीं जाई आणि त्यांच्याही मनात ती उत्पन्न होई. किंबहुना संसारी माणसाच्याही चित्तांत ती आर्तता उत्पन्न व्हावी म्हणून ते त्याला पटणारे सांसारिक दाखले किती कोमल शब्दांनें देतात पहा.

कन्या सासुऱ्यासि जाये । मागें परतोनि पाहे ॥
तैसें जालें माझ्या जीवा । केव्हां भेटसी केशवा ॥

शकुंतला सासरीं निघाली तेंव्हां वृक्षवल्ली आणि हरिणीसुद्धां दुःखी झालीं. फार काय ? वनवासी व योगी असणाऱ्या कण्वाच्या हृदयाचीसुद्धां कालवाकालव झाली. मग संसारी जनांची अवस्था कन्या सासरीं जातांना काय होत असेल ? त्याचें स्मरण देऊन तुकोबा लोकांचें लक्ष विठ्ठलाकडे आढीत आहेत. कन्या-विरहाचा अनुभव ज्यांना नसेल त्यांच्यासाठीं ते दुसरा दाखला देतात कीं, "चुकलिया मायें बाळ हुरहुरू पाहे ।" एखाद्या बाजारात किंवा जत्रेंत मायलेकरांची ताटातूट झाली म्हणजे तें लहान मूल किती गोंधळतें, बावरतें, इकडेतिकडे सैरावैरा कसें धांवतें, ज्याच्या त्याच्या तोंडाकडे पाहून प्रत्येकाला आपल्या आईचा ठावठिकाणा कसा विचारतें, याचें सारें चित्र या एका ओळींत तुकोबांनीं उभें केलें आहे. "धीर माझ्या मना, नाहीं नाहीं नारायणा" असें ते आक्रंदून सांगतात.

वाटुली पाहातां शिणले डोळुले । दाविसी पाउलें कैं ची डोळा ॥
तूं माय माउली कृपेची साउली । विठ्ठले पाहिली वास तुझी ॥
तुका म्हणे माझ्या आसावल्या बाह्या । तुज क्षेम द्याया पांडुरंगा ॥

माहेरचा निरोप

याहून अधिक उत्कंठा ती काय असूं शकणार ! उत्कंठेची साक्षात् मूर्तीच तुकोबा बनले होते. पंढरीस वारकरी चाललेले पाहिले कीं त्यांचा जीव गोळा होई. "हे भाग्यवंत माझ्या विठ्ठलाला भेटणार, पण मला कांहीं त्याची भेट होणार नाहीं." असें त्यांच्या मनांत येई. आणि मग

ते त्या वारकऱ्यांबरोबर पंढरीनाथास पत्र पाठवीत. ते त्या संतांना हात जोडून म्हणत,

> तुम्ही संतजनीं । माझी करावी विनवणी ॥
> काय तुक्याचा अन्याय । त्यासी अंतरले पाय ॥
> भाका बहुता रीती । माझी कीव काकुलती ॥

तुकोबाचा निरोप घेऊन संतजन पंढरीकडे गेले. वारकरी वाटेनें कदाचित् आपापल्या संसारातील गोष्टी एखादेवेळीस बोलत असतील. पण देहू येथें तळमळत बसलेल्या तुकोबाची अवस्था काय होती? रात्रंदिवस विठ्ठलाचा ध्यास. डोळ्याला झोंप नाहीं, जीवाची कासाविसी चाललेली, एक एक दिवस मोजण्यासाठीं बोटें घालीत आहेत, त्यांतच मनात शंका येते, 'संताना माझ्या निरोपाचा विसर तर पडणार नाहींना? पंढरीच्या त्या गर्दीत माझी आठवण कोणाला राहणार!' असें संशयामागून संशय घेत ते आपल्या 'माहेरीचा निरोप' काय येतो, याची वाट पहात बसले. 'आता माझे सखे, येती वारकरी । जीवा आस थोरी लागली तें' अशी डोळ्यात प्राण आणून ते वाट पहात बसले. 'सांगतील माझ्या निरोपाची मात । सकळ वृत्तांत माहेरींचा' या आशेंत ते झुलत राहिले आणि—

बरोबरच ते संत परत आले कीं! पंढरीहून परतलेल्या, भगवंताला भेटलेल्या, त्या भाग्यवंत भक्ताची—वारकऱ्याची गाठ पडताच तुकाराम-महाराजांना केवढा हर्ष झाला, त्याचें वर्णन त्यांच्याशिवाय दुसरें कोण करणार? ते आनंदाची आरोळी ठोकून म्हणतात,—

> आजिचिया लाभें ब्रह्मांड ठेंगणें । सुखी जालें मन कल्पवेना ॥
> आर्तभूत माझा जीव जयासाठीं । त्याच्या जाल्या भेटी पायांसवें ॥
> वाटुली पाहतां सिणले नयन । बहु होतें मन आर्तभूत ॥
> माझ्या निरोपाचें आणिलें उत्तर । होइल समाचार सांगती तो ॥
> तुका म्हणे भेटी निवारला ताप । फळलें संकल्प संत आले ॥

आणि प्रत्यक्ष विठोबाची भेट झाल्यावर तर काय? ब्रह्मानंदच तो! त्याचें वर्णन तुकोबांनीं किती लाडीगोडीनें केलें आहे पहा.

साक्षात्काराचा अनुभव

विटेवर उभे असलेले आणि कटीवर कर ठेवलेलें तें सुंदर ध्यान पहातांच तुकोबा तहानभूक विसरले. 'संचरुनि राही हृदयामाजि' असा वर त्यांनी विठोमाउलीला मागितला, आणि तो वर त्यांना मिळालाही. 'आत हरी बाहेर हरी । हरीनें घरीं कोंडिलें ' अशी त्यांची स्थिति झाली. ' जेथें तेथें देखे, तुझींच पावलें ' अशी दृष्टी त्यांना लाभली. ' जेथें देखे तेथें उभा । अवघ्या गगनाचा गाभा ' असा साक्षात्कार त्यांना सदैव होऊं लागला. ' जेथें जातों तेथें तूं माझा सांगाती ' असा अनुभव त्यांना येऊं लागला. ' अवघे ब्रह्मरूप रिता नाहीं ठाव ' असा ब्रह्मरस अंगीं ठसावला. अणुरेणूमध्यें एकच ईशतत्त्व स्फुरण पावत आहे, हा अखेरचा अद्वैताचा अनुभव त्यांच्या ठायीं बाणला. योग्याची समाधी ती हीच. साक्षात्कार म्हणतात तो हाच. त्याचें वर्णन करणें हें काम भाषेपलीकडचें आहे. तथापि शब्दांची धडपड चालू असते. त्यामुळें त्या अतीन्द्रिय अवस्थेची अपुरी तरी कल्पना येऊं शकते. तशी कल्पना अनेक संतांनीं दिलेली आहे. तुकोबा व ज्ञानोबा यांचे शब्द तर अगदीं एकाच तोंडावळ्याचे आहेत.

तुकोबा म्हणतात—

स्थिरावली वृत्ति पांगुळला प्राण । अंतरींची खूण पावूनियां ॥
पुंजाळले नेत्र जाले अर्धोन्मीळित । कंठ सद्गदित रोमांच आले ॥
चित्त चाकाटलें स्वरूपामाझारीं । न निघे बाहेरी सुखावलों ॥
सुनीळ प्रकाश उदैजला दिन । अमृताचें पान जीवन–कळा ॥
शशिसूर्या जाली जीवें ओंवाळणी । आनंदा दाटणी आनंदाची ॥
तुका म्हणे सुखें प्रेमेंसी डुलत । विरालों निश्चित निश्चितीनें ॥

ज्ञानोबा म्हणतात—

चित्त चाकाटलें आड घेत । वाचा पांगुळली जेथिंची तेथ ।
आपाद कंचुकित । रोमांच आले ॥

तर " दया–क्षमा–शांति " दया तरी कोणती ? तर " दया तिचें नाव भूताचे पाळण । आणिक निर्दाळण कंटकाचें " अशी दुहेरी व्याख्या त्यांनीं समजावून दिली. श्रीकृष्णानीही गीतेंत आपलें अवतार–कार्य साधूचें रक्षण व दुर्जनाचा विनाश असेंच दुहेरी असल्याचें सांगितलें आहे. विठ्ठल-भक्ताचा वारकऱ्याचा वैष्णवाचा धर्म कोणता ? तर तुकोबा सांगतात. " विष्णुमय जग " ओळखणें हाच. " वासुदेव सर्वमिति " हेंच गीतेचें झाले तरी मूळ सूत्र आहे ना ? सर्व भेदाभेद अमंगळ माना व सर्वांना ईश्वर मानून, समतेनें व प्रेमानें वागा असाच उदात्त उपदेश तुकारामानीं केलेला आहे. देवाची पूजा कोणती हें सांगताना ते म्हणतात,

कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर । वर्म सर्वेश्वर-पूजनाचें ।।

" पवित्र तें कूळ, पावन तो देश । जेथें हरीचे दास घेती जन्म " असा जयजयकार त्यांनीं हरींच्या दासाचा केला आहे. पण त्या हरि दासाचें कर्तव्य त्यांनीं काय सांगितले आहे ? तर " यातायाती धर्म, नाहीं विष्णुदासा " अशी समतेची भावना वारकरी समाजानें फार मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न केली आहे. वारकरी लोक कितीही ल्हानमोठे असले तरी एकमेकाच्या पाया पडतात, एवढेंच नव्हे तर देवभक्तांचीही समता सिद्ध करण्यासाठींच कीं काय, ते विठ्ठलाला " उराउरी " भेटतात. दुसऱ्या कांहीं देवाच्या चरणानाही भक्त स्पर्श करू शकत नाहीं, पण पंढरीचा दरबार सर्वांना खुला. विठ्ठलाच्या वक्षस्थलालाही कडकडून मिठी मारण्याची तेथें सर्वांना मुभा.

जन हाच जनार्दन

" विश्वीं विठ्ठल विस्तारला " अशा भूमिकेवरून तुकाराममहाराजानीं भागवतधर्माचा प्रसार आपल्या अमृतवाणीनें केला. त्यामुळें " हरिनाम-वेली पावली विस्तार । फळीं पुष्पींभार बोरहावली ।। " त्या फुलाफळाचा लाभ सारा महाराष्ट्र आजही घेत आहे, आणि पुढेंही घेत राहील. त्यानेंच महाराष्ट्राची नैतिक उंची वाढेल आणि आध्यात्मिक विकास होईल. समाजाला

चारित्र्यसंपन्न करण्यास अशा संत-वाङ्मयाइतकें दुसरें कोणतेंच रसायन उपयोगी पडण्यासारखें नाहीं. " जोडूनिया धन उत्तम वेव्हारें । उदास विचारें वेंच करी " असा कुटुंब-धर्म जशा तुकारामांनीं पढविला, तसाच " जे कां रंजले गांजले । त्यासि म्हणे जो आपुलें ॥ " तोंच साधु आणि तोच देव असें म्हणून समाज-धर्मही शिकविला. "ज्यासि आपंगिता नाहीं । त्यासि धरीं जो हृदयीं " अशा परोपकारी माणसाला तुकाराम ' भगवंताचि मूर्ती ' मानतात, कारण ' जनीं जनार्दन ' हें तत्त्व त्यांना वेदशास्त्रपुराणांपासून समजलेलें होतें आणि स्वतःच्या ध्यानानें, चिंतनानें, साक्षात्कारानें व अनुभवानें पटलेलें होतें. ते निश्चयानें सांगतात,

विश्वीं विश्वंभर । बोले वेदांतींचा सार ॥
जगीं जगदीश । शास्त्रें वदती सावकाश ॥
व्यापिलें हें नारायणें । ऐसीं गर्जती पुराणें ॥
जनीं जनार्दन । संत बोलती वचन ॥
सूर्याचिया परी । तुका लोकीं क्रीडा करी ॥

वैकुंठवास !

शेवटीं तुकारामांच्या जीवनांत आनंदीआनंद भरून राहिला. " धन्य म्हणवीन इहलोकीं लोकां । भाग्यें आम्ही तुका देखियेला " अशी यथार्थ अभिमानाची भाषाही ते बोलूं लागले. "आपुल्या माहेरा जाईन मी आतां" असें ते लोकांना सुनावूं लागले. कारण " निरोप या संता हातीं आला. " तुकोबांचें अवतारकार्य संपलें आणि ते वैकुंठास निघाले. " पैल आले हरी, शंखचक्र शोभे करीं " असें दृश्य त्यांना दिसूं लागलें. टाळ-वीणा घेऊन ते इंद्रायणीकडे चालले. वैष्णवांचे दळभार लोटले, नामांचे गजर उठले, दिंड्यापताकांची दाटी झाली, देहूंत पंढरी पिकली. " सकळही माझी बोळवण करा । परतोनि घरा जावें तुम्ही " असा निरोप तुकोबांनीं भक्तांना दिला. पण महाराज, आपला आशीर्वाद ? " कर्मधर्में तुम्हां असावें

कल्याण। घ्या माझे वचन आशीर्वाद ॥ " " अवघे एकमय " असे सूत्र अंगेरीस लागून " कुडीसहीत जाला गुप्त तुका." !

वयाच्या एकावन्नाव्या वर्षी, शके १५७१ मध्ये, तुकाराममहाराज वैकुंठवासी झाले. पण त्यांचे अभंगवाङ्मय अजरामर आहे.

संत रामदास : : : ५

ज्या भागवतधर्माच्या मंदिरात सुमारें चारशें वर्षे ज्ञानदेवाची दिव्य वीणा निनादत होती, नामदेवाची चिपळी प्रेमलतेचे सूर काढीत होती, एकनाथाची सतार प्रपंच–परमार्थाचे दुहेरी बोल ऐकवीत होती आणि तुकारामाच्या सनईतून सगुणभक्तीचे आलाप उच्च स्वरानें निघत होते, त्या मंदिराच्या दारापुढें प्रवृत्तिवादाचा चौघडा घडघडा वाजविण्याचें काम रामदासांनीं केलें. पूर्वीच्या संतांनीं जो 'भागवत धर्म' जोपासला व वाढविला, त्यालाच आलेलें पक्व फळ म्हणजे रामदासाचा 'महाराष्ट्र धर्म.' समाजातील नीतीची चाड व अन्यायाची चीड, ईश्वराविषयींची निष्ठा व मानवाविषयींचा कळवळा, सत्याचें प्रेम व दंभाचा तिटकारा या गुणांचीं

बीजे सर्व संतानीं महाराष्ट्रात मुक्त हस्ताने पेरलीं होतीं. मुसलमानी सत्तेचा ताप ज्ञानेश्वराच्या अस्तापासूनच सुरू झाला आणि तो पुढे अधिकाधिक वाढत चालला, तसतशी त्याचा प्रतिकार करण्याची जरुरी महाराष्ट्राला अधिक भासू लागली. महाराष्ट्राच्या मनात खेळणाऱ्या या प्रतिकार-लालसेला धैर्याची, संघटनेची व भगवंताच्या अधिष्ठानाची जोड मिळवून देण्याची कामगिरी रामदासानीं पार पाडली.

महाराष्ट्राचे राष्ट्र-गुरु

एकनाथाचा अंत-होतो न होतो तोच, तुकारामाचा उदय झाला. त्याच सुमारास मुक्तेश्वर व वामन हे दोन काव्याचे तेजस्वी तारेही महाराष्ट्रात चमकत होते. अशा वेळेस श्रीसमर्थ रामदास स्वामी यानीं आपले तेज दाखविले आणि स्वतःसाठीं स्वतंत्र स्थान निर्माण करून ठेविले. पूर्वीच्या सर्व संताच्या वाणीचा परिणाम समर्थांच्या साहित्यावर साहजिकच झालेला आहे. मुकुंदराजाच्या विवेकसिंधूतील अनेक रत्नें त्याच्या काव्यात आढळतात. एकनाथाच्या रामायणाचा ठसा बारीकसारीक तपशीलासह समर्थांच्या ग्रंथावर उमटलेला दिसतो. पण स्वतंत्र प्रज्ञा, स्वतः घेतलेला जगाचा अनुभव आणि स्वतःला झालेला साक्षात्कार यामुळे समर्थांचे स्वतःचें असे स्वतंत्र वैशिष्ट्य आहेच आहे. रोकड्या व ठोसर भाषेत प्रबोध, प्रयत्न व प्रचीती याचा प्रचार समर्थांइतका दुसऱ्या कोणींच केला नाहीं. त्याचें सारे बोलणें-लिहिणें प्रत्ययाचे, अनुभवाचें, त्यामुळे लोकाना चटक लावून सोडण्याचे त्याचें सामर्थ्य दांडगें. छत्रपती शिवाजी महाराजाच्या राजकारणी शक्तीला युक्तिबुद्धीची व प्रत्यक्ष संघटनेचीही जोड देऊन स्वराज्याचें राजकारण खेळणारे रामदास हे महाराष्ट्राचे "राष्ट्र-गुरु" होत यात शंका कसली ? क्षात्र ब्राह्म तेजाचे हे दोन पुतळे ! त्याची भेट म्हणजे वादळ व वणवा याची युति त्यामुळ भडकलेल्या आगींत परसत्ता भस्मसात् झाली.

बालवयांत महान् चिंता

रामदासाचे मूळ नाव नारायण व आडनाव ठोसर. वडिलाचे नाव

सूर्याजीपंत व आईचें नाव राणूबाई. हैद्राबादकडील जांब गावचे सूर्याजीपंत हे कुलकर्णी. त्यांच्या घराण्यांत सूर्याची व रामाची उपासना आठ पिढ्या चालत आलेली होती. राणूबाईच्या पोटीं शके १५३० मध्यें रामनवमीचे पवित्र दिवशीं हा राम-दास 'टळटळीत दुपारीं जन्मला.' त्याच्या वयाचे आठवे वर्षी वडील मृत्यु पावले. बाल्वयात शोभणाऱ्या खोड्या नारायण हट्टपणें करीत असे. झाडावर उड्या माराव्या, नदींत डुबावें, रानावनात भटकावें, हुतुतू-हमामासारखे खेळ खेळावे, नमस्कार-बैठकी घालाव्या आणि शरीर गोटीबंद व चैतन्यानें मुसमुसलेलें ठेवावें ही हौस नारायणाला मोठी. त्याचबरोबर त्याच्या तीक्ष्ण बुद्धीवर संस्कृत विद्येचेही संस्कार होत होते. संस्कृतमधील धार्मिक ग्रंथांचे व मनाचें पठण तो करीत होता.

अगदीं बाल्वय, पण मनांत अचाट कल्पना. जन्मताच सूर्यबिंब कवळ-ण्याची भरारी जशी मारुतीरायाची, तशीच थोर महत्त्वाकांक्षा नारायणाची. एकदा आपल्या विचारांत गर्क असताना नारायण घराच्या एका कोपऱ्यांत बसून राहिला. राणूबाईनें त्याला शोधशोध शोधिलें. अखेरीस तिला तो सापडला. "काय करतोस रे नारायणा ?" असा प्रश्न माउलीनें केला. "चिंता करितों विश्वाची" असें उत्तर नारायणाच्या मुखांतून निघालें. दहाबारा वर्षांचें वय असेल-नसेल, अशा आपल्या मुलाच्या तोंडून हें उत्तर ऐकताच त्या मातेला काय वाटलें असेल ? श्रीकृष्णानें बाल्वयांत यशोदा-मातेला आपल्या मुखामध्यें विश्वरूप दाखविलें, तेव्हा ती माता जितकी विस्मित झाली असेल, तितकीच राणूबाईही विस्मित झाली. "एवढासा पोर आणि म्हणे विश्वाची चिंता करतो !" हें वेड काढ कांहीं तिला उलगडेना. तें कोडें तिच्या संसारिक मनांत सारखें खेळत राहिलें. विचार करतां करतां तिला तें कोडें सोडविण्याची एक युक्ति सापडली. ती युक्ति म्हणजे नारायणाच्या पायांत लग्नाची बेडी ठोकणें.

बोहोल्यावरून धूम !

बारा वर्षांचें वय. आईच्या आग्रहामुळें नारायण बोहोल्यावर चढला.

" बोहोल्यावर उभा राहीन " एवढेंच वचन त्यानें आईला दिलें होतें. तें वचन त्यानें शब्दशः पाळिलें. त्याच्या मामाची मुलगी त्याला वधू म्हणून आईनें नियोजित केली होती. वधू आली, बोहोल्यावर उभी राहिली, ती व नारायण यांच्यामध्यें भटजींनीं अंतरपाट धरला. नेहमींप्रमाणें भटजींनीं " शुभमंगल सावधान ! " असें उच्च स्वरानें म्हटलें. वधूवरावर मंगलाक्षता टाकून टाळ्या पिटण्यासाठीं ' इतरे जनाचे ' हात वळवळूं लागले. पण—लग्नात विघ्न आलें! कोणाकडून? वराकडूनच. नारायण खरोखरच ' सावध ' झाला. परमार्थाकडे सावधान चित्त गुतविण्याचें त्यानें ठरविलेंच होतें. आईच्या वचनातून मोकळा होताच तो तेथून सटकला. संसाराचा पाश तोडून तो जन्मभर ब्रह्मचारी राहिला. बोहोल्यावरून पळाला तो, रानेवनें तुडवीत, अकरा दिवसानीं, थेट नाशिकास जाऊन पोहोचला.

पंचवटींतील तप

गोदावरीच्या तीरावर, प्रभु रामचंद्राच्या त्या तपोभूमींत, पंचवटी क्षेत्रात नारायणानें बारा वर्षे काढिलीं. त्यानें रामनामाचा जप केला, गायत्रीचें पुरश्चरण केलें आणि नाशिक क्षेत्रांतील वैदिकाजवळ वेदशास्त्राचें अध्ययनही केलें. रामाची भेट व्हावी म्हणून त्याच्या जीवात अखंड तळमळ चाललेली होती. " धाव रे धाव आता " अशा हाका ते फोडीत होते. " शिणत शिणत पोटीं पाहिली वाट तुझी " अशी काकुळत ते करीत होते. " तळमळ निववीं रे, राम कारुण्य सिंधु " अशी विनवणी ते करीत होते. " जळत हृदय माझें जन्म कोट्यानुकोटी, मजवरी करुणेचा राघवा पूर लोटीं " असा धावा करीत होते. " दिवस गणित बोटीं, प्राण ठेवून कंठा " अशा स्थितींत ते होते. " झडकरी झड घालीं धाव पंचानना रे " असा त्यानीं आकांत मांडला. ते रामरायाचा अधीरतेनें वाट पाहूं लागले. एक एक क्षण त्यांना कठीण वाटूं लागला. " मज न गमत कविता चित्त कोठें जडेना " अशी त्यांच्या मनाची स्थिति झाली. " घडीनें घडी शीण अत्यंत वाटे ।

दिवस रडूं लागलें. " न्हूसाल भेटावया प्राण फुटे " अशी असह्य अवस्था त्याची झाली डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा वाहू लागल्या " नव्हे धीर, नयनीं सदा नीर लोटे " अशा व्याकुळ स्थितीमध्ये एक नव्हे, दोन नव्हे, सतत बारा वर्षे, त्यानीं एकट्यानें काढलीं. " सर्वोत्तमा कै मन भेटि देसी " हा एकच एक ध्यास त्याना लागला. नदींत बुडणारा माणूस पाण्याच्या वर येऊन मोकळी हवा घेण्यासाठीं जसा कासावीस होतो, तशी कासाविशी नारायणाची झाली.

करुणाष्टकांतील काव्य

आणि ही त्याची तपश्चर्या फळास आली " जनस्थान गोदातटीं वास केला । प्रभू दोसिला दास सगुण झाला" रामचंद्राची भेट नारायणाला झाली आणि " नारायणाचा " रामदास झाला. " रवि-कुळ-टिळकाचें रुप-लावण्य पाहें । रविकुळ-टिळकाचें चिंतनीं चित्त राहे " अशी सार्थकता रामदासाला लाभली या पंचवटींतील साधकावस्थेचें शब्दचित्र रामदासाच्या " करुणाष्टकांत " स्पष्टपणं पहावयास सापडतं हीं करुणाष्टकें म्हणजे भक्तिरसाचीं सरोवरं आहेत रामदासाच्या हृदयांतील कारुण्याच्या सहस्रधारा त्यांतून खळखळ वहात आहेत रामदासाच्या अंतःकरणाची आर्तता व कोमलता याचे निनाद या ' करुणाष्टकांत ' उमटलेले आहेत. काव्याची कोणतीही कसोटी लावली तरी तीं सरस ठरणारींच आहेत.

राष्ट्रांत संचार

धनुर्धारी राम हें रामदासाचें दैवत आणि गदाधारी हनुमान हा त्याचा आवडता देव. आपल्या उपासनेची वंशवेल सांगताना रामदास म्हणतात,

> हनुमंत आमची कुळवेली । राम-मंडपीं वेला गेली ॥
> श्रीरामभजनें फळली । रामदास बोले ॥
> साह्य आम्हासी हनुमंत । आराध्यदैवत श्रीरघुनाथ ॥
> गुरु श्रीराम समर्थ । उणें काय दासासी ? ॥
> म्हणोन आम्ही रामदास । रामचरणीं आमुचा विश्वास ॥
> कोसळोन पडो हें आकाश । परी आणिकाची वास न पाहों ॥

अकरा मारुतींची स्थापना रामदासांनीं केली. त्यांतील पहिला मारुति नाशिकजवळील टाकळी येथें आहे. त्याची तेथें स्थापना करून समर्थ " जनीं जनार्दन " पहाण्यास निघाले. बारा वर्षे बालपणात गेलीं आणि बारा वर्षे गोदातीरीच्या तपश्चर्येत गेलीं. तेव्हा पुढील बारा वर्षे सर्व राष्ट्रात सचार करावा, असा सकल्प रामदासांनीं मनीं धरला. पचवटीहून निघाल्यावर बारा वर्षांत त्यांनीं काशी, अयोध्या, गोकुळ, वृदावन, द्वारका वगैरे क्षेत्राचें दर्शन घेतलें आणि श्रीनगरला जाऊन गगोत्री जम्नोत्रीपर्यंतही तीर्थयात्रा केली. तेथून रामेश्वरास जाऊन कर्नाटकातून वाई वगैरे प्रात अवलोकून ते स्वत च्या जाब गावीं परत आले.

अजब गोसावी

" *जयजय रघुवीर समर्थ !* " *अशी धीरगभीर ललकारी कानीं पडली.* त्यासरशीं राननाईनें सुपात काहीं धान्य घेतलें आणि तें भिक्षेकऱ्याच्या झोळींत टाकण्यासाठीं ती दाराशीं आली. तिनें भिक्षा घातली, गोसाव्यानें भिक्षा घेतली, पण गोसावी काहीं जागचा हालेना. तिला हा चमत्कार वाटला. पण खरा चमत्कार घडला, जेव्हा तिची वृद्ध सासू तेथें आली तेव्हा. आता राणूबाईला नीट दिसतही नव्हतें. तरी ती चाचपडत दारापाशीं आली, तोच तिच्या सुरकुतलेल्या पायावर त्या गोसाव्यानें आपलें डोकें ठेवलें, आणि गहिवरलेल्या स्वरानें हाक मारली, " आईऽऽ ! "

म्हातारीचे डोळे आधळे झाले होते पण हृदय डोळस होतें. तिच्या सर्वांगालाच जणू डोळे फुटले. चोवीस वर्षांपूर्वी ऐकलेला आपल्या नारायणाचा आवाज तिनें ओळखला, आणि, " नारायणा ! " असें म्हणून तिनें त्याला कडकडून मिठी मारली. तिच्या डोळ्यातून अश्रधारा वाहू लागल्या. चोवीस वर्षांनतरची ती मायलेकराची भेट ! राणूबाई मुलाच्या पाठीवरून हात फिरवू लागली—तोंडावरून हात फिरवू लागली, तों दाढी-मिशाचें जगल वाढलेलें. " हें काय रे नारायणा ! " असें म्हणत ती *आपल्या मुलाचें वाढलेलें शरीर न्याहाळून पाहू लागली. पण बिचारी* म्हातारी ! तिच्या डोळ्याना काहीं दिसेना. ती आनदानें स्फुदू लागली.

त्या माउलीची करुण अवस्था रामदासांचे ध्यानीं आली. त्यांनीं तिच्या डोळ्यांवरून हात फिरविला. त्याबरोबर तिला दृष्टि आली; आणि–तिला तें सूर्यासारखें तेजस्वी मुख दिसलें. "चिंता करितों विश्वाची" असें उत्तर दहाव्या वर्षीं आपल्याला देणारा नारायण तो हाच ना! अशी अभिमानी शंका तिच्या डोक्यांत थरारून गेली. तें पीळदार शरीर, ते तेजस्वी डोळे आणि मुखावरील ती शांतीची, निश्चयाची व तपश्चर्येची कांति,–हें सारें पाहून राणूबाईची खात्री झाली कीं, आपल्या मुलानें आपलें जीवन धन्य केलें आहे. ती त्याला घेऊन घरांत गेली. त्यांच्या पाठोपाठ ती सूनही चकित मुद्रेनें आंत गेली. तिला सारेंच नवीन होतें. नारायणाचे वडील बंधु, गंगाधर; त्यांनाच "श्रेष्ठी" म्हणत, त्यांची ती पत्नी. चोवीस वर्षांनंतर भेटलेले ते मायलेक एकमेकांशीं किती वेळ बोलत बसलीं असतील–काय बोलत बसलीं असतील! रामदासांनीं आपण काशीपासून रामेश्वरापर्यंत जें जें कांहीं पाहिलें—

देशांतील अस्मानीसुलतानी

—काय पाहिलें रामदासांनीं सर्व देशांत?

बहुगाल कल्पांत लोकांसि आला।
महर्गे (=महागाईनें) बहू धाडि केली जनाला।
कितीयेक मृत्यूसि ते योग्य जाले। कितीयेक ते देश त्यागूनि गेले॥
कितीयेक ग्रामें ते वोस जालीं। पिकें सर्व धान्येंचि नाना बुडालीं।
कितीयेक धाडीवरी धाडि येती। तयां सैन्यकाचेनि संहार होती॥
कितीयेक ते मेघही मंद जाले। अनावृष्टि स्थळोस्थळीं लोक मेले।
कितीयेक अन्नाविसीं भ्रष्ट जाले। कितीयेक लोकीं जनीं प्राण दिल्हे॥

अशा या दुष्काळाच्या, अवर्षणाच्या व युद्धाच्या संकटांनीं सारी प्रजा अन्नान्न दशेला पोचली व 'दे माय धरणी ठाय' अशी अवस्था तिची झाली. तेव्हां धर्म, नीति व संस्कृति हींहि रसातळास पोचलीं यात नवल काय? समर्थ सांगतात,

नीच प्राणी गुरुत्व पावला । येथें आचारचि बुडाला !
वेदशास्त्र–ब्राह्मणाला । कोण पुसे ?
ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले ।
गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्याचे ॥
कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजती ।
कित्येक तुरुक होती । अपुले इच्छेनें ॥
गुरुत्व आले नीच याती । कांहींयेकें वाढली महती ।
शूद्र आचार बुडविती । ब्राह्मणाचा ॥
राज्य नेलें म्लेंच्छक्षेत्रीं । गुरुत्व नेलें कुपात्रीं ।
आपण अरत्रीं ना परत्रीं । काहींच नाहीं ! ॥
आम्हीही तेचि ब्राह्मण । दुःखें बोलिलों हें वचन ।
वडिल गेले ग्रामणी करुन । आम्हांमोंवतीं ॥

शेवटी समर्थ प्रश्न करतात—

आताचें ब्राह्मणीं काय केलें ? । अन्न मिळेना ऐसें जालें ।
तुम्हा बहुताचे प्रचीतीस आलें । किंवा नाहीं ? ॥
बरें ऐसा प्रसंग जाला । जाला तो होऊन गेला ।
आता तरी ब्राह्मणीं आपणाला । शाहणे करावें ॥

स्वराज्याचा अंकुर

पारतंत्र्यानें राष्ट्राची राखरागोळी केलेली पाहून रामदासांचा "आत्मा पोळला." त्याच्या हृदयात दुःखाचे कढ उसळले व डोळ्यांत करुणेचे अश्रु उभे राहिले. पण दुःखानें दुःखित होणें, पराभूत होणें हा सामान्य माणसांचा धर्म. ते संकटानें निराश होतात, कुंठित होतात, मृतप्राय होतात; पण असामान्य नेते तेच कीं, जे दुःखाला बळी पडत नाहींत, संकटानें स्वतः गांगरून जात नाहींत आणि कधींहि धीर सोडीत नाहींत. उलट जितकें जितकें संकट मोठें तितकें तितकें जास्त धारिष्ट ते धरतात व सर्व-सामान्य लोकांना आशा दाखवितात, स्फूर्ती देतात आणि कार्यास लावतात. संकटांचे पर्वत चूर्ण करुन समाजाला भविष्याचा मार्ग आखून देणारे तेच

नरे समर्थ. समर्थांनीं महाराष्ट्राला असा धीराचा मंत्र दिला. " धीर्धरा धीर्धरा तकवा । हडबडूं गडबडूं नका । काळ देखोनि वर्तावें । साडावे भय पोटिचें ॥ " अशी त्यांची सिंह-गर्जना सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांत दुमदुमत राहिली.

सर्व राष्ट्रांत समर्थांइतका संचार केलेला दुसरा महाराष्ट्रीय संत नाहीं. या संचारात त्यांनीं समाजाचें अंतरंग बारकाईनें न्याहाळलें आणि त्रस्त व भयभीत जनतेला आश्वासन दिलें. पण नुसतें शाब्दिक आश्वासन काय कामाचें ? तें लोकांना पोकळच वाटतें. पोटात कावळे ओरडूं लागले असतांना कोणत्याही महात्म्यानें केवढाही वेदान्त सांगितला तरी तो ऐकणार कोण ? निव्वळ ईश्वराचा महिमा गाऊन, भक्तीची थोरवी सांगून किंवा परलोकांतील स्वर्गसुखाचीं वर्णनें करून भुकेल्या जनतेला शांत करता येणार नाहीं, हे रामदासाच्या रोकड्या बुद्धीनें अचूक ताडलें आणि त्याच्याहीपुढें जाऊन त्याच्या प्रखर विवेक-शक्तीनें हें जाणलें कीं, जनतेच्या अन्नवस्त्राचा हा प्रश्न, कोणा व्यक्तीच्या दानधर्मानें कायमचा सुटणारा नाहीं. त्यासाठीं राज्यसत्ताच हातीं घ्यावयास हवी. तीच सर्व राष्ट्राला अन्नवस्त्र देईल; निर्भयता-शांतता देईल. म्हणून स्वराज्य-स्थापनेकडे समर्थांचें लक्ष गेलें. एखादा धन्वंतरी जसें रोगाचें अचूक निदान करतो आणि नंतर त्या रोगावर रामबाण ठरणारी वनस्पति शोधतो; त्याप्रमाणें समर्थांनीं राष्ट्राच्या रोगावर स्वराज्याचेंच औषध लागू पडेल हें आपल्या मनाशीं निश्चित केलें. आणि नंतर स्वराज्याची ती अमृतवल्ली कोठें सांपडेल म्हणून त्यांनीं चौफेर नजर टाकली. तों त्यांना त्या स्वराज्य-वेलीचा ल्हानसा अंकुर मावळ जिल्ह्यात उगवत असलेला दिसून आला. आणि लगेच ते तिकडे धावले, स्थिरावले व तेथून स्वराज्याचीं सूत्रें हलवूं लागले.

रामजन्माचे उत्सव

महाराष्ट्रांतील मुसलमानी शाह्यांचीं चक्रें फिरविण्याइतकें सामर्थ्य शहाजीराजे भोसले याचे अंगीं होतें. त्याच्या जहागिरींत कृष्णाकांठचें

मसूर गाव होतें, तेथें समर्थांनीं आपला पाय रोवला. त्याच्या आधीं वीस वर्षें तरी शहाजींचें व दादोजींचे राजकारण चालू होतें. शके १५६७ मध्यें मसूरच्या रामजन्मोत्सव रामदासानीं थाटानें साजरा केला. कोदंडधारी रामाचे व 'सत्राणें उड्डाणें' करणाऱ्या हनुमताचे गुण त्यानीं लोकांच्या चित्तात ठसविले. नतर तीन वर्षांनीं चाफळ येथेंही समर्थांनीं राममूर्तीची स्थापना करून मोठा उत्सव केला. तेथल्या राममूर्तीच्या आगमनाची वाट रामदास किती आतुरतेनें पहात होते हें त्यांच्या पुढील कोमल श्लोकावरून दिसून येतें.

लवे नेत्रपातें स्फुरे आजि बाहे । दिनानाथ हा राम येणार आहे ॥
जयाचेनि योगें सुखानंद लोटे । तया देखता अतरीं बाष्प दाटे ॥

असे रामजन्माचे महोत्सव समर्थांनीं जागोजाग सुरू केले मारुतींचीं मंदिरेही गावोगाव उघडून त्यानीं बलोपासनेला चालना दिली एवढेंच नव्हे तर अनेकठिकाणीं मठ स्थापून सर्व समाजाला युक्तीबुद्धीनें भारून टाकिलें. त्या मठाचे महंत हेच त्यावेळचे पुढारी. त्यांचे हजारो शिष्य 'भिक्षामिषें' घरन् घर पारखून सोटीत आणि नवचैतन्यानें भरून टाकीत या सर्व व्यापक व बळकट संघटनेचा उपयोग श्रीशिवछत्रपतींना किती झाला असेल हें आज कोण, कसें सागू शकेल ? पण झाला हें मात्र खास.

शिव-समर्थांचा योग

शिवाजीचें क्षात्रतेज व समर्थांचें ब्राह्मतेज याचा संयोग शके १५७१ मध्यें झाला. त्यावेळीं शिवाजीचें वय होतें अवघें एकोणीस वर्षांचें. पण त्याच्या स्वराज्याचीं किरणें फाकू लागलीं होतीं त्यानीं समर्थांची भेट घेण्याचा प्रयत्न केला. त्याप्रमाणें वैशाख शुद्ध नवमीस, चाफळ-जवळील शिंगणवाडी येथें, एका औदुंबराच्या झाडाखालीं, शिव-समर्थ भेट झाली. धनुर्धारी अर्जुनाला योगेश्वर कृष्णाचें सारथ्य मिळालें. पुढें प्रतापगडावर शिवाजीनें भवानी देवीची स्थापना केली, ती समर्थांच्या हस्तेंच. शके १६०० मध्ये तर शिवाजीनें समर्थांना चाफळची सनदच करून दिली. त्या सनदत शिवाजीनें असा इतिहास स्वच्छ शब्दात दिला आहे कीं,

" समर्थांनीं मला आज्ञा केली—तुमचा मुख्य धर्म राज्यसाधन. हें व्रत संपादून त्यांत परमार्थ करावा. तुम्ही जें मनीं धराल तें श्री सिद्धीस पाववील.. .. जें जें मनीं धरलें होतें तें स्वामींनीं आशीर्वादप्रतापें मनोरथ पूर्ण केले. " याच सनदेमध्ये असेंही म्हटले आहे कीं, समर्थांनीं " गिरी-गव्हरी (गुहेत) वास करून सांप्रदायाला दिगंत विस्तीर्णता घडली " चाफळ येथील श्रींचा महोत्सव व्हावा म्हणून ३३ गांवें, ४१९ बिघे जमीन वगैरे देण्याचें शिवाजीराजांनीं योजिलें. तेव्हा " विशेष उपाधीचें कारण काय ? " अशी निरिच्छ भाषाच समर्थांनीं काढली. पण शिवाजीची गुरुभक्ति अलोट त्यामुळें त्यांनीं चाफळची सनद " श्रीसद्गुरुवर्य श्रीसकल तीर्थरूप श्रीकैवल्यधाम श्रीमहाराजस्वामींचे सेवेसी " अर्पण केली.

या गुरुभक्तीचा कळस म्हणजे शके १५७७ मध्यें शिवाजीराजांनीं आपल्या सर्व राज्याचीच सनद समर्थांच्या झोळींत टाकली ! शिष्याची ही भक्ति व ही विरक्ति जितकी थोर, तितकीच गुरूची नि स्पृहता व वत्सलताही थोर ! समर्थांनीं तें राज्य शिवाजीस परत केलें आणि खूण म्हणून भगवा झेंडा लावण्यास व " राम राम " म्हणण्यास सांगितलें. गुरुदक्षिणा ती एवढीच ! सतत तीस वर्षें शिवाजीमहाराजांच्या पाठीशी समर्थ उभे होते.

" शक्ति युक्ति जये ठायीं । तेथें श्रीमंत (= ईश्वर) धांवती । "

रामकथाच कां ?

सुमारें पंनास वर्षें समर्थांनीं ग्रंथरचना केली. प्रारंभीं करुणाष्टकें रचली, त्यानंतर सोळा लघुकाव्यें लिहिलीं. त्यांतील ' एकवीस समासी ' या प्रकरणाच्या १३४० ओव्या आहेत, त्यालाच " जुना दासबोध " असें म्हटलें जातें. त्यांत परंपरागत निवृत्ती-मार्गच सांगितला आहे. समर्थांनीं दोन रामायणें रचलीं. पहिल्यांत फक्त युद्धकाण्डच आहे व त्याची श्लोकसंख्या अवघी १२९ आहे, पण दुसऱ्या रामायणांत सुंदर-काण्ड व युद्ध काण्ड अशीं दोन काण्डें आहेत आणि त्यांत १४६२ श्लोक आहेत. रामायणाच्या आवरणाखालीं सद्य स्थितीला वाचा फोडणें हाच समर्थांचा

हेतु दिसतो. त्या काळाला उपयुक्त ठरतील अशींच तीं काण्डें त्यांनीं निवडलीं, आणि तीं लिहितानाही डोळ्यापुढें आपल्या भोवतालची परिस्थितिच ठेवली. सर्व देवामध्ये राघवाची कथा श्रेष्ठ असें समर्थ पुन: पुन: सांगतात आणि त्याचें कारणही असें देतात कीं,

जेणें पेडिला पाग ब्रह्मादिकांचा ।
बळें फोडिला नथ त्या त्रिदशाचा ॥
म्हणोनि कथा थोर या राघवाची ।
जनीं ऐकतां शांत होते भवाची ॥

रामराय व शिवराय

अशोक वनातील सीतेपुढें मारुतीनें मुद्रिका टाकली तो प्रसंग किती रसपूर्ण! कैक कवींनीं त्यावर करुण कवनें केलेलीं आहेत. एकनाथानीही आपली प्रतिभा त्यासाठी सर्वी घातली. पण समर्थांना त्याचें काय? पारतंत्र्यानें गांजलेल्या महाराष्ट्राला त्यांतून काय स्फूर्ती मिळणार? या विचारानें त्यांनीं "सितेनें पुढें मुद्रिका ओळखली। बहुतांपरी शुद्ध कारुण्यबोली" एवढ्या दोन ओळातचें त्या प्रसंगाची बोळवण केली आहे. तसेंच रामलक्ष्मण रणभूमीवर मूर्च्छित पडलेले पाहताच "पुढें जानकीनें महाशोक केला" असें एका ओळींतच वर्णन करून समर्थांनीं तो भाग आटोपता घेतला आहे. याच्या उलट जेथें जेथें युद्धाचे प्रसंग येतात, तेथें त्यांच्या वाणीस विलक्षण चेव येतो आणि तिचा सहजच विस्तार होतो. "कपी लोटले लक्ष कोट्यानुकोटी", असें संग्रामाचें वर्णन तें मोठ्या उत्साहानें करतात. रामाच्या वानरांनीं रावणाच्या राक्षसांचा संहार केला हें सांगताना समर्थांच्या डोळ्यापुढें शिवाजीचे मावळे औरंगजेबाच्या सैनिकांची कत्तल करीत आहेत हेंच दृश्य प्रत्यक्ष दिसत असावें, इतकें जिवंत वर्णन ते करतात. "करारा रणीं स्रादल्या वज्रदाढा" "वरीं पाहतां बाण वाणीं सणाणा" अशा शब्दांची गोलंदाजी करून समर्थ साक्षात् रणभूमीच डोळ्यापुढें उभी करीत आहेत. प्रत्यक्ष प्रभु रामचंद्रानीं रावणाशीं महायुद्ध आरंभिलें, त्या वेळचें वर्णन समर्थ करतात—

रिपू सोडिती घोर शस्त्रें सणाणा ।
नळें वाजती बाण मार्ली खणाणा ।
बहूसाल स्फुल्लींग जाती फणाणा ।
महीमंडळीं घोष ऊठे दणाणा ॥

त्याचप्रमाणें रावणाच्या वधानंतर अयोध्येस आल्यावर श्रीरामाला राज्याभिषेक झाला, त्याचें वर्णनही समर्थांनीं किती विस्तारानें, किती उल्हासानें केलें आहे,—जणुं कांही शिवरायाचा राज्याभिषेकच डोळ्यापुढें ठेवून रामरायाचा अभिषेक ते रंगवीत आहेत. त्या आनंदमय प्रसंगाला योग्य अशींच शब्दरत्नेंही समर्थांनीं निवडलीं आहेत.

नभामाजि त्या दिव्य नक्षत्रमाळा ।
तयाचे परी शोभती मुक्तमाळा ॥
विराजे तया मंडपा मध्यमार्गीं ।
ऋषी राम माता सखे बंधुवर्गीं ॥

अशा रम्य शब्दांच्या रत्नमाला रामदासांनीं कुशलतेनें गुंफल्या आहेत.

"मज रघुनाथजीवेगळें कोण्ही जिवलग नाहीं." ही आपली अचल श्रद्धा समर्थांनीं रघुनाथरावास लिहिलेल्या खाजगी पत्रातहि दिसून येते. पण ईश्वरभजनाबरोबरच जन सेवेचाहि रोकडा उपदेश करणारे ते कर्मयोगी संत आहेत. 'मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण ॥" असा क्रम त्यांनीं लावला आहे.

पंढरपूरला विठ्ठलाचें दर्शन घेण्यास एकदा समर्थ गेले, तरी त्यांच्या ध्यानींमनीं रामच—कोंडंडधारी, राक्षसान्तक व देवांचा स्वातंत्र्यदाता रामच ! हात जोडून विटेवर उभे राहिलेल्या विठ्ठलाला ते विचारतात, "येथें उभा का श्रीरामा । मनमोहन मेघश्यामा ॥ धनुष्यबाण काय केले । कर कटावरी ठेविले ॥ काय केलें वानर-दळ । येथें मिळाले गोपाळ ।"

'नारायणा'ची प्रेरणा

धो धो धो धो वहाणाऱ्या धबधब्याच्या पाण्याप्रमाणें समर्थांची वाणी रामकथा सांगताना वेगानें व घोषानें वहात आहे. सारें राष्ट्र "तुफान

प्रसंगात" सापडलें आहे. "कठीण त्यावरि कठीण जालें" अशी अस्मानी सुल्तानी आपडे धर्मबांधव भोगीत आहेत, हे समर्थांनीं प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें. मात्र देवावर हवाला ठेवून ते स्वस्थ बसले नाहींत देवाला तर त्यांनीं आळविलेंच, पण त्याबरोबर मानवी प्रयत्नानाही जागे केलें. त्यांत त्यांचें सर्वांत मोठें आशास्थान म्हणजे शिवाजीराजे. त्यांना अनुग्रह करण्यापूर्वी समर्थांनीं एक पत्र लिहून कितीं व कशी प्रेरणा दिली आहे पहा.

निश्चयाचा महामेरु । बहुत जनासी आधारु ।
अखंड स्थितीचा निर्धारु । श्रीमंत योगी ॥
यशवंत कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत वरदवंत ।
पुण्यवंत नीतिवंत । जाणता राजा ॥
तीर्थक्षेत्रें मोडिलीं । ब्राह्मणस्थानें भ्रष्ट जालीं ।
सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ॥
देवधर्म गोब्राह्मण । करावया संरक्षण ।
हृदयस्थ जाला नारायण । प्रेरणा केली ॥
या भूमंडळाचे ठायीं । धर्म रक्षी ऐसा नाहीं ।
महाराष्ट्रधर्म राहिला कांहीं । तुम्हांकारितां ॥

राष्ट्राच्या दऱ्याखोऱ्या समर्थांच्या अशा तेजस्वी उपदेशानें दुमदुमू लागल्या.

मराठा तितुका मेळवावा । महाराष्ट्र धर्म वाढवावा ।
येविषयीं न करितां तकवा । पूर्वज हासती ॥

असा महाराष्ट्र-धर्माचा स्फूर्तिप्रद संदेश खेड्यापाड्यांतील झोपड्या झोपड्यापर्यंत त्यांनीं पोंचविला. अग्नीच्या ठिणग्या पाडीत समर्थांची वाणी महाराष्ट्राच्या कानामनांत ओरडून सांगत होती—

देव मस्तकीं धरावा । अवघा हल्लकल्लोळ करावा ।
मुलुख बडवा का बुडवावा । धर्म संस्थापनेसाटीं ॥

" तुझा तूं वाढवी राजा "

धर्मकारण व राजकारण यांचा इतका योग्य मेळ दुसऱ्या कोठें क्वचितच घातलेला सापडेल. राजकारण करावयाचें, युद्धहि करावयाचें, पण तें सारें धर्मासाठीं, देवासाठीं—आक्रमणासाठीं, अन्यायासाठीं, शोषणासाठी नव्हे. धर्महीन राजकारण ही कसान-करणी ठरते तर राजकारणाविरहित धर्म हा अनाथ पंगु मानला जातो. समर्थांनीं दोघांच्याहि मर्यादा धरोबर पाहून देऊन त्यांचा नामी मेळ घातला आहे. प्रतापगडच्या तुळजाभवानीचें दर्शन घेतल्यानंतर समर्थांनीं तिच्याजवळ जी प्रार्थना केली, तीहि अशीच दुहेरी आहे. सर्व विश्वाचें कल्याण तर समर्थांनीं चिंतिलें आहेच, पण त्याबरोबरच त्या " रामवरदायिनी " पाशीं त्यांनीं अशी मागणी केली आहे, " येकचि मागणें आतां । द्यावें तें मज-कारणें । तुझा तूं वाढवी राजा । शीघ्र आम्हांचि देखतां ॥ " शिवाजी-राजे म्हणजे भवानीआईच्या प्रेमाचें पोसणें. म्हणून समर्थ म्हणतात, " हा राजा तुझा आहे. पण आमच्या डोळ्यादेखत त्याचा यशकीर्तिप्रताप वाढीव. " तुझें रोकडें सामर्थ्य दाखीव, असेंहि " आतुर बोलणें " समर्थांचें आहे.

शिवाजी महाराजांवर अफझुलखान हा मुसलमानी सरदार चालून येत आहे अशी कुणकुण कानीं लागतांच समर्थांनीं आपल्या शिष्याकरवीं " विजापूरचा सरदार निघाला " असा संदेश शिवाजीकडे गुप्तपणें पाठविला. या संदेशांतील प्रत्येक अक्षरानें आरंभिलेल्या ओव्यांचें पत्र प्रसिद्धच आहे.

कृतार्थतेचा आनंद

अफझुलखानाला ठार मारून महाराज दर्शनास आले, त्यावेळीं समर्थांना इतकृत्य झाल्याचा केवढा आनंद वाटला ! त्या आनंदाला व्यापक स्वरूप देऊन त्यांनीं तो पुढील तात्त्विक भाषेनें महाराजांना ऐकविला,

तरें ईश्वर आहे साभिमानी । विशेष तुळजा भवानी ।
परतु विचार पाहोनी । कार्य करणें ॥
म्लेंच्छ दुर्जन उदड । बहुता दिसाचें माजलें बड ।
याकारण अखड । सावधान असावें ॥
यशकीर्तिप्रतापमहिमा । उत्तम गुणासी नाहीं सीमा ।
नाहीं दुसरी उपमा । देणें ईश्वराचें
इहलोक परलोक पाहणें । अखड सावधपणें राहण ।
बहुतजनाचें साहणें । देण ईश्वराचें ॥
धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।
जाले, आहेत, पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥

शिवाजीमहाराजाचा महिमा चढता–वाढता राहिला व महाराष्ट्रात स्वराज्य अवतरू लागलें, तेव्हा समर्थांच्या सतुष्ट नेत्रापुढें रामराज्य खेळू लागलें तें त्याना स्वप्नातही दिसू लागलें “स्वप्नीं जें देखिलें रात्रीं” तें रामराज्य त्यानीं “आनदवनभुवन” या प्रकरणात चित्रित केलें आहे मिळविल्याचा आनद आणि अधिक मिळविण्याचा उत्साह यानीं हें प्रकरण कसे ओतप्रोत भरलेलें आहे समर्थ आरोळी ठोकतात—

बुडाला औरग्या पापी । म्लेंच्छसहार जाहला ।
मोडिलीं मांडिलीं क्षेत्रें । आनदवनभुवनीं ॥
उदड जाहलें पाणी । स्नानसध्या करावया ।
जपतपअनुष्ठानें । आनदवनभुवनीं ॥
लिहिला प्रत्ययीं आला । मोठा आनद जाहला ।
चढतावाढता प्रेमा । आनदवनभुवनीं ॥
रामवरदायिनी माता । गर्द घेऊनि उठली ।
मर्दिलें पूर्वींचे पापी । आनदवनभुवनीं ॥
भक्तासी रक्षिलें मागें । आताही रक्षिते पहा ।
भक्तासी दिधलें सर्वें । आनदवनभुवनीं ॥
सामर्थ्यें यशकीर्तीची । प्रतापें साडिली सीमा ।
राम कर्ता राम भोक्ता । रामराज्य भूमडळीं ॥

शिवराजाचा आदर्श

कृतकृत्य होऊन शिवाजीमहाराज दिवंगत झाले समर्थ मागें राहिले. संभाजीचीं दुष्कृत्यें ऐकण्याचें दुर्भाग्य त्यांचेवर ओढवलें. संभाजी महाराजांनीं त्यांना एकदां निमंत्रण पाठविलें, पण त्याचा स्वीकार न करतां त्यानीं संभाजीस पत्र मात्र पाठविलें. त्यावरून त्यांची स्थितप्रज्ञ वृत्ति व दूरदृष्टी दिसून येते. केवळ संभाजीलाच नव्हे तर महाराष्ट्राला—आणि त्यावेळेमच नव्हे तर आतां व पुढेंही—हा समर्थाचा संदेश दीपस्तंभासारखा मार्ग दाखविणारा आणि संजीवनी मंत्रासारखा जिवंत करणारा आहे. समर्थ म्हणतात,

> आहे तितुकें जतन करावें । पुढें आणिक मिळवावें ।
> महाराष्ट्रराज्य करावें । जिकडे तिकडे ॥
> शिवराजास आठवावें । जिवित्व तृणवत् मानावें ।
> इहपरलोकीं रहावें । कीर्तिरूपें ॥
> शिवराजाचें आठवावें रूप । शिवराजाचा आठवावा प्रताप ।
> शिवराजाचा आठवावा साक्षेप । भूमंडळीं ॥
> शिवराजाचें कैसें बोलणें । शिवराजाचें कैसें चालणें ।
> शिवराजाची सलगी देणें । कैसें असे ॥

आपल्या लाडक्या शिष्याच्या पश्चात् पुरतीं दोन वर्षेंहि समर्थ इहलोकीं राहिले नाहींत. शके १६०३ मध्यें माघ वद्य नवमीस त्यांनीं सज्जनगडावर आपला देह ठेवला. तानाजीचीहि पुण्यतिथि तीच. छत्रपतींच्या गुरूनें व शिष्यानें स्वर्गाच्या प्रवासासाठीं एकाच मुहूर्तावर प्रस्थान ठेवलें !

बहिरंगाकडे दुर्लक्ष

राजकारणाचीं सूत्रें खेळवीत असतांनाही समर्थांनीं धार्मिक साहित्य पुष्कळ निर्माण केलें. १४०० अभंगांचें एक स्वतंत्र प्रकरणच आहे. त्यांत पारमार्थिक ज्ञान सांगितलेलें आहे. त्याशिवाय स्फुट कविता विपुल आहेत. पदें, भारुडें यांचेंही धन अमाप आहे. केवळ ओवी व अभंग या साध्या वृत्तांतच रमून न रहातां निरनिराळीं वृत्तें व चाली समर्थांनीं योजिल्या

" मना सज्जना !" अशा आदरार्थी शब्दांनीं केली आहे. 'देवाचा शोध घ्यावा' हा पारमार्थिक विचार तर त्यांत आहेच आणि त्यासाठीं सद्गुरूची कास धरावी व अहंकार टाकावा हीं साधनेंही सांगितलेलीं आहेतच. पण रोजच्या व्यवहारांत कसें वागावें याचीं सूत्रे सर्वत्र विखुरलेलीं आहेत. दासबोधांत तर तीं खूपच आहेत—जसा कांहीं पारिजातकाच्या फुलांचा सडाच. पृथ्वीच्या पाठीवरील कोणत्याही देशांतील मानव-समाजाला मार्ग-दर्शक ठरावीत अशीं हीं समर्थांचीं आचारसूत्रे आहेत. त्यांचे हे प्रत्ययाचे बोल प्रत्येकांस चटक लावून योग्य मार्ग दाखविणारे आहेत. मनाचे श्लोक आणि दासबोध म्हणजे समर्थांच्या विचार-रत्नांनीं भरलेल्या लहानमोठ्या तिजोऱ्याच.

मनाला कानमंत्र,

" मनाचे श्लोकांत " समर्थ सांगतात, ' अरे मना, संकटें आलीं तरी श्रेष्ठ धारिष्ट धर, चंदनाप्रमाणे झिजून लोकांची सेवा कर व सज्जनांना संतुष्ट कर. अरे, क्रिया अशी करावी कीं, ज्यायोगें आपली कीर्ति आपल्या मृत्यूनंतरही मागें राहील. " मरावें परी कीर्तिरूपें उरावें. " यासाठीं या मना, सर्व लोकांना राजी राख. आपण दुसऱ्याचें बोलणें सोशीत जावें. दुसऱ्याशीं आपण नम्रतेनें बोलावें. आपल्याला कोणी चिमटा घेतला तर जीव कासावीस होतो ना ? आपणासारखे दुसऱ्याला राख. दुःख करूं नये. कारण जगांत सर्वतोपरी सुखी कोण आहे ? असा विचार कर. मना, जसें बोलावें तसें चालावें. वाद तुटत असेल तरच संवाद करावा. " जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा " हें जाणून, मना, तू सदा रामनाम घे आणि देवकाजीं झीज, म्हणजे तुझी सारी चिंता देवास लागेल. भक्तावर संकट आलें तर राम त्याच्या पाठीशी उभा राहतो आणि भक्ताचें धारिष्ट कृपाळूपणानें पाहतो. चक्रवाकाला सोडविण्यासाठीं सूर्य जसा वर येतो, तसा देव भक्ताच्या संकटकाळीं उडी घेतो. रे मना, तूंच सांग " समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे । असा सर्व भूमंडळीं कोण आहे ? " [१]

[illegible]

आहेत वामनपंडिताचा हा गुण त्यांनीं घेतलेला दिसतो पण पंडिताप्रमाणें कोरीव-कातीव शब्द निवडणें व ते व्यवस्थितपणें वृत्ताच्या चौकटींत बसविणें याकडे समर्थांनीं फारसें लक्ष दिलें नाहीं. शब्दाची व वृत्ताची हिमकाहिसकी पुष्कळ ठिकाणीं झालेली आहे महापूर आलेली नदी दुथडी भरून चालली म्हणजे काठावरच्या झाडाच्या किती फांद्या मोडतील, किती पानं पडतील याची गणती नाहीं तसा थाट समर्थांच्या काव्यप्रवाहाचा आहे ओतप्रोतत्व भावंत अंतःकरणातील जळजळीत उद्गार बाहेर फेकणारें समर्थ ज्वालामुखी पर्वताप्रमाणेंच भासतात ज्वालामुखीवरही हिरवळ असतें पण क्वचित्. त्यांनींच आपल्या स्फूर्तीचें वर्णन ' हवाया नळे, बाण भाटीं अनंतें। नळें सोडीता जाती आकाशपंथ " असें केलें आहे. बत्ती लागताच सुरुंग उडावा तशी स्फूर्ती त्यांची आहे शांतपणें तात्त्विक विचार मांडणारे त्यांचे दोन मुख्य ग्रंथ म्हणजे मनाचे श्लोक व दासबोध त्यांतील दोनशें ओळी महाराष्ट्रीयांच्या मुखांत घोळत आहेत व मराठी भाषेमध्यें अमर झाल्या आहेत

मानव-समाजाला मार्गदर्शन

' मनाचे श्लोक " हा किती छोटा ग्रंथ पण त्यांतील दोनशें पाच श्लोकांमध्यें सबंध मानवी जीवनाला पुरेल अशा विचारांची शिदोरी भर लेली आहे नांव मनाचे श्लोक पण आहेत ते जनाचे श्लोक " जनासि काय सांगणें मनासि सर्व सांगणें " ही त्यांची नम्र भूमिका आणि मनाला जें सांगावयाचें, तेंही त्यांनीं किती आर्जवानें गौरवानें, गोडी गुलाबीनें सांगितलें आहे एखाद्या हट्टी, द्वाड, उनाड मुलाला प्रेमळ माता आजारून-गोंजारून, ' माझा राजा तो ' असें म्हणून जशी शाळेंत पाठवितें तशा धोरणानें हे मनाचे श्लोक समर्थांनीं रचिलेले आहेत मनाचा चंचलपणा काय सांगावा ? अर्जुनानें त्याच्याविरुद्ध श्रीकृष्णाकडे पूर्वींच तक्रार केलेली आहे. नामदेवासारखे संत त्या मनाला उद्देशून म्हणतात, ' अरे मना मर्कटा ! पापिया चांडाळा, लफंगा. " पण अशा शिव्या देऊन चुकलेल्या मुलाची सुधारणा होत नसते हें आधुनिक शिक्षण शास्त्रांतलें तत्त्व समर्थांनीं ओळखलें होतें म्हणून त्यांनीं सुरवातच मुळीं

" मना सज्जना " अशा आदरार्थी शब्दांनीं केली आहे. ' देवाचा शोध घ्यावा ' हा पारमार्थिक विचार तर त्यांत आहेच आणि त्यासाठीं सद्गुरुची कास धरावी व अहंकार टाकावा हीं साधनेंही सांगितलेलीं आहेतच. पण रोजच्या व्यवहारांत कसें वागावें याचीं सूत्रें सर्वत्र विखुरलेलीं आहेत. दासबोधांत तर तीं खूपच आहेत—जसा कांहीं पारिजातकाच्या फुलांचा सडाच. पृथ्वीच्या पाठीवरील कोणत्याही देशांतील मानव-समाजाला मार्ग-दर्शक ठरावींत अशीं हीं समर्थांचीं आचारसूत्रें आहेत. त्यांचे हे प्रत्ययाचे बोल प्रत्येकास चटका लावून योग्य मार्ग दाखविणारे आहेत. मनाचे श्लोक आणि दासबोध म्हणजे समर्थांच्या विचार-रत्नांनीं भरलेल्या लहानमोठ्या तिजोऱ्याच.

मनाला कानमंत्र

" मनाचे श्लोकांत " समर्थ सांगतात, ' अरे मना, संकटें आलीं तरी श्रेष्ठ धारिष्ट धर, चंदनाप्रमाणें झिजून लोकांची सेवा कर व सज्जनांना संतुष्ट कर अरे, क्रिया अशी करावी कीं, ज्यायोगें आपली कीर्ति आपल्या मृत्यूनंतरही मागें राहील. " मरावें परी कीर्तिरूपें उरावें. " यासाठीं या मना, सर्व लोकांना राजी राख. आपण दुसऱ्याचें बोलणें सोशीत जावें. दुसऱ्याशीं आपण नम्रतेनें बोलावें. आपल्याला कोणी चिमटा घेतला तर जीव कासावीस होतो ना ? आपणासारखे दुसऱ्याला राख. दुःख करूं नये. कारण जगांत सर्वतोपरी सुखी कोण आहे ? असा विचार कर. मना, जसें बोलावें तसें चालावें. वाद तुटत असेल तरच संवाद करावा. " जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा " हें जाणून, मना, तू सदा रामनाम घे आणि देवकाजीं झीज, म्हणजे तुझी सारी चिंता देवास लागेल. भक्तावर संकट आलें तर राम त्याच्या पाठीशीं उभा राहतो आणि भक्ताचें धारिष्ट कृपाळूपणानें पाहतो. चक्रवाकाला सोडविण्यासाठीं सूर्य जसा वर येतो, तसा देव भक्ताच्या संकटकाळीं उडी घेतो. रे मना, तूच सांग " समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे । असा सर्व भूमंडळीं कोण आहे ? "

आहेत. वामनपंडिताचा हा गुण त्यांनीं घेतलेला दिसतो. पण पंडिताप्रमाणें कोरीव-कातीव शब्द निवडणें व ते व्यवस्थितपणें वृत्ताच्या चौकटींत बसविणें याकडे समर्थांनीं फारसें लक्ष दिलें नाहीं. शब्दाची व वृत्ताची हिसकाहिसकी पुष्कळ ठिकाणीं झालेली आहे. महापूर आलेली नदी दुथडी भरून चालली म्हणजे काठावरच्या झाडांच्या किती फांद्या मोडतील, किती पानें पडतील याची गणती नाहीं. तसा थाट समर्थांच्या काव्यप्रवाहाचा आहे. ओबडधोबड भाषेंत अंतःकरणांतील जळजळीत उद्गार बाहेर फेंकणारे समर्थ ज्वालामुखी पर्वताप्रमाणेंच भासतात. ज्वालामुखीवरही हिरवळ असतें पण क्वचित्. त्यांनींच आपल्या स्फूर्तीचें वर्णन ' हवाया नळे, बाण भाडीं अनंतें। नळें सोडीता जाती आकाशपंथ " असें केलें आहे. बत्ती लागताच सुरुंग उडावा तशी स्फूर्ती त्यांची आहे. शांतपणें तात्त्विक विचार मांडणारे त्यांचे दोन मुख्य ग्रंथ म्हणजे मनाचे श्लोक व दासबोध. त्यांतील शेंकडो ओवी महाराष्ट्रीयांच्या मुखांत घोळत आहेत व मराठी भाषेमध्यें अमर झाल्या आहेत.

मानव-समाजाला मार्गदर्शन

' मनाचे श्लोक ' हा किती छोटा ग्रंथ. पण त्यांतील दोनशें पांच श्लोकांमध्यें सबंध मानवी जीवनाला पुरेल अशा विचारांची शिदोरी भरलेली आहे. नांव मनाचे श्लोक पण आहेत ते जनाचे श्लोक. " जनासि काय सांगणें मनासि सर्व सांगणें " ही त्यांची नम्र भूमिका आणि मनाला जें सांगावयाचें, तहीं त्यांनीं किती आर्जवानें, गौरवानें, गोडी-गुलाबीनें सांगितलें आहे. एखाद्या हट्टी, द्वाड, उनाड मुलाला प्रेमळ माता आंजारून-गोंजारून, ' माझा राजा तो ' असें म्हणून जशी शाळेंत पाठवितें, तशा धोरणानें हे मनाचे श्लोक समर्थांनीं रचिले आहेत. मनाचा चंचलपणा काय सांगावा? अर्जुनानें त्याच्याविरुद्ध श्रीकृष्णाकडे पूर्वींच तक्रार केलेली आहे. नामदेवासारखे संत त्या मनाला उद्देशून म्हणतात, ' अरे मना मर्कटा ! पापिया, चांडाळा, लफंगा. " पण अशा शिव्या देऊन चुकलेल्या मुलाची सुधारणा होत नसते हें आधुनिक शिक्षणशास्त्रांतलें तत्त्व समर्थांनीं ओळखलें होतें. म्हणून त्यांनीं सुरवातीच मुळीं

" मना सज्जना " अशा आदरार्थी शब्दानीं केली आहे. ' देवाचा शोध घ्यावा ' हा पारमार्थिक विचार तर त्यात आहेच आणि त्यासाठीं सद्गुरूची कास धरावी व अहंकार टाकावा हीं साधनेंही सांगितलेलीं आहेतच. पण रोजच्या व्यवहारात कसें वागावें याचीं सूत्रें सर्वत्र विखुरलेलीं आहेत. दासबोधात तर तीं खूपच आहेत—जसा काही पारिजातकाच्या फुलाचा सडाच पृथ्वीच्या पाठीवरील कोणत्याही देशातील मानव-समाजाला मार्ग दर्शन ठरावीत अशीं हीं समर्थांचीं आचारसूत्रें आहेत. त्याचे हे प्रत्ययाचे बोल प्रत्येकास चटकन लागून योग्य मार्ग दाखविणारे आहेत. मनाचे श्लोक आणि दासबोध म्हणजे समर्थांच्या विचार-रत्नानीं भरलेल्या लहानमोठ्या तिजोऱ्याच.

मनाला कानमंत्र,

" मनाचे श्लोकात " समर्थ सांगतात, ' अरे मना, संकटें आलीं तरी श्रेष्ठ धारिष्ट धर, चंदनाप्रमाणें झिजून लोकाचीं सेवा कर व सज्जनांना संतुष्ट कर. अरे, क्रिया अशी करावी कीं, ज्यायोगें आपली कीर्ति आपल्या मृत्यूनंतरही मागें राहील. " मरावें परी कीर्तिरूपें उरावें. " यासाठीं बा मना, सर्व लोकाना राजी राख. आपण दुसऱ्याचें बोलणें सोसीत जावें. दुसऱ्याशीं आपण नम्रतेने बोलावें. आपल्याला कोणी चिमटा घेतला तर जीव कासावीस होतो ना ? आपणासारखे दुसऱ्याला राख. दु:ख करू नये. कारण जगात सर्वतोपरी सुखी कोण आहे ? असा विचार कर. मना, जसें बोलावें तसें चालावें. वाद तुटत असेल तरच संवाद करावा " जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा " हें जाणून, मना, तू सदा रामनाम घे आणि देवकाजीं झीज, म्हणजे तुझी सारी चिंता देवास लागेल. भक्तावर संकट आलें तर राम त्याच्या पाठीशी उभा राहतो आणि भक्ताचें धारिष्ट कृपाळूपणानें पाहतो. चक्रवाकाला सोडविण्यासाठीं सूर्य जसा वर येतो, तसा देव भक्ताच्या संकटकाळीं उडी घेतो. रे मना, तूच सांग " समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे । असा सर्व भूमंडळी कोण आहे ? " ^

विवेकपूर्वक [illegible]

" मना सज्जना " अशा आदरार्थी शब्दांनीं केली आहे. 'देवाचा शोध घ्यावा' हा पारमार्थिक विचार तर त्यांत आहेच आणि त्यासाठीं सद्गुरूची कास धरावी व अहंकार टाकावा हीं साधनेंही सांगितलेलीं आहेतच. पण रोजच्या व्यवहारात कसें वागावें याचीं सूत्रें सर्वत्र विखुरलेलीं आहेत. दासबोधात तर तीं खूपच आहेत—जसा कांहीं पारिजातकाच्या फुलांचा सडाच. पृथ्वीच्या पाठीवरील कोणत्याही देशांतील मानव-समाजाला मार्गदर्शक ठरावीत अशीं हीं समर्थांचीं आचारसूत्रें आहेत. त्यांचे हे प्रत्ययाचे बोल प्रत्येकाला चटका लावून योग्य मार्ग दाखविणारे आहेत. मनाचे श्लोक आणि दासबोध म्हणजे समर्थांच्या विचार-रत्नांनीं भरलेल्या लहानमोठ्या तिजोऱ्याच.

मनाला कानमंत्र

" मनाचे श्लोकांत " समर्थ सांगतात, ' अरे मना, संकटें आलीं तरी श्रेष्ठ धारिष्ट धर, चंदनाप्रमाणें झिजून लोकांची सेवा कर व सज्जनांना संतुष्ट कर. अरे, क्रिया अशी करावी कीं, त्यायोगें आपली कीर्ति आपल्या मृत्यूनंतरही मागें राहील. " मरावें परी कीर्तिरूपें उरावें. " यासाठीं हा मना, सर्व लोकांना राजी राख. आपण दुसऱ्याचें बोलणें सोशीत जावें. दुसऱ्याशीं आपण नम्रतेनें बोलावें. आपल्याला कोणी निमटा घेतला तर जीव कासावीस होतो ना ? आपणासारखें दुसऱ्याला राख. दुःख करूं नये. कारण जगांत सर्वतोपरी सुखी कोण आहे ? असा विचार कर. मना, जसें बोलावें तसें चालावें. वाद तुटत असेल तरच संवाद करावा. " जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा " हें जाणून, मना, तूं सदा रामनाम घे आणि देवकार्जी झीज, म्हणजे तुझी सारी चिंता देवास लागेल. भक्तावर संकट आलें तर राम त्याच्या पाठीशी उभा राहतो आणि भक्ताचें धारिष्ट कृपाळूपणानें पाहतो. चक्रवाकाला सोडविण्यासाठीं सूर्य जसा वर येतो, तसा देव भक्ताच्या संकटकाळीं उडी घेतो. रे मना, तूंच सांग " समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे । असा सर्व भूमंडळीं कोण आहे ? "

विवेकपूर्वक क्रिया आणि नम्रतापूर्वक भक्ति याचा बोध समर्थांनीं मनाला

आहेत. वामनपंडिताचा हा गुण त्यांनी घेतलेला दिसतो पण पंडिताप्रमाणें कोरीव-कातीव शब्द निवडणें व ते व्यवस्थितपणें वृत्ताच्या चौकटींत बसविणें याकडे समर्थांनीं फारसें लक्ष दिलें नाहीं शब्दाची व वृत्ताची हिसकाहिसकी पुष्कळ ठिकाणीं झालेली आहे महापूर आलेली नदी दुथडी भरून चालली म्हणजे काठावरच्या झाडाच्या किती फांद्या मोडतील, किती पानं पडतील याची गणती नाहीं तसा थाट समर्थांच्या काव्यप्रवाहाचा आहे ओतप्रोत भावनेंत अंतःकरणांतील जळजळीत उद्गार बाहेर फेंकणारे समर्थ ज्वालामुखी पर्वताप्रमाणेंच भासतात ज्वालामुखीवरही हिरवळ असते पण क्वचित् त्यांनींच आपल्या स्फूर्तीचें वर्णन ' हवाया नळे, बाण भाटी अनंतें। बळें सोडीतां जाती आकाशपंथें " असें केलें आहे बत्ती लागताच सुरुंग उडावा तशी स्फूर्ती त्यांची आहे शांतपणें तात्त्विक विचार मांडणारे त्यांचे दोन मुख्य ग्रंथ म्हणजे मनाचे श्लोक व दासबोध त्यांतील येकेक ओळी महाराष्ट्रीयांच्या मुखांत घोळत आहेत व मराठी भाषेमध्ये अमर झाल्या आहेत

मानव-समाजाला मार्गदर्शन

' मनाचे श्लोक ' हा किती छोटा ग्रंथ पण त्यांतील दोनशें पांच श्लोकांमध्यें समग्र मानवी जीवनाला पुरेल अशा विचारांची शिदोरी भरलेली आहे नांव मनाचे श्लोक पण आहेत ते जनाचे श्लोक " जनांसि काय मागावें मनासि सर्व मागणें " ही त्यांची नम्र भूमिका आणि मनाला जें सांगायचें, तेंही त्यांनीं किती आर्जवानें, गौरवानें, गोडीगुलाबीनें सांगितलें आहे एखाद्या हट्टी, द्वाड, उनाड मुलाला प्रेमळ माता आंजारून-गोंजारून, ' माझा राजा तो ' असें म्हणून जशी शाळेंत पाठवित तशा धोरणानें हे मनाचे श्लोक समर्थांनीं रचिलेले आहेत मनाचा चंचलपणा काय सांगावा? अर्जुनानें त्याच्याविरुद्ध श्रीकृष्णाकडे पूर्वींच तक्रार केलेली आहे. नामदेवासारखे संत त्या मनाला उद्देशून म्हणतात, ' अरे मना मर्कटा ! पापिया चांडाळा, लपंडा " पण अशा शिव्या देऊन चुकलेल्या मुलाची सुधारणा होत नसते हें आधुनिक शिक्षणशास्त्रांतील तत्त्व समर्थांनीं ओळखलें होतें म्हणून त्यांनीं सुरवातच मुळीं

" मना सज्जना " अशा आदरार्थी शब्दांनीं केली आहे. 'देवाचा शोध घ्यावा' हा पारमार्थिक विचार तर त्यांत आहेच आणि त्यासाठीं सद्‌गुरूची कास धरावी व अहंकार टाकावा हीं साधनेंही सांगितलेलीं आहेतच. पण रोजच्या व्यवहारांत कसें वागावें याचीं सूत्रें सर्वत्र विखुरलेलीं आहेत. दासबोधांत तर तीं खूपच आहेत—जशा कांहीं पारिजातकाच्या फुलांचा सडाच पृथ्वीच्या पाठीवरील कोणत्याही देशांतील मानव समाजाला मार्ग दर्शक ठरतील अशीं हीं समर्थांचीं आचारसूत्रें आहेत. त्यांचे हे ग्रन्थांचे बोल प्रत्येकास चटका लावून योग्य मार्ग दाखविणारे आहेत. मनाचे श्लोक आणि दासबोध म्हणजे समर्थांच्या विचार रत्नांनीं भरलेल्या लहानमोठ्या तिजोऱ्याच.

मनाला कानमंत्र.

" मनाचे श्लोकांत " समर्थ सांगतात, ' अरे मना, संकटें आलीं तरी श्रेष्ठ धारिष्ट धर, चंदनाप्रमाणे झिजून लोकांची सेवा कर व सज्जनांना संतुष्ट कर अरे, क्रिया अशी करावी कीं, ज्यायोगें आपली कीर्ति आपल्या मृत्यूनंतरही मागें राहील. " मरावें परी कीर्तिरूपें उरावें. " यासाठीं या मना, सर्व लोकांना राजी राख. आपण दुसऱ्याचें बोलणें सोशीत जावें. दुसऱ्याशीं आपण नम्रतेनें बोलावें. आपल्याला कोणी चिमटा घेतला तर जीव कासावीस होतो ना ? आपणासारखें दुसऱ्याला राख. दुःख करू नये. कारण जगांत सर्वतोपरी सुखी कोण आहे ? असा विचार कर. मना, जसें बोलावें तसें चालावें. वाद तुटत असेल तरच संवाद करावा. " जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा " हें जाणून, मना, तू सदा रामनाम घे आणि देवकाजीं झीज, म्हणजे तुझी सारी चिंता देवास लागेल. भक्तावर संकट आलें तर राम त्याच्या पाठीशीं उभा राहतो आणि भक्तांचें धारिष्ट कृपाळूपणानें पाहतो. चक्राकाला सोडविण्यासाठीं सूर्य जमा कर घेतो, तसा देव भक्ताच्या संकटसाठीं उडी घेतो. रे मना, तूच सांग " समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे । असा सर्व भूमंडळी कोण आहे ? "

–आणि मनाच्याद्वारें ज्नाला–केला आहे. ' सदामर्वदा देव सन्नीध आहे " असा आशावाद आणि " क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे." असा प्रयत्नवाद या कृष्णाकोयनाचा प्रीतिसंगम म्हणजे हा लघुग्रथ. त्याच्या योगानें ' चढे ज्ञान वैराग्य, सामर्थ्य अगीं " अशी फलश्रुति समर्थ आत्मविश्वासानें सागत आहेत् त्या ग्रथाचा विस्तार म्हणनेच दासबोध.

दासबोधाची अपूर्वाई

"दासबोध " हा महाराष्ट्रधर्माचा प्रमाणग्रथ होय. रामदासी लोक तर तो समर्थांचाच अवतार मानतात. तपश्चर्या व देशपर्यटन केल्यावर, ज्ञान व अनुभव सपादिल्यावर, मठाची सघटना बाधून, स्वराज्याची सूत्रें नेळविल्या वर, आयुष्याच्या अखेरीअखेरीस आपल्या विचाराचा परिपाक म्हणून समर्थांनीं दासबोध ग्रथ रचला निधनापूर्वी दोन महिनेच पूर्ण केलेला हा ग्रथ म्हणजे समर्थांचें मृत्युपत्रच होय दहा समासाचा एक दशक असे वीस दशक दासबोधात आहेत ग्रथाची एकुण ओवीसख्या ७,७०१ आहे गुरु–शिष्य–सवादाच्या रूपानें प्रपचाचें व परमार्थाचें ज्ञान यात रोकड्या भाषेनें ठासपण सागितलेलें आहे. मुमुक्षु जनाना हा ज्ञानकोशच वाटण्या सारखा आहे. " येथ बोलिला विशद भक्तिमार्ग " ही समर्थांची प्रतिज्ञा सार्थ आहे पण त्याबरोबर मूर्खांचीं लक्षणें आणि महतांचीं लक्षणें, करटा पुरुष आणि उत्तम पुरुष, व्यवहार व राजकारण इत्यादि सर्वांचा विचार त्यात आलेला आहे हीं " समर्थ–कृपेचीं वचनें " आहेत. आश्चर्याची गोष्ट अशी की, ज्ञानेश्वरापासून सर्व सताना मायभाषेच्या बचावाची जी लढाई खेळावी लागली होती, तींत समर्थांनाही भाग घ्यावा लागला " वेद म्हणती म-हाटे काय । हें तो भल्यासी ऐको नये ' या आक्षेपाला समर्थांनीं रोखठोक उत्तर दिलें आहे " भाषा–पालटे काहीं । अर्थ वाया जात नाहीं ॥ आणि उपमा दिली आहे, " लोहाची मा़स (=पेटी) केली। नाना रत्नें साठविलीं । ती अभाग्यानें त्यागिली । खोरड म्हणोनि.' शिवाजीमहाराजानाही मराठीच्या पुरस्कारासाठीं " राज्यव्यवहार कोश " रचावा लागला होता.

समर्थांची वाङ्मयी मूर्ति

दासबोधात काय नाहीं? सकाळीं उठून दात घासावे आणि नाना देशींचे बोरु आणून अक्षर घडवून सुंदर करावें अशा बाळ-बोध उपदेशा पासून ' आहे तितुकें देवाचें । ऐसें वर्तणें निश्चयाचें " येथपर्यंत अध्या त्माची भरारी आहे. तसेंच " रामकथा ब्रह्मांड भेदून । पैलाड न्यावी " आणि घालून अकलेचा पवाड । व्हावें ब्रह्मांडाहून वाड (=व्यापक)"॥ असा गगनाला गवसणी घालणारा आदेशहि त्यात आहे. कारण समर्थांच्या अंत:करणातील आकांक्षेचा झंझावात इतका जोराचा आहे. राघवाचीं पदें मानसीं धरीन । विश्व उद्धरीन हेळामात्रें ॥ हेळामात्रें मुक्त करीन या जना । तरीच पावना राघवाचा ॥ " अशी प्रतिज्ञापूर्वक महत्त्वाकांक्षा त्यानीं जगजाहीर केली आहे. उगीच नाहीं त्याना "समर्थ" पदवी लाभली! ती पदवी कोणाला मिळते हें समर्थांनीच सांगून ठेवलें आहे. " बहुत जनासी चालवी । नाना मंडळें हालवी " तोच समर्थ. त्याच्या राहणीचें वर्णन समर्थांच्याच मुखानें आपल्याला ऐकावयाचें आहे यात? मग दासबोधाच्या पधराव्या दशकातील दुसरा समास उघडा आणि महंताचीं लक्षणें नीट वाचा म्हणजे कोणाची मूर्ती डोळ्यापुढें उभी राहते हें कळून येईल.

> उदंड करी गुप्त रूपें । भिकाऱ्यासारखा स्वरूपें ।
> तेथें यशकीर्तिप्रतापें । सीमा सांडिली ॥
> खनाळामध्यें जाऊन राहे । तेथें कोणीच न पाहे
> सर्वत्राची चिंता वाहे । सर्वकाळ ॥
> लोकीं लोक वाढविले । तेणें अमर्याद जालें ।
> भूमंडळीं सत्ता चाले । गुप्तरूपें ॥

याहून दुसऱ्या कोणत्या शब्दानीं समर्थांचें वर्णन करता येईल? ' जेणें क्रिया पालटे त्या नाव ग्रंथ " या कसोटीला पुरेपूर उतरणारा ग्रंथराज म्हणजे दासबोध. ग्रंथाचें व काव्याचें काव्यमय वर्णन समर्थांनीं दासबोधाच्या

प्रारभींच केल आहे कवि हे "शब्द-सृष्टीचे ईश्वर" आहेत असें म्हणून समर्थ काव्याचा महिमा पुढील रमणीय भाषाशैलीने करतात —

कीं हे अमृताचे मेघ वोळले । कीं हे नवरसाचे वोघ लोटले ॥
नाना सुखाचे उचंबळले । सरोवर हें ॥

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर : : ६

एकाद्याच्या हातातच अमृत असतें असे म्हणतात. ज्ञानदेवांची वाणी तर अमृतावर ताण करणारी, तशीच चिपळूणकरांची. आणि जें वाणींत तें करणींतहि. ज्ञानोबांनीं भागवतधर्माचें जें इवलेसें रोप लावलें, त्याचा वेल किती तरी विस्तारला! मालाकारांनीं सुरू केलेला राष्ट्रीयत्वाचा पथहि वर्षानुवर्षे सारखा वाढतच आहे. मालाकारांनीं ज्या ज्या संस्था स्थापल्या, जीं जीं कार्ये उभारलीं, तीं अल्पावधींतच फुलांफळांस आलीं. संस्कृतांतील ज्ञान मराठींत आणण्यासाठीं ज्ञानेश्वरांना 'बंड' करावें लागलें, तसेंच इंग्रजीचे दास बनलेल्या महाराष्ट्रीयांचे डोळे मायभाषेकडे वळविण्याचें कार्य विष्णुशास्त्र्यांना करावें लागलें. स्वभाषा, स्वधर्म व स्वदेश

मॅट्रिकची परीक्षा उतरले त्याच वर्षी, त्या वेळच्या रूढीप्रमाण, त्यांचा विवाहहि झाला. त्यानंतर ते 'पूना कॉलेज' मध्ये गेले. ते कॉलेज वानवडी येथें होतें. त्या कॉलेजांत प्राचार्य युरोपियन व काहीं प्राध्यापकहि युरोपियनच. इंग्रजी-संस्कृत हे भाषा-विषय आणि इतिहास हे विषय विष्णुशास्त्र्यांनीं चांगले अभ्यासले. त्यांनीं दोन शिष्यवृत्त्याहि पटकावल्या. पण गणित विषय त्यांचा नावडता. त्यामुळ त्यांना एकदा परीक्षेत हार खावी लागली. १८६८ सालापासून नव्या जागेत डेक्कन कॉलेज सुरू झालें.

तेथें विष्णुशास्त्र्यांनीं दोन वर्षें काढलीं व सपाटून वाचन केलें. इंग्रजींतील मेकॉले, संस्कृतांतील बाण व मराठींतील मोरोपंत यांचा विशेष अभ्यास त्यांनीं केला. पन्हाळकर बोवासारख्यांच्या कथांतूनहि संत-वाङ्मयाचा रस त्यांनीं चाखला. 'प्राचीन हिंदु लोकांचें ज्ञान' या विषयावर त्यांनीं निबंध लिहून तो कॉलेजांतील वादसभेंत वाचला. मराठी भाषेवर प्रभुत्व मिळावें म्हणून ते विशेष परिश्रम करीत. दर आठवड्याला एका संस्कृत उताऱ्याचें मराठी भाषांतर करण्याचा क्रम त्यांनीं तीन वर्षें अखंड चालू ठेविला होता. परीक्षेच्या अभ्यासक्रमाबाहेरील वाचनात त्यांनीं वेळ घालविल्यामुळें बी. ए. च्या परीक्षेंत प्रथम त्यांना अपयश आलें, पण १८७१ सालीं ते बी. ए. झाले. कॉलेजांतील चौफेर वाचनाचा उपयोग त्यांना पुढील आयुष्यातील लेखनास अतिशय झाला. त्या प्रचंड वाङ्मय व्यापाराचें भांडवल तें!

संस्कृत कवि-पंचक

पदवी-परीक्षेचा अभ्यास चालू असतांच विष्णुशास्त्र्यांनीं एका खाजगी शाळेंत शिक्षकाची नोकरी धरली होती. शिकविता शिकविता शिकण्याचा असा दुहेरी कामगिरी ते पार पाडीत होते. शिवाय, अधूनमधून लेखनहि चालू होतेंच. तीं त्यांचा उद्योग. वडिलांनीं 'रासेलस' चें भाषांतर आरंभिलें होतें, तें त्यांनीं पूर्ण केलें. संस्कृतांतील 'कादंबरी' अशाच पितापुत्रांनीं पुरी केलेली आहे. 'शालापत्रक' मासिकाच्या संपादकत्वाचीं सूत्रेंहि वडिलांनीं विष्णुशास्त्र्यांच्या हातीं दिलीं. 'संस्कृत कवि-पंचक' हा

यांचा पुरस्कार त्यांच्याइतका त्यांच्यापूर्वी कोणीच केलेला नव्हता. उलट, या तिन्ही दैवतांची विटंबनाच त्यांच्यापूर्वीचे आंग्ल-विद्याविभूषित विद्वान करीत-किंबहुना त्यातच ते धन्यता मानीत. त्यांनीं पसरलेलें भ्रमजाल सपासपा कापून टाकण्याचें कार्य शास्त्रीबोवांनीं मोठ्या धैर्यानें व चातुर्यानें पार पाडलें.

मराठींतील " आद्य काव्य-ग्रंथ " जसा ज्ञानेश्वरी, तसा " आद्य गद्य-ग्रंथ " निबंधमाला. ज्ञानेश्वरीपूर्वींहि महानुभावांनीं मराठींत सहा-सात हजार ग्रंथ रचिले होतेच, पण मराठी काव्याची गंगोत्री म्हणजे ज्ञानेश्वरीच. त्याचप्रमाणें महानुभावापासून बखरी वगैरेमधून मराठी गद्य थोडेंफार विपुरलेलें असलें, तरी पहिला नाव घेण्याजोगा मराठींतील गद्य ग्रंथ म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांची " निबंधमालाच ". ज्ञानेश्वरीचे निर्माते *वयाच्या एकविसाव्या वर्षीं समाधिस्थ* झाले, तर 'निबंधमाले'चे कर्ते बत्तिसाव्या वर्षीं दिवगत झाले.

' मराठीचा शिवाजी '

विष्णुशास्त्र्यांचे वडील कृष्णशास्त्री. त्यांना 'बृहस्पति' म्हणत, इतकी त्यांची बुद्धि तेजदार होती. वयाच्या पंचविसाव्या वर्षीं ते इंग्रजी शिकूं लागले-आणि शिकले ते इतके कीं, ' रासेलस ' वगैरे ग्रंथांचीं भाषांतरं त्यांनीं मराठींत केलीं संस्कृत ' मेघदूताचा ' त्यांनीं केलेला अनुवाद सरस आहे. ' विचार-लहरी ' या पत्राचे ते संस्थापक होते. त्यात ते ख्रिस्ती मिशनऱ्यांवर झोड उडवीत. त्यांच्या भाषा-सेवेचा व समाज-सेवेचा पूर्ण विकास विष्णुशास्त्र्यांच्या ठायीं झालेला आढळतो-जशी काही शहाजी-शिवाजीची जोडीच. ' मी मराठी भाषेचा शिवाजी आहें ' असें विष्णुशास्त्री खाजगी भाषणात काहींशा विनोदानें, काहींशा अभिमानानें म्हणतहि.

लेखन-कलेचें भांडवल

विष्णुशास्त्र्यांचा जन्म ता. २० मे १८५० रोजीं पुणें येथें झाला. त्यांचें इंग्रजी शिक्षण ' पूना हायस्कूलांत ' झालें. ते १८६५ सालीं

ट्रिकची परीक्षा उतरले. त्याच वर्षी, त्या वेळच्या रुढीप्रमाणे, त्यांचा विवाहहि झाला. त्यानंतर ते 'पूना कॉलेज' मध्ये गेले. ते कॉलेज वानवडी येथें होते. त्या कॉलेजांत प्राचार्य युरोपियन व कांहीं प्राध्यापकहि युरोपियनच. इंग्रजी–संस्कृत हे भाषा–विषय आणि इतिहास हे विषय विष्णुशास्त्र्यांनीं चांगले अभ्यासले. त्यांनीं दोन शिष्यवृत्त्याहि पटकावल्या. पण गणित विषय त्यांचा नावडता. त्यामुळें त्यांना एकदा परीक्षेंत हार खावी लागली. १८६८ सालापासून नव्या जागेंत डेक्कन कॉलेज सुरु झालें.

तेथें विष्णुशास्त्र्यांनीं दोन वर्षे काढलीं व सपाटून वाचन केलें. इंग्रजींतील मेकॉले, संस्कृतांतील बाण व मराठींतील मोरोपंत, यांचा विशेष अभ्यास त्यांनीं केला. पन्हाळकर चोबागारख्यांच्या कथांतूनहि संत–वाङ्मयाचा रस त्यांनीं चाखला. "प्राचीन हिंदु लोकांचें ज्ञान" या विषयावर त्यांनीं निबंध लिहून तो कॉलेजांतील वादसभेंत वाचला. मराठी भाषेवर प्रभुत्व मिळावें म्हणून ते विशेष परिश्रम करीत. दर आठवड्यास एका संस्कृत उताऱ्याचें मराठी भाषांतर करण्याचा क्रम त्यांनीं तीन वर्षे अखंड चालविला होता. परीक्षेच्या अभ्यासक्रमाबाहेरील वाचनांत त्यांनीं वेळ घालविल्यामुळें बी. ए. च्या परीक्षेंत प्रथम त्यांना अपयश आलें; पण १८७१ सालीं ते बी. ए. झाले. कॉलेजांतील चौफेर वाचनाचा उपयोग त्यांना पुढील आयुष्यांतील लेखनास अतिशय झाला. त्या प्रचंड वाङ्मय-व्यापाराचें भांडवलच ते!

संस्कृत कवि–पंचक

पदवी–परीक्षेचा अभ्यास चालू असतांच विष्णुशास्त्र्यांनीं एका खाजगी शाळेंत शिक्षकाची नोकरी धरली होती. शिकवितां शिकवितां शिकावयाचें अशी दुहेरी कामगिरी ते पार पाडीत होते. शिवाय, अधूनमधून लेखनहि चालू होतेंच. तो त्यांचा छंदच. वडिलांनीं 'रासेलस' चें भाषांतर आरंभिलें होतें; तें त्यांनीं पूर्ण केलें. संस्कृतांतील 'कादंबरी' अशाच पितापुत्रांनीं पुरी केलेली आहे. 'शालापत्रक' मासिकाच्या संपादकत्वाचीं सूत्रेंहि वडिलांनीं विष्णुशास्त्र्यांच्या हातीं दिलीं. 'संस्कृत कवि–पंचक' हा

त्याचा रसपूर्ण व मार्मिक ग्रंथ याच मासिकांतून क्रमशः प्रसिद्ध झाला. कालिदास, भवभूति इत्यादि कविश्रेष्ठांची माहिती देऊन त्यांतील सौंदर्य-स्थळांचे वर्णन शास्त्रीबुवांनीं आपल्या या पहिल्या ग्रंथात दिले आहेत ' मराठी कविता ' असा विषयहि त्यांनी विवेचनार्थ घेतला होता पण तें मासिकच पुढे बंद पडलें

ज्या ' पूना हायस्कूलांत ' विष्णुशास्त्री विद्यार्थी म्हणून शिकले, तेथेंच ते १८७३ पासून शिक्षक म्हणून शिकवूं लागले ही सरकारी नोकरी उत्तरोत्तर त्यांना तापदायकच होत गेली

ज्ञानेशापासून स्फूर्ति

एक महान सत्कृत्य ! एका पुण्यक्षेत्रींच तो जन्मास आला. १८७३ सालीं, नाताळच्या सुटींत, विष्णुशास्त्री आळंदीस गेले होते बरोबर स्नेहीसोबती होते ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या समाधीचें दर्शन सर्वांनी घेतलें-जणु काहीं त्यांतूनच त्यांना स्फूर्ति मिळाली ' अमृतातेंहि पैजा जिंकणाऱ्या ' मराठीच्या तो प्रभु त्यांच्या स्मृतीमुळें मराठी भाषेसंबंधीं गप्पा निघाल्या. बोलता बोलता मित्रांनीं शास्त्रीबुवांना सुचविलें कीं, " तुम्ही एखाद झोकदार मासिक काढा आणि त्यात ' संस्कृत कवि ' सारखे रसदार लेख लिहा. त्यायोगे मराठी भाषेची मोठी सेवा होईल " जणु ज्ञानेशानींच मित्रांच्या मुखानें आज्ञा केली असें मानून, शास्त्रीबुवानीं लगेच १८७४ सालापासून मासिक सुरु केलें-त्याचें नाव ' निबंधमाला ! ' राम-दास जसे दास-बोधात पहावयास सापडतात, तसें विष्णुशास्त्री निबंधमालेंत दिसतात निबंधमालेनें मराठी वाङ्मयात नवच युग सुरु केलं केळकर-पराजपे-पागारकर-कोल्हटकर-सावरकर इत्यादि कैक पुढील प्रभावी लेखकांचा सप्रदाय 'निबंधमालेतून'च जन्मास आला आहे.

चौफेर राष्ट्र-सेवा

अज्ञान, दारिद्र्य व पारतंत्र्य याच्या चिखलांत रुतलेल्या आपल्या राष्ट्राला वर आणण्यासाठी चोहो अंगानीं प्रयत्न करण्यास शास्त्रीबुवानीं कंबर

कसली. १८७८ सालीं 'काव्येतिहाससंग्रह '. नावाचें मासिक त्यांनीं सुरु केलें. 'पूर्व दिव्य ज्यांचें त्यांना रम्य भावि काल ' या न्यायानें आपल्या इतिहासाची खरी ओळख महाराष्ट्रीयांना करून द्यावी हा त्याचा हेतु. त्याच वर्षीं शास्त्रीबुवांनीं 'चित्रशाळा 'हि काढली. देवदेवतांचीं, साधुसंतांचीं व ऐतिहासिक स्त्रीपुरुषांचीं चित्रें निरक्षर समाजालाहि स्फूर्तिदायक होतील ही त्यांची आशा. रामपंचायतनाच्या चित्राच्या दोन हजार प्रति एका महिन्यांत उडाल्या !

नोकरीची बेडी तोडली !

'निबंधमालेंतून ' टीकेची सरबत्ती शास्त्रीबुवा चालवीतच होते. त्याचा एक परिणाम म्हणजे सरकारी अधिकारी गरम झाले. त्यांनीं शिक्षा म्हणून, शास्त्रीबुवांची बदली पुण्याहून रत्नागिरीस १८७७ सालचे अखेरीस केली. त्या 'काळ्या पाण्यावर ' त्यांनीं वर्ष दीडवर्ष कसेंतसें काढल्यावर, सरकारी शृंखला तोडण्याचें मनानें ठरविलें. सरकारी नोकरी करून सरकारावर टीका करणें कठीण होत गेलें आणि परक्या सरकाराच्या अन्यायावर तुटून पडणें हें तर त्यांना कर्तव्य वाटे. विष्णुशास्त्र्यांच्या वडिलांची एक मामी होती; ती त्यांना एकदां म्हणाली, " काय रे विष्णु ! तुझा किती रे नांवलौकिक गांवभर आहे ! जे तें म्हणतें, तू काय काय लिहितोस ? तुझा हात धरणारा कोणी नाहीं. तूं साहेबाविषयीं जर वांकडें लिहितास ना, तर एव्हांना कोठें तरी दोनचारशे रुपयांवर असतास. खरं *ना विष्णु ?* " भोळ्या म्हातारीच्या या साध्याभोळ्या शब्दांत शास्त्रीबुवांच्या लेखन-कार्याचें, किंबहुना जीवन-कार्याचेंहि रहस्य येऊन गेलें आहे. त्यांना सरकारी नोकरीचें जोखड असह्य वाटत होतें. पण वडिलांची भीति. परंतु वडील ता.२० मे १८७९ रोजीं निधन पावले. लगेच विष्णुशास्त्र्यांनीं निवृत्तीपूर्वीची सहा महिन्यांची रजा घेतली व पुण्याच्या कर्मभूमींत ते जाऊन ठाकले. तेथूनच त्यांनीं आपला राजीनामा पाठविला.

'लोकसेवेचें निशाण उभारलें !'

चित्राप्रमाणेंच चांगल्या ग्रंथांचाहि प्रसार करावा, या हेतूनें शास्त्री-

बुवानीं " कितावखाना " नावाचें पुस्तकाचें दुकान १८७९साली काढलें. ध्येयवादी शिक्षण स्वस्त दरात फैलावावें म्हणून ता. १ जानेवारी १८८० रोजी " न्यू इंग्लिश स्कूल " काढलें व " गुलामगिरीच्या बेड्या तोडून लोक-सेवेचें निशाण उभारलें." या कामीं त्यांना टिळक-आगरकरा-सारख्या नरश्रेष्ठाचें सहकार्य मिळालें. त्यामुळे आरंभीं जेथें दीडशे विद्यार्थी होते, तेथें पाच महिन्यात पाचशे विद्यार्थी जमले–ते परीक्षेतील मानाचे तुरे पटकावू लागले. " देशस्थिति सुधारण्याचा राजमान्य मार्ग म्हटला म्हणजे लोकास ज्ञानसंपन्न करणे हा होय " असा शास्त्रीबुवाचा सिद्धांत होता. त्यासाठीच त्यानीं ' निबंधमाला ' सात वर्षे चालविली, चित्रशाळा काढली, कितावखाना उघडला व न्यू इंग्लिश स्कूल स्थापन केलें. यानंतर वाढत्या प्रमाणात लोक-शिक्षण करण्यासाठीं शास्त्रीबुवानीं १८८१ च्या जानेवारीत दोन वृत्तपत्रे काढलीं—एक मराठी व एक इंग्रजी–एकाचें नाव ' केसरी ' व दुसऱ्याचें ' मराठा '. ' केसरी नें आपल्या निर्भय गर्जनेने महाराष्ट्राला गदगदा हालवून सोडलें व स्वराज्य मिळविण्यास प्रवृत्त केलें सरकारच्या कानावर जनतेच्या तक्रारी घालण्यासाठीं 'मराठा' हें इंग्रजी पत्र त्यानीं सुरु केलें. ' अज्ञान-व्यसनाविषयीं केवळ वज्रच ' या दृष्टीनें शास्त्रीबुवा आपल्या पत्राकडे पहात. हीं वृत्तपत्रे, पुस्तकालय, चित्रालय व विद्यालय अशा लोक-शिक्षणाच्या चतुर्विध संस्था स्थापून व प्रगतिपथावर ठेवून, विष्णुशास्त्री यानीं १८८२ सालीं ता. १७ मार्च रोजीं आपला देह ठेवला !

शारदेची वैजयंतीमाला !

चौसष्ट वर्षांच्या आयुष्यातहि कैक थोराना जे कर्तृत्व दाखविता येत नाहीं, तें अवघ्या बत्तीस वर्षांच्या जीवनांत गाजवून शास्त्रीबुवानीं " दिव्य यश भूमंडळावर मिरविलें " त्या कामीं त्यानीं अनेक तरुण देशभक्तांचें सहकार्य संपादन केलें. ' निबंधमाला ' मात्र त्यानीं एकट्यानें एकटाकी लिहिली. ती महाराष्ट्र-शारदेची वैजयंतीमालाच ठरली !

" गेल्या दशकात कागदाला टाक लागल्याव्यतिरिक्त आमचे फारच

थोडे दिवस गेले असतील " असें अरड लेऊन शास्त्रीबुवानीं केलें, त्यातही सरकारी नोकरींतून सुटल्यावर तर ते अगदीं मोकळेपणानें लिहू लागले—पिंजऱ्यातून सुटलेल्या पोपटाप्रमाणें तें स्वच्छंद भराऱ्या मारू लागले त्या मुक्ततेचा आनद वर्णन करताना निबधमालेंत तेच लिहितात, " या वेडगळ काचातून आम्हीं सुटलों. आता इग्रेज ग्रथकार, सस्कृत ग्रथकार व मराठी ग्रथकार आहेत आणि आम्ही आहा ! तिसरा काटा म्हणून आता कोणताही उरला नाहीं " परक्याची तनिदारी नाहीं, परक्याचा छापखाना नाहीं, स्वतत्र विचार माडण्यासाठीं स्वतत्र मासिक, स्वतत्र साप्ताहिक, स्वतत्र विद्यालय—अशा स्वातत्र्याचा उपभोग शास्त्रीबुवाना शेवटींशेवटीं घेता आला. हें सारें स्वातत्र्य त्यानीं स्वत च्या करणीनें मिळविलेलें होतें

झोकदार भाषा

अनेक तेजस्वी नक्षत्राचा जो एक पट्टा आकाशात दिसतो, त्याला आकाशगगा म्हणतात, त्याचप्रमाणें स्वदेशाभिमान, स्वभाषाभिमान व स्वधर्माभिमान या उदात्त गुणाचा समूह म्हणजे निबधमाला, स्वत्व हाच तिचा प्राण ज जें म्हणून 'स्व' आहे त्याचा उत्कर्ष करावयाचा-प्रसार करावयाचा हेच मालेचें ब्रीद त्यासाठीं बहुश्रुतपणा कळकळ, आवेश, विनोद, उपरोध वगैरे अनेक साहित्यगुणाचा उपयोग शास्त्रीबुवानीं केला आहे त्यानींच एके ठिकाणीं ' लोकमान्य ग्रथाची ' भाषा-पद्धति कशी असावी, हें सागितलें आहे तें निबधमालेतील वर्णन निबधमालेच्या भाषेलाच जास्त शोभून दिसते शास्त्रीबुवा लिहितात, " वाक्यरचना सरळ असावी, अर्थ चागला खुलासेवार-मजेदार रीतीनें लिहिलेला असावा—असा कीं, तो सहज मनात भरून वाचणाऱ्याची सारखी हौसच वाटत जावी, आणि एकदर लिहिण्यात आवेश किंवा झोकदारपणा असावा " अशी मजेदार व झोंकदार भाषा ' निबधमालेची ' खास आहे.

सुवर्णमय द्वारका

' निबधमालेचे ' सात वर्षांत ८४ अक निघाले ते पाहून महाराष्ट्र वर

वेडा होऊन गेलाच, पण खुद्द मालाकारानाही खरी धन्यता वाटली. ते आत्मविश्वासानें लिहितात, "चतुरदृष्टीतिमालेकडे पाहून आम्हांस काय, पण प्रत्येक भाषाहितेच्छूला व देशहितेच्छूला आनंद झाल्याशिवाय रहाणार नाही, असें आम्हास वाटतें." दुसऱ्या कोणापाशीं 'एक छदाम किंवा एक ओळही न मागता', ऐन पंचविशींतील या तरुणानें, साहित्याची ही जी एकसार्नी द्वारका उभी केली, ती खचित 'सुवर्ण'मय आहे. "गेल्या आठ वर्षांत सदरील पुस्तकाचा जो आम्ही अव्याहत उद्योग केला त्याला आमच्याच देशात काय, पण पाश्चात्य देशातहि तोड सापडणार नाहीं असें म्हटलें असता गर्वोक्ति केल्याचा दोष माथीं येईल असे आम्हास वाटत नाहीं." हें शास्त्रीबुवानीं केलेलें निवेदन गर्वाचें नाहीं, सत्याचेंच आहे.

विषय अनेक, धोरण एक

मालेच्या पहिल्या अंकाचा विषय "मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिति" हा होता आणि शेवटच्या अंकाचा विषय "आमच्या देशाची स्थिति" हा होता. (शेवटचा निबंध तीस वर्षांनंतर ब्रिटिश सरकारनें जप्त केला. नंतर स्वराज्य सरकारने तो मुक्त केला.) भाषेपासून देशाकडे मालाकाराची लेखणी हळुहळू वळत गेली असें दिसत असलें, तरी आरंभापासून शेवट-पर्यंत स्वदेशीच्या एकाच सूत्रात माला गुंफलेली आहे हें खास. विषय लेखन शुद्धीचा असो किंवा कवित्वाचा असो, गर्वाचा असो किंवा लोकभ्रमाचा असो–प्रत्येकाचें प्रतिपादन करताना शास्त्रीबुवाची देशभक्ती जागरूक असाव-याचीच. साऱ्या विषयाची बैठकच मुळीं ती. इतिहासावर तीन व वक्तृत्वा-वर सहा अंक त्यानीं खर्ची घातले आहेत. "इंग्रजी भाषा" हा निबंध चार अंकात चालला होता, तर डॉ. जॉन्सनचें चरित्र आठ अंकात लिहून चरित्रलेखनाचा उत्कृष्ट नमुनाच त्यानीं घालून दिला. "जें जें आपलें तें तें सारें तुच्छ," असें लिहिणाऱ्या "लोकहितवादींचा" समाचार घेण्यासाठीं त्यानीं बारा अंक खर्ची घातले आहेत. शास्त्रीबुवाच्या टीका-*शैलीचे सारे गुण या लेखात दिसते उसळत आहेत. सर्वांत मोठा निबंध* म्हणजे मोरोपंताचा. तेरा अंकात चाललेला हा निबंध पुस्तकाच्या

आकाराचीं मोठीं दोनशें पानें व्यापणारा झाला आहे. विषय कोणताहि असो, शास्त्रीबुवाचा निबंध बुद्धीला व भावनेला हलविणारा असावयाचाच–आणि स्वाभिमानाला तर जागृत करावयाचाच.

झुंझार टीकाकार

" असत्यरूप व भ्रांतिरूप धुकें जें या देशभर आजपर्यंत पसरून राहिले आहे, त्याचें निरसन करून सत्यरूप सूर्याचा व ज्ञानाचा खरा उदय अजूनहि व्हावा, " हा शास्त्रीबुवांच्या साऱ्या लेखनाचा हेतु. त्यासाठीं त्यांना कांहीं कांहीं वर्गांवर कडाडून हल्ले करावे लागले. मिशनरी, सुधारक, पाश्चात्यांचे अंधभक्त वगैरे आपल्या देशाचे व धर्माचे जे जे कोणी शास्त्री-बुवांना शत्रु वाटले, त्या सर्वांवर त्यांनीं आपलें तिखट शस्त्र सपासपा चालविलें. ते गरजून सांगतात, " आम्ही तर आमचा कृत्यसंकल्प येथें स्पष्ट लिहून कळवितों कीं, आमच्या महाराष्ट्र–भाषेंत जेवढे म्हणून कठोर शब्द आहेत व तिच्या अंगीं निंदा–व्यंजकत्व जेवढें म्हणून आहे, तेवढ्या सर्वांचा असल्या महापातकी मनुष्यावर वर्षाव केल्यासेरीज आम्ही कधीं राहणार नाहीं ! " सनातनी धर्माभिमान्यांवरहि टीका करण्यास ते कचरले नाहींत. प्रसंग पडला तेव्हा, स्वतःच्या साक्षात् वडिलावरहि त्यांनीं, अर्जुनाच्या आवेशानें, शरसंधान केलें. आंधळ्या पितृभक्तीचा उपहास करतांना ते लिहितात. " आपले राज्यकर्ते जे जें करतील त्यांस नेहमीं मान डोलवीत जायची ही जर राजनिष्ठा, इंग्रज ग्रंथकाराच्या पेनांतून जें जें निष्पन्न होईल तें तें शिरसावंद्य करायचें ही जर सत्यनिष्ठा, पाद्री-साहेब जें जे सांगतील त्यास ' आमेन् ' (तथास्तु) या एकया पदानेंच उत्तर करायचें ही जर धर्मनिष्ठा, तर मग ' बाबावाक्य प्रमाणम् ' हेच पितृभक्तीचें परमस्वरूप होय ! या कट्टरकटीत मताची दीक्षा घेऊन तें आजन्म अबाधित पाळण्याचा ज्यांना कृतसंकल्प असेल व त्यात ज्यांस धन्यता वाटत असेल, त्यांस ती सुखेनैव वाटो."

आपल्या विद्वान पित्याचा गौरव कसा करावा हें शास्त्रीबुवाच जाणोत. कृष्णशास्त्री यांच्यासंबंधीं त्यांनीं पुढील आदराचे उद्गार, त्यांच्या-

वर टीका करण्यापूर्वी काढले आहेत. " त्या महापंडिताचा पितृनामानें निर्देश करण्याचा अधिकार जगदीशाच्या कृपेनं आमच्याकडे आहे, ज्याचें पूर्ववय गदाधरादिकांच्या समागमें जाऊन उत्तर वय मिल्प्रभृति पाश्चात्य तत्वज्ञांच्या संगतीनें गेलें, रविकरगतकमला—न्यायानें ज्याच्या विकासप्रद सान्निध्याचा अमूल्य लाभ आजपर्यंत इतका काळ आम्हास लाभला, आणि ज्याचे स्वभाषावृद्धीचें व्रत आज पांच वर्षे यथाशक्ति चालवून देशोन्नतीच्या धुराकर्माचा अंगीकारहि ज्याच्या पद्धतीस अनुसरून आम्हास करणे अवश्य आहे—त्या विख्यात पुरुषाचा प्रस्तुत प्रकरणीं कसा अभिप्राय पडता याची आम्हास पूर्ण खात्री आहे. "

तीक्ष्ण उपरोध

" मनुष्यानें जीं जीं म्हणून बौद्धिक शस्त्रें शोधून काढलीं आहेत त्या सर्वांत तीक्ष्ण शस्त्र म्हणजे व्हॉल्टेअरनं केलेला उपहास " असें मेकॉलेनें म्हटलें आहे. तेंच वर्णन मराठीमध्यें जर कोणाच्या लेखणीला शोभत असेल, तर फक्त विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्याच. त्याच्यानंतर शिवराम पंत परांजपे यांनींहि आपल्या लेखन शस्त्राला उपहासाची धार अधिकच पाजली पण पहिला मान शास्त्रीबुवांचा. साध्या तारायंत्राच्या जलद सोयीचें वर्णन करावयाचें असलें तरी शास्त्रीबुवा आपली वाघनखें कशीं वापरतात पहा. ' मोठमोठ्या राजेरजवाड्यांच्या डोक्यावरून सफाई हात फिरवून लॉर्ड डलहौसीसाहेब जेव्हा थकलेभागले होत्साते हरि हरि म्हणावयाला परत निजधामास गेले, व लंडनातल्या तारायंत्रानें त्यांनीं हिंदुस्थानाची अल्पेली विचारली, तेव्हा अर्जुनाच्याच कृतीचा नमुना उतरला नाहीं काय ? "

खिस्ती राज्यकर्ते येशू खिस्ताचा शांति मंत्र पायाखालीं तुडवून परतंत्र हिंदुस्थानात नंगा नाच घालीत होते त्यांना " दुष्ट निर्दय, पापी, अन्यायी, " अशा सरळ विशेषणांची कितीही लाखोली वाहिली तरी होणार नाहीं, इतका परिणाम शास्त्रीबुवा आपल्या उपरोधिक लेखणीनें करतात त्यावेळी इंग्रजसरकारविरुद्ध ब्र काढण्याची चोरी असे. तेव्हा

उपरोधानें, अन्योक्तीनें, रूपकानें, छद्मी भाषेनें, आडपडद्यानें टीका करणेंच शक्य होतें. असा "गनिमी कावा" लढविण्याची बुद्धि व ताकद या "मराठीच्या शिवाजी"पाशीं भरपूर होती. ख्रिस्ती राज्यकर्त्यांच्या पापाबद्दल मिस्किलपणानें शास्त्रीबुवा म्हणतात,

"पंढरपुरच्या विठोबानें दामाजीपंताबद्दल जशी एकदम भरपूर रसद पोंचवून दिली, त्याप्रमाणें वरील प्रभूनें आपल्या रक्तानें आपल्या क्रोधाविष्ट पित्यास संतुष्ट करून, पुढच्या व मागच्या सर्व पापांबद्दल साऱ्या मनुष्यजातीची हमी भरून, भरभक्कम ऐवज स्वर्गाच्या दरबारीं एकदम पटवून दिला आहे. *तेव्हां आता ख्रिस्तभक्तांच्या आचरणात वैगुण्य काढण्याची* प्रत्यक्ष आकाशांतील बापाचीहि पुण्याई नाहीं."

बोलक्या सुधारकांची शोभा

राज्यकर्त्यांशीं सामना करण्याचें राजकारण टाळून जे विद्वान पदवीधर केवळ सामाजिक सुधारणेचें काम करीत राहिले किंवा त्या कामाचा नुसता पुकारा करीत राहिले, त्या सुधारकाची शोभा करताना शास्त्रीबुवा लिहितात, "आमच्या देशातील नव्या नव्या उमेदवार विद्वानानीं व पंडितानीं पहिल्यानें खूप कंबर बांधली; पण हळुहळू त्यांचा आवेश व उत्साह कमी कमी होत जाऊन लवकरच चोहोंकडे अगदीं सामसूम होऊन गेले. लोककल्याणाची उष्णता जी काहीं थोडा वेळ २१२ अंशावर अगदीं टळटळीत येऊन पोंचलीशी दिसत होती, ती लवकरच खालीं जावयाला लागून जाता जाता ३२ च्याहि कांहीं अंश खालीं गेली! विधवाच्या मनोरथास नुक्ता अंकुर जों कुठें फुटू लागतो न लागतो, तोंच चोहोंकडे गारठा पसरावयाला लागून तो जागच्या जागीं कोमेजून गेला!"

या सुधारकानीं स्वामी दयानंदाची हत्तीवरून मिरवणूक काढली. पण, लोकानीं ती मिरवणूक उधळून लावली. या प्रसंगाचें उपरोधिक वर्णन शास्त्रीबुवा गालातल्या गालात हंसत पुढीलप्रमाणें करतात. "त्या

गन्द्रानें स्वामींची वरात सुशोभित करून आपलें जीवित धन्य करून घेतलं, त्याची कोणी शेपूट ओढून, कोणी गाडे ओढून व महातास तिसऱ्या ठिकाणीं फुकटापुकट प्रायश्चित्त मिळून पुण्याच्या दुष्ट दाडग्या ब्राह्मणांनीं गाढवासारखा मारारी पार पळवून लावला, ज्या दीपिका या शहरातील शमर दीड्शें वर्षें साचलेल्या मूर्तिजन्य अंधकारासच जणा काय दूर करीत होत्या, त्यांहि एकदम माल्वून दिवस्वाम पलायन करण्यातच निभवणूक दिसली, वाजेवाल्यानीं व तासेवाल्यानीं तोच मुक्तीचा मार्ग पतन केला,- इतक्यात पोलिसचे शिपाई धावत आले "

एकच वाक्य !

शास्त्रीबुवांच्या लेखणीचें कौशल्य कोणाची शोभा करणें व कोणाची टर उडविण यातच नव्हतं, आपल्या सिद्धांताचें प्रतिपादन शांतपणें, युक्तिवादानें व गांभीर्यानें करण्याचें सामर्थ्यहि तिच्या अंगीं पुरेपूर आहे इंग्रजाच्या अमलाखालीं आपल्या देशाची दुर्दशा कशी झाली आहे आणि तरीहि आपले विद्वान भलत्याच कामात कसे चूर आहेत, याचें शब्दचित्र त्यांनीं हृदय पिळवटून काढलें आहे एकाच पल्लेदार वाक्यात ते लिहितात, " आमची अन्नान्नगत झाली आहे, दुष्काळाचा कडाका उडाला म्हणने लाग्या लोकाची चादी उडते आहे, सरकार-देण्याखालीं रयतेचा चुराडा होत आहे, लोकास आपल्या सामान्य हक्काचें व सामान्य गोष्टींचेंसुद्धा ज्ञान नसून त्य च्या अभावीं त्याची स्थिति पशुवर्गासारखी होऊन गेलेली आहे, येवढा हा संपन्न देश असता, येथील लोकसंख्या येवढी असता, लोकाची बुद्धी येवढी प्रखर असता, व आहे तेथें अर्थसंचयहि विपुल असता, कल्पवृक्षाखालीं उपवास या न्यायान इतकी प्रजा व्यर्थ हाल सोसते आहे,-ही स्थिती सर्वांच्या डोळ्यांसमोर आहे, आणि देशोन्नतीचे धुरधर वरील विपत्तींच्या प्रतिकारार्थ उद्योग काय करीत आहेत म्हणाल, तर एक आकाशातील वापास आरोळी देत आहेत, दुसरे आपल्या लेडीकरवीं काणा गौरकाय अधिकाऱ्याचें हस्तपीडनपूर्वक स्वागत करताहेत, कोणी पार्लमन्ट्च्या गर्दीत गुग होऊन गेले आहेत, कोणी अर्वाचीन

सोमरसात तल्लीन होऊन जातिभेदरूप महान् अनिष्टाचा उपशम होऊन या देशास आराम पडावा म्हणून अर्वाचीन ऋषींचा ताडा जुळून गवालंबाचें अनुष्ठान करीत आहेत, कोणी सरकारी अधिकाऱ्यांचें प्रतिदिवशीं उंबरठे पुजून त्यांच्यापुढें निरंतर लांगूलचालन करीत आहेत, इ० इ० ! हा सर्व प्रकार आम्हास तर केवळ उपहास्पद दिसतो. ''

आत्मविश्वासाची ज्योत !

शास्त्रीबुवांनीं आपल्या लेखनानें जर कोणती मोठी कामगिरी केली असेल, तर ती म्हणजे आपल्या लोकांमध्यें निर्माण झालेली परामवाची व नैराश्याची भावना नष्ट करणें. ' लोकहितवादी ' सारख्या त्यांच्यापूर्वीच्या लेखकानीं " आम्ही ठोणपे, इंग्रजांच्या राज्यात पांचशें वर्षें तरी आम्ही राहिलें पाहिजे " अशी हीनपणाची खोटी जाणीव निर्माण केली होती, ती नष्ट करण्यासाठीं शास्त्रीबुवा पुनः पुनः ठासून सांगतात, " आमच्या देशास काहीं एक झालें नाहीं. त्याची नाडी अद्याप साफ चालत असून शरीरप्रकृतीस म्हणण्यासारखा काहींएक विकार नाहीं. यास्तव आमच्या अर्वाचीन पंडित मंडळीनें डॉक्टरी पद्धतीस अनुसरून एकावर एक जालीम दवे करून व शस्त्रक्रियेचे तीव्र प्रयोग करून त्याची जी हलाखी माडली आहे व विनाकारण विटंबना आरंभली आहे, ती सर्व सोडून देऊन साधारण पौष्टिक उपचार त्याजवर सुरू केले असता तो लवकरच पुनः पहिल्यासारखा सशक्त व तेजस्वी होईल त्याविषयीं आम्हास बिल्कुल संशय नाहीं. "

प्रगतीची आशा

शास्त्रीबुवाचा आशावाद केवळ आपल्या देशापुरताच मर्यादित नव्हता. सर्व जगाचीच प्रगति होत आहे—सुधारणा होत आहे, असा त्याना ठाम विश्वास वाटत होता. सगळ्या जगाचा इतिहास पाहून ते म्हणतात, " *अगदीं प्राचीन राष्ट्रांची मूळची स्थिति कशी होती, व ती पुढें क्रमाक्रमानें चालगत्या कशी पालटत गेली*, आणि असे होतां होता

दृष्टीच्या काळीं जग कोणत्या स्थितीस येऊन पोंचलें आहे, याचा जो यथास्थित विचार करील त्यास एकदर जगाच्या रहाटीचा रोख सुधारणेकडे आहे असें खास दिसून येईल."

जगातील निरनिराळ्या देशांचे इतिहास शास्त्रीबुवांनीं वाचले होते त्यामुळे त्यांच्या लेखनाला बहुश्रुतपणाचे पैलू पुष्कळ पडलेले दिसतात ग्रीक, रोमन, इंग्रज, फ्रेंच वगैरे लोकांनीं आपआपल्या राष्ट्राचा व संस्कृतीचा कसा उत्कर्ष केला याचे उल्लेख "मालेंत" सर्वत्र विखुरलेले आहेत मराठ्यांना इतिहास तर त्यांच्या डोळ्यापुढें सांगोपांग उभा असे तो किती विविध बाजूंनीं लिहिला जावा याची दिशा दाखवितांना शास्त्रीबुवा लिहितात, "मराठ्यांचा इतिहास म्हणजे शिवाजीचे, बाजीरावाचे, किंवा यशवंतरावाचे पराक्रम वर्णिले किंवा नाना फडणविसाच्या राजकारणाचें वर्णन केलें म्हणजे झालें नाहीं, तर वरील वीरांच्या मोहिमींबरोबर व मुत्सद्यांच्या मसलतींबरोबरच रामशास्त्रीबोवांचा न्यायमनसुबा, रामचंद्रपंताची जमाबंदी, परशरामाची कारागिरी, दयारामाची सावकारी, गंगाविष्णूची वैद्यविद्या, काशीनाथोपाध्यायाचा धर्मसिंधु, भवदेवमिश्राचें पांडित्य, अमृतरायाचें कीर्तन, मोरोपंताची आर्यावाणी, जोशीबोवाचा तमाशा, व्यंकटनरसीचें गाणं, नाळभटदादाची कुस्तीगिरी, वगैरे सर्व प्रकार त्यांत इत्थंभूत आले पाहिजेत."

स्वदेशाचा अभिमान

उलट, त्या वेळच्या इंग्रजांनीं लिहिलेल्या इतिहासांत मराठ्यांची किती नालस्ती असे आणि त्या इंग्रजांच्या ओंजळीनें पाणी पिणारे आपले महाराष्ट्रीय लेखकही कसे एकांगी इतिहास लिहीत हें शास्त्रीबुवांनीं चव्हाट्यावर मांडलें आहे. राज्यकर्त्या इंग्रजांचें सर्वच काहीं चांगलं आणि पराजित झालेल्या आपल्या राष्ट्राचें सर्वच काहीं वाईट, अशा भावनेची मूर्च्छा त्या वेळेस बहुतेक सर्वांना आली होती. ती घालविण्यासाठीं शास्त्रीबुवांनीं आपल्या निबंधांतून आत्मविश्वासाची मात्रा वारंवार उगाळून दिलेली आहे. एके ठिकाणीं ते इंग्लंड व हिंदुस्थान या दोन देशांच्या

निसर्गाची तुलना करताना म्हणतात, "जेथें बारा महिने अठग काळ पाऊस धुके, बर्फ यांनीं पिच्छा पुरवून सूर्यदर्शनहि कधीं चांगलेंसे होऊं देऊं नये, अशा लोकांस इकडच्या समृद्ध व सुखकर देशाचें वैभव सहन न होऊन त्याकडे नाक मुरडण्याचा त्यांनीं आव घालावा ही केवढी मौज आहे! आणि त्यादून त्या वीतभर लांब व वीतभर रुंद देशात सृष्टीची रचना इतकी ठेंगणी व तोकडी आहे कीं, तिकडचे मोठे गगनचुंबित पर्वत म्हणजे इकडचीं टेपाडें, व टेम्ससारख्या महाप्रचंड नद्या म्हणजे इकडच्या एकाद्या ओहोळाबरोबर, जेथील खाणींतील मोठी अमूल्य संपत्ति म्हटली म्हणजे शिसें व कथील, मोठीं स्वादिष्ट फळें म्हणजे इकडील रानफळांसारखीं, व दारिद्र्याधिदेवतेची ज्या देशावर इतकी पूर्ण कृपा कीं, इकडील संपत्तीचा येवढा पूर आज शेकडों वर्षे तिकडे चालत असता लक्षावधि लोकांस नुसते बटाटे फाकावे लागतात, त्याच देशाच्या लोकानीं खुद्द हिंदुस्थानाशीं संपत्तींत टक्कर मारूं पाहावी म्हणजे केवढें अचाट साहस आहे!"

काव्यमय वर्णन

मराठी भाषा गचाळ आणि तिच्यातील जुनी कविता तर अगदींच टाकाऊ, अशा तुच्छता-बुद्धीनें बरेचसे नवे इंग्रजी शिकलेले लोक बोलत असत. त्यांच्या डोळ्यात झणझणीत अंजन घालण्याचें काम शास्त्रीबुवाइतकें दुसऱ्या कोणीच केलें नाहीं. "मोरोपंतांची कविता" हा विषय घेऊन त्यांनीं मयूर काव्याचें रम्यत्व व महत्व मोठ्या रसिकतेनें व मार्मिकतेनें पटवून दिलें आहे. ती कविता पाहताच रसिकमंडळी किती व कशी चकित झाली, याचें सुंदर शब्दचित्र त्यांनीं जें रंगविलें आहे तें असें:—
"गीर्वाणवाणीच्या सुवर्णसूत्रांनीं जागोजाग विणून काढलेलें व अनुप्रासानें स्थलविशेषीं विचित्रित केलेलें असें उज्वल वस्त्र परिधान केलेली वरील अभिनव कविता जनमनःप्रांगणीं जेव्हा नटीप्रमाणें अवतीर्ण झाली असेल, तेव्हा तिचा अलंकाराचा थाटमाट पाहून व चरणांत रुणझुणणाऱ्या यमकरूप पैंजणाचा कर्णमनोहर नाद ऐकून जोशीबुवासारखी मंडळी तल्लीन होऊन गेली यांत काय आश्चर्य?"

मयूरकाव्याची मोहिनी सदैव रसिकावर राहील हा आपला अभिप्राय शास्त्रीबुवा किती टोल्दार शब्दानीं व त्यबद्ध वाक्यानीं निवेदन करतात पहा—" जोपर्यंत हजारों महाराष्ट्रीयजनाच्या हृदयात आमच्या सरस्वतिप्रिय मयूराचा टाहो भेदून जात आहे, जोंपर्यंत त्याचा सारा पिसारा उभारलेला पाहून त्याच्या अप्रतिम वैचित्र्यानें जनसमूह चकित होउन रहात आहे, जोपर्यंत मेघदर्शनजनित हर्षभरात जो नृत्य करीत असता वाग्देवीच्या नूपुराचा मञ्जुळ रव रसिकजनास त्याच्या कर्णाची धन्यता वाटवीत आहे, तोंपर्यंत कितीही रेवरेंडसाहेबाचे, मुल्लासाहेबाचे किंवा रावबहादुराचे अभिप्राय त्यास प्रतिकूल पडले तरी त्यास तिळमात्रहि धास्त वाळगायस नको."

कवींचा सत्कार

मोरोपंताच्या कवितेवर त्यानीं सर्वांत मोठा निबंध लिहिला, आणि तोहि मोठ्या हौसेनें, बहारीनें व आवेशानें. मयूरकवीच्या विविध रामायणातील चमत्कृति वर्णन करताना शास्त्रीबुवा लिहितात, " राजाधिराजाचें जसें ऐश्वर्य दृष्टीस पडतें कीं, चंदनाचा महाल तर जिकडे तिकडे चंदनच, निळोरी महाल तर येथून तेथून निळोरच, संगमरवरी दगड तर चोहोंकडे तोच, त्याप्रमाणें एकाक्षर रामायण म्हटलें कीं सारी एकमात्रक अक्षराचीच गर्दी, निरोष्ठ रामायण म्हटलें कीं खुशाल विडा खाऊन वाचावें, दाम रामायणात पाहावें तों आर्यार्धाचे शेवटले वर्ण व पुढच्याचे आद्य वर्ण शेवटपर्यंत सारखे गुंफलेले,-याप्रमाणें ह्या त्या तऱ्हेवर ज्या नाट्याचार्यांनें वाग्देवीस नर्तकीप्रमाणे नाचवावी, त्याचें काव्यचातुर्य काय वर्णावें ? "

तुकाराममहाराजाच्या अभंगाचा जीर्णोद्धार करण्याचें काम कांहीं सरकारी अधिकाऱ्यानीं अंगावर घेतल्याचें कळताच शास्त्रीबुवाना आनंदाच्या गुदगुल्या झाल्या. तो आनंद त्यानीं ज्या खुमासदार पद्धतीनें प्रगट केला आहे, त्यात त्याच्या लेखनशैलीचे बहुतेक सारे गुण एकत्र चमकताना

दिसतात. शास्त्रीबुवा डोळे मिचकावीत व गालातल्या गालात हंसत उभे आहेत असेंच त्या उताऱ्यावरून वाटतें. तो उतारा असा—

" जो बिचारा शूद्रकवि आपल्या लगोटेबहाद्दर व घोंगडीवाल्या भक्तमंडळींतच रमायचा किंवा फार झाले तर हरदासांच्या कथाप्रसंगीं सत्कार पावायचा, त्यास एकाएकीं, अरबी गोष्टींतील अबू हसनासारखें मोठें ऐश्वर्य प्राप्त झालें ! इंदुप्रकाश मुद्रणालयातील मुक्ताफळें अंगभर उधळलेलीं, महावस्त्रांत शरीर लपेटलेलें व युनिव्हर्सिटीचे शानदार झगे घातलेले तरुण विद्वान् डोक्यावर मोरचलें उडवताहेत व चवऱ्या ढाळताहेत अशा थाटानें 'तुकाराममहाराज' फारा दिवसानीं आपल्या अभिधानाची सार्थता पावून विराजमान झाले. महाराष्ट्र देशाच्या पहिल्या अधिपतीनें* पाठविलेलें ऐश्वर्य परत लावून वरील कवीनें जी आपली हानि करून घेतली होती, तिची भरपाई दोन शतकांनंतर त्याच देशाच्या परद्वीपस्थ प्रभूनें करण्याचें मनात आणलें कीं काय कोण जाणे ! "

निरपेक्ष देशसेवा

याप्रमाणें स्वभाषा, स्वधर्म व स्वदेश याची मोठी सेवा शास्त्रीबुवानीं आपल्या अल्प आयुष्यांत केली. ती करीत असतांना त्यांनीं कशाचाही लोभ व कोणाचीही भीति मनांत ठेवली नाहीं. एक कर्तव्य म्हणूनच ते हें कार्य करीत राहिले. " आधीं केलें मग सांगितलें " या समर्थांच्या न्याया-प्रमाणें, ते एके ठिकाणीं आपल्या देशबंधूंना जाणीव देतात कीं, " आमच्या धनहीन व ज्ञानहीन देशात ग्रंथरचनेपासून फलनिष्पत्ति कितपत होण्याचा संभव आहे हें जाणून मुख्यतः देशहित करण्याच्या बुद्धीनेंच आपलें काम आपण बजाविलें पाहिजे. मायाल्प उप-वनास आपल्या ज्ञानोदकाचें सेचन निदान आरंभीं तरी त्यानीं केवळ निरपेक्ष बुद्धीनें केलें पाहिजे. कालेंकरून त्याच्या श्रमाचा परिपाक कीर्तिरूप सुमनांनीं व अर्थरूप फलानीं प्रकट होईलच होईल; पण या अदृष्ट लाभापर

* शिवाजीमहाराजानीं.

नजर न देता पहिल्यानें केवळ आपलें कर्तव्यच म्हणून त्यांनीं हातात लेखणी धरली पाहिजे. " हा उपदेश आपल्या आचरणाने शास्त्रीबुवांनीं सार्थ केला. त्यामुळेंच त्यांच्यानंतर सत्तर वर्षांनीं, आतां मराठी भाषेचें उपवन फुलाफळांनीं संपन्न झालेलें दिसत आहे. शास्त्रीबुवांचें हें ऋण कोण अमान्य करील ?

लो. टिळक : : : ७

महाराष्ट्रातील मेलेलीं मनें जिवंत करण्याचें काम केलें चिपळूणकरांनीं आणि तीं मनें शक्तिशाली व कृतिशाली केलीं टिळकांनीं. चिपळूणकरांचें शस्त्र म्हणजे 'निबंधमाला', तसें टिळकांचें हत्यार म्हणजे 'केसरी'. चिपळूणकरांनीं आपल्या तेजस्वी लेखनानें महाराष्ट्रीय तरुणांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला, तर आत्मविश्वासानें रसरसणाऱ्या त्या तरुणांना स्वराज्याची प्रेरणा दिली व दिशा दाखविली टिळकांनींच.

युग प्रवर्तक ग्रंथकार

'केसरी' कोणाचा ? तो काढला चिपळूणकरांनीं, पहिलीं सात वर्षे संपादिला आगरकरांनीं आणि पुढेंहि त्याला बरेच संपादक लाभले. पण

त्या सर्वांत " केसरीकार म्हणजे टिळक " असेंच समीकरण बसून गेलें. कृष्ण हा वसुदेवाचा, तो वाढला नंदाला आणि तो पुढें जीव की प्राण झाला असंख्य भक्तांचा. पण त्याचेविषयीं अर्जुनाचा जिव्हाळा काहीं आगळाच. तसेंच नातें केसरी व टिळक यांजमध्यें होतें. सुमारें पस्तीस वर्षें त्यांनीं केसरी सांभाळला, वाढविला व पराक्रमी बनविला–ती इतका कीं, त्याच्या प्रत्येक गर्जनेनें परक्या सरकारच्या छातींत धडकी बसत असे आणि स्वकीय जनतेच्या हृदयांत नवचैतन्य संचरत असे. शिवाजी महाराजांची जशी भवानी तलवार, तशी टिळकांची केसरीची लेखणी. " माझी लेखणी लेचीपेची नाहीं. तिच्यांतून असेच ग्रंथ निर्माण होतील कीं, जे शेंकडों वर्षें टिकून राहतील. " * हे लोकमान्य टिळकांचे उद्गार म्हणजे त्यांच्या अलोट आत्मविश्वासाचे तुषारच होत. त्यांतील पूर्वार्ध जसा केसरीनें सिद्ध केला, तसा उत्तरार्ध ' गीतारहस्य ' हा युगप्रवर्तक ग्रंथ निर्माण करून त्यांनीं खरा करून दाखविला.

संस्कृतचीं गोडी

" बाळ गंगाधर टिळक " हेंच लोकमान्यांचें नांव महाराष्ट्रभर, नव्हे हिंदुस्थानभर, किंबहुना सर्व जगभर गाजलेलें आहे. पण त्यांचें पाळण्यांतील नांव होतें केशव. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील, दापोली तालुक्यामधील, चिखलगांव नांवाच्या खेड्यांत टिळकांचा जन्म आषाढ वद्य षष्ठी शके १७७८ (बुधवार ता. २३ जुलै १८५६) रोजीं झाला. त्यांचे वडील गंगाधरपंत हे शिक्षणखात्यांत नोकरी करीत होते. चिपळूणकरांचे वडील जसे पंडित व ग्रंथकार होते, तसेच टिळकांचे वडील हेहि व्यासंगी व लेखक होते. प्रथम ते पांच रुपये पगारावर मराठी शाळेंत शिक्षक होते. शेवटीं ते असिस्टंट डेप्युटी इन्स्पेक्टर झाले. त्यांचें गुणवर्णन करताना डॉ. भांडारकर एकदां म्हणाले, " गंगाधरशास्त्री म्हणजे व्याकरणाचा साठा, मराठी भाषेचा संग्रह व गुरुभक्तीचें भांडार होत " गंगाधर-

* " I, [illegible], I am actuated with the spirit of some century work for the age [illegible] "

शास्त्र्यांनीं इंग्लंडचा इतिहास, अंकगणित, लघुव्याकरण इत्यादि शालोपयोगी पुस्तकें लिहिलीं.

वडिलांनीं मुंजीपूर्वीं टिळकांकडून निम्मा अमरकोश पाठ करून घेतला होता. रूपावली, समासचक्र वगैरे संस्कृतची प्राथमिक तयारीहि त्यांनीं करून घेतली होती. वयाच्या दहाव्या वर्षींच टिळक सर्वसामान्य संस्कृत श्लोकाचा अर्थ स्वतः लावीत. वयाच्या पंधराव्या वर्षीं टिळकांचें लग्न झालें. त्यांच्या पत्नीचें नाव सत्यभामा. सोळाव्या वर्षीं टिळक मॅट्रिक झाले. संस्कृतची आवड त्यांना दांडगी होती. बाणाची कादंबरी हा संस्कृतमधील कितीं अवघड ग्रंथ ! पण तो टिळकांनीं आपल्या वडिलांजवळ वाचावयास मागितला. वडिलांना आनंद वाटला. त्यांनीं एका अटीवर तो ग्रंथ बक्षिस देण्याचें कबूल केलें. ती अट म्हणजे गणितांतील एक कठीण उदाहरण सोडविणें. टिळकांनीं तें गणित सोडविलें आणि वडिलांच्या हातून बक्षिस पटकावलें. (संस्कृत व गणित या दोन्ही विषयांत त्यांची बुद्धि लीलेनें खेळत असे.) टिळकांची आई त्यांचे वयाचे दहाव्या वर्षीं वारली, आणि सोळाव्या वर्षीं तर वडीलहि निधन पावले.

स्वराज्याचा निदिध्यास

कॉलेजचें शिक्षण घेण्याकरितां टिळक पुण्यास आले. त्यावेळीं तेथें एकच कॉलेज होतें तें म्हणजे डेक्कन कॉलेज. त्यांत टिळकांनीं १८७३ सालीं नाव घातलें. तेथें त्यांनीं आपलें शरीर खूपच कमावलें. पहिल्या वर्षींची परीक्षा ते हरले. तेव्हां दुसऱ्या वर्षीं त्यांनीं सपाटून तालीम केली आणि मेवामिठाईचा रतीबहि लावला. यामुळेंच त्यांचें शरीर पुढें अनेक आपत्तींना तोंड देऊं शकलें. म्हातारपणींहि ते सिंहगड एकाच दमांत चढून जात, तसेंच काशीची गंगाहि पोहून जात. कॉलेजांतील ज्ञान तर ते लुटीतच होते. पण १८७४सालींच निघालेली 'निबंधमाला' त्यांच्या कानीं देशाची हाक घालीत होती. शास्त्रीबुवांच्या निबंधमालेनें तरुणांचीं हृदयें पेट घेत होतीं. असे पेटलेले दोन तरुण म्हणजे टिळक व आगरकर. दोघेहि एकाच वयाचे, दोघेहि सारख्याच निर्मळ वर्तनाचे, निःस्वार्थी वृत्तीचे आणि ध्येयवादानें

वेडे झालेले. देशाचा उद्धार कसा करावा, याची भवति न भवति करण्यात त्याच्या रात्रींच्या रात्री उजाडत. 'आधीं सामाजिक सुधारणा कीं राजकीय सुधारणा?' हा वाद दिवसेंदिवस ते खेळत. "घर सुधारा" असा डांगोरा आगरकर पिटीत, तर टिळक म्हणत, "अहो आगरकर, घर सुधारा म्हणतां पण मला तर घरच नाहीं." हें घर मिळविण्यासाठीं, स्वराज्य कमावण्यासाठीं परक्या सरकारशीं झगडा आधीं केला पाहिजे, असा आग्रह टिळक धरीत.

टिळक-आगरकरांचा हा वाद शुष्क नव्हता, "वुटे वाद सवाद" अशा श्रेष्ठ कोटींतील तो वाद होता. तो कटुदाय करणारा नव्हता, तत्त्वबोध करणारा होता. नुसता तत्त्वबोधच नव्हे तर प्रत्यक्ष कृतीस जन्म देणाराही होता. "समाजाला सर्वांगीण शिक्षण देणें" ही कृती एकमतानें मान्य झाली. ते न्यायमूर्ति रानडे यांना भेटले, मालाकार चिपळूणकरांना भेटले आणि विद्यालय व वृत्तपत्रें या दोन्ही साधनांनीं आपल्या समाजाला शिक्षण देण्याचें त्यांनीं ठरविलें. फकिरी पत्करून राष्ट्रसेवा करण्याचें व्रत त्यांनीं घेतलें.

शिक्षण-प्रसाराचें कंकण

टिळक १८७६ सालीं बी. ए. झाले. एम्. ए. ला त्यांना अपयश आलें. पाच वर्षांनीं ते पुन्हा एम. ए. ला बसले, पण पुन्हा त्यांना अपयशच आलें. त्यांनीं वकिलीचा अभ्यास केला आणि १८७९ मध्ये ते एल्. एल्. बी. झाले. ही पदवी पदरात पडल्यावर टिळक सरकारी नोकरीच्या मागें न लागतां शास्त्रीबुवांच्या छावणींत जाऊन दाखल झाले. ता. १ जानेवारी १८८० रोजीं 'न्यू इंग्लिश स्कूल' स्थापन झालें. त्या दिवशीं चिपळूणकर व टिळक हे दोघेच शिक्षक शाळेत हजर होते. या शिक्षकांचें त्यावेळचें ऐश्वर्य काय सांगावें? आदल्या दिवशीं शाळेच्या खोल्या सारविण्याचें काम एम्. एल्. बी. झालेल्या टिळकांनीं स्वतः केलें! रात्र फार झाली म्हणून शाळेंतच फळे आथरून व डस्टरचें उपरणें घेऊन ते झोपले! त्यांना पगार ठरला होता तीस रुपये. पण तोहि त्यांनीं वर्षींचें वर्षें घेतला नाहीं

फळांचें फूल व्हाव, त्याप्रमाणें या शाळेतून कॉलेज निघालें ता २ जानेवारी १८८५ रोजी फर्ग्युसन कॉलेज उघडलें। शाळेंत व कॉलेजात टिळक आस्थेनें शिकवीत असत. त्याचे निःस्वार्थी जीवन पाहूनच नामदार गोखले त्या संस्थेस मिळाले. दुसरेहि अनेक त्यागी विद्वान् त्या राष्ट्रकार्यांत सहभागी झाले. त्या सर्वांनी रक्तपाणी पाजल्यामुळें शाळा-कॉलेजाचा वृक्ष मोठ्या झपाट्यानें वाढत गेला, ही आनंदाची गोष्ट पण दुःखाची गोष्ट अशी कीं, त्यामुळेंच संस्थेंत मतभेद झाले, कलह माजले आणि त्यांना शेवट म्हणून १८९० साली टिळकांनीं त्या संस्थेस रामराम ठोकला.

केसरीचें संगोपन

शाळेंतील ज्ञानदानाचें कार्य सफलें, तरी राष्ट्राच्या शिक्षणाचें कार्य अफाट होत, तें टिळकांना दिसत होत. शास्त्रीबुवांनीं १८८१ सालीं 'केसरी' पत्र सुरू केलें होतें व आगरकरांना त्याचे संपादक नेमलें होत. त्याचवेळीं त्यांनीं "मराठा" हें इंग्रजी साप्ताहिकहि सुरू केलें होतें. त्याचे संपादक टिळक होते. तरी ते केसरींत पहिल्यापासून लिहीत. नुसतें लिहीत एवढेच नव्हे, तर केसरीनें पडेल तें काम ते करीत. प्रारंभीं दर आठवड्यास दोन तीन हजार पत्ते लिहिण्यासाठीं टिळक वगैरे मंडळी नसत. केसरीचा प्रत्येक अंक बरोबर वाटण्याचेंहि काम टिळकांनीं केलं. पुढें तर एकदा छाप खान्यातील टाइपाच्या पेट्याही त्यांनी खांद्यावरून वाहिल्या. आणि त्याच्या संपादकीय कचेरीचें वैभव तर असें कीं, घोंगडीवर बसावयाचें आणि तक्तपोशीवर कागद ठेवून लिहावयाचें !

तीनदा तुरुंगवास

सामाजिक-राजकीय हा कॉलेजांतील वाद आता विकोपास पोहोंचला. वर्तमानपत्रांत लेख लिहावयाचे म्हणजे सर्व विषयांवर आपली ठाम मतें स्पष्टपणें तत्काळ मांडावीं लागतात. टिळक आगरकरांमधील मतभेद अधिकाधिक वाढत गेले. त्याचा परिणाम म्हणजे आगरकरांनीं सार्‍या केसरीसंस्थेचा राजीनामा दिला. आपलीं सामाजिक मतें

रामशास्त्र्यांच्या छातीठोकपणानें सरकारला बजाविलें, " राज्य करणें म्हणजे खुड उगविणें नव्हे. " सरकारला त्यावेळीं असा कोणी दावता-दटावता पाहिजेच होता. कारण टिळकांनीं म्हटल्याप्रमाणें, " एखादा मोठा हत्ती पिसाळला असतां ज्याप्रमाणें तो वाटेल तशी धूळधाण करीत सुटतो तद्वत् आमच्या सरकारची स्थिति झाली आहे व खुन्याम जो खून चढावयाचा तो आमच्या सरकारास चढून सरकारची नजर अगदीं फिरून गेली आहे. "

ओजोगुणाचा उत्कर्ष

अशा प्रसंगीं लोकमान्यांच्या लेखणींतून साक्षात् वीररसच वाहूं लागे जणूं कांहीं ज्वालामुखीच्या लाव्हामध्येंच आपली लेखणी बुडवून टिळक लिहीत. मराठी भाषेचा ओजोगुण टिळकांच्या लेखनांत अगदीं उत्कर्षाला पावला आहे. वाचकांच्या अंतःकरणाला धक्के देण्याचें जें सामर्थ्य रामदासांच्या वाणींत होतें, तेंच टिळकांमध्यें नवीन स्वरूपांत प्रगट झालें. टिळकांना अशा निर्भय लेखनाबद्दल पारतंत्र्यांत पारितोषिक कोणतें मिळणार ? तर तुरुंगवास !—अत्यंत त्रासदायक असा तुरुंगवास ! ! १८९५ सालीं टिळक पुणें म्युनिसिपालीटींत व मुंबई विधिमंडळातहि निवडून आले, पण राजद्रोहाच्या लेखावरून त्यांना सरकारनें तुरुंगांत धाडलें आणि त्यामुळे " नगरपिते " व " नामदार " या दोन्ही नात्यांनीं लोकसेवा करण्याची संधि टिळकांना फार काळ लाभली नाहीं. या दोन्ही पदव्यांपेक्षा " लोकमान्य " हीच अपूर्व पदवी खास त्यांच्यासाठीं समाजानें राखून ठेवलेली होती. लोकांनीं आपल्या या " अनभिषिक्त सम्राटाचा " सत्कार वेळोवेळीं अपार उत्साहानें व अलोट भक्तीनें केला.

प्रेरणा देण्याचा नमुना

टिळकांनीं दृष्टी केवळ पुण्यापुरती, किंवा फक्त महाराष्ट्रापुरती राहिली नव्हती—सर्व हिंदुस्थानला व्यापण्याइतकी ती विशाल बनली होती पायांत कांटा मोडला तर डोळ्यांतून पाणी यावें, त्याप्रमाणें सरकारनें १९०५ सालीं बंगालची फाळणी केली तर त्या दुःखाची कळ महाराष्ट्रास

—म्हणजे टिळकांस—आली. स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या चतुःसूत्रीचा घोष टिळकांनीं इतक्या मोठ्या जोरानें केला कीं, तसा बंगाली पुढाऱ्यांनींहि केला नसेल. टिळकांची मराठी भाषा त्यावेळीं आगीच्या ठिणग्या टाकीतच चालली होती. त्याचा एक नमुना पहा. "सध्यांची स्थिती जर तुम्हांस असह्य झाली नसेल तर हें राष्ट्र जितक्या लवकर मरेल तितकें बरें. कृतघ्न लोकांनीं या भूमीला भार होण्यापेक्षा दुसरें कोणी येऊन ती सनाथ करतील. भ्याडपणा टाकून दिला पाहिजे. मी नेमस्त, तू जहाल, हा वाद काय? नेमस्तपणानें कार्य होत असल्यास तें नको आहे असें नाहीं, पण तें होत नाहीं हें उघड आहे. इच्छेचे ज्ञानतंतु हाताच्या बोटात उतरत नाहींत. हें होण्याकरिता घस सोसली पाहिजे. त्याला तुरुंगांत जावें लागेल—हद्दपार व्हावें लागेल. त्याला तुम्ही तयार असलें पाहिजे. सोन्याचा वर्ख आगींतच लागत असतो. तो कोणी भोजनाच्या ताटावर लावीत नाहीं! शेकडों लोक तुरुंगांत गेले आहेत. यानें जर तुमचे मन निग्रही होत नसेल तर तुमची गणना पशूत करावी लागेल!"

कधीं जनतेपुढें आशेचा दीप पाजळत ठेवून तिकडे धाव घेण्यास तिला तयार करण्यासाठीं टिळक म्हणत, "स्वराज्याचा दूध हेतु जो विश्वेश्वर तो स्वातंत्र्य-गंगेच्या काठीं जें मंदिर आहे त्यात मांडिलेला आहे. तो कायम ठेवा. संकटें येतील, स्त्रियेकांचे प्राणहि गर्चीं पडतील, पण असे प्राण गेले तरी आपल्या वासनेला त्या गंगेत स्नान करावयाचा कधींना कधीं प्रसंग येईल हें लक्षात ठेवा."

नर-सिंहाची गर्जना

१९०७ सालच्या डिसेंबरात सुरत येथे कॉंग्रेस भरली. तेव्हा ती मवाळ पक्षाच्या हातून काढून राष्ट्रीय पक्षाच्या हवालीं करावी, असा प्रयत्न टिळकांनी केला. त्या हिसकाहिसकींत कॉंग्रेस मोडली. सभेत दंगल झाली, मारामारी झाली, पण खवळलेल्या समुद्रांतील दीपस्तंभाप्रमाणें, टिळक अचल राहिले. त्याच्या धैर्यानें दिपले गेलेले भारतीय तरुण त्याच्या

मताकडे धांव घेऊं लागले. टिळकांची ही वाढती लोकप्रियता सरकारला सहन होईना. सरकारनें त्यांच्यावर खटला भरला आणि केसरीतील दोन अग्रलेखांवरून त्यांना सहा वर्षे काळेपाण्याची शिक्षा दिली ! तारीख २२ जुलै १९०८ रोजी, म्हणजे टिळकांच्या वयाला बरोबर बावन्न वर्षे पूर्ण झालीं त्या दिवशीं, ही काळेपाण्याची कुऱ्हाड टिळकांच्या मस्तकावर पडली. वार्धक्यांतील या वज्राघातानें टिळकांचे मन चळलें काय ? उलट सरकारची सारी उग्रता गिळून टाकणारी नरसिंहाची वाणीच त्यांच्या मुखांतून हायकोर्टांत निघाली. त्या वेळचे त्यांचे उद्‌गार, म्हणजे धीरोदात्तपणाचें गौरीशिखरच ! "पंचानीं कमाही निकाल दिलेला असला तरी मी पूर्णपणें निरपराधी आहें, असेंच मी मानतों." असा आपला ठाम विश्वास प्रगट करून टिळकांनीं सरकारी न्यायमूर्तींना ईश्वरी न्यायाची आठवण करून दिली. एवढेंच नव्हे तर "तुम्ही माझा कितीही छळ केलात तरी त्या छळांतूनही माझें कार्य यशस्वीच होईल." असा अकुंठित आशावादहि त्यांनीं व्यक्त केला. लोकमान्यांचीं तीं वाक्यें विजेच्या तेजनीं विणलेलीं आहेत असेंच वाटतें.

सहा वर्षे काळे-पाणी भोगण्याकरिता टिळकांना ब्रह्मदेशांतील मंडाले येथें ठेवण्यांत आलें !

कर्मयोगाची ज्योत !

एक छोटी कोठडी. बरोबर बोलावयाला कोणी सहकारी नाहीं कीं वाचावयाला पुस्तक-पत्र नाहीं. वेड लागावयाचें एखाद्याला अशा एकांतवासात ! पण टिळकांची वृत्ति गीतेंतील स्थितप्रज्ञासारखी. वयाच्या सोळाव्या वर्षापासून गीतामाउलीची ते सेवा करीत आले होते. तिनें त्यांना अंतर दिलें नाहीं. तिच्या प्रसादें त्यांचें मन तेथेंहि प्रसन्न टेवूं शकलें. त्या प्रयांत व प्रसन्न मनःस्थितीचें फल म्हणजे "गीता-रहस्य" हा युग-ग्रंथ. अवघ्या पाच महिन्यांत तो टिळकांनीं लिहून काढला. अर्थात आधीं तीस-पस्तीस वर्षे त्यांचें मनन-चिंतन चालू होतेंच. "ज्ञानमूलक व भक्तिप्रधान कर्मयोगच गीतेंत सांगितलेला आहे." असें त्यांनीं या ग्रंथांत सिद्ध केलें

(" श्रीमद्भगवद्गीता हा आमच्या धर्मग्रंथांपैकीं एक अत्यंत तेजस्वी व निर्मल हिरा आहे " असें वर्णन टिळकांनीं 'गीतारहस्याच्या' पहिल्याच वाक्यात केलें आहे. तेंच वर्णन त्यांच्या गीता-रहस्य ग्रंथास लागू पडणारें आहे. मराठी भाषेंतील हा तेजस्वी व निर्मल हिरा 'पूर्वयवातील' "होतकरू वाचकांच्या हवालीं" करताना, लोकमान्य आतडें पिळवटून प्रेमभरानें आदेश देतात, " तुम्ही मात्र निष्कामबुद्धीनें कर्तें व्हा म्हणजे झालें. " लोकमान्यांचा महाराष्ट्राला हा मंगल आशीर्वाद आहे, स्फूर्ति-दायक मंत्र आहे, जीवनभर पुरणारें पथेय आहे. वाडवडिलांची तळव्यरातील जिंदगी जमवून-जुळवून-वाढवून वंशजाच्या हातीं देणाऱ्या आजोबांची ममता या उद्गारात आहे.)

राष्ट्रीयत्वाचे मंत्र

(केसरीतील लेख व गीतारहस्य हा ग्रंथराज या दोनच देणग्या टिळक मराठी भाषेला देऊं शकले. 'ओरायन' व 'आर्क्टिक होम इन् दी वेदाज्' हे संशोधनात्मक ग्रंथ त्यांनीं इंग्रजींत लिहिले. आणखी किती तरी ग्रंथ त्यांच्या डोक्यात घोळत होते. पण स्वराज्याच्या रणधाईत त्यांना फुरसद कधी ती सापडलीच नाहीं. मंडालेहून सुटून येताच त्यांनीं 'पुनश्च हरि:ओम' अशी गर्जना करून " होमरूल लीग " काढली आणि तिचा प्रचार धूमधडाक्यानें केला. स्वराज्याचा मंत्र खेड्यापाड्यातून, दिवसारात्रीं, सभा-परिषदांतून दुमदुमत असतानाच लोकमान्यांच्या मुखातून पुढील राष्ट्रीय ऋचा बाहेर पडली---

"स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे, आणि तो मी मिळवणारच."

या प्रचारातच बोलता बोलता सहजस्फूर्तीनें त्यांना एक शब्द सुचला आणि तो मराठीच्या जामदारखान्यात हिऱ्याप्रमाणें ठेवला गेला. तो शब्द म्हणजे " नोकरशाही "--ब्युरॉक्रसी या इंग्रजी शब्दाचें भाषांतर. " आम्हाला नोकर पाहिजेत, पण त्यांची सत्ता नको, शाही नको, " असें बोलता बोलता नोकरशाही हा शब्द तयार झाला.

स्वराज्याच्या चळवळीचें लोण इंग्लंडपर्यंत पोंचविण्यासाठीं टिळक

आहे संस्कृत व इंग्रजी भाषेतील तत्त्वज्ञानाचे आधार देऊन त्यांनी आपला सिद्धान्त नऊशें पानाच्या या ग्रंथात मांडला आहे

आधींच टिळकांना अलंकारिक लिहिण्याची आवड कमी, आणि त्यांत हा तर तत्त्वज्ञानावरचा ग्रंथ तरी मधूनमधून लालित्याचें जरतारी काम त्यात चमकताना दिसून येतें गीतेचे स्वरूप सांगताना ते लिहितात,— " कर्म, भक्ति व ज्ञान या तीन स्वतंत्र निष्ठांची खिचडी किंवा कापूस, रेशीम व जर याच्या चिंध्या शिवून तयार केलेली गोधडी नसून, कापूस, रेशीम व जर याचे निरनिराळे धागे यथास्थानीं योग्य रीतीनें बसवून दिल्यावर कर्मयोग नावाचें मौल्यवान व मनोहर असें हें गीतारूपी सणंग अव्वलपासून

"श्रीमद्भगवद्गीता हा आमच्या धर्मग्रंथापैकी एक अत्यन्त तेजस्वी व निर्मळ हिरा आहे" असें वर्णन टिळकानीं "गीतारहस्याच्या" पहिल्याच वाक्यांत केलें आहे. तेंच वर्णन त्याच्या गीता-रहस्य ग्रंथास लागू पडणारें आहे. मराठी भाषेतील हा तेजस्वी व निर्मळ हिरा 'पूर्वपक्षांतील' "होतकरू वाचकांच्या हवालीं" करताना, लोकमान्य आतडें पिळवटून प्रेमभरानें आदेश देतात, "तुम्ही मात्र निष्कामबुद्धीनें कर्मे करा म्हणजे झालें." लोकमान्यांचा महाराष्ट्राला हा मंगल आशीर्वाद आहे, स्फूर्ति-दायक मंत्र आहे, जीवनभर पुरणारें पाथेय आहे. वाडवडिलांची तळेगांतील जिंदगी जमवून-जुळवून-वाढवून वारसाच्या हातीं देणाऱ्या आजोबाची ममता या उद्गारांत आहे.)

राष्ट्रीयत्वाचे मंत्र

(केसरीतील लेख व गीतारहस्य हा ग्रंथराज या दोनच - देणग्या टिळक मराठी भाषेला देऊं शकले. 'ओरायन' व 'आर्क्टिक होम इन् दी वेदाज्' हे संशोधनात्मक ग्रंथ त्यांनीं इग्रजींत लिहिले. आणखी किती तरी ग्रंथ त्यांच्या डोक्यांत घोळत होते पण स्वराज्याच्या रणधाईत त्यांना फुरसद कधी मी सापडलीच नाहीं. मंडालेहून सुटून येताच त्यांनीं 'पुनश्च हरि ओम' अशी गर्जना करून "होमरूल लीग" काढली आणि तिचा प्रचार धूमधडाक्यानें केला. स्वराज्याचा मंत्र रेल्वेच्या डब्यांतून, दिवसारात्रीं, सभा-परिषदांतून घुमवीत असतानाच लोकमान्यांच्या मुखांतून पुढील राष्ट्रीय ऋचा बाहेर पडली--

"स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे, आणि तो मी मिळवणारच."

या प्रचारांतच बोलता बोलता सहजस्फूर्तीनें त्यांना एक शब्द सुचला आणि तो मराठीच्या जामदारखान्यांत हिऱ्याप्रमाणें ठेवला गेला. तो शब्द म्हणजे ["नोकरशाही"--ब्युरॉक्रसी या इंग्रजी शब्दाचें भाषांतर. "आम्हाला नोकर पाहिजेत, पण त्यांची सत्ता नको, शाही नको," असें बोलता बोलता नोकरशाही हा शब्द तयार झाला.

स्वराज्याच्या चळवळीचें लोण इंग्लंडपर्यंत पोंचविण्यासाठीं टिळक

१९०८ मध्यें विलायतेस गेले. तेथें तेरा महिने राहून त्यांनीं हिंदी लोकांची बाजू इंग्रज सरकारपुढें व जनतेपुढें मांडली. तेथून ते हिंदुस्थानात परत आल्यावर ता. २२ मे १९२० रोजीं त्यांना तीन लाखांची थैली जनतेनें भक्तिभावानें अर्पण केली. यापूर्वी १९१६ सालीं, टिळकांना साठ वर्षें पूर्ण झालीं म्हणून, एक लाख रुपयांची थैली महाराष्ट्रानें कृतज्ञतेनें दिलेली होती. जन्मभर राष्ट्राच्या सेवेसाठीं, स्वराज्याच्या प्राप्तीसाठीं, जनतेच्या उद्धारासाठीं चंदनाप्रमाणें झिजविलेला आपला देह लोकमान्य टिळकांनीं ता. ३१ जुलै १९२० रोजीं, रात्रीं बारा वाजून चाळीस मिनिटांनीं, मुंबई येथें धरणीवर ठेवला—आणि कीर्तिरूपानें ते अमर झाले!

नवी परिभाषा

सतत चाळीस वर्षें टिळकांनीं आपली वाणी व लेखणी लोककल्याणासाठीं झिजविली. परक्या सरकारशीं भांडून व आपल्या लोकांना जागे करून स्वराज्य संपादण्याचा त्यांनीं जन्मभर उद्योग केला. त्यासाठीं त्यांनीं वापरलेली मराठी भाषा, रणमैदानावर उभ्या राहिलेल्या सेनापतीच्या वीर वाणीसारखी, आवेशाची व तेजस्वी आहे. त्यांनीं एक नवीनच राजकीय परिभाषा बनविली असें म्हटलें तरी चालेल. राजकारणातील नव्या नव्या कल्पना समजावून देण्यासाठीं टिळकांनीं मराठी शब्द बनविले. त्याचप्रमाणें धार्मिक परिभाषाहि ‘‘गीतारहस्यांत’ त्यांना निश्चित करावी लागली. केवळ मराठी जाणणाऱ्या वाचकाला, भारतीय व पाश्चात्य तत्त्वज्ञान समजावून घेण्यास, ‘गीतारहस्या’सारखें दुसरें साधन, मराठी भाषेंत आजहि नाहीं. अध्यात्मातील अत्यंत विचार मराठींत सुबोध [illegible] या ग्रंथांत टिळकांनीं मांडले आहेत.

सूक्ष्म विचाराचा आविष्कार

टरविणें अगत्याचें का आहे, हे युक्तिवादानें पटवून दिलें आहे, आणि शेवटीं असा दाखला दिला आहे कीं, " बाजारात उपयोगीं येणारीं वजनें-मापें नेहमींच थोडीं कमी जास्त असतात, या सबबीवर, राजदरबारीं सर्वांस प्रमाणभूत म्हणून ठेवलेलीं वजनें-मापेंहि जर होतील तितकीं चोख न ठेवलीं तर आपण त्याबद्दल अधिकाऱ्यांस दूषण देणार नाहीं काय? कर्मयोग-शास्त्रास हाच न्याय लागू आहे. नीतिधर्माचें पूर्ण, शुद्ध व नित्य स्वरूप कोणतें याचा शास्त्रीय निश्चय करण्यासाठींच नीतिशास्त्राची प्रवृत्ति झालेली आहे. "

नीतिशास्त्राचें अंतिम व शुद्ध स्वरूप समजावून न घेणें किती चुकीचें आहे, हें सांगताना टिळक म्हणतात:—" दिशा दाखविणारें होकायंत्र किंवा ध्रुव तारा यांचेकडे दुर्लक्ष करून अफाट समुद्रावर लाटा आणि वारा या दोहोंचें तारतम्य पाहून गलबतावरील खलाशी दर वेळीं आपल्या गलबताचें सुकाणू धरू लागले, तर त्यांची जी स्थिती होईल तीच नीति नियमाचें परमावधीचें स्वरूप लक्षात न आणिता केवळ देशकालाप्रमाणे वागणाऱ्या मनुष्याची झाली पाहिजे."

मन, बुद्धी, इंद्रियें, आत्मा इत्यादि शरीरातील पदार्थांचें ज्ञान करून देणें किती बिकट, पण देह हा एक कारखाना आहे, आणि मन हा तेथील एक कारकून आहे असें रूपक बसवून टिळक लिहितात, " बाहेरचा माल आत घेण्यास व आतला माल बाहेर पाठविण्यास ज्याप्रमाणे एखाद्या कारखान्यास दरवाजे असतात, त्याप्रमाणेंच मनुष्य-देहाचीं ज्ञानेंद्रियें हीं बाहेरचा माल आत घेण्याचीं व कर्मेंद्रियें हीं आंतील माल बाहेर पाठविण्याचीं द्वारें आहेत."

व्यावहारिक दृष्टांत

प्रकृति व पुरुष यांचें नातें तत्त्वज्ञानात नक्की काय मानलें जातें हा एक गूढ प्रश्न आहे. पण तो अगदीं सामान्य माणसालाहि समजावा म्हणून 'सत्यकार' असा व्यवहारांतील उपमा देतात, " लंगडा व आंधळा यांची जोडी जमल्यावर आंधळ्याच्या खांद्यावर लंगडा बसून दोघेहि

ज्याप्रमाणें वाद्य चालू लागतात, त्याप्रमाणें जड प्रकृति व सचेतन पुरुष यांचा संयोग झाला म्हणजे सृष्टींतील कर्में सुरू होत असतात, आणि नाटकांत ज्याप्रमाणें प्रेक्षकांच्या मनोरंजनार्थ एखादी नटी आतां एक तर थोड्याभरानें दुसरें, याप्रमाणें सोंगें घेऊन नाचतें, त्याप्रमाणें पुरुषाच्या फायद्यासाठीं (पुरुषार्थाकरितां), पुरुष कांहींएक मोबदला देत नसताहि, प्रकृति सत्त्वरजतमाच्या कमीजास्तपणानें अनेक सोंगें घेऊन त्यापुढें एकसारखी नाचत असते ! ''

सृष्टि निर्माण कशी होते याचा उलगडा करतांना टिळकांनीं व्यवहारांतील एक साधा दाखला दिला आहे, तो असा—'' घडीचा पसा मिटलेला असतां तो ज्याप्रमाणें हळूहळू उघडण्यांत येतो, तशी सत्त्व, रज आणि तम यांच्या साम्यावस्थेंत पडलेली प्रकृतीची घडी हळूहळू खुली होत चालली म्हणजे सर्व व्यक्त सृष्टि निर्माण होते ''

मानवसमाजाला धर्मबंधनाची जरुरी किती आहे, हें वाचकांच्या मनावर ठसविण्यासाठीं ' रहस्य ' कार पुढील दाखले देतात. '' धर्म सुटला म्हणजे समाजाचीं बंधनें तुटलीं असें समजावें. समाजाचीं बंधनें तुटलीं म्हणजे आकर्षणशक्तीशिवाय आकाशांतील सूर्यादिक ग्रहमालेची किंवा सुकाणूशिवाय समुद्रावर तारवाची जी स्थिति व्हावयाची, तीच समाजाचीहि होत असते. '

घेघेमाराची भाषा

गीतारहस्य हा ग्रंथ तात्त्विक—एकांतवासांत, एकाच विषयावर शांतपणें लिहिलेला —त्याचें लेखन म्हणजे प्रशांत सरोवरांत नौकाविहार करण्यासारखेंच पण टिळकांचें बहुतेक लेखन झालें ' केसरींत ' आणि 'केसरी' म्हणजे स्वराज्याचें रणमैदान ! इतरहि आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक वगैरे विषयांचीं युद्धें त्यांत नित्य चालावयाचीं निरनिराळे पक्ष, व्यक्ती, संस्था यांच्याशीं सामने करण्याचे प्रसंग वर्तमानपत्रकाराला दररोजच त्यांतहि टिळक म्हणजे ' राष्ट्र—जनक '. राष्ट्राचें जुनें स्वरूप नष्ट करून त्याला नवें तेज, नव बळ, नव ध्येय देणें हें त्यांचें जीवित—कार्य. जीर्णांचा विध्वंस

वरण्यातच टिळकांची पुष्कळ लेखनशक्ति खर्ची पडली आहे त्यामुळें त्यांच्या बहुतेक लेखात घेघेमारच ऐकू येते. भीमाच्या गदेचें सामर्थ्य त्यांच्या लेखणींत आहे. तिला मऊपणा, मिळमिळीतपणा, अर्धवटपणा कसा तो माहीतच नाहीं. इंग्रज सरकार अन्याय, जुलूम, दडपशाही याची आग हिंदी जनतेवर अखंड ओतीत होतेंच. तेव्हा त्यांचा प्रतिकार म्हणून . निषेध करणें हेंहि टिळकांचें कर्तव्यच . शब्दानें लिहावयास पाहिजे होता, .सा पूर्वपक्ष करून टिळक आपल्या लेखनाची भूमिका ठणठणीतपणें सांगतात कीं, ' आम्हास हें मत कधींच ग्राह्य वाटलें नाहीं. काटा काढणें तो काट्यानेंच काढला पाहिजे, तो चिंधीच्या बोळ्यानें निघत नाहीं. ' बंदुकींतून भटाभट गोळ्या उडाव्या त्याप्रमाणें टिळकांच्या लेखांतून जळते शब्द बाहेर पडत ' चालू द्या, होईल तितका जुलूम चालू द्या ! परंतु लक्षात ठेवा कीं, हिंदी लोक गरीब झाले तरी ते किती जुलूम सोसतील याला काहीं तरी मर्यादा आहे. ' १९०७ सालातील ही भाषा आहे, हें लक्षात घेतलें पाहिजे.

टीकेचा जळजळीतपणा

(सतत माणूस आवेशानें जसें तडातडा बोलतो, तसें टिळक लिहीत. " जुलूम तो जुलूम, मग तो कायदेशीर असो किंवा बेकायदेशीर असो. कायदेशीर जुलूम असला तर शांततेनें व हाल सोसण्याच्या दृढनिश्चयानें त्याचा प्रतिकार केला पाहिजे, तो बेकायदेशीर असला तर बेकायदेशीर रीतीनें त्याचा प्रतिकार केला पाहिजे. कांहींच्या हालअपेष्टा झाल्या तरी हरकत नाहीं, पण काळ सोकावू देता कामा नये." असें उच्च स्वरातील टिळकांचें सारें बोलणें. आणि जसें ते बोलत, तसेंच लिहीत. यातील ' प्रतिकारा 'त पुढील सत्याग्रहाचीं बीजें दिसतात. तीं पाहून टिळकांच्या दूरदर्शीपणाचें कौतुक कोणास वाटणार नाहीं ?|

जुलूम म्हणायचा कशाला ? अशी शंका वाचकांचे मनात उत्पन्न होईल. तर केसरी लगेच उत्तर देतो, " ज्यावर ' जुलूम ' असा छाप

+ १०

'प्रजा मारील तो जुलूम." बस्स !' 'एक घाव दोन तुकडे' असे सडेतोड लिहिणें, कार्याची प्रेरणा देण्याचें सामर्थ्य टिळकाइतकें दुसऱ्या कोणाच्या लेखणींत क्वचितच असेल. तुरगालाचें काय, पण कृतांतालाही न डगमगणारी निर्भयता त्याच्या शब्दाशब्दांतून रसरसत आहे. लॉर्ड कर्झन "मदोन्मत्त हत्तीप्रमाणें बंगाली राष्ट्राच्या लोकमतास गवतासारखे तुडवून टाकीत आहेत." हें पहाताच महाराष्ट्रांतील हा केसरी खवळून उठतो आणि सरकारला बेडरपणें बजावतो, "बंगाल्यातील लाखों लोकांस जी गोष्ट पसंत नाहीं ती जुलुमानें, सत्तीनें आणि आग्रहानें त्याच्यावर लादून त्याचा जीव घेण्याचा प्रयत्न करणे हें निर्दयपणाचेंच नव्हें, तर मुत्सद्याचे दृष्टीनेहि अत्यंत असमंजसपणाचें कृत्य होय." दडपशाही करणाऱ्या सरकारविरुद्ध टिळका इतकें रोखठोक बोलण्याची छाती किती संपादकाजवळ असेल? आणि नुसता सरकारचा धिक्कार करून ते थाबत नसत, तर लोकानाहि ते जीव तोडून सांगत, "शब्द नकोत, कृति पाहिजे, आणि तीहि निश्चयाची कृति पाहिजे" जनतेला कार्याची टोंचणी लावताना ते म्हणतात, 'नाक धरल्याखेरीज तोंड उघडत नाहीं, आणि सरकारास झोंबेल अशी जर काहीं गोष्ट आमच्या हातून घडणार नाहीं, तर सरकारचा दर्प कधींहि उतरणार नाहीं.'

गुण-ग्राहक वृत्ति

असे रणारणीचे प्रसंग जेव्हा नसतील, तेव्हा 'केसरी'तहि टिळक कधींकधीं तात्त्विक चिकित्सा करून युक्तिवादाचे लेख शांतपणें लिहीत. महाभारत किंवा अवनतोन्नति लेखमाला अथवा ब्रह्ममीमांसा, पंचागशोधन, मराठी भाषा लेखनपद्धति इत्यादि विषयावर त्यांनीं लिहिलेल्या कित्येक लेखमाला पांडित्यपूर्ण व समतोल अशाच आहेत त्यांतहि मृत्युलेखाचे वेळीं तर प्रतिपक्षासंबधानेंहि ते मोठ्या उदार भावनेनें लिहीत जिवंतपणीं ज्यांना त्यांनीं राजकीय कारणासाठीं "सळो कीं पळो" करून सोडलें असेल, त्यांचे गुण घेण्याचा मोठेपणाहि टिळक प्रांजळपणें दाखवीत. "हा म्हातारचळ कीं पोरखेळ?" या शब्दानीं ज्यांच्यावर त्यांनीं टीकेंचे

शरसंधान केलें, त्याच न्यायमूर्ति रानडे यांच्या मृत्युलेखात त्यांचे गुण टिळकांनीं मुक्तकंठानें गायिले त्यांच्या थोरवीचें रहस्य शोधून वाचकांपुढें मांडताना ते म्हणतात, " महाराष्ट्र देश म्हणजे त्यावेळीं एक थंड गोळा होऊन पडला होता. या थंड्या गोळ्यास कोणत्या तऱ्हेनें ऊन दिलीं असता तो पुन: सजीव होईल व हातपाय हालवूं लागेल, याचा रात्रंदिवस एकसारखा विचार करून अनेक दिशानीं, अनेक उपायांनीं, अनेक रीतींनीं त्यास पुन: सजीव करण्याचें दुर्धर काम अंगावर घेऊन त्याकरिता जिवापाड जर कोणी मेहनत केली असेल तर ती प्रथमतः माधवरावजींनींच केली असें म्हटलें पाहिजे...... . घाटावरून एकदा कुशल इंजिनियरानें आगगाडीची लाइन मारल्यानंतर त्यांत सुधारणा करणारे जरी पुष्कळ लोक निघाले, तरी त्याप्रमाणें मूळ इंजिनियरच्या कल्पकपणास कमीपणा येत नाहीं; तद्वतच रावसाहेब रानडे यांची स्थिती होती. "

जुळे पुढारी

आगरकरांचा मृत्युलेख तर त्यांनीं डोळे पुशीत पुशीतच लिहिला ! दोघांचाही जन्म एकाच वर्षी, दोघांचेंहि शिक्षण एकाच कॉलेजांत झालेलें, दोघांनींहि रात्री न् रात्रीं चर्चा करून आपल्या आयुष्याचें एकमेव ध्येय ठरविलेलें. त्या ध्येयासाठीं विद्यालय व वृत्तपत्र या दोन्ही आघाड्यांवर खांद्याला खांदा लावून ते लढलेले. या लढाईतील जखमा म्हणून दोघांनींहि एकत्र तुरुंगवास भोगलेला—असें जवळचें व जिव्हाळ्याचें त्यांचें नातें, त्या जुळ्या भावांचीं तोंडें पुढें दोन दिशांस झालेलीं, किंबहुना एकमेकांशीं दोन हात करण्याचेंहि प्रसंग वारंवार आलेले, दोघेहि तीव्र भावनेचे व तडफदार वृत्तीचे असल्यानें त्यांनीं एकमेकांवर दातओठ खाऊन हल्ले केलेले—असें असूनहि दोघांना एकमेकांच्या मनाची थोरवी व हृदयांतील प्रेमळपणा पुरा पुरा माहीत. यामुळेंच टिळकांचा आगरकरांवरील मृत्युलेख मराठी भाषेंत अद्वितीय ठरणारा वठला. हा लेख लिहितांना आपली स्थिति किती कारुण्यपूर्ण झाली हें टिळकांनींच पुढील शब्दांनीं वर्णन केलें आहे:—" पहिल्यापासून एक उद्देश मनांत ठेवून, तो सिद्धीस नेण्याच्या

साधनांचा विचार करण्यात व तीं प्राप्त करून घेण्यात, कित्येक वर्षे एकमेकांस जीं सुखदुःखें अनुभवावीं लागलीं, त्याच्या पुनः पुनः स्मरणानें आमचें चित्त अगदीं उदास व अस्वस्थ होऊन आयुष्याची अशाश्वतता आमच्या डोळ्यापुढे मूर्तिमत उभी रहात आहे ! " हा मृत्यु-लेख लिहिताना ' मन विषाद आणि दुःख यानीं भरून जाऊन ' टिळकाची " बुद्धि व लेखणी गोंधळून " गेली होती.

पुढे एकदा आगरकराचे गुण टिळकानीं मनमोकळेपणानें घेतले आहेत. " परिस्थितीचा गुलाम न बनता परिस्थितीला यथासभव, यथाशक्ति व यावच्छक्य आपल्या ताब्यात आणण्यास जो मनोनिग्रह, स्वार्थत्याग, निर्लोभीपणा आणि धैर्य लागतें, तें ज्याच्या अंगात आहे आणि दुःखाची अथवा सकटाची भीति अगर पर्वा न बाळगता जो आपल्या ठायीं असणाऱ्या या सद्गुणाचा लोकोपयोगार्थ उपयोग करतो तोच मोठा म्हणावयाचा." असा सिद्धात सागून त्या कोटींत आगरकराना टिळकानीं बसविलें आहे.

सूक्ष्म चिकित्सा

टिळकाची कुशाग्र बुद्धि कोणत्याहि विषयात शिरे व त्याची चिकित्सा करी. पुढारीपणाला कोणते गुण लागतात हे सागताना टिळक म्हणतात

" समाजाचे पुढारी होण्यास विद्वत्तेपेक्षा सदाचरण, धर्मनिष्ठा आणि स्वार्थत्याग याची अधिक जरूर लागत असते...राजकारणी माणसाच्या अंगात दोन गुण पाहिजेत. एक तर त्याच्या हृदयात प्रखर आग पेटलेली पाहिजे; आणि दुसरा म्हणजे त्या हृदयाच्या वरच्या बाजूस डोकें बर्फासारखें थंड असलें पाहिजे. हे दोनहि गुण एकसमयावच्छेदेकरून ज्या पुरुषाजवळ उत्कटतेनें वास करीत असतील तो पुढारी होण्यास योग्य होय...सतारीची अगर तंबूरीची तार नुसती वाजविल्यानें जसा तिजण्या आवाज निघत

संजीवक विचार

असा विशाल लोकमताचा भक्कम पाठिंबा मिळवून आणि पोटात आग पण माथ्यात बर्फ ठेवून, लो. टिळकांनी या राष्ट्राचें पुढारीपण धर्मनिष्ठ स्थितप्रज्ञाप्रमाणें केलें. या त्यांच्या निष्काम कर्मयोगाचें फल म्हणजे आजचें आपलें स्वातन्त्र्य. या स्वातन्त्र्यकालातहि जनता जागरूक, निर्भय व प्रतिकारक्षम राहण्यास आणि एकजुटीनें व संघटितपणें कार्य करण्यास समर्थ बनविण्याची शक्ति लो. टिळकांच्या संजीवक साहित्यात आहे. त्यांची वाणी म्हणजे केवळ तेजोगंगा आहे.

प्रिं. आगरकर : : : ८

पांच पदवीधर तरुण—एका विचारानें राष्ट्रकार्य करण्यासाठीं एकत्र आलेले—जसे काहीं पाच सख्खे बंधुच ! सात वर्षे ' निबंध–माला ' चालवून शास्त्रीबुवा स्वर्गवासी झाले, तेव्हा त्यांच्या बाकीच्या सहकाऱ्यांना किती दुःख झालें ! पण हातीं घेतलेलें काम तडीस नेण्याची त्यांची उमेद दाडगी ! ' शास्त्रीबुवांचीच कथा काय, पण आम्हांपैकीं एक जरी तळावर असला, तरी तो, आम्ही सर्वांनीं आरंभिलेला उद्योग अविच्छिन्न चालविण्यास होईल तितकी खटपट करील ' अशी आत्मविश्वासाची व महत्वाकांक्षेची घोषणा आगरकरांनीं ' केसरी 'त केली.

आणि त्यानंतर पुढील सात वर्षे 'सुधारक' नांवाचें साप्ताहिक स्वतंत्रपणें चालविलें. ह्या दोन्ही वृत्तपत्रांत आगरकरांनीं जे लेख लिहिले त्यांच्यातील गाढ कळकळ, सत्याचा कडकडीत अभिमान आणि अन्यायावर तुटून पडण्याचा दुर्दम्य आवेश हे गुण अलौकिक आहेत. विशेष हें कीं, आगरकरांना गरिबीचे हाल मोसावे लागले, दम्याच्या यातना भोगाव्या लागल्या व कल्हाच्या कांट्याकुट्यांवरून चालावें लागलें, तरी त्यांच्या जिव्हेतून व लेखणींतून अलंकारपूर्ण व विनोदपूर्ण अशाच भाषेचा झरा आमरण वहात राहिला.

विद्यादेवीची पायीं यात्रा

गोपाळ गणेश आगरकर ह्याचा जन्म १८५६ सालीं सातारा *जिल्ह्यातील टेंभू ह्या गावीं झाला. गरिबी तर त्यांच्या पांचवीसच पुजलेली* होती. त्यांचें आजोळ कऱ्हाड येथें होतें. तेथें ते लहानपणीं रहात. बाराव्या वर्षी इग्रजी तीन इयत्तांपर्यंत त्यांचे शिक्षण कसेंबसें झालें. बुद्धि तरतरीत असल्यामुळें शाळेंत त्यांचें नाव गाजे–शाळेबाहेरहि निबंधाच्या स्पर्धेत गोपाळ बक्षिस मिळवी. केवढें? दोन रुपयांचें! पण अशीं ठिगळें लावून का कोठें गरिबीचें फाटकें वस्त्र सांधलें जाणार? तीन इयत्ता झाल्यावर गोपाळला शाळा मोडावी लागली––शिकण्याची इच्छा व पात्रता असतांना सोडावी लागली. वयाच्या तेराव्या वर्षी त्यानें कऱ्हाड येथील मुनसफ–कचेरींत नोकरी पत्करली. पण त्याचें मन तेथें रमत नव्हते. आपण शिकावें––खूप खूप शिकावें––शिकताना आपलें नाव वर यावें व शिकल्यावर आपण मोठें व्हावें, अशा उंच उंच आशा–आकांक्षा त्याच्या मनांत उचंबळत होत्या. त्यामुळे त्यानें ती नोकरी ताड्दिशी सोडली, आणि रत्नागिरी येथील आपल्या चुलत्याकडे जाण्याचें ठरविलें.

ठरविलें पण जायचें कसें? कऱ्हाड ते रत्नागिरी म्हणजे दीडशें मैलाचा प्रवास. तो करण्यास त्याच्याजवळ पैसा कोठला? पण हिम्मत मोठी. तो सारा प्रवास ह्या तेरा वर्षांच्या मुलानें पायीं केला! डिवचलेल्या राम-शास्त्र्याचें उत्तरेकडे काशीस जाणें आणि महत्वाकांक्षी गोपाळनें दक्षिणेकडे

रत्नागिरीस जाण–दोहींचें महत्त्व सारखेच ! दोघानींहि विद्येच्या क्षेत्रात उच्च भरारी मारली, दोघाचीहि सत्यनिष्ठा जाज्वल्य आणि निःस्पृहपणा व निर्भीडपणा ह्या गुणाच बाबतीतहि दोघे जुळे भाऊ शोभणारे !

रत्नागिरीस ह्या रत्नाचें कौतुक झालें काय ? लहान वयात केवळ विद्येसाठीं पायीं चालून आलेल्या गोपाळच्या पाठीवरून त्याच्या चुलत्यानें प्रेमानें हात फिरविला काय ? ते शाळा खात्यातील शिपाई होते पण त्याच्या पोटात विद्येचें प्रेम नव्हतें त्यानीं गोपाळला आसरा दिला नाहीं तरीहि गोपाळ निराश झाला नाहीं त्याने लोकांच्या घरीं जेवणाचे वार लावले, त्याच्या घरचीं काम केलीं आणि दोन इयत्ता वर्षानंगा पदरात पाडून घेतल्या पण नोकरी व अभ्यास दोन्ही जमणें अशक्य झाल्यामुळें गोपाळनें हात टेकले–बिचारा निराश होऊन कऱ्हाडला परत आला

पहिला टप्पा गाठला

सोळा वर्षांचें वय ! एका दवाखान्यात कंपाउंडरची नोकरी मिळालेली, बाटल्या धुण्याचा व भरण्याचा गोपाळला कंटाळा आला दवाखान्यातील प्रेताची चिरफाड पाहून त्याच्या अंगावर काटा आला त्याला अन्न

वर्षे त्यानें तेथें कष्टानें काढलीं. शेवटीं १८७५ सालीं तो मॅटिक झाला उच्च डोंगर चढूं पाहणाऱ्या माणसानें, वर चढत व खालीं पडत, ठेचानीं व जखमांनीं रक्ताळलेल्या पायानीं, रक्ताचे व घामाचे बिंदु ढाळीत ढाळीत त्या डोंगराचा पहिला टप्पा गाठावा आणि मग ' हुश्श ' करून कपाळावरील घाम हातानीं पुसावा तसा विसावा गोपाळला मॅट्रिक झाल्यानंतर वाटला. त्याच्या उत्सुक डोळ्यांना पुढील टप्पे दिसत होते— डोंगराचें शेवटचे शिखर दिसत होतें —त्या शिखरावरील हिरवीगार वनश्री दिसत होती. काहींहि करून तो शेवटचा मुक्काम गाठण्याचा निश्चय त्यानें केला. " तुम्ही कॉलेजचा नाद सोडा " असाच सल्ला गोपाळरावांना त्याच्या साऱ्या आप्तांनीं दिला, पण खुद्द त्याच्या अंतःकरणाचा सल्ला निराळा होता तोच त्यांनीं ऐकला.

गरिबीचें निशाण

गोपाळराव पुण्यास गेले व डेक्कन कॉलेजात दाखल झाले. त्यावेळीं त्या कॉलेजात विद्यार्थ्यास दरमहा २०–२५ रुपये खर्च येई. पण तेवढे पैसे तरी कोठून आणावयाचे? गोपाळरावांनीं ' वऱ्हाड–समाचारा 'त लेख लिहावयास सुरवात केली. त्याचा मोबदला म्हणून दरमहा पाच रुपये मिळत. अभ्यास चांगला असल्यामुळें त्यांना शिष्यवृत्तीहि मिळाली. याशिवाय कोठें निबंध स्पर्धा असली, वक्तृत्व स्पर्धा असली कीं, त्यात गोपाळराव भाग घेत व बक्षिसें पटकावीत. महाजनींनीं साठ रुपयांची देणगी त्यांना दिली होती पण अशा पैपैशानीं काय होणार? वडी निवारण्यास पाटके पांघरूण जसें पुरें पडत नाहीं, तसे गरिबी चुकविण्यास हे तुटपुंजे साहाय्य पुरें पडेना. एकच सदरा! गोपाळराव तो रात्रीं धूत व वाळत टाकीत. दिवस उजाडला कीं तो सदरा अंगात घालून ते डेक्कन कॉलेजात जात. एकदा परीक्षा आली—तिची फी आली. ती गोपाळराव कोठून, कशी भरणार? फीचे पैसे उभे करण्यासाठीं त्यांनीं एक नाटक लिहिण्यास घेतलें. ही कुणकुण प्रा वर्ड्स्वर्थ यांच्या कानीं गेली. त्यांना या विद्यार्थ्याच्या बुद्धिमत्तेचें मोठें कौतुक वाटे त्यांनीं गोपाळरावांची

फी स्वतः भरली. गोपाळरावाना अभ्यासास वेळ मोकळा मिळाला. ते पहिल्या वर्षाच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले.

परोपकाराची प्रतिज्ञा

कॉलेजांत गोपाळरावांचे आवडीचे विषय म्हणजे इतिहास, तर्कशास्त्र व तत्त्वज्ञान. पाश्चात्त्यांच्या तत्त्वज्ञानानें त्यातील प्रवृत्तिवादानें व सामाजिक सुधारणेच्या विचारानें गोपाळरावांच्या मनावर पगडा बसविला. मिल व गिबन ह्या ग्रंथकाराचे ते जणु भक्त बनले. राजकीय तत्वज्ञानाचाहि त्यानीं अभ्यास केला. त्यानीं राजकीय विषयावर एक स्वतंत्र प्रबंध लिहिला. तो दाखविण्यासाठीं ते ' मालाकार ' चिपळूणकराकडे गेले होते. चिपळूणकरानीं आगरकराचे तेज ओळखले आणि आगरकरानीं चिपळूणकराचें नेतृत्व जोखलें. अशा प्रकारें ज्ञानाचे खजिने लुटत लुटत गोपाळराव १८७८ सालीं बी. ए. झाले. नंतर त्याना फेलो नेमण्यात आलें. त्याबद्दल त्याना दरमहा ७५ रुपये मिळत. इतकी सुखाची स्थिति मनध आयुष्यांत गोपाळरावाना कधीं लाभली नव्हती. ते एम्. ए.चा अभ्यास उत्साहानें करूं लागले. त्यावेळीं त्याना कोणती हाव होती? कोणती महत्त्वाकाक्षा त्यांच्या डोळ्यापुढें नाचत होती? गरिबीच्या गाळात गळ्यापर्यंत रुतून बसलेल्या आपल्या आईला एक पत्र लिहून त्यानीं आपल्या जीवनाचें ध्येय कळविलें होतें. त्या पत्रात गोपाळराव लिहितात, " आपल्या मुलाच्या मोठाल्या परीक्षा होत आहेत, आता त्याला मोठाल्या पगाराची चाकरी मिळेल आणि आपले पांग फिटतील, असे मोठाले मनोरथ, आई! तूं करीत असशील. पण मी आताच सागून टाकतों कीं, विशेष संपत्तीची हाव न धरता मी फक्त पोटापुरत्या पैशावर संतोष मानून, सर्व वेळ परहितार्थ खर्च करणार."

सहकारी भेटला

" संपत्तीची हांव न धरता सर्व वेळ परहितार्थ खर्च करणारा " असा दुसरा एक पदवीधर त्याचवेळीं त्या कॉलेजांत आलेला होता. तो म्हणजे

बाळ गंगाधर टिळक ! दोघानींहि देशभक्तीच्या वाटाघाटींत रात्रींच्या रात्री घालविल्या—"सरकारी नोकरी न पत्करता देशसेवेंत आयुष्य घालविण्याचा" निश्चय केला आपल्या देशाचें पारतंत्र्य व दारिद्र्य नष्ट करण्यासाठीं शिक्षण व उद्योगधंदे ह्यांचा प्रसार केला पाहिजे, असा मार्गही त्यांनीं आपल्या मनात आखला तें ध्येय, तो मार्ग, आणि आपली त्यागाची तयारी—हें सारें त्या दोघा तरुण पदवीधरानीं न्या. रानडे ह्यांच्या कानावर घातलें. मालाकार चिपळूणकर ह्यांचाहि सल्ला त्यानीं घेतला. मालाकार तर काय? स्वातंत्र्याच्या अमृतवेली लावण्यास सिद्ध होते,—नव्यानव्या संस्था स्थापण्यास उत्सुक होते. त्याना असे त्यागाचे व तडफेचे तरुण मिळताच त्यांनीं आपल्या कार्याचें निशाण उभारलें. ता. १ जानेवारी १८८० रोजीं शास्त्रीबुवासकट पाच देशभक्तानीं 'न्यू इंग्लिश स्कूल' ही राष्ट्रीय संस्था काढली. आगरकर एम. ए. च्या परीक्षेंत एकदा गटगळी खाऊन १८८० च्या नोव्हेंबरात परिक्षेच्या पैलतीरास पोंचले. एम. ए. हें शिक्षणाचें शिखर त्यानीं एकदाचें गाठलें! कऱ्हाड येथें तीन इयत्ता-नंतरच शिक्षणाला रामराम ठोकण्यागारखी ज्याची परिस्थिति, त्यानें चिकाटीचें चिलखत अंगात घालून आणि कष्ट व धैर्य ह्याची ढाल तलवार हातीं घेऊन, इच्छाशक्तीनें रणभूमि जिंकीत, विद्या-क्षेत्रातील विजय-श्री सर केली, ही बहादुरी किती तारीफ करण्यासारखी!

केसरीचें संपादकत्व

न्यू इंग्लिश स्कूलमधील शिक्षकाचें काम आगरकर मोठ्या आस्थेनें करीत. पुढच्याच वर्षी, १८८१ च्या जानेवारींत, शास्त्रीबोवानीं 'केसरी' साप्ताहिक सुरू केलें, आणि त्याचे संपादक आगरकराना नेमलें. 'कोठें जुलमाचा, अन्यायाचा, अडचणींचा किंवा नासाचा प्रकार दिसून आल्यास लोकांच्या, सरकारच्या आणि विशिष्ट अधिकाऱ्याच्या नजरेस तो आणावा' असा उद्देश 'केसरी' काढण्यात होता. केसरी काढून वर्ष गव्हा वर्ष होतें न होतें, तोंच विष्णुशास्त्री दिवंगत झाले. 'महाराष्ट्रीयानीं अद्वितीय रत्न गमाविलें' असे शोकाचे उद्गार आगरकरानीं केसरींत

काढले. शास्त्रीबुवा हे 'सत्याचा कैवार घेऊन शुद्ध अंत:करणानें लोकहिता-साठीं भांडणारे' होते, असें जें वर्णन आगरकरांनीं केलेलें आहे, तें खुद्द त्यांनाहि लागू पडण्यासारखेंच आहे

तुरुंगातील साहित्य-सेवा

शास्त्रीबुवांच्या निधनानंतर बरोबर चारच महिन्यांनीं आगरकर टिळकांना शिक्षा झाली. केसरी-मराठ्यांत कोल्हापूरच्या छत्रपतींचा कैवार घेऊन तेथील दिवाणावर टीका करणारा कांहीं मजकूर आला. त्यामुळें चार महिने कैदेची शिक्षा ह्या तरुण संपादकांना भोगावी लागली. मुंबईजवळील डोंगरीच्या तुरुंगांत त्या दोघांनीं त्या शिक्षेची मुदत घाल-विली. त्या कालांतील जीवनाचें शब्दचित्र रंगविणारें एक लहानसें पुस्तक आगरकरांनीं लिहिलें. त्याचें नांव 'डोंगरीच्या तुरुंगांतील आमचे १०१ दिवस', ह्याशिवाय आगरकरांनीं तुरुंगांत शेक्सपीअरच्या 'हॅम्लेट' ह्या नाटकाचें भाषांतर केलें 'विकार-विलसित' ह्या नांवानें तें प्रसिद्ध झालें आणि नटश्रेष्ठ श्री. गणपतराव जोशी ह्यांच्या रंगभूमीवर तें खूप गाजलें. अजूनहि त्याचे प्रयोग प्रेक्षकांच्या हृदयाचा ठाव घेतात.

शाळा-कॉलेजांतील कामगिरी

'न्यू इंग्लिश स्कूल' ह्या संस्थेचा एकसारखा उत्कर्ष होत होता. पांच वर्षांतच त्या शाळेच्या चालकांनीं कॉलेज उघडलें. १८८५ सालच्या जानेवारी महिन्यांत फर्ग्युसन कॉलेज निघालें. इंग्रजी व इतिहास हे विषय आगरकर कॉलेजांत शिकवीत--ते इतक्या तल्लीनतेनें कीं, तासाची घंटा झाल्याचें भानहि त्यांना रहात नसे. विनोद करीत करीत, हृशा पिकवीत पिकवीत ते तासन् तास शिकवीत. त्या कॉलेजचे पहिले प्राचार्य आपटे व दुसरे आगरकर. १८८५ सालीं आगरकर न्यू इंग्लिश स्कूलचे सुपरिंटेंडेंट झाले आणि १८९२ सालीं ते फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपल झाले तीन वर्षे प्रिन्सिपलशिपचें काम त्यांनीं केलें. तेवढ्या थोड्या काळांतहि त्यांनीं आपला ठसा त्या कॉलेजवर उमटविला. गरीब

किंवा अस्पृश्य अशा विद्यार्थ्यांना ते मदत करीत मुंबई विद्यापीठाचे फेलो म्हणूनहि आगरकरांनी काम केलें

मतभेद व मार्गभेद

पण आगरकरांचें खरें कार्य, महान् यश, जिवंत स्मारक म्हणजे त्यांचे "सुधारक" पत्र! समाजसुधारणेचा प्रश्न आधीं हातीं घेतला पाहिजे—आपल्या समाजातील दुष्ट रूढींचा व वेडगळ कल्पनांचा विध्वंस केला पाहिजे—त्यासाठीं न भिता, न कचरता समाजावर कडाडून हल्ले चढविले पाहिजेत—त्यापायीं त्यांचा रोष, त्यांची अप्रियता, त्यांचा छळ, जें जें वाट्यास येईल तें तें सारें भोगलें पाहिजे ही आगरकरांची विचार-सरणी. उलट टिळकांचें ठाम मत असे कीं, आपल्या सर्व दुःखांचें मूळ म्हणजे राजकीय पारतंत्र्य—तें नष्ट करणं हें आपलें आद्य कर्तव्य—त्यासाठीं समाजातील न्यारीकसारीक दोषांकडे दुर्लक्ष करावें—त्यातील भेद तूर्त विसरावेत आणि एकजुटीनें परक्या सरकारच्या अन्यायावर तुटून पडावें. टिळक–आगरकरांचे हे मतभेद दिवसेंदिवस वाढत गेले त्याचा परिणाम म्हणजे १८९० सालीं टिळकांनीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी सोडली. आणि आगरकरांनीं १८८७ सालींच केसरी सोडला.

विचार–स्वातंत्र्याची भूमिका

"इष्ट दिसेल तें बोलणार व शक्य असेल तें करणार" असा दणदणीत बाणा जाहीर करून आगरकरांनीं आपलें स्वतःचें "सुधारक" नावाचें साप्ताहिक १८८८सालीं दसऱ्याच्या मुहूर्तावर काढलें. "लोकमतांतील दोषस्थळें दाखविण्याचें आणि अप्रिय परन्तु पथ्यकारक विचार मांडण्याचें" कठीण व्रत त्यांनीं घेतलें! 'क्षुद्र लोकांच्या अवकृपेला, रागाला किंवा उपहास्यतेला यत्किंचित् न भिता आपल्या मनास योग्य वाटेल तें लिहावें, बोलावें व सांगावें त्यांतच जगाचे हित आणि जन्माची सार्थकता आहे" ह्या भूमिकेवरून आगरकर "सुधारका"त लिहीत.

स्त्री शिक्षण, प्रौढविवाह, अस्पृश्यतानिवारण वगैरे सामाजिक सुधारणांचा

पुरस्कार त्यांनीं धडाडीनें केला. कोणाची भीडभाड न ठेवता, समाजातील घाणेरड्या चालीरीतींवर त्यांनीं कोरडे ओढले. त्यामुळें जुन्या मताचे लोक त्यांचेवर साहजिकच खवळले. त्यांनीं आगरकरांना खुनाची धमकीहि दिली, एवढेंच नव्हे तर, एकदा तर ते जिवंत असतानाच त्यांची खोटी प्रेतयात्राहि काढली! ती प्रेतयात्रा त्यांच्या घरावरून चालली असता जुन्या मताचे लोक त्यांच्या नावानें शिमगा करीत होते. तरी आगरकरांची वृत्ति अत्यंत शांत राहिली होती. त्यांना त्या अडाणी लोकांच्या वेडगळपणाची कींवच येत होती.

चित्ताची शांतता

पल्लेदार, अलंकारिक, उपरोधिक व आवेशपूर्ण अशा लेखनाचा वारसा जसा त्यांनीं चिपळूणकरांपासून मिळविला होता, तसाच सामाजिक उदार मताची, तर्कनिष्ठ बुद्धिवादाची आणि शांत–सहिष्णु मनोवृत्तीची जिंदगी त्यांनीं न्या. रानडे ह्यांचेकडून घेतली होती. जगांत जे जे समाजसुधारक झाले, धार्मिक क्रांतिकारक झाले, विशिष्ट ध्येयाचे हुतात्मे झाले, ते सर्व अशाच अढळ शांतीचे पुतळे होते. त्या वृत्तीच्या मुशींतच आगरकरांचें मन तयार झालेलें होतें. त्या प्रशांत ध्येयनिष्ठ वृत्तीनें—'मिशनरी' पणानें सतत सात वर्षें "सुधारक" पत्र चालवून ता. १७ जून १८९५ रोजीं आगरकरांनीं आपली जीवनयात्रा संपविली. त्यांचें सारें जीवन म्हणजे एक उदात्त झगडाच होता. बालपणीं गरिबीशीं झगडा, तारुण्यांत सहकाऱ्यांशीं झगडा आणि शेवटीं सनातन्यांशीं झगडा—असें झगडणारें, झुजणारें, झिजणारें आयुष्य निष्कामपणें व निर्भयपणें घालवून वयाच्या अवघ्या ३९ व्या वर्षीं त्यांनीं इहलोकाचा निरोप घेतला.

बुद्धि गदगदा हालविली

आगरकरांनीं जशी हिंदु समाजाची, तशीच मराठी भाषेची मोठी सेवा केली. त्यांच्या दूरदृष्टीला असें ध्येय दिसत होतें कीं, "फार थोड्या काळांत पूर्वपश्चिम सुधारणांतील अत्यंत हितकारी भाग जीत सामील झाले

आहेत, अशा एका नामी सुधारणेची येथें स्थापना होऊन, भारतीय आर्य अननुभूतपूर्व अशा आधिभौतिक व आध्यात्मिक सुखाचा उपभोग घेऊ लागतील असा आमचा तर्क आहे!" हें दूरचें ध्येय हस्तगत करण्यासाठीं ते आपल्या समाजबांधवांना हाका मारून ओरडून, धक्के देऊन जागे करीत होते, उठवीत होते, त्यांचे डोळे उघडवीत होते "बांधवहो, विचार-कल्हाला तुम्ही इतके कशासाठीं भिता?" असे आवेशाचे सवाल टाकून ते वाचकांची बुद्धि गदगदा हलवीत निजलेली मुलं आपल्याला उठविणाऱ्याच्या अंगावरच जशीं खसखसतात-रागवतात, तशीं सनातनी विचाराचीं माणसं आगरकरांवर रागावत-गागावत-धमकावत पण आगरकर रणशूराच्या धैर्यानं म्हणत, "कोण स्वस्थ नसणार? सुधारक अ? टाकातून अर्थबोधक अक्षरें काढण्याचें सामर्थ्य असेल व तीं वाचण्यास निदान एक इसम तयार असेल, तोंपर्यंत तरी हें सैण कर्म "सुधारका"ला स्पर्श कर शकणार नाहीं" अशा प्रतिज्ञेनें रसरसलेले लेखामागून लेख आगरकर ' सुधारकांत" लिहीत होते

सामाजिक सुधारणांना विरोध करणाऱ्या हिंदु लोकांनीं पूर्वी निमूटपण अन्याय सोसले, याची आठवण देताना आगरकर त्वेषानें लिहितात कीं,

"भेकड व प्रतिज्ञाखोर हिंदु लोकांनो, ज्या वेळेस पोर्तुगीज लोकांनीं ख्रिस्ती धर्म स्थापण्यासाठीं कोंकणपट्टींत तुमचे अनन्वित हाल केले, त्या वेळेस तुमचा धर्माभिमान कोठें गेला होता? विषयलंपट, निःसत्त्व, वाचाळ बाबूनो, जेव्हा महमदीयांनीं हिंदुस्थानच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंका पर्यंत साऱ्या हिंदु लोकांस आपल्या धर्मवेडानें जर्जर करून सोडलें व तुम्हा हिंदूंच्या मानावर असिधारा ठेवून, तुम्हाकडून तुमच्या शेंड्या काढविल्या आणि तुम्हांस गोमांस चारिलें, तेव्हा तुमच्या धर्मरक्षणासाठीं आताप्रमाणें तुम्हीं नुसता आरडा तरी करावयाचा होता! धिक्कार असो तुम्हाला, तुमच्या धर्माला आणि तुमच्या हक्काला!'

रूढीचा अत्याचार

"बाल विवाहाला बंदी! पुनर्विवाहासाठीं अट्टाहास! विधवांच्या

केश वपनासाठीं टाहो !—हे कसले विषय ? " असें आजचा एखादा पुरोगामी तरुण खांदे उडवीत म्हणेल ! पण या एकेक रूढि म्हणजे शेकडो वर्षांचा एकएक किल्ला होता. तो एकेक किल्ला सर करणे हेच तेव्हांच्या सुधारकाचें कर्तव्य होते. १८२९ सालीं सती जाण्याची चाल सरकारानें बंद केली आणि १८५६ सालीं विधवा विवाहाचा कायदा केला तरी लोकमत कोठें अनुकूल होतें ? विष्णुशास्त्री पंडितांनीं १८७४ सालीं विधवा विवाह केला. त्यांना आपल्या घरीं जेवावयास न्या. रानडे यांनीं बोलावलें, यामुळें न्यायमूर्तींचे वडील घर सोडून परगावीं जाण्यास निघाले. न्यायमूर्तींच्या बहिणीच्या सासरकडील मंडळींनीं त्यांची व बहिणीची ताटातूट केली. ठरलेलीं लग्नेंहि मोडलीं. फार काय, ब्राह्मण नोकरांनींहि न्यायमूर्तींवर बहिष्कार टाकला. माणुसकीची अशी विटंबना या महाराष्ट्रांत शंभर वर्षांपूर्वीं होत होती हें कोणास खरें वाटेल ? पण खरी परिस्थिति याहूनहि भीषण होती.

" आंब्याच्या झाडाचा बुंधा करून एक ढोली तयार करा. तिच्यांत या बाल विधवेला बसवा. बाहेरून गवत पाचोळा पेटवा आणि बरीच धग लागल्यावर तिला बाहेर काढा. नंतर तिचें वपन करा आणि शेवटीं सहस्र ब्राह्मणांना जेवण घाला." असा शास्त्रार्थ शंकराचार्यांनीं नगर येथें १८५४ सालीं सांगितला. जोन ऑफ आर्कसारख्या कोंवळ्या मुलीला चिता पेटवून जिवंत पण जाळणाऱ्या इंग्रज लोकांच्या निर्घृणतेला आम्ही कां हसावें ? आमची उदार संस्कृति, आमचा सहिष्णु धर्म आणि आमची सात्विक मायभूमि यांची शीतळ छाया स्त्रियांना आणि अस्पृश्यांना कधींच लाभत नव्हती.

शंकराचार्यांनीं कांहीं विधवांना वपनाची आज्ञा दिली. त्यांनीं ती जुमानली नाहीं. तेव्हां शंकराचार्यांनीं नगरांतील कांहीं न्हाव्यांना बोलावून आज्ञा केली, " या बायांच्या मुसक्या बांधून त्यांचा केशभार उतरून टाका." विधवांनीं खटखटीत जबाब दिला, " ही मोगलाई नाहीं, जुलूम जबरदस्ती कराल तर आम्ही फौजदाराकडे दाद मागूं. मग आपणास येथून धडपणें बाहेरहि जातां येणार नाहीं " नवयुगाचे हे पहिले किरण डोळ्यांवर पडतांच शंकराचार्य गांगरले. विधवांवर बहिष्कार टाकून ते स्वस्थ राहिले

अडाण्यांचें शहाणपण

खुद्द आगरकराच्या तिन्ही मावन्या बालविधवाच होत्या. धर्माच्या नांवाखालीं चाललेले हे अमानुष प्रकार पाहून आगरकराच्या अंगाची लाही लाही होत असे. आतडें पिळवटून ते लिहितात, "हे दयार्द्र ब्राह्मणांनों, खासें तुमचें प्रेम! खासी तुमची दया!! आणि खासा तुमचा न्याय!!! जिवंतपणीं बायकोचें दुसऱ्याशीं बोलणें किंवा दुसऱ्याकडे पहाणें हेंदेखील ज्याला फारसें खपत नाहीं, त्याला आपल्या पाठीमागें आपल्या बायकोस आणि न्हाव्यास कोणी तरी एका खोलींत कोंडून घालून, ती गाईप्रमाणें हंबरडा फोडीत असता, व आपणांकडून होईल तेवढा प्रतिकार करीत असतां तिच्या अंगास स्पर्श करून तिचे केस वस्तऱ्यानें उतरू द्यावे यात काहींच वाटूं नये, हें खऱ्या स्त्रीप्रेमाचे चिन्ह नव्हे."

शहाण्याचें हें वेडेपण, पांढरपेशांचें हें काळें कृत्य, धर्ममार्तंडाचें हे अधर्माचरण बंद पाडण्यासाठीं खुद्द न्हावीलोकच माणुसकीच्या भावनेनें, स्वतःचें नुकसान होत असतानाहि, पुढें झाले. ता. १४ एप्रिल १८८८ सालीं मुंबई येथें चारपाचशें न्हाव्यांची सभा भरली, व विधवाचें वपन करूं नये असा ठराव संमत झाला. अडाण्याचें हें शहाणपण, मागासलेल्याचें हें पुढारलेपण इग्लंडपर्यंत जाऊन पोहोंचलें. काहीं इंग्रज स्त्रियांनीं मुंबईच्या न्हाव्यांनीं हें सदय कार्य हातीं घेतल्याबद्दल अभिनंदनाचें पत्र पाठविलें. अजूनसुद्धा ही अमानुष चाल पूर्णपणें बंद पडली आहे असें म्हणतां येत नाहीं.

शब्दांची टांकसाळ

त्यावेळीं असे नवे विचार मांडण्यास भाषेची पहिली अडचण येत असे. राजकीय किंवा सामाजिक नव्या नव्या कल्पना व्यक्त करण्यासाठीं जरूर ती शब्दसंपत्ति मराठींत त्यावेळीं नव्हती—आजहि पुरेशी नाहीं. ती निर्माण करण्याचें मोठें श्रेय आगरकर-टिळक या "एडिटोरिअल प्रोफेसर्स" किंवा "प्रोफेसोरिअल एडिटर्स" यांना आहे. आर्टिकल, बँक, कौन्सिल वगैरे शब्द इंग्रजींतून जसेच्या तसे त्यावेळीं मराठींत वापरले जात.

काहीं जरी विनोदानें "मरमन्", "व्हाल्मे", 'फाईलें', 'रेव्हरंडे' वगैरे शब्दहि दत्तक घेतले जात पण मुख्य कटाक्ष असे, तो इंग्रजी शब्दाच्या अर्थाचा वाहक असा मराठींत प्रतिशब्द बनविण्याचर अत करणात नम शब्दनिर्मितीची उसळी पण वरून भाषानियमाचें दडपण, या दोहोंच्या मध्यें सापडूनच शब्द–हीरक तयार होत असतात Order and Progress (स्थिति आणि प्रगति) Divide and rule (दुही माजवा व राज्य करा) अशा शब्दसमूहानादेखील त्यावेळीं मराठी प्रतिशब्द तयार झालेले नव्हते, ते आगरकरानीं आपल्या टांकसाळींत पाडले त्या टांकसाळींतील सारींच नाणीं आज चलनात आहेत असें म्हणता येणार नाहीं पण त्यांनीं हेतुपुरस्सर प्रयत्न केला, हें कृतज्ञतेनें आज आठवावयास हवें. लोकशिक्षण (Public Education) मृताक्षर (Dead letter) उत्क्रांति (Evolution) इत्यादि अनेक शब्द आगरकरानीं घडविले.

अलंकाराचा डौल

उपमादि अलंकार आपल्या भाषासुंदरीवर चढविण्यात आगरकर कधींहि कसूर करीत नसत. एकाद्या गायकाला शाक झाला तरी तोंदेखील ताला सुरात प्रकट व्हावयाचा, तसें आगरकरानीं डक्कन एज्युकेशन सोसायटींतील तापदायक मतभेदाचें व कलहाचें वर्णन पुढील सर्वांगीण रूपकान वर्णिलेलें आहे, "खलाशी आपआपसात तटा करू लागतील तर त्यांच्या हातात असलेलें तारूं कधींहि नीट चालावयाचें नाहीं, पण त्यांच्यात सख्य असूनहि त्या सर्वांची, विशेषत त्यातील तांडेलादि अधिकाऱ्यांची, डोक्यावर नीट नजर नसेल तर त्यावर येणाऱ्या दुर्धट संकटापासून त्यांचा निभाव लागणार नाहीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या जहाजावर नोकरीस रहाणारा प्रत्येक खलाशी व अधिकारी ससारदिग्दर्शक होंक्याच्या ज्ञान आणि नीति या दोन काम्यावर मारसी नजर ठेवून आपल कर्तव्य करील तर त्याला हवें तसलें वादळ व खडक चुकविता येऊन इष्ट बंदरीं आपलें तारूं सुरक्षितपणें नेऊन लावता येईल!"

'वृद्ध हें समाजनौकेचें भरताड होत, तरुण शिडें होत' पहिल्याशिवाय समाजात स्थिरता राहाणार नाहीं आणि दुसऱ्याशिवाय त्याला गति येणार

नाहीं." असलीं अलंकारानीं नटलेलीं वाक्यें आगरकर भराभर फेकीत जातात. " तारवास जसें सुकाणू, समुद्रपर्यटन करणारास जसें दिङ्गति निर्णायक यंत्र, सुवर्णकारास जशी निकष शिला, अंधास जशी यष्टी व इमारतीस जसा पाया तशी सामाजिक रचनेस, व्यवस्थेस व स्थिरतेस हीं तत्त्वें आहेत." अशा अलंकाराची रासच्या रास ते उभी करतात. एन्या सुधारकाला सुधारणेचा किती हव्यास असतो, हें पटविण्यासाठीं त्यानीं पुढील रूपकाची पुष्पमाला गुंफली आहे. " समुद्राला नद्यांचा, चितेला प्रेतांचा, लोभ्याला द्रव्याचा, दुर्वासाला अन्नाचा, कर्णाला दानाचा व धर्माला ज्ञातीचा." "जात करणें म्हणजे का चिखलाचें पार्थिव करून दोन घटकानीं फेकून देणें, कीं नदीला गढूळ पाणी आलें असता तिच्या काठावर वाळूत झरा उकरणें, का उन्हाळ्यासाठीं घरापुढलें अंगण खणून सारवून स्वच्छ करणें, का चार दिवसाच्या उत्सवासाठीं लव्हाळ्यानें आच्छादिलेला मंडप घालणें कीं आहे तरी काय?" असें ते विचारतात.

माळ म्हटली कीं तींत काहीं फुलें सुगंधी तर काहीं गंधहीन—आणि फुलापेक्षा हिरव्या पानाचीच गर्दी जास्त, असें घडणें स्वाभाविक असतें. त्यातहि वर्तमानपत्राची साप्ताहिक भट्टी घाईघाईनें ज्याला चालवावयाची आहे, त्याच्या लेखनात तोल, औचित्य व संयम राहणें फार कठिण असतें.

सुधारकांचें बिकट कार्य

समाजाकडे आगरकर कोणत्या दृष्टीनें पहात होते? तर " देशातील विचारी लोक हे कल्पक सुवर्णकार होत व समाज हा त्यांच्या हातीं दिलेला बेढूदार गडा होय. या गड्यावर सरकारी साहाय्य, स्वत: चा प्रयत्न वगैरे हत्यारानीं काम करून ते त्यास मोहकपणा आणितात. ज्या कामास ज्या वेळीं जें हत्यार पाहिजे असेल तें घेतलें पाहिजे."

अशा समाजामध्यें जुने विचार काढून नवीन विचार घालणें किती अवघड आहे, या आपल्या अंगीकृत कार्यातील अनुभव निवेदन करताना आगरकर म्हणतात, "गच्चून भरलेल्या व सुतळीनें तोंड शिवलेल्या गोणीचें दोन तीन टाके तोडून त्यातील दोन पायली धान्य बाहेर काढल्याशिवाय ज्याप्रमाणें त्यात नवीन धान्य साठविणें शक्य नसतें, त्याप्रमाणें वेड्या-

वाकड्या विचारानीं ज्याच्या मनांतील तिळनतिळ जागा व्यापून टाक आहे, त्याच्या मनातील वतनदार होऊन बसलेल्या कांहीं विचारास हुसः लावल्याशिवाय तेथें नवीन विचाराची डाळ मुळींच शिजत नाहीं!"

सनातनी समाज सत्याच्या सूर्यापुढें जाण्यास कसा भितो हें सांगण साठीं आगरकरानीं पुढील दोन मार्मिक दाखले दिले आहेत.

' एखाद्या दिवाळखोर कर्जबाजाऱ्यास ज्याप्रमाणें आपल्या प्राप्ती आकडा आपल्या खर्चाच्या आकड्याशीं ताडून पाहण्याचें धैर्य होत नाः किंवा ज्याची जीवितांशा फार प्रबळ झाली आहे त्याना आपल्या रोगा चिकित्सा सुप्रसिद्ध भिषग्वर्याकडून करवत नाहीं, त्याप्रमाणें श्रद्ध धार्मिकास आपल्या धर्म-समजुती व त्यावर अवलंबणारें आचार य बुद्धिवादाच्या प्रखर मुशींत घालण्याची छाती होत नाहीं."

शास्त्रीय चिकित्सा

त्याची बुद्धि चिकित्सक असल्यानें वर्गीकरण करून आपलें विचे ते मुद्देसूद करीत. त्यांचीं दोन उदाहरणें पहा:—

" विचार करणारे, उपभोग घेणारे व काम करणारे असे जे साम्र काळीं प्रत्येक देशात तीन ठळक वर्ग दृष्टीस पडतात, ते कायमचे नव्ह हळूहळू प्रत्येक व्यक्तीस विचार, उपभोग आणि काम हीं सम प्रमाण करावीं लागून, सान्याच्या सुखानुभवाची इयत्ता सारखी होत जाण आहे, व जों जों ती तशी होत जाईल तों तों खरी उन्नति होऊं लागेल

" केवळ नियामक उद्योग करणाराची संख्या अगदीं अल्प अस थोडासा नियामक व पुष्कळ उत्पादक उद्योग करणाराची मोठी संख्या देशात असते, तो विशेष सुखी असतो. अमलदार वाजवीपेक्षा अधि झाल्यानें उत्पादक रयतेचें दोन प्रकारानीं नुकसान होतें. एक त्यां पगारासाठीं तिला आपल्या प्राप्तीचा बराच वाटा द्यावा लागतो. दुस त्याच्या जुलुमामुळे केलेले उत्पन्न आपल्या हातीं लागेल किंवा नाहीं अश विषयीं तिला संशय येऊं लागतो, व या दोन कारणामुळे उत्पन्न करण्या इच्छा मंदावते आणि तसें झालें म्हणजे सर्वांचेंच नुकसान होतें. ह परिणाम सरकारी अमलदाराशिवाय इतर प्रकारचे अनुत्पादक ले

वाढल्यानेंहि होतो फाजील धर्माधिकारी, फाजील नीतिप्रसारक, फाजील शिक्षक फाजील असते, फाजील लेखक (पत्रकर्ते, पुस्तककर्ते वगैरे) फाजील वकील, फाजील राज्यकारस्थानी, या सर्वांच्या फाजीलपणात म्हणजे त्यांची वाजवीपेक्षा संख्या ज्यास्त होण्यात कष्टाळू रयतेचा पार तोटा आहे."

संगमरवरी राजवाडा

चिपळूणकर, केळकर किंवा परांजपे यांच्याप्रमाणें आपल्या वाङ्मयाची मूर्ति कलाकुसरीनें सावकाश व नारकाईनें घडविण्याइतकी फुरसत व स्वस्थता आगरकरांना फारशी लाभली नाहीं देहात दमा, कार्यात कलह आणि समाजाचा ससेमिरा—अशा भुग्यानीं पोखरलेले असूनहि आगरकर उत्साही, आनंदी व विनोदीहि असत त्या त्यांच्या उत्साहाचें, आनंदाच व विनोदाचें प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्यसृष्टींत मधूनमधून पडलेलें आढळतें त्यामुळें संध्याकाळीं सूर्याचे सोनेरी किरण पडल्यामुळे शोभिवंत दिसणाऱ्या संगमरवरी राजवाड्याची चारुता आगरकरांच्या साहित्यसृष्टीला लाभलेली आहे "इंग्रजी राज्याची उलट बाजू" या लेखात त्यांनीं केलेलें मुंबा पुरीचें भरघोस वर्णन "रागिणी"सारख्या कादंबरीलाहि सहज साधणारें आहे. त्यातील काहीं भाग पहा —

"मुंबई शहराचा अफाट विस्तार, राजवाड्यांच्या तोडीच्या तेथील मोठमोठ्या खाजगी व सरकारी हवेल्या, आपआपल्या कामावर जाणाऱ्या सरकारी व खानगी नोकरांची, घड्याळाकडे पहात, कमी अधिक होणारी पायांची चाल गिरण्यांच्या चिमण्यांतून निघणाऱ्या काळ्या धुराचे लोळ आणि इमारतींच्या उदरात चाललेली मोठमोठ्या यंत्रांची गडबड सध्या काळच्या सुमारास विजेच्या दिव्यांचा, ग्यासच्या दिव्यांचा, व साध्या दिव्यांचा जिकडे तिकडे लखलखाट, सर्व दिवसभर नभाचें आक्रमण करून भागलेला रवि पश्चिम समुद्रात स्नान करण्यासाठीं क्षितिजावर येऊन ठेपला असता, समुद्राच्या काठीं त्याच्या समांतर किरणात हवा खाण्यास व सहल करण्यास गाड्यातून, घोड्यावरून व पायानीं जातयेत असलेलीं हरएक जातीचीं व पदवीचीं सडीं किंवा सवत्स स्त्रीपुरुषें, अनेक कारणास्तव, अनेक

देशातून आलेल्या अनेक प्रकारचे पेहराव करणाऱ्या, अनेक पद्धतींच्या लोकांचे जागोजाग दृष्टीस पडणारे थवे ”

सुधारणेच्या मर्यादा

'सुधारकाच्या' पहिल्याच अंकात आगरकरांनीं हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा जो बहुरंगी चित्रपट विणला आहे, ता कोणाचेहि नेत्र व चित्त वेधून घेणाराच आहे. आमचें जीवन खुंटलेलें आहे—लाकडासारखें किंवा हाडकासारखें निर्जीव झालेलें आहे त्याची ठसठशीत जाणीव देऊन त्या " शिलावस्थे "तून बाहेर पडण्याचा मार्ग आगरकरानीं पहिल्याच लेखात सांगितला आहे तो असा—' मूळ प्रकृति म्हणजे भारतीय आर्यत्व न सोडता पाश्चिमात्य नवीन शिक्षणाचा व त्याबरोबर ज्या नवीन कल्पना येत आहेत त्याचा आम्हीं योग्य रीतीनें अंगीकार करीत गेलों तरच आमचा निभाव लागणार आहे " ' तुमचें ध्येय काय ? " असा प्रश्न कोणी केला तर आगरकर उत्तर देत ' मनुष्यतेच ऐहिक सुखवर्धन " देव परलोक, भुतेंखेतें, श्राद्ध जातिभेद सोवळेंओवळें, अदृष्ट इत्यादि साऱ्या कल्पना झूट आहेत असें आगरकराना वाटे. मानव–जातीचें इहलोकच कल्याण साधावें आणि त्यासाठीं भौतिक ज्ञानाचा व बुद्धिवादाचा प्रसार करावा असें त्याचें जीवित–ध्येय होतें तें त्यानीं आपल्या तळमळीच्या शब्दानीं व्यक्त केलें आहे ते म्हणतात, " स्वभूमींत, स्वलोकात स्वधर्मांत आणि स्वाचारात राहून, अविचारी व अज्ञान देशबांधवाच्या निंदेस किंवा छळास न भिता, त्याच्याशीं कधीं भांडून, कधीं लाडीगोडी लावून, अथवा सामर्थ्य असल्यास कधीं त्याना दटावून त्याची सुधारणा करणें यातच खरी देशप्रीति, खरी बंधुता, खरा देशाभिमान, खरें शहाणपण व खरा पुरुषार्थ आहे "

भाषेंतील आवेश

आवेश व ओज हे गुण तर आगरकराच्या लेखनात प्राणवायुसारखे सदैव संचरत आहेत शनिवारवाड्याच्यापुढील उच्च व्यासपीठावरच जणु काहीं उभे राहून समोर बसलेल्या सहस्रावधि स्त्रीपुरुषाना उद्देशून एकादें जाहीर भाषण ते तळमळीने करीत आहेत असा भास त्याचे लेख वाचताना होतो.

' जावबहो ! ' अशीं संबोधनें ते मधूनमधून योजितात आणि ' यामुळें होत काय कीं ', ' तात्पर्य काय कीं ' म्हणजे काय कीं ', ' तेव्हां लक्ष्यांत काय गोष्ट ठेवावयाची कीं '-असे सहज बोलण्याचे वाक्प्रचार पुष्कळच आढळतात. लेखाचीं नांवेंहि ' हिंदुस्थान देश ठार बुडाला हो ठार बुडाला ! ' अशीं आवेशपूर्ण आहेत ' राम्त गोष्टीस भितो कोण ? ' किंवा ' होऊ द्या तर दोन हात ' या लढाऊ मथळ्यावरून आगरकरांची निर्भय वृत्ति ध्यानीं येते.

अंतःकरणाची कोमलता

वीराप्रमाणेंच करुणरसहि त्यांच्या लेखनांत मधून मधून आढळतो. समाजांतील दुष्ट रूढींमुळें अडाणी स्त्री-पुरुषांचे जे अनन्वित हाल होतात ते पाहून त्यांचें अंतःकरण पिळवटून जात असे. खुल्या पिळलेल्या सतारींतून जसे बोल निघावेत, त्याप्रमाणें त्या पिळवटलेल्या अंतःकरणांतून आर्त उद्गार बाहेर पडत. बालवधूंची विधवांची, अस्पृश्यांची अनुकंपनीय स्थिति आगरकर मोठ्या हलनारपणें रेखाटीत. त्यांतहि विधवांच्या केशवपना-सारख्या राक्षसी रूढीचे शोचनीय परिणाम वर्णितांना त्यांच्या लेखणींतून करुणरस पाझरत असे. प्रो. केरुनाना छत्रे किंवा चिं. वामनराव आपटे यांच मृत्युलेख लिहितांना तर त्यांच्या कोमल अंतःकरणांत कारुण्याच्या ऊर्मिच उसळत होत्या असें दिसते. स्वतःसंबंधीं मधूनमधून त्यांनीं काढलेले प्रांजळ उद्गार हे तर वाचकांच्या अंतःकरणाची कालवाकालव करणारेच आहेत. ' महाराष्ट्रीयास अनावृत पत्र " या लेखांत त्यांनीं आपलें निष्कलंकित अंतःकरण जणू फाडूनच दाखविलें आहे ! एखाद्या कांचेच्या कपाटांत मानवी शरीराचा सांगाडा ठेवतात तसें या लेखाच्या तानदानी पेटींत आगरकरांचें सरळ व कोमल हृदयच ठेवलेलें दिसतें.

प्रांजळ मनोवृत्ति

वज्रासारख्या कठोर अशा ह्या ध्येयवादी व सत्यनिष्ठ महात्म्याचें मन फुलाप्रमाणें कोमल होतें. त्यांनीं लिहिलेल्या या " अनावृत पत्रांत " ते आर्जवाच्या व अजिजीच्या भाषेत कळवळून लिहितात, " ज्याला व ज्याच्या निरपराधी स्त्रीला शिव्यांचा व शापांचा प्रचंड भडिमार एक-

सारखा सोसावा लागत आहे आणि अत्यंत ममताळू व पूज्य आताचाहि दीर्घ रोष ज्यानें आपणावर करून घेतला आहे—अशा मनुष्याच्या लेखात कितीहि प्रमाद होत असले व केवढीहि कटुता असली, तरी ते समजस मनुष्याच्या स्वल्प आदरास, निदान थोड्याशा अनुकंपेस तरी पात्र झाले पाहिजेत." किती प्राजळ हें मन! किती नम्र ही वृत्ति!! ती पाहून कोणाहि सहृदय माणसास गहिंवर आल्याशिवाय रहाणार नाहीं. आपल्या डोळ्यातील कृतज्ञतेचे अश्रु तसेच ठेवून तो आगरकराना असें आश्वासन देईल कीं, "अहो, थोडीशी अनुकंपाच काय पण आदरभाव–आणि तोहि अपार आदरभाव–आमच्या चित्तात आपल्याबद्दल साठविलेला आहे-आपल्याला शतश प्रणाम!!"

प्रा. परांजपे : : : १

कांहीं कवि देशभक्त असतात तर कांहीं देशभक्त कवि असतात, पण देशभक्ति व काव्यशक्ति ह्यांचा उत्कर्ष ज्यामध्यें झाला अशीं माणसें विरळा. अशा विरळ विभूतींपैकीं प्रा. शिवरामपंत परांजपे हे होत. "विद्वत्तेच्या अकावरतीं देशभक्ति खेळते." हें वर्णन ज्या थोड्या महाराष्ट्रीयांस शोभून दिसतें, त्यांपैकीं शिवरामपंत हे एक होत. विद्वत्त्व व कवित्व ह्यांच्यामध्यें छत्तिसाचा आकडा असतो असें म्हणतात, पण शिवरामपंतांच्या साहित्यांत हे दोन्ही गुण मित्राप्रमाणें हातांत हात घालून चाललेले दिसतात. आणि त्या दोन्ही गुणांचा प्राण आहे एकच—व तो म्हणजे प्रखर स्वातंत्र्य-लालसा. विद्वत्ता, कवित्त्व व राष्ट्रप्रेम या गुणांचा त्रिवेणी—संगम शिवरामपंतांच्या साहित्यांत झालेला आहे.

स्वातंत्र्याची स्तोत्रें

" हे लेख म्हणजे स्वतंत्रतेच्या अमृताचे झरे आहेत. स्वतंत्रता-देवीचीं मंदिरें आहेत, स्वातंत्र्य लक्ष्मीचीं तीं पावन स्तोत्रें आहेत. " अशी प्रशंसा शिवरामपंतांनीं इटालीचा देशभक्त मॅझिनी ह्याच्या लेखाची केलेली आहे त्याच शब्दांनीं कोणा मराठी लेखकाची प्रशंसा करणं शक्य असेल, तर तो लेखक म्हणजे शिवरामपंत परांजपे हेच होत ! " अंगात स्फातंत्र्याचा संचार करून देणारे महामंत्र " असे प्रतिभेनें नहरलेले व स्वातंत्र्य प्रेमानें रसरसणारे सुमारें एक सहस्र लेख शिवरामपंतांनीं लिहिले

शिवरायाची स्फूर्ति

काव्य-देवता व स्वातंत्र्य-देवता ह्या उभयतांचे वरदहस्त आपल्या शिरावर घेऊनच शिवराम महादेव परांजपे ता २७ जून १८६४ रोजीं *जन्मास आले. रत्नागिरी जिल्ह्यातील महाड हं त्यांचे गाव ! वडिलांना* तीन रुपये पगाराची नोकरी, पुढें वकिलीचा अभ्यास त्यांनीं केला चित्रकला व मूर्तिकला याची वडिलांना आवड शिवरामपंतांचं बालपण गरिबीच्या झोपटात गेलें पण शिवरायाचा रायगड त्यांच्या हृदयात देशप्रेमाची दौलत उधळून देत होता मराठीच्या शिवाजी"चाहि सहवास त्यांना लहानपणीं घडला १८७८ सालीं ते रत्नागिरी येथील हायस्कुलात गेले त्यावेळीं तेथें विष्णुशास्त्री चिपळूणकर शिक्षक होते व शिक्षक राहून ' निबंधमाला " चालवीत होते. पुढं शास्त्रीबुवानीं सरकारी नोकरीची रुपेरी बेडी ताडकन तोडली आणि ते पुण्यास गेले तेव्हा त्यांच्या पाठो पाठ जे विद्यार्थी रत्नागिरीहून पुण्यास गेले, त्यापैकीं शिवरामपंत हे एक होत मॅट्रिकच्या परीक्षेनें त्यांना एकदा अपयशाचा तडाखा दिला पण त्याचा वचपा त्यांनीं पुढील वर्षीं भरून काढला १८८४ साली ते मॅट्रिक झाले—संस्कृतातील जगन्नाथ शंकर शेट" ही बहुमानाची शिष्यवृत्ति पटकावून त्या परिक्षेत उत्तीर्ण झाले

लो. टिळकांचें शिष्यत्व

बालपणीं जसा शिवरायाचा संस्कार त्यांच्या भावनांवर घडला, माल-

वाराचा प्रभाव जसा बुद्धीवर पडला, तसा हॅायस्कूलमध्यें शिक्षण घेत असताना टिळक आगरकराच्या त्यागाचा व ध्येयवादाचा ठसा त्यांच्या मनावर उमटला. कॉलेजचे पहिलें वर्ष त्यांनीं फर्ग्युसनमध्यें काढलें. पण पुढें ते डेक्कन कॉलेजमध्ये गेले. तेथें संस्कृत व इंग्रजी ह्या भाषांतील काव्याचें आकंठ पान त्यांनीं केलें. स्वतः काव्यहि ते रचीत. १८९० सालीं ते बी. ए. झाले आणि " दक्षिणा फेलो " त्यांना नेमण्यांत आलें. ' भामिनी विलास ' ह्या ग्रंथाचें भाषांतर त्यांनीं केलें. १८९५ सालीं ते एम्. ए. झाले–" झाला " वेदान्त पारितोषिक संपादन करून त्यांनीं शिक्षणाचें शिखर गाठलें. ह्या पारितोषिकाचे ९०० रु. त्यांना मिळाले. ते सर्व त्यांनीं आपल्या आईच्या चरणीं वाहिले. त्यांची मातृभक्ति निःसीम होती. पण मातेचें अत्यदर्शन त्यांना अंतरलें. त्यांच्या परीक्षेंतील यशामुळें प्रोफेसरीची नोकरी त्यांच्याकडे चालत आली. १८९६ सालीं ते ' महाराष्ट्र कॉलेजांत ' प्राध्यापक म्हणून काम करूं लागले.

लोकसेवेचा श्रीगणेशा

लो. टिळकांच्या मार्गानेंच परांजपे जात होते. 'सार्वजनिक सभेचे' चिटणीस म्हणून ते काम करूं लागले. रायगडावरील शिवाजी उत्सवांत आणि पुण्यांतील गणेशोत्सवांत त्यांचीं भाषणें गाजूं लागलीं. लो. टिळकांनीं सुरू केलेल्या ह्या दोन्ही उत्सवांत भाग घेऊन ते जनता जागृति करूं लागले. देशभक्ति व प्रोफेसरी दोन्ही सांभाळणं कठीण आहे असें दिसताच त्यांनीं प्रोफेसरीचा पाश झुगारून दिला. 'सार्वजनिक सभे'तर्फे ठाणें-अलिबाग जिल्ह्यांत दुष्काळी जनतेस मदत करण्यासाठीं ते हिंडूं लागले. त्यांतूनच त्यांची ' रुढी फोडणाराची गोष्ट ' निघाली. इंग्रजांचें राज्यच येथून हाकललें पाहिजे आणि संपूर्ण स्वातंत्र्य आपण मिळविलें पाहिजे असे विचार त्यांच्या अंतःकरणांत पेटूं लागले, आणि ते विचार प्रगट करण्यासाठीं त्यांनीं एक प्रभावी साधनहि निर्माण केलें तें म्हणजे " काळ " हें साप्ताहिक ! ता. २५ मार्च १८९८ रोजीं पाडव्याच्या मुहूर्तावर ' काळ ' पत्राचा पहिला अंक निघाला आणि महाराष्ट्राच्या तरुण हृदयांतून विजेचा संचार होऊं लागला.

दर शुक्रवारीं ताजा 'काळ' घेण्यासाठीं उत्सुक वाचकाच्या रागा कचेरी-पाशीं पहाटेपासून लागू लागल्या.

'काळा'ची लोकप्रियता

"..लोकात दृढमूल व रूढ झालेल्या कित्येक राजकीय कल्पनाच्या उच्छेदनासाठींच 'काळ'चा जन्म आहे." अशी रोखठोक प्रतिज्ञा 'काळ' कर्त्यानीं जाहीर केली. "लोकाचे खरे विचार आम्ही खऱ्या शब्दानीं लिहितों" असे "काळ" कर्ते गजावून सागतात. प्रौढ भाषा, तेजस्वी विचार, काव्यमय शैली व स्वातन्त्र्याचा निर्भय पुरस्कार ह्या गुणा-मुळें 'काळ' पत्र छापाच्यानें लोकप्रिय झालें—तरुणाच्या उड्या त्यावर पडत स्वातन्त्र्यवीर सावरकरासारख्या युवकाना तर 'काळा'पासूनच *स्फूर्ति मिळाली. त्याच्याच काय पण "तीन पिढ्याच्या राजकीय जीवना-*वर क्रान्तिकारक ठसा" उमटविण्याची कामगिरी 'काळा''नें केली अशी साक्ष वे सावरकर देतात प्रारभीं 'काळा'चे वर्गणीदार ६०० होते, ते सहा वर्षांत १२ हजार झाले आणि १९०८सालीं तर तो आकडा २२ हजारावर गेला.

जिवंतपणीं मृत्यु !

लोकमान्याच्या 'केसरी' व शिवरामपताचा 'काळ' ह्या गुरु शिष्याच्या वृत्तपत्राची जणू शर्यतच लागली होती आकाशातील गुरु शुक्राच्या युतीनेंच तेज त्या वेळीं महाराष्ट्रात पसरत होतें टिळकाच्या लेखनाला व्यावहारिक विचाराची मर्यादा पडे, पण शिवरामपताच्या कल्पनेला अतरिक्षापर्यंत उड्डाण करण्यास मोकळीक ! सशस्त्र क्रान्तीचाही पुरस्कार ते पर्यायानें करीत गुप्त मडळ्या स्थापून, बॉम्ब–पिस्तुलें जमवून, स्वराज्यप्राप्तीसाठीं कष्ट करण्याची ज्वलत प्रेरणा ते आपल्या लेखातून देत सरकारच्या अन्यायावर ते आपले वक्रोक्तीचे वज्र चालवीत. कधीं पौराणिक दाखले देऊन तर कधीं उपरो *धिक भाषा वापरून, हे सरकारच्या अग्नाची लाही लाही करण्यासारखी* टीका करीत. त्याचें 'काळ' पत्र सरकारच्या डोळ्यात सलू लागलें,

डोक्यात भ्रमूं लागलें, हृदयात खुपूं लागलें आणि म्हणून १९१० सालीं सरकारनें तें बंद पाडलें—"काळांतील निवडक निबंधाचीं" पुस्तकें त्यानीं जप्त केलीं. त्यावेळीं आपल्याला किती दारुण दुःख झालें हें शिवरामपत पुढील शब्दानीं सांगतात, "देहान्त प्रायश्चित्ताची शिक्षा देऊन-सुद्धा मला जितका धक्का बसला नसता, तितका सरकारनें माझा प्रतिप्राण असणारें दहा वर्षांतलें वाङ्मय जप्त करून दिलें व हाच माझा तरुणपणचा जिवंत मृत्यु होय!!"

वाणीचा विलास

वाळल्या गवताच्या गंजीमागून गंजी पेटनीत जावें, त्याप्रमाणें शिवरामपंत लोकाचीं मनें परक्या सरकारविरुद्ध धडाडून पेटवीत होते. त्या कामीं त्याना त्याच्या लेखणीइतकाच त्याच्या वाणीचाहि उपयोग होत असे. "हजारात एक" (वक्ता दशसहस्रेषु) शोभावा असा तो "बडा वक्ता" होता. मोहक मुद्रा, मधुर स्वर, मनाजिंकी भाषाशैली, प्रसन्न प्रतिभा आणि जळजळीत स्वातन्त्र्यलालसा ह्या गुणामुळें त्याचें भाषण श्रोतृवर्गाला मोहित करी, अंकित करी, देहभान विसरायास लावी. दोन-दोन, तीन-तीन तास ते आपल्या व्याख्यानाच्या विमानातून श्रोत्याना उंचउंच आकाशातून हिंडून आणत. खरोखर त्याच्या जिव्हाग्रावर देवी सरस्वतीच नृत्य करीत असे. त्याच्या आवाजाच्या चढ-उताराबरोबर श्रोत्याचीं हृदयें वर-खालीं होत असत आणि आवाजाच्या कपाबरोबर तीं कंपित होत. ते अभिनय असा फारसा करीत नसत. पण भाषणाचे शेवटीं शेवटीं ते आपलें बोट वरवर नेत आणि त्यासरशीं श्रोत्याचीं अतःकरणेंहि वरवर जात. आपण व्याख्यान ऐकत आहोत ह्याचें मुळीं भानच श्रोत्याना न रहावें, इतके ते त्याना मन्त्रमुग्ध (मेस्मेराईज) करीत. काहीं काळ तर त्यानीं, सरकारचा निर्बंध चुकविण्यासाठीं, व्यासपीठावर बसून, महाभारताची पोथी पुढें ठेवून पुराणेंहि सांगितलीं—पण तीं अशा खुबीनें कीं, श्रोत्याना द्रौपदीच्या ठायीं भारतमाता दिसावी आणि तिचें वस्त्रहरण करणाऱ्या दुःशासनाच्या जागीं जुलमी इंग्रज अधिकारी

खडा व्हावा. शिवरामपंतांचें पुराण असो, भाषण असो,—लोकांची अलोट गर्दी लोटावयाचीच !

वाढदिवसाचा सत्कार !

शिवरामपंतांचें हें दुहेरी तेज परक्या सरकारच्या जुलमी डोळ्यांना सहन होईना. त्यांनीं तें तेज कोंडून ठेवण्यासाठीं शिवरामपंतांना ता. १९ जून १९०८ रोजीं अटक केली आणि मुंबई येथें खटला भरला. आपला तेजस्वी शिष्य व देशभक्त सहकारी संकटात सापडल्याची वार्ता कळताच लो. टिळक नाशिकाहून तडक मुंबईस धावत गेले आणि तेथें शक्य तें सर्व साहाय्य त्यांनीं त्यांना दिलें. ता. २७ जूनचा दिवस उजाडला. शिवरामपंतांचा तो ४४ वा वाढदिवस. त्यानिमित्त त्यांचा कोणता सत्कार–समारंभ झाला? पारतंत्र्यांत राष्ट्रभक्तांचा व्हावयाचा तोच ! राजद्रोहाचा खटला सुरु झाला. १९ महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा त्यांना ठोठावण्यात आली. पुढें लवकरच टिळकांवरहि ती घोरपड सरकारनें टाकली. ता. ५ ऑक्टोबर १९०९ रोजीं शिवरामपंत तुरुंगातून सुटले. लोकांनीं त्यांचा जयजयकार केला. मुंबईत तर त्यांची गाडी माणसांनीं ओढली ! पण शिवरामपंतांनीं लोकांना सांगितलें, " खरा आनंद टिळक बंधमुक्त झाल्यानंतरच होणार आहे." टिळकांविषयीं त्यांच्याठायीं गाढ गुरु–भक्ति होती.

शारदेच्या दरबारांतील मानकरी

साहित्याच्या क्षेत्रांतील मान–सन्मान शिवरामपंतांना साहजिकच लाभले. नाट्य–संमेलन, शारदोपासक–संमेलन इत्यादि सभा–परिषदांचें अध्यक्षस्थान त्यांना सहजच मिळालें. १९२९ सालीं बेळगाव येथें जें साहित्यसंमेलन भरलें, त्याच्या अध्यक्षपदाचा मुगुट त्यांच्या शिरावर ठेवण्यात आला. १९२० सालीं त्यांनीं "स्वराज्य" नांवाचें साप्ताहिक सुरु केलें. त्यांतून गांधीवादाचा प्रचार ते करीत. टिळक–विद्यापीठांत प्राध्यापक म्हणूनहि त्यांनीं काम केलें. १९२२ सालीं मुळशी सत्याग्रहांत भाग घेऊन सहा महिन्यांचा तुरुंगवास त्यांनीं पुनः भोगला.

अखेर तो घातक 'शुक्रवार' आला! ता. २७ सप्टेंबर १९२९ रोजीं हा प्रतिभासंपन्न वक्ता व तेजःसंपन्न लेखक "काळ" वश झाला. त्यांचे "काळातील निबंध" ३६ वर्षांनतर स्वराज्य-सरकारनें बंधमुक्त केले आहेत. त्याशिवाय मानाजीराव, पहिला पांडव इत्यादि नाटकें व विंध्याचल, गोविंदाची गोष्ट वगैरे कादंबऱ्याहि त्यांनीं रचिल्या आहेत. "कालिदासानें न लिहिलेलें नाटक," "सूर्याच्या गैरसोयी" इत्यादि त्यांचीं छोटीं पुस्तकें तर केवळ गद्यकाव्यच होत.

वीज कडाडली!

'काळ' जन्मास आला तोच मुळीं भयंकर परिस्थितींत! पारतंत्र्याचे चटके तर सर्व देशाला सतत बसत होतेच पण 'काळा'च्या जन्मापूर्वीं वर्ष दीडवर्ष महाराष्ट्र प्लेग व दुष्काळ ह्यांच्या वणव्यानीं भाजून निघाला होता. प्लेगच्या धामधुमींत गोऱ्या सोल्जिरानीं लोकांचा इतका अमानुष छळ केला कीं रँड नावाच्या सरकारी अधिकाऱ्याचा खून ता. २२ जानेवारीं १८९७ रोजीं झाला. मग तर काय? सरकार पिसाळलेंच. लो. टिळकांना १८ महिन्यांची सक्तमजुरीची शिक्षा त्या वर्षीच्या सप्टेंबर महिन्यात झाली. द्रविड-बंधूंचे खून झाले, चापेकर बंधू फासाकडे ओढले गेले. सारे महाराष्ट्रीय लोक "दे माय धरणी ठाय" म्हणू लागले. अशा वेळीं स्तंभातून गुरगुरणाऱ्या नारसिंहाप्रमाणें निर्भयतेचा व सूडाचा आवाज काढण्यास एकटा 'काळ'च पुढें सरसावला. दडपशाहीच्या काटेरी कुंपणातूनहि मार्ग काढीत शिवरामपंत लोकांना धीराची व आगेची साथ देत होते. 'काळा'च्या पहिल्याच निबंधात काळाचें सामर्थ्य वर्णन करतां करतां शिवरामपंत आवेशानें लिहितात,

"रावणानें सीतेला चोरून नेलें आणि दुःशासनानें द्रौपदीला भर सभेंत नग्न करण्याचा प्रयत्न केला, त्यावेळीं रामाच्या आणि भीमाच्याहि आर्धी मोठ्यानें गर्जना करून 'सूड! सूड!' हे शब्द रान ओरडलां. हिरण्यकशिपूचें पोट ह्यानेंच फोडलें, बळीचें डोकें यानेंच ठेचलें, आणि रावणाचे गळेहि यानेंच कापिले."

सत्याचा निर्भय प्रसार

शिवरामपंताच्या लेखनांत अशी निर्भयता असे, कारण त्यांच्या अंतःकरणात निःस्पृहता होती. ते कोणाचेहि अंकित नव्हते, मिंधे नव्हते. त्यांनी आपल्या आयुष्याचेंच धोरण असें ठेवलें होतें कीं, "खरें असेल तेंच बोलावें. उदात्त असेल तेंच लिहावें. उपयोगी असेल तेंच शिकवावें. देशाचें हित ज्यात असेल तेंच करावें आणि परमेश्वराचें जें सत्यस्वरूप असेल तेंच चिंतीत जावें."

"एका परमेश्वराची भीति बाळगावयाची आणि एका स्वातंत्र्याची चिंता वहावयाची हेंच शिवरामपंताच्या जीवनाचें ध्येय. त्यांच्या 'काळ' पत्राला सरकारी खटल्यात गोवणारा लेख मुंबईच्या 'टाइम्स' पत्रानें लिहिला असताना त्यांनी जें 'हृदयाविष्करण' केलें, ते अत्यंत हृदयस्पर्शी आहे. त्यात त्यांच्या निर्मल अंतःकरणाचें स्वच्छ प्रतिबिंबच पडलेलें आहे. अजूनहि आपण लो. टिळकांचे नम्र शिष्य आहों असें सांगून परांजपे लिहितात—

"आपल्या देशाला परम पावन आणि अत्यंत आवश्यक अशीं सत्य मतें प्रतिपादन करताना आम्हीं कोणत्याही मानवी साहाय्याची आशा धरलेली नाहीं! या सत्य-मत-प्रसाराच्या कामी आमच्यावर लहानमोठी, बरी-वाईट कोणतीहि संकटें आलीं तरी त्यातून आम्हाला सोडविणारा आमचा परमेश्वर पूर्ण समर्थ आहे! आमचा वकील परमेश्वर! आमची पी परमेश्वर! आमचा जामीन परमेश्वर आणि आम्हाला संकटातून सोडविणाराहि परमेश्वरच!"

पारतंत्र्याचा तिटकारा

पारतंत्र्याच्या वेदना शिवरामपंतांना 'विंचू चावल्याप्रमाणें' होत आणि त्या वेदना नानारूपांनीं त्यांच्या वाङ्मयातून व्यक्त होत. कोणी कुस्ती जिंकलेली असो कीं कोणी सनई वाजवीत असो, कोठें घोड्याच्या शर्यती असोत या कोठें बैलगाडी खड्ड्यांत पडलेली असो, त्या सर्वांवर लिहितांना शिवरामपंत आपल्या राष्ट्राच्या पारतंत्र्याची आठवण दिल्याशिवाय लेख संपवीतच नाहींत. ते आंब्याच्या झाडाला विचारतील, देशाच्या स्वातंत्र्या-

बद्दल आणि पिंजऱ्यातील पोपटाला गोष्टी मागतील स्वातंत्र्याच्याच. " तूं पिंजऱ्यात सांपडलास म्हणून मी तुला नीच किंवा अधम म्हणत नाहीं पण तू पिंजऱ्यात कोंडला गेला असूनहि नाचतोस आणि उड्या मारतोस म्हणून तू नीच आणि अधम आहेस." असें ते पोपटाला—आणि त्याच्या द्वारें पारतंत्र्यात सुख मानणाऱ्या लोकांना—बजावतात. इंग्रज सरकारच्या नोकरींत गर्क झालेल्या ऐषआरामी व्यक्तींचें शब्द-चित्र त्यांनीं अनेक निबंधात मोहक पण भेदक वाणीनें काढलें आहे. 'भोंवरीचें फूल' या छोट्या पण छानदार लेखात ते म्हणतातः—" त्या भोंवरीच्या फुलाचा झेंडलोबा करून 'झेंडलोंबाच्या रे गोंडलोबा,' हें गाणें म्हणत मी त्याच्या-भोंवतीं लहानपणीं नाचत असें, त्या वेळेस मला किती सुख होत असे ! आणि आतांहि मी साहेब लोकांच्या भोंवतीं अक्षयीं नाचतों आहें आणि 'झेंडलोबाच्या रे गोंडलोबा ' ह्याच्याइतकींच अर्थरहित आणि वेडगळ अशीं त्याचीं गाणीं गात आहें. तरी पण दोहोंतल्या सुखदुःखात केवढें तरी मोठें अंतर हें ! "

टीकेचा सडेतोडपणा

अशा कितानवाल्या व पैकेवाल्या खुशालचेंडूवर कधींकधीं ते उघड टीकेचें सरळ हत्यारहि चालवीत. वक्रोक्ति किंवा उपहास यांचा आड-पडदा न धरतां ते ऐदी श्रीमंतावर कडाडून लिहितात—' एकेक जण बसल्या बैठकीला शमर शमर रुपयाच्या दारूच्या बाटल्या रिकाम्या करून टाकतो जणूं काय जगात भुकेनें तळमळत पडलेला कोणी माणूस नाहींच. कोणी हजारो रुपये किमतीचा झगा नेसतात किंवा शाल पांघरतात, जणूं काय जगात थंडीनें हातपाय वाकडे झालेला कोणी मनुष्यच नाहीं. कोणी हस्तिदंती दांडा सोन्यानें मढवून त्यावर हिरे बसविलेली छत्री आपल्या एकट्याच्या हातात धरतो, जणू काय जगात सूर्याच्या तापानें करपणारा आणि पोळणारा कोणी मनुष्य नाहींच."

साहेबांची धुंकी झेलण्याच्या वृत्तीवर टीका करण्यासाटीं चित्राचा आधार शिवरामपंतानीं घेतला आहे. ते म्हणतात,

" आपल्या देवळांत किंवा घराच्या देवघरात किंवा रंगमहालात खुद्द साहेबांनीं येणें हें जितकें आपल्याला गैरशिस्त वाटेल, तितकेंच त्यांचें चित्र तेथें असणें हें वाटलें पाहिजे. मन उदात्त करणें हा जर चित्रांचा एक उपयोग असेल, तर साहेब खुर्चीवर बसलेले व आपण त्यांच्या खुर्चीमागें उभे राहिलेले असल्या चित्रांनीं मन उदात्त कसें होणार?"

सरकारी नोकरीचा पट्टा गळ्यात अडकवून एट मिरविणाऱ्या अधिकाऱ्यांची रेवडी शिवरामपंतानीं 'विद्यासाठीं कटशोप' या कथेत किती मौजेनें उडविली आहे! आगगाडीच्या सर्व्हंटस्'चे डब्यात बसण्यासाठीं धावपळ करणाऱ्या व साहेबाच्या एकेक लाथेसरशीं आपला नोकरपणा सिद्ध झाल्याचा आनंद मानणाऱ्या चपराश्याची गुलामी थादल पहाताना वाचक हसूनहसून बेजार होतो आणि हसता हसता गुलामी वृत्तीवर सतापत जातो.

अंतःकरणाची तळमळ

परतंत्र झालेल्या आपल्या मायभूमींतील प्रत्येक वस्तु परक्याच्या सुखासाठीं कशी वापरली जात आहे, हें सांगताना शिवरामपंत तळमळून म्हणतात " हीं शेतें दुसऱ्याच्याकरिता पिकत आहेत! ह्या नद्या दुसऱ्याच्यासाठीं वहात आहेत! ह्या गाई परकीयांच्या क्षुधा–शमनासाठीं पुष्ट आणि मांसल होत आहेत! आपल्या देशाच्या शत्रूच्या अंगातील तल्लखपणा शिकारीच्या योगानें वृद्धिंगत करण्यासाठीं हीं हरणें चपलपणाची संवय करीत आहेत! आकाशतत्वालाहि आपलें मस्तक नेऊन भिडवावयाचें अशी उदात्तविषयीं ज्यांची महत्त्वाकांक्षा अशा ह्या मोठमोठ्या विस्तीर्ण वृक्षांच्या पोटामध्यें दुसऱ्याच्या चैनीचे पलंग, खुर्च्या आणि त्यांच्या वैभवशाली इमारतींचे सामान!"

एका वठलेल्या-मोडलेल्या झाडाकडे पहाताच त्यांना वाटतें, आपल्या देशाचीहि अशीच दुर्दशा झालेली आहे. वृक्ष व देश यांची तुलना ते पुढीलप्रमाणें करतातः—

" या वृक्षाच्या पानांप्रमाणें माझ्या देशातीलहि सर्व चांगले गुण झडून गेलेले आहेत! माझ्या देशात जे पूर्वीं शहाणे, शूर आणि गुणी लोक होते

ते या वृक्षावरील पक्षाप्रमाणें आता कोणीकडे उडून गेले कोण जाणे ! या वृक्षाचीं पानें ज्याप्रमाणें दहिवराचे थेंब खालीं टाकीत आहेत; त्याप्रमाणेंच माझ्या देशांतील लोक, कोणी अन्नासाठीं तर कोणी वस्त्रासाठीं कोणी थंडीसाठीं तर कोणी वाऱ्यासाठीं अश्रु टाकीत आहेत. ह्या वृक्षाप्रमाणे माझ्या देशाच्याहि खान्दा आपला भात शिजविण्यासाठीं कोणीं तोडून नेल्या आहेत ! येथल्याप्रमाणें माझ्या देशातहि जेथें आरामाच्या जागा होत्या तेथें हल्लीं वाळलेला पातेरा पडलेला आहे, त्यावर हल्लीं धुरळा जमलेला आहे, आणि तेथें हल्लीं मुग्याची मोठमोठीं वारुळें वाढलेलीं आहेत ! ह्या वृक्षाच्या बुध्याप्रमाणें माझाहि देश हल्लीं चोहोंकडून सोलला गेला आहे ! ह्या वृक्षाच्या खाद्यावरून जसे अनेक विषारी प्राणी खेळत आहेत, त्याचप्रमाणें माझ्या देशातील लोकांच्या खाद्यावर अनेक विषारी आणि प्राणघातक व्यसनें स्वतन्त्रपणानें खेळत आहेत ! आणि ह्या सगळ्या वृक्षाच्या अग्रभागीं जसें हें घुबड दिवसाढवळ्या बसून आपला भयसूचक शब्द करीत आहे, त्याचप्रमाणें माझ्या देशातील सर्व विचाराच्या अग्रभागीं नास्तिकपणाचें घुबड बसून निर्भयपणें दिवसाढवळ्या भयंकर शब्द उच्चारीत आहे ! ''

संतापाचा अतिरेक

परक्या सरकारच्या लुटारूपणामुळे येथें दुष्काळामागून दुष्काळ पडू लागले व त्यात लाखो हिंदी माणसें माशा-मुंग्यासारखीं पटापट मरू लागलीं. तरी दुष्काळ निवारण्याचे मूलगामी उपाय न योजता सरकार फक्त चौकशी-कमिशनें नेमूं लागलें. याची चीड येऊन शिवरामपंतानीं पुढील तीन दाखले दिले आहेत. लोखंड तापलें तर लाल दिसतें. पण ते फार तापलें तर पांढरें दिसूं लागतें. तशा 'श्वेत उष्णतेनें' तापून शिवरामपंत लिहितात— " दुसऱ्याच्या भाकरींतील निम्मी भाकरी रोज खाऊन उलट त्यालाच ''तात्या, आताशा तुम्ही अगदीं रोड का बरें दिसूं लागला ? '' असें विचारणें, किंवा रेल्वेच्या डब्यात दुसऱ्याच्या जागेवर बसून उलट त्यालाच " काहो तात्या, तुम्हाला उभें रहावें लागतें याचें कारण काय बरें असावें ? अलीकडे या आगगाड्यांचे डबे फार लहान करूं लागले आहेत. हें ह्याचें

कारण आहे काय ?" असें विचारणें, किंवा दुसऱ्याच्या छत्रीत शिरून उलट त्यालाच 'अरेरे ! काय हो हें तात्या ! तुमचें सारें अंग कीं हो पावसानें भिजविलें आहे ! याचें काय बरें कारण असावें ? .अलीकडे पाऊस आकाशांतून खालीं न पडतां जमिनींतून तर वर येत नसेलना ?" असें विचारणें आणि दुष्काळाच्या कारणाची चौकशी करण्याकरितां कमिशन नेमणें सारखेंच ढोंगीपणाचें आहे "

विरोधाभासाचें वर्णन

परक्या अमलाखालीं पोट भरण्यासाठीं कांहीं लोक लाचारीनें वागत असले तरी त्यांच्या हृदयांतहि स्वदेश-प्रेमाचे झरेच कसे वहात असतात हें पुढील विरोधाभासानें शिवरामपंत सांगतात, ' ते बाहेरून हसतांना आतून जळत असतील बाहेरून माना वाकवितांना आतून त्यांचें हृदय दुभंग होत असेल ते राजनिष्ठेची नवीन शपथ घेत असतांना त्यांना आपल्या जुन्या स्वतंत्रतेची आठवण होत असेल व आपलीं शस्त्रें दुसऱ्याच्या स्वाधीन करण्याकरितां आपल्या हातांतून खालीं ठेवीत असतांना 'हीं आपण फिरून केव्हां हातांत घेऊं !' असें त्यांना वाटत असेल."

खरा देशभक्त सरकारी नोकरींत गुंतलेला असला, तरी कसा वागतो, किंवा कसा वागेल, याचें शब्द चित्र शिवरामपंतांनीं पुढीलप्रमाणें काढलें आहे—

"ते सुग्रास अन्न जेवीत असतांना, दुष्काळानें उपाशीं मरणारे लोक त्यांच्या डोळ्यांपुढें दिसत, व त्यामुळें त्यांना जेवण गोड लागत नसे. ते मऊ बिछान्यावर निजले असतांना घरादारांवाचून आणि वस्त्रांवाचून उघड्या हवेंत थंडीनें कुडकुडणाऱ्या लोकांची त्यांना आठवण होई, व त्यामुळें त्यांना साऱ्या रात्रभर झोंप येत नसे. ते कोर्टांतील आपल्या न्यायाधीशाचे खुर्चीवर अकरा वाजतां येऊन बसले, म्हणजे त्या दुपारच्या वेळीं उन्हातान्हांतून काबाडकष्ट करणारे लोक, आणि भाकरीच्या तुकड्यासाठीं दारोदार हिंडणारे भिक्षेकरी, हे त्यांच्या डोळ्यांसमोर दिसूं लागत, व त्यामुळें त्यांना बराच वेळपर्यंत कांहीं कामकाज सुचत नसे."

परतंत्र हिंदुस्थानची स्थिति ते पुढील मोजक्या शब्दानीं साराशम्पानें मांडतात्—" हिंदुस्थान देश ही परदेशातील दरवडेखोराची उतारपेठ, परदेशातील वाटमान्याची धर्मशाळा, परदेशांतील लुटारूंचें सदावर्त आणि परदेशातील चांचे लोकाचें अन्नछत्र, अशी स्थिति पुष्कळ दिवसापासून चालत आलेली होती."

उपरोधाचें तीक्ष्ण शस्त्र

समोरासमोर घाव घालून दोन तुकडे करण्याचा हा लो. टिळकांचा गुण प्रा. परांजपे यांच्या लेखनात आढळत असला, तरी क्वचित्‌च. मूर्खाला ' मूर्ख ' म्हणण्यापेक्षा ' आपण फार शहाणे आहात ' असें उपहासानें बोलण्याची शिवरामपंताना मोठी हौस. वक्रोक्तीच्या करवतीनें, ते प्रतिपक्ष्याचीं अंतःकरणें न कळत पण पार कापून काढीत. स्वार्थासाठीं, इंग्लंडनें हिंदुस्थानाला गुलाम केलें—लुटलें—लुटलें; पण त्याचें वर्णन शिवरामपंताची उपरोधिक लेखणी कशी करते पहा—" हिंदुस्थान ब्रिटनचें गुलाम नाहीं, तर ब्रिटन हें हिंदुस्थानचें गुलाम आहे! ब्रिटन हिंदुस्थानच्या सेवेसाठीं रात्रंदिवस राबत आहे! इंग्लंड हिंदुस्थानासाठीं किती हालअपेष्टा सोशीत आहे त्याची कोणाला कल्पनाहि नाहीं! इंग्लड हिंदुस्थानातील मोठमोठ्या पगाराच्या सर्व जागावर आपले लोक नेमण्याला किती श्रम घेत आहे! हिंदुस्थानचा व्यापार अगदीं संकुचित, वेतावेताचा, टापटिपीचा सुडसुटीत आणि व्यवस्थित करून ठेवण्याला इंग्लडला किती शीण पडत आहे! हिंदुस्थानातून जवळ जवळ एक अब्ज रुपये निरनिराळ्या रूपांनीं स्वदेशीं रवाना करून देण्याला इंग्लंडला किती शीण पडत असेल! ह्याशिवाय हिंदुस्थानातील शिक्षण नेमस्त करण्याला, लोकांच्या मनाची वाढ खुटविण्याला, लोकांच्यावरील कर वाढविण्याला, व यांचसारख्या दुसऱ्या अनेक राज-कारस्थानाच्या गोष्टी करण्याला इंग्लडला किती मेहनत पडत असेल हें कोणाच्या स्वप्नींहि कधीं येत नसेल. आणि इतकें हे सगळें कशासाठीं! तर फक्त देवासाठीं! इंग्लडनें हिंदुस्थान जिंकलें, देवासाठीं! आणि इंग्लंड हिंदुस्थानातून अलोट पैसा नेत आहे, तोहि देवासाठीं!"

शेतकरी व सावकार या दोन्हींहि वर्गांना नुचाडणाऱ्या इंग्रज सरकाराचा नाना 'काळ' कर्त्यांनी पुढील उद्गी शब्दांनी उघड केला आहे. "आपला दोष सावकाराचे माथ्यावर घालून सरकार दयाळू, ममताळू कन वाळू आणि मायाळू बनतें! शेतकऱ्याच्या डोक्यावर सावकार बसलेले आणि सावकाराच्या मानेवर सरकार बसलेलें, अशा समाजरचनेच्या चित्राचा कल्पना आपल्या डोळ्यापुढें आणा! अशा स्थितीत 'माझ्यावर अतिशय भार पडून मी मरतो' अशी ओरड खाऱ्या शेतकरी करतो तेव्हा, त्याला सरकार सांगतें की, "बाबा, तू म्हणतोस तें अगदीं खरं आहे. तुझी कंबर अगदीं मोडून गेली असेल ह्यात शंका नाहीं. तुझ्या मानेवर हा केवढा लठ्ठ सावकार बसला आहे. त्याच्या वजनाखालीं तू अगदीं चुरून गेला असशील, मला तुझी फार दया येते! आता तुझ्यावर पडणारें ओझें कमी करण्याकरता ह्या सावकाराच्या अंगावर उंची वस्त्रें, सोनें, रत्न, मोती वगैरे काहीं जड वस्तु आहेत, त्या मी त्याच्या अंगावरून काढून, हे शेतकऱ्या, तुझें ओझें थोडेंसें तरी हलकें व्हावें, येवढ्याखातर मी आपल्या अंगावर घालून घेतों." असें म्हणण्यासारखेंच वरील कृत्य होतें."

उपहासाची आग

हिंदुस्थानचा व्हाइसरॉय लॉर्ड कर्झन हा कर्दनकाळ होता. त्याचे दोष गुणाच्या रूपानें शिवरामपंत कसे रंगवितात पहा—

"आपल्या राज्यांतील राजकीय हक्क आणि मोठमोठीं हुद्यांचीं कामें हिन्दु व मुसलमान ह्या दोघांनाहि सारखींच द्यावयाचीं नाहींत असें धोरण ठेवण्यामध्ये आपण जो निःपक्षपातीपणा दाखविला आहे तो खरो खर वर्णनीय आहे. परंतु याशिवाय आपल्या निःपक्षपातीपणाचें दुसरें एखादें उदाहरण कोणाला क्वचितच माहीत असेल. भाषण आणि कृति यांच्यामध्यें कधींही मेळ ठेवावयाचा नाहीं, हें व्रत चालविण्यामध्ये आपण दाखविलेला करारीपणा प्रशंसनीय आहे."

पारतंत्र्याची जळजळीत चीड उपहासाच्या गुलाबदाणींतून शिवरामपंताची लेखणी कशी टाकीत चालली आहे!—

' हिंदुस्थानचें राज्य एक होऊन त्या वेळेपासून हिंदुस्थान स्वतंत्र राहतें, तर क्लाइव्हसाहेबांनीं उमीचंदासाठीं केलेले खोटे कागद आणि वाटसनसाहेबाची केलेली खोटी सही, हेस्टिंग्ससाहेबांनीं घेतलेले लांच आणि केलेले जुलूम, डलहौसीसाहेबांनीं गिळलेलीं राज्यें आणि ओरबाडलेलें वगैरे घाना मात्र आपण सर्वस्वीं मुकलों असतों. आपली विलायतेला कच्चा माल पुरविण्याबद्दलची जी ख्याति आहे ती झाली नसती. आपल्या गव्हाबद्दल विलायतेंतील लोक जी तारीफ करितात ती कोणी केली नसती. जीं मुलें दुष्काळानें कुरूप मग्न गेलीं असतीं, अशा अल्पवयी मुलांना देखील ख्रिस्ती धर्माचीं जीं अत्युदात्त तत्त्वें आज सहज कळत आहेत, तीं त्यांना त्यांच्या उतारवयात आणि मोठ्या परिश्रमानेंहि समजलीं नसतीं, व दुष्काळाच्या दिवसांत आपल्यांतील हजारों लोक रिलीफ कामावरून एकत्र जमून कोठें रस्ते बांध, कोठें तळीं खण, अशा प्रकारचीं जीं आज परोपकाराचीं आणि लोकोपयोगीं कामें करीत आहेत तीं त्यांच्या हातून कधींहि घडलीं नसतीं. पैशाच्या योगानें मनुष्य उन्मत्त होतो. म्हणून तो नसल्यामुळें आपल्या अंगामध्ये आज जो स्वाभाविक नम्रपणा आलेला आहे तो आपल्याला लाभला नसता. गुलामगिरीला, दारिद्र्याला आणि दुष्काळाला राहण्याला अशी ऐसपैस जागा दुसरीकडे न मिळून त्यांची फार गैरसोय झाली असती. " इंग्रज सरकारला सरळ स्तुतीहि शिव्या दिल्या, तरी वाचकाच्या अंतःकरणांत जी आग पेटणार नाहीं, ती अशा उपरोधिक लेखनानें प्रदीप्त होत असे. जोड्यातील खडा, किंवा हृदयांतील शल्य हें जसें सारखें टोंचतें, पण बाहेर तर फेकून देतां येत नाहीं, तशी शिवरामपंतांची उपरोधिक टीका परक्या सरकाराचे जिव्हारीं जाऊन बसे, पण तिचा प्रतिकार काहीं करतां येत नसे.

रूपकाचें पांघरूण

इंग्रजांच्या राज्यकारभारावर पशूंच्या साम्राज्याचें एक रूपक रचून 'काळ' कर्ते लिहितात—"राष्ट्रांतील एकंदर राजकीयांचें आणि दिशोंचें काम लांडग्यांकडे सोंपविण्यांत आलें, व कोल्हा हा त्यांच्या हाताखालीं चिटणीस म्हणून नेमण्यांत आला. सर्व फौजदारी गुन्ह्यांची चौकशी करण्याच्या

कामावर खुतराची नेमणूक करण्यात आली. कायद्याच्या कलमाप्रमाणें एखादी गोष्ट न्याय्य म्हणून ठरली तरी नीतिशास्त्राच्या नियमाप्रमाणें ती न्याय्यच आहे कीं नाहीं, हें पाहण्याचें काम वाघाकडे दिलें गेलें. पातिव्रत्याविषयींचे नियम गेंड्यांनी अमलात आणलेले पहावे असें ठरलें. देशाचें संरक्षण करण्याचें शिपाईगिरीचें काम ससान्कडे सोंपविलें, आणि त्या शिपायाची अन्नसामग्री वगैरे उचलून नेण्याच्या कामावर सिंह आणि हत्ती ह्यांची योजना झाली. परदेशाच्या राजाच्या दरबारांतून या पशूंच्या साम्राज्याच्या वतीनें कोणी तरी वकील पाहिजे होते, त्या कामावर गाढवाची रवानगी करण्यात आली. आणि अशा रीतीनें सुरू केलेली ही राज्यपद्धति बरोबर आहे किंवा नाहीं हें वरच्यावर तपासून पाहणें अत्यंत आवश्यक असल्यामुळें एकंदर राज्यकारभारावरील इन्स्पेक्टर जनरलच्या हुद्यावर मुंगीची स्थापना करण्यात आली." "इंग्रजी राजवटींत किती अन्याय, लुटारूपणा व दडपशाही होत असे, याचें हें चित्र कोणा देशभक्ताचें काळीज जाळल्याशिवाय सोडील ?

एका दरोडेखोराचें तोंडून शिवरामपंत युरोपियन राज्यकर्त्यांना विचारतात—" दुसऱ्या राजाचें मुकुट तुम्ही आपल्या प्रदर्शनांतून मांडता, ते मुकुट तुम्ही त्यांची मुंडकीं उडविल्यावाचून तुमच्या हातीं लागले कसे ? ते नुसते मुकुट तेवढे तुम्ही दाखविता पण त्या मुकुटाच्या खालची डोकीं कोठें आहेत ? तुमच्या प्रदर्शनांतून तुम्ही दुसऱ्यांचीं नुसतीं शस्त्रें दाखविता पण तीं शस्त्रें धरणारे हात कोठें आहेत ? दुसऱ्याचीं चिलखतें आणि शिरस्त्राणें तुमच्या संग्रहालयांत दृष्टीस पडतात परंतु तीं धारण करण्याऱ्यांचीं त्यांच्याखालील शरीरें कोठें आहेत ? "

उपमाहि त्याचसाठीं !

केवळ सृष्टि-वर्णन ! पण तें करतानाहि वाक्यावाक्यांतून शिवरामपंत पारतंत्र्याचीच जाणीव वाचकांना करून देत आहेत. ग्रीष्मऋतूचें शब्द-चित्र एकाद्या कवीप्रमाणें त्यांनीं रेखाटलें आहे, पण तें रेखाटतांना ते म्हणतात,

" वैशाखाच्या महिन्यांत दोन प्रहरच्या वेळीं एखाद्या राजाच्या मस-

प्रमाणें सूर्याच्या उन्हाचा कडक अमल सर्व भूमंडळावर बसलेला असतो. एखाद्या जुलमी राजाच्या जुलमाप्रमाणें सूर्याच्या प्रखर उन्हानें सर्व मनुष्याच्या अंगाची लाही लाही होत असते. लढाईत घायाळ झालेल्या शिपायाच्याप्रमाणे सर्व लोकांच्या अंगातून रक्ताप्रमाणें घामाच्या धारा वाहत असतात. डोळ्याला गार वाटण्यासाठीं किंवा तृषा शांत करण्यासाठीं एक थेंबभर पाणी पाहिजे असलें, तर कंगाल मुलखांतील द्रव्याप्रमाणें मिळण्याची चोहोंकडे मारामार झालेली असते. निष्ठुर मनुष्याच्या अंतःकरणाप्रमाणें सर्व जलाशय कोरडे ठाक पडलेले असतात. बेबंदशाहींतील वयोवृद्ध माणसाप्रमाणें झाडाचीं पिकलेलीं पानें सर्वत्र गळून पडलेलीं असतात, व अराज्यकावस्थेमधील दयेप्रमाणे छायेचें नावदेखील कोठें उरलेलें नसतें. एखाद्या निर्घृण राजाप्रमाणें सूर्य आपल्या हजारो करानीं पृथ्वीवरील लोकांचें जीवन आकर्षण करून घेण्याला उद्युक्त झालेला असतो. लोभाविष्ट लोकांच्या धनतृष्णेप्रमाणें सूर्याच्या उष्णतेनें चोहोंकडे कहर करून सोडलेला असतो. हलक्या लोकांप्रमाणें ज्याची जोड्यापाशींच असण्याची योग्यता, असले रजःकणसुद्धा आपलें स्थान सोडून वर येऊन डोक्यास त्रास देऊं लागतात. चोहोंकडे उष्णतेचा पूर्ण अमल असतो व खालीं तळ आणि वर पृष्ठभाग अशा रीतीचे पाण्यानें भरलेले जे अनेक महासागर पृथ्वीच्या पाठीवर आहेत त्यांच्याहून विपरीत, म्हणजे वर तळ आणि खालीं पृष्ठभाग अशा रीतीनें उपडा केलेला हा आकाशांतील उष्णतेचा महासागर या भूमंडळावर ओतून, त्यांत आपणा सर्वांना गाडून टाकण्याचा प्रयत्न हा सूर्य करीत आहे कीं काय, असा पाहणाराला भास होत असतो. "

स्वातंत्र्याची लालसा

केवळ पारतंत्र्याची जाणीव देऊन, वाचकाच्या चित्ताची लाही लाही करून, शिवरामपंत थांबले नाहींत. त्यांनीं स्वातंत्र्याची आकांक्षाहि पुलविण्याची शिकस्त केली आहे. आधीं जमीन भाजून काढली, म्हणजे मग तिच्यांत बीं पेरावें हें योग्य नव्हे काय ? परिस्थितीचा पाऊस नंतर पडतोच, पण मानवी प्रयत्न दुहेरी चालू असले पाहिजेत. स्वातंत्र्याची

आमाक्षा शिवरामपंतांनीं नाना रीतींनीं पेरली आहे. 'मी स्वतंत्रच होणार' हा एकच एक सूर त्यांच्या विविध विषयावरील लेखांतून उमटतो.

कधीं ते सरळ विचारतात, " मानस सरोवरामध्यें आकंठ बुडालेले असून आपण तृषाक्रान्त झालेले आहोंत. कल्पवृक्षाच्या झाडाखालीं बसलेले असतांहि आपण प्रत्यहीं हताश होत आहों. अन्नपूर्णेच्या सन्निध असून आपण उपाशीं मरत आहों. सूर्याची आपल्यावर कृपादृष्टि असतानाहि आपण थंडीनें कुडकुडत आहों. अश्विनीकुमार आपल्याला अनुकूल असूनहि आपण व्याधिग्रस्त झालों आहो आणि अमृताच्या डोहात पोहत असतानाहि आपण मरणोन्मुख झालों आहों. अशी आपल्या राष्ट्राची स्थिति कोणी केली ? तें आपलें सुख काय झालें ? ते आपले पूर्वीचें सुख आपल्याला फिरून मिळेल काय ? "

'काळां'तील लेख वाचणारा भावनाशील तरुण असेंच गुणगुणत असे कीं, " समुद्राला ओहोटी लागली तर त्याला फिरून भरती येते, चंद्राच्या कलाचा कृष्णपक्षांत क्षय झाला तरी फिरून शुद्ध पक्षात त्याची वृद्धि होते; पण माझ्या देशाचा सूर्योदय कधीं येईल ? त्याच्या वैभवाला ओहोटी रोजच लागलेली आहे, पण त्याला भरती कधीं येणार ? माझ्या देशातील कलाचा कृष्णपक्ष आज कित्येक वर्षे चालला आहे, तो संपून त्याच्या शुद्ध पक्षाला सुरवात कधीं होणार ? "

यातील अलंकाराच्या कातीनें वाचकाचे मन प्रथम प्रसन्न झाले, तरी त्यातील विचार हृदयाला अंकुशच मारीत असतो. इतिहासाची आठवण देऊन 'काळ'कर्ते विचारतात, " गंगेच्या काठीं, सरस्वतीच्या काठीं, हिमालयाच्या शिखरावर, विंध्याचलाच्या गुहेंत, नर्मदेच्या पाण्यात, कावेरीच्या तटात, रामेश्वराच्या सेतुबंधनात, गंगोत्रीच्या पहाडांत, प्रतिष्ठान शहरात, धारा नगरात, काशी विश्वेश्वराच्या पुरींत, लाहोरात, अयोध्येत, पाटलीपुत्रात, नागपुरात, पुण्यनगरींत, सातार्‍यांत, रायगडावर, विजयनगरात, जिंजीच्या किल्ल्यात, तंजावरच्या शहरात आणि तिरमल नाईकाच्या राज्यांत, आपल्या पूर्वजांच्या आनंदाचे डोह भरलेले होते—तेथील आनंद कोणीकडे गेला ? "

प्रतिभेची गगन-भरारी

याहिपेक्षा ठसठशीतपणें इतिहासाचा उपयोग शिवरामपंतांना केला आहे बालपणापासून त्यांच्या डोळ्यांपुढें पडलेला असलेला रायगड किल्ला त्यांच्या अंत करणात शिवाजीमहाराजांची मूर्ति उभी करीत होता जशी श्रीकृष्णाची गीता, तशीच शिवरायाची स्वातंत्र्य-कथा प्रत्येक महाराष्ट्रीयाच्या रक्ताचा बिंदुन् बिंदु नाचविण्यास समर्थ आहे. आणि शिवराम पंतांची ती प्रतिभाशाली लेखणी ! तिनें 'शिवाजीचें पुण्याहवाचन' व 'शिवाजीची एक रात्र' हे जे दोन नाट्यपूर्ण व स्वदेशभक्तीनें ओथंबलेले लेख लिहिलेले आहेत, त्यांना तोड सापडणें मराठींत तरी कठीण !

एके दिवशीं मोठ्या पहाटेस उठून शिवाजी सह्याद्रीच्या एका उच्च शिखरावर चढला तेव्हा त्याच्या स्वातंत्र्य-युद्धाला साहाय्य करण्यासाठीं कोण कोण आलें हें सांगतांना शिवरामपंत लिहितात,

" इतके सूड त्या परकीय लोकांच्या असह्य जुलमाविरुद्ध रात्रंदिवस विव्हळत होते, कण्हत होते, कुथत होते, ओरडत होते आणि त्यांच्या निर्दयपणाने पोळीत होते. त्यांतून कित्येक जखमी झाले होते, कित्येक रक्तबंबाळ झाले होते, कित्येक लंगडे होऊन पडले होते, कित्येक डोळे फोडलेले होते, कित्येक माना मोडलेले होते आणि कित्येक प्रेतवत् पडलेले होते, तरी पण ते सगळे आपल्या देशाच्या परकीय शत्रूची खोड मोडण्याला अतिशय उतावीळ झालेले होते. आपल्या देशाच्या शत्रूचा नाश करण्यासाठीं तोडलेले पायहि धावून जाऊं पहात होते, कापलेले हातहि तरवारी उपसून जखमा करण्यास इच्छित होते, फोडलेले डोळेहि अतिशय त्वेषानें पहात होते, आणि मारलेली अंत करणेंहि प्रेतवत् पडलेल्या अवयवांमधून चैतन्याचा आणि सामर्थ्याचा संचार करविण्याचा प्रयत्न करीत होती."

"स्वदेशाच्या-स्वातंत्र्याच्या कल्पनांनीं शिवाजीचें (आणि शिवराम पंतांचेंहि) डोकें भणाणून गेलेलें होतें " एके दिवशीं संध्याकाळीं शिवाजी एकटाच बसला असता त्याचें लक्ष आकाशातील ताऱ्यांकडे आणि नक्षत्रांकडे वेधलें. त्यांना उद्देशून शिवाजी (म्हणजेच शिवरामपंत) म्हणतो—

" तुमच्यापैकीं मंगळ लढवय्या आहे, बुध बुद्धिमान आहे, गुरु उत्कृष्ट मंत्री आहे, शुक्र अत्यंत कुशल आहे, आणि शनिसारखा उच्छेद करून टाकणारा दुसरा कोणी आढळणारच नाहीं. मग हे मंगळबुधादिक ग्रहांनो, स्वराज्य आणि स्वतंत्रता याच्याकरितां लागणारे सर्व आवश्यक गुण तुमच्या अंगांत असतांना तुम्ही असे रात्रीचे, अंधारांत आणि निर्मानुष जागेंत चोरट्यासारखे गुप्त खल करण्याकरतां कां जमतां ? हे शनैश्वरा, तूं गरिबांच्या पाठीस लागून त्यांना आपल्या साडेसातींत बुडवून टाकतोस, तें तुझें विध्वंसक सामर्थ्य या जुल्मी राजावर तूं उपयोगांत कां आणीत नाहींस ? तुझी आज्ञा शिरसावंद्य मानून तुझ्याभोंवतीं सदोदित घिरट्या घालीत असणाऱ्या आपल्या सर्व उपग्रहांसहवर्तमान तूं या जुल्मी राजांना आपल्या पूर्ण दृष्टीच्या आकर्षणामध्यें आणून त्यांना रसातळाला कां नेऊन पोहोंचवीत नाहींस ? "

दाखले बोलके केले

पारतंत्र्याची चीड पेटवून व स्वातंत्र्याची आकांक्षा फुलवूनच शिवरामपंत थांबले नाहींत. तर प्रत्यक्ष स्वातंत्र्यातील ऐश्वर्याचीं, सामर्थ्याचीं, महत्त्वाकांक्षेचीं उत्साहवर्धक दृश्येंहि त्यांनीं कवीच्या कुंचल्यानें रंगविलीं आहेत. कोंकणांतील साधीं पोरेंच, पण स्वराज्यांत किती पराक्रमी निघालीं हें किती आनंदानें व आवेशानें शिवरामपंत सांगतात पहा —
" परमेश्वराची इच्छा कांहीं निराळीच होती त्याच्या मनांतून ह्या माडावर चढणाऱ्या मुलांना राज्यपदावर चढवावयाचें होतें त्याच्या मनांतून श्रीवर्धनाच्या किनाऱ्यावर या डोंगरापासून त्या डोंगरापर्यंत वाऱ्याप्रमाणें भटकत फिरणाऱ्या या मुलांना त्यांच्या हातांत विजयश्रीचे भगवे झेंडे देऊन साऱ्या हिंदुस्थानभर फिरवावयाचें होतें. त्याच्या मनांतून श्रीवर्धन हें नांव अन्वर्थक करावयाचें होतें. कारण, त्यांनें तेथील हीं मुलें हातीं धरून साऱ्या हिंदुस्थानच्या विजयश्रीचें वर्धन केलें. सदाशिवराव भाऊहि कोंकणांत राहून हल्लीं जसें कित्येक लोक करूं शकतात, त्याप्रमाणें फार तर माडावरील ताजा नारळ सुरीनें फोडूं शकला असता, पण सदाशिवरावभाऊचा जन्म त्याकरितां नव्हता. त्याचा जन्म जुनें बादशाही

तक्त बुकीनें फोडण्याकरिता होता, व तें कृत्य सदाशिवरावभाऊंनीं केलें ''

रहस्यग्राही दृष्टि

सदाशिवरावभाऊंनी दिल्लीचें तक्त फोडलें याचें रहस्य काय व तें आपल्या काळाला कसें लागू करावयाचें हें मर्म एकटे शिवरामपंतच जाणोत ! '' ही कल्पना, हा प्रसंग, हें चित्र, हें संविधानक किती आल्हादजनक, किती स्वदेशप्रीतिजनक आणि किती रोमहर्षक आहे '' हे पटवून देताना शिवरामपंत लिहितात—

'' भाऊसाहेबांनीं हें दिल्लीचें तक्त फोडलें नव्हे, तर हिन्दुस्थानच्या गुलामगिरीचें इंजिनच फोडलें. गुलामगिरीचीं जोखडें हिन्दुस्थानातील सर्व लोकांच्या माना दाबून टाकण्याकरितां तेथूनच तयार करून बाहेर पाठविलीं जात असत... सर्व ठिकाणच्या हिंदु प्रजेला जखडून टाकण्यासाठीं गुलामगिरीच्या शृंखला येथेंच घडविल्या जात होत्या. अखंड भरतखंडातील लोकांच्या अंतःकरणाला चावून चावून त्यांना रात्रीचीहि झोंप येऊं न देणारे गुलामगिरीचे साप आणि विंचू याच वारुळांतून बाहेर पडत होते. सर्व तरतरीत लोकांच्या उमेदी आणि महत्त्वाकांक्षी मनुष्यांच्या आशा करपवून टाकणाऱ्या गुलामगिरीच्या ज्वाला याच अग्निकुंडांतून निघून सर्व हिंदुस्थानभर सैरावैरा धांवत होत्या आणि काश्मिरांतील हिमालयाच्या शाखा, माळव्यांतील सातपुडा आणि दक्षिणेंतील सह्याद्रि अशा मोठमोठ्या उच्च पर्वतांनाहि बुडवून टाकणाऱ्या गुलामगिरीच्या प्रचंड लाटा याच समुद्रापासून उसळत होत्या ''

किती काव्यमय वर्णन ! पण ' काळ ' कर्ते हे केवळ कवि नव्हते, नुसते कादंबरीकार नव्हते किंवा कोणतेंहि आख्यान रसाळपणें लावणारे कीर्तनकार नव्हते. ते स्वातंत्र्यासाठीं वेडे झालेले कडवे देशभक्त होते. म्हणून ते '' दिल्लीचें तक्त आणि भाऊसाहेबांचा घण '' या लेखाच्या अंतीं असा निष्कर्ष वाचकांचे चित्तावर ठसवितात कीं, ' लोखंडाचे घण सोन्याचीं आणि हिऱ्यांचीहि तक्तें फोडूं शकतात यांत कांहीं शंका नाहीं आणि असले घणहि नेहमीं तयारच असतात. ते घण उचलणारीं मनगटें

मात्र पाहिजेत तीं असलीं म्हणजे कोणतेंहि तत्त्व असलें तरी तें पुढेंच पाहिजे." अशीं मनें व मनगटें तयार करण्याचा कारखाना म्हणजेच शिवरामपंतांचें 'काळ' पत्र.

क्रांतीचें तत्त्वज्ञान

केवळ काव्यमय वर्णनें किंवा ऐतिहासिक दाखले यांनी पारतंत्र्याची चीड व स्वातंत्र्याची आशा निर्माण करूनच 'काळ' कर्ते थांबत नसत स्वातंत्र्यप्राप्तीचे मार्गहि ते दाखवीत. आपल्या काळात इतर देशात निरनिराळे जोरदार झुगारून देण्याचे प्रयत्न कसे झाले, हे सांगून आपण आपल्या देशात ऐक्य, संघटन, जागृति उत्पन्न करणे कसें अगत्याचें आहे हें ते परोपरीनें पटवीत कार्याची प्रेरणा आपल्या देश-बांधवांना देताना ते म्हणतात,

"मातीचे कण आपल्या अनेक उपयुक्त राजकीय वस्तूंचें संरक्षण करीत आहेत, पाण्याचे थेंब अवाढव्य लोखंडी चाकांना गरगर फिरवीत आहेत, वायूचे परमाणु गलबताना हाकून नेत आहेत आणि चंद्राचे किरण सर्व प्राण्यांना प्रकाश देत आहेत. प्रत्येक वस्तु आपल्या सामर्थ्याचा काहीं तरी उपयोग करीत आहे"

राजकीय क्रांतीचा सिद्धांतहि ते लोकांच्या व सरकारच्या निदर्शनास आणतात. ते लिहितात, "प्रत्येक गरिबाची भूक त्याच्या झोपडीच्या पडक्या भिंतीच्या आत आहे तोंपर्यंत ठीक आहे. पण सर्व गरिबांची भूक रस्त्यावर येऊन उभी राहिली आणि ओरडू लागली, म्हणजे मात्र ती काय करील आणि काय न करील, याचा नेम नाहीं. राज्यावर आलेलें परचक्र पुरवेल, पण राज्यात उत्पन्न झालेली भूक पुरवणार नाहीं भुकेला अन्नसामग्री ज्या प्रमाणानें कमी, त्या प्रमाणानें ती अधिक भयंकर होते पाण्यानें सर्व अग्नि विझतात, परंतु वडवाग्नि हा पाण्यानें न विझता उलट वृद्धिंगतच होतो, त्याचप्रमाणें अन्नसामग्रीच्या कमतरपणामुळें जरी सर्वांचा जोर कमी होतो, तरी या क्षुधारूपी रिपूला त्यामुळें कमजोरपणा न येता उलट त्याचा जोर अधिकच वृद्धिंगत होतो."

आशेचा संदेश

एका ध्येयानें एकत्र आलेला मानवसमाज केवढ्याहि बलाढ्य साम्राज्य-सत्तेशीं टक्कर देऊं शकेल, असा विश्वास निर्माण करण्यासाठीं 'काळ'कर्ते म्हणतात,

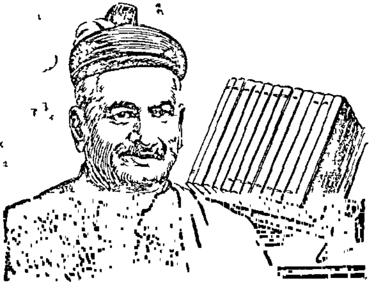
"हा समुद्राप्रमाणें त्याच्यावर चालेल त्याला सपाई बुडवून टाकील, आणि पर्वताप्रमाणे ज्याच्यावर कोसळेल त्याला सपशेल चिरडून टाकील. हा समुदाय जें मनांत आणील तें करील. लाखों लोकांच्या नजरेला काय अदृश्य असणार? लाखो लोकांच्या एकवटलेल्या बुद्धीला काय अगम्य असणार? लाख लोकांच्या पायांना काय अनुल्लंघनीय असणार? आणि लाख लोकांच्या हातांना काय अप्राप्य असणार? इतक्या लाखों लोकांनीं मनावर घेतलें तर जेथें समुद्राचे खळगे आहेत तेथें दुसरे पर्वत रचतील, आणि जेथें पर्वताचे उचवटे आहेत, तेथें समुद्राएवढाले खोल खळगे ते खणतील. जेथें जंगलें आहेत तेथें शहरें उभारतील, आणि शहरांचीं जंगलें करून सोडतील. अशा समुदायाच्या अद्भुत सामर्थ्याला कोण भिणार नाहीं? आणि अशा सामर्थ्यवंत समुदायाला संतुष्ट ठेवण्यासाठीं आपल्या हाडाचीं काडें कोण करणार नाहीं?"

राजकीय विवेचन

साम्राज्य हें निसर्गाच्याच विरुद्ध कसें आहे आणि स्वदेशभक्तीला तें मारक कसें आहे, हें वाचकाच्या चित्तावर ठसवितांना शिवरामपंत म्हणतात,

"देवानें घालून दिलेल्या सरहद्दी मोडून साम्राज्य वाढविणारा मनुष्य देवाचें मन तर क्षुब्ध करतोच, परन्तु त्याच्या हातून मनुष्याचीं मनें क्षुब्ध करण्यासारखींहि कृत्यें होत असतात. साम्राज्य म्हटलें म्हणजे त्यामध्यें निरनिराळ्या देशामध्यें जे स्वदेशाभिमानाचे पर्वत असतात आणि जे स्वदेशप्रीतीचे समुद्र असतात, त्यांचाहि समूळ नाश होतो. एक साम्राज्य म्हणजे अनेक स्वदेशप्रीतींचा उच्छेद होय. साम्राज्यांत सामील झालेल्या प्रत्येक देशांतील लोकांनीं आपली स्वदेशभक्ति विसरून गेलें पाहिजे आणि दुसऱ्याच्या देशावर भक्ति करावयाला लागलें पाहिजे. पण हें तरी होणार कसें?"

आत्म्यानहि महाराष्ट्रातील तेव्हाच्या पुढाऱ्यांना टाकला नसेल काय ?
"आर्द्र अंत करणाऱ्या मेघांनी" आणि "वनदेवतांनी व जलदेवतांनी" पर्जन्य, वादळ, धरणीकंप उत्पन्न करून मासाचे ग्रंथ का वाचविले नाहीत ? या शिवरामपंताच्या सूचनेंत तरुणांना कोणती भीषण प्रेरणा होती ? शेवटीं श्रुति तारणाऱ्या, सीतेला अग्नींतून वाचविणाऱ्या व तुकारामाचे अभंग इंद्रायणींतून काढणाऱ्या परमेश्वरावर विश्वास ठेवून 'काळ' कर्ते आश्वासन देतात, 'हे मामाच्या आत्म्या, तू निराश होऊ नको' आपलेहि निबंध कालाच्या कृपेनें निर्बंधमुक्त होतील अशी आशा शिवरामपंत उरांशीं बाळगून होते ती त्यांची आशा स्वराज्यांत पुरी झाली. आता त्यांच्या निबंधांचा सारा जामदारखाना सर्वांना खुला झाला आहे. त्यांतील हिरेमाणकें व जडजवाहर पाहून " रसिकांच्या चर्या बदलल्या आहेत, त्यांचे नेत्र प्रफुल्लित झाले आहेत आणि त्यांची मनें प्रसन्न झालीं आहेत. "

श्री. केळकर : : : १०

टपोऱ्या मोत्याच्या बारा सराचा हार आपल्या इष्टदेवतेच्या कठात घालणाऱ्या भक्ताला आपण काय म्हणू? तसाच थोर अधिकार केळकर याचा आहे हजार पृष्ठाचा एक–असे बारा ग्रथ, एका आकाराचे, एका रागेनें माडून ठेवता येतील, इतकें त्याचें लेखन विपुल आहे असे विपुल लेखन करणारे दुसरे साहित्यिक मराठी भाषेंत अजिबात नाहींत असें नाहीं, पण पुन पुन वाचावें आणि तें सग्रहीत करावें, अशी गुणवत्ता मात्र केळकराच्या साहित्यात दिसून येते त्याचे वाङ्मय जसें विपुल आहे, तसें विविध आहे आणि वाचनीय पण आहे निबध, टीका, इतिहास, चरित्र, नाटक, नाट्यछटा, कादबरी, लघुकथा, प्रवासवर्णन, कविता अशा वाङ्मयाच्या सर्व

शास्त्रावर त्यांनीं आरोहण केलें आहे. त्यामुळें त्यांना त्यांचे चहाते 'साहित्य–सम्राट्' अशी पदवी अर्पण करून मानाचा मुजरा करतात.

विद्यामंदिरांतील यश

श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर यांचा जन्म ता. २४ ऑगस्ट १८७२ रोजीं झाला. मिरज संस्थानांतील मोडनिंब हें त्यांचें जन्मगाव. सातव्या वर्षापासून ते मिरजेच्या सरकारी शाळेंत शिकूं लागले. त्यांची बुद्धि तरतरीत होती. वर्गात त्यांचा क्रमांक पहिला–दुसरा असे. श्री. खरेशास्त्री यांच्यासारखा इतिहास–संशोधक व नाटककार शिक्षक म्हणून त्यांना लाभलेला होता. ते कधीं आपलें एखादें नाटक विद्यार्थ्यांकडून वाचून घेत किंवा कधीं संस्कृत श्लोक रचून घेत. १८८८ सालीं केळकर मॅट्रिक झाले व १८९१ सालीं बी. ए. ची परीक्षा पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झाले. फर्ग्युसन, राजाराम व डेक्कन या तीन कॉलेजांचा लाभ त्यांना घडला. डेक्कन कॉलेजांत त्यांनीं टेनिस, क्रिकेट व नौकाविहार हे खेळ खेळून आपलें शरीर निकोप व सतेज बनविलें. कॉलेजांतील मृच्छकटिक या संस्कृत नाटकाच्या प्रयोगांत केळकर व कोल्हटकर या भावी नामांकित नाटककारांनीं नट म्हणून काम केलें. १८९४ सालीं केळकर एल्एल्. बी. ची परीक्षा पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झाले.

इंग्रजी पत्राचें संपादन

दोन पदव्यांचे तुरे मस्तकीं धारण करून व हातांत वकिलीची सनद घेऊन, वयाच्या तेविसाव्या वर्षी केळकर सातान्यांत शिरले. तेथें त्यांनीं वकिली सुरू केलीसुद्धां. पण लोकमान्य टिळकांच्या लोहचुंबकानें त्यांना पुण्यास ओढून नेलें. त्या वेळीं टिळकांना आपला वकिलीचा वर्ग व 'मराठा' हें इंग्रजी पत्र चालविण्यासाठीं एका मदतनिसाची गरज होती. केळकर हौसेनें तिकडे गेले. विष्णुशास्त्र्यांच्या त्या संस्थेंत त्यांनीं पाऊल टेवलें तें शास्त्रीबुवांच्याच पुण्यतिथीच्या दिवशीं. ता. १७ मार्च १८९६ रोजीं केळकर टिळकांकडे गेले. त्यांचे घरींच राहिले, जेवणखाणही कांहीं दिवस त्यांच्याकडेच त्यांनीं केलें. या वेळीं ते 'मराठा' पत्रांत इंग्रजी

लेखन करीत असत. १८९७ सालीं टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला झाला. त्यामुळें त्यांनीं केळकरांनाच 'केसरी' व 'मराठा' या दोन्ही पत्रांचे संपादक म्हणून काम पहाण्यास सांगितलें. १९०८ सालापर्यंत केळकर 'मराठ्याचे' संपादक होते व इंग्रजी लेखन करीत होते. पण त्यांना हौस मराठी लेखनाची.

'केसरी' लोकप्रिय केला

१९०८ सालापर्यंत त्यांनी 'केसरींत' तीसपस्तीस लेख तरी स्वेच्छेनें लिहिले. १९०८ सालीं टिळकांना शिक्षा दिल्याबद्दल मुंबई हायकोर्टावर केळकरांनीं 'मराठ्यांत' कांहीं टीका केली. त्यामुळें हायकोर्टाची बदनामी झाली, असें म्हणून केळकरांवर खटला झाला. त्यांत चौदा दिवसांची शिक्षा भोगून केळकर बाहेर आले आणि १९१० सालीं ते 'केसरीचे' संपादक झाले. त्या वेळीं टिळक मंडालेस होते. देशांत दडपशाहीचें थैमान चालू होतें. अशा बिकट काळांत केळकरांनीं 'केसरी' कौशल्यानें चालवून आकर्षक केला. राजकीय जहालपणाची उणीव साहित्यिक लालित्यानें त्यांनीं बरीच भरून काढली. १९३२ सालापर्यंत केळकर 'केसरीचे' संपादक होते. या उच्च स्थानाचा लाभ त्यांच्या साहित्यनिर्मितीला नाना प्रकारांनीं झाला. तसाच त्यांच्या साहित्य-गुणाचा लाभ 'केसरी'च्या लोकप्रियतेला उपयोगी पडला. दर आठवड्यास त्यांना निरनिराळ्या विषयांवर लिहिणें भागच होतें. ते चटकदार भाषेनें व माहितीपूर्ण मांडणीनें लिहीत असत. त्यामुळें इतर वर्तमानपत्री लेखाप्रमाणे त्यांचें लेखन क्षणभंगुर न ठरता चिरंजीव झालें. प्रासंगिक विषयावर लिहिले तरी चिरकालिक महत्त्व यावें असे त्यांचे लेख असत.

चौफेर अनुभव

हा लेखनाचा रतीब जसा अखंड चालू होता, तसाच विविध अनुभवाचा खुराकही त्यांना मिळत होता. पुणें नगरपालिकेचे ते सुमारें पंचवीस वर्षे सभासद होते. त्यांतील सहा वर्षे तर ते अध्यक्षच होते. तसेंच दिल्लीच्या मध्यवर्ती विधि-मंडळाचे सभासद म्हणूनहि त्यांनीं सहा वर्षें काम केलें.

त्यांचें कार्यक्षेत्र पुणें, मुंबई किंवा दिल्ली एवढेंच मर्यादित न राहता, थोडा वेळ का होईना, पण तें लंडनपर्यंत पोहोंचलें. १९१७ सालीं लोकमान्य टिळकांबरोबर 'स्वराज्य संघाच्या शिष्टमंडळाचे' सभासद म्हणून ते इंग्लंड-कडे निघाले. त्यासाठीं त्यांनीं "हिंदी स्वराज्याची कैफियत" या नावाचें माहितीनें भरगच भरलेलें इंग्रजी पुस्तक झटपट लिहिलें. पण इंग्रज सरकारनें या शिष्टमंडळाला कोलंबोपाशींच अडविलें. पुढें १९१९ सालीं केळकर इंग्लंडला गेले. तेथील कॉंग्रेस कमिटीचें मुखपत्र 'इंडिया" हें त्यांनीं कांहीं महिने चालविलें. पुढें टिळकांच्या पश्चात १९३२ सालीं केळकर परत इंग्लंडला गेले. या वेळीं ते स्वतंत्रपणें गोलमेज परिषदेचे सभासद म्हणून गेले होते. सुमारें दीड महिना ते तेथें राहिले होते.

निरनिराळ्या प्रांतिक राजकीय परिषदांचे अध्यक्ष म्हणूनहि त्यांना समाजाचे विविध अनुभव घेतां आले. किंबहुना त्यांच्याइतकीं अध्यक्षपदें भूषविणारा दुसरा महाराष्ट्रीय पुढारीच झाला नाहीं, म्हटलें तरी चालेल. हिंदुसभा व संस्थानी परिषद येथपासून संगीत परिषद व कीर्तन परिषद येथपर्यंत शेंकडों सभा–परिषदांचे अध्यक्ष ते झाले. बडोदें येथें १९२१ सालीं भरलेल्या साहित्य–संमेलनाचें अध्यक्षपद त्यांनीं आपल्या अलंकार-प्रचुर व विद्वत्तापूर्ण भाषणानें संस्मरणीय करून ठेवलें आहे. दररोज शेंदीडशें पृष्ठांचें नवें वाचन थोडेंबहुत तरी नवें लेखन आणि निर-निराळ्या संस्थांचा व व्यक्तींचा परिचय–परामर्श, या सर्वांच्या भट्टींतून केळकरांचें जें साहित्य सुवर्ण बाहेर पडलें, तें वरच्या दर्जाचें आहे यांत वाद नाहीं. त्यांत संशोधन नसेल, स्वतंत्रत्व नसेल, पण कोणताहि विषय घेतला तरी तो सोपा व चटकदार करून त्याचा गंध वाऱ्याप्रमाणें दाही दिशांना दरवळून टाकण्याची त्यांची शक्ति अलौकिक आहे हें निश्चित.

सर्वमान्यतेचा शिक्का

केळकरांच्या साहित्यांतील गुणसंपदेचें वर्णन इतर थोर थोर साहित्यि-कांनीं एकमुखानें व मुक्तकंठानें करावें, असा अपूर्व योग १९३२ सालीं आला. त्यावेळीं, त्यांच्या वयाला साठ वर्षे पूर्ण झालीं, म्हणून निरनिराळ्या संस्थांनीं त्यांचा मोठा सत्कार केला. "भारत इतिहास संशोधक मंडळांत"

" श्री महाराष्ट्र शारदा मंदिरातर्फे " झालेला सन्मान विशेष महत्त्वाचा होता महाराष्ट्रातील ठिकठिकाणच्या चाळीस साहित्य-संस्था, ऐंशी साहित्य-सेवक आणि पत्नीस संपादक या सर्वांच्या वतीनें त्यांना या प्रसंगीं मानपत्र अर्पण करण्यात आलें. त्यात त्यांच्या साहित्यसेवेचे यथार्थ गुण वर्णन केलेले आहे ' आपणावर आम्हा साहित्यसेवकांचा जितका हक्क आहे, तितका दुसऱ्या कोणाचाहि नाहीं, ही गोष्ट आपणासहि मान्य होईल. कारण आपण प्रथम साहित्यप्रणेते व नंतर इतर सर्व काहीं आहा " असा आपला अग्रहक्क शाबीत करून साहित्यिकांनीं त्या मानपत्रात केळकरांची अशी प्रशंसा केली आहे कीं, ' आपली वाङ्मयसेवा सर्वांगीण व सर्वमान्य आहे "

केळकरांचें साहित्य सर्वमान्य का आहे, याची कारणमीमांसाहि या मानपत्रात केलेली आहे. सदाभिरुचि, औचित्य व प्रसाद या केळकरांच्या तीन लेखनगुणांचा गौरव या मानपत्रात केलेला आहे ' सात्त्विकपणा, उदात्तपणा, रजकता, बोधपरता व ज्ञानसंग्राहकता हे अभिजात वाङ्मयाचे प्रधान गुण आपण निर्मिलेल्या वाङ्मयात चहूंकडे दृष्टीस पडतात." असें स्तुतिस्तोत्र या " अष्टपैलु ग्रंथकाराचें " त्या मानपत्रात गाइलेलें आहे

अखेरपर्यंत साहित्य-भक्ति

असे मानसन्मान घेत, त्यात समाधान मानीत वयक्तकृत्य झालों असें समजून केळकरांनीं १९३७ सालीं केसरी संस्थेचा-आणि त्याबरोबरच महाराष्ट्रातील चाळीस पन्नास संस्थांचा-संबंध सोडला अशी आपखुषीची निवृत्ति त्यांनीं स्वीकारली, तरी ते वाचन लेखनात आमरण सदैव गुग असतच. पण या शेवटच्या आयुष्यात त्यांची वृत्ति " आज मी अत्यंत समाधानाच्या मन स्थितीत आहें, मन शांत आहे—हात जोडले आहेत-हाकेची वाट पहात आहे " अशी होती ती हाक त्यांचे कानीं १९४७ च्या १४ नोव्हेंबर रोजीं आली. त्या रात्रीं मृत्यूवर दोन कविता करून शांत चित्तानें ते जे निजले, ते कायमचेच ! त्या दोन लहानशा कवितातहि त्यांची तर्कशुद्ध विचारसरणी व अलंकारपूर्ण भाषासरणी यांचा सुंदर मेळ पडलेला दिसून येतो. ते श्लोक असे—

दिसो लागे मृत्यू परि न भिवरूं तो मज शके ।
तयाच्या भेटीचें अमृत मजला ज्ञानचि निकें ॥
प्रवेशें रानीं जो धरुनिच शतघ्नी (=बंदूक) निज करीं ।
न भी तो वाघाला, परि ह्मुनि सुस्वागत करी ॥ १ ॥
मला जन्मा येतां तनुभरण-कार्या कणकण ।
दिलें पांचाभूतीं परत करणें तें निज ऋण ॥
तदाधारें सौख्यें सतत जगलों तें मज पुरे ।
तनु-त्यागाऐसा इतर अनृणा मार्गचि नुरे ॥ २ ॥

हातांत बंदूक घेऊन रानांत शिरणारा शिकारी वाघाला भीत नाहीं, त्याप्रमाणें सत्यज्ञान घेऊन मृत्यूच्या भेटीस केळकर सस्मित मुद्रेनें गेले. सौख्याचें जीवन जगून मग पांचा भूतांचा देह पांचाभूतांना त्यांनीं देऊन टाकला.

वाङ्मयापासून आनंद कां ?

वाचकाला वाङ्मयापासून आनंद कां वाटतो याची मीमांसा केळकरांनीं बडोदें येथील साहित्य-संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून केली. त्यांत ते म्हणतातः—

" आपली तर भूमिका सोडावयाची नाहीं. पण बसल्या बैठकींत इतर भूमिकांचाहि अनुभवानंद सेवावयाचा, ही गोष्ट प्रतिभाच घडवूं शकते. आपण नवरसांचेंच उदाहरण घेऊं. रसपूर्ण असें काव्य वाचताना जो आनंद होतो तो आत्मौपम्यबुद्धीमुळेंच. कोणत्याहि रसाचा स्थायिभाव क्षणभर दुसऱ्याचा घेऊन आपल्यासा केल्याशिवाय रसप्रतीति होत नाहीं. प्रत्यक्ष आपली मुलगी सासरीं चालली असतां डोळ्यांतून पाणी गाळीत जे शब्द आपण बोलतों तें आपणाला काव्य नव्हे तो आत्मभूमिकेवरचा एकेरी अनुभव. पण तेंच शाकुन्तलाच्या चौथ्या अंकातील कण्वावरचा कन्या-विरहप्रसंग वाचीत असतां डोळ्यांतून पाणी गाळीत जे शब्द आपण वाचतों, ते मात्र आपणाला काव्य किंवा वाङ्मय—कारण एथें एकाऐवजीं दोन भूमिका होतात. वाचक आपली भूमिका न सोडतां मनानें दुसऱ्या भूमिकेवर संक्रमण करतो व प्रतिभेनें अनुभव घेतो. म्हणून ते दुःख नसून रसास्वादाचा आनंद होय. खरी सविकल्प समाधि उत्पन्न करूं शकतें तें वाङ्मय."

साहित्यातील जुळीं भावंडें

वाङ्मयातील गद्य व पद्य यांचें साम्य व वैषम्य केळकरांनीं गद्य पद्य या दोन्ही प्रकारांनीं वर्णिलें आहे तें असें —

" दोन जुळ्या भावंडातील भेद दासविण्यासारखेंच गद्य व पद्य यातील भेद दासविणें सोपें-किंवा अवघड-म्हणाल तसें आहे. गद्य व पद्य या जुळ्या भावंडाचें शब्दरूपी गोत्र तेंच. एकाच वाङ्मयरूपी कुळात तीं जन्मलेलीं असतात. एकाच रसरूपी आईबापाचें रक्तपिंड त्याच्या अगात असतात. पण त्याचे चेहरे, विशेषत त्याचे स्वभाव व गुण हे सारखेच असतात असें नाहीं आणि त्याचे पेहराव व नांवें तर वेगळीं असावीं लागतात. तसेंच गद्य व पद्य यांचेंहि आहे. या जुळ्या भावंडांपैकीं गद्य हा मुलगा आहे व पद्य ही मुलगी आहे. कित्येक लेखक गद्यच इतकें सरस लिहितात, किंवा कित्येक लेखक पद्यच इतकें नीरस लिहितात कीं, ससारात अनेक वेळा जें अनुभवाला येतें, त्याप्रमाणें दादाला अक्का व अक्काला दादा म्हटलें तर शोभेलहि "

साहित्याचें मोजमाप

वाङ्मयाचें महत्त्व त्याच्या गुणावर हें तर उघडच आहे. पण त्याचें मोजमाप किंवा लांबीरुंदीहि विचारात घेतली जाते, हा विचार केळकर किती खुमासदारपणें मांडतात पहा —

वजनदृष्ट्या सोनें शाळें म्हणून एका वजनाची किंमत एका चिपेच्या किंवा टरफलीच्या किंमतीबरोबर होऊं शकत नाहीं. वजनाच्या दृष्टीनें दोन तोळ्याची बरोबरी झाली, तरी त्यातल्या त्यात जं मोतीं वजनानें अधिक भरेल तें किंमतीनेंहि अधिक भरणार ! कोहिनूरच्या तोंडात मारील अशा तेजाची एखादी हिरकणी असू शकेल. पण ' तुझें वजन किती कॅरेट ? व कोहिनूरचें किती ? ' असें विचारल्याबरोबर हिरकणीच्या गालावर लाजेची गुलाबी चमकलीच पाहिजे ! पुनवेच्या चांदणीचें आपण कौतुक करतों त्या मानानें सूर्यचंद्राचेंहि करीत नाहीं. पण एखादा पाणीदार लहान मुलगा पाहिला म्हणजे त्याचें कौतुक आपण करतों, त्यातलाच हा प्रकार आहे.

शुक्राची टिकली व हाताच्या तळव्याएवढा तळपणारा पौर्णिमेचा चंद्र हे दोन डोळ्यापुढें आणून त्यांची तुलना केल्यास चंद्रालाच कोणीहि अधिक किंमत देईल. तुटक सुभाषितें वाङ्मयाच्या जातीचीं खरीं, पण समग्र ग्रंथ किंवा काव्य किंवा महाकाव्य याच्या मानानें त्यांची किंमत क्षुद्रच ठरणार!"

प्रतिभेचा गुण

सतत स्फुरण पावण्याचा गुण प्रतिभेच्या अंगीं पाहिजे, हें तत्त्व सांगतांना केळकर पुढील अलंकारपूर्ण वाक्यें लिहितातः—

" असा एकहि हतभाग्य मनुष्य झाला नसेल कीं, ज्याची प्रज्ञा एकाद्या ना एकाद्या वेळीं तरी स्फुरण किंवा उन्मेष पावली नसेल. पण, त्याच प्रज्ञेला प्रतिभा म्हणतात कीं, जी प्रतिक्षणीं नवीन नवीन स्फुरण किंवा नवा नवा उन्मेष पावूं शकते. द्रौपदीच्या स्थालींतून एक वेळ जितकें अन्न निघे, तितकें अन्न एरवीं केव्हा तरी निवगारीं मडक्कीं बरोबर असतातच. पण, तीच द्रौपदीची स्थाली कीर्तिमान् कीं, जिच्यांतून सगळें अन्न काढून घेतलें, तरी ती पुनः फिरून पूर्वीप्रमाणें समृद्धच. प्रतिक्षणीं रेडियमच्या अंगांतून जितकी विद्युच्छक्ति बाहेर पडते, तितकी शक्ति वीज भरलेल्या एकाद्या बॅटरींतून निघूं शकेल. पण ती बॅटरी लगेच फिरून नव्याने भरावी लागेल. याच्या उलट रेडियमचा एक कण घेतला, तर तो इतका विद्युच्छक्तिपूर्ण असतो कीं, तो ' अखंड–स्फुरण–गुणशाली ' असें म्हणता येतें. "

कला व नीति

साहित्य ही एक श्रेष्ठ कला आहे. तिनें जीवनाशीं किती संबंध ठेवावा? नीतीची मर्यादा किती पाळावी? हे वाद एके काळीं मराठींत फार गाजले. त्यांत केळकरांचें धोरण समतोल, मध्यमक्रमाचें म्हणजे ' सुवर्णमध्या 'चें असे. ते म्हणत, " कलाविलासाच्या मार्गें हेतुसंशोधनाचा .गुप्त पोलिस लावून दिला, तर अनर्थकारक परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. वाङ्मयाला नैतिक प्रबंध म्हणणें आणि साखरभाताला नुसत्या साखरेचा भात म्हणणें, हीं दोनहि सारख्याच असमंजसपणाचीं होत. शिल्पशास्त्रात

कलेच्या दृष्टीनें निरनिराळे आकार बनविणें यांत प्रतिभाकौशल्य दिसून येतें. पण देवळाचें उंच शिखरच सुंदर का तर तें आकाशांत ईश्वर आहे असें उंच बोट करून दाखवितें म्हणून, अथवा तीन तीन कमानीची जोडीच का शोभते तर तिजवरून त्रिमूर्ति ब्रह्मा-विष्णु महेश्वराची आठवण होते म्हणून, असें म्हणणें बरोबर होईल काय? ताजमहालाच्या पांढऱ्याशुभ्र दगडात रंगीबेरंगी कुसर बसविली आहे, तिचा नैतिक हेतु शोधून काढणारानें ताजमहाल पाहण्यास जाण्याचे श्रम न घेतलेलेच बरे. चित्रकार पौराणिक किंवा ऐतिहासिक चित्रें रंगवतो, तेव्हा त्याचा हेतु कलेच्या दृष्टीनें सुंदर चित्रें रंगविण्याचा असतो, कीं नीतिबोध करण्याचा असतो? पोहावयास पडणारा मनुष्य जलक्रीडा करतो ती स्नानाच्या हेतूनें नव्हे. शिकारी क्षत्रिय अरण्यांत मृगयाविलास करतो, तो एक दिवस चांगलें मांस खावयास मिळावें म्हणून करीत नाहीं! गवई दीपराग आळवितो तो अर्थशास्त्रदृष्ट्या मशालजीचा खर्च वांचविण्यासाठीं नव्हे."

केळकरांचा हा अनुकूल कौल मिळालेला पाहून एखादा कलासक्त माणूस त्यांना बिलगूं पाहील, तर लगेच केळकर त्याचा कान पकडून त्याला सुनावतील कीं, "कलेमध्यें हीनत्वाचा दोष नसावा, कलेचा उद्गार क्षोभकारक नसावा. नीतीला निष्कारण नाक खाजविणारी कला नसावी, जिचा सामाजिक दुरुपयोग होण्याचा संभव आहे अशी कला-निर्मिति नसावी." हाच आपला अभिप्राय त्या कलावंताला कलात्मक शैलीनें सांगताना केळकर म्हणतात, "(नवमताच्या) पाहुण्यानें लक्षात ठेवण्याची नाजूक गोष्ट म्हटली म्हणजे यजमानाच्या घरच्या पडतपोशीला त्यानें होईल तितकें संभाळलें पाहिजे. एकाच शब्दात सांगावयाचें तर, नवमताच्या पाहुण्यानीं सदभिरुचि सांभाळली पाहिजे."

उपमेंत हातखंडा

सभेचे अध्यक्ष, तसेच ग्रंथाचे प्रस्तावनाकार म्हणूनहि केळकरांनीं विक्रम केला आहे. या प्रस्तावनात त्यांनीं आपले वाङ्मयविषयक विचार विस्तृत दिले आहेत. कोल्हटकराच्या 'सुदाम्याचे पोहे' या विनोदी ग्रंथाला

आपली गंभीर प्रस्तावना विसंगत दिसेल काय, अशी शंका आपणच निर्माण करून, तिचा परिहार करण्यासाठीं केळकरांनीं पुढील उपमांचा चौकडा सजविला आहे:—

" ज्या घाटाची मूर्ति त्याच घाटाची तिला बैठक—किंवा ज्या घाटाची तरवार त्याच घाटाची तिला मूठ शोभेल, इतर शोभणार नाहीं, हें खरें; पण विषम वस्तूंच्या संयोगानेंहि कित्येक वेळा जगांत कार्य साधण्यासारखें असतें. धनुष्यावरून सोडल्या जाणाऱ्या तीराचें तोंड म्हणजे लोखंडी फळ किती जड असतें, तथापि त्याचें पुच्छ म्हणजे पीस किती हलकें असतें! उलट पक्षीं, चवरीचा दांडा जड असतो, पण तिचें कार्यकारीमुख केशमय अर्थात् हलकें असतें." केळकरांचें सारें बळ उपमेंत असे. युक्तिवादासाठीं असो किंवा खंडनासाठीं असो, आनंद फुलविण्यासाठीं असो किंवा क्रोध व्यक्तविण्यासाठीं असो, केळकर शस्त्र उपसीत तें म्हणजे उपमेचें. ते एकाधावर खूष झाले तरी ते बहाल करणार उपमा, व दुसऱ्यावर खतापले तरी त्यावर उगारणार उपमाच! ' उपमा कालिदासस्य '. हें जितक्या अर्थानें संस्कृत वाङ्मयांत खरें आहे, तितकेंच मराठींत ' उपमा नरसिंहाची ' हें वचन सार्थ आहे.

केळकर इंग्लंडला निघाले, तेव्हां एके दिवशीं स्पेनचा किनारा त्यांना जहाजावरून दिसला. किनाऱ्यावरील डोंगरावर बर्फ पडलेलें होतें. डोंगराच्या माथ्यावर बर्फ पडलेलें त्यांनीं तें प्रथमच पाहिलें. तें पहाताच त्यांच्या बुद्धीला तीन उपमा सुचल्या. डोंगर काळा, बर्फ पांढरें हा विरोध दाखविण्यासाठी त्याना काळ्या शिव-पिंडीवरील पांढरीं फुलें आठवलीं, म्हाताऱ्या माणसाच्या टोंक्यावरील पांढरे केस दिसले आणि......घरच्या चायकामुलाना कळेल अशी तिसरी उपमा त्याना सुचली व तीच समर्पक म्हणून त्यांनीं दिली—" जसें काहीं वांगीभाताच्या ढिगावर किसलेलें खोबरें पसरलेलें आहे."

आपल्या साठी-समारंभाला त्यांनीं दिलेली ' टाइपरायटर ' वरील 'घंटेची' उपमा-अशीच समर्पक होती! " या घंटेचा नाद गोड असतो,

घंटा वाजल्यावरहि चारदोन अक्षरें लिहिता येतील इतकी जागा असते. यामुळें त्या मंजुळ घंटा–नादाला धोक्याचें–निदान, सावधगिरीच्या, सूचनेचें–स्वरूप येतें. " असें केळकरांनी त्या समारंभाचें वर्णन केलें.

साहित्यिकांचीं शब्द-चित्रें

अशा विविध क्षेत्रांतील, चपखल बसणाऱ्या, समर्पक उपमा देण्यांत केळकरांचा हात अर्वाचीन लेखकांत कोणीच धरू शकणार नाहीं. त्यांनी ज्या शेंकडों प्रस्तावना लिहिल्या, त्यात कोठें एकादा वाङ्मय विचार तर कोठें एकाद्या वादाची चिकित्सा; कोठें नव्या-जुन्यांची तुलना तर कोठें साहित्य-प्रकाराची मीमांसा, कोठें परभाषांतील साहित्याची तोंडओळख तर कोठें स्वभाषेतील साहित्यिकांचीं गंमतीनें काढलेलीं नग्नचित्रें–असा अजबखाना दिसून दृष्टि दिपते. गोविंदाग्रजाच्या काव्याचें स्वरूप वर्णन करताना त्यांनीं पुढील विस्तृत दृष्टांत दिला आहे:—

" गडकरी यांचें काव्य लक्षांत आणल्याबरोबर, आपण पहाडांत व जंगलांत हिंडत असून कड्यावरून बेधडक उड्या घेणाऱ्या उद्दाम जल-प्रवाहाचें पाणी मधून मधून पीत आहों, वाऱ्याचा फुटलेल्या वृक्षलतांशीं व पशुपक्ष्यांशीं बोलत आहों, या दगडावरून त्या दगडावर उड्या मारीत आहों, क्वचित् भुतांसमंधाशीं गुजगोष्टी करीत आहों, क्वचित् दगडाखालीं टपून बसलेले वक्रोक्तीचे विंचू हसतमुखानें आपल्या पायाला नांग्या मारीत असून ' हें दुःख सौख्य कीं झालें ' या कव्युक्तीची आठवण करून देत आहेत, अंधार तर पडूं लागला आणि बाहेर निघण्याची वाट तर सापडत नाहीं, अशा स्थितींत असताहि आपण धाडसी प्रवासी आहों या जाणिवेनें मनाला धीर वाटत आहे असा भास होतो. "

इतर कवींचींहि क्षण–चित्रें अणुप्रमाण जागेंत त्यांनीं कशीं काढलीं आहेत पहा—

" तांब्यांच्या कवितेची सगुण मूर्ति कल्पिली तर मला ती कडेवर मूल घेतलेल्या प्रौढ व प्रेमळ तरुणीप्रमाणें दिसते. केशवसुत यांची कविता मला

दाभणकाठी पन्ना नेमलेल्या, कोरीव मिशाच्या, सुदृढ शरीराच्या, अस्सल चित्पावन ब्राह्मणाप्रमाणे दिसते. गिरीश याची कविता मला, ब्राह्मण स्त्रीने मुद्दाम गुरविणीचा वेश घेतल्याप्रमाणे दिसते. चंद्रशेखर याची कविता या कानापासून त्या कानापर्यंत आठवें गंध लावलेल्या शास्त्र्याप्रमाणे दिसते, ठाकरे याची कविता झाडाच्या पल्लवात लपून किलबिल करणाऱ्या पक्ष्याप्रमाणे मनोरम वाटते. माधव ज्युलियन याची कविता मराठी पण महाराष्ट्रात राहिलेला पठाण आपल्या बरोबरीच्या स्त्रीशी जसा बोलतो तशी वाटते. अने याची कविता म्हणजे आपल्या शेजारी उभे राहून आपल्याला गुदगुल्या करून क्वचित प्रसंगी आपल्या डोळ्यातून पाणी काढावयास लावणाऱ्या अस्वलाप्रमाणे आहे. "

कल्पकतेची कमाल

लो. टिळकांचे शब्द-चित्र रेखाटण्यात व त्यांचे नाते कोकणच्या जन्मभूमीशी जोडण्यात केळकरांनी आपल्या कल्पकतेची कमाल केली आहे. टिळक चरित्राच्या प्रारंभीच केळकर लिहितात—"कोंकणस्थ तांबूस व स्निग्ध मातीच्या तेजाचे अनुकरण टिळकांच्या डोळ्यांनी केले. समुद्रापासून त्यांनी खोल स्वभाव व सर्वसंग्राहकपणा घेतला होता. समुद्राच्या बाहेर जितकी सृष्टि, तिच्याहून समुद्राच्या उदरात अधिक सृष्टि असते असे म्हणतात. या न्यायाने टिळकांचेहि अर्ध्याहून कमी असेच राजकीय अंतरंग प्रकट होत असे. त्यांचे सर्व अंतरंग कोणीच जाणले नाही ! कोंकणच्या सह्याद्रि पर्वतापासून टिळकांनी आपल्या आकांक्षाचा उत्तुंगपणा घेतला होता. कोंकणी खडकाळ जमिनीपासून त्यांना निश्चयी मनाचा कठोरपणा मिळाला होता. खडक फुटेल, पण टिळकांचा निश्चय ढळणार नाही याचा अनुभव सर्वांसच असे. कोंकणच्या किंचित् पित्तकर-पण एकदरीने निरोगी अशा हवेचे अनुकरण त्यांच्या स्वभावाने केले होते. नारळाप्रमाणे त्यांच्या अंतरंगातील गुणग्राहकतेच व कृपेचे मधुर जल त्यांच्याशी निष्ठापूर्वक वादाची खडर खेळणारासच अधिक मिळे, बरबर लोभाच्या किंवा हांजीहांजीखोरपणाच्या तोंडदेखल्या गोष्टी बोलणारास

प्रसाद समर्पणाच्या आवर्तात ते छणकच होते. फणसाप्रमाणे त्याची रीतभात करन खडखडीत होती. पण काटेरी फणसात जसे रसाळ गरे असतात, तसेच त्याच्या पोटात शिरणाराला सरळ युक्तिवाद व प्रेमळ भावना सापडत असत. शेवटी एकच अस्सल कोंकणी पदार्थ सागावयाचा राहिला. व तें विहिरीचें रहाट गाडगे !.. .. लो. टिळकाच्या सर्वसग्रहातील मडळींत रहाटाच्या मडक्याप्रमाणे कोणात काहीं न्यून तर कोणात काहीं न्यून असे, पण त्यानीं त्या सर्वाना आपल्या राजकीय चळणाच्या वळलेल्या जोरकस दोरावर बाधून त्याच्याकडून ओंजळ ओंजळ पाणी, काय मिळेल तें, घेऊन त्यातूनच राष्ट्रीय चळवळीचा अगाद जलप्रवाह निर्माण केला व देशकार्याचा मळा शिपून घेतला."

टिळक-गोखले याचे वर्णन

एके ठिकाणीं केळकरानीं टिळकाच्या गुणाची माळा पुढीलप्रमाणें गुंफून दाखविली —

"टिळक सद्वर्तनी होते, म्हणून त्याच्या विद्वत्तेचें चीज झालें ते विद्वान होते म्हणून त्याच्या स्वार्थत्यागाचा उपयोग झाला. स्वार्थत्यागी होते म्हणून त्याच्या उद्योगाचें चीज झालें. उद्योगी होते म्हणून पराक्रमाचें चीज झालें. पराक्रमामुळे धैर्याचें चीज झालें व टिळक स्वत. धैर्यवान् होते म्हणून लोकाना उपदेश करण्याची त्याना पात्रता आली."

ना. गोखले हे लो. टिळकाचे प्रतिपक्षी. पण केळकराना गोखल्या-विषयींहि ममत्व वाटे. त्यामुळें गोखल्याचे दोष दाखवितानाहि ते गुणाच्या स्वरुपात त्यानीं पुढीलप्रमाणें रगविले आहेत. "त्याच्या अगीं धारिष्ट नव्हतें, पण धैर्य उत्तम प्रकारचें होतें. तीव्र मत भेद-पात्रता होती, पण भाडखोर पणा नव्हता. शब्दात गोडी किंबहुना मवाळी होती, पण त्यानीं तोंड-देखलेपणा अगर तोंडपुजेपणा केल्याचें कोणासच माहीत नाहीं. वस्तुमात्रास होणारा त्याचा शब्दस्पर्श मृदु होता, पण तत्पालन हे कठोर होते. त्यानीं हातात मखमलीचे हातमोजे घातलेसे वाटेल, तरी त्याच्या आत वळलेली मूठ

लेखडी किंवा पोलादी असे ते अत्यंत सुविनीत असत पण कोणासहि भिऊन वागत नसत. " अशा अनेकानेक स्वभाव चित्राचा आरसे महाल टिळक-चरित्रात केळकरानीं उभारलेला आहे

साहित्य-सौंदर्याचें मूळ

केळकरांचें साहित्य इतकें सुंदर, इतकें आकर्षक व इतकें परिणामकारक कसें झालें ? याचें मूळ कारण म्हणज स्वच्छ विचारसरणी तर्कशुद्ध विचार ते करीत व प्रमाणबुद्ध रीतीनें तो माडीत. तो माडताना जास्तीत जास्त सोपा करण्याची कारीस ते करीत. अलंकाराचा किंवा माहितीचा साज शृंगार नतर पण प्रथम भर सुगमपणावर. लोकशाहीचीं विविध स्वरूपें किती छोट्याछोट्या वाक्यानीं त्यानीं सागितलीं आहेत पहा—" पाहावें तर रोजचलनचालन राजा राज्य करतो. पण तोच जर राजा रामचंद्रासारखा म्हणजे लोकाराधनाविषयीं तत्पर असला, तर तो सत्ता प्रकार राजशाहीचा म्हणावा कीं लोकशाहीचा म्हणावा ? अशाच रीतीनें नाव एक व अनुभव दुसरा असे इतर सत्ताप्रकार सागता येतील. राज्य नावानें लोकाचेंच म्हणजे लोकशाहीचेच पण खरी सत्ता केव्हा मूठभर शहाण्याच्या हातीं ! किंवा मूठभर बलिष्ठाच्या हातीं ! किंवा एखाद्या शिरजोर व्यक्तीच्या हातीं ! किंवा फक्त जन्मानें स्वतत्र अशा सरसकट लोकाचे हातीं ! किंवा सरमिसळ श्रीमतगरीब, शिष्टअशिष्ट, अभिजात किंवा उपरि, निरनिराळ्या वशाच्या धर्मांच्या किंबहुना स्वानिक व परकीय अशाहि लोकाच्या हातीं ! "

चटकदार प्रारंभ

' नामी सुरवात म्हणजे अर्धीअधिक मात ' हें युद्ध तत्र केळकरानीं अचूक हेरलें होतें. सलामीलाच वाचकाचीं मनें जिंकण्यासाठीं ते आपल्या लेखाचा प्रारंभ चटकदारपणें करीत कधीं भर्तृहरीचें सम श्लोकच सागतील, तर कधीं एकादी म्हण वा कथा वा अलकार यानीं झोकदार आरभ करतील. ' मराठे व इंग्रज ' हा ग्रंथ शोधूनचालून इतिहासाचा. पण त्याची सुरवात एकाद्या कादबरीकाराप्रमाणें करून ते म्हणतात, " मराठा पाहून इंग्र-

झाला वाटलें असेल कीं, " माटचोळणा, पायमोळ अंगरखा व विचित्र पगडी घालणारा हा कोणी तरी अर्धवट रानटी मनुष्य असावा." उलट इंग्रजाची ती शिपतरी टोपी, तो अवाढव्य गळपट्टा व गोरा रंग पाहून मराठा मनात म्हणाला असेल " कोण विचित्र ध्यान हें ! "

तसेंच ' भारतमातेची ' बदनामी करणाऱ्या मिस मेयोच्या पुस्तकावर तीन रागाचे टीका-लेख लिहितानाहि प्रारंभीं केळकरांनीं असे गमतीचे चाम्पाण सोडले आहेत कीं " छापखानेवाल्यांनीं कागदाचे गठ्ठे सोडले, पुस्तकविक्यानीं पैशाच्या थैल्या सोडल्या, वाचकांनीं धीर सोडला आणि हे सर्व कशामुळे घडलें? तर एका गोऱ्या कातडीच्या स्त्रीनें लाज सोडली म्हणून ! "

वातमीपत्रांतहि काव्य !

आपल्या गद्य निबंधांत केळकर काव्य-कल्पनेचे बारीक बारीक सुवर्ण-कण अधूनमधून चमकून देतात. सिमला येथें, ते विधिमंडळाचे सभासद म्हणून गेलेले. तेथील बातमीपत्रें त्यांनीं जीं पाठविलीं, त्यांत पुढील काव्य सुंदर वर्णन येऊन गेलेलें आहे —

" विजेची रोषनाई मात्र सिमल्याला भरपूर आहे. दुरून रात्रीं नव्या सिमल्याकडे पाहिलें म्हणजे हिरे मोत्यांची तारेच्या तारें भग्न तीं लीलेनें वर उधळून द्यावीं असा दाट विखुरलेल्या विजेच्या दिव्यांचा लखलखाट दिसतो. आणि दूर बाजूच्या टेकड्यावर पसरलेले तुरळक दिवे पाहिले, म्हणजे आपण एखाद्या मोठ्या बंदरात उभें असून, समोर रात्रीच्या वेळीं समुद्रात नांगरलेल्या शेंकडों आगबोटींचा काफिला पाहत आहों असा भास होतो. तारायंत्री ताराच्या जाळ्याचा विस्तार पाहिला म्हणजे निर-पराध्याच्या जागेत कोळ्यानीं केलेल्या विणकामाची आठवण होते ! "

दरींतील पिंजारी

हिमाल्याच्या या ' चढण्या ' च्या डोक्यावर ढग आलेले पाहून केळ-कराचें कवि-मन म्हणतें,

" पूर्वी गिरिशिखरावरील बर्फ कपाळावरील भस्माच्या किंवा पाढऱ्या गधाच्या पट्ट्यासारखें दिसे, त्या ठिकाणीं आता पाढऱ्या-काळ्या ढगाची गर्दी पाहून या आद्य योगिराजानें स्नानानतर वाळण्याकरिता जगाचा सभार विसकटून सोडला आहे असं वाटतें हल्लीं हजारो आकार धारण करणाऱ्या पाढऱ्याशुभ्र ढगाचे लहानमोठे तुकडे दाही दिशाना खेळ माडून धावताना पाहून मन प्रसन्न होतें एखादे वेळीं असा भ्रम पडतो कीं, या दरींत कोणी अदृश्य असा अवतारी पिंजारी इद्रधनुष्यानें अभ्रमडलाचा कापूस पिंजीत बसला आहे व त्यामुळें तलम पोकळ रुईच्या दिग्गाज चादव्यानीं सूर्य कायमचा झाकून जाणार ! "

अशीच कलकत्ता नादशहाचे काका हिंदुस्थानात आले असताना त्यावर लिहिलेल्या लेखात केळकरानीं दाखविली आहे ड्यूकसाहेबाचें कृत्रिम व भाडोत्री स्वागत कवडीमोल आहे हें दाखविताना ते म्हणतात—

" लोकानीं खऱ्या प्रेमानें केलेल्या स्वागत—समारभाची गोष्ट काहीं वेगळीच आहे पैसा खर्चून सरकारला विजेचे वाटेल तितके दिवे लावता येतील, पण पाहुण्याला पाहून प्रेम—कुतूहलानें स्त्री—पुरुषाचे ओंठ फुटून गेल्यामुळे आतून झळकणाऱ्या शुभ्र दतपक्तींच्या चिरास्दानाची शोभा हजारो विजेच्या दिव्यानींहि येणार नाहीं युनियन जॅकचीं निशाणें पैशाला पासरीभर मिळू शकतात, व तोरणे लावण्याकरिता ओरबडण्यास लाग णाऱ्या वृक्षपल्लवाचीहि वाण या देशात नाहीं पण लोकप्रिय पाहुण्याला डोळाभर पाहून घेण्याकरिता जनतेच्या भुवयानीं ज्या कमानी उभारल्या जातात तींच खरीं तोरणें ! "

विरोधाभासाचे वर्णन

१९०८ सालातील आदोलनानें जनतेंत किती क्राति झाली हें केळकरानीं पुढील विरोधाभासात्मक वर्णनानें सागितलें आहे —

" मूक वक्त्याना वाचा फुटली. आळशी बुद्धिवानाना सरस्वतीने

आपल्या मयूरपिसाच्या स्पर्शानें गुदगुल्या करुन लेखन कलेचा अभ्यास करण्यास शिकविलें कवीची दिव्य प्रतिभा स्फुरु लागली तिजोऱ्यातून व जेंमातून डाबून ठेवलेल्या धनिकाच्या गूढ संपत्तीला परोपकारी पाय फुटले भित्रे लोक धीट बनले संगतीनें सहायात्म्याचा सहाय पिटला मोठेपणा व कर्तृत्व ही वयावर अवलंबून नसून अंतःकरणाच्या तेजावर अवलंबून आहेत अशी भावना प्रगट झाली मिसरूड न फुटलेलीं मुलें दाढीमिशा पिकलेल्या म्हाताऱ्यांशीं कर्तेपणात स्पर्धा करू लागलीं घातक व मारक साधनाचे कौतुक उत्पन्न झाले आणि रिकामे हात प्रतिकारार्थ चाळा करु लागले ”

जुने व नवें पांडित्य

‘ संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन ’ या लेखमालेंत जुने शास्त्री व आजचा व्यवहार याविषयीं ते लिहितात—

“ समाजातील अप्रौढ व्यवहारात ब्राह्मणपणाच्या चलनी नाण्याची मोड पुष्कळशी लागते, तेथें चवल्यापावल्याच काय पण पैसा, पै व कव ड्याहि लागावयाच्या जसा पदार्थ भेटेल तशा योग्यतेचें नाणें दुकानदाराच्या अंगावर टाकायला लागतें जुन्या एकदेशीय पंडिताच्या पदरीं ब्राह्मणपण पुष्कळ असे खरें, पण ते सगळें मोहरापुतळ्या किंवा नदे रुपये याच्या रूपानें त्याच्याजवळ परतुरण नाहीं, आणि दुकानदारास तर त्याची मोहोर घेऊन खपायची नाहीं व पचायची नाहीं यामुळें पदरीं द्रव्य व व्यवहाराच्या बाजारात पदार्थ मांडलेले असता भाजीहि घेतल्याशिवाय हात हालवीत परत याव लागणार ! खरें, भाजी मिळालीच तर अंगापासून केव्हाहि दूर न होणाऱ्या जरीकाठी शालजोडीच्या पदरात बांधून शास्त्रीबुवा ती घरीं आणणार ! ”

इंग्रजी शिकलेल्या व नाना विद्यांची नुसती तोंडओळख झालेल्या नव्या पंडितांचें शब्द चित्र केळकर पुढीलप्रमाणें रंगवितात—

" गुलाबदाणीच्या कारंजातून निराळ्याप्रमाणें आधुनिक विज्ञानाच्या मुखातून प्रसंगोपात्त विनेच्या सहस्रधारा एकाच वेळेस स्रवत असून, शिवाय प्रत्येक धारेस निरनिराळाच सुगंध येत आहे. आधुनिक विद्वानाच्या ज्ञानाची रुंदी फार विस्तृत, पण त्याची खोली फार थोडी असते वादाचा विषय नदल्ला असता जुन्या पंडिताप्रमाणें त्याला पाण्यातहि बाहेर काढून टाकलेल्या मत्स्यासारखें चुरल्या चुरल्यासारखें होऊन तो तडफड णार नाहीं, कारण तो जलचर व स्थलचर म्हणजे उभयचर आहे खरा. नक्राप्रमाणें तो जमीन असेल तेथपर्यंत चालेल व पाणी भेटताच पोहू लागेल, पण त्याची गति खोल पाण्यात मात्र होणार नाहीं. यामुळें विद्यासमुद्राच्या तळाशीं बुडी मारून मोती वर आणणें हें त्याला दुष्कर होय. फार तर त्यानें सरस्वतीदेवीच्या क्रीडासरोवरातील कमळांबरोबर उथळ पाण्यात खेळावें, कोणताहि विषय तळहातावरील आवळ्याप्रमाणें त्याला चोहोंकडून दिसेल, पण आवळ्याच्या पोटातल्या बीची कल्पना मात्र त्याला होणार नाहीं ! " खुद्द केळकरांच्या साहित्य गुणांचेंच हें वर्णन नाहीं काय ?

चटका लावणारी जादू

" हात लावला कीं सोनें " अशी किमया केळकरांपाशीं आहे. विषय कितीहि नीरस असो, रुक्ष असो, क्लिष्ट असो, अवघड असो, तो सोपा, सरळ, सुटसुटीत करून मांडण्याची त्यांची हातोटी काहीं विलक्षण आहे. या सुबोधपणालाच चटकदारपणाचीहि जोड ते देत असतात त्यांच्या विद्वत्तेला विनोदाचें अस्तर लावलेलें आहे. त्यांचा कल्पनामिश्रित बहुश्रुतपणा आणि विनोदमिश्रित रसिकता यामुळें त्यांचा कोणताहि लेख वाचकाच्या बुद्धीला गुदगुल्या करतो. चादण्या रात्रीं निवडुंगालाहि कमळाची शोभा यावी, त्याप्रमाणें व्याकरण, हुंडणावळ, इतिहास, इत्यादि काटेरी विषय-सुद्धा केळकरांनीं मनोरम करून सोडले आहेत. सुबोधता व सरसता या दोन गुणांच्या पोटात समतोल विचारसरणी, प्रमाणबद्ध मांडणी व बुद्धि-स्वातंत्र्याची तर्कशुद्धता हे गुण केळकरांनीं भरले आहेत. तर्काचर आधार-

लेली विद्वत्ता व विनोदातून व्यक्त होणारी रसिकता हे त्यांचे गुण त्यांच्या कोणत्याहि लहानमोठ्या लेखात दिसून आल्याशिवाय रहात नाहीत. त्यांनीं लिहिलेलें टिळक चरित्र, हास्य विनोद–मीमांसा, मराठे व इंग्रज आणि तोतयाचें बंड हे चार ग्रंथ म्हणजे मराठी भाषेचें शाश्वत धनच होत.

प्रिं. वा. म. जोशी : : : ११

महाराष्ट्रास प्रिं. आगरकर जसे आदरणीय, तसेच प्रिं. वा. म. जोशीहि. या दोघाहि प्राचार्यांनी शिक्षण-क्षेत्रात तर नाव केलेच, पण त्याशिवाय मराठी भाषेची व महाराष्ट्र-समाजाची सेवाहि मोठी केली. मराठी निबंधावर जसा आगरकरांचा ठसा उमटलेला आहे, तसाच जोशी यांचाहि आहे. मराठी वाचकांना तर्कशुद्ध विचार करण्यास ज्या थोड्या लेखकांनी शिकविलें, त्यांमध्ये गोपाळराव व वामनराव यांचें स्थान वरचें आहे. बुद्धिवादी विवेचन, डौलदार भाषा, मार्मिक विनोद व नाट्यपूर्ण त्यामुळे या गुणांची जोड मराठी भाषेस मिळवून देण्यात आगरकर केळकर व जोशी ह्या तिघांचा वाटा मोठा आहे. गुरु [illegible]

पर्यंत धावत जाण्यात वामनराव कोणाराच हार जाणार नाहींत. केवळ विचाराची धाव पाहिली, तर कांहीं कांहीं बाबतींत वामनराव आगरकराच्याहि पुढे गेलेले दिसतात. काळाचा फरक हें एक त्याचे कारण असू शकेल, पण वामनरावाचा पिंडच मुळीं तत्त्वज्ञान्याचा. शुद्ध, मोलीव तत्त्वज्ञानच त्याना प्रिय. तार्किक दृष्टीनें, तात्विक भूमिकेवरून, एखाद्या भौतिक शास्त्रज्ञाप्रमाणें, ते निर्भेळ शुद्ध रीतीनें विचार करीत.

दोन ऋषि !

" *साधी राहणी व उच्च विचारसरणी* " हें ब्रीद ज्यांनीं आमरण अखंड पाळलें, असे आगरकर व जोशी हे दोघे आधुनिक काळातील ऋषिच होते. दोघेहि त्यागी व परोपकारी होत ! आगरकराचा कॉलेजातील तो सुप्रसिद्ध एकच सदरा ! आणि स्वत:च्या "प्रेत–दहनार्थ " ठेवलेली ती तीस रुपयाची पुरचुंडी ! दारिद्र्याची ती निशाणी पाहताच ना. गोखले याना भिती भडभडून आलें ! वामनरावानीं तर किती तरी दिवस प्रत्यक्ष उपासमारींत काटले. एका जाहीर भाषणातच ते म्हणाले, " वर्षानुवर्षे मी हा एकच काळा कोट घालीत आहे. तेव्हा माझें मन कांहींसे कष्टी होतें, पण ते लगेच मला म्हणतें, ' *अरे ! तुला एक तरी कोट आहे.* पण ज्याना एकहि कोट नाहीं असे लाखो–कोडो देश–बांधव या तुझ्या देशात आहेत ना ?" ह्या चार वाक्यात वामनरावाची साधी राहणी, मनुष्यमात्राविषयींची गाढ अनुकंपा, दोन्ही बाजूनीं विचार करण्याची समतोल पद्धति, मनातील भलेबुरे विचार प्रकट करण्याची प्राजलता इत्यादि किती तरी गुण व्यक्त होतात, नाहीं ? तर्कशुद्ध विचार करण्यास, मानवप्रेमी सुजन बनण्यास व कोणत्याहि स्थितींत समाधानी रहाण्यास वामनरावानीं महाराष्ट्रास शिकविलें.

तर्कशुद्ध विचार

आगरकराइतकीच सामाजिक सुधारणेची तळमळ वामनरावाना होती. पण आगरकराच्या भाषेतील जळजळीतपणा व एकांतिकपणा वामनरावाच्या लेखणींत नाहीं. तेज तेंच, पण रंगीत काचेंतून बाहेर आल्यामुळें सौम्य

झालेलें. तत्वनाच्या रंगीत हंड्यातून वामनरावांच्या विचाराची ज्योत आपलें तेज प्रगट करते. त्यांचीं मतें निश्चित होतीं. पण तीं ठामपणें सांगून वाचकावर लादणें हा त्यांना अत्याचार वाटे—बौद्धिक गुलामगिरी वाटे. म्हणून ते त्या मताच्या दोन्ही बाजू वाचकापुढें सूक्ष्म—अतिसूक्ष्म चिकित्सा करुन मांडीत आणि त्यातून काय उचलावयाचें ह्याचा निर्णय करण्याचें स्वातंत्र्य वाचकांना देत. स्त्री-पुरुषांची समानता, जन्मजात उच्च-नीचता, ईश्वराचें अस्तित्व इत्यादि जे कूट-प्रश्न समाजापुढें दीर्घकाळ उभे आहेत, त्यांची छाननी आगरकरांनीं सेनापतीच्या आवेशानें केली आहे, तर वामनरावांनीं न्यायाधिशाच्या शांतपणानें केली आहे. निबंध असो, टीका असो, कादंबरी असो किंवा नाटक असो, सर्वत्र वामनराव हसतमुखानें, हळुवार भावनेनें व चिकित्सक वृत्तीनें वाद करीत आहेत, विचार करावयास शिकवीत आहेत, नवीं नवीं तत्त्वें न कळत सुचवीत आहेत, बिकट समस्यांचा गुंता सहज सोप्या भाषेनें, हलके हलके, हंसत हंसत उकलून दाखवीत आहेत आणि सर्वांना उन्नत व प्रसन्न करुन सोडीत आहेत, असेंच दृश्य डोळ्यांपुढें उभें राहतें. वैचारिक सचोटीची देणगी वामनरावांनीं महाराष्ट्राला मोठ्या प्रमाणावर दिली; आणि तशीच दुसरी देणगी म्हणजे सौजन्याची.

अमर्याद सौजन्य

वामनरावांचें प्रत्यक्ष वर्तन इतकें सौजन्याचें असे कीं, त्याला सौम्य, मृदु, किंबहुना मवाळ असेंहि कांहींजण म्हणत. कांहींजण कशाला ? खुद्द वामनरावांनाच आपल्या सौजन्यपूर्ण स्वभावाच्या प्रिय बोलण्याचा कधीं कधीं दुरुपयोग होत आहे असें वाटे. ' स्मृति-लहरी ' या जवळ जवळ आत्मचरित्र असलेल्या आपल्या अखेरच्या कादंबरींत कांहींशा विनोदानें ते आपल्या जीवनाचें असें फिकें चित्र रंगवितात—" आपण कांहीं शिवाजी किंवा नेपोलियन आहों तर आपल्या आठवणी मोठमोठ्या प्रसंगांच्या असतील ? आमच्यासारख्याच्या आठवणी क्षुल्लक गोष्टींच्याच असावयाच्या. आमच्यावर बिकट ' प्रसंग ' यायचे म्हणजे बेचव चहा पिण्याचे किंवा

अगाचसारखे निरभ्रोळ, आमच्या ल्हाया रमव्या बायकोशीं किंवा हट्टी पोराशीं, आमच्या मोहिमाना माजघरात आरंभ होऊन स्वैपाकघरातल्या रणक्षेत्रावर त्याची अखेर व्हावयाची, सकाळीं महायुद्ध होऊन दुपारीं दहा वाजता जेवणाच्या वेळेस आमचा तह झाला, तरी उभय पक्ष संध्याकाळीं चहाच्या वेळेस शस्त्रास्त्रें काढण्यास कचरावयाचे नाहींत. त्यातून आमच्या सारख्या प्रोफेसराच्या आयुष्यात तर सारेच ' प्रसंग ' मिळमिळीत आणि पचपचीत. ''

तळ्यांतील कमळ

वामनराव म्हणजे कोकणच्या तळ्यातील एक कमळ. माणगाव तालुक्यातील तळें ह्या गावीं हें आठ पाकळ्यांचें सुगंधी श्वेतकमळ फुललें—१८८२ च्या जानेवारीमध्यें त्याचा जन्म झाला. 'निबंधमालाकाराचा' अस्त ज्या वर्षी, त्याच वर्षी ह्या निबंधकाराचा उदय. त्याचें प्राथमिक शिक्षण गोरेगावीं झालें. दहाव्या वर्षी वडील वारले. मोठ्या भावानीं त्याचें पुढील शिक्षण केलें. मराठी पाचवी यत्ता झाल्यानंतर वामनराव पुण्यास आले. नगरला तीन वर्षे त्यानीं काढलीं. कारण त्याचे बंधु तेथील हायस्कूलचे हेडमास्तर होते. त्या हायस्कुलमधून ते मॅट्रिकला बसले, पण त्याना अपयश आलें. पुन. बसले आणि १९०० सालीं ते मॅट्रिक उत्तीर्ण झाले.

स्वातंत्र्याची तळमळ

मॅट्रिकनंतर ते पुण्यास डेक्कन कॉलेजात गेले. कॉलेजातील सर्व परीक्षा ते दुसऱ्या वर्गात उत्तीर्ण झाले. टेनिस खेळण्याचा त्याना मोठा नाद. त्यात त्यानीं प्रावीण्यपदहि मिळविलें. शिवाय कॉलेजच्या मासिकात ते मराठी, इंग्रजी लेखहि लिहीत. ''वामाक्षी'' ह्या एका शब्दावरुन ''नायकाना उजव्या डोळ्यानें दिसत नाहीं'' ह्या नावाची एक गमतीची गोष्ट त्यानीं लिहिली. इंग्रजी निबंधाबद्दल त्याना शंभर रुपयाचें बक्षीस मिळालें. एकदा कॉलेजचे युरोपिअन प्रिन्सिपल ह्याच्याशीं बोलताना वामनराव

स्पष्टपणें म्हणाले, "इंग्रजांच्या राज्यामुळें हिंदुस्थानचा मुळींच फायदा झालेला नाहीं. एक वेळ अराजकता पत्करेल, पण ब्रिटिश राजवटींतील ही शांतता व सुव्यवस्था आम्हाला नको.' गांधीजींची १९४२ सालांतील ही भाषा वामनरावांनीं त्या टिळक-युगांत काढली आणि तीहि आपले वरिष्ठ असणाऱ्या गोऱ्या अधिकाऱ्याच्या तोंडावर! तर्कशुद्ध विचार-पद्धतीचें व तत्वनिष्ठ धैर्याचें हें वारें वामनरावांच्या सर्व जीवनात ओतप्रोत भरून राहिलें होतें.

स्वभावाचें पृथक्करण

महाविद्यालयांत वामनरावांचे आवडते विषय म्हणजे तत्वज्ञान, इंग्रजी, संस्कृत व गणित. इतिहास व भाषाशास्त्र ह्या विषयांचाहि व्यासंग ते करीत. १९०४ सालीं ते बी. ए. झाले आणि १९०६सालीं एम. ए.ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्या पदवीच्या चावीनें प्रोफेसरीचें कुलुप उघडणें तेव्हा सोपें होतें, पण वामनराव केवळ शिक्षक किंवा साहित्यिक नव्हते, समाज-सुधारक होते आणि राजकारणाचे उपासकहि होते. त्यांच्या स्वभावाचें व परिस्थितीचें बारीक पृथक्करण करून श्री. श्री. कृ. कोल्हटकर म्हणतात, " त्यांचीं राजकीय मतें, अध्यापकाच्या जागेस पाहिजेत तितकीं नेमस्तपणाचीं नव्हतीं. त्यांचीं मतें राजकीय व सामाजिक बाबतींत सारखींच जहाल असल्यामुळें संपादकीय खुर्चीवरहि त्यांचें आसन स्थिर झालें नाहीं त्यांची बुद्धी सृष्टींतील गूढ तत्व शोधनाच्या कामीं जितकी तीव्र आहे, तितकीच त्यांची कल्पनाशक्ति ही नूतन सृष्टी निर्माण करण्याच्या कामीं कुशल आहे "

राष्ट्रीय शिक्षक

योगायोग असा कीं पुण्याच्या वामनरावांना कोल्हापुरमध्यें कार्यक्षेत्र लाभण्याचा वाङ्निश्चय झाला कल्कत्त्यांत. तेथें १९०६ सालच्या डिसेंबरांत राष्ट्रीय सभा भरली होती. तिला हजर रहाण्यासाठीं वामनराव गेले होते. त्यासाठींच कोल्हापुराहून प्रो. अण्णासाहेब विजापूर-

कर देहि गेले होते. प्रो. विजापूरकर म्हणजे राष्ट्रीय शिक्षणाचे पट्टे पुरस्कर्ते. त्यांनीं त्या वर्षीच जून महिन्यात कोल्हापूर येथे 'समर्थ विद्यालय' काढलें होतें त्या राष्ट्रीय शाळेत शिक्षक म्हणून काम करण्यास अण्णासाहेबांनीं वामनरावाना बोलाविलें. वामनरावाना त्यटकन् होकार दिला. १९०७ सालीं हें विद्यालय पुण्याजवळ तळेगाव येथें नेण्यात आलें. मालाकार चिपळूणकराप्रमाणें विजापूरकरानीं विद्यालय काढलें आणि तशीच एक 'ग्रथमाला' हि बारा वर्षे चालविली त्यानंतर 'विश्ववृत्त' नावाचें एक मासिक त्यानीं काढले. त्याचे सपादक १९०८ सालापासून वामनरावच होते विजापूरकर बाहेर दौऱ्यावर असत आणि वामनराव मासिकाचे सर्व काम पहात सपादक म्हणून विजापूरकराचें व सहसपादक म्हणून वामनरावाचें नाव मासिकावर छापलें जाई एका अकात प सातवळेकर ह्यांचा 'वेदिक प्रार्थनांची तेजस्विता' हा लेख प्रसिद्ध झाला. त्याच अकात विजापूरकरानीं बॉम्बगोळ्यासबधीं एक स्फुट लिहिलें होतें. तो काळ पारतंत्र्याचा. त्यामुळे ते दोन्ही लेख राजद्रोह पेटविणारे व खुनास उत्तेजन देणारे आहेत असा आरोप सरकारनें ठेवला.

कैदेची शिक्षा

वास्तविक तो लेखहि वामनरावाचा नव्हता आणि तें स्फुटहि वामनरावाचें नव्हते, पण सरकारी दडपशाहीच्या जात्यात ते जोरान भरडले गेले. त्याना ३ वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा झाली. विजापूरकराना ३ वर्षे साधी शिक्षा झाली. वामनराव काय किंवा विजापूरकर काय, दोघेंहि पापभीरु व सात्विक त्याच्यावर खुनाचा भयकर आरोप! तो एकून रागावण्याऐवजीं वामनरावाना हसूच आलें. "आता जगाच्या मूर्खत्वाकडे व दैवाच्या विचित्र लीलांकडे पाहून हसावयाचे नाहीं तर काय करावयाचें असा प्रश्न त्याचें तत्वज्ञानी मन त्याना करू लागलें जगात भौतिक वादळाने किती तरी झाडें फळामुळासुद्धा उन्मळून खालीं पडतात, त्यातलाच हा मानवी जगातील प्रकार मानाया काले" असें म्हणून त्याचें विचारी मन समाधान पावले

तुरुंगातील कष्ट

कोल्हापूरच्या तुरुंगात ह्या विद्वान कैद्याला कोणतें काम देण्यात आलें ? तर 'दशकुमारचरित' ह्या संस्कृत ग्रंथाचें मराठींत भाषांतर करण्याचें. कांहीं महिने त्यांनीं तेथें काढल्यावर सरकारनें त्यांना दूर भिरकावून दिलें. सिंधमधील हैदराबादच्या तुरुंगात त्यांना डांबण्यात आलें. भिन्न प्रांत, भिन्न भाषा, भिन्न धर्म ह्यांच्या एकलकोंडेपणांत त्यांना फेकण्यात आलें ! तेथें त्यांचे हाल नाना तऱ्हांनीं झाले. "हालअपेष्टा आणि अपमान ह्यांनीं एकेकाळीं निखाऱ्याप्रमाणें भाजलें असलें किंवा सुयांप्रमाणें टोचलें असलें तरी ते चटके, ते फोड, ती सूज, त्या जखमा, सगळें कांहीं गेलें आहे" असें म्हणून वामनराव आपल्या तुरुंगातील हालअपेष्टांवर पडदा टाकीत. किंबहुना सिनेमांतल्या आगीच्या देखाव्याप्रमाणें "त्या हालाची आठवण सुखदायकच होते" असें ते सांगत. रॉकेलच्या डब्याभर धान्य (२० शेर) रोज वामनरावांना दळावें लागे हें चक्की पिसण्याचें काम चालू असतां एक पठाण वॉर्डर त्यांना हव्या त्या शिव्या देई. पण त्यांच्या हृदयांतील माणुसकीला वामनरावांनीं आपल्या सौजन्यानें पाझर फोडला. चरख्यावर लोकर कातणें, बुटाचे तळ करणें वगैरे कामेंहि वामनरावांना करावीं लागलीं. तुरुंगातील ग्रंथालयांतून शेक्सपीअरचीं नाटकें आणून वामनरावांनीं वाचून काढलीं, बायबल वाचलें, कांहीं इंग्रजी कादंबऱ्याहि वाचल्या. शिक्षेचें माप काठोकाठ भरल्यानंतरच वामनरावांची सुटका झाली. कोल्हापूरचें तिकीटहि काढून देण्यांत आलें, पण वामनरावांचें नशीब असें कीं, सुटका झाल्यानंतरहि त्यांच्याबरोबर असलेल्या एका पोलिसानें त्यांना एका गोळींत गुंडाळून यथेच्छ बडविलें. कारण काय ? तर निव्वळ गैरसमज. "थांबलास का ? चालू दे !" असें वामनराव शांतपणें त्या बडविणाऱ्या पोलिसाला म्हणत होते शेवटीं त्यांची त्या मारांतून सुटका झाली.

महिला विद्यापीठाचे प्रमुख

राजकीय कैद्यांचें आश्रयस्थान कोणतें ? तर लो. टिळकांच 'केसरी कार्यालय' तेथें वामनराव गेले. 'मराठा' ह्या इंग्रजी पत्राचे सहसंपादक

म्हणून त्यांनीं दोन वर्षें काम केलें. केसरींतहि कांहीं लेखमाला लिहिल्या. पुढें मुंबईच्या ' मेमेज् ' ह्या इंग्रजी दैनिकांत त्यांनीं सहसंपादक म्हणून काम केलें. त्यानंतर स्थिर व्यवसाय हातीं असावा म्हणून वामनराव १९१८ सालीं प्रि. कर्वे ह्यांच्या ' अनाथ बालिकाश्रमास ' जाऊन मिळाले. त्या संस्थेचे ते आजीव सभासद बनले संस्थेच्या " महिला विद्यापीठा ' त प्राध्यापक म्हणून ते काम करूं लागले. तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, इंग्रजी व मराठी हे विषय ते मौजेनें शिकवीत ' अनाथ बालिकाश्रमाचे ' सुपरिंटेंडंट व ' महिला विद्यापीठाचे ' प्रिन्सिपल ह्या अधिकार–स्थानावरूनहि त्यांनीं काम केलें. " तात्या "चा तास म्हणजे विद्यार्थिनींना काव्यशास्त्रविनोदाची मेजवानीच वाटे.

साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्ष

शाळा कॉलेजांतील शिकविण्याचें काम करता करता वामनरावांनीं तत्त्वज्ञानाचे ग्रंथ व कादंबऱ्या रचल्या त्यामुळें त्यांना मोठी लोकप्रियता व प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. त्यांच्या साहित्य सेवेचें चीज साहित्यिकांनी १९३० सालीं केलें त्या वर्षीं गोव्यातील मडगाव येथें साहित्य संमेलन भरलें. त्याच्या अध्यक्षपदाची माळ वामनरावांच्या गळ्यांत पडली. १९४३ सालीं त्यांच्या वयाला साठ वर्षें झालीं. म्हणून त्यांचा सत्कार पुणें, मुंबई, कोल्हापूर, नगर वगैरे शहरीं प्रेमानें झाला त्यांनीं सेवानिवृत्त होण्याचें ठरविलें पण काळानें त्यांना ह्या जगापासूनच निवृत्त केलें. ता. २० जुलै १९४३ रोजीं हा सुजन साहित्यिक, तत्वज्ञ कादंबरीकार व त्यागी देशभक्त दिवंगत झाला.

समतोल दृष्टि

समतोलपणा हा वामनरावांच्या निबंधाचा आत्माच म्हणता येईल.विषय कोणताहि असो आणि त्याविषयीं आपलें मत कांहींहि असो, त्याच्या उलटसुलट दोन्ही बाजू यथास्थितपणें मांडण हा वामनरावांचा मोठा गुण. या बाबतींत त्यांची बरोबरी एकदे तात्यासाहेब केळकर काय ते करूं शकतात.

केळकराच्या लेखणींतील लालित्याचा डौल आणि कल्पकतेचा रंग वामनरावांच्या कलमात कमी असेल, पण चिकित्सेच्या व समतोलपणाच्या बाबतींत वामनराव केळकरांनाहि हार जात नाहींत. "ज्ञान हें विष कीं अमृत?" हा त्यांचा साठ पानांचा एक लेख जरी कोणी वाचला; तरी वामनराव पूर्वपक्ष व उत्तरपक्ष किती कौशल्यानें करतात हें सहज कळून येण्यासारखें आहे.

ज्ञानाचा उच्च आनंद

'ज्ञानामुळें जगांतील काव्य नाहींसें होतें, धर्माचें व नीतीचें अधिष्ठान डळमळीत होतें, सद्भावनांच्या पाकळ्या चुरगळल्या जातात आणि धैर्य, नियाशीलता व देशाभिमान हे सद्गुणहि कमजोर होतात, किंबहुना धर्मविषयक ज्ञान अधर्मप्रवर्तक ठरतें, म्हणून ज्ञान हें रावणासारखें आहे. तें सौंदर्याचा, नीतीचा, चित्त-स्वास्थ्याचा छळ करतें' अशा आशयाचा पूर्व-पक्ष वामनरावांनीं त्या निबंधात, एखाद्या हुशार बॅरिस्टरप्रमाणें, केला आहे. तो वाचीत असताना त्यांतील प्रत्येक विधान सामान्य वाचकाला पटतच जातें, इतकें तें युक्तिवादानें व पुराव्यानें बळकट करून मांडलें आहे. पण पुढील तीन लेखांकात त्यांनीं जो उत्तर-पक्ष केला आहे; तो त्याहून खात्री पटविणारा आहे. ज्ञानवृद्धीमुळें काव्यानंदाची वाढच होते आणि धर्माला व नीतीला ज्ञान हें पोषकच आहे, हा वामनरावांचा सिद्धांत सहज गळीं उतरतो. जो ज्ञानाचा भुकेला आहे त्या जिज्ञासु जिवाला सगळें जग प्रश्नचिन्हांकित दिसतें, असें सांगून वामनराव म्हणतात, "फुलामध्यें ज्याप्रमाणें केसर लपलेले असतात, त्याप्रमाणें मानसिक व्यापारांत हरतऱ्हेचे प्रश्न लपलेले दिसतात .....गुदगुल्याप्रमाणें किंवा कायकोच्या रागाप्रमाणें किंवा मित्रांनीं केलेल्या स्नेहगर्भ कुचेष्टेप्रमाणें, हे प्रश्न सुरस, स्फुरणदायी, आकर्षक व उत्तेजक असतात. प्रश्न सुटल्यामुळें जें ज्ञान माणसाला मिळतें तें आनंददायी असतें. ज्ञानापासून होणारा उच्च सात्त्विक आनंद जो आहे, त्याची योग्यता फार मोठी आहे" असा निष्कर्ष वामनरावांनी स्पष्टपणें वाचकापुढें ठेवलेला आहे.

मताचा निश्चय

असे नि:संदिग्ध निष्कर्ष जेथें सांगण्यासारखे असतील, तेथें वामनराव सांगत असत. पण पुष्कळ वेळा तरी निश्चित मतें सांगणें विचारी माणसाला शक्यच नसतें. " भगवंताच्या स्वरूपाप्रमाण सत्य हे अनेकांग आहे " हा उदार विचार वामनरावांच्या मनात सतत जागृत असे. त्यानीं स्वत: च एकदा एका सभेंत विनोदानें असें सांगितलें होतें, " आज मी माझे निश्चित मत सांगतों आणि तें हें कीं, जगात निश्चित असें काहींहि सांगता येत नाहीं." यांत थोडा विनोद असला, तरी सत्य खरेंच आहे. " मी आणि माझीं पुस्तकें " या विषयावर त्यानीं एक नभोभाषण केलें होतें. त्यात आपल्या विचारसरणीचें वर्णन करताना ते म्हणतात, " काहीं प्रश्नाबद्दल निश्चित उत्तर देणेंच सध्याच्या ज्ञानाच्या स्थितींत शक्य नाहीं. दुसरें उत्तर असें आहे की, काहीं ठिकाणीं मीं आपलीं मत सौम्यपणें दिग्दर्शित केलीं आहेतच. पण ठासून, आदळआपट करून, आरडाओरड करून जो सांगेल त्यालाच मत आहेत आणि जो सूचित, दिग्दर्शित, ध्वनित करील त्याला मत नाहींत, असं मानण्याची जगाची विपरीत रीत आहे. त्याविरुद्ध ओरड न करता, अशी ' विपरीत रीत ' आहे एवढच सौम्यपण सांगतों."

उदार विचार

पक्षाध प्रचारकाचा एकांतिक अभिनिवेश वामनरावाच्या लेखात चुकून सुद्धा सापडणार नाहीं. त्याच्या समतोलपणातून विचाराचा उदारपणा उगम पावतो. " पक्ष भेद आणि पक्ष द्वेष " हा सत्तावीस पानी लेख त्यानीं १९१५ साली लिहिला. तो सुमारें चाळीस वर्षांनतर आजहि आपल्या समाजाला मार्गदर्शक होण्यासारखा आहे, फार काय यापुढील चाळीस वर्षांनतरसुद्धा तो तितकाच मार्गदर्शक ठरेल. ते म्हणतात, "आपलें मत कसेंहि असो, विरुद्ध पक्षाचे म्हणणें तरी काय आहे हें सहानुभूतिपर दृष्टीनें पाहणें फार श्रेयस्कर आहे. दुसऱ्याचें खरे हृद्गत कळल्याशिवाय त्यांविषयीं खरा आदर वाटणार नाहीं व खरा आदर वाटल्याशिवाय खरा समेट होणार नाहीं. "

" मतापेक्षा मनाकडे पहा, पक्षभेद असले तरी पक्षद्वेष करू नका." अशी उदार शिकवण ते देतात. पण ते " दाटून उपदेश " करीत नाहीत. तो त्याना वावडाच आहे. ते म्हणतात, " लेखकाचा खरा संदेश त्याच्या जीवनात असतो, त्याच्या पुस्तकात प्रतिबिंबित झालेल्या त्याच्या मनात असतो त्याची विशिष्ट मतें मला मान्य नसतील, पण मला त्याचे मन कदाचित् आदरणीय वाटेल. लेखकाचे विचार बरोबर असतील किंवा चूक असतील, त्या विचारात त्याचा खरा संदेश नाहीं, तर त्याच्या विचार करण्याच्या पद्धतींत, त्या विचाराना आधारभूत असलेल्या आणि त्याना प्रेरणा देणाऱ्या त्याच्या वृत्तींत, त्याचा खरा संदेश गर्भित असतो. मॅक्स-मुल्लरच्या उपपत्ति तज्ज्ञाना आता संशयास्पद वाटत असतील, पण त्याची ४० वर्षांची अखंड ज्ञानपिपासेची तपश्चर्या हा त्याच्या जीवनाचा अलिखित संदेश कोण विसरेल ? टिळकांची उत्तर ध्रुवावरील आर्यांच्या वसतिस्थाना-बद्दलची उपपत्ति कदाचित् चूक ठरेल, पण फावल्या वेळात विद्याव्यासंग चालू ठेवावा हा त्यांचा कधी न दिलेला संदेश कायम टिकेल. त्यांची राजकीय धोरणें बरोबर होतीं का चूक होतीं हें भविष्यकाळ ठरवील, पण आपल्या ध्येयासाठीं तुरुंगासारख्या आपत्तींना धैर्यानें तोंड द्यावें हा त्यांच्या जीवनातला गर्भित संदेश हाच त्याचा खरा संदेश आणि तो मात्र नित्य सत्य ठरेल असले संदेश कोणी देत नाहींत, पण घेता येतात कोणी मागत नाहीं, पण समजतात."

राष्ट्रात निरनिराळे पक्ष असणं स्वाभाविक आहे, किंबहुना अवश्यहि आहे. पण त्या सर्वांचा फायदा राष्ट्राला केव्हा होईल ? जर सर्व पक्षांच्या अनुयायांमध्यें समतोलपणा व उदारपणा येईल तेव्हा. त्या गुणाची शिकवण देताना वामनराव म्हणतात, " शहाणपणाचा सर्व मक्ता आपल्याकडेच आहे, स्वार्थत्याग आपल्याच घरीं पिकतो, देशाभिमान आपल्या हृदयातच स्फुरतो, राष्ट्राच्या प्रगतीची मक्ती आपल्याकडेच ठाऊक आहे, इतर सर्वांनीं माझ्या मार्गानेच चालावें, नाहींतर ते स्वतः राष्ट्राला पाताळ व देशाला रसातळाला नेतील, अशा प्रकारची भावना अस्वाभाविक व

अनिष्ट आहे. आपलीं मुलें आणि आपलीं मतें जशीं आपणाला प्रिय असतात, तशीं लोकांनाहि आपापलीं मुलें आणि मतें प्रिय असतात."

कंसांत मजकूर कां ?

प्रत्येक प्रश्नाच्या दोन्ही बाजू पाहण्याच्या या सवयीमुळें वामनरावांच्या लेखांत कंसांकित मजकूर पुष्कळ वेळा आढळतो. एकदा रँ. परांजपे यांनीं " श्री. देव " (Mr. God.) असा उल्लेख करून लोकांच्या भावना दुखविल्या. हा दोष समजला पाहिजे, असें आपलें मत वामनराव मांडतात न मांडतात, तोंच त्यांना परांजप्यांच्या त्या उल्लेखांतहि गुण दिसू लागला. म्हणून वामनराव कंस करून लिहितात, " विचाराच्या दृष्टीनें निद्रिस्त झालेल्या लोकांना धक्का देऊन जागें करण्याचें काम कोणी तरी केलेंच पाहिजे आणि हें काम करणारांकडे वाईटपणा आला तरी दूरदृष्टीनें त्यानें समाजहित साधलेलें असतें हेंहि ध्यानांत धरलें पाहिजे. " ' इंदु काळे व सरला भोळे ' ही वामनरावांची पत्ररूप कादंबरी तिच्यांतील स्त्रियांच्या पत्रांची भाषा स्त्री सुलभ नाहीं. हा दोष त्यांनींच दाखविला. पण लगेच कंसांत ते म्हणतात, ' अलीकडे स्त्रियांच्या पत्रांची भाषा पुरुषी वळणाची होत चालली आहे असें माझें मत होत चाललें आहे. " एवढें खंडन करूनच वामनराव थांबले नाहींत, तर त्या खंडनाचेंहि खंडन करण्यासाठीं ते लिहितात, " पण ते पूर्णपणें बरोबर नाहीं, हेंहि मी ओळखून आहें. " केसाचे पापुद्रे किंवा सासरेच्या साली काढण्याइतका हा चिकित्सकपणा कोणास निरर्थक वाटेल. पण सध्याच्या समाजाला अशी चिकित्सक दृष्टी जितकी मिळेल तितकी पाहिजेच आहे, सध्याच्या समाजाची दृष्टी म्हणजे कोळशाच्या वखारींतील काटा !—"शेर-अच्छेर इकडे काय अन् तिकडे काय ? पण वामनरावांची चिकित्सक दृष्टी म्हणजे सराफाच्या दुकानांतील ताजवा—एका ग्रेमानेंहि पारडें खालीवर व्हावें.

मानव-धर्माचा संदेश

" विनाशीं आपण स्वयंवर केलें आहे. आपणास विवेक सहधर्मचारी व्हावयाचें आहे. " हें वामनरावांच्या विचाराचें अधिष्ठान. त्याच्या

निबंधाचे विषय तात्त्विक, सामाजिक व साहित्यिक असेच मुख्यत असत. गीतेतील 'योगक्षेम' म्हणजे काय ? कार्याकार्य–निर्णयाची कसोटी कोणती ? वगैरे त्यांचे तत्वज्ञानात्मक लेख त्यांच्या विचारांची सूक्ष्मता व व्यासंगाची व्यापकता दाखवितात. नवमतवादाविषयींचे त्यांचे सामाजिक विचार आजहि पुरोगामीच ठरणारे आहेत. " पूर्वसंस्कारारूढ वा. म. जोशी " आणि " नवमननारूढ वा. म. जोशी " असा भेदहि त्यांनी एके ठिकाणीं केला आहे आणि आपले टीकाचे तात्त्विक विचार निःशंकपणें मांडलेले आहेत. सामाजिक किंवा राजकीय विषयाचें विवेचन करून वामनरावांनी आपल्या वाचकाला मानवधर्माकडे वळवीत असतात. "मनुष्य परक्या जातींतला, धर्मांतला किंवा देशातला ही वृत्ति नष्ट होऊन जो नीतिदृष्ट्या वाईट तो परका, आणि जो नीतिदृष्ट्या चांगला तो आपला, अशी वृत्ति वळावत चालली पाहिजे. " अशी गुणलुब्ध मनोवृत्ति वामनरावांची होती. " मानवाभिमान " वाढीस लागला " तरच मानवजातींतील भांडणें, मारामाऱ्या आणि युद्धें–महायुद्धें बंद होतील, एरव्ही नाहीं." असें आपल्या अनुभवाचें व विचारांचें सार वामनरावांनीं वाचकांपुढें ठेवलेलें आहे.

नीतीची प्रतिष्ठा

साहित्याच्या गंगा प्रवाहात वामनरावांनीं अशा चिकित्सेची जल क्रीडा यथेच्छ केलेली आहे. कला व नीति या वादात एखाद्या न्यायाधीशाप्रमाणें त्यांनीं आपलें मत निर्विकारपणें दिलेलें आहे. " कलेची नीति ही मोलकरीण नाहीं, त्या बहिणीबहिणी आहेत. कोणी क्षुद्र नाहीं, श्रेष्ठ नाहीं. त्यांची एकवाक्यता आहे. " असा तत्त्ववेत्त्याला शोभेसा निष्कर्ष वामनरावांनीं काढलेला आहे.

कला व नीति या दोन्हांचा कलकलाट जेव्हा फार माजला, तेव्हा दोन्ही हात उभारून वामनरावांनीं असा समतोल निर्णय दिला कीं, " कलेचा आणि साहित्यकलेचा मी भक्त असलों, तरी मी अनन्य भक्त नाहीं. मला केव्हाहि हें विसरता येत नाहीं कीं, मनुष्याचा जन्म केवळ कलेचा आनंद लुटण्याकरिता नाहीं. कला नसेल तर मनुष्याच्या जीवनात

तें मोठेंच वैगुण्य होईल, पण जीवन हे केवळ कलामय नाहीं. जीवनात त्या अत्यंत रम्य आणि बऱ्या गोष्टी आहेत, त्यात कलेबरोबर नीतीचा आणि सत्याचाहि समावेश होतो आणि यांचे जर एकमेकात पटलें नाहीं तर जीवनातली ती मोठीच आपत्ति म्हटली पाहिजे. जीवनात कला नसेल तर तें बेचव, नीरस, कलाहीन होईल हें खरें, पण सत्य नसेल तर ते छुळे, आंधळे, पागळें होईल, आणि नीति नसेल तर तें रागट, कुजकें नासकें होईल."

सौंदर्य, सामर्थ्य, साधुत्व

कला-नीतीच्या वादात व पुढें एका वैयक्तिक वादगात दोन मोठ्या साहित्यिकांची झुंज चालली असताना, त्या दोघांहि मतगजाना मागे खेचण्याचा अधिकार वामनरावाचा होता व तो त्यानीं आपल्या सौजन्यपूर्ण रीतीनें बजावलाहि. अशा तात्त्विक प्रश्नाप्रमाणेंच साहित्यातील वादाला नवीन नवीन ग्रंथ हेहि निमित्त होत. 'दुटप्पी की दुहेरी ?' 'शाममुदर', 'प्रेम की लौकिक ?', 'सत्त्वपरीक्षा', 'भंगलेलें देऊळ', 'बंधनाच्या पलीकडे' इत्यादि पुस्तकांचें परीक्षण करण्याच्या निमित्तानें वामनराव वाङ्मयीन तत्त्वें बाचकापुढें माडीत. नाटक किंवा कादंबरी यांचें तंत्र काय आहे, याचें विवेचन अशा परीक्षणामध्यें ते सखोल रीतीनें करीत. साहित्यात सौंदर्य हवें, सामर्थ्यहि हवें, हें ते सागत. पण साधुत्व अवश्य हवें यावर त्यांचा कटाक्ष विशेष.

"सत्य, सौजन्य व सौंदर्य यांची उपासना हेंच जीविताचें ध्येय आहे" असें वामनरावाचें जीवित-विषयक तत्त्वज्ञान होतें आणि साहित्य हें जीवनाशीं निगडित असावें असें त्याचें मत होतें "सरस्वतीची भक्ति करू पाहणाऱ्यानें स्वतःस केवळ सारस्वतात गुरफटून घेऊ नये" असा उपदेश करून वामनराव साहित्यिकाना संदेश देतात कीं, "आपण वाङ्मय-भक्तांनीं वारुळातल्या मुंग्याप्रमाणें शब्द-क्षेत्रातच डोकें खुपसून शाब्दिक वारूळ निर्माण करण्यापेक्षा सत्यान्वेषणाच्या, सौजन्यपोषणाच्या व सौंदर्योपासनेच्या बाबतींत पौरुष, तेज, स्वतंत्रता, नवनिर्मिति, कुशलता इ. गुण दाखविले, तर आपण सरस्वती-मातेला प्रिय होऊ."

आत्म-शांतीचा झरा

सौजन्यावर वामनरावांच्या लेखणीचा मुख्य भर. " कोणतेंहि शारीरिक किंवा मानसिक कौशल्य अथवा पाटव घ्या; सौजन्याचा त्याला आधार नसेल, तर त्याची रमणीयता किंवा आश्चर्यकारकता इंद्रधनुष्याप्रमाणें पोकळ समजावी. " याचें कारण वामनरावांनीं असें दिलें आहे कीं, "या रमणीयतेमध्यें आत्मा प्रसन्न करण्याचें सामर्थ्य नाहीं !......जें काई करावयाचें तें केवळ सर्वांत अधिक सुरसकर असून उपयोगी नाहीं, त्या योगानें अंतरात्मा संतोष पावला पाहिजे, प्रसन्न झाला पाहिजे. सौजन्यानें आत्मा प्रसन्न होतो, दुसऱ्या कशानें नाहीं. " वामनराव विद्वान होते आणि विद्वत्तेचे मोठे भक्तहि होते. पण, " तुम्हाला विद्वत्ता हवी कीं सुजनता हवी ? " असा प्रश्न त्याना कोणी केला असता, तर त्यांनीं सुजनताच स्वीकारली असती हें खचित. कारण " सौजन्य हें आत्म्याचें उत्तमांग गणलें पाहिजे" असें त्यांचें ठाम मत होतें; ते निश्चितपणें सांगतात

" विद्वत्त्वाचा व सौजन्याचा संबंध कसाहि असो, सौजन्यविरहित विद्वत्त्व आत्म्याला शांति देत नाहीं. पण विद्वत्त्वरहित सौजन्य आत्म्याला शांति देऊं शकतें, असें म्हणण्यास कोणतीहि हरकत नाहीं. आत्मिक शांतीला जसा सौजन्याचा आधार, तसा सौजन्याला नीतिमत्तेचा आधार आणि या नीतिमत्तेला आधार मानवप्रेमाचा. " या मानवी प्रेमाचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून वामनरावांनीं आईची माया सांगितली आहे. तिचें सामर्थ्य वर्णन करताना ते लिहितात, " माता ज्या बुद्धीनें मुलाचे लाड पुरवितें ती बुद्धि त्याच्या अंतरात्म्याच्या अंतरात्म्याला जाऊन भिडते व तेथें प्रेमाचा झरा उत्पन्न करते. हा प्रेमाचा झरा विद्वत्तेच्या किंवा सद्गुण देशाच्या कठोर कुदळीनें खणून किंवा मारहाणीनें सुरंग लावून अंतःकरण क्षेत्रांतून काढता येत नाहीं."

पौरस्त्य व पाश्चिमात्य ज्ञान

तात्त्विक चिकित्सा अलंकारिक भाषेनें समजून व सोपी सोपी करून मांडण्याची वामनरावांची हातोटी कांहीं असामान्य आहे. या त्यांच्या अलौकिक गुणांचा उत्कर्ष " नीति-शास्त्र-प्रवेश " या ग्रंथांत दिसून येतो

" प्रवेश " असें विनयाचें नाव या ग्रंथास वामनरावांनीं दिलेलें असलें, तरी त्याचें स्थान मराठी निबंध-ग्रंथांत वरचें आहे. " अफाट सागरांत जाण्याकरतां नदीमुखें जसें जलचरांना उपयोगी पडतें, त्याचप्रमाणें नीति-शास्त्र-सागरांत अवगाहन करूं पाहणाऱ्या जिज्ञासूंना आपण उपयुक्त व्हावें, एवढीच या प्रवेश ग्रंथाची महत्त्वाकांक्षा आहे " अशी नम्रतेची भूमिका ग्रंथकारानें स्वीकारलेली आहे. पण या ग्रंथांत भारतीय व पाश्चात्य अशा दोन्हां तत्त्वज्ञानाचा सुगम मिलाफ सुंदर झालेला आहे याची साक्ष अनेक विद्वानांनीं दिलेली आहे. " रा. जोशी यांनीं आपल्या वाङ्मयांतील नीति-विषयक कल्पनांच्या हिरण्यांना युरोपांत तयार झालेल्या शास्त्रीय पद्धति-रूपी कोंदणाच्या मराठी साच्यांत ठसवून दिलें आहे." असा गौरव प्रि. भाटे यांनीं प्रस्तावनेंत केला आहे. आणि प्रा. रामभाऊ रानडे यांनीं तर " या ग्रंथाची स्तुति करावी तितकी थोडीच होणार आहे " असें म्हणून स्तुतीची सीमाच गाठली आहे ! " रा. वामनराव जोशी यांचा तत्त्व-ज्ञानाचा अभ्यास, त्यांची लिहिण्याची शैली, ज्या गोष्टी व जे विचार आजपर्यंत मराठी भाषेत प्रगट झाले नव्हत, ते प्रगट करण्याची त्यांची हातोटी, या सर्व गोष्टींबद्दल ते सर्व लोकांच्या आदरास पात्र आहेत " अशी प्रशंसा श्री. रानडे यांनीं केली आहे.

सुगम केलेलें तत्त्वज्ञान

या ग्रंथांत धर्मनिष्ठा व नीतिनिष्ठा यांतील फरक आरंभीं सांगून वामन-रावांनीं साधुत्व, सादर्य आणि सत्य यांची मीमांसा केली आहे. नीतीचा देह कोणता व आत्मा कोणता ? नीतिदृष्ट्या चांगलें-वाईट कशाला म्हणावयाचें ? कार्याकार्य ठरविण्याची कसोटी कोणती ? आत्मस्वातंत्र्य, आत्म्याचें अमरत्व-इत्यादि प्रश्नांची सूक्ष्म छाननी सुगम भाषेंत या ग्रंथांत केलेली आहे. ज्ञानाचा विकास झाला म्हणजे भिन्नभिन्न शास्त्रें अस्तित्वांत येतात, हें त्यांनीं किती सुंदर दृष्टांतानें सांगितलें आहे पहा. " लहानशा केळीच्या अंकुरामध्ये एकच अर्थीं केळीचीं पानें, केळफुलें व केळीं मूळ असतात, पण त्या वृक्षाचा बराच विकास झाला म्हणजेच हीं विशिष्ट अंगें

भेदरूपानें दिसूं लागतात. त्याचप्रमाणे मनुष्यजातीच्या ज्ञानाचें जसजसें विकसन होत जाईल तसतसे भिन्नभिन्न शास्त्राचे कळे त्याला लागतील."

धर्मनिष्ठेचें स्वरूप

'धार्मिक" कोणास म्हणावें? याचा ऊहापोह वामनरावांनी खूपच केला आहे. शेवटीं ते सांगतात, "सदय, सर्वेश व सर्वशक्तिमान् ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल ज्यास संशय राहिलेला नाहीं, जगांत ज्या गोष्टी होत आहेत त्या सर्व ईश्वरेच्छेनें होत आहेत व त्या सर्व एकंदरींत हितपरिणामी आहेत अशी ज्याची श्रद्धा आहे किंवा असा ज्याचा युक्तिवादानें वगैरे निश्चय झालेला आहे, तो केवळ नीतिनिष्ठ नव्हे, तर तो धर्मनिष्ठहि आहे असें समजावें."

ही धर्मनिष्ठा सक्तीच्या उपदेशानें निर्माण करता येत नाहीं; प्रत्यक्ष उदाहरणांनीच ती पाहणाराच्या अंगीं भिनते. हा सिद्धान्त मांडताना वामनराव म्हणतात, "धार्मिक शिक्षण देण्याचा मुख्य मार्ग म्हणजे धर्मनिष्ठ शिक्षकाचें उदाहरण मुलाच्या नजरेसमोर नेहमीं ठेवणें हा होय... धर्मनिष्ठा ही पुष्पाच्या सुगंधाप्रमाणे दुरूनहि हृदयाला हलवूं शकते. नाकांत किंवा घशांत फूल कोंबल्यानें त्याचा वास नष्ट मात्र होतो, तशीच गोष्ट धर्मनिष्ठेचीहि आहे"

सर्वांगीण आत्म-विकास

मनुष्याचा सर्वांगीण आत्मविकास कसा होऊं शकतो याची साधकबाधक चर्चा करून वामनरावांनीं असा निष्कर्ष काढला आहे कीं, "सत्कर्मे जेव्हां ज्ञानपूर्वक व भक्तियुक्त अंतःकरणानें करावींत, जेव्हां भावना उत्कट, उत्साहपूर्ण, शुद्ध, व सात्त्विक असतात आणि मनुष्य त्यांना वश झालेला नसतो;-जेव्हां फलासक्ति तर नसते, पण सत्कर्म करण्याविषयींचा उत्साह कायम असतो आणि तें करतांना घ्यावी लागणारी काळजी घेण्यांत कसूर मुळींच नसते, जेव्हां कर्म करतांना कर्त्याला ओझें वाटत नाहीं, तर उलट त्याचें मन प्रसन्न असतें; आणि जेव्हां मनाच्या प्रसन्नतेला सत्संगति-सुरुचीची जोड मिळते, तेव्हांच मनुष्याच्या आत्म्याचें सर्वांगानीं विकसन होतें व तेव्हांच त्याचें खरें, सर्वांत शुद्ध, सात्त्विक, उदात्त, सुंदर स्वरूप दृष्टोत्पत्तीस पडतें."

मनुष्याचा विकास

मनुष्य आणि सृष्टी याच्यामध्यें द्वैत कसें आहे हें वामनरावानीं काहीं उदाहरणें देऊन दाखविलें आहे तें म्हणतात, "सृष्टि बलिष्ठ खरीच पण मनुष्य काहीं कमी नाहीं. तो सृष्टीलाहि कित्येक वेळा चाकावराम लावतो सृष्टीनें मच्छर केले, तर तो मच्छरदाणी करतो सृष्टि विजा पाडून घराचा नाश करते, तर तो कडकडणाऱ्या विजेलामुद्धा हलक्या हातानें घराच्या बाजूला खाली जमिनींत गाडून टाकतो सृष्टि दुष्काळ पाडते, पण मनुष्य दयार्द्र अंत करणानें गुराढोराचे व गोरगरीबाचे प्राण वाचविता सृष्टि भाडावयास व आपल्याच पोळीवर तूप ओढण्यास शिकविते, पण मनुष्य तिचें न ऐकता आपल्या बाधवाशीं सहकारितेनें वागतो व दुसऱ्याना यथा शक्ति साहाय्य देतो"

हें द्वैत नष्ट कसें होऊ शकतें आणि मानवाला अद्वैतानदाची प्राप्ति कशी होते याचें विवेचन ग्रथकारानें शास्त्रकाईन केलें आहे "नीतिचर्चा कर्मप्रवृत्तीला विघातक नाहीं, तर ती उलट ससाररूपी रथ भलत्या मार्गानें जात असल्यास तो सत्पथावर आणण्याला साहाय्यभूत होते, असा अनेक लोकाचा अनुभव आहे नीतिशास्त्राच्या दीपाचा कार्याकार्यविमूढ झालेल्या लोकाना मोहान्धकारात किती तरी उपयोग झालेला आहे किती तरी लोकाना या शास्त्रानें योग्य मार्ग दाखवून अध्यात्म्याच्या शात उद्यानात नेऊन सोडलें आहे" अशी फलश्रुति वामनरावानीं आपल्या ग्रथाची सागितली आहे

ज्ञान निष्ठा व सत्य-निष्ठा

असा अपूर्व व विचारपूर्ण ग्रंथ लिहिला, तरीसुद्धा वामनरावाच्या मनाची नम्र व निराग्रही बैठक कधींच सुटली नाहीं या ग्रथाचे शेवटीं त्याची ही बैठक पुढील शब्दानीं प्रगट झाली आहे "हेतु हा, कीं, कित्येकाच्या विचारात जो मला घोटाळा दिसून आला, तसा घोटाळा एखाद्या अप्रबुद्ध वाचकाचा होत असल्यास त्याला विचार करावयाला लावावें त्यानें माझ्या पक्षाला यावें, असें माझें म्हणणें नाहीं, कारण मला पक्षच नाहीं! त्यानें विचार करावा, एवढीच माझी इच्छा"

विचाराचा घोटाळा काटणें, जीवनातील कोडीं उलगडून दाखविणें आणि आयुष्याला योग्य दिशा लावून मनःशांतीचा मार्ग मोकळा करणें हें तत्त्वज्ञानी माणसाचें कार्य वामनरावांनीं आयुष्यभर आपल्या वाणीनें व लेखणीनें केलें. तें करीत असताना त्याचा बाणा असा कीं, " ज्ञानापासून आनंद व मोक्ष (म्हणजे स्वतंत्रता) प्राप्त होतो हें तर खरेंच, पण ती प्राप्ति न होता, ज्ञानापासून नरक मिळणार असला, तरी मी ज्ञानाचीच वाट धरीन. जरूर तर मी नरकांत जाईन पण सत्याची कास सोडणार नाहीं. " ज्ञाननिष्ठा व सत्यनिष्ठा यांचा प्रसार शुद्ध स्वरूपांत करणारे वामनरावांसारखे लेखक मराठींत विरळाच ! कोणाचीहि भूमिका तुम्ही बरोबर समजावून घेतली कीं, त्याला तुम्ही क्षमाच कराल (To Understand all is to forgive all) हा त्यांचा जीवन मंत्र होता. तो समाजांत सहिष्णुता, ऐक्य व प्रेमभाव निर्माण करण्यास समर्थ आहे. ज्ञानाचा प्रकाश व सौजन्याची माधुरी यांचें सिंचन महाराष्ट्र-भूमीवर सतत आमरण करणारे वामनराव श्रेष्ठ होत !

' संदेश ' कार कोल्हटकर : : १२

काश्मीर म्हणजे सृष्टिसौंदर्याचें आगर ! चारी बाजूंनीं उभे असलेल्या वर्फाच्छादित पर्वताच्या कोंदणात तेथें असें एक अद्भुत् व रमणीय सरोवर आहे कीं त्याचे चमचमणारे रंग एका दिवसात पाच वेळा बदलतात आणि ते पाची रंग एकापेक्षा एक मनोहर असतात तशीं रम्य स्थळें मराठी साहित्यात ज्या दानचारच लेखकानीं निर्माण केलीं आहेत, त्यात श्री अच्युतराव कोल्हटकर याची गणना होते देशाभिमान, धर्माभिमान भाषाभिमान व स्वातंत्र्याभिमान या उत्तुंग व धवल पर्वताच्या चतु सीमेंत साहित्याचें सुंदर सरोवर जसें प्रा शिवरामपंत परांजपे यानीं निर्माण केलें, वॅ विनायकराव सावरकर यानीं उत्पन्न केलें, तसेंच ' संदेश 'कार

श्री. अच्युतराव कोल्हटकर यांनी अस्तित्वात आणलें. विसाव्या शतकातील हे तिथे गद्यस्तवित्र ! आणि तेंहि अशा तेज पुन प्रतिभेचे व तरल कल्पकतेचें कीं, इतर मी मी म्हणणाऱ्या कवींनींहि त्याच्यापुढें आदरानें मान लववावी ! काव्य म्हणजे काय ? तर प्रतिभेचा विलास आणि प्रतिभा म्हणजे काय ? तर प्रतिक्षणाला नवीन व रम्य सृष्टि निर्माण करणें. प्रतिक्षणाला नसली तरी प्रतिदिनाला अशी नवता, अशी चारुता अच्युतरावांनीं आपल्या 'संदेशा'त ओतली आणि मराठी वाङ्‌मयाला वेड लावलें !

राष्ट्रपिता हाच पिता !

रा. ब. वामनराव कोल्हटकर हे न्यायाधीश होते. ते अच्युतरावांचे वडील, पण अच्युतरावाचा स्वदेशाभिमान इतका जळजळीत कीं, सरकारी नोकरींत राहणाऱ्या, मवाळ पक्षाकडे झुकणाऱ्या व लो. टिळकांचा द्वेष तिरस्कार करणाऱ्या आपल्या पित्याचें नावहि त्यांनीं फेकून दिलें आणि 'राष्ट्रपिता' असलेले लो. टिळक यांचें नाव आपल्या पितृस्थानीं धारण "अच्युत बळवंत कोल्हटकर" या नावानेच ते जगाला मिरविले. वाई येथें ता. १ ऑगस्ट १८७९ रोजीं अच्युतरावाचा जन्म झाला. ल्हानपणापासून श्रीसमर्थ रामदासस्वामी व श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज यांच्यावर त्यांची मनस्वी भक्ती. समर्थांचा दासबोध, करुणाष्टकें वगैरे वाङ्‌मय त्यांनीं ताडपाठच केलें. ते त्यांतील स्फूर्तिदायक उतारे पाठ करून ते घडघडा म्हणून दाखवीत. वक्तृत्वाचे अंकुर ल्हानपणापासून त्यांच्या ठिकाणीं दिसू लागले. बुद्धि इतकी चपळ कीं, वयाचे पधराव्या वर्षी १८९४ सालीं ते मॅट्रिक झाले. महाविद्यालयाच्या एकएक पायऱ्या झपाझप चढून ते १९०४ सालीं एल्. एल्. बी. झाले. त्यावेळीं लो. टिळकांच्या कर्तृत्वाचा सूर्य माध्यान्हावर येत होता. त्यांच्याप्रमाणेंच आपणहि तेजस्वी राजकारण करावें असे विचार अच्युतरावाच्या मनात घोळू लागले. पण त्यांना सातारा येथें दोन वर्षे शिक्षकी करावी लागली आणि नागपूर येथें तीन वर्षे वकिलींत घालवावीं लागलीं.

संपादकाच्या गादीवर

वकिली करता करताच नागपूरच्या ' देशसेवक ' पत्रात ते लेख लिहू लागले आणि १९०६ साली तर ते त्याचे संपादकच बनले. त्यावेळी जहाल व मवाळ या पक्षांचे युद्ध ऐन भरात आले होते त्या धुमश्चक्रीत १९०७ साली सुरत येथे कॉंग्रेसची दोन शकले झाली. कॉंग्रेसचीच काय, पण घराघरांचीहि शकले झाली. एकाच घरात बाप मवाळ पक्षाचा, तर मुलाचा ओढा जहाल पक्षाकडे खुद्द अच्युतरावांच्याच घरात हा पितापुत्राचा संग्राम चालू झाला. त्याचा शेवट म्हणजे त्यांनी वडिलांचे नाव टाकले आणि टिळकांचे नाव घेतले. नुसते नाव घेतले नव्हे, तर टिळकांच्याच झेंड्याखाली उभे राहून, त्यांच्याच पावलावर पाऊल टाकून, त्यांच्याच धैर्याने, त्यागाने व कष्टाने स्वराज्याच्या संग्रामात भाग घेतला.

देशभक्तीच्या धारेवर

१९०८ साली लो. टिळकांना सहा वर्षांची शिक्षा झाली त्यांचे शिष्य अच्युतराव यानाहि पावणेदोन वर्षांची सजा झाली त्यावेळी त्यांचा तुरुगात अनन्वित छळ झाला. त्यांच्या शरिरातून रक्ताच्या चिळकांड्या बाहेर पडल्या. हाडे पिचून टाकण्याइतके कष्ट त्यांना करावे लागले. बैलाप्रमाणे त्यांना तेलाच्या घाण्यास जुपण्यात आले. गोणपाटाच्या कपड्यात त्यांना रहावे लागले तथापि राष्ट्रदेवतेचे स्मरण करीत, स्वातंत्र्याचा मंत्र जपीत, लो. टिळकांचे गुरु चरित्र आठवीत त्यांनी त्या नरक यातनाहि आनंदाने सोसल्या आणि शिक्षेचा काळ आशेने काढला शिक्षा भोगून ते तुरुगाबाहेर आले तेव्हा लोकांनी त्यांचा केवढा जयजयकार केला! प्रति-'लोकमान्यच' ते बनले!!

' संदेश 'ची जादू

दोन वर्षे मद्रासमध्ये ते अज्ञातवासात राहिले. टोपण नाव घेऊन एका व्यापारी पेढीवर ते काम करीत राहिले. पैसे त्यांना तेथे भरपूर मिळत होते. पण स्वातंत्र्यासाठी भुकेला त्यांचा आत्मा शांत नव्हता. त्याला

कादंबरीसारखी सोपी व चटकदार भाषा, काव्यासारखी प्रसन्न प्रतिभा, नाटकासारखी चमत्कृति आणि या आल्हादक व आकर्षक साहित्यांतून स्रवत असलेल्या गीतेचे पाठ ! का नाहीं महाराष्ट्र वेडा होऊन जाणार ? ‘ संदेश ’चा उद्देश, ‘ संदेश ’चें ध्येय, ‘ संदेश ’चें कार्य, अच्युतरावांनीं मनांत काय धरलें होतें, हें त्यांच्याच शब्दांत देतां येण्यासारखें आहे. तें एके ठिकाणीं म्हणतात,

“ वर्तमानपत्रानें तरच जन्माला यावें कीं, जर त्यानें सुविचार-कुसुमाच्या कुंड्या वाचकाच्या बगीच्यांत लावाव्या, सुविचार सुमनांचे हंडे वाचकाच्या मंदिरांत ठेवून द्यावे. ‘ संदेश ’ असा गर्व बाळगतो कीं, संदेश ही सेवा आहे, संदेश हा हुन्नर नव्हे. संदेशाच्या रूपानें तरच जन्माला यावें कीं, सद्विचाराचीं नीराजनें जनतादेवीच्यापुढें तेवावीं, सद्विचाराच्या तुलसी जनतारूपी जनार्दनाला वहाव्या, सद्विचाराचें मधुस्नान आणि सद्विचाराचें घृतस्नान घालीत राष्ट्र वृन्दावनांतील वाचक वृन्दाची अर्चा करावी ! ”

साधनांची अनेकता

महाराष्ट्रांत देशाभिमानाचें वारें संचरून द्यावें यासाठीं अच्युतराव जशी आपली लेखणी झिजवीत, तशीच आपली वाणीहि शिणवीत. पावसाळ्यांत ढगांच्या गडगडाटानंतर व विजेच्या कडकडाटानंतर मुसळधार वृष्टि व्हावी, त्याप्रमाणें त्यांच्या खणखणीत आवाजांतून व कल्पनेच्या चमचमाटांतून भावनेची व विचाराची अमृतवृष्टि करणारें असें त्यांचें व्याख्यान होई. जसें लेखन तसें भाषण—आणि तसेंच कीर्तन—तसेंच पुराण—फार काय, नाटकहि !—अशा सर्व साधनांचा उपयोग, एखाद्या पंचहत्यारी सरदारा-प्रमाणें, ते सारख्याच कौशल्यानें व शौर्यानें करीत. ‘ नारिंगी निशाण मंडळी ’ या नांवाची एक नाटक मंडळी १९१८ सालीं त्यांनीं काढली होती. त्यासाठीं स्वतः त्यांनीं नाटकें लिहिलीं, फार काय स्वतः नटाचीं कामेंहि केलीं. व्यासपीठ असो किंवा रंगभूमी असो, सभागृह असो कीं नाट्यगृह असो, अच्युतरावांची बुद्धि आकाशांतील विजेप्रमाणें चमचम

करीत कडाडत येऊन आपले तेज उधळीत जावयाचीच आणि प्रेक्षकाना दिपवून सोडावयाचीच.

वेदांचा बोध

त्यानीं नाटकें लिहिलीं, कादंबऱ्या रचल्या, 'तीन आणे मालें' तील गोष्टीहि रंगविल्या, पण ते हाडाचे वर्तमानपत्रकार होते. मूळचे ते विद्वान असल्यामुळें त्यांच्या बुद्धीनें थेट वेदापर्यंत धाव घेतली. 'श्रुतिबोध' व 'उषा' हीं दोन मासिकें चालवून त्यानीं वेदांतील काव्य-सौंदर्य व अध्यात्म-विचार यांचीं हिरे-माणकें, साध्याभोळ्या व गरीब बापड्या मराठी वाचकांच्या पदरात ओतलीं. वेदाना इतकें सोपें व रमणीय स्वरूप दुसऱ्या कोणीच दिलें नसेल. 'श्रुतिबोध' मासिक तर, इंग्रजी, मराठी, गुजराती व हिंदी या चार भाषात निघे.

तीन दैवतें

शिवाजीमहाराजाचा तीनशेंवा जन्मदिन महाराष्ट्रात गाजविण्यासाठीं त्यानीं खूप तोंडपिटी व पायपिटी केली. गांधीजींच्या कायदेभंगाच्या चळवळींत १९३० सालीं त्यानीं भाग घेतला आणि तुरुंगवास भोगला. या दुसऱ्या तुरुंगवासातून मुक्त झाल्यानंतर पाच महिन्यानींच, ता. १९ जून १९३१ रोजीं, वयाचे बावन्नावे वर्षी, अच्युतरावाची जीवनज्योत मालवली.

श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज, श्रीसमर्थ रामदासस्वामी व लो. टिळक या तीन महाराष्ट्रीय विभूति म्हणजे अच्युतरावाचीं दैवतेंच. त्यांच्याबद्दल त्याना पराकाष्ठेचा अभिमान होता, कमालीचा आदर होता, अपरंपार भक्तिभाव होता. आणि तो हृदयातील भाव कागदावर सगळाच्या सगळा उतरविण्याचें लेखन-चातुर्यहि त्यांच्या अंगीं होतें. एका चरवींतील दूध निंदून विदुसद दुसऱ्या चरवींत निःशेष ओतावें, तसे ते आपल्या भावना साहित्यात उतरवू शकत. श्रीशिवाजीमहाराजासंबंधीं ते म्हणतात, "शिवाजीनें महाराष्ट्र उत्पन्न केला, शिवाजीनें मराठी इतिहास बनविला,

शिवाजीनें ' मराठा '–चैतन्य उत्पन्न केलें, तेव्हा जो शिवाजीस व शिवाजीपासून बाजीरावापर्यंत झालेल्या इतिहास–प्रवाहाला विसरेल तो हाडाचा मराठाच नव्हे ! ती शक्ति, ती स्फूर्ति, तो देशाभिमान, तें शौर्य जर आमच्या महाराष्ट्रीयाच्या अंगी सळसळलें तर ते ' मराठा ' ह्या नावाला योग्य, नाहीं तर ह्या महाराष्ट्रात त्यानीं राहू नये, कृष्णेच्या पाण्यास शिवू नये, सह्याद्रीकडे पाहू नये, व गुलामस्यानीं नटविलेल्या मराठी भाषेचा उच्चार करू नये ! "

आणखी एक नमुना पहा—

" महाराष्ट्रीयानों, शिवराजाच्या चरित्रातील देवी भवानीच्या आशीर्वादाचे प्रसंग कविकल्पना म्हणून अश्रद्धेय मानू नका. त्यात अश्रद्धेय काहीं नाहीं. शिवाजीमहाराजाच्या चरित्रातील अश्रद्धेय भाग भवानीचे आशीर्वाद हा नव्हे, तर शिवाजीमहाराजाचें चरित्र हाच त्याच चरित्रातील ' अश्रद्धेय ' भाग आहे ! ! ह्या असल्या अश्रद्धेय चरित्राची वाहवा करण्याकरिता जगन्माता भवानीला–पावतीला, ' ह्या अत्यंत दुष्ट जनतेशीं एक पळभर संसर्ग घडला तरी हरकत नाहीं, पण तो शिवाजी आहे कसा तो तरी पाहू या,' ह्या विचारानें ह्या जगात प्रकट होण्याकरिता अधीरता वाटली असेल, ह्यात काहीं एक नवल नाहीं "

सालंकृत वर्णन

राष्ट्रगुरु रामदासस्वामी याचा जयजयकारहि असाच उत्साहाने अच्युतराव करतात. रामदासाचें वास्तव्य परळी येथें होतें, म्हणून ते लिहितात,

' परळी हें हिंदुस्थानातील नोल्डेविह्काचें ठिकाण आहे राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा सुमन हार रामप्रभूचे कंठात अडकविणाऱ्या पहिल्या नोल्डेविह्काचें परळी हें मुख्य ठिकाण आहे स्वतः उदास राहून आराध्यदेवतेजवळ स्वातंत्र्याचा प्रसाद मागणाऱ्या स्वातंत्र्यभक्तांचें परळी हें महास्थान आहे देशबांधवांच्या मनोवृद्धीचा भिक्षा आपल्या झोळींत एके ठायीं करून महाराष्ट्रातल्या प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्याचा अंगारा लावणाऱ्या श्रेष्ठ

विभूतींचें परळी हें दिव्य धाम आहे. पारतन्त्र्याची गावली झपाट्यानें काळोख करीत असता तेथें स्वातंत्र्याची "चकमक" झाडविणाऱ्या स्वातंत्र्य-शिलेदाराची परळी ही पराक्रम-भूमि आहे. "जय जय रघुवीर समर्थ" म्हणून प्रत्येक दुबळ्या माणसाचे अंगातली स्वातंत्र्याची ज्योत पेटविणाऱ्या सामर्थ्यवान् जादुगाराची परळी ही चमत्कार-वडी आहे. 'निराश होऊं नका, निराश होऊं नका' असें म्हणून स्वातंत्र्याच्या आशेनें सर्व महाराष्ट्राला चेतविणाऱ्या एका बहादूर शाहीराची परळी ही तुतारी आहे. इथें स्वातंत्र्याचे चौघडे आहेत, स्वातंत्र्याच्या रणभेरी आहेत, स्वातंत्र्याचे दमामे आहेत."

उत्कट वर्णनशैली

अर्वाचीन काळात अच्युतरावांना विष्णुशास्त्री चिपळूणकर व लो. टिळक यांची बहादुरी विशेष वाटे. मालाकाराच्या वर्तनमार्गाविषयीं ते लिहितात —" विष्णुशास्त्री चिपळूणकर महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक सेवेंत पडल्यानंतर महाराष्ट्र-भाषा सुरस झाली, वाङ्मयात तेज आलें, नि स्वार्थतेला किंमत आली, स्वावलंबन सचरलें, शिक्षण स्वयंप्रेरित झालें, इतिहास नामांकितपणास चढला, काव्य आनंदप्रद झालें, स्वाभिमान शिगेस चढला व स्वदेशभक्ति उत्थित झाली. विष्णुशास्त्री प्रकाशमान झाल्यानंतर काय काय उत्कर्ष पावलें नाहीं ?"

टिळक-आगरकरांचा भेद-अभेद

विष्णुशास्त्र्यांचे दोन हात म्हणजे टिळक व आगरकर. एकानें त्यांचें राजकीय कार्य पुढें चालविलें, तर दुसऱ्यानें त्यांच्या सामाजिक तत्त्वाचा पुरस्कार केला टिळक-आगरकरामधील हा भेद—आणि त्या भेदातहि असणारा अभेद—स्पष्ट करण्यासाठीं अच्युतरावांनीं किती सोपे, विविध व मौजेचे दाखले दिले आहेत पहा. "राष्ट्रसेवा करणें हाच दोघांचा उद्देश होता व दोघेहि विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचें दिव्य तत्त्व अमलांत आणण्यासाठीं झटत होते टिळक हे दिवाणखान्यात होते तर आगरकर हे बगीच्यात

होते, टिळक हे दरबारात होते, तर आगरकर हे देव्हाऱ्यात होते, टिळक उत्पन्नाची चिंता वहात होते, तर आगरकर मितव्ययानें कसें वागावें हें पहात होते, टिळक मृत्तिके लिहीत होते, तर आगरकर परटीचे कपडे माडीत होते, टिळक जगावें कसें हें पहात होते, तर आगरकर जेवावें कस हें शिकवीत होते, टिळक शेजाऱ्यापाजाऱ्याच्या घरातील माहिती करुन घेत होते, तर आगरकर बायकांचें स्वास्थ्य पहात होते, टिळक बाहेरचीं दु:खं निवारीत होते, तर आगरकर घरचीं गाऱ्हाणीं ऐकत होते, टिळक मुलत्याना खेळवीत होते, तर आगरकर मुलांना खेळवीत होते, दोघाचें कार्य एकच, गुरु एकच, देव एकच, एकानें देवाकरिता बाजारातून अलंकार आणले आणि दुसऱ्यानें घरातल्या घरात उपकरणीं सळवळलीं, म्हणून पूजा एकाच देवाची ! ”

अमर अच्युत-विलाप !

त्यातहि लो टिळकाचा राष्ट्रसेवेचा मार्गच अच्युतरावाना रुचलेला होता, पटलेला होता. लो. टिळक हे त्याचे पुढारी होते, गुरु होते, साक्षात् देवच होते. प्रत्यक्ष वडिलांच्या ठिकाणींच ते त्याना जाहीरपणें मानीत. “ टिळक हे विष्णुशास्त्र्याच्या कार्याचे पूर्ति होते, विष्णुशास्त्र्याच्या देश भक्तीची अवतार समाप्ति होते, ते विष्णुशास्त्र्याच्या स्वार्थत्यागातील विरक्ति होते, ते विष्णुशास्त्र्याच्या स्वावलंबनातील दिव्य आत्मशक्ति होते. ” असें वर्णन त्यानीं केलें. टिळकाची राष्ट्रसेवा, त्याची स्वराज्याची मोहीम, त्याची विलायतेंतील कामगिरी या सर्वांचें गुणगान करताना ‘ संदेश ’ काराची लेखणी आनंदानें नाचत असे—बेभान होत असे.

आणि तो दारुण प्रसंग जेव्हा ओढवला—ता. १ ऑगस्ट १९२० रोजीं लोकमान्याचा आत्मा जेव्हा परमेश्वरामध्यें विलीन झाला, तेव्हा तर काय ? अच्युतरावाच्या भावना सारे बाध, सारे तट फोडून उसळ्या मारीत बाहेर पडल्या. पुस्तकाचीं साठ पानें भरतील असा लोकमान्याचा मृत्युलेख त्यानीं एका बैठकींत, एका टाकानें, एका भावनेनें लिहिला. तो वाचताना ज्याचें हृदय हालणार नाहीं, ज्याचा कंठ दाटणार नाहीं,

त्याचे डोळे ओले होणार नाहींत असा महाराष्ट्रीय सापडणें अशक्य. "लेखणी थड पडून हृदय लिहितें." असा हा प्रसंग हो. अच्युतरावानीं ज्ञानेश्वराच्या कल्पना वैभवानें, नामदेवाच्या सलगीनें व तुकारामाच्या आर्ततेनें मराठी भाषेंत कायमचा कोरून ठेवला आहे. त्याचें हें कोरीव लेणें खरोखर कैलास लेण्यापेक्षा विस्मयकारक आहे.

"त्याच्याशिवाय आमचें अस्तित्व आम्हास अशक्यच वाटतें." अशी आपली असहाय अवस्था त्यानीं वर्णन केली आहे. ते म्हणतात, "खरोखर हें लिहीत असताहि आमच्या डोळ्याचें पाणी खळत नाहीं, आमची लेखणी लटपटू लागते, आमच्या हृदयाला कंप सुटतो. कारण लोकमान्य हे आमच्या पित्याच्या ठिकाणीं होते. मातेची वत्सलता त्याच्या अंगीं होती. भावाचा पाठीराखेपणा ते करीत असत. ते आमचे गुरु होते. ते पतोजीप्रमाणें हाताला धरून वळण देत, शिक्षकाप्रमाणें छड्या मारीत, प्रोफेसराप्रमाणें ज्ञान देत. ते आमच्यातील ज्येष्ठ पुरुष होते, श्रेष्ठ पुरुष होते, ते आपल्या पक्षातील पुराणपुरुष होते. ते आमच्या गळ्यातील ताईत होते दंडातील अनंत होते. ते आमच्या मस्तकावरील वैभवाचा मुगुट होते. लोकमान्य हे आमच्या देव्हाऱ्यातील 'प्राण' होते. ते आमच्या देवाल्यातील दत्तात्रय होते. ते गेले ह्यात आमचा कोणता आप्त गेला नाहीं? कोणता नातेवाईक हरवला नाहीं? कोणता स्नेही लोपला नाहीं? लोकमान्याच्या स्वर्गवासामुळें आमचा कोणता देव्हारा रिकामा पडला नाहीं?" संस्कृतात जसा अज विलाप, रति विलाप किंवा मराठी काव्यातजसा नामदेव-विलाप किंवा राजहंस विलाप; तसाच मराठी गद्यातील हा अच्युत विलाप अजरामर आहे.

महाराष्ट्रांतील पांडव

या साठ-पानी मृत्युलेखात 'संदेश' कारानीं लो. टिळक याचा चरित्र-पट उलगडून दाखविला आहे, एवढेंच न-हे, तर अखिल महाराष्ट्राच्या स्वातन्त्र्य-लढ्याचा इतिहासहि चित्रित केला आहे. तो करताना त्यानीं असें रूपक केलें आहे कीं, "ते धर्मराज महर्षि रानडे, तो अर्जुना-

सारखा तिरट आणि कटवा विष्णुशास्त्री, तो धैर्याची गदा लीलेनें पेलणारा तिलक-भीम आणि ते गोपाळ गणेश आगरकर व गोपाळकृष्ण गोखले असे दोघे नकुल-सहदेव, असे महाराष्ट्राचे पांच पराक्रमी पांडव."

लोकमान्याच्या त्यागाचें चित्र रेखाटतांना अच्युतराव त्यांना उद्देशून म्हणतात, "देशाच्या सेवेकरितां तुम्ही आपल्या भाग्याचीं कोठारें लुटूं दिलेलीं आहेत, आपली संपत्ति पुनर्वसुच्या पावसाप्रमाणें धो धो ओतलेली आहे. ह्या देशाकरिता तुम्ही आपल्या बुद्धीचीं कपाटें सताड उघडीं ठेवलेलीं आहेत. ह्या देशाकरिता तुमचा मेंदू झिजलेला आहे; ह्या देशाकरितां तुमचें शौर्य झुंजलेलें आहे, ह्या देशाकरिता तुम्ही आपल्या पंचप्राणाचा होम केलेला आहे. तुम्ही या देशाला काय दिलेलें नाहीं? त्याच्याकरितां काय संकट आपल्यावर ओढवून घेतलेलें नाहीं?"

विव्हलतेचें शब्द-चित्र

लोकमान्याच्या वियोगामुळे त्याच्या भक्ताचीं मनें किती विव्हल झालीं होतीं, याला वाचा फोडताना अच्युतराव विचारतात, "लोकमान्य! तुम्हाला आता कोठें पाहूं? तुमची सावळी मूर्ती कोठें अवलोकन करूं? तुम्हाला कोठें शोधूं? तुम्हाला कोठें धुंडाळूं? आमचा जीव तुमच्या जीवाशीं गोठवलेला होता, आमचा प्राण तुमच्या पंचप्राणाचा भाग होता, आमचें अस्तित्व तुमच्या अस्तित्वात गुरफटून गेलें होतें, आमचें जीवन तुमच्या जीवनात गुंतलेलें होतें. लोकमान्य! आता तुम्ही कोठें सापडाल? तुम्ही कोठें दिसाल? तुम्ही जात असताना आमच्या जिवाला ओढणी लागलेली आहे, आमच्या प्राणाना क्लेश पडत आहेत. काट्याच्या जाळ्यावरून ज्याप्रमाणें रेशमी वस्त्राला फरफरा ओढावें, त्याप्रमाणेंच आमच्या हृदयाच्या चिरफळ्या झालेल्या आहेत······तुम्हाला शोधण्याकरितां काय किंमत देऊं? काय? त्या यमधर्माच्या पायाशीं देहातल्या रक्ताचा हौद उत्पन्न करूं? काय? त्या यमधर्माच्या पायाजवळ, मानवी कुडीचीं शकलें शकलें करून मांडूं? काय? त्या यमधर्माच्या पायांनजीक ह्या मर्त्य देहाचें नीराजन करूं? काय? त्या यमधर्माला दया आणण्याकरिता मृत्युलोकां-

पासून यमलोकापर्यंत देहदंडाचा दंड करून दंडवत करीत जाऊं ? किंवा त्या अघाशी मृत्यूची सारी क्षुधा शमन करण्याकरितां त्याच्यापुढें आम्ही-तुमचें सर्व देशबांधव-आपलीं शिरकमलें उतरून ठेवूं ? ''

श्लेषाची मौज

'' राष्ट्रमातेच्या कीर्तनांतील मृदंग '' असेंच स्वरूप अच्युतरावांनीं आपल्या 'संदेशाचें' ठेवलें होतें. दादाभाई नौरोजी असोत, सर फेरोझशहा मेथा असोत किंवा स्वामी श्रद्धानंद असोत—सान्या राष्ट्रीय विभूतींच्या गुणाचे बोल या मृदंगांतून प्रसंगाप्रसंगानें निघत असत आणि खुद्द राष्ट्रमातेच्या वर्णनाचा किंवा तिच्या स्वातंत्र्याच्या स्तुतिस्तोत्राचा प्रसंग आला म्हणजे मग तर काय ? 'संदेश'काराची लेखणी थयथया नाचूं लागे. स्वदेशाविषयीं ते अभिमानानें लिहितात, '' या हिंदुस्थान देशास पूर्वीं 'सुवर्ण भूमि' असें जें नांव होतें, तें अत्यंत अन्वर्थक होतें. या भूमीचा वर्ण अत्यंत सुंदर आहे. येथील वर्णव्यवस्था अत्यंत सुंदर होती. येथील वर्णमालिका अजूनहि अत्यंत सुंदर ठरत आहे. आणि सुवर्णाचे निधि, सुवर्णाचे प्रासाद, सुवर्णाचीं अद्रिदुर्गें आणि सुवर्णतंतूंनीं भूषविलेलीं येथील लोकांचीं महावस्त्रें यांनीं तर या देशांतील सुवर्णाचा सुकाळ सर्वांचे दृष्टोत्पत्तीस आणिलेला होता. '' एका 'सुवर्ण' शब्दावर किती सुंदर व सार्थ कोट्या !

सर्व कांहीं देशासाठीं !

या आपल्या हिंदभूमीविषयीं आपलें कर्तव्य काय आहे, हें वाचकांच्या मनावर ठसवितांना अच्युतराव लिहितात, '' होय, असेंच कर, पार परमेश्वरा, असेंच कर. परमेश्वरा, आम्हां सर्वांचीं हृदयें एकरूप कर, आणि त्यांचीं हिंदमातेच्या चरणींचीं नूपुरें बनव ! आमचीं सर्वांचीं मस्तकें एकत्र जोड आणि त्यांचीं हिंदमातेच्या चरणींचीं जोडवीं बनव ! आमचे सर्वांचे मेंदू एकत्र मिळव आणि त्यांची मेंदी बनवून हिंदमातेच्या नखांना चमकदारपणा आण ! आमच्या दिलाची दिलसफाई करून त्याच्या नुसत्या

रुगीन धर्नीत आमच्या मातच्या पैंतगाची रुमगुम ओत आणि आमची सर्वांची लाल रुधिरें एकत्र करून आमच्या हिंद जननीचे चरणतळ असे लाल्भुंद दिसू देत कीं, जणु काहीं नुकतेच समद्रांतून रविबिम्ब वर येऊ लागलें आहे जणु काहीं हिन्दी महासागराचा प्रत्येक जल-कण आपल नीलिमा टाकून गुलदस्तु गुलाब बनलेला आहे, जणू काहीं कमलासना कमलेने हिंदजनीच्या अभिनंदनार्थ दशदिशाच्या विपनल्या करून त्यात रंगपंचमीचे आनंदी रंग भरलले आहत!"

ही प्रार्थना झाली पण प्रत्यक्ष आदेशहि, 'संदेश'कार वाचकांना कसा देत आहेत पहा—" आम्ही हिंदुस्थान मुक्त करू! प्रीतीच्या नद्या कराव्या लागल्या, भावनाचे डोंगर रचावे लागल, श्वासोच्छ्वासाचे भाते फोडावे लागले, तरी आम्ही हिंदुस्थान मुक्त करू! आईबापाची शपथ कीं, आम्ही हिंदुस्थान मुक्त करू! कुलदेवतची शपथ कीं, आम्ही हिंदुस्थान मुक्त करू! वडवेलीची शपथ कीं, आम्ही हिंदुस्थान मुक्त करू! खाल्लेल्या अन्नाची, प्यालेल्या पाण्याची, चाललेल्या जमिनीची व चारलेल्या फलमूलाची शपथ कीं, आम्ही हिंदुस्थान मुक्त करू!"

स्वातन्त्र्याचा स्तोत्रपाठ

राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याची महती वेळोवेळीं व परोपरीने अच्युतरावांनी गायिली आहे १९२२ सालीं, हिंदुस्थान सरकारच्या अंदाजपत्रकावर टीका करणारा एक लेख त्यांनीं लिहिला त्यात शेवटीं तें म्हणतात, "बादशहाच्या गोष्टींतील २७ तून ९ गेले म्हणजे जसें शून्य राहिले, त्याप्रमाणें हिंदुस्थान सरकारच्या १३० कोटि रुपयांतून जर स्वातंत्र्य तेवढें गेले तर आपल्याला बाकी शून्यच राहिलें! स्वातंत्र्य नसलं आणि नफा झाला तरी तो शून्यच! स्वातंत्र्य नसलें आणि १४० कोट उत्पन्न झालें तरी तें शून्य! स्वातंत्र्य नसले आणि इंद्राचें नंदनवन मिळाल तरी तें शून्य! स्वातंत्र्य नसलें आणि ऐरावत नसायला मिळाला तरी तो शून्य! स्वातंत्र्य नसलें आणि कुबेराची संपत्ति मिळाली तरी ती शून्य! स्वातंत्र्याशिवाय सौख्य शून्य, स्वातंत्र्याशिवाय आनंद शून्य! स्वातंत्र्याशिवाय

संसार शून्य, स्वातंत्र्याशिवाय जीवितहि शून्य ! स्वातंत्र्य हें आमचें अस्तित्व आहे, स्वातंत्र्य हें आमचें धन आहे !"

प्राचीन व अर्वाचीन कवि

मराठी कवितेसंबंधीं अच्युतरावांनीं अनेक हृदयंगम लेख लिहिले आहेत. "हृदयातील तरंगाचें रूप व्यक्त करून दाखविणें" हें कवितेचें मुख्य लक्षण ते मानतात. "मानवी अंतःकरणाच्या किनाऱ्यापी विशाळ्या रसिक समाजापुढें भरभरून ओतून दाखविणें म्हणजेच काव्य" असा अलंकारिक साज त्या व्याख्येवर ते चढवतात. "मराठी काव्याची प्रभात" या आपल्या पंधरापानी लेखांत त्यांनीं प्राचीन व अर्वाचीन कवींचे गुणदोष खुसखुशीत भाषेनें मांडलेले आहेत. प्राचीन कवीसंबंधीं ते म्हणतात, "संतकवींना 'कालिदास' म्हणवून घेण्याची मुळींच हांव नव्हती. त्यांची मुख्य तृष्णा परमेश्वरानें आपणांस आपले 'दास' म्हणावें एवढीच होती. त्यांना कालिदास म्हणून कोणी कितीहि मान दिला असता तथापि जर ईश्वरानें त्यांना आपलें म्हटलें नसतें, तर त्यांच्या मनाचें समाधान झालें नसतें. अशा थोर विभूतींना 'कवि' म्हणणें ही एका प्रकारें त्यांची योग्यता कमी करण्यासारखेंच आहे. ते तत्त्वज्ञ, धर्मकर्ते व समाजोद्धारक होते. ते समाज-नियमाची गंगा होते."

अर्वाचीन कवींच्या त्रोटक काव्यांवर टीका करताना अच्युतरावांनीं किती सुंदर उपमा दिली आहे पहा. "अर्वाचीन कवींची कविता म्हणजे एखाद्या सुंदर पैठणीवर काढलेली जरीची बुट्टी आहे. ती लहान लहान प्रमाणांत सर्वत्र चमकत असावयाची. परंतु बुट्टी म्हणजे काहीं पैठणी नव्हे. ती एखाद्या महावस्त्रावर सुंदर दिसते, परंतु ती स्वतः कांहीं महावस्त्राप्रमाणें नेसावयाच्या उपयोगी पडत नाहीं."

प्राचीन कवि 'हे गूढज्ञानाचे दीप, राष्ट्रकर्तव्यांचे मेरुमणि, विश्वप्रेमाचे सागर" होते. ते केवळ कवि नव्हेत असें सांगून अच्युतरावांनीं कवींचें महत्त्व-मापन पुढील शब्दांनीं समतोलपणें केलें आहे. "कवी हे कितीहि थोर असले, तथापि ते राष्ट्राचे अलंकार होत, राष्ट्राचे प्राण नव्हत .... कवि हे नाकांतील नथ आहेत, खुद्द नाक नव्हत.

+

राष्ट्रकर्ते पुरुष हेच राष्ट्राचें नाक होत आणि ज्या राष्ट्रात राष्ट्रकर्ते पुरुष जास्त उत्पन्न होतात त्याच राष्ट्राचें नाक वुरती रहातें. ''

कवितेची मूर्त स्वरूपें

रे. टिळकाची कविता, मराठींतील लावण्या, महाराष्ट्र नाट्यकलेचा शृंगार— साज, हे तात्या आणि हे तात्या, इत्यादि वाङमयविषयक लेखात अच्युतरावानीं आपला साहित्याचा दृष्टिकोन माडला आहे. रे टिळकाच्या कवितेचें वर्णन ते पुढील रूपकानें करतात, '' टिळकाची कविता म्हणजे खेडेगावातील पाटलाची मुलगी होय. उच्च कुळ, परतु फार श्रीमत नाहीं, गावात दरारा, परतु फार अधिकार नाहीं, सर्व अवयव गोंडस, पण फार अगराग नाहींत, प्रेमळपणानें नेत्र डबडबलेले परतु फार तिखे कटाक्ष नाहींत, हृदयात विकार फार, परतु वाक्चातुर्य नाहीं, अशी साधी, देखणी, सशक्त, पाणीदार अशी रे. टिळकाची कविता आहे.... रे. टिळकाची कविता म्हणजे कोणी राजकन्या नव्हे कीं. मानवी कल्पनेनें निर्माण केलेली सर्व भूषणें तिच्या अगावर सापडतील. रे. टिळकाची कविता म्हणजे कोणी वसतसेनाहि नव्हे कीं, तिच्या केवळ नूपुर नादानें सद्गुणी चारुदत्तसुद्धा व्याकुळ होऊन जातील. ' एखाद्या चित्रकाराप्रमाणें वा शिल्पकाराप्रमाणें अगप्रत्यगाचीं सूक्ष्म स्वरूपें अच्युतरावानीं स्पष्ट केलीं आहेत.

कवि कोण ?

काव्याची व्याख्या याहून ऐसपैस करून अच्युतरावानीं म्हटलें आहे, '' सप्पदिशी लोकाच्या हृदयाचा कबजा घेणारा तो कवि ! जो एका सटक्यात लोकाचीं अत.करणें आत्मवश करील तो कवि ! एका झापेंत लोकाचीं हृदयें लुटील तो कवि ! एका तिरपींत लोकाच्या हृदयांवर स्वत:ची मुद्रा ठोकणारा तो कवि ! एका धावेंत जनतेच्या मनावर आपलें निशाण उभारणारा तो कवि ! ''

या सढळ व्याख्येच्या सैल चौकटींत, शिवरामपत परांजपे यासारख्या गद्यकवींना अच्युतरावानीं सहजच बसविलें आहे. (आणि ते स्वत.हि बसूं शकतील.) पण अच्युतरावाची मजल याहून मोठी. लो. टिळकासारख्या

कर्मठ व वेदाभ्यासी अशा मुत्सद्यालाहि यवींच्या मालिकेंत नसविण्या-साठीं अच्युतराव असा युक्तिवाद करतात, " आणि तो दुसरा एक कवि
दत्त आहे तो ? शिवरामपंतावर कुणी कदाचित् कवित्वाचा आळ तरी
ईल, पण त्याचेवर कुणी कवित्वाचा आरोपहि करीत नाहीं ! आपण
वि आहोंत हें त्याला माहीतहि नाहीं ! लोकांचीं हृदयें मुठींत गवसण्याची
ची एवढी शक्ति कीं, हा दिल्लींत गेला तरी ह्याच्या मिरवणुकी निघतात,
हिंमतपुरलाहि ह्याची लोक वाट पाहतात, सिंधमध्यें गेला तरी ह्याला
के चिकटतात, सोलापूरला जायचा असला तरी त्याची मार्गप्रतिक्षा
रतात. हा सांगलीच्या लोकांच्या गळ्यातला ताईत आहे. हा नागपूरच्या
कांच्या हृदयाचा ठोका आहे, हा पुण्याच्या लोकांच्या नावांचा घाल
गहे, हा लाहोरच्या लोकांच्या रत्नातला लाल आहे. हा नोलो न नोलो,
ा कवि ! हा हालो अथवा डोलो, हा कवि ! हा हासो अथवा रुसो,
ा कवि ! अशा कवीचें जें लोकचित्ताकर्षक सामर्थ्य तें काव्य आणि तें
व्य जेव्हा हृदयंगम स्वरूपात मांडलें जातें तेव्हा तें नाटक. "

श्रोतांची माला

जसा कवि, तसा रसिक हवा. अरसिकाशीं गाठ पडू नये अशी विचार
ार्थना कवि करतो. हा विचार अच्युतरावांनीं किती मनोहरपणें मांडला
आहे पहा. " थोर पुरुषाच्या मनातला अर्थ जर तुम्हास हवा असेल, तर
थोर पुरुषाचें मन जितकें थोर असेल तितकें तुम्ही आपलेंहि मन थोर
करा. तुम्हीं त्याच्या मनापेक्षा आपलें मन कमी थोर ठेवाल, तर थोर
पुरुषाच्या अभिप्रायाचें मर्म तुमच्या मनात उतरणार नाहीं. सुवर्ण पात्रा-
तील दुग्ध सुवर्णपात्रातच ओतून घेतलें पाहिजे, हिऱ्याचा खडा रत्नाच्याच
कोंदणात बसविला पाहिजे, स्वर्गातील अमृत देवाच्याच मुखात पडलें
पाहिजे, कर्पूराचें धवलत्व शंकराच्याच अंगीं उतरलें पाहिजे, धवल कीर्तीचा
झेला वीराच्याच माथ्यावर ठेवला पाहिजे, तें पवित्र भगवन्नाम नारदाच्याच
ब्रह्मवीणेतून प्रस्फुट झालें पाहिजे. अहाहा, काय तो आनंद—तें पवित्र
भगवन्नाम नारदाच्याच ब्रह्मवीणेतून प्रस्फुट झालें पाहिजे. योग्याला योग्यच
योग्य ! "

मृत्युलेखाचा अजब नमुना

क्षणाक्षणाला नवीननवीन कल्पना काढण्यात अच्युतराव अत्यंत पटाईत. समुद्राच्या लाटाचा किंवा संध्याकाळच्या आकाशावरील रंगाचा खेळ जसा अखंड चालू असतो, तसा चमत्कार अच्युतरावांची कल्पना-शक्ति दाखवीत असे. स्वामी श्रद्धानंद याचा खून किती अमानुष! किती दु:खदायक! साऱ्या भारतीयांच्या हृदयातून रक्तबिंदु वहावयास लावणारा तो भयंकर प्रसंग. पण 'संदेश'कारानी त्या प्रसंगातील रहस्य किती रम्यतेने उलगडून दाखविले आहे. "पावसाळा नुकताच संपलेला होता, शेतें हिरवीगार झालेलीं होतीं." असा प्रसन्न प्रारंभ करून अच्युतरावानीं स्वामीजींच्या त्यागाचें कौतुक करण्यासाठीं कैलासाहून शंकरास बोलाविलें, वैकुंठाहून विष्णूस पाचारिलें, ब्रह्मदेवहि आपली 'टेनिस बॅट' ठेवून पृथ्वीवर आले आणि "शेतांत उभा असलेला जोंधळा—शेतांत उभा असलेला गहू, शेतांत उभा असलेला ऊस, शेतांत उभा असलेला हरभरा—ह्या सर्वांचे चेहऱ्यावर स्वार्थत्यागाचा सोनेरी रंग चढलेला होता! ते रोज प्रार्थना करीत होते कीं, "देवा, लोक केव्हा येतील व आम्हाला कापतील? ताटव्याच्या देठावर नाचत रहाणें आता पुरे! आत्मस्तुतीचें वारें आता पुरे! रोज उगवत्या सूर्याचें दर्शन घेणें आता नस्स झालें! आकाशातील चांदण्यानो, तो दिवस लौकर उगवो कीं, ज्या दिवशीं लोक आपल्या हातांत विळे घेऊन आमच्या देहाच्या कणशाची मुण्डीछाट करतील आणि आमच्या मृत्यूवर लोकांच्या मेजवान्या झडतील! गव्हाचीं पिकें कापलीं गेलीं नाहींत, तर खुदीचे लाडू होणार नाहींत! साळीचीं शेतें कापलीं गेलीं नाहींत, तर साखरभात मिळणार नाहीं! उसाचे पीक चरकाच्या चरक्यात पिळून निघाले नाहीं तर साखरहि मिळणार नाहीं!"

पृथ्वीवरील पिकाची ही परोपकारी व त्यागी वृत्ती पाहून स्वर्गांतील देवाना आश्चर्य वाटलें. तें अच्युतरावानीं नाट्यमय पद्धतीनें पुढीलप्रमाणें वर्णिलें आहे.

"सर्वजण थटीनें कुडकुडत होते! फक्त पिकें हसत होतीं!

'हॅलो–हें कोण हसतय हरे ?' लक्ष्मी आपल्या लालसर पापण्या हाल्वीत म्हणाली!

'ओ!– हीं तर पिकें!' श्रीविष्णूनीं कौतुक केलें!

'पण तीं हसताहेत का?' महादेवानीं सर्वांसमक्ष पिकांना विचारलें

'का हसतों?' गहूं हसत हसत म्हणाला–'उद्या आम्हाला कापणार म्हणून हसतों'

'उद्या आमची कापणी करून जग आपलें पोट भरणार म्हणून आम्हीं हसतों'–तांदूळ म्हणाले

'उद्या आमच्या नाशानें जगाला भरभराट येणार म्हणून आम्हीं हसतों'–बाकीचीं सब धान्यें म्हणालीं!

'काय तुमचा नाश होणार म्हणून तुम्हीं हसता?'

'होय सरकार! आमचा नाश होणार म्हणून आम्हीं हसतों! जगाच्या कल्याणाकरिता आमचा नाश होणार म्हणून आम्हीं हसतों!'

देव विस्मित झाले, तिन्ही देव विस्मित झाले! देवीहि विस्मित झाल्या"

एक गद्यकाव्य!

कारुण्यांतून हर्ष निर्माण करण्याची अच्युतरावांची हीं जादू अजब आहे 'शेवटची वेल सुकली' हा लेख म्हणजे तर एक गद्य करुण–काव्यच आहे! कारुण्याचा ताण वाचकाच्या मनावर फाजिल पडूं नये म्हणून मधून मधून विनोदाच्या गुदगुल्या करण्यात आलेल्या आहेत पुण्याच्या किर्लोस्कर थिएटरमध्ये १९१३ सालीं 'तोतयाचें बंड' हें नाटक चाललें होतें आणि तें पहाण्यास दुसऱ्या बाजीरावाची कन्या कुसुमाबाई आलेल्या होत्या पेशव्यांचेंच नाटक, पेशव्यांचाच एक व्यक्ति, पेशव्यांच्याच वाड्यांत पहात आहे पण नाटकांत स्वराज्य आहे व ती व्यक्ति मात्र पारतंत्र्यात आहे हा विषादपूर्ण विरोध अच्युतरावांच्या काळजाला दंश करून गेला आणि तसाच दंश आपल्या वाचकाच्या हृदयालाहि करण्यासाठीं त्यांनीं हा दंश पानी लेख लिहिला

किर्लोस्कर थिएटर कोठें आहे हें सांगताना अच्युतराव म्हणतात, "नाना फडणिसाचा वाडा लागतो. मराठीतील षष्ठीच्या प्रत्यया, असें का खोटें बोल्तोस? हा वाडा नाना फडणिसाचा कोठला! आता तेथें नाना फडणिस कोठें आहेत? . . . आता तिथें पन्नास रुपयावर "तुनुमुनु तुनुमुनु" करणारीं मास्तरें, बारा वाजल्याची घंटा बडविणारे शिपाई व छडीच्या धाकानें खोटी सबब हुडकून काढण्यात गर्क झालेलीं पोरें हींच आज वावरत आहेत!"

कुसुमाबाईचें व त्याच्या मनःस्थितीचें वर्णन करताना अच्युतराव लिहितात, "ही आमची व्यक्ति म्हणजे दुःखपर्यवसायी नाटकातील शेवटचा आघात, करुण कहाणींतील शेवटची किंकाळी, अपशकुनी भवितव्यतेची शेवटची गाजणूक होती. अशा ह्या व्यक्तीपुढें त्या दिवशीं, त्या 'तोतयाचें बंड'चे दिवशीं, सर्व मराठी इतिहास पुनः जिवंत होऊन पुनः पुनः थडग्यातून उठून, पुनः चितेवरून खडबडून उभा राहिला असेल. त्या व्यक्तीला त्या दिवशीं त्यानें किती भेडसावलें असेल ह्याची वाचकानींच कल्पना करावी!"

ही कल्पना करण्याची शक्ति सर्वच वाचकाजवळ असते असें नाहीं. त्यानाहि ती कल्पना आणून देण्यास अच्युतरावाचा हा लेख समर्थ आहे. तें नाटक पाहताना कुसुमाबाईनें आपले डोळे मिटले तेव्हा, अच्युतराव सांगतात, "तिनें डोळे मिटल्यानंतर एकदम तीं सारीं मेलेलीं माणसें, तो उंच मानेचा नाना फडणीस, त्या बुरखा असलेल्या पार्वतीबाई, तो पोटाचा कोथळा बाहेर पडलेला नारायणराव, तो 'भाऊ' 'भाऊ,' करीत ऊर बडविणारा नानासाहेब, तो कफ दाटलेला माधवराव-फार काय सांगावें? कारंज्यावर उडी टाकण्याच्या तयारींत असलेला तो सवाई पेशवा, हीं सारीं मेलेलीं माणसें तिच्याभोंवतीं जिवंत झालीं व तिला म्हणालीं, 'कुसुम, तू एकटीच येथें कोठें?"

कल्पकतेची मेजवानी

केवळ मौजेसाठीं, केवळ कल्पनेच्या विलासासाठीं अच्युतरावानीं जे लेख लिहिलेले आहेत, त्यात तर काय? विनोदाचे व आनंदाचे फवारेच

उडत आहेत. प्रचलित राजकारणाला कधीं सर्कशीचें तर कधीं नाटकाचें, कधीं दवाखान्याचें तर कधीं खेळाच्या सामन्याच रूप देऊन अच्युतराव चटकदारपणा आणीत. हिडिंबा–शूर्पणखेला रमा–उर्वशीचें लावण्य देण्याची जादू जशी एकाद्या मांत्रिकाच्या हातात असावी, तशी रूक्ष विषयाला रम्य बनविण्याची किमया अच्युतरावांच्या लेखणींत होती. मराठी दैनिक लोकप्रिय करण्याचा पहिला मान त्याचाच मुंबईतील मजुरानेंहि वाचावें व त्याला कळावें आणि त्याचें चित्त गुंगावें, असे सोपेसोपे व मनोवेधक लेख अच्युतरावांनीं अक्षरशः शकडों लिहिले 'माधवाश्रमात शिवाजी !' हें एका लेखाचें नाव. तें वाचताच कोणता मुंबईचा वाचक पुढील लेख वाचणार नाहीं? मुंबईकराच्या भाषेत, चाळ परिस्थितीचें वर्णन, खुमखुशीत विनोदानें व सरसरीत टीकेनें समग्र झालेलें पाहून कोणाच्या तोंडास पाणी सुटणार नाहीं? माधवाश्रमाच्या 'रूम नंबर ३० मध्यें' शिवाजी उतरलेला आहे हें कळताच कोणावर काय परिणाम झाला, याचें किती गमतीदार वर्णन अच्युतरावांनीं केलेलें आहे पहा --

"प्रथमतः 'घाटी' लोक फार घाबरले. कुणाला वाटलें कीं, हा आता पुन आपल्याला लढाईवर घेऊन जाणार! आपण कमें सुखात. भाडीं घासीत व गिरण्या फिरवीत बसलेलों आहों! आता ह्या भाडीं घासण्याच्या सुखाला व गिरण्यातल्या सुखकर चाबाडकुणांना अंतरावें लागणार! आता आमच्या नायकाच्या मजुऱ्या व 'रत्नावळी' बंद होणार!" तसेंच "शिवाजी माधवाश्रमात आला हें समजल्याबरोबर बॅंकावर 'रश' झाला. जो तो आपले पैसे मागायला लागला वॉर-लोनचे भाव एकदम उतरले त्यातहि कांहीं लोकांनीं अशी नातमी उठविली कीं, सरकारचें कर्ज नाकबूल करण्याचा ठराव शिवाजी प्रथमच हातात घेणार आहे. त्यामुळें तर जो तो येईल त्या भावात वॉर बॉंड विकीत सुटला." यात जितका उपरोध आहे, तितकीच परक्या सरकारवर टीकाहि आहे.

बहुजनांचा शिक्षक

तिळाएवढा बारीक विचार घेऊन, तो आपल्या भाषेच्या सामर्थ्यांत

प्रतिभेच्या अग्निवर घोळवून घोळवून व त्यावर कल्पनेचें केशर चढवून अच्युतराव त्या तिळाला काटेदार, डौलदार व रंगदार अशा मोठ्या हलव्याचें स्वरूप देत असत. ते विद्वान् होते; पण ते आपली विद्वत्ता, दुधात साय मुरवावी' त्याप्रमाणे, आपल्या लेखात लपवीत. ते वकील होते, पण ते आपल्या लेखनात फारसे युक्तिवाद करीत नसत. ते बहुश्रुत होते, पण आपल्या पांडित्याचे प्रदर्शन ते कधींच करीत नसत. सहज एखाद्या मित्राशीं आपण बोलावें; तसें लेखकपणानें ते लिहीत. बहुजनसमाजाचे ते रसिक शिक्षक होते. त्यांच्या लेखनात वक्तृत्वाचा धबधबा आहे व त्यावर कल्पकतेचे सोनेरी किरण नाचत आहेत आणि देशाभिमानाचा झंझावात तर सदैव दशदिशा सुटलेला आहे. 'सरसा' म्हणून जो वाणीचा प्रकार संस्कृतात मानलेला आहे, त्याचा मराठींतील उत्तम नमुना म्हणजे अच्युतरावाचे वाङ्मय. त्यांत भावना आहेत, कल्पना आहेत, अलंकार आहेत, नादमाधुर्य आहे आणि प्रखर राष्ट्रभक्तीहि आहे. त्यांच्याच जातीचे दुसरे श्रेष्ठ लेखक म्हणजे प्रो. शिवराम महादेव परांजपे. त्यांचा मृत्युलेख अच्युतरावांनीं लिहिलेला आहे. त्यांत त्यांनीं शिवरामपंतांचें गुणवर्णन ज्या शब्दांनीं केलें आहे, तेच शब्द खुद्द अच्युतरावानाहि शोभण्यासारखे आहेत. 'शिवरामपंत' या शब्दांऐवजीं 'अच्युतराव' हा शब्द घालून पुढील उतारे वाचावेत म्हणजे झालें.

"शिवरामपंत ही एक व्यक्ति नव्हती! शिवरामपंत ही स्फूर्ति होती! शिवरामपंत ही शक्ति होती! शिवरामपंत ही चेतना होती! शिवरामपंत ही बुद्धीची रत्नपेटिका होती! शिवरामपंत ही विचारांची सुवर्ण खाणी होती!"

"शिवरामपंत हे स्वातंत्र्येच्छेची मूर्ति होते. त्यांच्या प्रत्येक शब्दांत स्वातंत्र्येच्छा असे. त्यांच्या प्रत्येक चलनवलनात स्वातंत्र्येच्छा असे. त्यांच्या प्रत्येक अवलोकनात स्वातंत्र्येच्छा असे! स्वातंत्र्येच्छेची ते मूस होते स्वातंत्र्येच्छेचा ते पंचरस होते! त्यांच्या रोमरोमात स्वातंत्र्येच्छा भरलेली होती! त्यांची नाडी स्वातंत्र्येच्छा बोलत होती! त्यांच्या हृदयाची तबकडी स्वातंत्र्येच्छा गर्जवीत होती."

"महाराष्ट्राच्या वातावरणात उत्पन्न केलेल्या स्वातंत्र्याचा वारा–ह्यात खरे शिवरामपंत आहेत ! परकीय सत्तेसाठी उत्पन्न झालेला तिटकारा–ह्यात खरे शिवरामपंत आहेत ! मनाच्या चोचींना स्वातंत्र्याच्या अमृतबिंदूंची लागलेली चटक–ह्यात खरे शिवरामपंत आहेत ! नको ती परकीय सत्ता, अशी अंतःकरणानें घेतलेली शपथ–ह्यात खरे शिवरामपंत आहेत'! "

' ते स्वातंत्र्याचे खरे शाहीर होते ! स्वातंत्र्याचे राजहंस, स्वातंत्र्याचे भारद्वाज होते ! स्वातंत्र्य–कूजनाचे कोकिळ होते ! "

बॅ० सावरकर : : : १३

"माझें जीवन विद्युत्-तत्त्वांनीं विणलेलें आहे" असें स्वतःचें वर्णन एकटे बॅ. सावरकरच करूं शकतात. विजेप्रमाणें क्षणिक पण दिपविणारें तेज आणि विजेप्रमाणें धक्के देण्याचें सामर्थ्य–हे दोन्ही गुण त्यांच्या चरित्रात बालपणापासून वृद्धपणापर्यंत ओतप्रोत भरलेले आहेत. त्यांच्या जीवनाचा परिणाम मराठी साहित्यावर व महाराष्ट्र समाजावर, किंबहुना भारतीय स्वातंत्र्य–संग्रामावरहि, झालेला आहे. "सहस्रावधि तरुणांच्या आयुष्याची दिशा बदलून जावी इतका त्यांच्यावर माझ्या मताचा, प्रयत्नाचा आणि सहवासाचा परिणाम झालेला आहे" असा आत्मविश्वास सावरकरांनीं आत्मचरित्रात व्यक्त केला आहे.

जसा सरस्वतीने तसाच स्वातंत्र्य लक्ष्मीनहि आपला वरदहस्त सावरकराच्या मस्तकावर ठेवलेला आढळतो. मातृभूमीच्या " उद्धरणि व्यय " नसेल अशी ओळहि ते सहसा लिहीत नाहीत केवळ आपल्या राष्ट्रमातेच्या उद्धारासाठीं आपली वाणी व लेखणी त्यानीं अखंड झिजविली आहे. ' किती लिहावें आणि कसें लिहावें ' याचें बंधनच जणु त्याच्या लेखणीला माहीत नाहीं. त्यांचें काव्य उज्ज्वल प्रतिभेनें तेजःपुंज बनलेलें आहे. नाटकें त्यानीं लिहिलीं आहेत, कादंबऱ्या त्यानीं रचल्या आहेत आणि निबंध तर त्याच्या लेखणींतून शतशः उतरले आहेत. जसें लेखन तसेंच वक्तृत्व आणि जसें मराठी तसेंच इंग्रजी—चोहो दिशा उजळीत जाणारी त्याची लेखणी आहे.

लेखनाच्या तीन आवाड्या

राजकीय विचार हा त्याच्या लेखनाचा आत्माच ' हिंदुत्व,' ' हिंदुपदपादशाही ' अशा त्याच्या ऐतिहासिक ग्रंथातूनहि राजकारणाचाच सूर वहात आहे. त्याशिवाय खास राजकीय विषयावर लिहिलेले त्याचे निबंधहि पुष्कळच आहेत. जेव्हा राजकारण लिहिण्यास ब्रिटिश सरकारनें बंदी केली तेव्हा सामाजिक क्षेत्रात त्याची लेखणी संचार करू लागली. अस्पृश्यता निवारण, जातिभेद निर्मूलन, इत्यादि सामाजिक सुधारणाचा पुरस्कार त्यानीं आत्यंतिक बुद्धिवादानें केला. आणि तो इतक्या हिरीरीनें कीं, साक्षात् आगरकरानींहि आनंदानें मान डोलवावी ! याशिवाय भाषाविषयावरहि त्यानीं अनेक निबंध लिहिले त्याना जसें आपल्या राष्ट्रावर परक्या देशाचें आक्रमण दुःसह वाटे, तसेंच स्वभाषेवरील अन्य भाषांची बळजोरीहि त्याना नकोशी वाटे त्यासाठीं त्यानीं भाषाशुद्धीचें मोठेंच आंदोलन उठवून दिलें. त्यामुळें प्रा. माधवराव पटवर्धनासारखे प्रारंभीं त्या आंदोलनाचे विरोधक असणारे विद्वानहि त्याचे पुरस्कर्ते बनले सावरकराच्या लेखणीचा प्रभावच आहे हा !

विविध कलाची देणगी

श्री. विनायक दामोदर सावरकर याचा जन्म नाशिक जिल्ह्यातील

भगूर या गावीं ता. २८ मे १८८३ रोजीं झाला. याच वर्षी युरोपमध्यें मुसोलिनीचा जन्म झाला. त्या हुकूमशहानें काहीं काळ आपल्या सामर्थ्यानें युरोप हालविलें इकडे हिंदुस्थानात " प्रजासत्ताक राज्याचें स्वप्न " पहात पहात वासुदेव बळवत फडके एडनमध्यें मृत्यु पावले ते याच वर्षी. महाराष्ट्रात राष्ट्रीय उद्धाराचीं अनेक बीजें रोवणारे ' माला 'कार चिपळूणकर याना दिवगत होऊन यावेळीं नुकतें एक वर्ष झालें होतें, त्याच्या 'निबधमालेचे' पडसाद अद्याप मराठी हृदयात जोरानें उमटत होते सावरकरानीं ' निबधमाले'चीं पारायणें ल्हानपणींच कित्येक वेळा केलीं होतीं मराठ्याच्या बखरी अनेकवार वाचून ऐतिहासिक पुरुषापासून त्यानीं स्फूर्ती मिळविली प्राचीन काव्याचा सुरस 'भेला' असलेलें ' नवनीत ' तर त्यानीं बहुतेक तोंडपाठच केलें वक्तृत्वकला त्याच्या जिव्हेवर नर्तन करीत असे ! काव्य शक्तीहि त्याच्या ठायीं बालपणापासूनच अकुरित झाली होती. त्याचें कारण स्वत सावरकर सागतात, " माझ्या वडिलाच्या आणि मामाच्या उभय कुळीं आढळून येणाऱ्या उपजत कवित्व-शक्तीचे अकुरच आम्हा बधूच्या कवितेंत पल्लवित, पुष्पित आणि फलित झाले असावेत " दहाव्या वर्षी त्यानीं एक पोथी रचिली आणि बाराव्या वर्षी त्याचा स्वदेशीचा फटका ' जगद्धितेच्छू 'त प्रसिद्ध झाला ' सर्व पेशव्यात थोर पेशवे कोण व का ?' हा निबध सतरावे वर्षी त्यानीं लिहिला 'करमणूक' पत्रानें लावलेल्या चढाओढींत ता सर्वश्रेष्ठ ठरून त्याला बक्षीसहि मिळालें ल्हानपणापासून सावरकराना हे नाद !

पंधराव्या वर्षी—

वक्तृत्वस्पर्धेत भाग घेण्याचा नाद, निबध-स्पर्धेत भाग घेण्याचा नाद, वाचनाचा नाद, भाषणें करण्याचा नाद, कविता करण्याचा नाद, आणि मुख्य नाद स्वातत्र्य-प्राप्तीचा वयाच्या अवघ्या पधराव्या वर्षी, ऐन मध्य रात्रीं, साखर झोंप घेण्याऐवजीं, दु खाचे अश्रु ढाळीत बसलेला विनायक ! रानडे आणि चापेकर याना फाशी दिल्याचें वृत्त सागणारें वृत्तपत्र डोळ्यासमोर ठेवलेलें ! त्या हुतात्म्याच्या गौरवाचा एक फटका व एक

नाटकहि विनायकानें रचलें. " विनायकानें रचिले पवाडे । स्वदेश सत्प्रेम तयात गाढे । " हें सेनापति बापटानीं केलेलें वर्णन यथार्थ आहे.

आणि वयाच्या पंधराव्या वर्षींच ! समोर अष्टभुजा भवानीची मूर्ति आहे, नीराजनाचा प्रकाश पडलेला आहे, रात्रींची गंभीर शांतता पसरलेली आहे रोहिडेश्वरापुढें स्वराज्याची शपथ घेणाऱ्या बालशिवाजीची मूर्ति चित्तात रेंगाळत आहे, अशा वेळीं विनायकानें देवीच्या चरणावर हात ठेवून प्रतिज्ञा केली कीं, "देशाचें स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठीं सशस्त्र क्रांतीचा केतु उभारून मी मारता मारता मरेतों झुंजेन "

स्फूर्तीचे गुरु

ज्या महाराष्ट्रात पंधराव्या वर्षी ज्ञानदेवानीं ज्ञानेश्वरीसारखा ग्रंथराज रचला आणि शिवाजीमहाराजानीं स्वराज्याची शपथ घेतली, त्याच महाराष्ट्रात सावरकरानीं पारतंत्र्य नष्ट करण्याची प्रतिज्ञा केली !! तेजस्वी जीवाना वयाचें बंधन कुठलें ? सिंहाचे छोटे छावेहि हत्तीच्या गंडस्थळावर झेप घेतात. पंधरावे वर्षी सावरकरानीं गणेश उत्सवात प्रकट व्याख्यान दिलें यात विशेष काय आहे ? वक्तृत्व स्पर्धेत पहिल्या क्रमाकाचें नाक्षिस मिळविलें, यात तरी विशेष काय आहे ? आणि याच सुमारास " नाशिक वैभव " या पत्रात अग्रलेख लिहिला यांत तरी विशेष काय आहे ? समुद्र उल्लंघिणाऱ्यानें तळीं व सरोवरें ओलांडण्यासारखेंच हें ! वक्तृत्व स्पर्धेत सावरकराना नक्षिस काय मिळालें ? तर प्रा. शिवरामपंत परांजपे यांचें ' काळ ' पत्र. त्यातील काव्य स्फूर्ति व स्वातंत्र्य भक्ति पाहून सावरकरांचें त्याच द्रव्यानें घडविलेलें हृदय उचंबळू लागलें. सावरकर हें मान्य करतात कीं " जर मला माझ्या क्रांतिकारक जीवनाच्या स्फूर्तीचें गुरुपद कोणास तरी देणेंच पडेल, तर तें मी ' काळा 'सच देऊ शकेन " ता. १ जानेवारी १९०० रोजीं त्यानीं ' मित्र–मेळा ' काढला. त्यामार्फत शिवाजी-उत्सव व गणेशोत्सव हे कार्यक्रम प्रकटपणें करीत, पण बंदुक–तलवारींचें शिक्षण गुप्तपणें घेत.

विदेशींची होळी

अशा साहित्याच्या व राजकारणाच्या चळवळी करीत असतानाच सावरकरांवर काही कौटुंबिक आपत्ति कोसळल्या प्लेगने तर कहरच केला वडील, चुलते व दोन्ही भाऊ–या सर्वांना या 'गाठ्या तापानें' गाठलें. त्यापैकी वडील १८९९ मध्यें प्लेगनें निधन पावले आइ महामारीनें १८९२ सालींच मृत्यु पावली होती चुलतेहि प्लेगनेंच गिळले. बाबा (गणेश) व बाळ (नारायण) हे दोघे भाऊ मात्र वाचले अशा भाम धुमीतहि सावरकर १९०१ सालीं मॅट्रिक झाले त्याच वर्षी त्यांचा विवाह झाला. १९०२ ते १९०५ ही चार वर्षे त्यांनीं पुणें येथें फर्ग्युसन कॉलेज मध्यें काढली पण त्यांचें सारें लक्ष असे कॉलेजबाहेरील लो टिळक व प्रो परांजपे यांच्या भाषणाकडे व चळवळींकडे त्यावेळीं बंगालची फाळणी सरकारनें केल्यामुळें साऱ्या राष्ट्रात क्रोधाची आग पेटली होती. तिची खूण म्हणून पुणें येथें लकडी–पुलाच्या (आता संभाजी–पुलाच्या) रानीं विदेशी कपड्यांची प्रचंड होळी करण्यात आली तिचा पुढाकार घेतला होता सावरकरांनीं अध्यक्ष होते लो टिळक व वक्ते होते स्वातंत्र्य कवि प्रो. परांजपे !

सशस्त्र क्रांतीची तयारी

१९०५ च्या डिसेंबरात सावरकर बी ए झाले व १९०६ च्या जूनमध्यें ते इंग्लंडला रवाना झाले. त्यासाठीं त्यांच्या सासऱ्यानें त्यांना द्रव्य साहाय्य केलें शिवाय श्यामजी कृष्णवर्मा यांचीहि मदत होती श्यामजींकडे सावरकरांना शिफारस पत्र दिलें लो. टिळकांनीं. इंग्लंडमध्यें 'अभिनव भारत' या नावाची संस्था सावरकरांनीं स्थापन केली तेथून हिंदुस्थानात पिस्तुलें पाठविण्याचा उपक्रम सुरू झाला १९०९ सालीं, जुलै महिन्यात इंग्लंडात मदनलाल धिंग्रा यांनीं कर्झन वायलीचा खून केला आणि त्याच वर्षी डिसेंबर महिन्यात नाशिक येथें अनंत कान्हेरे यांनीं जॅक्सनला ठार केलें. याचा एक परिणाम म्हणजे ता १३ मार्च १९१० रोजीं सावरकरांना इंग्लंडात अटक झाली तेथून त्यांना ता १ जुलै रोजीं

हिंदुस्थानला आगबोटींतून चौकशीसाठीं पाठविण्यांत आलें. आपल्यापुढें मृत्यु उभा आहे हें सावरकरांना दिसलें. आपल्या यौवनाची राख होणार, संसाराचा उन्हाळा होणार आणि आपली राजकीय कार्ये होरपळून निघणार असें त्यांना वाटलें. चोहोबाजूंनीं अंधार दाटला–" शतसूर्य-मालिकांच्या दीपावलि विझाल्या ! " त्याच्या साऱ्या आशाची अमावस्या झाली !

समुद्रांत उडी !

अशा वेळीं निर्वाणीचें धैर्य सावरकरांच्या हृदयात स्फुरलें त्यांना घेऊन जाणारी आगबोट फ्रान्सच्या किनाऱ्यावर मार्सेलिस बंदरात उभी होती. तेव्हां आग्र्याहून सुटणाऱ्या शिवाजीमहाराजांचें स्मरण करीत त्यांनीं त्या आगबोटींतून पळून जाण्याचें ठरविलें. ता. ८ जुलै रोजीं पहाटेच्या वेळीं एक फूट रुंदीच्या भोंकांतून त्यांनीं आपलें शरीर समुद्रात झोंकून दिलें. कातडी सोलली गेली, तरी ते दीडशें फूट समुद्र-पोहून गेले. शिपायांचा पाठलाग सुरू झाला. त्यांचीं पिस्तुलें उडूं लागलीं. किनाऱ्याला पाय लागताच सावरकर तीनचे यार्ड तसेच धावत पळत सुटले. पण फ्रेंच शिपायानें लांच खाऊी, नागरिक स्वातंत्र्याची पायमल्ली केली, आणि आपल्या देशाचा कायदा मोडून सावरकरांना इंग्रज शिपायाच्या स्वाधीन केलें. शिपायांच्या कसलें ! यमदूतांच्याच ! कारण, ता. २३ जुलै १९१० रोजीं हिंदुस्थानांत परत आल्यावर सावरकराना दोन जन्मठेपींची शिक्षा झाली. त्यावेळीं आपल्या मागील प्रयत्नांचा मृत समुद्र व पुढील नरक–यातनांचा काळा–समुद्र–दोन्ही त्यांच्या डोळ्यांना खवळलेले दिसत होते. तरी असामान्य धैर्यानें सावरकरानीं शिक्षा ऐकल्यानंतर असे निर्भय उद्‌गार काढले,"तुमच्या कायद्याप्रमाणें कठोरांतील कठोर शिक्षा जी मला मिळेल, ती निमूटपणें स्वीकारण्यास मी सिद्ध आहें. कारण माझी श्रद्धा अशी आहे कीं, आमच्या प्रिय मातृभूमीला आमच्या त्यागानें व हालानेंच यशःसिद्धि प्राप्त होईल. हें यश त्वरित न मिळालें, तरी तें मिळणार हें मात्र निश्चित. " लोकमान्य टिळकांनींहि असेच स्वाभिमानदर्शक उद्‌गार काढले नव्हते का ?

शिक्षा-सन्मानाचें अलौकिकत्व

दोन जन्मठेपींची शिक्षा ! ती भोगण्यासाठीं सावरकराना अंदमानाला जाणाऱ्या बोटीवर—बोट कसली ? तिरडीच ती–ता. ४ जुलै १९११ रोजीं चढविण्यात आलें ! ! तेथें मृत्युहूनहि भयंकर अशा आपत्ती भोगून, सुमारें तेरा वर्षांनीं, ता. ६ जानेवारी १९२४रोजीं त्याना हिंदुस्थानात आणण्यात आलें रत्नागिरी येथें सुमारें तेरा वर्षे स्थानबद्ध अवस्थेंत त्यानीं काढल्या नंतर ता. १० मे १९३७ रोजीं ते पूर्ण मुक्त झाले या अवधींत त्यानीं हिंदुसभेचें कार्य केलें त्या सभेचें ते सतत पाच वर्षे अध्यक्ष होते यानंतर त्याच्यावर सन्मान व सत्कार याची वृष्टि होत गेली १९३८ सालीं मुंबई येथें भरलेल्या ' मराठी साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते १९४३ सालीं ता. २८ मे रोजीं, त्याच्या साठी—समारंभानिमित्त त्याना एक राख वीस हजार रुपयाची थैली पुणें येथें अर्पण करण्यात आली

१९४८च्या सेपासून१९४९च्या फेब्रुवारीपर्यंत गांधी–खून खटल्यात ते गुरफटले गेले आपल्या मावळपानी जर्नोनीत त्यानीं जेव्हा गहिंवरलेल्या कंठानें, " माझी मातृभूमी स्वतंत्र झालेली पहाण्यास मीं जिवंत आहें म्हणून मी स्वतःला धन्य समजतों." असे आनंदाचे उद्गार काढले तेव्हा त्याच्या —व इतराच्याहि—डोळ्यातून अश्रु ओघळले. न्यायमूर्तींनीं त्याना निर्दोषी म्हणून सोडून दिलें १९५२ सालच्या मे महिन्याच्या दहा तारखेस पुणें येथें आणखी एक आनंदाचा समारंभ झाला सावरकरानीं लंडनं येथें १९१० सालीं स्थापिलेल्या ' अभिनव भारत ' या क्रांतिकारक संस्थेचा 'सांगता — समारंभ' त्यावेळीं झाला कारण त्या संस्थेचें उद्दिष्ट जें स्वातंत्र्य तें भारताला आता लाभलें आहे. त्याबद्दल सावरकरानीं आपल्या भाषणात नि दोष आनंद मुक्तकंठानें घोषविला, आणि सर्व पथाच्या स्वातंत्र्य—सेवकाचा गौरवहि उदार मनानें केला.

स्वाभिमानाची ज्वाला

" तर्कनिष्ठ विद्वत्ता आणि साहित्यप्रसव प्रतिभा याचा आपल्या ठिकाणीं जो मधुर प्रीतिसंगम झाला आहे, त्यानें तर या सर्व गुणसंपदेला

अभिनव वैभव प्राप्त झालें आहे. " असे गौरवाचे उद्गार सावरकरां-विषयीं काढले गेले. कोणाकडून ? तर महाराष्ट्रातील अनेकानेक साहित्य-संस्था, संपादक व साहित्यसेवक यांचेकडून. त्यांना त्यांच्या साठी समारंभा-निमित्त दिलेल्या मानपत्रात सावरकरांचें स्तुति-स्तोत्र अशा शब्दांनीं गाइलें आहे. गद्य असो वा पद्य असो — सावरकरांच्या सर्व साहित्यातून देशाभिमानाचें एकच रक्त वहात आहे. आपला देश, आपला धर्म, आपली भाषा—जें जें म्हणून आपलें तें तें चांगलें, या स्वाभिमानाची जी ज्योत चिपळूणशास्त्र्यांनीं पेटविली, तिची प्रचंड व प्रखर बनलेली ज्वाला म्हणजे सावरकर ! या स्वाभिमानाची दोन पथ्येंहि ते जाणतात. तीं पथ्यें म्हणजे आपल्या समाजातील अस्पृश्यतादि दोष काढले पाहिजेत, आपले म्हणून ते जतन करून ठेवावयाचे नाहींत, असा विवेक त्यांच्या स्वाभिमानाच्या तळाशीं आहे त्याचबरोबर त्यांच्या स्वाभिमानाचें मस्तक इतकें उंच आहे कीं, त्यामुळें त्यांना जगातील इतरांचा चांगुलपणाहि दिसू शकतो, स्वदोषा-प्रमाणें परगुणांचे बाबतींतहि ते अंध नाहींत. देशाभिमानाच्याहि तटबंदी ओलांडून सर्व मानवतेचें ध्येय डोळ्यापुढें ठेवण्याइतकी *विशालता* त्यांच्या विचारात आहे.

विचारांची उदारता

ज्या इंग्रजांनीं त्यांना जन्मभर तापल्या तव्यावर उभें केलें आणि ज्यांना या देशातून घालविण्यासाठीं सावरकरांनीं जन्मभर जिवाचें रान केलें, त्यांच्याविषयींसुद्धा सावरकर किती समतोल व उदार दृष्टि ठेवतात पहा. " इंग्लिशांचा इंग्लिश म्हणून आम्हीं केव्हांहि द्वेष केला नाहीं— करू दिला नाहीं. इंग्लंड हिंदुस्थानावर आततायी आक्रमण जोंवर करीत आहे, तोंवरच त आमचे शत्रु. तो आततायीपणा सोडताच ते आमचे मित्रच आहेत. कारण मनुष्यमात्र एक आहे—आपला बंधु आहे, इतकेंच नव्हे, तर इंग्लंडच्या न्याय्य स्वातंत्र्यास जर कोणी दुसरें आततायी राष्ट्र अन्यायी दंडेलीनें तुडवूं पाहील, तर आम्ही इंग्लंडच्या मुक्ततेस्तवहि असेच झटूं, झुजूं, ही आमची अनेक वेळा व्यक्तविलेली

प्रतिज्ञा असे. आमची खरी जाति मनुष्य. खरा धर्म माणुसकी, मानवधर्म खरा देश पृथ्वी, खरा राजा ईश्वर, अशी आमची अत्युदात्त भावना आहे."

मायभूमीचें प्रेम कां ?

" देशाच्या भौगोलिक सीमा हे देशप्रेमाचें केंद्र कधींच नसते. " असा सिद्धांत सांगून सावरकर आपल्याला आपली मातृभू प्रिय का आहे, याची मीमांसा करतांना म्हणतात, " हा हिमालय, ही गंगा, ही यमुना–याच्या आश्रयानें माझ्या अभिमानाचें स्थान असलेली माझी संस्कृति जन्मली, नांदली व विकासली. मथुरेच्या वाळवंटाहून सुंदर वाळवंटे जगांत पुष्कळ असतील. परंतु मथुरेचेंच वाळवंट मला विशेष प्रिय का ? तर येथें कृष्णाची बासरी वाजली, म्हणून माझ्या पूर्वजांची स्मृति या वस्तुशीं निगडित झाली आहे. माझें वेदवाङ्मय येथें जन्म घेते झालें. माझे वाडवडिल येथें जन्मले व मेले. माझ्या ऋषिमुनींच्या पदरवानें ही भूमि पुनीत झाली आहे. माझ्या संस्कृतीचा भूत तसाच भविष्यकाळहि ह्या भूमीशीं निगडित झाला आहे. हेंच तिजसंबंधींच्या माझ्या प्रेमाचें कारण होय. तिचें वैशिष्ट्य माझ्या प्रेमाचें केंद्र आहे. "

स्वतंत्र भारतांतील पीक

भारतमातेच्या पुत्रास उद्देशून सावरकरांची तेजस्वी प्रतिभा किती आशावादी सूर काढीत आहे–आणि तेहि लंडनमध्यें १९०६ सालीं असतांना–तें पहा.

" परमेश्वरानें तुला भरतभूसारखी शेती दिली आहे. या विस्तीर्ण शेतीला गंगा, यमुना, गोदावरी, कावेरी, सिंधु व ब्रह्मपुत्रा हे अखंड कालवे देवानें तयार करून ठेवले आहेत. या दिव्य शेतींत या अखंड कालव्याच्या पाण्यानें तुझ्या पूर्वजांनीं धान्यच नव्हे तर प्रत्यक्ष सोनेंही पिकविलें आहे .....तूच ही शेती करशील तर हींत सोनें पिकेल ही देवाची शर्त तू पाळलीस तर, हिंदुस्थाना, पुढच्या युगांत तुझ्या या दिव्य शेतींत, पाऊस पडो किंवा न पडो—कोहिनूर पिकतील, मयूरासनें पिकतील. कालिदास पिकतील, शिवाजी पिकतील ! "

भारतीयांची संस्कृति

भारत-पुत्रांना आशायुक्त व अभिमानयुक्त करणारी ही वाणी जशी त्यांनीं काढली, तशीच त्या भारतपुत्रांना आपल्या जबाबदारीची जाणीव देण्यासाठीं सावरकर लिहितात, " उत्तम नदी ती कीं, जी अत्यंत गोड व विमल पाणी देते, उत्तम शेत तें कीं, जें धान्याच्या कणसानीं सदैव आंदोलन घेत असतें व उत्तम वृक्ष तोच कीं, ज्याचीं फळें अत्यंत मधुर व रसाळ असतात, त्याचप्रमाणें उत्तम देश तो होय कीं, ज्याच्या पुत्रांचे अंगीं कांहीं तरी असामान्यता असते. देशभूमीची खरी चारुता तिच्या स्वत च्या महत्त्वानें जितकी प्राप्त होते, तिच्या शतपट अधिक रीतीनें त्या देशभूमीच्या पुत्रांच्या कृतीवरून ठरत असते......सर्व जगाला अजून वंद्य असणाऱ्या कपिल महामुनींनीं जिला ' आई ' म्हणून वदन करावें अशी भूमि या जगावर किंवा त्वष्ट्र-मंगल-बुधादि ग्रहहो, तुमच्या तिकडे तरी एखादी आहे काय ? भास्कराचार्यांनीं, आर्यभट्टानीं व वराहमिहिरानीं भूगोलाचे, ज्योतिषशास्त्राचे व गणितशास्त्राचे शोध या भूमींतील अन्न-सेवनानें आलेल्या तीव्रतेनें लाविले. दशांशाचा शोध या भूमीचा आहे, गुरुत्वाकर्षणाचा शोध या भूमीचा आहे. भूमिति या भूमींत जन्माला आली ..सप्तसुराचा उदय या भूमीच्या कोमल कंठांतून झाला...जगताला व्याकरणशास्त्राची देणगी या भूमीनें दिली. "

कल्पनेची स्वर्गापर्यंत भरारी

भारतमातेच्या स्तुतिस्तोत्राची संधि आली कीं, सावरकरांच्या लेखणीला कशी पौर्णिमेची भरती येते ! केवळ कालिदासालाच शोभेल अशा उत्तुंग व विलासी कल्पनाशक्तीच्या साहाय्यानें सावरकर अशी एक कथा सांगतात कीं,—" सर्व जगतीतलावर पसरलेल्या हजारों भूभागामध्यें आर्यभू-सारखी रमणीय भूमि दुसरी कोणती आहे, हें पहाण्यासाठीं हिमालय-पर्वत उठून उभा राहूं लागला. त्यानें आपलें डोकें सर्व विश्वातील प्रदेश दिसतील इतकें उंच केलें. तरी त्याला इतकी रमणीयता अन्यत्र कोठेंच आढळेना ! भूलोकावर जिच्याइतकी रमणीयता नाहीं तिच्यासमान

स्वर्गलोकांत तरी काहीं आहे कीं नाहीं म्हणून, ज्यानें उत्साह पावलेला तो हिमालय स्वर्गाचीं कपाटें उघडून आत घुसला. परंतु, तेथें, हे आर्यभू, तुझ्यादतकी मनोरम वस्तु सापडण्याऐवजीं काहीं निराळाच प्रकार झाला! हिमालयाचीं तीं हिमधवल सौधशिखरें पाहून इंद्राच्या अमरावतींतील अप्सराची एकच त्रेधा उडाली! त्या सर्वजणी हिमालयाच्या गळ्यांत मिठ्या मारूं लागल्या. अमरावतीचा त्याग करून तेव्हापासून त्या हिमालयावर स्वच्छंदानें विहार करीत असतात."

भारतातील पक्षी—एक नुसता मोर घेतला तरी सावरकरांचे कवि–मन आनदानें किती बेभान होतें पहा—

"मनुष्याच्या डोळ्यास प्रसादविण्यास्तव सौंदर्यांचा नी सुरंगांचा जो महोत्सव तूं त्रिभुवनात चालू केलास त्याची आरास तरी काय वर्णावी! हें पारिजाताचें सुकोमल फूल, तें सोनचाफ्याचें सुवास–मत्त सुमन! हा मोराचा पिसारा पहा, अहाहा! एकेका पिसाची ती ठेवण, तें रगराम, ती जिवत चमक, तें तरल नटवेपण! आय कलावन्त! अशा अनेक सुंदर पिसाचा तो पिसारा पसरून तो तुझा मोर जों जों आनदानें उन्मत्त होऊन नाचू लागतो, तों तों देवा, तुझी ती ललित कलाकुसरी पाहून 'धन्य देवा, धन्य तुझी! वारे वा!' असें वारंवार उद्गारत माझें हृदयहि नाचू लागतें! आणि असा पिसारा मनुष्यासहि तू का दिला नाहींस म्हणून किंचित् रुसूहि लागतें!" शेवटची विनोदाची किनार काव्य-कल्पनेला किती शोभून दिसते!

प्रतिभेला अनुभवाची जोड

अन्य साहित्यिक व सावरकर यामध्ये एक मोठा फरक आहे. तो हा कीं, ते स्वत धाडसी कृति-वीर असल्यामुळें निरनिराळ्या अद्भुत प्रसगांतून गेलेले आहेत व त्या त्या प्रसंगाचे रोमांचकारक अनुभव त्यांनीं साक्षात् घेतले आहेत. चोहोबाजूंनीं मृत्यूची काळीकुट्ट सावली स्वतःला वेढीत असतांना एखाद्या लहानशा झरोक्यांतून आकाशांतील तेजःपुज ताऱ्यांचें दर्शन झालें कीं, त्याच्या प्रतिभेंतून 'सप्तर्षि' सारखी कविता जन्मास

येतें. समुद्रानें तर त्यांना इंग्लंडपासून अदमानपर्यंत सुखरूप साचें कैद होऊं दिलें. त्यांचें जीवन मरणच समुद्र-पृष्ठावरील लाटांवर खेळत होतें. ज्यानें जन्मांत समुद्र पाहिला नाहीं, असा एखादा प्रतिभाशाली लेखक समुद्राचें यथातथ्य वर्णन करून 'रॉबिन्सन क्रूसो' सारखी अमर वाङ्मय-कृति निर्माण करूं शकतो; पण प्रत्यक्ष अनुभवाचा जिवंतपणा कांहीं निराळाच! सावरकर समुद्राच्या स्वभावाविषयीं लिहितांना एके ठिकाणीं म्हणतात.

"मनुष्यांचीं तारवें पाठीवर वाहून नेतां नेतां, सदर वाटाड्याचें सोंग घेऊन चाललेला वाटमान्या जसा भर रानांत त्याच वाटांतापळ्या वाटसरावर उलटून त्याचे गळे कापतो, तसा हा समुद्र अकस्मात् हजारों माणसांनीं भरलेलीं तीं तारवें नी त्या प्रचंड टिटानिका गोटी आपल्या पाठीवरून फेंकून आपल्या भयंकर जबड्यांत ढकलतो—गट्कनी गिळून टाकतो! एखादी राक्षसीण रागावली तर एकाद्या लेंकराची मानगुटी नदींत दाबून, त्याचा गुदमरून जीव जाईतों धरील! एखादी हिंस्र सुसर फार तर दोनतीन सुरेख कुमारिकांना नदींत उतरून लाजत लाजत स्नान करीत असतां, त्यांचे काकडीसारखे कोंवळे टुसटुशीत पाय दातांत धरून हिसडून पटकन् गिळून टाकील, पण ही गंगामाय, ही जमनाजी, ही देवाची जार्डन, हा फादर थेम्स, हजारों कुमारींची, मुलालेकरांची मान एका लाटेसरशीं, आपल्या पाण्यांत याचा अवश्य जीव गुदमरून ठार होईतों दाबील, नगरेंची नगरें त्यांचा पाय हिसडून गिळून टाकील."

समुद्राच्या अजस्र सामर्थ्याचें दुसरेंहि एक वर्णन वाचा. "हाच समुद्र पहा. केवढी ही अतर्क्य, अगम्य राक्षसी शक्ति! त्याच्या अंगावर ही नाव निसरत गम्मत करीत चालली आहे तो चालू देतो म्हणून. जसा तो एखादा प्रचंड राक्षस एकाद्या घुंगुरटाचें धाष्टर्य क्षणभर, आणि पटकन चापटी मारून, करून टाकतो त्यास होतें कीं नव्हतेंसें? तसें हें तुम्हा घुंगरट मनुष्यांचें धाष्टर्य. ही प्रचंड सामुद्रिक शक्ति खवळेल, तर एका लाटेच्या एका चिंदूच्या, एका तुषारावर ही तुझी नावच नव्हे तर हें गडच्या गड उचलून चुंफून सुपारीसारखे झटकन् गिळून टाकील! तर पत्ता लागू

देणार नाहीं कीं, इकडे कोणी आदिया उड होते कीं नव्हते ! य:कश्चित् हा मनुष्य ! ”

तत्वज्ञानाची तुतारी

समुद्राकडे पहाता पहाता सावरकराच्या अंत:करणातील ‘ कवि ’ जसा जागा होतो, तसाच येथें तत्त्वज्ञहि जागृत झाला आहे फार काय, अंदमानात पाशवी कष्ट करतानाहि त्याच्यातील काव्याचें कूजन व तत्त्वज्ञानाची तुतारी सुरूच होती. तुरुंगात प्रथमच या तरुण बॅरिस्टरला काथ्या कुटण्याचें निकृष्ट काम देण्यात आलें तें करता करता त्याचें मन म्हणतें, “ सकाळ झाली कीं संध्याकाळ, संध्याकाळ झाली कीं सकाळ, सगळी काथ्याकूट आपण वनस्पति खात खात जगावयाचें, जगत जगत मरावयाचें, मरताच त्या हाडा–मांसास वनस्पतींनीं खावयाचें, सगळी काथ्याकूट. तेजोमेघाची सूर्यमाला, सूर्यमालेची पृथ्वी, पृथ्वीची एखाद्या धूमकेतूशीं टक्कर उडाली कीं पुन तेजोमेघ, सगळी काथ्याकूट ! तशीच, त्याचाच व त्याचाच अवश्य व अपरिहार्य भाग म्हणून हें वळलेलें चऱ्हाट उकलून कुटण्याची आमची काथ्याकूट जर ती महान् काथ्याकूट सह त्याची असेल, जर तींत आयुष्य व्यर्थ जात नसेल, तर हीहि एक छोटीशी काथ्याकूट कर्तव्यच आहे. कारण त्या महान् काथ्याकुटीचा हाहि एक अपरिहार्य घटक आहे ! ! ”

आगरकराचे वारस

तेरा वर्षे अंदमानात बंदिवान म्हणून आणि तेरा वर्षे रत्नागिरींत स्थानबद्ध म्हणून सावरकरानीं आपल्या आयुष्याचा माध्यान्ह काळ काढला. ते स्वत स्थानबद्ध असताना त्याची लेखणीहि विषयबद्ध होती राजकारणावर लिहिण्यास त्याना सरकारनें बंदी केली होती. तेव्हा त्याची लेखणी इतर क्षेत्रात धावू लागली. सामाजिक, धार्मिक व साहित्यिक अशा कुरणामागून कुरणावर ती स्वच्छंदानें चरू लागली. ते स्वत ईश्वर न मानणारे, पोथीनिष्ठा न ठेवणारे, उघड्या बुद्धिवादानें चालणारे विज्ञाननाना प्रमाण समजणारे असे कडोल सुधारक आहेत. त्याने वैकलेय आगरकराचे

म्हणून मद्दाज म्हणण्यासारखे आहेत. किंबहुना, आगरकरांपेक्षाहि अधिक सात्त्विकता, अधिक तिग्मपणा व अधिक कोटीबाजपणा त्यांच्या काहीं काहीं निबंधांत आहे. काव्याची नमक व उपहासाची धार या बाबतींत तर सावरकरांचे स्थान आगरकरांपेक्षां उंचच आहे. आगरकरांनीं 'शनि-देवाची आरती' लिहिली, तशीच 'कंदिल-स्तुति' सावरकरांनीं विनोदानें रचली आहे; ती अशी—

—" ओम जयजयाजी कंदिला
म्युनिसिपल यशोमंदिला
काळोखासुराच्या धुंदिला
उतरविता तूं तत्क्षणीं ॥ १ ॥

राकेल हा ज्याचा पिता
आगपेटी धन्य माता
हे कंदिलदेवा समर्था!
दीपो ज्योति नमोऽस्तु ते ॥ २

हा कंदिलवाला नोकर
तुझिया डब्यांत राकेल
घाली थोडें, चोरी फार
काळोख्याची रात्रीं नेमानें ॥

यास्तव करी मी नवस
मावळतीची दिवस
माल्चे न तू परी प्रकाश ,
घासलेटावांचोनी ॥ ४ ॥

पावसी जरी या नवसास
वाहीन, यातीन, टहडीस,
लागु दे निदानीं न ठोकरीस
आम्हा तुझ्याची सावाच्या ॥ . ..

भौतिकवादाचा पुरस्कार

भौतिक साध्य भौतिक साधनानींच प्राप्त व्हावयाचें, त्यासाठीं पारमार्थिक या अदृष्ट उपाय योजून काहींहि उपयोग नाहीं, हें तत्व आवेशानें व टासटासून सावरकर सागतात. आपल्या या सिद्धांताच्या पुष्टीसाठीं ते अशीं उलटसुलट उदाहरणें देतात, " अहो, ह्या भारतवर्षांत ज्या आम्हा हिंदूनीं मंगळ-सध्याकाळ-मध्यान्हीं सूर्यासाठीं भक्तिभरानें अर्घ्यांची सतत धार युगायुगानें सारखी वाहत ठेवली आहे आणि सूर्यस्तुतीच्या गायत्रीचा अखंड घोष चालू ठेवला आहे, त्याच आम्हा हिंदूंच्या साम्राज्यावर आज शतकोंशतकें त्या सूर्यानें पाठ फिरविली आहे, आमच्या आशेच्या साम्राज्यावर तो मुळींच उगवत नाहीं ! पण कधींच मावळत नाहीं कोणाच्या साम्राज्यावर ? ज्यानीं त्याला युगायुगानून एकदाहि अर्घ्य दिलेलें नाहींत, गायत्रीचे जे घातक, सूर्यनमस्कारावाचूनहि ज्याचे स्नायु पोलादी, मणगटें वज्रमुष्टि, मर सूर्यग्रहणात जेवणारे, सूर्यवंशाचे उच्छेदक, राहूचे नी केतूचे वेदबाह्य साथीदार; त्याच्याच साम्राज्यावर आज तो सूर्य मावळत नाहीं ! प्राचीन सूर्योपासक यानिलोन मिश्र-मिसर-सोडा. ते आज झालेले आहेत नामशेषच ! पण आजहि जीं दोनच राष्ट्रें सूर्योपासक आहेत, तीं पारस नी भारत; त्याच्याच राष्ट्रावर आज राज्य आहे निराशेच्या एकछत्री काळ्याकभिन्न रात्रीचें ! 'व्रतविधीनें सूर्य प्रसादत नाहीं—व्रतविधी-त्यागानें सूर्य रागावत नाहीं. याचें याहून उत्कृष्ट प्रत्यक्ष प्रमाण दुसरें काय असणार ! सूर्य सूर्याच्या सृष्टिनियमानें प्रवर्ततो, निवर्ततो, आमच्या व्रतवैकल्यानें नव्हे; स्वेच्छेनेंहि नव्हे ! तीच गोष्ट त्या शनीची, त्या संक्रातीची, त्या ग्रहणाची, त्या मंगळाची. त्या साऱ्या भाकडकथाची, रस्त्याच्या प्रत्येक दगडाला शनिप्रीत्यर्थ शेंदूर फासून तेल चोळलें युगायुगानें ! संकात बसणार नेहमीं आमच्याच बोकाडीं; मंगळ आम्हालाच काय तो अमंगळ, त्याना जे दमडीचाहि धूप कधीं जाळीत नाहींत त्याची उरट चंगळ ! "

यातील वाक्यरचना किती लवचिक आहे, पहा. त्यावर जोर द्यावयाचा त्या शब्दाला अग्रस्थान.

आग्रही प्रचार

धर्मश्रद्धेवर सावरकराची तर्कशक्ति किती वडाडून हल्ला चढविते पहा. " गायीबैलासारखे पशु काय किंवा वडपिंपळासारखीं झाडें काय, तीं मनुष्यास अत्यंत उपयुक्त असतात, म्हणून त्याच्याविषयीं आम्हास प्रेम वाटावें, *त्या प्रमाणात किंचित् पूज्यताहि वाटो. त्याचें पालन नी कौतुकहि* करणें आमचें कर्तव्य, ह्या अर्थीच काय तो, तो आमचा धर्म ! पण त्याचाच उपसिद्धांतहि हाच नव्हे काय कीं, ज्या परिस्थितींत तो पशु वा तीं झाडें मनुष्यास उपद्रव देण्यास कारण होतात, तेव्हा ती पालनीय वा रक्षणीय रहात नाहींत. आणि जेव्हा त्याच्या नाशानेंच मनुष्यजातीचें वा राष्ट्राचें हित साधणारें असतें तेव्हा त्याचा नाश हाच मनुष्यधर्म वा राष्ट्रधर्म होणार ! "

अस्पृश्यता तर सावरकराना त्याज्यच वाटते, पण जातिभेदहि *उच्छेदावयाची घाई त्याना आहे. त्यासाठीं किती निकराचा प्रचार ते* करतात पहा. अस्पृश्यता निवारण ही एक न्याय्य आणि सोपी गोष्ट आहे हें वाचकाच्या मनावर ठसविण्यासाठीं ते आग्रहानें लिहितात.—" केवळ शिवायचें ! कीं, जन्मजात जातिभेदाचा एक पाय खाड्दिशीं उखडला जाऊन तात्पुरतें तरी चार कोटि हिंदुबांधवास माणुसकींत आणून सोडण्याचें महत्कृत्य त्याचें त्यानें पुरतें केलें म्हणून समजण्यास हरकत नाहीं, तरी रे हिंदुसंघटका, ऊठ आणि दुसरें कोणी काय हवें ते करो, तू तुझ्यापुरतें या घटकेपासून हें व्रत धर कीं, जें गोष्ट कुण्यामाजरास मी *लावतों, तें गोष्ट मी माझ्या 'अस्पृश्य' धर्मबंधूस, माणसास प्रत्यहीं* लावल्यावाचून प्रत्यहीं अन्नग्रहण करणार नाहीं. म्हण 'शिवेन' !" सावरकराच्या लिहिण्यात तडजोड नाहीं, मिळमिळीतपणा नाहीं, जर-तरची सावधानता नाहीं. 'तुजेन, व जिंकेन' हेंच त्याचें जीवन-बीद त्याचेंच प्रतिबिंब त्याच्या वाङ्मयात पडलेलें.

भाषा-शुद्धीच्या मर्यादा

भाषाशुद्धीचा प्रचारहि सावरकरानीं अशाच झंझावाती वेगानें केला

आहे. झझावात म्हटला की, धूळधुरळा उडावयाचा आणि पाहणाराला सृष्टीचें सत्यस्वरूप काहीं दिसावयाचें नाहीं. सावरकरांच्या भाषाशुद्धीच्या तत्त्वाचेंहि सत्यदर्शन पुष्कळांस झालें नाहीं. आणि म्हणूनच पुष्कळ साहित्यिक विरोध करावयास उठले. पण सावरकरांनीं विवेक सांभाळून व तारतम्य चालवून आपल्या आदोलनाला योग्य त्या मर्यादा प्रथमपासूनच घातलेल्या आहेत. त्या बरोबर ध्यानीं आल्यामुळेंच डॉ. माधवराव पटवर्धनांसारखे प्राजल साहित्यिक विरोधाचें शस्त्र खालीं ठेवून भाषाशुद्धीचें सारथ्य करू लागले. इग्रज किंवा मुसलमान यांचा द्वेष आणि म्हणून त्यांच्या शब्दांचाहि द्वेष, ही भाषाशुद्धीची भूमिकाच नव्हे. परके व अनवश्यक तेवढेच शब्द आपल्या भाषेंतून झाडून टाकावयाचे आणि त्यांच्या जागीं मराठींतील मूळचे शब्द वापरावयाचे हे त्यांच्या भाषाशुद्धीचें धोरण आहे. ओक, गुलाब, अशीं विशिष्ट वस्तूचीं नावें किंवा शास्त्रीय पारिभाषिक शब्द परक्या भाषेंतून घेण्यास सावरकरांचा विरोध नाहीं. या आपल्या भूमिकेसबधीं सावरकर स्वच्छ लिहितात, "आम्ही भाषाशुद्धिवादी मडळी इंग्लिश शब्दांना जें बहिष्कारतों तें ते केवळ परकी आहेत, म्हणूनच नव्हे! तर ते परकी असून अनावश्यकहि आहेत म्हणून. त्यापेक्षा वा तितकेच अन्वर्थक असे आपले स्वकीय शब्द असतांना परकीय शब्द वापरू नयेत, आपले तदर्थक शब्द मरू देऊ नयेत, असें भाषाशुद्धीच म्हणणें. आमच्यात नसलेली वा आमच्याहून चांगली असलेली अशी कोणतीहि हितकारक नि अवश्य गोष्ट–मग ती शब्द असो वा शस्त्रअस्त्र, आचार–वाक्प्रचार, ज्ञान-विज्ञान, काहीं का असेना–तें परदेशात जेथें आढळेल तेथून जाणून आत्मसात् करण्याची तर प्रतिज्ञाच आहे आमची."

अंगणातील खाण

मराठीचें भाग्य असें आहे कीं, नवे शब्द बनविण्यासाठीं सर्व साहाय्य करण्यास सस्कृत भाषा तिच्या पाठीशीं सदैव उभी आहे. आणि ती सस्कृतहि कशी? तर सावरकर सांगतात, "जिच्यापुढें ग्रीक, लॅटिन इत्यादि भाषांनींहि आनतमस्तक व्हावें अशी आपली सस्कृत भाषा कितीं'

संपन्न आहे! तिला अव्हेरून इंग्रजी, फारसी इत्यादि दुसऱ्या परक्या भाषांतून शब्द घेणें म्हणजे घरांतील सोन्याची वाटी फेकून चिनीमातीचे कप हातीं घेण्यासारखेंच नव्हे काय? सूर्य, चंद्र याना इंग्रजींत एकएकच शब्द; पण संस्कृतांत किती पर्याय आहेत? आणि तेहि असे कीं, एकेक शब्द म्हणजे जणुं श्लोक, जणुं काव्यच! अशी बहुमोल खाण अंगणात असतांना परक्याच्या दारीं भीक कां मागतां?"

क्रियापदांची टांकसाळ

भाषाशुद्धीचा केवळ तात्त्विक प्रचार करूनच सावरकर थांबले नाहींत, तर ती कृतींत आणण्याचा प्रत्यक्ष आचारहि ते प्रथमपासून करीत आहेत. त्यामुळेंच हुतात्मा, निर्बंध, बोलपट, विश्वस्त, स्तंभ, टंकलेखन, परिच्छेद, झरणी, गणसंख्या, इच्छुक, उपस्थित, उत्तरदायित्व, प्रतिवृत्त, निवेदन, ध्वनिक्षेपक, नमोवाणी, अग्रावत् इत्यादि शब्द रूढ होऊन रुळलेमुद्रा. त्याचप्रमाणें आपल्या भाषेमध्यें अल्पाक्षरांनीं बहुत अर्थ प्रगटविण्याचें सामर्थ्य आणण्याचेंहि कंकण सावरकरांनीं आपल्या हातीं बांधलें आहे. इंग्रजीप्रमाणें मराठींतहि नामापासून क्रियापदें करण्याची पद्धत जोरावावी आणि त्यायोगें मराठीचें क्रियापद-दारिद्र्य घालवावें असा सावरकरांचा कटाक्ष आहे. "जें जें चागलें तें तें परकीय असलें तरी ग्राह्यच होय." अशी आपली वृत्ति त्यांनीं व्यक्तविली आहे. स्वागतिलें, आंघोळणार, पवित्रावें, निर्मळावें, बहिष्कारणें, व्यक्तविणें, प्रगटविणें, इत्यादि क्रियापदें त्यांनीं उपयोगिलीं आहेत. उद्धारणें, उत्तरणें अशी क्रियापदें वापरण्याची प्रथा श्री. हरिभाऊ आपटे यांनीं सुरू केली होतीच, ती सावरकरांनीं दृढावली व रुंदावली.

साहित्याचें ध्येय काय?

साहित्याचेंच काय, पण एकूण जीविताचेंच ध्येय आपण काय मानतों, हें सावरकरांनीं एके ठिकाणीं स्पष्टपणें लिहिलें आहे. ते म्हणतात, "मनुष्यजातीचें अधिकांत अधिक हित ज्यायोगें साधतां येतें तेंच मनुष्याचें ऐहिक कर्तव्य होय. तात्कालिक कर्तव्यहि त्याच न्यायानें असें कीं,

प्राप्त परिस्थितींत त्या त्या काळीं मनुष्यजातीचें जे अधिकात अधिक हित साधता येईल तें ते साधावें. या दृष्टीनें साहित्याच्या परम वा तात्कालिक ध्येयाचीहि व्याख्या अशीच असणार, कीं मनुष्यजातीच्या अधिकात अधिक हितास साधण्यासाठीं झटेल तेंच साहित्य श्रेष्ठ, तेंच सुप्रासंगिक. आनंद नि करमणूक हीं मानवहितास काहीं प्रमाणात हितकारकच असल्यामुळे त्याचाहि अंतर्भाव योग्य त्या प्रमाणात वरील ध्येयात होतोच. पण केवळ करमणूक हें काहीं कर्तव्य नव्हे. घरात आई मरणांतिक वेदनानी अंथरुणास खिळली असता, जर एखादा बहकलेला कलावंत बंगल्यात नायकिणीच्या नाचात रमू शकला, तर त्यास कलावंत म्हटलें तरी कुलदीपक काहीं म्हणता यावयाचें नाहीं ! ".

आचार्य कालेलकर : : : १४

आपल्या मायभूमीचें नखशिखान्त दर्शन कितीजणांनीं घेतलें असेल? काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि कराचीपासून रंगूनपर्यंत आपला देश कसा आहे, हें किती जणांनीं पाहिलें आहे?—आणि तेंहि विमानानें, आगगाडीनें किंवा मोटारगाडीनें नव्हे, तर पायीं हिंडून. आचार्य कालेलकर हे अशा दुर्मिळ भाग्यवंतांपैकीं एक आहेत. त्यांनीं सारा भारत खरोखर 'पादाक्रांत' केला आहे—पायीं चालून पालथा घातला आहे—आणि तोहि एकदा नव्हे, अनेकदा. त्यांच्या अखंड प्रवासाकडे पाहिलें म्हणजे चीनहून हिंदुस्थानास येणाऱ्या पूर्वींच्या जिज्ञासु बुद्ध भिक्षूंचें स्मरण झाल्याशिवाय रहात नाहीं.

कलमातून मुळामुठेचें शब्दचित्र निघालें, तर वाटावें कीं, आपण स्वर्गगेच्या काठानेंच चाललों आहोंत! आणि तो सौंदर्यराशी हिमालयच त्यांनीं रंगवावयास घेतला असेल तर? हातांतील पुस्तक खालीं ठेवावें आणि रेल्वेचें तिकीट काढून तडक हिमालयाची वाट धरावी, असेंच रसज्ञ वाचकास वाटतें. ही जादू, ही करामत, ही किमया कालेलकरांच्या रसाळ व सुसंस्कृत लेखणींत आहे.

क्रांतिकारकांच्या जाळ्यांत

"काका कालेलकर" या प्रेमळ नांवानेंच ते सर्वत्र ओळखले जातात. त्यांचें मूळचें नांव दत्तात्रेय बाळकृष्ण कालेलकर असें आहे. त्यांचा जन्म सांवतवाडीजवळ बेळगुंदी गांवीं १८८५ सालीं झाला. वडिलांना जी सरकारी नोकरी होती, ती होती फिरतीची. त्यामुळें कालेलकरांना लहानपणापासूनच फिरावयास सापडलें. प्रवासाचें बाळकडूच त्यांना मिळालें म्हणाना.

कालेलकरांचें कॉलेजचें शिक्षण पुण्यास झालें. फर्ग्युसन कॉलेजांत आचार्य कृपलानी, आचार्य कालेलकर इत्यादि आजची गांधीवादी मंडळी तेव्हा कॉलेजांतील विद्या एकत्र शिकत होती—आणि बॉम्बची विद्याहि शिकत होती. सशस्त्र क्रांति करून आपल्या देशाला स्वतंत्र करावें ही महत्वाकांक्षा कालेलकरांच्या अंतःकरणांत उसळ्या मारीत होती. वंग-भंग, सुरतेचा कॉंग्रेस-भंग, लालाजींची हद्दपारी, लोकमान्यांना 'काळेपाणी'—इत्यादि एकाहून एक अधिक क्षोभकारक प्रसंगांचे धक्के कालेलकरांच्या तरुण हृदयाला बसत होते आणि ते त्यांना देशाभिमानाचे धडे नकळत देऊन जात होते.

शिक्षकाच्या खुर्चीवर

पदवीधर होताच त्यांनीं टिळक-आगरकरांचा मार्ग अनुसरला आणि एका राष्ट्रीय शाळेंत शिक्षकाचा पेशा पत्करला. शाळेपेक्षां अधिक व्यापक प्रमाणावर शिक्षण देण्याची संधि त्यांना लवकरच मिळाली. मुंबई येथे त्यावेळीं 'राष्ट्रमत' या नांवाचें राष्ट्रीय पक्षाचें एक दैनिक

अनेक भाषाचे पंडित

प्रवास—अखंड प्रवास—देशभर पायीं प्रवास—आणि तोहि कसा ? तर डोळे, कान व मन उघडे ठेवून केलेला. काहीं रसिक तरुण आग्र्याचा ताजमहाल—आणि फक्त ताजमहालच—पाहून परत येतात, तर काहीं धार्मिक वृद्ध काशीची कावड रामेश्वराला डोळे मिटून पोचवितात, पण प्रवासातील रस पदोपदीं चाखणारे कालेलकरासारखे चोखंदळ विरळा ! त्यांची जन्मभाषा मराठी, त्यांनीं प्रभुत्व गाजविलें गुजरातीवर आणि जन्मभर प्रचारिली हिंदी याशिवाय इंग्रजी, संस्कृत, कानडी वगैरे भाषा चाहि अभ्यास त्यांनीं केलेला. त्यामुळें, कोणत्याहि राज्यात, कोणत्याहि गावीं गेले, तरी त्यांना परकं असें वाटतच. नाहीं. या सर्व भाषांतील वाङ्मयाचा संस्कार त्यांच्या चित्तावर झालेला आहे. त्यांच्याइतका उदार सुसंस्कृतपणा फारच थोड्या विद्वानांमध्यें सापडेल

त्यांच्या विद्वत्तेला रसिकतेचीहि भरजरी किनार आहे. त्यांची वृत्ति अंतर्मुख व अध्यात्मवादी आहे देशाभिमान हा तर त्वचेप्रमाणें त्यांच्या सर्व जीवनाला व्यापून राहिलेला आहे रसिक वृत्ति, संस्कारित बुद्धि व आध्यात्मिक भावना—या अमोल साहित्यानिशीं कालेलकरांनीं देशभर संचार केलेला आहे रसिकता हीच त्यांची दुर्बिण आणि मार्मिकपणा हाच त्यांचा कॅमेरा

वर्णनाची किमया

त्यांच्यापूर्वी काहीं शिक्षक-प्राध्यापक-प्राचार्य यांनी काश्मीरचे, हिमालयाचे प्रवास केलेले होते आणि प्रवासवर्णनेंहि लिहून, छापून प्रसिद्ध केलीं होतीं, नाहीं असें नाहीं, पण तीं बहुधा, शाळेंतील भूगोलाप्रमाणें किंवा आगगाडीच्या वेळापत्रकाप्रमाणें, रूक्ष तपशिलानें कळकटलेलीं होतीं. आपल्या प्रवासातील हालअपेष्टांचें व अडीअडचणींचेंच वर्णन त्यांत जास्त. त्या त्या स्थानाचें किंवा सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन यथातथाच. कालेलकरांची किमया अशीं कीं, त्यांनीं पुण्याची पर्वती वर्णावयास घेतली, तरी वाचकाला वाटावें, आपण मलयगिरीवरच चढलों आहों, आणि त्यांच्या

कल्पनेने मुळामुठेचें शब्दचित्र निघालें, तर वाटावें की, आपण स्वर्गगंगेच्या काठावरच चाललों आहात ! आणि तो सौंदर्यराशी हिमालयच त्यांनीं रंगवावयास घेतला असेल तर ? हातातील पुस्तक खालीं ठेवावें आणि रेल्वेचें तिकीट काढून तडक हिमालयाची वाट धरावी, असेंच रसज्ञ वाचकास वाटतें ही जादू, ही करामत, ही किमया कालेलकराच्या रसाळ व सुसंस्कृत लेखणींत आहे

क्रांतिकारकांच्या जाळ्यात

" काका कालेलकर " या प्रेमळ नावानेंच ते सर्वत्र ओळखले जातात. त्यांचे मूळचें नाव दत्तात्रेय बाळकृष्ण कालेलकर असें आहे. त्यांचा जन्म सावंतवाडीजवळ बेळगुंदी गावीं १८८५ साली झाला. वडिलांना जी सरकारी नोकरी होती, ती होती फिरतीची. त्यामुळें कालेलकरांना लहान पणापासूनच फिरावयास सापडलें. प्रवासाचे बाळकडूच त्यांना मिळालें म्हणाना

कालेलकरांचें कॉलेजचें शिक्षण पुण्यास झालें फर्ग्युसन कॉलेजात आचार्य कृपलानी, आचार्य कालेलकर इत्यादि आजची गांधीवादी मंडळी तेव्हा कॉलेजातील विद्या एकत्र शिकत होती---आणि बॉम्बची विद्याहि शिकत होती. सशस्त्र क्रांति करून आपल्या देशाला स्वतंत्र करावें ही महत्त्वाकांक्षा कालेलकराच्या अंत करणात उसळ्या मारीत होती वंग भंग, सुरतेचा कॉंग्रेस भंग, लालाजींची हद्दपारी, लोकमान्यांना काळेपाणी--- इत्यादि एकाहून एक अधिक क्षोभकारक प्रसंगाचे धक्के कालेलकराच्या तरुण हृदयाला बसत होते आणि ते त्यांना देशाभिमानाचे धडे नकळत देऊन जात होते

शिक्षकाच्या खुर्चीवर

पदवीधर होताच त्यांनीं टिळक आगरकरांचा मार्ग अनुसरला आणि एका राष्ट्रीय शाळेंत शिक्षकाचा पेशा पत्करला शाळेपेक्षा अधिक व्यापक प्रमाणावर शिक्षण देण्याची संधि त्यांना लवकरच मिळाली. मुंबई येथें त्यावेळीं ' राष्ट्रमत ' या नावाचें राष्ट्रीय पक्षाचें एक दैनिक

चाक होते. त्याच्या संपादक मंडळात कालेलकर काम करू लागले. त्यानंतर त्यांना निमंत्रण आलें बडोद्याहून. तेथील गंगानाथ विद्यालयात ते अध्यापकाचें काम करू लागले. ते विद्यालय सरकारच्या दडपशाहीस बळी पडल्यानंतर कालेलकर प्रवासास मोकळे झाले. त्यांनी दूरदूरचे प्रवास केले. त्यांची थोर विद्वत्ता जाणून ठिकठिकाणच्या संस्था चालकांनीं त्यांना आपल्याला लाभ देण्याविषयीं विनंति केली. हरिद्वारचें ऋषि कुल, डॉ. टागोरांचं शांतिनिकेतन इत्यादि काहीं श्रेष्ठ शिक्षण-संस्थांत ज्ञानदानाचें कार्य त्यांना केलें—आणि तेथून त्यांनीं ज्ञान लुटलेंहि पुष्कळ.

गांधीजींचे गुरुत्वाकर्षण

याच सुमारास म. गांधी आफ्रिकेंतील आपला अभिनव असा सामुदायिक सत्याग्रहाचा प्रयोग यशस्वी करून हिंदुस्थानांत आले होते आणि अहमदाबादजवळ साबरमती आश्रमांत रहात होते. राष्ट्रातील सर्व विधायक सेवकांचं तें एक केंद्र गांधीजी बनवीत होते. कोणत्याहि प्रांताचा, कोणत्याही जातीचा मनुष्य असो त्याच्या अंगीं काहीं विशेष गुण दिसला कीं, गांधीजी त्याला प्रेमानें पाचारीत, आस्थेनें जवळ करीत, किंबहुना एक आश्रमीयच बनवून टाकीत. या 'गुरुत्वाकर्षणानें' काकासाहेब गांधीजींकडे ओढले गेले आणि साबरमती आश्रमांत त्यांनीं ठाण दिलें. गांधीजींनीं पुढें 'गुजरात विद्यापीठ' काढलें, तर त्याची स्थापनेआधींपासूनची जबाबदारी त्यांनीं सोपविली कालेलकरांवरच.

प्रवासाची ओढ

वर्धा येथें राहून कालेलकर निरनिराळ्या कार्यांचीं चक्रें फिरवीत असतात. त्या संस्थाच्या कचेऱ्या ज्या ठिकाणीं आहेत, त्याला 'काका वाडी' असं नावच पडलें आहे. 'हिंदुस्थानी प्रचार सभेचे' काकासाहेब हे प्राण आहेत. त्यांनीं राष्ट्रभाषेचा प्रचार देशभर मोठ्या प्रमाणावर केला. या प्रचाराच्या निमित्तानं तर त्यांना प्रवास घडलाच, पण त्याशिवाय त्यांनीं हौसेनेंहि पुष्कळ प्रवास केला, त्यांना समुद्राची ओढ विलक्षण.

"या, या" म्हणून समुद्राच्या लाटा आपणाला हाक मारीत आहेत असेच त्याना वाटते आणि हिमालयाचें आकर्षण! 'सासरहून माहेरीं जाणाऱ्या मुलीसारखी आपली अवस्था हिमालयाकडे जाताना होते,' असे तेच सांगतात. हिमालयाकडे जाणें म्हणजे स्वगृहींच जाणें–परमुलखात जाणें नव्हे असेंच ते मानतात. १९१२ सालीं त्यांनी हिमालयात दोन तीन हजार मैलांचा पायीं प्रवास केला. तो संपविल्यानंतर सात वर्षांनी त्यांनी 'हिमालयातील प्रवास' हा आपला ग्रंथ लिहिला. देशातील निरनिराळ्या नद्या पाहून सुचलेले त्याचे विचार 'लोक माता' या पुस्तकात पहावयास मिळतात. त्यांची मुशाफरी ब्रह्मदेशापर्यंतहि पोंचलेली आहे. दक्षिणेकडील 'जोग धबधब्याचें वर्णन' म्हणजे तर एक गद्य काव्यच आहे. राष्ट्र पुरुषाचें दर्शन स्वतः घेण्यात व इतराना वाङ्मयद्वारा घडविण्यात *कालेलकराचें जवळजवळ सारें आयुष्य कारणीं लागलें आहे.*

स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या प्रत्येक संग्रामापासून ते अलिप्त राहिले. तरीहि १९४२ सालीं त्याना ब्रिटिश सरकारनें अटक केली होतीच. 'हिंडलग्याचा प्रसाद,' 'उत्तरेकडील भिंती' इत्यादि त्याची ग्रंथ संपत्ति म्हणजे तुरुंगातील साहित्य संततिच होय. गुजरातींत तर त्याना 'पहिल्याश्रेणीचे ग्रंथकार' म्हणून मान दिला जातो. 'जोडणी कोश' लिहून त्यांनी गुजराती भाषेला व्यवस्थित स्वरूप दिलें. हिंदींतहि त्यांनी काहीं ग्रंथ लिहिलेले आहेत. 'सर्वोदय,' 'मंगल प्रभात,' इत्यादि हिंदी मासिकाचें लेखन संपादनहि ते करतात.

राहवेना म्हणूनच लिहिलें

प्रवासाची ओढ जशी कालेलकराना अनिवार आहे, तशी प्रवास-वर्णनें लिहिण्याची काहीं नाहीं. मग त्यांनी इतकें लिहिलें, तें का? या प्रश्नाचें उत्तर ते देतात, "निसर्गाचें आकर्षण, इतिहासाचा ओढा आणि धर्मभावनेंतील काव्य या संस्कार त्रयीनें ज्याचें जीवन समृद्ध झालें आहे, त्याची वाणी मूळची मूक असली तरी यथाकाळीं वाचाळ होणारच. जें पोटात साठवलें असेल तें ओटावाटे बाहेर पडल्यावाचून कसें राहील?

अगदीं राहवेना, म्हणूनच भारतवर्षातील पाहिलेल्या कित्येक नद्यांचें येथें स्मरणपूर्वक उपस्थान केलें आहे."

आपल्या प्रवासी जीवनाचा धावता आढावा घेताना आचार्य कालेलकर लिहितात, "कृष्णेच्या काठीं ज्याचें बाळपण गेलें, किशोर वयात ज्यानें समुद्रकाठीं वाळूचे किल्ले बांधले, गंगा यमुनेच्या संगमस्थानीं ज्यानें स्वत च्या आईबापाच्या अस्थींचें विसर्जन केलें, गंगोत्री, त्र्यंबकेश्वर आणि लोणावळा वगैरे ठिकाणीं ज्यानें पवित्र नद्यांचे उगम पाहिले हिरानंदर, कोटीनंदर, अड्यार, कारवार वगैरे ठिकाणीं ज्यानें सागर सरितांचा संगम न्याहाळला, त्याच्याजवळ नद्यांविषयीं सांगण्याजोगें थोडें थोडकें नसणार."

कृष्णेचें माहात्म्य

कृष्णेच्या पाण्यात महाराष्ट्राचें माहात्म्य मिसळलेलें आहे, हे सांगण्यासाठीं कालेलकर म्हणतात, 'कृष्णा ही महाराष्ट्राची आराध्य देवता. तिचें थेंबभर सुद्धा पाणी पोटात गेल्यास आपण पावन होऊं ! ज्याच्या पोटात कृष्णेचा एक बिंदु गेला आहे तो महाराष्ट्रीयपणा कधीं विसरणार नाहीं. श्रीसमर्थ व शिवाजीमहाराज, शाहू व बाजीराव, घोरपडे व पटवर्धन, नाना फडणीस व रामशास्त्री—थोडक्यात सांगावयाचें म्हणजे महाराष्ट्राचें साधुत्व व वीरत्व, महाराष्ट्राची न्यायनिष्ठा व मुत्सद्दीपणा, धर्म व सदाचार, देशसेवा व विद्यासेवा, स्वतंत्रता व उदारता हीं सर्वच कृष्णेच्या वात्सल्यात वाढलीं आहेत. देहू व आळंदी येथील इंद्रायणीचें पाणी कृष्णेलाच मिळतें. पंढरपूरची चंद्रभागासुद्धा भीमा होऊन कृष्णेंतच विलीन होते "गंगास्नान आणि तुंगापान" या म्हणींत जिचा गौरव व्यक्त झाला आहे ती तुंगभद्रा कर्नाटकाच्या प्राचीन वैभवाच्या स्मरणासहित कृष्णेंतच मिसळून जाते. खरें सांगावयाचें म्हणजे महाराष्ट्र, कर्नाटक व तेलंगण (आंध्र) या तीन देशांचें ऐक्य साधण्यासाठींच कृष्णा वाहत आहे. या तीनहि प्रांतानीं कृष्णेचें दुग्धपान केले आहे. कृष्णेंत प्रांतीयता नाहींच !"

गोदा-गौरव

कृष्णेप्रमाणेंच गोदावरीचाहि महिमा आहे. तो गाताना कालेलकर

म्हणतात, " कृष्णा व गोदावरी या दोन नद्यांनी दोन महाप्रजाना पोसलें आहे महाराष्ट्राचें स्वराज्य व आंध्राचें साम्राज्य या दोन नद्यांमुळेंच भरभराटलें असें म्हटल्यास त्यात तिळमात्र अतिशयोक्ति होणार नाहीं. साम्राज्यें उभारलीं गेलीं आणि भगलीं, महाप्रजा उन्नतीस चढल्या आणि पडल्या, पण या ऐतिहासिक भूमींत या दोन नद्या भूतकालाच्या गौरवशाली इतिहासाच्या जशा साक्षी आहेत, तशाच त्या भविष्यकालीन महान् आशाच्याहि प्रेरक आहेत " गोदावरीच्या काठावरून हिंडताना, 'सहनशील' रामचद्राची ती उदात्त मूर्ति आचार्यांना दिसते, तशीच दु खमूर्ति सीतेची मदमद पावलें टाकीत जाणारी त्यागमय आकृतिहि नजरेस पडते राम राज्याचें स्मरण होऊन त्याना त्यांच्याभोंवतालचें ब्रिटिशांचें अधिराज्य आठवतें व भावनेच्या आवेगात देशभक्ति उचंबळून येऊन, ते गोदा-मातेस हाक मारून म्हणतात, " माते गोदावरि ! ज्याप्रमाणें तुझ्या तीरावर श्रीरामचद्रानीं दुष्ट रावणाचा नाश करण्याचा सकल्प केला, तसा सकल्प वर्षांपासून मी मनात बाळगीत आहें. तुझी कृपा असेल तर हृदयातून, व देशातून रावणाचें राज्य नाहींसें होईल, रामराज्याची स्थापना झालेली दिसेल आणि फिरून तुझ्या दर्शनाला येईन. " लेखकाची महत्त्वाकाक्षा, आध्यात्मिक वृत्ति व राष्ट्रभक्तीची भावना या सर्व गुणाची ओळख या दोन वाक्यावरूनहि होत नाहीं काय?

यमुनेचीं रूपे

कृष्णा-गोदावरी या महाराष्ट्रांतील नद्या, त्याच्या मानानें गगा-यमुना या नद्या किती मोठ्या व त्याच्या काठावर नादलेली सस्कृति किती प्राचीन ! पर्वतराज हिमालयाच्या या दोन राजकन्या त्याचें स्वरूप, त्याचें वैभव, त्याचें चरित्र सारेंच काहीं निराळें यमुनेचें नुसतें उगम-स्थल कसें आहे हें सागताना कालेलकर लिहितात, " हिमालय म्हणजे भव्यतेचें भाडार ! सर्वत्र भव्यपणाचें प्रदर्शन करून भव्यतेची भव्यता कमी करणें हाच जणू त्याचा व्यवसाय आहे. तरीसुद्धा अशा हिमालयातहि एक स्थळ असें आहे कीं, त्याची उर्जस्विता हिमालयात वास करणाऱ्याच्यासुद्धा डोळ्यात

भरते तें स्थळ म्हणजे यमराजाच्या भगिनीचें उगमस्थान होय उंचीवरून बर्फ वितळून मोठा धबधबा खालीं पडत आहे, आसमंतात् गगनचुंबी नव्हे, तर गगनभेदी जरठ महावृक्ष आडवे पडून कुजत आहेत, उत्तुंग पहाड यमदूताप्रमाणें रक्षण करण्यास उभे आहेत, घटकेंत पाणी थिजून त्याचें बर्फ होत आहे आणि घटकेंत बर्फ वितळून बर्फाइतकेंच थंड पाणी होत आहे, अशा ठिकाणीं भुईंतून विलक्षण रीतीनें उकळणारें पाणी उमळून वर येतें. "

निरनिराळ्या प्रदेशात निरनिराळ्या रूपात आपल्याला भेटलेल्या यमुनेला उद्देशून आचार्य म्हणतात,

' हं, हीच ती काळी कालिंदी, जिच्या पाण्यात मी प्रयाग येथें स्नान केलें होतें, जिच्या काठनें वृंदावनात वानराबरोबर रडताना मी पाहिलीं होतीं, जिच्या आरशात ताजमहालाचें प्रतिबिंब पाहून मी आश्चर्यचकित झालों होतों, आणि जिच्या नावाशीं कालियामर्दनातील चित्र मी लहानपणापासून जोडलीं होतीं. दुहेरी हाडाची, मजबूत बांध्याची सोळा सतरा वर्षांची सुंदरबाला यौवनाच्या जाणिवेच्या अभावीं धावत उड्या मारीत असावी आणि खळखळ्याघुंगराच्या नादाच्या मस्तींत साऱ्या जगाला विसरून जात असावी, अशी ती तेथें दिसते ."

गंगामाईचा प्रपंच

यमुना काळी तर गंगा गोरी गंगेचा तो धवल व विशाल प्रवाह पाहताना कालेलकराना वाटत, " हरिद्वार हें खरोखर गंगाद्वार आहे. भागीरथीगंगा गंगोत्रीमधून निघाली, तेथून महादेवाच्या जटेंत म्हणजेच हिमालयाच्या जंगलात ती सापडली. अनेक डोंगरामधून किंवा टेकड्यामधून कसाबसा रस्ता काढून ती पुढें सरकते तिकीट घ्यायच्या निरुंद वाटेंतून लोक पसार होतात त्यावेळीं जशी गर्दी आणि अडचण होते, तशीच अडचण पहाडात गंगेला होते एखादी जगी मिरवणूक अरुंद गल्लींतून मोठ्या मैदानावर येते आणि मग जसे लोक मोकळेपणानें ' हुश्श ' करीत अनेक दिशानीं विखुरतात, तीच दशा हरिद्वाराजवळ श्रीगंगाजींची

झाली आहे. गोठ्यांतून सुटलेली वासरें स्वतंत्रतेचा अनुभव घेण्याकरितां जशीं इकडे तिकडे धावतात, तशी हरिद्वारहून गंगानदी अनेक प्रवाहांनीं धांवते; आणि प्रत्येक प्रवाहाचा उल्हासमुद्रां बालवृत्तीच दाखविते. नील-धारा कांहींशी गंभीर आहे खरी; पण लहान मुलें आजोबाची पगडी घालून हातात काठी घेऊन मोठ्या गंभीरपणानें चालतात, तशीच ही कृत्रिम गंभीरता आहे. ''

नद्यांचीं मुलें

नदीच्या प्रवाहात जे भोवरे गिरगिरतांना दिसतात, त्याकडे पाहून कालेलकर उद्गारतात, '' लहानमोठ्या नावा म्हणजे नदीचीं मुलें. आईचा स्वभाव ओळखून घेतल्यानंतर तिच्या मांडीवर वाटेल तशीं तीं नाचलीं तरी त्यांना कोण अडवणार ? पण मुलाची उपमा त्या नावाना देण्यापेक्षां प्रवाहांत ठिकठिकाणीं फिरणाऱ्या भोंवऱ्यांना देणें अधिक योग्य होईल. ते घटकेंत दिसत, प्रचंड तुफान करण्याचा आविर्भाव करीत आणि लगेच दुसऱ्या क्षणीं दृग् लागत; ते वाटेल तेथून येत आणि वाटेल तिकडे जात.''

अशा एक ना दोन–छप्पन नद्यांचे लहानमोठे प्रवाह, त्याचे रुंद–अरुंद काठ, त्याच्या काठावरील वनश्री आणि त्याच्या सान्निध्यात घडलेला हजारो वर्षांचा इतिहास कालेलकरांना ' लोकमाता ' दिसण्यांच आठवतो. तो त्यांनीं वेचक शब्दांनीं उभा केला आहे.

सागराची शोभा

अशा सरितांचा पति जो सागर त्याच्या अखंड तांडवानें कालेलकर मुग्ध होतात. कन्याकुमारी येथें तर तीन सागर एकत्र आलेले ! अपूर्व शोभा ! नुसती भरती–ओहोटी पाहून कालेलकर म्हणतात, '' समुद्राचें दर्शन झालें तर भरती-ओहोटीरूपी त्याचा श्वासोच्छ्वास आपलें लक्ष वेधून घेतल्यावांचून रहात नाहीं. आपल्या श्वासानें जर आपलें रक्त शुद्ध होतें, तर समुद्राच्या या भरती-ओहोटीनें कशाची वरें शुद्धि होत असेल, अशा तऱ्हेचे कल्पनातरंग उठल्यावांचून कसे राहतील ? आणि समुद्रावरचे पतंग (शिडाचीं जहाजें) जेव्हा लाटावर डोलू लागतात, तेव्हां आता या लाटा-

तून पुढे फुलतील अशी उत्कंठा 'वाटू लागते. समुद्रात जसे लाटामुळे पाण्याचे हृदय वरखाली होतें, तसें दृश्य शस्य श्यामला धरित्रीवरहि केव्हा केव्हा दिसतें."

भूवरील स्वर्ग

आणि या नद्यांचा पिता, सर्व पर्वतांचा राजा, अखिल पृथ्वीचा मानदंड असा हिमालय दृष्टीस पडताच आचार्यांचें भानच हरपतें. काश्मीरमधील एका तलावाचें वर्णन करताना ते म्हणतात.

" पृथ्वीवर जर कोठें स्वर्ग असेल तर तो येथेंच आहे, येथेंच आहे, येथेंच आहे," असें सम्राट जहांगिरानें झेलम नदीचा उगम पाहून म्हटलें. त्याचे हे उद्गार येथील अष्टकोनी तलावाच्या एका बाजूस कोरून ठेवले आहेत. खरोखर हें स्थळ भूस्वर्ग या पदवीस शोभेल असेंच आहे.' नसानसांतून व रोमरोमांतून चेतना उत्पन्न करणारा शीतल मधुर वारा जेथें वाहतो, जेथें वनश्री आपल्या यौवनाचा पुरेपूर उन्माद प्रकट करते, जेथें पर्वत आपल्या सौंदर्यानें हा खरोखरच पर्वत आहे कीं रंगभूमीवरील पडदा आहे अशी शंका मनात उत्पन्न करतो, आणि जेथील शांति चैतन्यानें गजबजलेली असते, अशा ठिकाणीं झेलम नदीचा उगम झाला आहे तिचें वेदकालीन नाव 'वितस्ता.' जहांगीर बादशहानें या उगमाच्या स्थळीं एक सुंदर अष्टकोनी तलाव बांधला आहे आतील पाणी—पाणी म्हणजे नीलमण्याचा रस !—पाहिल्याबरोबर वाटतें कीं, येथें कोणी निळीनें रंगविलेले कपडे धुतले असावेत. इतकें स्वच्छ, गोड पाणी दुसरीकडे कोठें मिळणार ?"

पर्वतांचा राजा

हिमालयाच्या पायाचें नख शोभणाऱ्या एका स्थळाचें हें वर्णन ! मग साक्षात् हिमालय—त्याचीं तीं एकाहून एक अधिक उत्तुंग रुपेरी शिखरें ! तीं दृष्टीस पडताच आचार्यांची सत्कारित बुद्धि नाचूं लागते, " हिमालय—आर्यांचें हें आद्यस्थान, तपस्व्यांची ही तपोभूमि—हा पुरुषार्थी लोकांना

चिंतन करण्याचें एकांतस्थान, थकल्याभागलेल्याचा विसावा निराश झालेल्याचें सांत्वन, धर्माचें माहेर, मुमुर्षु जनाची अंतिम दिशा, साधकाचें आगेळ, महादेवाचें धाम आणि अवधूताची पथारी आहे. माणसानाच काय, पशुपक्ष्यानासुद्धा हिमालयाचा केवढा तरी आधार आहे सागराला मिळणाऱ्या अनेक नद्यांचा तो पिता आहे, त्याच सागरातून उद्भवलेल्या ढगांचें तो तीर्थस्थान आहे. कविकुलगुरूनीं या 'देवतात्मा नगाधिराजा 'ला पृथ्वीचा मानदंड म्हटलें आहे, तें अनेक अर्थांनीं यथार्थ आहे. हिमालय हा भूलोकीचा स्वर्ग व यक्षकिन्नरांचें वसतिस्थान आहे. जगतातील सर्व दुःखाना सामावून घेईल इतका तो थंड आहे. कुबेरालाहि आश्रय देण्याइतका तो धनाढ्य आहे, आणि मोक्षाची शिडी बनू शकेल इतका तो उच्च आहे."

अद्भुत दृश्यें

हिमालय म्हणजे अद्‌भुत दृश्यांचा सागर आहे. नाटकांत एक एक पडदा उलगडतांच नवा नवा देखावा दिसतो, तसा विस्मयकारक अनुभव काकासाहेबांनीं घेतला आणि 'तच मस्मृत्य सस्मृत्य हृष्यामि च मुहुर्मुहु.' या वृत्तीनें ते अनुभव वर्णिले आहेत. ते म्हणतात, "वर पोंचताच जें दृश्य दिसलें तें मी जन्मांत विसरणार नाहीं. वेदकालीन ऋषींची महासभा बसली असावी अशा रीतीनें असंख्य बर्फाच्छादित शिखरांची एक महापरिषद् अर्धवर्तुलाकार बसलेली होती! नाहीं म्हटलें तरी पन्नास मैलांचें दृश्य बघून दिसत होतें आणि त्या दिशेला पहावें तिकडे दूरवर पांढरें पांढरीं शिखरें अनंततेचें सूचन करीत होतीं! हें पांढरें बर्फ त्रिकालातीत असावें असें पसरलेलें होतें. बर्फ जसजसें शिळें होत जातें तसतशी त्याच्यावर हस्तिदंताच्या पिवळटपणाची प्रतिष्ठा येते, आणि त्यावर जेव्हा कुठें कुठें नवीन पांढरें कापसासारखें बर्फ पडतें तेव्हा तें एखाद्या म्हातारीच्या मांडीवर मूल बसलें असावें, तशी शोभा देतें"

आता धुक्याची गंमत पहा, "पहाडांत जेव्हा धुकें असतें, तेव्हा पुष्कळ वेळा प्रवाशाला जादूचीं दृश्यें दिसतात. दह्यासारखें जाड धुकें

स्थळांसारख्या एका विस्तृत शिलाखंडावर आपटल्याबरोबर त्यांतून आतष-बाजीच्या बाणासारखे फवारे उंच उंच उडत जातात ! हें शंकराचें तांडव-नृत्य कीं महाकवि व्यासाच्या प्रतिभेचा नवनवोन्मेषशाली कल्पनाविलास ? की सूर्यबिंबाच्या पृष्ठभागापासून निघणाऱ्या सर्वसंहारकारी, पण कल्पनामय ज्वाळा ? कीं भूमातेच्या वात्सल्याच्या स्तन्यधाराचे फवारे ?"

ढगावर ढग उगवले.

घनधन्याचे शिखरावर नाचणारे ढग पाहून कालेलकर म्हणतात,

"आणि ढग! ढग म्हणजे अनन्त आकाशाचे चिरप्रवासी यात्रेकरू! आकाश बदलावयाचें नाहीं आणि ढग क्षणभरहि स्थिर राहावयाचे नाहींत. या दोघांच्या कार्यांत सापडलेल्या सूर्याला क्षणोक्षणीं नवी भूमिका धारण करावी लागते. पृथ्वी चतुरस्त्रा वसुंधरा–वाटेल तितकें वैभव दाखवो, तें कमीच आहे असें सिद्ध करण्यासाठींच या ढगांची नेहमीं धडपड चालू असते ! या ढगांशीं चढाओढ करण्याचें जर कोणाच्या मनांत येत असेल, तर तें हिमालयातील नगांच्या ढिगांना, पण हिमालयाच्या पहाडांपेक्षांहि मोठमोठे पहाड वाटेल त्या ठिकाणीं उभे करून हे ढग हिमालयाचे, किंबहुना, पृथ्वीचें गर्वहरण करतात ! फरक इतकाच कीं, पहाडांवर लहान मोठे असंख्य वृक्ष उगवतात, तर ढगांवर ढगच उगवतात !"

सागराची हाक

कराची बंदरातील एका बेटावर कालेलकर गेले असतांना तेथें भिंतीवर आपटणाऱ्या लाटांचें दृश्य त्यांना दिसलें. त्याचें वर्णन करतांना ते म्हणतात, "एकेक लाट म्हणजे जणु एकेक उमळणारी टेकडीच. ती उत्तुंग शोभा पाहून दुसऱ्या लाटांनीं तिचे कौतुक करायला हवें, पण तें सोडून त्या दोघी एक होतात व नवाच उच्चांक गाठतात. येवढेंच काय, पण आस-पासच्या लाटांनादेखील आपल्याइतकें उच्चस्थाला पोंचण्यासाठीं उत्ते-जित करीत राहतात. हे नृत्य एका क्षणाचीहि उसंत न घेतां अव्याहत चालू असतें. त्याकडे अगदीं टक लावून पाहत नसलें, तर त्यात एक

पसरलें असलें म्हणजे मागेंपुढें एका हातापेक्षां जास्ती ; काचितच कांहीं दिसतें. समोरासमोर माणसें पळत आलीं तर बरोबर टक्कर होईल ! एवढ्यांतच जर ढग विखुरले आणि सूर्याचे किरण आपला प्रताप गाजवू शकले तर तेच धुकें तिथल्या तिथें वितळून जातें आणि मोठी विशाल सृष्टि एकदम प्रकट होते. आश्चर्यमग्न होऊन इकडे तिकडे पाहूं लागावें तोंच मत्सरी ढग आकाशाचीं कवाडें बंद करून टाकतात; कीं लगेच आपण धुक्यात मग्न होऊन जातों आणि मग काहींच दिसत नाहीं. हें इंद्रजाल पहाण्यास कांहीं और मजा येते. ”

सृष्टि-सौंदर्याचें आकंठ पान करता करता त्याचा कैफ चढून कालेलकर म्हणतात, “ जसजसा टक लावून हें सारें दृश्य मी पाहूं लागलों, तसतसा त्याचा उन्माद माझ्या मेंदूत चढू लागला आणि सगळें दृश्य जणु टेकड्याचा एक महासागर उसळत असावा तसें वाटायला लागलें. अशी एक जरी टेकडी आपल्या इकडल्या सपाट प्रदेशात येऊन रमेल तर कवी आणि भाट अभिमानानें तिचें अखंड गायन करतील. पण येथें या टेकड्याना विचारतो कोण ? जशी हिंदुस्थानच्या संताना गणती नाहीं, तशी हिमालया-तील टेकड्यानाहि गणती नाहीं. ”

सृष्टीचें रौद्र स्वरूप

हें झालें उत्तरेकडचें वैभव. दक्षिणेकडेहि असेंच नैसर्गिक सौंदर्य ओसंडत आहे. गिरसप्पाचा धबधबा पाहण्यासाठीं कालेलकर गेले होते. त्याचे निरनिराळे भाग पाहताना त्याना नवनवा आनंद अनुभवास आला. ते म्हणतात “ राजा ” धबधबा म्हैसूर सीमेकडून दुरून पाहिला होता, तेव्हा तो वेगळाच दिसत होता. येथें मात्र जणू काय हत्तीच्या गंडस्थळावरच झोपलों आहोंत इतक्याजवळ आम्ही होतों. वरचें पाणी धबधब्याकडे अशा कांहीं वेगानें धावत होतें कीं, जणु काय एकादा महान् लोकसमाज कळत नकळत, इच्छा असो नसो, प्रचंड क्रांतीकडे धावत आहे ! ”

आणखी एक धबधबा पाहताना आचार्यांच्या चित्तात कल्पनांचीं पांखरें उडूं लागलीं. ते विचारतात, “ वीरभद्राचा प्रपात हत्तीच्या गंड-

स्थंळासारख्या एका विस्तृत शिलाखंडावर आपल्याबरोबर त्यामधून आतष-बाजीच्या बाणामारखे फवारे उंच उंच उडत जातात ! हें शंकराचें ताडव-नृत्य कीं महाकवि व्यासाच्या प्रतिभेचा नवनवोन्मेषशाली कल्पनाविलास ? की सूर्यबिंबाच्या पृष्ठभागापासून निघणाऱ्या सर्वसंहारकारी, पण कल्पनामय ज्वाला ! कीं भूमातेच्या वात्सल्याच्या स्तन्यधारांचे फवारे ? ”

ढगावर ढग उगवले.

धनधव्याचे शिरावर नाचणारे ढग पाहून कालेलकर म्हणतात,

“ आणि ढग! ढग म्हणजे अनंत आकाशाचे चिरप्रवासी यात्रेकरू! आकाश बदलावयाचें नाहीं आणि ढग क्षणभरहि स्थिर राहायचे नाहींत. या दोघांच्या कात्रींत सापडलेल्या सूर्याला क्षणोक्षणीं नवी भूमिका धारण करावी लागते. पृथ्वी बहुरत्ना वसुंधरा–वाटेल तितकें वैभव दाखवो, तें कमीच आहे असें सिद्ध करण्यासाठींच या ढगांची नेहमीं धडपड चालू असते ! या ढगांशीं चढाओढ करण्याचें जर कोणाच्या मनांत येत असेल, तर तें हिमालयातील बर्फाच्या ढिगाना; पण हिमालयाच्या पहाडापेक्षाहि मोठमोठे पहाड वाटेल त्या ठिकाणी उभे करून हे ढग हिमालयाचे, किंबहुना, पृथ्वीचें गर्वहरण करतात ! फरक इतकाच कीं, पहाडावर लहान-मोठे असंख्य वृक्ष उगवतात, तर ढगावर ढगच उगवतात !”

सागराची हाक

कराची बंदरातील एका बेटावर कालेलकर गेले असतांना तेथें भिंतीवर आपटणाऱ्या लाटाचें दृश्य त्याना दिसलें. त्याचें वर्णन करतांना ते म्हणतात, “ एकेक लाट म्हणजे जणुं एकेक उसळणारी टेकडीच. ती उत्तुंग शोभा पाहून दुसऱ्या लाटानीं तिचें कौतुक करायला हवें; पण तें सोडून त्या दोघी एक होतात व नवाच उच्चांक गांठतात. येवढेंच काय, पण आस-पासच्या लाटांनादेखील आपल्याइतकें उच्चस्थान पोंचण्यासाठीं उत्ते-जित करीत राहतात. हें नृत्य एका क्षणाचीहि उसंत न घेता अव्याहत चालू असतें. त्याकडे अगदीं टक लावून पाहत बसलें, तर त्यांत एक

पसरलें असलें म्हणजे मागेंपुढें एका हातापेक्षा जास्ती ! क्वचितच काहीं दिसतें समोरासमोर माणसें पळत आलीं तर नरोनार टक्कर होईल ! एवढ्यातच जर ढग विखुरले आणि सूर्याचे किरण आपला प्रताप गाजवू शकले तर तेच धुकें तिथल्या तिथे वितळून जातें आणि मोठी विशाल सृष्टि एकदम प्रकट होते आश्चर्यमग्न होऊन इकडे तिकडे पाहू लागावे तोंच मत्सरी ढग आकाशाचीं कवाडे बद करून टाकतात, कीं लगेच आपण धुक्यात मग्न होऊन जातों आणि मग काहींच दिसत नाहीं हें इद्रजाल पहाण्यास काहीं और मजा येत. ”

सृष्टि सौंदर्याचे आकठ पान करता करता त्याचा कैफ चढून कालेलकर म्हणतात, “ जसजसा टक लावून हें सारें दृश्य मी पाहू लागलों, तसतसा त्याचा उन्माद माझ्या मेंदूत चढू लागला आणि सगळें दृश्य जणु टेकड्याचा एक महासागर उसळत असावा तसं वाटायला लागलें अशी एक जरी टेकडी आपल्या इकडल्या सपाट प्रदेशात येऊन बसेल तर कवी आणि भाट अभिमानानें तिच अगड गायन करतील पण येथें या टेकड्याना विचारतो कोण ? जशी हिंदुस्थानच्या सताना गणती नाहीं, तशी हिमाल्यातील टेकड्यानाहि गणती नाही ”

सृष्टीचे रौद्र स्वरूप

हें झालें उत्तरेकडचें वैभव दक्षिणेकडेहि असेंच नैसर्गिक सौंदर्य ओसडत आहे गिरसप्पाचा धबधबा पाहण्यासाठीं कालेलकर गेले होते त्याचे निरनिराळे भाग पाहताना त्याना नवनवा आनद अनुभवास आला ते म्हणतात “ राजा ” धबधबा म्हैसूर सीमेकडून दुरून पाहिला होता, तेव्हा तो वेगळाच दिसत होता. येथें मात्र जणू काय हत्तीच्या गडस्थळावरच चोपलों आहोंत इतक्याजवळ आम्ही होतों वरचें पाणी धबधब्याकडे अशा काहीं वेगानें धावत होतें कीं, जणु काय एकादा महान् लोकसमाज कळत नकळत, इच्छा असो नसो, प्रचड क्रातीकडे धावत आहे ! ”

आणखी एक धबधबा पाहताना आचार्यांच्या चित्तात कल्पनाचीं पाखरें उडू लागलीं ते विचारतात, “ वीरभद्राचा प्रपात हत्तीच्या गड-

स्थळासारख्या एका विस्तृत शिलापट्टावर आपटल्यावरोबर त्यानंतून आतष-बाजीच्या बाणासारखे फवारे उंच उंच उडत जातात! हें शंकराचें तांडव-नृत्य की महाकवि व्यासाच्या प्रतिभेचा नवनवोन्मेषशाली कल्पनाविलास? की सूर्यबिंबाच्या पृष्ठभागापासून निघणाऱ्या सर्वसंहारकारी, पण कल्पनामय ज्वाळा? कीं भूमातेच्या वात्सल्याच्या स्तन्यधारांचे फवारे?"

ढगावर ढग उगवले.

धबधब्याचे शिरावर नाचणारे ढग पाहून कालेलकर म्हणतात,

"आणि ढग! ढग म्हणजे अनंत आकाशाचे चिरप्रवासी यात्रिक! आकाश बदलावयाचें नाहीं आणि ढग क्षणभरहि स्थिर राहायचे नाहींत. या दोघांच्या वार्तीत सापडलेल्या सूर्याला क्षणोक्षणीं नवी भूमिका धारण करावी लागते. पृथ्वी बहुरत्ना वसुंधरा—धाटेच तिचें वैभव दाखवो, तें कमीच आहे असें सिद्ध करण्यासाठींच या ढगाची नेहमीं धडपड चालू असते! या ढगाशीं चढाओढ करण्याचें जर कोणाच्या मनात येत असेल, तर तें हिमालयातील बर्फाच्या ढिगांना; पण हिमालयाच्या पहाडापेक्षाहि मोठमोठे पहाड वाटेल त्या ठिकाणीं उभे करून हे ढग हिमालयाचे, किंबहुना, पृथ्वीचें गर्वहरण करतात! फरक इतकाच कीं, पहाडावर लहान-मोठे असंख्य वृक्ष उगवतात, तर ढगावर ढगच उगवतात!"

सागराची हाक

कराची बंदरातील एका बेटावर कालेलकर गेले असताना तेथें भिंतीवर आपटणाऱ्या लाटांचें दृश्य त्यांना दिसलें. त्याचें वर्णन करताना ते म्हणतात, "एकेक लाट म्हणजे जणु एकेक उसळणारी टेकडीच. ती उत्तुंग शोभा पाहून दुसऱ्या लाटांनीं तिचें कौतुक करायला हवें; पण तें सोडून त्या दोघी एक होतात व नवाच उच्चांक गाठतात. येवढेंच काय, पण आस-पासच्या लाटानादेखील आपल्यापरतर्फे उच्चस्थाला पोंचण्यासाठीं उत्ते-जित करीत राहतात. हें नृत्य एका क्षणाचीहि उसंत न घेता अव्याहत चालू असतें. त्याकडे अगदीं टक लावून पाहत बसलें, तर त्यांत एक

ो निनाद करते. एकलय, एकताल यात तें मग्न असतें आजूबाजूला
ो आहे की नाहीं हे पहाण्याची काय गरज? काय होत आहे त्याची
ा काय पर्वा? धम धम धम धम अव्याहत चालूच आहे दगडावरून
ा पाणी आदळतें यात तेवढें आश्चर्य वाटत नाहीं परंतु येथें तर
ला हट्ट न सोडणाऱ्या मातीवरून पाणी कोसळतें. मी तर नुसता
तच राहिलों. प्रपाताचा नशा इतक्या उन्मादानें चढतो हें जर
ड्याला कळलें तर तो आपलें व्यापन टाकून अहर्निश येथेंच बेऊन
ा राहील. क्षणभर मी हेंहि विसरलो कीं, आम्हाला परत जायचें आहे.
ा क्षणासाठीं तरी का होईना, जेव्हा आपण निसर्गाशीं तादात्म्य होतों
ा परोपर अद्वैतानदाचा साक्षात्कार घडतो. आपणा स्वत चें भान
रल्यावर आनदच शिल्लक राहणार!"

सृष्टीचें स्वरूप सूक्ष्मतेनें पहाण्यात कालेलकर जितके दक्ष असतात,
तेंच त्या स्वरूपाचें शब्दचित्र तपशिलानें काढण्यात ते निष्णात आहेत.
ा वर्णनावर हृद्य कल्पनेचा व रम्य अलकाराचा साज चढविण्याचीहि हौस
ना आहे आणि त्या दर्शनातूनहि आध्यात्मिक तत्त्व शोधून काढण्याची
त्ति त्याचे ठायीं आहे. ते कवि आहेत तसेच तत्त्वज्ञहि आहेत

न शब्द-मूर्ति

कालेलकर नुसते रसिक नाहींत, ते गाढे पडित आहेत. ज्या ज्या
ठेकाणीं ते जातात, तेथील सारा इतिहास त्याची जाणती बुद्धि उभा
रते. श्रीमत् शकराचार्य व भगवान् बुद्ध याच्या शब्द-मूर्ति त्यानीं
ाशा कोरल्या आहेत, पहा "धर्मक्षेत्रात शकराचार्य हे समुद्रगुप्तासारखे
ंवा नेपोलियनसारखे विजेते होते, राजा तोडरमल किंवा शिवाजीसारखे
यवस्थापक होते, तुळशीदासासारखे कवि होते, बुद्ध भगवानासारखे
ात्मविश्वासी होते, आणि ज्ञानेश्वरासारखे साहित्याचार्य होते. त्यानीं
नातन हिंदु लोकाना जी व्यवस्था लावून दिली, तिचे अवशेष अजूनहि
ायम आहेत. खरोखर शकराचार्यांना 'हिंदु धर्म सम्राट्' म्हटलें पाहिजे."
बोधिवृक्षाकडे पहाताच आचार्यांच मन प्राचीन काळाकडे धावत जातें

तद्देचा प्रचंड ताल असल्याचा प्रत्यय येतो जणु शिवताडव स्तोत्राचे प्रमाणिका वृत्त आपली शक्तीच अनुभावू पाहत आहे ! ''

समुद्राची ओढ कालेलकरांना अनावर ! तो जणू त्यांच्याशीं बोलतो त्याचे शब्द आचार्यांना ऐकू येतात कोणते ते शब्द ? आचार्य सांगतात, '' स्थानांतर करून करून अनेक दृष्टिकोणांतून आम्ही तें दृश्य पाहिले त्यामुळें लाटांच्या मनांत आमच्याविषयीं सद्भावना निर्माण झाली त्या आम्हाला म्हणू लागल्या, '' या, या, इतक्या दुरून काय पाहतां ? तुमच्या विषयीं आमच्या मनांत परकेपणा मुळींच नाहीं असे जवळ या ना ! हसा, खेळा क्षणभर मौज करा कीं ! या क्षणांत आणि अनंत काळांत कांहींच फरक नाहीं चला या ''

लाटांचा शिष्टाचार कांहीं विचित्रच ! निमंत्रण देतांना त्या हात धरणार नाहींत, तर पाय धुतील ''

कल्पनारम्य वर्णन

भावनगर येथील गौरीशंकर तलावाचें दर्शन कालेलकरांनीं घेतलं आणि त्यांच्या कवि–मनाला वाटलें, '' जगदीं शेवटच्या पायरीवर पाय ठेवला म्हणजे जणू एकाएकी आकाशाचा पट चिरून एकादी अप्सराच आपल्यासमोर अवतीर्ण व्हावी तसें सरोवराचें पाणी स्मित करीत आपणाकडे पहात असल्याचा दृष्य दिसतें सरोवराचें दर्शन घेण्यासाठीं आपण जरी एकटे गेलों तरी तेथें आपण एकटेच रहाणार नाहीं आकाशातील मेघपंक्ति आणि उतावीळपणें धावपळ करीत असेली सध्यातारका आपल्याप्रमाणेंच सरोवराचें सौंदर्य निरखीत असते ही आपल्याला दिसेल ''

अद्वैताचा आनंद

डेहराडूनजवळ ' सहस्रधारा ' म्हणून एक स्थान आहे, तें पहाण्याला एकदा कालेलकर गेले तेव्हां त्यांना काय दिसलें ? कोणता अनुभव आला ? '' तेथें एकाएकीं सहस्रधारांचा धबधबा उसळत असलेला दिसला उंचावरून स्वच्छ पाणी घट्ट झालेल्या मातीच्या भिंतीवरून खालीं कोसळतें

आणि निनाद करतें. एकलय, एकताल यात तें मग्न असतें आजुबाजूस कोणी आहे कीं नाहीं हे पहाण्याची काय गरज? काय होत आहे त्याची त्याला काय पर्वा? धन धन धन धन अव्याहत चालूच आहे दगडावरून पाणी खालीं आदळतें यात तेवढें आश्चर्य वाटत नाहीं परंतु येथे तर आपला हट्ट न सोडणाऱ्या मातीवरून पाणी कोसळतें. मी तर नुसता पहातच राहिलों. प्रपाताच्या नशा इतक्या उन्मादानें चढतो हें जर दारुड्याला कळलें तर तो आपलें व्यसन टाकून अहर्निश येथेंच येऊन उभा राहील. क्षणभर मी हेंहि विसरलों कीं, आम्हाला परत जायचें आहे. एका क्षणासाठीं तरी का होईना, जेव्हा आपण निसर्गाशीं तादात्म्य होतों तेव्हा खरोखर अद्वैतानंदाचा साक्षात्कार घडतो. आपणा स्वतःचें भान विसरल्यावर आनंदच शिल्लक राहणार!"

सृष्टीचें स्वरुप सूक्ष्मतेनें पहाण्यात कालेलकर जितके दक्ष असतात, तितकेच त्या स्वरूपाचें शब्दचित्र तपशिलानें काढण्यात ते निष्णात आहेत. त्या वर्णनावर हृद्य कल्पनेचा व रम्य अलंकाराचा साज चढविण्याचीहि हौस त्यांना आहे आणि त्या दर्शनांतूनहि आध्यात्मिक तत्त्व शोधून काढण्याची शक्ति त्याचे ठायीं आहे. ते कवि आहेत तसेच तत्त्वज्ञहि आहेत

दोन शब्द-मूर्ति

कालेलकर नुसते रसिक नाहींत, ते गाढे पंडित आहेत ज्या ज्या ठिकाणीं ते जातात, तेथील सारा इतिहास त्यांची जाणती बुद्धि उभा करते श्रीमत् शंकराचार्य व भगवान् बुद्ध यांच्या शब्द-मूर्ति त्यांनीं कशा कोरल्या आहेत, पहा "धर्मक्षेत्रांत शंकराचार्य हे समुद्रगुप्तासारखे किंवा नेपोल्यिनसारखे विजेते होते, राजा तोडरमल किंवा शिवाजीसारखे व्यवस्थापक होते, तुळशीदासासारखे कवि होते, बुद्ध भगवानासारखे आत्मविश्वासी होते, आणि ज्ञानेश्वरासारखे साहित्याचार्य होते त्यांनीं सनातन हिंदु लोकाना जी व्यवस्था लावून दिली, तिचे अवशेष अजूनहि कायम आहेत खरोखर शंकराचार्यांना 'हिंदु धर्म सम्राट्' म्हटलें पाहिजे"

बोधिवृक्षाकडे पहातांच आचार्यांचें मन प्राचीन काळाकडे धावत जातें

व म्हणत, " त्या ठिकाणीं तो तरुण बसला नव्हता, भारतवर्षाची सनातन श्रद्धा बसली होती. तरुणाचा कुलगुरु, आस्तिक्तेचा सागर, निर्भयतेची मूर्ति, अशा भगवान् नचिकेताचा तो अवतार होता. अक्षय्यस्थान मागणाऱ्या राजपुत्र ध्रुवाच्या परंपरेतील तो होता, कारण त्याची निष्ठासुद्धा तितकीच ध्रुव होती. तरुणानें निर्धार केला होता कीं, याच आसनावर शरीर सुकून गेलें तरी बेहेत्तर, हाड, मांस, आणि कातडें हवेंत मिसळून गेलें तरी हरकत नाहीं, पण जोंपर्यंत या भवरोगाचा दुरा नाहींसा करणारें बहुकल्पदुर्लभ बोधि (ज्ञान) मिळणार नाहीं, तोंपर्यंत ही काया येथून हलणार नाहीं. "

म. म. पोतदार : : : १५

'दत्तो वामन' हें नांव कानावर पडताच आपल्या डोळ्यापुढें ऐतिहासिक काळातील एक जुनाट पुरुष उभा राहतो ना! तसेंच 'पोतदार' हें आडनावहि. पोतें म्हणजे खजिना. जुन्या स्वराज्यात खजिन्यावरील काम करणारे ते पोतदार. प्रा. दत्तो वामन पोतदार यांचें आजचें निवास-स्थानहि या ऐतिहासिक परंपरेला शोभेसें असेंच आहे. तो पेशव्यांचा शनिवारवाडा, त्याच्या डावे बाजूस, अमृतेश्वराला वळसा घालून, आपण सरा पुढें गेलों कीं, एक निमजुनी पुराणा वाडा दृष्टीस पडतो. दारांतच एक विशाल वटवृक्ष, पोपटादि पक्ष्यांना व पांथांना, विसांवा देण्यासाठीं उभा आहे. तसाच, मानसिक विसावा–नुसता विसावाच नव्हे. तर उत्साह

व प्रेरणाहि—देणारा एक मानवी वटवृक्ष तिसऱ्या मजल्यावर बसलेला आहे. पहाटेपासून रात्रींपर्यंत तेथें लहानथोराचा राबता चालू असतो. त्यांचीं कार्यें किती, व्याप किती, आणि मित्र-चहाते-शिष्य तरी किती ! सर्वांना मुक्तद्वार ! " एक व्यक्ति म्हणजे एक संस्थाच. " असें महत्त्व ज्या थोड्या महाराष्ट्रीयानीं कमाविलेलें आहे, त्यांपैकीं पोतदार हे एक आहेत. 'तमाशा सुधारणा' मंडळापासून 'वैदिक संशोधन संस्था' व 'कऱ्हाडे संघा'पासून 'युनेस्को'च्या शाखेपर्यंत शें-पाऊणशें संस्थांशीं त्यांचा जवळून दुरून संबंध आलेला आहे. या सर्व संस्थांचे समान अधिष्ठान कोणतें ? तर लोक-कल्याण.

दुर्मिळ ग्रंथ-संग्रह

'लोककल्याण' हेंच त्या वाड्याचें नावहि आहे. तिसऱ्या मजल्यावर जाऊन खुद्द पोतदाराच्या खोलींत आपण प्रवेश केला, तर एखाद्या पुराण-वस्तु-संग्रहालयातच पाऊल ठेवल्यासारखें वाटतें. नानादेशींच्या, नानाकाळच्या लहानमोठ्या ऐतिहासिक वस्तु तेथें पडलेल्या दिसतात. आणि पाठीमागच्या खोल्यात आपण डोकावलें, तर त्यांचा ग्रंथ संग्रह खच्चून भरलेला दिसेल. जणु विचारण्यच ! अरण्यात मोठमोठे जुनेपुराणे वृक्ष एकमेकावर रेललेले असतात आणि भरदुपारींहि पाऊलवाट सापडणें कठीण जातें; तशी अवस्था पोतदाराच्या ग्रंथसंग्रहालयाची पूर्वीं होती. पण या 'लोक-कल्याण' वाड्यात आल्यापासून त्या अरण्याला व्यवस्थित उपवनाचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. जुन्या दुर्मिळ ग्रंथापासून ताज्या मासिकापर्यंत शक्य तेवढें मराठी वाङ्मय वर्गवारीनें व शिस्तीनें लावलेलें तेथें आढळतें. महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या ग्रंथालयातून शोधशोधूनहि एखादें पुस्तक कोणास गवसलें नाहीं, तर तें दुर्मिळ पुस्तक त्याला पोतदाराच्या ग्रंथसंग्रहालयात हुडकून मिळतें. खुद्द ग्रंथकाराच्याहि घरीं नसेल तेंहि पुस्तक तेथें सापडावयाचें. एखादा कवडीचुंबक लहानमोठीं नाणीं आस्थेनें व ममतेनें जपून ठेवतो ना ? तोच प्रकार पोतदाराचा मराठी साहित्याबाबत मराठी साहित्य हीच त्यांची जिंदगी व तोच त्यांचा संसार !

स्वतंत्र भाषा–शैली

मराठीचा कडवडीत अभिमान, शिक्षण प्रसाराची तीव्र तळमळ आणि इतिहास–संशोधनावर निःसीम निष्ठा, हे तीन गुण पोतदारांनी जणु काय 'मालाकार' चिपळूणकरांपासून उचललेले दिसतात. जातिवंत मराठी भाषा म्हणजे काय, याचा नमुना आज कोणास पहावयाचा असेल, तर त्याने पोतदारांचे चार मिनिटांचे भाषण ऐकले किंवा चार ओळींचे लेखन वाचले म्हणजे पुरे. स्वतंत्र शैलीच आहे त्यांची ! 'भाषेचें शुद्ध स्वरूप खेडवळांच्या बोलींत पहावयास सापडतें' असें म्हणतात पण त्या जनपद बोलींत ज्ञान नसतें, अनुभव नसतो, विचार नसतो आणि बोलण्याचा विषयहि गहन किंवा सूक्ष्म नसतो. पण पोतदारांच्या वाणीनें सामर्थ्य असें कीं, अस्सल मराठी शब्दांनीं ते कोणत्याहि गूढ–बिकट विषयाचे पापुद्रे हलकेहलके व मजेमजेनें उकलून दाखवितात शब्द, वाक्प्रचार, वाक्यांची मांडणी सारा थाट अस्सल मराठी. बैठक मारून, मांडी घालून, लेखणी हातीं घेऊन दिवसानुदिवस व महिनेनुमहिने, सतत लेखन करण्याची सवय पोतदारांना नाहीं. म्हणून आतापर्यंत दोनतीनच ग्रंथ त्यांच्या हातून निर्माण झाले. पण प्रस्तावनांच्या व ऐतिहासिक संशोधनाच्या निमित्तानें त्यांनीं शेंकडों लेख लिहिलेले आहेत.

पट्टीचे वक्ते

त्यांच्या लेखणीपेक्षा त्यांची वाणी अधिक कामसू आहे. तासन्‌तास अस्खलितपणें वाहणारी त्यांची रसवती श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करते. जितक्या लीलेनें ते मराठी बोलू शकतात, तितक्याच सहजतेनें व सफाईनें इंग्रजी, संस्कृत व हिंदी या भाषांतूनहि आपले विचार व्यक्त करू शकतात. त्यांचें एकएक व्याख्यान म्हणजे जणु एकएक ग्रंथच. पट्टीचे वक्ते असा त्यांचा लौकिक आहे. आणि कोणत्याहि सभेतील 'शेवटचें गोड' पण श्रोत्यांना कटु वाटणारें आभार प्रदर्शनाचें काम करण्यांत तर पोतदारांचा हात कोणीच धरणार नाहीं. सभा खूप लांबलेली आहे, श्रोते पुरे कंटाळलेले आहेत, किंबहुना घरीं जाण्यासाठीं खुर्चीवरून अर्धेअधिक

व प्रेरणाहि—देणारा एक मानवी वटवृक्ष तिसऱ्या मजल्यावर वसलेला आहे. पहाटेपासून रात्रींपर्यंत तेथें ल्हानथोराचा राबता चालू असतो. त्याचीं कार्यें किती, व्याप किती, आणि मित्र–चहाते–शिष्य तरी किती ! सर्वांना मुक्तद्वार ! "एक व्यक्ति म्हणजे एक संस्थाच." असें महत्त्व ज्या थोड्या महाराष्ट्रीयानीं कमाविलेलें आहे, त्यापैकीं पोतदार हे एक आहेत. 'तमाशा सुधारणा' मंडळापासून 'वैदिक संशोधन संस्था' व 'कऱ्हाडे संघ'पासून युनेस्को'च्या शाखेपर्यंत दो–पाऊणशें संस्थाशीं त्याचा जवळून दुरून संबंध आलेला आहे. या सर्व संस्थाचें समान अधिष्ठान कोणतें ? तर लोक–कल्याण.

दुर्मिळ ग्रंथ–संग्रह

'लोककल्याण' हेंच त्या वाड्याचें नावहि आहे. तिसऱ्या मजल्यावर जाउन खुद्द पोतदाराच्या खोलींत आपण प्रवेश केला, तर एखाद्या पुराण-वस्तु-संग्रहालयातच पाऊल ठेवल्यामारखें वाटतें नानादेशींच्या,नानाकाळच्या ल्हानमोठ्या ऐतिहासिक वस्तु तेथें पडलेल्या दिसतात आणि पाठी-मागच्या खोल्यात आपण डोकावलें, तर त्याचा ग्रंथ संग्रह रचून भरलेला दिसेल. जणु विद्यारण्यच ! अरण्यात मोठमोठे जुनेपुराणे वृक्ष एकमेकावर रेलेलेले असतात आणि भरदुपारींहि पाऊलवाट सापडणें कठीण जातें, तशी अवस्था पोतदाराच्या ग्रंथसंग्रहाल्याची पूर्वीं होती. पण या 'लोक-कल्याण' वाड्यात आल्यापासून त्या अरण्याला व्यवस्थित उपवनाचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. जुन्या दुर्मिळ ग्रंथापासून ताज्या मासिकापर्यंत शक्य तेवढें मराठी वाङ्मय वर्गवारीनें व शिस्तीनें लावलेलें तेथें आढळतें. महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या ग्रंथालयातून शोधशोधूनहि एखादें पुस्तक कोणास गवसलें नाहीं, तर तें दुर्मिळ पुस्तक त्याला पोतदाराच्या ग्रंथसंग्रहालयात हुडकून मिळतें. खुद्द ग्रंथकाराच्याहि घरीं नसेल तेंहि पुस्तक तेथें सापडावयाचें. एखादा कवडीचुंबक ल्हानमोठीं नाणीं आस्थेनें व ममतेनें जपून ठेवतो ना ? तोच प्रकार पोतदाराचा मराठी साहित्याबाबत मराठी साहित्य हीच त्याची जिंदगी व तोच त्याचा संसार !

स्वतंत्र भाषा-शैली

मराठीचा कडकडीत अभिमान, शिक्षण-प्रसाराची तीव्र तळमळ आणि इतिहास-संशोधनावर निःसीम निष्ठा, हे तीन गुण पोतदारांनीं जगुं काय 'मालाकार' चिपळूणकरांपासून उचललेले दिसतात. जातिवंत मराठी भाषा म्हणजे काय, याचा नमुना आज कोणास पहावयाचा असेल, तर त्यानें पोतदारांचें चार मिनिटांचें भाषण ऐकलें किंवा चार ओळींचें लेखन वाचलें म्हणजे पुरे. स्वतंत्र शैलीच आहे त्यांची! 'भ.षेचे शुद्ध स्वरूप बायकांच्या बोलींत पहावयास सांपडतें' असें म्हणतात. पण त्या अनघड बोलींत ज्ञान नसतें, अनुभव नसतो, विचार नसतो आणि बोलण्याचा विषयहि गहन किंवा सूक्ष्म नसतो. पण पोतदारांच्या वाणीचें सामर्थ्य असें कीं, अस्सल मराठी शब्दांनी ते कोणत्याहि गूढ-बिकट विषयाचे पापुद्रे हलकेहलके व मजेमजेनें उकलून दाखवितात. शब्द; वाक्प्रचार, वाक्याची मांडणी-सारा थाट अस्सल मराठी. बैठक मारून, मांडी घालून, लेखणी हातीं घेऊन दिवसानुदिवस व महिनेनुमहिने, सतत लेखन करण्याची संवय पोतदारांना नाहीं. म्हणून आतापर्यंत दोनतीनच ग्रंथ त्यांच्या हातून निर्माण झाले. पण प्रस्तावनाच्या व ऐतिहासिक संशोधनाच्या निमित्तानें त्यांनीं तीनशेंवर लेख लिहिलेले आहेत.

पट्टीचे वक्ते

त्याच्या लेखणीपेक्षां त्याची वाणी अधिक कामसू आहे. तासनुतास अस्खलितपणें वाहणारी त्यांची रसवंती श्रोत्याना मंत्रमुग्ध करते. जितक्या लीलेनें ते मराठी बोलूं शकतात, तितक्याच सहजतेनें व सफाईनें इंग्रजी, संस्कृत व हिंदी या भाषांतूनहि आपले विचार व्यक्त करूं शकतात. त्यांचें एकएक व्याख्यान म्हणजे जगुं एकएक ग्रंथच. पट्टीचे वक्ते असा त्यांचा लौकिक आहे. आणि कोणत्याहि सभेतील 'शेवटचें गोड' पण श्रोत्याना कटु वाटणारें आभार-प्रदर्शनाचें काम करण्यांत तर पोतदारांचा हात कोणीच धरणार नाहीं. सभा खूप लांबलेली आहे, श्रोते पुरे कंटाळलेले आहेत, किंबहुना घरीं जाण्यासाठीं खुर्चीवरून अर्धेअधिक

उठलेहि आहेत-अशा वेळीहि आभारार्ने वडाळी काम, हसत-खेळत, नवी माहिती सांगत, क्वचित् मुख्य वक्त्यावरहि ताण करीत, श्रोतृ-वृंदाला दहादहा, पधरापधरा मिनिट खुलवीत ठेवावे पोतदारानीच ! वसत व्याख्यान मालेचे चिटणीस म्हणून १९१४ ते १९१८ पर्यंत ते आपल्या वक्तृत्वाचे दर्शन घडवीत.

वक्तृत्वाचे बाळकडू

पोतदाराचा जन्म ता. ५ ऑगस्ट १८९० रोजी भिरवाडी या कुलाबा जिल्ह्यातील गावी झाला. त्याचे वडील वामनराव उर्फ नानासाहेब हे विष्णु शास्त्री चिपळूणकराचे मि य चिपळूणकर सरकारी नोकरीची बेडी तोडून रत्नागिरीहून पुण्यास आले आणि त्यानीं न्यू इग्लिश स्कूल स्थापन केलें. तेव्हा त्याच्या मागोमाग जे काहीं हुशार विद्यार्थी कोकणातून देशावर आले, त्यापैकीं वामनराव हे एक होत. याचा फायदा दत्तोपताना असा मिळाला कीं, त्याचें सारें शिक्षण पुण्यास झालें १८९६ साली नूतन मराठी विद्यालयाच्या पाहिल्या वर्गात त्याचें नाव घातलें गेलें, तेव्हा त्या सस्थेशीं त्याचा जा सबध जडला, तो पुरी चाळीस वर्षे टिकला. १९३६ साली सेवानिवृत्त झाल्यानतरहि पोतदाराची प्रेमळ पाखर त्या सस्थेवर आहेच. हायस्कूलात असताना त्यानीं ‘ आर्योद्धारक मडळ ’ काढलें. त्या मडळात प्रा. शिवरामपत परांजपे याच्या ‘ काळ ’ पत्राचे वाचन आव डीने होई मग चर्चा, व्याख्याने याचें गुऱ्हाळहि चाले. पोतदार पुराणेंहि सागत. दर शनिवारीं निबध-वाचन होई. याच भूमींत पोतदाराच्या वक्तृत्वाचा वृक्ष पोसला गेला. १९०६ साली ते मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले.

आयुष्यातील व्रत

टिळक-परांजपे-सावरकर याचा तो काळ ! राजकारणाचें तप्त वारें तरुण विद्यार्थ्यांच्या अत करणावरून वहात होतें. ‘ निबंधमाला ’ वाचल्यानें तिच्यातील भाषाभिमान व इतिहासाभिमान पोतदाराच्या बुद्धीवर विशेष ~सला इतिहासाचार्य राजवाडे याच्या तपस्वी जीवनाकडेहि त्याचे चित्त

सोडलें गेलें. संसार–पाशांत न गुरफटतां, आजन्म ब्रह्मचारी राहून, आपल्या भाषेची व आपल्या इतिहासाची सेवा करण्याचें मत पोतदारांनी घेतलें व तें अखंड टिकविलें. कॉलेजच्या त्रैमासिकांत 'पुराण-वस्तु–संशोधन' या नांवाचा त्यांनीं एक लेख लिहिला होता. त्याची तारीफ प्रो. काळेप्रभृतींनी केली. १९१० सालीं पोतदार बी. ए. झाले.

शिक्षकाचा पेशा

वकिलीचा अभ्यास पोतदारांनीं सुरू केला होता. पण त्याला प्लेगनें रजा दिली. मग चिपळूणकरांचाच राजमार्ग त्यांनीं पत्करला. त्यांच्या स्मरणार्थ निघालेल्या नूतन मराठी हायस्कूलचे ते ता. ६ जून १९१२ रोजीं शिक्षक म्हणून दाखल झाले. पगार होता फक्त पंचवीस रुपये. पण शिक्षण हाच त्यांचा छंद, हेंच त्यांचें ध्येय आणि हीच त्यांची राष्ट्रसेवा. १९१५ साली ते 'शिक्षण प्रसारक मंडळीचे' आजन्म सदस्य झाले. मराठी शाळेचे प्रमुख म्हणून १९१६ पासून नऊ वर्षे त्यांनीं काम केलें. पहिल्या यत्तेंतील विद्यार्थी म्हणून ते जेथें बसले, त्याच संस्थेच्या सर्वांत उंच खुर्चीवर ते आतां आरूढ झाले. नूतन मराठी हायस्कूलचे प्रमुख म्हणून १९२६ सालीं त्यांची नेमणूक झाली. ती धुरा त्यांनीं सहा वर्षे वाहिली.

शिष्य-शाखेचा विस्तार

'शिक्षण प्रसारक मंडळीनें' १९१६ सालीं न्यू पूना कॉलेज (आतांचें स. प. कॉलेज) काढलें. त्यांत १९२१ पासून मराठीचे प्राध्यापक म्हणून पोतदारांनीं काम केलें आणि मोठें यश मिळविलें. पुढें इतिहासाचेंहि अध्यापन ते करू लागले. हें ज्ञान–दानाचें कार्य त्यांनीं १९३४ पर्यंत केलें. चिपळूणकर–आगरकरांप्रमाणेंच त्यांनाहि शिकवितांना घंटेचें भान रहात नसे. सकाळ पालथें घालूनच जणु ते शिकवीत! सुट्टीच्या दिवशीं खास तास घेतला म्हणजे मग तर काय? त्यांना मोकळें रानच मिळे. दोनदोन तीनतीन तास त्यांच्या मधुर व माहितीपूर्ण वक्तृत्वाचा ओघ दुथडी चाले व जिज्ञासु विद्यार्थीहि त्यांत आनंदानें डुंबत व उल्हसित होत. पोतदारांचा

जुन्या कवींचा व्यासग गाढा त्यातहि रामदासाची भक्ति आगळी मारो पतावरहि प्रभुत्व दाडगें विष्णुशास्त्री तर त्याचे स्फूर्तिदातेच त्यामुळे ह्या वाग्भटाचें वाङ्मय शिकविताना त्याच्या वक्तृत्वाला उधाण मरती येई केवळ परीक्षेची तयारी करून देणें, त्यासाठीं ठोकळीं प्रश्नाचें सगण किंवा टिपणें लिहून देणें, असें यान्त्रिक काम त्याच्या पल्लेदार बुद्धीला मानवत नसे त्या त्या विषयाची चटक विद्यार्थ्यांना लावणें, तसें तसें वाङ्मय निर्मिण्याची प्रेरणा त्याना देणें आणि मातृभाषेच्या सेवेची स्फूर्ति उत्पन्न करणें,—हे त्याच्या अध्यापनांतील अलौकिक गुण होते याच झऱ्याचें पाणी पिऊन मानेगुरुजींसारखे अनेक लेखक पुढें आले कैक प्राध्यापक व प्राचार्य पोतदाराचें हें ऋण मान्य करतात भाषा—सेव काची पिढीच्या पिढी निर्माण करण्याचें श्रेय पोतदाराना आहे त्याचे शेंकडों—हजारों विद्यार्थी महाराष्ट्राच्या कोनाकोपऱ्यात विखुरलेले आहेत आणि स्वभाषेची सेवा बजावीत आहेत त्या सर्वांची ग्रथ-सपत्ति ही पर्या यानें पोतदाराचीच लेखन सपत्ति होय आपल्या विद्यार्थ्यांच्या आग्रहामुळेंच, त्याची नड भागविण्यासाठीं, पोतदारानीं 'मराठी गद्याचा इग्रजी अवतार हा अपूर्व ग्रथ लिहिला आणि तोहि अवघ्या बीसबावीस दिवसात १८१८ ते १८७४ या काळातील मराठी भाषेची स्थिती या छोट्या ग्रथात साधार वर्णिलेली आहे

तीन संस्थाचें पोषण

मराठी भाषेच्या उत्कर्षासाठीं स्वतत्र विद्यापीठ हवें असा ध्यास पोत दाराना लागला १९३६ सालीं महाविद्यालयातून निवृत्त झाल्यानतर तर, त्यानीं महाराष्ट्र विद्यापीठासाठीं एकच धोशा लावला त्यासाठीं सस्था स्थापून, चोहोंकडे हिंडून, व्याख्यानें देऊन, लेख लिहून, वर्गणी जमवून त्यानीं आपल्या प्रचारानें सारा महाराष्ट्र दुमदुमून साडला अखेर त्याचें स्वप्न १९४८ सालीं खरें झालें त्या वर्षीं "पुणें विद्यापीठ" मूर्त स्वरूपास आलें 'टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे' ते कुल गुरु आहेत

'भारत इतिहास सशोधक मडळ' १९१० सालीं स्थापन झालें सुमारें

पचवीस वर्षे पोतदार त्या मंडळाचे चिटणीस होते. १९४२ पासून ते कार्याध्यक्ष झाले. तें मंडळ म्हणजे त्यांच्या कर्तृत्वशक्तीचें स्मारकच. ऐतिहासिक वादाच्या निमित्तानें त्यांनीं भल्याभल्यांशीं झुंजी घेतल्या आहेत अफझलखानाच्या वधाचे बाबतींत शिवाजीमहाराजाचें वर्तन चोख कसें होतें, हें त्यांनीं एका युरोपियन प्राध्यापकाशीं सामना करून, सिद्ध करून दाखविलें. पोतदारांना वक्तृत्वाची फार हौस व त्यांत वादाची खुमखुमी जबर तात्त्विक युद्धाचे नगारे कोठें वाजू लागले कीं, त्यांची जिव्हा स्फुरण पावते सर जदुनाथ सरकारांसारख्या अव्वल इतिहास-संशोधकाशींहि मुकाबला करण्यास ते तयार. ' मराठे व इंग्रज ' या केळकरांच्या ग्रंथाचें गुणदोषविवेचन करणारें पुस्तक त्यांनीं लिहिलें. ' भारतीय इतिहास परिषदेचें ', अध्यक्षस्थान त्यांना १९४८ सालीं लाभलें. ' प्राच्य परिषदेचें 'हि 'अध्यक्षस्थान त्यांनीं भूषविलें'

' मराठी साहित्य संमेलन ' तर काय ? त्यांच्या घरचेंच ! नगर येथें १९३९ सालीं भरलेल्या साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्ष होते. साहित्य परिषदेचें अध्यक्ष म्हणूनहि त्यांनीं मोठी कामगिरी केली आहे. अधिकारपदावर असोत वा नसोत, परिषदेचे ते एक प्राणच आहेत. परिषदेचा इतिहासहि त्यांनीं लिहिलेला आहे १९३३ ते १९३६ पर्यंत ते ' साहित्य-पत्रिके ' चे संपादक होते. ' महामहोपाध्याय ' ही पदवी देऊन सरकारनेंहि १९४६ मध्यें त्यांचा सत्कार केला.

वकील व न्यायाधीश

पोतदार जसे एकांतिक वादनहादर आहेत, तसेच ते निःपक्षपाती न्यायाधीशहि आहेत कोणत्याहि पक्षाचा लेप किंवा कोणत्याहि मताचा अभिनिवेश आपल्या बुद्धीवर ते सहसा होऊं देत नाहींत. सत्यनिष्ठा मात्र जाज्वल्य आहे. त्या दैवताचे ते एकनिष्ठ उपासक आहेत. रे. स्टॅन्ले जोन्स यांनीं म. गांधींविषयीं एक इंग्रजी ग्रंथ लिहिला. त्यांत गांधीजींची हत्या करणारा गोडसे यांची तुलना अफझलखानाचा वध करणाऱ्या शिवाजीशीं केली होती. ही चूक त्या साहेबाच्या लक्षांत आणून देण्यासाठीं

पोतदारांनीं जें पत्र त्यांना लिहिलें; तें एक विस्तृत व साधार प्रबंधच आहे. तें वाचतांच साहेबमजकुरानीं आपल्या ग्रंथांतून ती चुकीची व प्रक्षोभक तुलना गाळण्याचें तत्काल मान्य केलें. असे किती तरी जय पोतदारानीं वाद-संगरांत मिळविले आहेत.

त्याचप्रमाणें समतोल न्यायाधीश म्हणून काम करण्याचा प्रसंग त्यांचेवर १९३३ सालीं आला. प्रा. फडके यानीं 'प्रतिभा–साधन' नावाचा एक उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला. त्यावर मि. क्लेटन-हॅमिल्टन या इंग्रज ग्रंथकाराच्या विचाराची 'दाट–पुसट' छाया पडलेली आहे. हा शोध टीकाकारांनीं लावला, तेव्हां फडक्यावर वाङ्मय-चौर्याचा आरोप आला. साहित्य-क्षेत्रांत पुष्कळच काहूर माजलें. 'प्रतिभा-साधन समिति' नेमण्यात आली. तिचें अध्यक्षस्थान कोणाला द्यावें? पोतदाराच्या सत्यनिष्ठेवर विश्वास सर्वांचा-प्रा. फडक्याचाहि. त्यानींहि त्या समितीपुढें येऊन आपलें बचावाचें भाषण केलें. शेवटीं पोतदारानीं जो अहवाल लिहिला, तो अगदीं निःपक्ष न्यायाधिशाला शोभण्यासारखा आहे. कोणाला न दुखवता व कोणाचा दोष कमी न करता, त्यानीं असें निकाल-पत्र लिहिलें कीं, "खरोखरी ग्रंथाच्या सुंदरपणाविषयीं अथवा उपयुक्ततेविषयीं कसलाच वाद नव्हता. फक्त कोठें तरी ठळकपणानें पुढील एक वाक्य अथवा वाक्यांश त्यानीं दाखल करावयास पाहिजे होता. "क्लेटन हॅमिल्टनप्रभृति अनेक इंग्रजी ग्रंथाच्या साहाय्यानें तयार केलेला."

मानपत्रांतील चमत्कार

झुंझार वकील व समतोल न्यायाधीश या दोन्ही भूमिका निरानिराळ्या प्रसंगीं पोतदार पार पाडतात यात विशेष काहींच नाहीं. पण एकाच वेळीं त्या दोन्ही भूमिका ते खिलाडीनें पार पाडू शकतात हें कौतुकास्पद आहे. वॅ. सावरकर यानीं मुंबईच्या साहित्य–संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून साहित्याला मारक असणारा असा संदेश दिला कीं, "लेखण्या मोडा व बंदुका हातीं घ्या." पाच वर्षांनींच सावरकराचा साठी–समारंभ झाला. तेव्हा पुण्यांत महाराष्ट्रांतील साहित्यिकानीं त्याना एक मानपत्र अर्पण केलें.

ते लिहिण्याचें काम आलें अर्थात पोतदारांकडेच सावरकरांचा मुंबईतील सदेश त्याना अमान्य होता आणि मानपत्र म्हणजे तर गौरवाचा लेख. आपलें सत्य मत न दडविता सावरकरांचा गौरव मानपत्रात कसा आणा वयाचा ? असा पोतदारांना पेंच पडला प्रतिस्पर्धी ' म्हणून वादहि कराव- याचा आणि मानपत्र म्हणून सत्कारहि करावयाचा, ही तारेवरील कसरत पोतदारांनीं किती कमनीयपणानें केली आहे पहा ते मानपत्रांत लिहितात,

" आम्ही दुर्दैवानें निःशस्त्र तर झालोंच आहों ! पण प्रज्ञेच्या आणि प्रतिभेच्या बळावर पुन सशस्त्र होऊ ! आपल्या राजकुलातील एका पद्यात " आसन्नमृत्यु राष्ट्रांची । राष्ट्रें ज्या प्रतिभेंत वा ।। नवजीवन पीती तो । विश्वख्यात अमात्य वा ।। दिग्विजयी चंद्रगुप्ताचा । " आपण त्याची आठवण केली आहे तो ' बुद्धिरेतु मामान्मम ' म्हणणारा सर्वमतिश्रेष्ठ आर्य चाणक्य ' एक माझी बुद्धि प्रज्ञा जर जिवंत राहील, तर मी पुन नवें राष्ट्र उभारीन ' असाच विश्वास व्यक्तवीत होता तोच विश्वास, तसलेच चाणक्य या भारतात पुन खरा करून दाखवितील ! एवढा धनुर्धारी धनंजय पण रणांगणावर उभा ठाकताच त्याचें ते गांडीवच त्याच्या हातातून गळून पडलें ! बुद्धीच गळाली, प्रज्ञा मरगळली ! " तेणे विव्हळु हातु गेला । गांडिवाचा ।। " त्या गळालेल्या अर्जुनाच्या हातात पुन धनुष्य घेण्याचें बळ श्रीकृष्णानीं बोध करूनच उत्पन्न केलें ना ? तीच गीता मरणाच्या दारीं उभे राहिलेल्यांना पुन जीवनाच्या मार्गावर आणीत आली आहे ! हें श्रीकृष्णाचें अजरामर साहित्य जगाला दीपगृहातील उत्तुंग दीपाप्रमाणें प्रकाश देत राहिलें आहे. अशा अजरामर साहित्याची थोरवी गावी तेवढी थोडीच होईल. आपली गणना अशा प्रकर्षेर साहि त्यिकातच यथार्थपणें होत आहे "

सावरकरांच्या मताचें खंडन त्यांच्याच शब्दांनीं करून, वर त्याचा गौरव केलेला. साहित्याची महती सहजगत्या गाइलेली हा समर–चमत्कार किती साहित्यिक दाखवू शकतील ? खुद पोतदारांचा साठी–समारंभ १९५० सालीं प्रेमानें व उत्साहानें साजरा झाला.

राष्ट्राचा उत्कर्ष

पोतदाराच्या आकांक्षेची उडी विश्व–व्यापी आहे. " ते सर्व कारणीं लावी । विश्वाच्या, ठेवि देश ना " अशी त्यागाची शिकवण ते देतात विश्वाच्या सार्ली एक पायरी उतरून आपल्या राष्ट्राचा विचार करताना ते थेट मुळाकडे जातात इतिहास–ज्ञानानें स्वच्छ बनलेल्या नजरेनें ते जगाच्या प्रगतीकडे पाहतात व असा इषारा देतात कीं, " आपलें हे राष्ट्र ग्राममय आहे, नगरमय नाहीं विचारानीं स्थूलमानानें त्याची टेवण ग्राममयच राखणें हितावह आहे असें आम्हास वाटतें आपणाला आपली पुष्कळ नगरें पाहिजे आहेत. कारखाने उद्योग हेहि पाहिजे आहेत परंतु लंडन, न्यूयॉर्क, बर्लिन यासारखीं राक्षसी नगरें आपण तयार केलीं पाहिजेत असें वाटत नाहीं. तीं पाश्चात्यांचीं पाश्चात्यासच लखलाभ असोत । समाधानाच्या बळावर सुखानें नांदणारी आणि आजवर टिकून राहिलेलीं आमचीं ग्रामें हींच आमच्या राष्ट्रपुरुषाच्या शरिरातील चित्केंद्रें होत "

कोंकणचा आनंद

महाराष्ट्राचा अभिमान त्याचें ठायीं मूर्तिमत आहे कोंकणचे वर्णन ते किती ऐटीनें करतात पहा ?–" *कोंकण आणि देश अशा जणु काहीं दोन भडपाच* सह्याद्रीच्या दाड्यानें आमच्याकडे आपोआपच साधल्या आहेत कोठेंहि सह्याद्रीचा कडा चढून गेलें कीं, आपण एका ताशीव भिंतीच्या टोंकावर चटकन जाऊन उभें रहातों आणि तेथून समुद्रापावेतों नजर चालवूं शकतों. सह्याद्रीच्या भिंतीखालच्या कोंकणपट्टींत आम्हाला मनमुराद समुद्रशोभा पहावयास मिळते नारळीचीं आणि पोफळीचीं बनेंच्या बनें थाटामाटानें आपल्या चवऱ्या तेथें आमच्या मस्तकावर ढाळीत असतात समोर समुद्राची रणगर्जना चालू असते *आणि आम्ही* राजाप्रमाणें ऐटींत आपली स्वारी काढीत असतों. असें निसर्गसुख आमच्या भाग्यानें आमच्या वाट्यास या कोंकणपट्टींत आलें आहे हा आमचा पाताळ, आणि हाच आमचा नागलोक. सारी हवा आणि सारें पाणी याची तमा आम्ही या सुखानदा-

पुढें बिल्कूल घरीत नाहीं. गवती पेंढारू घरांत राहून परसांतल्या आंब्या-फणसांच्या राजींत आम्ही ऐटीनें आणि आनंदानें कालक्रमणा करितों. ''

शिक्षणाचें कार्य

' निसर्गानें लाडावलेला पण मानवानें बिघडविलेला देश ' असें हिंदुस्थानाचें वर्णन ना. गोखले करीत. दीडशें वर्षांच्या पारतंत्र्यामुळें आमचें सामर्थ्य, आमचें ऐक्य, आमचें ऐश्वर्य, फार काय, आमचें ज्ञानहि धुळीस मिळालें. इंग्रजशाहींतील शिक्षण-पद्धतिच किती विचित्र परिणाम करणारी होती, याचें विरोधाभासाचें वर्णन पोतदार पुढील शब्दांनीं करतात, '' शिकण्यापूर्वी पोट रिकामें आणि शिकल्यानंतरहि रिकामें अशी साम्प्रतची आपली विचित्र स्थिति आहे ! शिक्षण म्हणजे पोट कसें भरावें हें शिकविणें असा अर्थ नाहीं हें जितकें खरें आहे, तितकेंच शिक्षणानें पोट कसें भरावें तें कळूं नये असा अर्थ नाहीं हेंहि खरें आहे. आज माजलेली बेकारी ही शिक्षणामुळें माजली आहे हें म्हणणें जितकें चूक आहे, तितकेंच आजच्या शिक्षणानें नोकरींतून पुढें मार्ग कसा काढावा हें सुचत नाहीं असें म्हणणें बरोबर आहे. बेकारी व शिक्षण यांचे पाय असे एकमेकांत गुंतलेले आहेत. आपली गांवें जर आपणास बलिष्ठ करावयाचीं आहेत, तर गांवकरी लोक गांवावर राहिले पाहिजेत; आणि गांवकरी लोक गांवावर राहावयाचे तर तसें राहून त्यांचें पोट भरलें पाहिजे. तसें त्यांचें पोट भरावयाचें तर शिक्षणानें या कामीं त्यांस सामर्थ्य येईल अशी त्याची मांडणी असली पाहिजे. आज तर उपाशीं राहून शिक्षण घ्यावें आणि शिक्षण घेऊन पुनः उपाशींच राहावें अशा कात्रींत आपण सांपडलों आहों.''

रेखीव व्यक्ति-रेखा

राष्ट्रीय शिक्षण सुलभ रीतीनें सर्वत्र फैलावणारे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्याबद्दल पोतदारांना केवढा आदर ! शास्त्रीबोवा मृत्यु पावले, त्यावेळीं लोकांच्या मनांत काय आलें याचें शब्द-चित्र पोतदारांनीं पुढीलप्रमाणें रेखाटलें आहे. '' मराठी भाषेचा पुरस्कर्ता गेला ! सत्यज्ञानमय अपूर्व

पुष्पाची माला गुंफणारा आटपला ! लोकांच्या डोळ्यात दिव्य अंजन घालून त्यांची दृष्टि स्वच्छ करणारा नेत्रवैद्य निमाला ! अज्ञान समुद्रात गटंगळ्या खाणाऱ्यांना हात देऊन वाचविणारा नाहींसा झाला. मिथ्या कल्पनांनीं मोहांध झालेल्यांना ताळ्यावर आणणारा समर्थ मांत्रिक या नश्वर जगास सोडून चालता झाला ! कुतर्कांच्या भयंकर गर्तेतून बाहेर काढणारा अंतरला ! अविद्याभ्रमानें घोर निद्रेंत मग्न झालेल्यांना जागृत करणाऱ्या शास्त्राचा आसुरक स्वर्गाची वाट धरता झाला ! ' दक्षिणचा दिवा ' मालवला ! हिरा हरपला ! "

जसा शास्त्रीबोवांबद्दल, तसाच इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्याबद्दलहि पोतदारांना परमें आदर. तो प्रगट करताना ते लिहितात, " शिवाजी-महाराजांनीं देशासाठीं फकिरी घेतली आणि राजवाडे यांनीं राष्ट्रीय स्मृति-संचालनासाठीं तशीच फकिरी घेतली 'समर्थ' पदवी नव्यानें शोभविली श्रीसमर्थांच्या चरित्राच्या उपेक्षितांगाचें रहस्य यथार्थ जाणून आचरण्यात आणणारा त्यांच्यासारखा पुरुष शोधून काढून दाखविणें कठीण आहे. समर्थपदवीचें हें रहस्य विद्यावैभवार्थ मंडळीकरणात आहे. "

असें मंडळीकरण करून ' ज्ञानकोशाचें ' अपूर्व व अजस्र कार्य डॉ. केतकर यांनीं सिद्धीस नेलें. त्यांच्या मृत्युलेखात पोतदारांनीं जशी गुण ग्राहकता दाखविली आहे, तशीच क्षमावृत्तिहि शिकविली आहे ते लिहितात, " रानड्यांचा अष्टपैलूपणा, दूरदृष्टि व धारणा, टिळकांची असामान्य बुद्धिमत्ता, देशभक्ति व धडाडी आणि राजवाड्यांचा संन्याशी बाणा, प्रतिभा व संशोधनपरायणता, या विशेषामुळें त्या विभूतींनीं महाराष्ट्राच्या इतिहासात अढळ स्थान पटकाविलें आहे. या अजरामर पुरुषांच्या कोटींतच केतकरांचें स्थान आहे. त्यांनीं आपली उज्ज्वल कार्यरेषा एवढ्या जोरानें महाराष्ट्र-शरिरावर ओढिली आहे कीं, ती तेजोलेखा तेथें यावच्चंद्रदिवाकरौ ल्सलसत राहील आणि प्रत्येक महाराष्ट्रीय तिला पाहून विनम्र-मस्तक होत्साता कार्याला लागेल ! "

गांधीजींचा गौरव

'सुमन-सतक' या पुस्तकात पोतदारांनीं लिहिलेल्या मृत्युलेखाचा

समग्र आहे त्यात एकाएका पुढाऱ्याचें गुण-ग्रहण सूक्ष्म बुद्धीनें व ठसके बाज भाषेनें केलें आहे म गांधीसंबंधीं ते लिहितात

" चळवळी झाल्या आणि गांधीजींनीं चाळीस कोटी जननेचीं हृदयें हलवून सोडलीं ! येवढी प्रचंड जागृति त्यांनीं केली. या श्रेयाचा सर्वाश्य वाटेकरी आणि मानकरी तोच महापुरुष ! ' या प्रचंड जनजागृती तून प्रथम सामाजिक अराजक उद्भवेल ! ' आज गांधीजींच्या वधोत्तर हें अराजक आम्हीं प्रत्यक्षच अनुभवीत आहों आणि यापुढें त्याचे नवे नवे पापुद्रे आणि पडदे खुलतील आणि सारी राड्ज, सारे रावडे आणि नायटे बाहेर पडतील ! ! मग मात्र आमचें शरीर दिव्य आणि सुदर होईल. तेजस्वी आणि जगाला मार्गदर्शक असा नवा भारतीय समाज जगाच्या अग्रभागीं झळकेल—मात्र आज नाहीं, आता नाहीं—तर उद्या ! महत्पद तेंच ! ! त्या अमरपदावर आमचा हात धरून आम्हाला बसविणारा आणि आम्हाला कृतार्थ करणारा कोण ? तर ज्याच्या नावानें ' अनामिका सार्थ वती बभूव ' असें म्हणावें तो एक, वाट चुकलेल्या देशबांधवाच्या गोळीला ज्याचा देह बळी पडला असा, सर्ववंद्य महात्मा ! ! !"

विद्यार्थ्यांना उपदेश

' यत्न तो देव जागावा ' हें श्रीसमर्थांचें सूत्र विवरणारा एक लेख पोतदारांनीं १९१६ सालीं कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांसाठीं लिहिला त्यात ते असे प्रेरक विचार मांडतात, " शुक्राचार्यांकडून संजीवनी विद्या मिळ विण्याचे कामीं यश यावें म्हणून कचानें या यत्नदेवाचीच उपासना केली होती श्रीरामचंद्र वनवासात असताना यानेंच त्याला धीर दिला होता, बल्सागर मारुतीनें जलसागर उल्लंघिला त्यावेळीं त्याच्या देहात यानेंच प्रवेश केला होता द्रोणागिरी उचलून आणण्याच्या कामीं त्याला यानेंच हातभार लावला होता यान्याच जोरावर अभिमन्यूनें चक्रव्यूह फोडिला भारतीय युद्धातील महावीराना हाच उत्साह देत होता. विजयनगरचें साम्राज्य यानेंच स्थापन केलें शिवाजीमहाराजानाहीसर प्रतापगडीं भवानीसमक्ष यानेंच अनेक सत्वतें केलीं. आन्याहून पेटाऱ्यात

साहित्य व जनता

साहित्याचें मुख जनतेकडेच वळलेलें असलें पाहिजे हें तत्त्व संताच्या उदाहरणावरून पोतदार ठसवितात ते म्हणतात, "जनता हाच त्याचा जनार्दन होता. जनतेला प्राकृत म्हणून तुच्छ करून आपल्याच डौलात राहण्यानें विद्या तर क्षीण होतेच इतकेंच काय, परंतु विफलहि होते विद्येचें शुद्ध स्वरूप पंडितांनीं सांभाळावयाचें असतें, परंतु जनतेकडून तिचे वैभव सांभाळविण्याची व्यवस्थाहि त्यांनींच करावयाची असते नाहींतर समाज अज्ञानी, भ्रांत आणि आक्रमणसुलभ होतो, आणि समाजच गेला म्हणजे विद्येचें अधिष्ठानच ढासळतें "

स्वराज्यातील वाङ्मय

पोतदार आणखी सांगतात, "भोळ्या लोकांचें वाङ्मय भोळेंच असणार. दुबळ्या लोकांचें वाङ्मय दुबळेंच असणार आणि खुज्यांचें खुजेंच असणार, वाङ्मय हा राष्ट्रादर्श आहे राष्ट्राच्या मनाची, बुद्धीची व कर्तृत्वाची लांबी रुंदी व उंचीजाडी या वाङ्मयाच्या मापानें बिनचूक मोजता येते इंग्रजी अमलाच्या सुरवातीपासून आमच्या समाजाची स्थितिगति आमच्या तत्कालीन वाङ्मयावरून उत्कृष्ट कळून येते स्वराज्य गेलें आणि पाठोपाठ सरस्वतीहि आम्हांस विन्मुख झाली ! !"

तसेंच, "भाषा ही जीवनाशीं इतकी निकट संबद्ध आहे कीं, मराठ्यांना स्वातंत्र्याची संप्राप्ति होताक्षणींच मराठी भाषेला स्वतंत्र वैभवाचें स्वाभाविक तेज चढू लागलें सिंधूची होड करून चालविलेल्या या स्वातंत्र्य-समराचें पर्यवसान मुसुलमानी सत्तेच्या विनाशांत झालें आणि मराठ्यांचें नांव साऱ्या भरतखंडांत दुमदुमलें ! पुढें मराठी स्वराज्याचा विस्तार मराठ्यांच्या साम्राज्यांत झाला. मराठी भाषेचें भय निवारण पूर्वीच झालें होतें साम्राज्यसंगतीनेंच विलासाचे डोहाळे राष्ट्राला लागले आणि तोच विलासी रंग आमच्या वाङ्मयाला लागला ज्ञानेश्वरींचें शांतिपर्व मागेंच संपलें होतें आणि दासबोधाचा यत्नवाद शांत होऊन गेला होता. आमची मराठी आता कविरायांवर फिदा होऊं लागली होती आणि

होनाजी प्रभाकरासारख्याच्या सगतींत, कऱ्हीतुऱ्याच्या भाडणात व डफ-तुणतुण्याच्या ठेकेराज साथींत ती रगून गेली होती ! ''

मराठी उपनिषदें

नायनाच्या कहाण्यात किती वाङ्मय रूपरेलें आहे हें पोतदार पुढील शब्दानीं सागतात,

'' हें कहाण्याचें वाङ्मय मराठींत फार नामीपैकीं आहे वाङ्मयदृष्टीनें अद्यापि कोणीहि तिकडे लक्ष पुरविल्याचें आढळलें नाहीं. कहाण्यातील सोपी, सरळ, रसाळ व शुद्ध मराठी भाषा वाचून फार आनद वाटतो त्यातील नीत्युपदेश फारच मार्मिक आहे तेव्हा या नवीन शाखेचाहि समावेश प्राचीन मराठी गद्यात अग्रेसरत्वानें करणें अगत्याचें आहे मला तर कैकवेळा असें वाटतें कीं, या कहाण्या म्हणजे मराठी उपनिषदच होत अशी याची अव्याजमनोहरता व माधुरी अलौकिक आहे '' खुद्द पोतदाराची भाषा पुष्कळ वेळा अशीच शुद्ध, सोपी, मधुर व ठसठशीत असते

' नवनीत ' रचणारे परशुरामपत गोडबोले याच्या कामगिरीच वर्णन करताना पोतदारानीं पुढील रूपक विस्तारानें योजलें आहे—''परशुरामपत तात्या वाङ्मयोपवनातील माळीपणाच्या कामात फार कुशल होते घरच्याच वडिलोपार्जित बागेंतील उमललेलीं नामीं नामीं पुष्पें निवडून त्याच्या माळेच्या सौरभानें त्यानीं दशदिशा दरवळून सोडल्या, पण एवढ्यावरच ते थाबले नाहींत, तर आजोळीं जाऊन तेथल्या जुनाट व विस्तीर्ण उपवनातील सुदर व सुगधी वृक्ष आणून त्याचीं कलमेंच आपल्या घरच्या बागेंत त्यानीं लावून टाकिलीं व पुन पुन आजोळीं जाण्याची कटकटच नकोशी केली. आजीहि भली होती तिला तात्याच्या उद्योगाचें कौतुक वाटलेसें दिसतें ''

मातृभाषेचा आश्रय घ्या

मातृभाषा मराठीला अव्हेरून ज्ञानाचा प्रसार करण्याचें जें धोरण ब्रिटिश सरकारानें आखलें होतें, त्यावर त्वेषानें तुटून पडताना पोतदार म्हणतात,

" इकडे १८५४ सालीं आतां ' ज्ञानाचे झिरपे ' खालीं साऱ्या मैदानांत लागतील म्हणून उच्च शिक्षणाचे हे विद्यापीठरूपी तलाव- आम्ही उंच जागीं बांधीत आहोत, म्हणून सरकारची प्रतिज्ञा; आणि एवढ्या दीर्घ अवकाशांत जनता पढावी तों लिहावाचावयाला न येणारी, दीनदुबळी असलेली, आक्रोश करण्याला, निवळण्यालादेखील समर्थ झालेली नाहीं ! कोठें आहेत ते ' झिरपे ' आणि ' झरे ! ' वरच्या उंचवट्यावरच्या तलावांतलें जिवंत पाणी खालीं झिरपून येण्यास तें मुरण्याची सोय पाहिजे. इंग्रजी ज्ञानाचा सांठा खालीं झिरपून जाण्यास तो मराठीच्या मुरमाड माळांतूनच मुरत गेला पाहिजे. आम्ही सुशिक्षित हेच वास्तविक वर वर्णिलेले ' झरे व झिरपे ! ' परंतु आम्ही अजून 'खडकाळ'च आहों ! कळवळ्याचें रसायन पाजून हीं खडकाळ रानें मुरमाड बनविलीं पाहिजेत म्हणजे त्यांना थोडी तरी चिकणाई येईल आणि मग तेव्हांच बाहेरील जगांतील अफाट ज्ञानाचे जिवंत झरे व झिरपे आमच्या इकडे फुटतील, एवढेंच नव्हे, तर जोरानें उंच उडूं लागतील. तेव्हाच मग सर्वत्र ज्ञानाची हिरवळ माजून आपणां सर्वांचा नेत्रसंतोष होईल !! "

जुन्याची जाणीव

इतिहासाच्या अभ्यासाविषयीं जनतेंत जागृति उत्पन्न करणारे लेख पोतदारांनीं अनेक लिहिले आहेत. एके ठिकाणीं ते म्हणतात, " आम्ही परंपरावादी राहूनहि इतिहास-विमुखच राहिलेले आहोंत. पूर्वी घडलेल्या गोष्टींची अथवा चरितांचीं जंत्री दिली म्हणजे इतिहास सांगितला असें समजून चालतां यावयाचें नाहीं: या घटिताचा अर्थ लावून दाखवावा लागेल. नाहीं तर इतिहास म्हणजे नुसत्या नामावळ्या किंवा शकावल्याच होऊन राहतील. सत्याच्या कसोटीवर चिकित्सापूर्वक पारखून घेतलेलीं घटितें हें तर इतिहासाचें मूल द्रव्यच होय यात शंका नाहीं. अशी पारखच शक्य नाहीं म्हणणाराच्या संशयवादाचें ग्राह्य तात्पर्य एवढेंच समजावें कीं, अशी पारख कठिण आहे ! डोळ्यादेखत घडणाऱ्या घटितांची तरी सर्व-मान्य पारख करता येते काय ? म्हणून काय आपण आपले उद्योग थांब-विले आहेत ? मतें बनविण्याचें टाकून दिलें आहे ? आणि त्या मताचे

धोरणानें कृतिहि आपण करीतच असतो ना ? मतें चूक वाटल्यास बदलतोहि ! मग वर्तमानकाळीं जो दोष आपण जाणदार्नें पत्करतों, तोच दोष भूत कालावर लादून आमचा विचार थांबविण्याचें आम्हास प्रयोजन काय ? मानवी शक्ति मुळात मर्यादित आहेत पण आहेत तेवढ्याचा होईल आणि करता येईल तेवढा विकास आपण केला पाहिजे या विकसित शक्तींच्या आधारानें मिळेल तेवढा प्रकाश आपण मिळविला पाहिजे आणि जीवनाच्या अधाऱ्या रात्रीची सुप्रभात केली पाहिजे ”

ही ग्रंथ-सपत्ति जतन करा

जुने ग्रथ, जुनीं हस्तलिखितें म्हणजे आपल्या इतिहासाचा केवढा ठेवा! तो हळूहळू नाश पावत आहे याची तळमळ पोतदाराना तीव्रपणें वाटते. त्यानीं श्रीधरस्वामींच्या चरित्रग्रथास जो पन्नासपानी पुरस्कार लिहिला आहे, त्यात ते म्हणतात, “ परवा दक्षिणेत एका देवळात उघड्याच ठवि लेल्या जुन्या ताडपत्री पोथ्या तशाच पडलेल्या ! कधीं कचरापेटींत, कधीं वाण्याच्या रद्दींत, कधीं जलनिधींत तर कधीं अग्निकुडात याप्रमाणें लिखि ताचा प्रत्यहीं नाश होत आहे ! शिवाय भाऊबदकीच्या वाटण्या होतात तेव्हा जुनीं हस्तलिखितेंहि घराबाहेर जातात ! या देशातून परक्यानीं ग्रथाची लूट काहीं थोडी केली नाहीं त्यातील काहीं आज कित्येक स्थळीं निर्वासित होऊन पडलीं आहेत शेरीज उदीर, घुशी, वाळवी, झुरळे इत्यादि कीटकाचे हल्ले लिखितावर सतत होत असतात ! साप्रतकाळीं लिखितें खाजगी घरात किंवा मठा देवळात ठेवण्यापक्षा त्याची रखवाली आपण होऊन सुस्थळीं करणेंच उचित ठरेल ! घरीं योग्य सभाळणूक होणें कठीण ! यासाठीं मायामोह थोडा सोडावा लागेल पण त्यात कल्याणच होईल ”

जुने शब्द वापरू लागा

जुन्या मराठी वाङ्मयाची उपेक्षा जी झाली, तिच्यावर टीका करताना पोतदार म्हणतात, “ जुन्या बखरी व जुनीं काव्यें यातील शब्दसपत्ति इत्यादि सर्व जमेला घेऊन जर आपण इंग्रजी वाक्सपत्तीचें चानकानें

आर्पण केलें असतें, तर आपले किती श्रम व गिरक्या वाचल्या असत्या? आपली किती शीघ्र प्रगति झाली असती ! जुन्याच रस्त्यावर नवी सडी पसरून व प्रसंग पडल्यास लोखंडी रूळ टाकून आपण झटकन येरझारा सुरू केल्या असत्या ! जुनी राजकारणी भाषा कमावलेली तयार होती. तेव्हा हा हा म्हणता त्याच साच्यात गिरनग्रोट आपण सहज ओतून दिले असते ! तवा तापलाच होता, तेव्हा त्या सिद्धाग्नीवर जुन्या पुरणपोळ्यांबरोबरच नवे रोट भाजून घेणें काय अवघड पडलें असतें ? पण त्या सिद्धाग्नीवर आपण राख लोटून दिली, कचित् पाणीहि ओतलें व नवीन भट्या बांधण्यासाठीं चिखलमाती तुडवू लागलों ! याला काय म्हणावें ? पाऊणशें वर्षे गेल्यावर विष्णुशास्त्र्यांनीं भाता फुंकून जेव्हा ही राख उडविली तेव्हा मग आपली चूक आपल्या ध्यानात आली ! " पोतदारांच्या लेखन-भाषणाची शैलीच अशी आहे कीं, तींत जुन्या शब्दाचा उपयोग मोठेपणानें व समर्पकपणानें केला जातो.

मराठीचा आग्रह

संस्कृत व इंग्रजी या भाषांच्या तुलनेनें मराठी दरिद्री असली तरी ती आपली मातृभाषा आहे हें ठसविताना पोतदार म्हणतात, " संस्कृताच्या जानपर्यंतावर उभें राहण्यात आमच्या पंडितास जी प्रतिष्ठा वाटते ती मराठीच्या टेंगडावर उभे राहून खरोखर मनापासून वाटू शकेल काय ? समोरच इंग्रजीचा तुफान दर्या पसरलेला असून त्यावर जगातील दीडशें कोटी प्रजा ऐटीनें नौकाविहार करीत आहे, अशा स्थितींत मराठीच्या छोट्या वार्पीत फेऱ्या मारीत रहावें अशी ईर्षा कोणी बाळगील हें कितपत शक्य आहे ? तेव्हा एकतर संस्कृताच्या गिरिशिखरावर विहार करावा, नाहींतर समोर इंग्रजीच्या अथांग सागरात डौलानें संचार करावा असा मोह जर आमच्यातील प्रज्ञावंतांना झाला तर त्यात त्यांचा काय दोष आहे ? "

साहित्यिकाचें मूल्यमापन

मराठींतील साहित्यिकांच्या कामगिरीचें वर्णन पोतदार आपल्या कुंचल्याच्या दोनचार रेषांनींच किती रमणीय करतात पहा. " आगरकरांच्या

लेखणींतून आवेशाबरोबरच काहीं नटवेपणाची झाक आपणास आढळून येते. पुढें टिळकांच्या लेखणीचें राज्य चालू झाल्यावर 'केसरी'त तल्वारीचें पाणी सतत चमकत राहिलें. परंतु हें पाणी पिणाऱ्याच्या पोटात आग भडकल्याशिवाय राहत नसे केळकरांच्या लेखणीचें राज्य सुरू झाल्यावर साहित्यिक निर्झराचें मधुर जल लोकास मनसोक्त प्राशन करण्याची संधि मिळाली. टिळक आणि खाडिलकर यांच्या शब्दांत वाचकाच्या वृत्तींत चळवळ उत्पन्न करून त्यांना उड्डाण करावयाला लावण्याचा गुण अमूप दिसून येत होता. तर केळकरांच्या शब्दांत वाचकांच्या वृत्तींना स्थिरावून वठणीवर आणण्याचा गुण अधिक दिसून येत होता. 'केसरी'-तील लेखांना केळकरांनीं जी नवी आणि रम्य अशी साहित्यिक झळाळी लावली, त्यामुळे रसिक वृत्तीच्या सुशिक्षित वर्गांमध्यें त्यांनीं 'केसरी'-विषयीं नवीन आकर्षण निर्माण केलें.

"महाराष्ट्रातील असंख्य तरुणांचीं मनें आपल्या लेखणीला बांधून 'काळ'कर्त्यांनीं त्यांना भावनेच्या स्वर्गलोकांतील देवतांचा दरबार दाखविला. लो. टिळक समोरें उभे असतांना त्यांना अदबीनें नमस्कार करीत करीत शिवराम महादेव परांजपे यांनीं हा चमत्कार करून दाखविला. परांजपे यांच्याप्रमाणें स्वर्गभरारी मारून उंच आकाशांत यथेच्छ विहार करणें किंवा टिळकांप्रमाणें जमीन फोडून पाताळांतील शेषाच्या टाळूचा भंग करणें असला हव्यास केळकरांच्या लेखणीनें धरला नाहीं. पण आपल्या असंख्य वाचकांना याच पृथ्वीवर विचारांच्या रम्य उद्यानात सुखद संचार त्यांनीं यथेच्छ घडविला."

"केळकरांनीं 'केसरी'च्या खरतर नखाग्रावर कलेचीं कांकणें चढविलीं" या एका वाक्यातच पोतदारांनीं केळकरांच्या साहित्याचे गुण–दोष किती खुबीनें प्रगट केले आहेत !

नगर संमेलनाच्या अध्यक्षपदावर उभे राहून पोतदार श्रोत्यांना हटकतात, "आपण मराठीशींच एकनिष्ठेनें आपला संसार करणार आहांत काय ? असा सरळ व रोडा सवाल मी आपणास टाकीत आहें. प्रत्यक्ष मराठी संमेलनानिमित्त आपण जमला आहात, तेथें हा प्रश्न जाणून बुजून, नम्रपणें पण

प्रगटपणें, विचारीत आहे 'नातिचरामि' असा गंभीर घोष करून आपणापैकीं प्रत्येकजण, सर्वांच्या साक्षीनें, माझ्या प्रश्नाला होकार करणार यात शंका नाहीं. नाहीं तर तुम्ही येथें आला असतात तरी कशाला ? तुमच्या अंत-करणांतून निघणारा हा प्रतिज्ञाघोष मला स्पष्ट ऐकू येत आहे. पण तो मी येथें तुमच्याकडून वदवून घेतला. एवढ्याचसाठीं कीं, तो ऐकण्यास आतुर असलेले आमच्या वेरहाळ देशीचे मायबाप जे ज्ञानेश्वर, ते येथें आपल्या सर्वेंद्रियांचे कान करून बसले आहेत, त्यांचा संतोष व्हावा ! " यात किती प्रेरणा आहे ! हळुवार भावना आहे.!

मराठीचा स्वीकार व पुरस्कार केला, तरी संस्कृतचा तिरस्कार करण्याचें कारण नाहीं, उलट तिचा आधार घेतलाच पाहिजे, हें सांगताना पोतदार म्हणतात, " देशी भाषांचा राजमार्ग जेव्हा जोरानें वाहू लागला, तेव्हा आमच्या श्रेष्ठ व पूज्य देववाणीला देव्हाऱ्यात जाऊन बसणें भाग पडलें. नाहीं तरी देवानीं देव्हाऱ्यातच नव्हे तर कोठें बसावयाचें ? सृष्टि क्रमानें घडणाऱ्या अशा घटनांनीं व्यथित होण्याचें कारण काय ? देशी हें चलनी नाणें आहे आणि संस्कृत हें आमचें शिल्की भांडार आहे. आमचा नित्याचा सर्व व्यवहार आम्ही निपटून देशींतूनच करणार आणि उणें पडेल तेथें संस्कृताच्या भांडारातून लागल तेवढी व लागेल तशी उचल करणार ! "

खपतें तेंच लिहावें काय ?

' खपेल तेंच लिहावें ' अशा बाजारी वाङ्मयाचा निषेध पोतदार पुढील समजावणीच्या स्वरात करतात, " वाङ्मयात भोजनाप्रमाणेंच सर्व रस पाहिजेत. ब्रह्म्याच्या षड्रसनिर्मितीपेक्षा कवींची नवरसनिर्मिति अगदीं दिढीनें नसली तरी सवाईनें तरी खचित सरस आहे कडू, गोड, आंबट, खारट, तुरट सर्व रस वाङ्मयातहि चारतावयास मिळाले पाहिजेत. विनोदाचा विरगुळा समाजाला, मिळवून देणारे लेखक समाजाचे उपकारकर्ते होत. आता पानात सर्व पदार्थ वाढलेले असले, तरी खाणारानीं आपलें प्रकृतिमान पाहूनच सेवन केलें पाहिजे प्रकृति, वय, इत्यादींचा विचार करून सेव्यासेव्य पदार्थ आणि सेवनाचें प्रमाण ठरवावें लागेल. वाढणा-

ऱ्यानीं वाटलें म्हणून खाणाऱ्यानीं जसें सर्व खाऊ नये, तसें खाणारा खातो आहे मग आपण कशाला काळजी करा, अशी वृत्ति वाढणाराचीहि नसावी समाजात खपतें आहे, मागणी आहे ना, म्हणून वाटेल तें लिहावें, हें काहीं योग्य नाहीं वाचकाचे याहि लेखकावर एक प्रकारें अधिक जबाब दारी पडते "

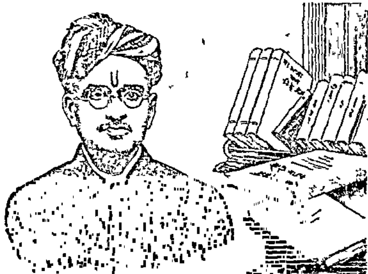
भाषाबंधूंना हाक !

शेवटीं आपल्या भाषा-बंधूंना हाक देताना पोतदार 'पोटींच्या कळवळ्यानें ' म्हणतात,

" भाषाबंधु तोच आमचा खरा बंधु ! मग त्याचा खरा धर्म काहींहि असो, किंवा त्याचा वर्ण कोणताहि असो, त्याचें मत काहींहि असो किंवा त्याची पत केवढीहि असो ! आम्हीं सारे एकजान मराठी ! ज्याची आद्य भाषा मराठी तो आमचा आणि आम्हीं त्याचे ! आम्हीं सारे एक ! आमचे धर्म भिन्न असले तरी आम्हीं वादप्रतिवाद करू, पण तो मराठींत करू येथें मराठीच्या राज्यात आम्हीं कोणाचे मूळ पाहणार नाही कीं मूळ तपासण्याच्या भानगडींत पडणार नाहीं ! आम्ही भांडू पण मराठींत भांडू ! आम्ही सुसंवाद करू तेहि मराठींत आणि दु खविलाप करू तेहि मराठींत! आम्ही विनोद क्रीडा करू तीहि मराठींत आणि आम्ही प्रतिभा विलास करू तेहि मराठींतच ! आम्ही शोकगीतें गाऊ तींहि मराठींत आणि विजयघोष करू तेहि मराठींतच ! असा एकविध भाव धरून एकरूप प्रेमाचा संसार आम्ही मराठीशीं करू ! आणि आमची 'नातिचरामि' प्रतिज्ञा पुरी करू ! "

मायभाषेच्या उपासनेचें फल काय ? पोतदार सांगतात

" मराठीची अवहेलना झालेली आपणास सहन न झाली पाहिजे मराठीविषयीं सर्वांची अंत करणें बाळपणापासून नितांत प्रेमवृत्तीनें भरून ओसंडून गेलीं पाहिजेत, असें केलें पाहिजे जर करू तर आपल्या राष्ट्राची काया पालटेल, मराठीचे दुर्दिन संपतील, मराठीचें बळ वाढेल मराठी आपला सर्व भडसा पुरवील ती आपल्याला हसवील, रिझवील, नाचवील मराठीचा ' झेंडा ' सर्वत्र मिरवेल ! "

हरिभाऊ आपटे : : : १६

"आपटे-युग" अशी स्वतंत्र पाटीच मराठी कादंबरीच्या मंदिरातील एका विभागास लावावी लागेल, इतका हरिभाऊ आपटे यांचा लेखन क्षेत्रातील विक्रम मोठा आहे. एखाद्या शहरांत निरनिराळ्या रस्त्यांना मोठमोठ्या माणसांचीं नांवें दिलीं जातात. तीं नांवें मिळण्यापूर्वींहि त्या रस्त्यावरून कैक सामान्य माणसें ये-जा करीत असतात आणि नांव मिळाल्यानंतरहि शेकडों लोकांची रहदारी तेथें चालू असतेच. पण त्या रस्त्याला नांव मिळतें तें त्या रस्त्यानें जाणाऱ्या एकाच ठळक व्यक्तीवरून. हरिभाऊंच्या पूर्वींहि मराठींत कादंबऱ्या लिहिल्या जात होत्या आणि पुढेंहि त्यांचें पीक पुष्कळच तरारून आलें. पण मराठी कादंबरीच्या प्रवाहाला हरिभाऊंनीं जें एक निराळें वळण दिलें, त्याचा ठसा कायम राहिला आहे.

सत्य-सृष्टीचें चित्रण

नदीच्या प्रवाहाची दिशाच बदलण्याइतकें हे अचाट काम होतें. 'गुल-बकावली,' 'मञ्जुघोषा,' 'मुक्तामाला' अशा केवळ कल्पित व अद्भुत कथा रंगविण्यातच पूर्वीचे कादंबरीकार-आपली शक्ती खर्च करीत. पण हरिभाऊंनीं कादंबरी-जगात क्रांति केली. याच भूमीवरून चालणारीं, याच समाजात वावरणारीं, आपल्यासारखेच सुखदुःखांचे, हर्षक्रोधाचे, मानापमानाचे प्रसंग अनुभवणारीं, आपल्या भोंवतालचींच बरींवाईट, पण हाडामासाचीं, खरीखुरी, जिवंत पात्रें, यथातथ्य रंगवून, आणि सत्यसृष्टी-तील वास्तव घटनाच तेवढ्या चित्रित करून, हरिभाऊंनीं मराठी- कादंब-रींत नवयुग सुरू केलें, म्हणूनच त्याना ' आद्य कादंबरीकार ' म्हणतात.

खरीखुरीं पात्रें

आपल्या कादंबऱ्या सत्य वाटण्यासाठीं, हरिभाऊंनीं त्यामध्यें जशीं खरीखुरीं माणसें व वास्तव घटना घातल्या; त्याचप्रमाणें भाषाहि त्याना शोभेशी अगदीं साधी, सोपी, सरळ वापरली. ती इतकी घरगुती आहे कीं, बायकापोराना—किंबहुना म्हाताऱ्याकोताऱ्या आजीबाईनाहि—सहज समजावी. स्त्रियांची भाषा तर हरिभाऊ इतकी हुबेहूब लिहीत कीं, खुद्द स्त्रियानाहि तशी लिहिता येणार नाहीं. त्यांची ' पण लक्षात कोण घेतो ?' ही कादंबरी जिनें वाचली किंवा ऐकली नाहीं, आणि वाचता वाचता किंवा ऐकता ऐकता जिच्या डोळ्यांतून आसवें गळलीं नाहींत, अशी स्त्री सुशिक्षित महाराष्ट्रात तरी विरळा. त्याचप्रमाणें ' गड आला पण सिंह गेला ' या त्यांच्या छोट्याशा पण उत्कृष्ट कादंबरींत रंगून गेला नाहीं असा विद्यार्थी सापडणें कठीण. ' उष:काल ' मधील सावळ्या हा तर बालवाच-काना आपला एक सवंगडीच वाटतो! आणि त्यातील नानासाहेब म्हणजे तरणाच्या भावनांचा पुतळाच ! 'मी' मधील भावानंद हा शेंकडों तरुणाना आपल्या जीवनाचा मार्ग दाखवीत आहे—संसार कीं राष्ट्रसेवा ? हें नित्याचें कोडें उलगडण्यास मदत करीत आहे—त्यांचें जीवन ध्येय-निष्ठ बनवीत आहे. आणि ते शंकर मामजी, ती यमू, ती दुर्गी, ते शिव-

रामपंत, तो डॅटी,—हीं सारीं पात्रें आपल्या आजूबाजूस वावरत आहेत, असेंच सर्वसामान्य वाचकास वाटतें. संभाजी व कलुषा हे मानवी स्वभावाचे उच्चनीच नमुने. त्यांचीं चित्रें 'केवळ स्वराज्यासाठीं' या कादंबरींत ज्यांनीं ज्यांनीं पाहिलीं; त्याच्या त्याच्या डोक्यांत तीं सदैव घोळत राहिलीं, स्मृतींत रुतून बसलीं, स्वप्नांत खेळत राहिलीं.

समाज-सुधारणेचें साधन

हरिभाऊंनीं दहा सामाजिक व अकरा ऐतिहासिक कादंबऱ्या रचल्या. त्यापैकीं तीन सामाजिक व चार ऐतिहासिक कादंबऱ्या अपूर्ण आहेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचीं कथानकें खिस्तपूर्व तीनशें ते खिस्तोत्तर सतरावें शतक या दोन हजार वर्षांच्या कालखंडांतील आहेत. सामाजिक कादंबऱ्याचीं कथानकें वर्तमानकालांतील व मध्यम वर्गांतील आहेत. त्यातहि स्त्रियांच्या दुःखांना वाचा फोडण्याचें काम हरिभाऊंनीं अत्यंत प्रभावीपणें केलेलें आहे. सामाजिक सुधारणेचें जे विचार-चक्र आगरकरांनीं महाराष्ट्रांत सुरू केलें, त्याला गति हरिभाऊंनीं आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यांतून दिली. स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह इत्यादींचा पुरस्कार त्यांनीं जितक्या तीव्रतेनें केला, तितकाच केशवपनासारख्या क्रूर चालींचा निषेधहि कडाडून केला. समाजाचीं मनें गदगदा हलविण्याचें कार्य हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांनीं केलें. हरिभाऊंच्या हातांत कादंबरी ही केवळ मनोरंजनाची सतार नव्हती, तर समाजसेवेची समशेर होती.

एकत्र कुटुंबांतील अनुभव

हरि नारायण आपटे यांचा जन्म खानदेशांतील पारोळे गावीं ता. ८ मार्च १८६४ सालीं झाला. त्याचें मूळचें नाव बाळकृष्ण होतें. मुंबईस इंग्रजी तीन यत्तेपर्यंत त्यांचें शिक्षण झालें. १८७८ सालीं त्यांचें बिऱ्हाड पुण्यास आलें; तेव्हांपासून चाळीस वर्षें, आयुष्याच्या अखेरपर्यंत, हरिभाऊ पुण्यासच राहिले. पुण्यानें त्यांना विद्या दिली, स्फूर्ति दिली आणि कीर्ति पण दिली. त्यांचें कुटुंब मोठें होतें. त्यांतील कांहीं कांहीं व्यक्तींचीं

प्रतिबिंबें ' मी ' कादंबरींत पहावयास सापडतात. ते रागीट तात्या पंतोजी, ते थापेबाज रावजी, ती प्रेमळ आजी, हीं सर्व ' मी ' मधील मंडळी हरिभाऊंनी आपल्या कुटुंबात आपल्या जारक्या नजरेने पाहिली होती. एकत्र कुटुंबात होणारा मनाचा कोंडमारहि त्यांनीं अनुभविला होता सूक्ष्म दृष्टीनें दुसऱ्याच्या बोलण्याचालण्यातील लकबा हेरून त्याच्या नकला करण्याचा नाद हरिभाऊंना लहानपणापासून होता घरात शाळेंत मित्र मंडळींत ते नकला करीत व सर्वांना हसवून सोडीत त्यांची आई १८६८ सालीं मरण पावली हरिभाऊ चवथ्या वर्षींच आईविरहित झाले. आईच्या प्रेमाची भूक त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यात मातृचें वात्सल्य रंगवून भागविली. आई गेली, वडील गरीब, पण आजी मात्र त्यांचे लाड करी. आईनंतर प्रेमाची पाखर घालणारी त्यांची चुलतीहि त्यांच्या वयाचे आठवें वर्षीं निधन पावली

मुंजींत वाङ्‌निश्चय !

तथापि हरिभाऊंचें बालपण मोठ्या मजेंत गेलें ते हट्टी व खोडकर होते. आजी किंवा चुलती तांदूळ निवडण्यास बसली म्हणजे तांदळाचें ताटच ओढा हरि उडवून देई. एकदा तर मुंबईस असताना त्यांनीं दिवाळींत भर रस्त्यावर फटाके उडविले मुंबईस रस्त्यावर फटाके उडविण्यास मनाई असे लगेच पोलिसदादा आला आणि त्यानें हरिभाऊस पकडलें—पोलिस ठाण्यावरसुद्धा नेलें. चुलते वकील होते ते कोर्टांतून घरीं आले, तेव्हा त्याना आपल्या पुतण्याचा पराक्रम कळला. त्यांनीं त्याला पोलिसाच्या तावडींतून सोडवून आणलें हरिभाऊंची मुंज त्यांचे नववे वर्षीं पुण्यात झाली मुंजीच्या वेळीं शेजारच्या गोखले वकीलाची नायको भर पंक्तींत म्हणाली, " आजी, आमची मथुरी हरीला द्यायची तर का ! या दोघाचा जोडा मोठा सुंदर शोभेल " हें सहज बोलणें पुढें खरें झालें. कल्पनामृगीची सत्यसृष्टी झाली. हरिभाऊंचा विवाह त्याच मुलीशीं झाला शहाजी–जिजाईच्या लग्नाची आठवण सर्वांस सहजच झाली.

लेखनाची हौस

हरिभाऊ बुद्धीनें हुषार होते. आणि त्या बुद्धीला पैलू पाडण्यास त्याना शिक्षक मिळाले तेहि अलौकिक पुण्याच्या सरकारी हायस्कुलात हरिभाऊनीं नाव घातलें तेथें प्रो. जिनसीवाले हे महापंडित संस्कृत शिक्षकविण्यास होते. त्याशिवाय घरीं संस्कृत शिकविण्यासाठीं एक शास्त्रीबुवा ठेवलेले होते त्याच्याजवळ हरिभाऊनीं संस्कृतातील काव्य-नाटकाचें अध्ययन केलें. गणितात मात्र त्याना अगणित अडचणी यावयाच्या. त्या विषयाची त्याना नावडच होती. त्याना हौस मराठी, इंग्रजी, संस्कृत या भाषातील साहित्याची. त्यात ते यथेच्छ डुंबत. नुसतें वाचत नसत, तर लिहीतहि " पुरी हौस फिटली " ही गोष्ट त्यानीं इंग्रजी पाचवींत असताना लिहिली— आणि तीहि वर्ग चालू असताना. दुपारच्या सुट्टींत ती त्यानीं आपल्या मित्राना वाचून दाखविली. इंग्रजी कवितांचें भाषांतर हे हा हा म्हणता करीत. इंग्रजी सहावींत असताना 'मेडोज टेलर' याच्या दोन इंग्रजी कादंबऱ्यांचें भाषांतर हरिभाऊनीं पार पाडलें होतें.

शास्त्रीबुवांची छाप

साहित्याची भक्ति हरिभाऊंच्या हृदयात अंकुर धरीत होती. त्याच वेळीं समाजसेवेची बुद्धीहि त्यांच्या ठिकाणीं निर्माण करणारे एक लोकोत्तर शिक्षक त्याना लाभले. ते म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर! सरकारी हायस्कुलात ते शिकवीत असत. पण त्याहिपेक्षा त्यांची ' निबंधमाला तरुणाच्या गळ्यातील ताईत बनली होती. निबंधमालेंतील रसरशीत राष्ट्रभक्ति आणि अवीट भाषामाधुरी याकडे हरिभाऊंचें चित्त सहजच ओढलें गेलें " शास्त्रीबुवाप्रमाणें आपणहि मोठे लेखक होणार " अशी महत्त्वाकांक्षा त्यांच्या मनात उत्पन्न झाली. शास्त्रीबुवानीं आपल्या स्वातंत्र्यपूर्ण वृत्तीचा साक्षात्कार १८८० सालीं सर्वांना घडविला. सरकारी नोकरीची रुपेरी बेडी त्यानीं तडकाफडकी तोडून टाकली आणि स्वतंत्र शाळेचें निशाण फडकविलें. या त्यांच्या बाणेदार वर्तनाचा परिणाम विद्यार्थि-वर्गावर विजेसारखा झाला. हरिभाऊनीं चार महिनें आधीं सरकारी हायस्कूल सोडलें

आणि न्यू इंग्लिश स्कूलच्या उद्घाटनाच्या दिवशीं, ते त्या नव्या शाळेंत अभिमानानें हजर राहिले. पहिल्या दिवशीं शाळेत जीं एकोणीस मुलें हजर होतीं, त्या मिनीच्या तुकडींत हरिभाऊ होते. गुरुजींच्या धडाडीचा कित्ता शिष्यानींहि गिरविला. नव्या शाळेंत काय? एकाहून एक देदीप्यमान तारे शिक्षकवर्गात झळकत होते. ते चिपळूणकर, ते टिळक, ते आगरकर, ते वामनराव आपटे ते वासुदेवशास्त्री खरे—जणु काहीं तेजस्वी नक्षत्रमालाच तेथें चमकत होती. यांतूनच शिवरामपंत परांजपे निघाले आणि तसेंच हरिभाऊ आपटेहि निघाले.

केवळ परिक्षेकडे लक्ष न देता हे सारे शिक्षक शिकवीत असत आणि विद्यार्थ्यांच्या मनात त्या त्या विषयाची गोडी उत्पन्न करीत व देशभक्तीचीहि लागवड जाता जाता करीत. क्रमिक पुस्तकाशिवाय इतर वाङ्मय वाचण्याची जी आवड हरिभाऊंच्या अंगीं होती, ती या वातावरणात सहजच वाढीस लागली. त्यानीं शाळेंत असतानाच शेक्सपिअर व मोलिअर यांचीं नाटकें, स्कॉट व रेनॉल्ड यांच्या कादंबऱ्या, कीट्स व शेले यांचीं काव्यें वाचून काढलीं.

प्रतिज्ञा केली

विष्णुशास्त्री १८८२ सालीं, ता. १७ मार्च रोजीं, एकाएकीं निधन पावले. विद्यार्थ्यांना वीज कोसळल्यासारखेंच वाटलें. हरिभाऊंचें कोवळें हृदय तर व्याकुळ झालें स्मशानयात्रेस जाताना त्यांच्या हृदयात शोकाचे कल्लोळ उठले. त्याना वाट काढून देण्यासाठीं, हरिभाऊनीं 'शिष्य जनविलाप' नावाची ८९ श्लोकाची कविता लिहिली. शास्त्रीबुवांच्या दहाव्या दिवशीं ती छापून प्रसिद्ध झाली. किंमत दोन आणे ठेवली होती. दोन दिवसात हजार प्रति खपल्या, पुस्तकावर हरिभाऊनीं आपलें नाव घातलें नव्हतें. आगरकरानीं या काव्याची स्तुति केली. थोड्याच दिवसात हरिभाऊंच्या या पहिल्या काव्याची दुसरी आवृत्ति निघाली. त्याच्या शेवटीं हरिभाऊ शास्त्रीबुवाना असें आश्वासन—आश्वासन कसलें? गुरुच्या पायावर हात ठेवून शपथच घेतात कीं,

" जो जो कृत्यसमूह या पुरिमधें धैर्ये तुवा स्थापिला
तो तो चालविण्यासि जन्म सरचूं सारा अम्ही आपुला. "

' जीवित-सार ' या नांवाची कविता हरिभाऊंनी हायस्कुलांत असतांनाच केली. लाँगफेलोच्या एका इंग्रजी कवितेचें तें भाषांतर आहे. पण तें भाषांतर आहे, असें मुळीं वाटतच नाहीं. ही कविता शाळेच्या क्रमिक पुस्तकांतहि घेतली होती. त्यामुळें ती विद्यार्थ्यांच्या चांगल्या परिचयाची आहे.

थोर महात्मे होउनि गेले । चरित्र त्यांचें पहा जरा ।
आपण त्यांच्यासमान व्हावें । हाचि सांपडे बोध खरा ॥

अशा त्यांतील कैक ओळी सुभाषितांप्रमाणें सर्वांच्या तोंडी खेळत आहेत.

गुरूवर टीका

गद्यलेखनाकडेहि हरिभाऊंची लेखणी यावेळीं वळली होती. त्यांचे रसिक गुरु प्रि. आगरकर यांनीं ' केसरी 'त एक लेखमाला लिहून कालिदासापेक्षां भवभूति श्रेष्ठ आहे असें म्हटलें होतें. हरिभाऊंचें मत कालिदास श्रेष्ठ असें होतें. तसा लेख त्यांनीं लिहिला. तो ' केसरीत ' छापूनहि आला. अर्जुनानें गुरु द्रोणाचार्यांवर बाण फेंकण्यापैकींच प्रकार होता हा. गुरुहि मोठे गुणग्राहक. त्यांनीं आपल्या शिष्याची वाहवाच केली. गुरु-शिष्याच्या युद्धांतील दुसरी चकमक 'हॅम्लेट' नाटकाच्या निमित्तानें घडली. त्या नाटकाचें भाषांतर आगरकरांनीं 'विकार-विलसित' या नांवानें प्रसिद्ध केलें. हरिभाऊंचें वाचन जसें संस्कृत, तसें इंग्रजीहि विशाल व सूक्ष्म होतें. त्यांनीं ' विकार-विलासिता'वर टीका करणारा एक लेख लिहिला आणि तोहि चांगला चाळीस पानांचा. ' निबंध-चंद्रिका ' या मासिकांत तो छापून आला. अठरा वर्षांच्या आपल्या शिष्यानें आपल्या नाटकांतील गुणदोष इतक्या मार्मिकपणें जाणले व प्रसिद्ध केले, याचें विद्याप्रेमी आगरकरांना केवढे

साहित्यक्षेत्रातील अशा मोहिमामागून मोहिमा जिंकीत हरिभाऊ १८८३ मध्यें मॅट्रिक झाले. वास्तविक ते याच्या आदल्या वर्षीच पसार व्हावयाचे. पण गणित विषयाची धोंड मध्यें आडवी आली. पूर्वपरीक्षेमध्यें त्यांना गणित विषयात फक्त पाच गुण पडले !

इंग्रजी पाचवींत असतानाच, वयाचे पधरावे वर्षी, त्या काळच्या रूढिप्रमाणें, हरिभाऊंचें लग्न १८७९ सालीं झाले. हुडा अजिबात घेतला नाहीं. वाङ्निश्चय मुंबींतच झाला होता. मधुला ' रमा ' हें नाव सासरीं मिळालें. ती निरक्षर होती. तिला शिकविण्याचे हरिभाऊनीं पुढें पुष्कळ प्रयत्न केले. पण त्यावेळीं बायकानीं पुस्तक हातात घेणें हें अब्रह्मण्यम् वाटे. त्यामुळें स्त्री–शिक्षणाच्या या कैवाऱ्याची स्त्री फारशी शिक्षित झाली नाहीं.

मराठीसाठीं झुंज

मॅट्रिकमधून निसटलेले हरिभाऊ डेक्कन कॉलेजात १८८३ सालीं गेले. तेथे काय ! त्यांची वाचनाची हौस मोकाट सुटली. कॉलेजमध्यें अभ्यासाचें, परिक्षेचें, किंबहुना हजेरीचेंहि फारसे कडक बधन नसे तेव्हा हरिभाऊ आपला सारा वेळ मिल व स्पेन्सर, बर्क व बेकन, मेकॉले व जॉन्सन याचें वाङ्मय वाचण्यात घालवीत असत. इंग्रजी कादंबऱ्याचा तर त्यानीं पडशा पाडला. कांहींकांहींचीं पारायणें केलीं. मिलचें ' सब्जेक्शन ऑफ वुइमेन ' (स्त्रियाचे पारतंत्र्य) हा ग्रथ त्यानीं पुनः पुनः अभ्यासिला. त्यांतील विचारामुळेंच समाजसुधारणेची प्रेरणा हरिभाऊना मिळाली. कॉलेजमधील वाचनालयाचे हरिभाऊ चिटणीस झाले. त्यानीं अहवाल वाचताना अशी सूचना केली कीं, वर्गणीपैकीं काहीं रकम मराठी ग्रथ घेण्यासाठीं खर्च करावी. मातृभाषेचा असा अभिमान त्याना होता. पण “ मराठी वाङ्मय इंग्रजीच्या दर्जाचें नाहीं. ” अशी समजूत त्यावेळच्या विद्वानाची ! डॉ. भाडारकर व प्रि. राजवाडे यानीं हरिभाऊंची सूचना मोडून काढली. पण या गुरुजनाना विरोधूनहि हरिभाऊंनीं आपला आग्रह तडीस नेला, वाचनालयात मराठी ग्रथ येऊ लागले.

त्रिवार अपयश

कॉलेजातील गमतीची शीग म्हणजे ग्यॅदरिंगमधील नाटक. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, न. चिं. केळकर, श्री. कृ. कोल्हटकर वगैरे पुढे थोरथोर साहित्यिक झालेल्या विद्यार्थ्यांनी कॉलेजच्या नाटकात कामें केलीं. हरिभाऊंनीहि एका इंग्रजी नाटकात भाग घेतलेला होता. टेनिस खेळण्याचा त्यांना शोक होता. हास्य-विनोदात कॉलेजमधील पहिलें वर्ष कसें चुटकीसरसें गेलें. पण त्या सर्व आनंदावर विरजण घालणारी ती वेळा तेथें आलीच. ती म्हणजे परीक्षा. एकदा नव्हे, दोनदा नव्हे, तीनदा, हरिभाऊ कॉलेजमधील पहिल्या परीक्षेत गचकले! गणिताच्या खड्ड्यातच ते पडत!! १८८५ सालीं टिळक आगरकरांनीं फर्ग्युसन कॉलेज निघताच पहिल्या दिवशींच्या विद्यार्थ्यांत हरिभाऊंचें नाव होतेंच. टिळकांसारखा प्राध्यापक गणित शिकविण्याला. पण उपयोग काय! साहित्यानें त्यांच्या मेंदूभोवतीं अशी काहीं भक्कम तटबंदी उभारली होती कीं, गणिताला आंत पाऊलच ठेवता येऊ नये. चुलत्याच्या आग्रहावरून हरिभाऊ पुन्हा डेक्कन कॉलेजात गेले. पण कॉलेज बदललें म्हणून गणिताची नावड बदलेल काय? नावड नव्हे तो त्यांचा शत्रु तेथेंहि त्यांचा पाठलाग करीत आलाच. "या परीक्षांनीं तर मोठाच त्रास दिला आहे. काहींहि इतर वाचावयास जा, त्यावेळीं आपण हें वाचण्यापेक्षा आपल्या अभ्यासाचेंच पुस्तक वाचल्यास बरें, असें वाटून तें हातीं घेतलेलें पुस्तक निमूटपणे एकीकडे ठेवावें लागतें." अशी स्पष्ट तक्रारच त्यांनीं एका खाजगी पत्रात केलेली आहे. तीनदा प्रयत्न करूनहि प्रिव्हीयसच्या परीक्षेचें कुलूप उघडत नाहीं, असें पाहून हरिभाऊंनीं १८८६ सालीं कॉलेजच्या शिक्षणास रामराम ठोकला.

पहिल्या कादंबरीचें स्वागत

वर्गातील वीज न पावली तर न पावो, पण आकाशातील विद्युल्लता मात्र हरिभाऊंवर प्रसन्न होती. कॉलेजातील बंदिस्त शारदेनें त्यांच्याकडे पाठ फिरविली, पण जगातील सरस्वतीनें त्यांच्यावर वरदहस्त ठेवला. कॉलेजमध्यें असतानाच त्यांची पहिली कादंबरी प्रसिद्ध झाली व मान्यता

पावली. तिचें नाव ‘ मधली स्थिती ’. ती ‘ पुणें वैभव ’ या सनातनी साप्ताहिकामध्यें क्रमशः छापून आली. एक एक प्रकरण वाचून होतांच साने, महाजनी, रानडे वगैरे रसिक विद्वानांनीं कादंबरीच्या लेखकाची तोंड भरून तारीफ केली. हा लेखक कोण ? त्याचें नाव अज्ञात होतें. पण, “ हे कांहीं निराळेंच पाणी आहे, नवेंच तेज आहे ” असें जो तो म्हणू लागला. पूर्वीच्या गुल्बकावलीछाप कादंबऱ्यापेक्षा या कादंबरीची जातच निराळी आहे, असें टीकाकारहि म्हणू लागले. आपल्या आजूबाजूच्या माणसांचींच सुरेख प्रतिबिंबें या कादंबरींत पाहून वाचक चकित झाले. स्त्री शिक्षणासारख्या नव्या विषयावर कादंबरींत पाडलेला प्रकाश पाहून सुधारकांना आनंद वाटला, तर सुधारकांच्या भानगडी व कुलंगडीं रंगवि-लेली पाहून सनातनी खूष झाले.

एकदा हरिभाऊंचे वडील नानासाहेब आगगाडींतून प्रवास करीत होते. गाडींत त्यांच्या ओळखीचा एक मनुष्य भेटला. त्यानें बोलता बोलता ‘ मधली स्थिती ’ या कादंबरीची फार स्तुति केली आणि हळूच गुपित म्हणून सांगितलें, ‘ अहो ही कादंबरी आपल्या चिरंजीवानींच लिहिलेली आहे ” आपला ‘ तात्या ’ इतका चांगला लेखक आहे, हें समजल्यावर नानासाहेबांना केवढा आनंद वाटला ! या यशापुढे परीक्षेंतील अपयश त्यांना तुच्छ वाटलें

पहिल्यापासून हरिभाऊंचें कथा लेखन सहेतुक होतें. ‘ कादंबऱ्यांचें उद्दिष्ट ’ या नावाचा एक लेख लिहून त्यांनीं त्यावेळींच आपलें असें मत जाहीर केलें होतें कीं, “ मनोरंजन हा कादंबरीचा आद्य उद्देश आहे हें खरें, पण गोड बोलून समाजाचे दोष दाखविणें व त्यास उन्नतीच्या मार्गावर नेणें हाहि एक कादंबरी-लेखनाचा महत्वाचा उद्देश आहे. ”

संपादकाच्या खुर्चीवर

कादंबरीकार हरिभाऊंच्याभोंवतीं साहित्यिकांचें मित्रमंडळ जमू लागलें. काशीताई कानिटकर यांना तर हरिभाऊ बहीणच मानीत. त्यांचे पति गोविंदराव हे हरिभाऊंचे स्नेही होते. या मित्रमंडळींनीं १८८६ सालीं

'मनोरंजन' मासिक सुरु केले. त्यात हरिभाऊंची 'गणपतराव' कादंबरी येऊ लागली. मासिकाच्या संपादनाचें बहुतेक काम हरिभाऊच करीत. मासिकाला मोठें यश लाभलें—म्हणजे वर्षाच्या शेवटीं सुमारें तीनशें वर्गणीदार मिळाले. त्या वेळच्या मानानें हें पुष्कळच होतें. 'निबंध चंद्रिका' हें मासिकहि उच्च दर्जाचें होतें. पण दोन्ही मासिकांची आर्थिक स्थिति लंगडीच होती. या दोन मासिकांचें एकीकरण १८८७ मध्यें हरिभाऊंनीं घडविलें. पुढें तेच त्याचे संपादक होते. हें जोड मासिक १८९२ मध्यें बंद पडलें. 'सुधारक' व 'ज्ञानप्रकाश' यांचे संपादक म्हणूनहि हरिभाऊंनीं कांहीं काळ निर्वेतन काम केलें. या संपादकीच्या अनुभवाचा फायदा घेऊन हरिभाऊंनीं पुढें एक अपूर्व साप्ताहिक सतत सत्तावीस वर्षें स्वतःच्या हिंमतीनें चालविलें आणि महाराष्ट्रांत मोठें नांव केलें. त्याचें नांव 'करमणूक!'

'फणीकरंड्याच्या पेटी' पर्यंत

'करमणूक' पत्राचा नमुना अंक १८९० सालच्या ऑक्टोबर महिन्यांत हरिभाऊंनीं काढला. 'ल्हानापासून थोरापर्यंत सर्व स्त्री पुरुषांचें मनोरंजन करून ज्ञानदान देणारें पत्र' असें ब्रीद करमणुकीच्या मुखपृष्ठावर छापलेलें असे. आपला उद्देश व्यक्त करतांना हरिभाऊ लिहितात, "केसरी, सुधारकादि पत्रें आपल्या कुशल लेखणीनें जें काम निबंधाच्या द्वारें करतात तेंच काम हें पत्र मनाची करमणूक करून करणार! जी गोष्ट जनसमूहानें अवश्य करावी म्हणून केसरी, सुधारक एखाद्या कठोर पित्या प्रमाणें कठोर शब्दांनीं सांगणार व समाजाचें अप्रशस्त वर्तन झाल्यास, वेळीं वाक्प्रतोदाचे तडाखे लगावणार, तीच गोष्ट हें पत्र प्रेमळ मातेप्रमाणें गोड गोड शब्दांनीं व चांगल्या चांगल्या गोष्टींनीं अप्रशस्त वर्तनाबद्दल मायेचें शासन करणार! ज्यास पुटल्या माडीपासून चुलीपर्यंत व दिवाणखान्यांतील टेबलापासून फणीकरंड्याच्या पेटीपर्यंत कोणाच्या हातीं पडलें तरी, हवें त्यानें, हवें त्याच्यादेखत, निःशंकपणानें वाचण्यास हरकत नाहीं, असें पत्र पाहिजे असेल त्यांनीं अवश्य करमणुकीचे वर्गणीदार व्हावें."

' करमणुकी ' ची तारीफ

विजयादशमीच्या मुहूर्तावर ' करमणूक ' पत्राचा पहिला अंक निघाला. त्यांत ' पण लक्षात कोण घेतो ' या हरिभाऊंच्या कादंबरीचें पहिलें प्रकरण आलें. त्या प्रकरणानें वाचकांचीं हृदयें सप्पादिशीं जिंकलीं गेलीं आणि दुसऱ्या अंकासाठीं शनिवारची वाट वाचक पाहू लागले. या कादंबरी-शिवाय केशवसुताच्या कविता, पाश्चात्यांचीं चरित्रें, विनोदी चुटके, विचार-पूर्ण निबंध वगैरे नानाविध सदरांनीं नटलेलें हें पत्र महाराष्ट्रात अत्यंत लोकप्रिय झालें. न्या. तेलंग, प्रा. केळकर वगैरे विद्वानांनींहि पहिल्या वर्षानंतर या पत्राची मुक्तकंठानें प्रशंसा केली. " सात दिवसपर्यंत या पत्राकडे डोळे लागलेले असतात." अशी स्तुति सौ. रमाबाई रानडे यांनीं केली. ' करमणुकी ' इतकें सभ्य, सात्त्विक, विनोदी व हितकारी साप्ताहिक मराठी भाषेंत आजपर्यंतहि निघालेलें नाहीं. हरिभाऊ हे जसे अद्वितीय कादंबरीकार, तसेंच त्यांचें साप्ताहिकहि अद्वितीयच

' आनंदाश्रमा 'चा आधार

समाजकारणात ' सुधारक ' म्हणून आणि राजकारणात ' प्रागतिक ' म्हणून, हरिभाऊंनीं थोर राष्ट्रसेवा केली. त्यांचे चुलते नामांकित वकील होते. त्यांनीं वकिलीवर लाखो रुपये मिळविले. त्यातून त्यांनीं पुण्यास ' आनंदाश्रम ' नावाची एक संस्था स्थापन केली. जुन्या संस्कृत ग्रंथांचा संग्रह व प्रकाशन करणें आणि घारा मुलें व पान्न संन्याशी यांना आश्रय देणें हें या संस्थेचे उद्देश. संस्थेसाठीं मुबलक पैसा ठेवलेला आहे. तिची सारी व्यवस्था हरिभाऊंकडे सोपविली होती. त्यामुळें पैशाची विवंचना हा प्रश्नच हरिभाऊंच्या आयुष्यात उत्पन्न झाला नाहीं.

स्थानिक स्वराज्याची सेवा

१८९७ सालापासून पुण्यात प्लेगनें धुमाकूळ मांडला. त्या भयंकर रोगाच्या तडाख्यातून लोकांना वाचविणें, आजाऱ्यांची शुश्रूषा करणें इत्यादि कामें हरिभाऊंनीं दहा वर्षे स्वयंसेवक म्हणून केलीं. या त्यांच्या

निरपेक्ष व निरलस सेवेबद्दल समाजानें व सरकारनें त्यांची मोठी वाहवा केली. सरकारनें तर त्यांना 'कैसर-इ-हिंद' हें पदक बक्षिस दिलें. पुढें १९१८ सालीं इन्फ्लुएंझाची साथ भडकली. तेव्हांहि हरिभाऊ लोकांच्या फार उपयोगीं पडले. त्यावेळीं ते पुणें नगरपालिकेचे अध्यक्ष होते. म्हणून त्यांनीं 'नूतन मराठी शाळेंत'च एक स्वतंत्र दवाखाना काढला.

सरकारनें १९०० सालीं त्यांची नेमणूक नगरपालिकेंत केली. अठरा वर्षे ते त्या स्थानावर होते. १९१५ ते १९१८ हीं तीन वर्षे तर ते अध्यक्षच होते. स्कूल बोर्डाचे सभासद म्हणूनहि त्यांनीं तेरा वर्षे काम केलें. त्यातील सहा वर्षे ते बोर्डाचे अध्यक्ष होते. याशिवाय न्या. रानडे यांच्या डेक्कनसभेचे चिटणीस म्हणून त्यांनीं दुष्काळाचे वेळीं काम केलें. विष्णु-शास्त्र्यांच्या स्मरणार्थ निघालेल्या 'नूतन मराठी विद्यालयात' शिक्षक म्हणूनहि त्यांनीं निर्वेतन काम चारपाच वर्षे केलें. त्या संस्थेच्या 'न्यू पूना कॉलेज'ला त्यांनीं आपला पाच हजार रुपये किंमतीचा ग्रंथसंग्रह नजर केला.

पदवीधरांचे परीक्षक

मुंबई विद्यापीठाचे पदवीधर कांहीं हरिभाऊ नव्हते, पण पदवीधरांचे परीक्षक मात्र ते होते. 'Are you an M. A.?' असा प्रश्न त्यांना एकदा कोर्टात विचारला असतांना त्यांनीं ताडकन् उत्तर दिलें, "I'am the maker of M. A. s." हरिभाऊंची विद्वत्ता ओळखून मुंबई विद्यापीठानें त्यांना १९०५ सालापासून बारा वर्षे एम्.ए.चे परीक्षक नेमलें होतें. सीनेट-चेहि ते सभासद होते. साहित्यावर इंग्रजी–मराठींतून व्याख्यानें त्यांनीं पुष्कळ दिलीं. 'मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालया'मध्यें १९११ सालीं त्यांनीं 'विदग्ध वाङ्मय' या विषयावर व्याख्यान दिलें. तें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालें आहे. १९१२ सालीं अकोला येथें भरलेल्या साहित्य-संमेलनाचें अध्यक्षपद हरिभाऊंकडे आलें. त्या अध्यक्षपदावरून त्यांनीं 'महाराष्ट्र वाङ्मयाची उन्नति' करण्याचे विविध उपाय सुचविले. मॅट्रिकपर्यंत शिक्ष-णाचें माध्यम मराठी असावें, कॉलेजमध्यें मराठी भाषा हा आवश्यक

विषय असावा वगैरे सूचना त्यांनीं केल्या. १९१९ सालीं त्यांनीं प्रकृति बरी नसताहि पब्लिक सर्व्हिस कमिशनपुढें साक्ष दिली. त्यानंतर सुमारें एक महिन्यानेंच, ता. ३ मार्च १९१९ रोजीं त्यांनीं इहलोकची यात्रा संपविली.

कौटुंबिक सुखाचा अभाव

हरिभाऊंना कौटुंबिक सुख असें फारसें लाभलें नाहीं त्यांची पहिली पत्नी दुसऱ्या मुलाच्या बाळंतपणात १८९१ सालीं मरण पावली. त्यामुळें उद्विग्न होऊन हरिभाऊंनीं साखर व विडा खाणें वर्ज्य केलें आणि गादीवर निजणें सोडलें. दुसरें लग्न करण्याचें त्यांच्या मनात मुळींच नव्हतें. पण आजीच्या निकराच्या आग्रहानें आणि इतर आप्तांनीं अशोला धरल्यानें त्यांनीं तें १८९२ मध्यें केलें. ते सुधारकी मताचे असल्यानें विधवेशीं पुनर्विवाह करावा हें त्यांना इष्ट वाटत होतें. पण तेथेंहि 'आनंदाश्रमाची' जबाबदारी आड आली. तेव्हा अकरा वर्षे वयाच्या व मराठी पाच यत्ता शिकलेल्या वेणुताईंशींच त्यांनीं दुसरें लग्न केलें १९०५ मध्यें त्यांना एक मुलगी झाली. तिचें नाव शांता. पण तिला सर्वजण म्हणत ताई. ती हरिभाऊंना जीव कीं प्राण वाटे. १९१३ सालीं ती देवाघरीं गेली तेव्हा हरिभाऊंना आपला प्राणच उडून गेल्यासारखें वाटलें. तेव्हापासून त्यांनीं चहा वर्ज्य केला. ना. गोखले व सौ. काशीताई कानिटकर या मानलेल्या बहुभगिनींमुळेंच हरिभाऊंच्या जीवनात काय आनंद उरला असेल तो असेल.

स्वतः निर्मिलेलें जग

पण हरिभाऊंचा खरा आनंद म्हणजे वाचन व लेखन या बौद्धिक आनंदात ते सतत डुबत असत. मराठी, संस्कृत व इंग्रजी या भाषाप्रमाणेंच बंगाली, फ्रेंच वगैरे भाषांतील साहित्याचा आनंदहि ते लुटीत आणि लेखनाच्या साहाय्यानें तर त्यांनीं कादंबरीचें एक विशाल व मनोहर असें एकवीसमजली स्वतंत्र मंदिरच उभारलें. तें मंदिर निरनिराळ्या व्यक्तींनीं गजबजलें होतें. त्यात राजे होते तसेच रंक रहात होते, दुष्ट होते

तसे दुष्टहि नांदत होते. दीन, दु:खी स्त्रिया होत्या तसे त्यागी, देशभक्त पुरुषहि वावरत होते. त्यांच्या चिंतनांत, निर्मितींत, संगतींत व स्मृतींत हरिभाऊंचा सारा काळ निघून जाई. पहाटे तीन वाजतां उठून दोन-अडीच तास ते लेखन करीत, तें अत्यंत तन्मयतेनें. 'सूर्यग्रहण' ही कादंबरी लिहितांना, तिच्यांतील माधवी माता रणदेवी नर्देच्या घाटावरून वर येत असतांना कांही 'नोडग्यांनीं' तिच्या नाकावर गुद्दा मारला व तिच्या नाकांतून भळभळ रक्त वाहूं लागलें, हा करुण प्रसंग रंगवितांना हरिभाऊंच्याच हृदयाचें पाणी पाणी झालें आणि त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रु गळाले. अशा तल्लीनतेमुळेंच त्यांच्या कादंबऱ्यांत जिवंतपणा उत्पन्न झाला आहे आणि त्यामुळेंच वाचक स्वत:ला विसरून त्या कादंबऱ्यांत समरस होतो.

समाजाचें दर्शन

निरनिराळ्या निमित्तांनीं हरिभाऊंना प्रवास पुष्कळच घडला. त्यामुळें मनुष्य स्वभावाचें ज्ञान त्यांना भरपूर मिळालें. 'आनंदाश्रमांत' राहिल्या-मुळें आणि तेथें दररोज दूरदूरचे स्वामी-संन्यासी वगैरेंची ये-जा असल्यानें मानवी स्वभावाचे विविध नमुने हरिभाऊंना घरबसल्या पहावयास मिळतच होते. पण काश्मीरपासून सिलोनपर्यंत त्यांनीं देशभर प्रवास केला असल्या-मुळें त्यांच्या या ज्ञानांत चांगली भर पडली. हृषिकेश येथें हिमालयाचें व काशी येथें गंगेचें त्यांनीं दर्शन घेतलें होतें. दिल्ली-आग्रा, मथुरा-वृंदावन, इत्यादि शहरेंहि त्यांनीं पाहिलीं होतीं. शिवाय, ज्या ऐतिहासिक स्थळांचें वर्णन त्यांना आपल्या कादंबऱ्यांत करावयाचें होतें, तेथेंहि ते जाऊन आले होते. स्थळें काय किंवा पात्रें काय, हरिभाऊंनीं सत्यसृष्टींत प्रत्यक्ष पाहिलेलींच होतीं. आपण कोठें तीं पहात नाहीं? पण प्रतिभेच्या साहाय्यानें कल्पनेचे रंग भरून व बुद्धीच्या साहाय्यानें सुसंगति निर्माण करून त्यांची वास्तव वाटणारी सृष्टि निर्माण करणारे हरिभाऊ एकटेच! "माझ्या कादंबऱ्यांत एकहि पात्र असें नाहीं कीं, जें व्यवहारांत मीं प्रत्यक्ष पाहिलें नाहीं." असें हरिभाऊ स्पष्ट म्हणत. त्याचबरोबर वाचकहि

असें म्हणतो कीं, " हरिभाऊच्या कादंबर्‍यांत एकहि पात्र असं नाहीं कीं, जें कल्पनेच्या कुंचल्यानें त्यांनीं रंगविलेलें नाहीं " दगड तोच पण त्यातून शिल्पकार निरनिराळ्या सुंदर मूर्ति आपल्या कसबानें निर्माण करतो. महत्त्व आहे तें त्या कसबाचें

साधेपणाची मौज

" खरोखर साधेपणांत जी काय मौज आहे, ती कशांत नाहीं. " असें एकदा हरिभाऊंनीं आपल्या पत्रांत लिहिलें होतें ती साधेपणाची मौज हरिभाऊंच्या कादंबर्‍यांइतकी दुसरीकडे कोठें, कधींच पहावयास मिळणार नाहीं त्यांच्या सामाजिक कादंबर्‍यांत तर पात्रें साधीं, प्रसंग साधे, भाषाहि साधीच. यमू आणि दुर्गी, भाऊ आणि यशवंतराव हीं पात्रें सर्वसामान्य माणसांसारखींच आहेत प्रसंग तरी काय ? कोठें लंगोटा हरवला, तर कोठें घराला कुलूप दिसलें ! फारच रोमांचकारक घटना म्हणजे आजोबानें किंवा नानानें नायकीच्या श्रीमुखांत दिली अथवा यमूनें भावाचा चावा घेतला ! अलीकडील कादंबर्‍यांप्रमाणें, खुनामागून खून आणि अपघातामागून अपघात, असे चित्त थरारविणारे प्रसंग हरिभाऊंच्या कथा-सृष्टींत विरळा ! पण साध्या विषयांतून मोठा आशय काढण्याचें कौशल्य हरिभाऊंचे होतें. एका विद्वानानें म्हटलें आहे कीं, हातातून हातरुमाल गळणें अशासारख्या सामान्य प्रसंगांतूनहि शेक्सपीयर भूकंपाचे धक्के बसवितो, ही त्याची प्रतिभेची करामत तीच हरिभाऊंच्या लेखणींत होती.

घरगुती भाषा

हरिभाऊंची भाषा तर काय ? बोलीच द्राक्षेच अगदीं घरगुती बोली. सोपेसोपे शब्द व लहान लहान वाक्यें. कृत्रिम अलंकार शोधू गेल्यासहि सापडणें कठीण जशी संस्कृतची तशी इंग्रजीचीहि छाप शब्दावर किंवा वाक्यरचनेवर पडलेली आढळावयाची नाहीं. गाण, वर्दळशाळ, आनसताळी, तिन्हीसांजा, जरीदुरी इत्यादि हरिभाऊंनीं वापरलेले शब्द आताच्या लेखनांत, झिजलेल्या नाण्यांप्रमाणें, चालेनासे झाले आहेत त्या

त्या प्रसंगाचें चित्र वाचकाच्या डोळ्यांपुढे ठसठशीतपणें उभें करण्यासाठीं हरिभाऊ बारीक तपशीलाचें वर्णन तर करीत, पण त्याबरोबरच त्याला पोषक असे नादानुसारी शब्दहि योजीत. दडदड धावाव, वसकन् अंगावर येऊन, तणतणून चालता झाला, चेहरा खरकन् उतरला, पटकन उचलून, सू निघाला, धूम ठोकली, कडकडीत नमदगीचा अवतार, इत्यादि साधे साधे शब्द पण त्रिवी अर्थवाहक आहेत तसेच जोडण्यातील निरर्द्, तर् यत्, वा, याचा उपयोगहि हरिभाऊंनी मोठ्या चातुर्यानें करून घेतला आहे म्हणी योजण्यात तर त्याचा हातखंडाच आहे ' अचरला ', ' तुडूरला ' ' विस्मयली ' अशी नवीन क्रियापदें त्यांनीं कितीतरी नवविलीं व रूढावलीहि !

तीन पिढ्यांचा चित्रपट

हरिभाऊंचें कादंबरी–लेखन जितकें कलापूर्ण, तितकें हेतुपूर्णहि होतें. त्यांच्या प्रत्येक कादंबरींत समाजाला हितकारक अशा काहींना काहीं विचार हेतुपुरःसर माडलेला दिसतो. ' मधली स्थिती ' मध्यें त्यांनीं सुधारकाच्या व्यसनीपणावर टीका केली आहे. ' पण लक्षात कोण घेतो ' मध्यें विधवाच्या वैधव्यपनातील क्रूरता चव्हाट्यावर माडली आहे. यशवंतराव खरे, आनंद व गणपतराव या कादंबऱ्यात तत्कालीन राजकारणाचे पडसाद उमटविले आहेत ' मी ' मध्यें सन्यासी देशभक्ताचें चित्र रेखाटलें, आहे त्यानेंच दहा वर्षांनीं सत्यसृष्टींत झालेलें रूपांतर म्हणजे ना गोखले यांचा ' भारत सेवक समाज '. भयंकर दिव्य वगैरे इतर कादंबऱ्यातहि सुशिक्षिताच्या ससारातील दोषांवर व गुणावर त्यांनीं नेमकें बोट ठेवलें आहे. साधारणत तीन पिढ्यांचा चित्रपट हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यात पहावयास सापडतो.

स्वराज्याची लालसा

ऐतिहासिक कादंबऱ्याचा पल्ला याहून मोठा आहे. ' चंद्रगुप्त ' मध्यें चाणक्य व राक्षस यांचे राजकीय डावपेच त्यांनीं रंगविले आहेत. ' वज्रा-

घात'मध्ये विजयनगरचा इतिहास चितारलेला आहे. पृथ्वीराज व जयचंद याची दुही 'कालकूट' मध्ये उघड केली आहे. शिवकालीन कादंबऱ्या तर चढत्यावाढत्या गोडीच्या आहेत. त्यातील कोणती कोणापेक्षा सरस हें सांगणेंच कठीण. 'उषःकालात' स्वराज्याचें तोरण बांधलेलें आहे, तर 'सूर्योदयांत' अफझुलखानाचा वध मोठ्या बहारीनें रंगविला आहे. 'सूर्यग्रहणात' शिवाजीमहाराजांची आग्ऱ्याहून सुटका हा विषय हाताळला आहे; तर 'गड आला पण सिंह गेला' यामध्यें 'तानाजीरावाच्या पराक्रमाचा गद्य पोवाडा' आहे. 'केवळ स्वराज्यासाठीं' यातील संभाजीमहाराजांचा अमानुष अंत वाचून कोणाच्या हृदयातून रक्तबिंदु गळणार नाहींत? 'मध्यान्ह' व 'म्हैसूरचा वाघ' या कादंबऱ्यामध्यें पेशवेकालीन इतिहास आणलेला आहे. या ऐतिहासिक कादंबऱ्या प्रसिद्ध होत असताना महाराष्ट्रांचें वातावरण स्वराज्याच्या भावनेनें तापत चाललें होतें. शिवाजीमहाराजांचा उत्सव जागजागीं गाजत होता. त्याच्या रायगडावरील समाधीचा जीर्णोद्धार होत होता. ऐतिहासिक विभूतींच्या स्मृतींतून भावी स्वराज्यासाठीं स्फूर्ति मिळविण्याचे प्रयत्न चाललें होते लो. टिळक व्याख्यानें देत होते, प्रा. परांजपे पुराणें सांगत होते आणि हरिभाऊ ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहीत होते. तिघांचीं साधनें भिन्न दिसलीं, तरी साध्य एकच होतें.

यमुनेची आत्म-कथा

हरिभाऊंची खूप गाजलेली पहिली कादंबरी म्हणजे 'पण लक्षात कोण घेतो.' घराघरातून बायका-पुरुषांनीं तिचीं किती पारायणें केलीं असतील आणि किती टिपें गाळलीं असतील! यमुना नावाच्या एका विधवेनें स्वत च आपली करुण कहाणी लिहून ठेवली होती आणि ती तिच्या बधूनीं आपल्या हातीं आणून दिली, असा आभास हरिभाऊंनीं उत्पन्न केला आहे. तो सत्य वाटण्यासाठीं भाषा अगदीं घरगुती, अगदीं स्त्रियाना साजेशी वापरलेली आहे. 'मातृहीन' असे संस्कृत शब्द न वापरता, 'आईविरहित' किंवा 'आईपोरकी' असे सोपे शब्द योजले आहेत.

तसेंच ' आधींच तारे, त्यात शिरलें वारे ', ' मानें खाईना पानें ' ' पक्वान्नाचा घास, तोंडीं पडायला विघ्नाची रास ' अशा म्हणी मधून मधून पेरलेल्या आहेत वाचकाच्या बोलीला त्या किती शोभून दिसतात आपल्या आईच्या गुणाचें वर्णन अनेक ठिकाणीं यमुनेनें केलेलें आहे एके ठिकाणीं कृतज्ञतेने यमुना म्हणते, " आईच्या शिक्षणानें नम्रता, नीटनेटकेपणा, विनय, उद्योगीपणा, मितव्यय इत्यादि गोष्टी जर माझ्या मनात आधींच रुजल्या नसत्या, तर त्याला पुढें मिळालेल्या शिक्षण जलानें अंकुर येऊन त्याचे वृक्ष वाढून पुढें-फळें कधींच दृष्टीस पडतीं ना ! आमची आई म्हणजे एक देव होती, यात मला तर तिळमात्र संशय नाहीं या माउलीची तेवढी थोडीच आहे "

कल्पना-चित्र—

[illegible]न परकन्या मुलींच्या चित्तात लग्नासंबंधीं कसे गोड [illegible]याचें चित्र यमूनें पुढील शब्दांनीं काढलें आहे

[illegible]सात सात आठ आठ वर्षांच्या मुली लग्न झालेल्या सासऱ्याहून माहेरीं येताना पाहिल्या व त्यांच्या [illegible]हिले, म्हणजे मला वाटे कीं, आपलें लग्न केव्हा [illegible]होईल अशाच दागदागिने अंगावर चढवून नाग[illegible]णीचा शेपटा पाठीवर लडबड करीत, बिंदी [illegible]हरपर रेवड्याची वगैरे माळा गळ्यात लडबडवीत, वाळ्यातोरड्याच्या नादावर [illegible]कडे केव्हा हिंडू, त्याचप्रमाणें नव्या नवरीस [illegible] बायकांनीं आपणास 'नवऱ्याचें नाव घे ' म्हणून सांगावें आणि मग आपण नकोंच मुरका मारून लाजलाजून पुरेसें करावें, आणि शेवटीं नाइलाज म्हणूनच जणू काय घेतें असें दाखवत दाखवून परंतु मनात तर मोठी हौस असून तें फार प्रिय असें नाव घेण्याचा केव्हा आपणास सापडेल, लोकांच्या मुलींप्रमाणें आपणासहि नवऱ्याच्या पुढें जेवायला बसून त्याच्या तोंडात घास देण्याचा सुप्रसंग कधीं येईल असें मला वाटू लागलें होतें "

—आणि सत्य चित्र !

पण असा ' सुप्रसंग ' येण्याऐवजीं यमूवर वाईटांतला वाईट प्रसंग ओढवला. तिचें सारें आयुष्य म्हणजे दु:खाची एक मालिकाच झाली. त्या दु:ख मालेची सुरवात तिला ' पहाण्या 'पासूनच झाली. यमू म्हणते, " गुराच्या बाजारांत कसाई लोक मेंढरीं, बकरीं घेतात त्यावेळीं त्याची कशी काय परीक्षा करितात तीहि मला ठाऊक नाहीं, किंवा हौशी लोक बाग से घोडे घेताना कशी काय परीक्षा करितात तीहि मला ठाऊक नाहीं, पण मी जें ऐकिलें आहे तेवढ्यावरून मला वाटतें, कीं आम्हा मुलींना पहायला येणारी मंडळी आमची परीक्षा करितात ती अगदीं त्याच मासल्याची असली पाहिजे. अंतर एवढेंच कीं, त्या गुरांना कळत नसतें, आणि आम्हा मुलींना कळत असतें."

त्यावेळीं स्त्रीवर्गाची स्थिति किती असहाय्य झाली होती हें सांगताना यमू लिहिते, " बाहुल्याच्यापेक्षा आमची स्थिति फार वाईट, कारण आम्ही जें करूं त्याचें त्या बाहुल्यास सुखदु:ख काहींच नाहीं, आमच्या करण्याचें बरेवाईट परिणाम त्यास भोगावे लागत नाहींत. आमच्या वडील माणसाचे करण्याचे परिणाम आम्हाला आमच्या परिपक्व वयात भोगावे लागतात. तेव्हा आम्हा या चालत्याबोलत्या बाहुल्याची स्थिति किती वाईट बरे ! आम्ही डोळे असून आंधळ्या, कान असून बहिऱ्या, जीभ असून मुक्या, हात असून थोट्या, आणि पाय असून लंगड्या."

रूढिविरुद्ध बंड

अज्ञान व रूढि यांच्या जात्यात भरडल्या जाणाऱ्या स्त्रीवर्गाचा उद्धार कसा होईल हाहि विचार यमूनें सांगून ठेवला आहे. तो असा, " मी आपल्या भगिनींना उपदेश करणार तो असा कीं, " बायांनो, घराच्या बाहेर आपण पाऊल टाकणें म्हणजे आपण नागिणीच्या फडेवर पाय ठेवण्यासारखें समजा, परंतु तसें करण्यास भिऊ मात्र नका. आपल्या दाराशीं जी ही दुष्ट रूढिरूप नागीण आज किती दिवस पसरली आहे, तिला कोणीहि—त्यातून आपणा बायकांची तर गोष्टच विचारू नका—

लांडून जायची तयारी करूं लागला कीं, तिनें आपली प्रचंड फडा एकदम वर करून आपल्या लांबी तोंडानीं त्याचा देह केलाच म्हणून समजा. अशी स्थिती आहे, तर आतां घरात घरात तरी किती दिवस बसायचें ? आपले जन्माचे सोबती आणरी आपण, दोघांनीं मिळून जर तिच्या फडेवर जोरानें पाय दिला, तर तिचीं काहीं तोंडें चेंगलीं जातील ना ? तिच्या अंगावर पाय पडला, तर ती आपल्याला चावेल, अशी भीति धरून मरण येईपर्यंत घरातच चुळबूळ करण्यापेक्षां, आपण आपल्या पतींच्या माद्यानें त्या दुष्ट सर्पिणीच्या नरडीवर एकदम पाय दिला, तर किती मुक्त होणार आहे ! ''

सुधारणेचें वादळ

यमूच्या आयुष्यांतील आनंदाचे प्रसंग म्हणजे तिनें आपल्या पतीबरोबर मुंबई येथे घालविलेले थोडेफार दिवस ! सुजाण व सुस्वभावी कुटुंबांच्या संगतींत व सभा, चर्चा करण्यात तिनें आनंद लुटला. पण त्याचे परिणाम यमूच्या सासरच्या मंडळींवर काय झाले पहा, '' दिवसा अतिशय उकडलें, संध्याकाळीं एकाएकीं पण फारसें न गरजता खूप ढग आकाशात येऊन विजा लवूं लागल्या व उगीच हळूंच मधेंच गडगडलें, कीं समजावें फार प्रचंड पावसाची सर येणार, मुसळधार लागणारच, वादळच होणार म्हणून ! आमच्या घरांत या वेळीं अगदीं हुबेहूब तशीच स्थिती झाली होती. आमच्या मुंबईतील कृतीच्या तापानें पुण्याच्या मंडळीस फारच त्रास झाला. शंकरमामजीरूप वान्यानें आपले होतें नव्हतें तें बळ एकत्र करून किती तरी ढग एके ठिकाणीं करून ठेवले होते. आजेमासूबाई किती तरी दाबीत, पण मधून मधून त्यांचें बडबडणेंरूपी गडगडणें एखादवेळ तरी ऐकू येईच. धाकट्या मामेसासूबाईंची जिव्हाविद्युल्लता मधून मधून चमकूं लागलीच आमच्या वनुवन्सं टिटवीप्रमाणें ' ट्याव् ट्याव् ' करून लवकरच वृष्टि होणार, तुम्हास सळो कीं पळो करणार असें सुचवीत होत्या. ''

कारुण्याचे झरे

रंगभूमींत जशीं जागोजाग पाण्याचीं तळीं, तशीं या कादंबरींत ठायीं

ठायीं करुणरसपूर्ण स्थळें. तीं वाचून कोणाचा कंठ गहिंवरून येणार नाहीं? कोणाचे डोळे डबडबणार नाहींत? एकदा यमू आपल्या भावाला म्हणते, "दादा, मी आता एवढी झालें म्हणतोस आणखी या असल्या गोष्टी आपल्याबद्दल लोक का बोलतात, एवढें ठाऊकदेखील असू नये ना रे? तुझ्याखेरीज मला कोणीं नाहीं. मला तू कीं तुला मी. म्हणून ना मी जी ती गोष्ट तुला सांगायला येतें! काहीं एवढस झाल, कीं दादाला सांगायच, काहीं करायच झाल कीं दादाला विचारायच तें का बर? आणखी तूं हें अस करतोस? आई असती तर!"

हे शब्द माझ्या तोंडून निघतात न निघतात तोंच त्याचे डोळे भरून आले आणि तो एकदम माझा हात धरून मला म्हणतो, "पुरे, पुरे यमे, मला तू आणखी तुला मी, हीच गोष्ट खरी. आणखी ही मी जाणून नाहीं असें का तू समजतेस?"

आईचा मृत्यु, पतीचा अंत इत्यादि प्रसंग तर दुःखदायक आहेतच, पण त्या सर्वांवर कळस म्हणजे यमूचें बळजबरीनें केशवपन करण्यात येतें तो! स्वप्नात आईची भेट झाल्याचे प्रसंग घालून हरिभाऊंनी कारुण्याला अद्भुततेची जोड दिलेली आहे. तसेंच दुर्गीच्या हृदयद्रावक उपस्थानकाची गुंफण करून हरिभाऊंनीं करुणरसाचा उत्कर्ष केला आहे. त्या शंकर-मामजींनीं यमूला इतकें छळलें, त्यानाच तिनें हें पुस्तक अर्पण केलें. त्या अर्पण–पत्रिकेच्या शेवटीं वाचकाच्या हृदयाला चटका लावणारे शब्द तिनें लिहिले आहेत. ते शब्द हे—"त्याच्याच प्रसादानें लवकर जग सोडून जाणारी त्याची आवडती सून"

कादंबऱ्यांचा कोहिनूर

हरिभाऊंच्याच काय, पण मराठींतील सर्व कादंबऱ्यांचा कोहिनूर म्हणजे 'मी'! चौकस, हूड व उपद्व्यापी असा लहानपणचा भाऊ–किंवा भावड्या–पुढें शिक्षण घेतो, शिवरामपंताच्या तालमींत तयार होतो आणि ध्येयवादी संन्यासी असा 'भानानंद' बनतो व समाजसेवक संन्याशाची संस्था स्थापन करतो. हा सारा कथाभाग उदात्त आहे. त्याचें चित्रण

तितक्याच उदात्त रीतीनें हरिभाऊंनीं केलेलें आहे. 'पण' प्रमाणेंच 'मी'— हि आत्मचरित्रवजा कादंबरी आहे.

शिवरामपंतांची मुलगी सुंदरी हिची प्रथम भेट अगदीं बालवयांत झाली. त्या भेटीचें वर्णन भाऊ कसें गंमतीनें करतो पहा. " आई, गले हाच मला नौल्य आवलतो. तो नतो दादा म्हनतात तो? हा दे मला ! " हे शब्द, आपले दोनहि हात पाटीमागें कमेरवर एकांत एक घालून, मधेंच डोक्यावर आलेली केसाची बट मागें सारून, पुनः हात जिथल्या तिथे नेऊन, किंचित् वाक्त व सरळपणानें माझ्याकडे पहात मोठ्या गंभीरपणानें तिनें उच्चारिले आणि जणूं काय आताच्या आतां आई काय निकाल करील तो चटकन् समजला पाहिजे म्हणून आपल्या आईकडे अगदीं आतुरतेनें पहात उभी राहिली ! "

शाळेंतील मौजा

ही झाली घरांतील बालपणची मौज. आता शाळेंतील गंमत ऐका. एका विद्यार्थ्याचे उरावर बसून भाऊ मारामारी करीत असतांना पाठीमागून मास्तर आले. त्यांच्याशीं झालेला पुढील संवाद किती हास्यकारक आहे पहा.

" हं; मग काय ? भागूनाई तुझ्याकडे आली पाहिजे काय ? आणतों आं आतां तुझ्यापुढें······(हाताला हिसका देऊन) भागुबाई तुझ्यापुढें आली पाहिजे नाहीं कां ? अं ? "

" नाहीं मास्तर······नाहीं सर······नाहीं सर······" आमचे त्या प्रश्नावर उत्तर आलें.

" नाहीं ? नाहीं मास्तर ? अं ! आतां मला म्हणालास, भागूनाई पुढें कां नाहीं येत म्हणून ? "

" नाहीं सर ······नाहीं सर······तसं नाहीं सर······ तुम्हांला नाहीं भागूबाई सर. "

" आम्हाला नाहीं भागूबाई, सर ? भागूबाई सर म्हणजे काय ? अं काय रे ? "

" नाहीं. सर. मी नाहीं सर''''''भागुबाई तुम्ही असं म्हटलं." आपण बोलतों आहोंत काय? आणि आपल्या बोलण्याचा हेतु काय माझ्या कांहीं ध्यानात येईना. मनांत बोलायचें एक आणि तोंडून निघे तिसरेंच कांहीं.

" तेंच, तेंच तर मी म्हणतों आहे. भागूबाई तुम्ही, असं म्हटलस ना?"

" नाहीं सर. तुम्ही नाहीं सर मी नाहीं सर''''''"

" मग कोण सर?" आमचे सर माझ्या खाद्यावर सपाटून एक हिसका देऊन व तोंड वेडेवाकडें करून म्हणाले.

महात्मा कोण?

बालपणचा पूर्वार्ध संपला, पुढील आयुष्य कसें घालवावें याबद्दल भाऊच्या चित्तात तीव्र झगडा सुरु झाला. पण दैवाची वक्रता. संसार न करता राष्ट्रसेवा करण्याची प्रतिज्ञा ज्या क्षणीं भाऊनें केली, त्याचवेळीं शिवरामपंत व ताई त्याला सांगावयास आले, " तू मुदरीशीं लग्न कर." काय करावें, असा प्रश्न त्याला पडला. त्यानें शिवरामपंताचा सल्ला विचारला. त्यानीं आपल्या मुलीचा विचार बाजूला ठेवून भाऊच्या थोर ध्येयवादास पाठिंबाच दिला. त्याच्या विचाराचा व वाणीचा जोर किती आहे पहा.

" जों जों अडचणी येतील, तों तों त्याना स्फुरणच चढत जाणार; जों जों विघ्नें येणार तों तों जे अधिक अधिकच निष्काळजी; जों जों अनपेक्षित प्रसंग येणार, तों तों त्याच्या निश्चयाचीं मुळें अधिकाधिकच मनात गढत जाणार; असे पुरुष अत्यंत विरळ. खरे महात्मे ते! शत्रीचे लोक कसले? गतानुगतिक मात्र! बाकीच्या लोकाच्या धैर्याची ज्योत विघ्नाची झुळूक येईपर्यंत. ती झुळूक आली कीं, ही ज्योत मावळलीच. खऱ्या महात्म्याचें धैर्य रानात पेटलेल्या वणव्याप्रमाणें,विघ्नाचा व दुर्धर प्रसंगाचा वारा जो जों सपाट्यानें वाहू लागेल तों तों त्याचा धैर्याग्नि सपाट्यानें भडकतच जाणार. लहानसा दिवा उगीच कोठें वाऱ्याची झुळूक आली कीं पटदिशी मालवतो. रानात पेटलेला अग्नि वावटळीनें अधिकच भडकतो.- साधारण लोक आणि धैर्यशाली लोक याच्यात अंतर हेच."

करारी स्त्रीचा नमुना

भाऊची बहीण ताई. तिचें नशीब ' पण ' मधील यमूसारखें रद्दतर. पण ताई मोठ्या धीराची व कराराची. संकटांचे पर्वत फोडून पुढें वाट काढणारी गंगा नदीच. स्वतः शिक्षण घेऊन इतर भगिनींना तें देण्याची ताईची उभारी. व्यसनी नवऱ्यानें तिचा क्रूर छळ केला, तेव्हां ती माहेरीं आली. माहेराहून तिला आपलेकडे नेण्यासाठीं तिचा नवरा आला, तेव्हा त्या नरकांत न जाण्याचा निर्धार ताई पुढील निकराच्या शब्दांनीं सर्वासमक्ष बोलून दाखविते:—"येत नाहीं ! येत नाहीं ! ! येत नाहीं ! ! !" जशी एखादी हताश झाल्यामुळें प्राणावर उदार झालेली मृगी आपली शिंगें रोखून पारध्याच्या अंगावर धावते, त्याप्रमाणें ताईच्या तोंडून हे शब्द बाहेर पडून ती संतापाच्या भरात किंचित् पुढें सरसावली. ती संतापानें अतोनात फणफण फणफण करीत होती. " येत नाहीं ! येत नाहीं ! ! येत नाहीं ! ! ! " असें तीन वेळां म्हटल्यानंतर क्षणमात्रच स्तब्ध राहिली. आपल्या बायकोच्या अंगीं इतकें पाणी असेल व तें फार दाबदाबून राहून एकदम बंधारा फुटल्यानंतर अशी जबर उसळी मारून आपल्या अंगावर येईल, असें दादासाहेबांस यापूर्वी अखेलसें, दिसलें नाहीं."

ताई म्हणजे केवळ एक नमुना—एक प्रतिनिधि. त्या वेळच्या पांढरपेशा स्त्रियांच्या एकंदर असहाय्य स्थितीबद्दल ताईनें आपल्या भावाला पुढील विचार ऐकविले आहेत, " तिनस्यात तिनें आपला उद्वेग दाखवलासें केलें आणि त्या अश्रुपुरांत चकाकणाऱ्या आपल्या स्तिमित नेत्रांनीं मजकडे पाहून म्हणते, " भाऊ, तुझें ठीक आहे, तूं म्हणशील तेव्हा तुला जाता येईल. पण बाबारे, आम्ही घरांत असलेलीं मुकीं जनावरें ! कोणी मारलं, मार खाल्ला पाहिजे. जा म्हटलं गेलं पाहिजे. नको म्हटलं, थबकलं पाहिजे."

भारत-सेवकांची संस्था

ताईचा, सुंदरीचा व शिवरामपंतांचा त्याग करून भावानंदानें आपला एकाकी मार्ग आखला. तेव्हा प्रथम त्याला वाटलें, " अफाट, अतिशय

अफाट दर्या. त्यात एकच लहानशी होडी आणि तींत बसलेला एकच खलाशी. त्या खलाशानें जिकडे पहावें तिकडे पाण्यावेरीज त्याला कांहीं दिसूं नये. अशीच आपली स्थिति आहे काय ? '' पण नाहीं एकामागून एक त्याला निष्ठावत अनुयायी मिळूं लागले. त्यांतूनच त्याची संस्था जन्मास आली. वाल्मीकींनें जसें आधीं रामायण लिहिलें आणि मग राम-चरित्र घडलें, तसें हरिभाऊंनीं त्या संस्थेचें चित्र रंगविलें, त्याच संस्थेला त्याचे स्नेही ना. गोखले यांनीं १९१० सालीं मूर्त स्वरूप दिलें.

स्वाभिमानी विद्यार्थ्याचें शब्द-चित्र

गरीब पण स्वाभिमानी विद्यार्थ्याचें बालपण चित्रित करण्यासाठीं हरिभाऊंनीं एक स्वतंत्रच कादंबरी रचली आहे. तिचें नांव ' यशवंतराव खरे.' बारा वर्षांच्या या पोराच्या मनातील अपमानाची चीड, महत्त्वाकांक्षा, आईविषयींचें प्रेम व संशय, इत्यादि किती तरी भावना मूर्तस्वरूपात या कादंबरींत हरिभाऊंनीं दाखविल्या आहेत. शब्द चित्राचे सुरेख नमुने तर अनेक आहेत ! एकदा अपमान असह्य झाल्यावर यशवंतराव पर्वतीकडे जातो-आत्महत्येचाहि विचार करतो. त्या परिस्थितींतील त्या संतप्त मुलाचें शब्दचित्र हरिभाऊ किती सागोपांग व हुबेहूब करतात पहा, '' तो जात होता कुठें ? त्याच्या मनात काय होतें ? काय असेल तें असो ! तो आपल्या घराच्या वाटेकडे नुसती दृष्टिदेखील न देता तडक उलट वाटेला चालला. जाता जाता गावाच्या बाहेरही गेला. भिकारदासाच्या बागेवरून पर्वतीच्या रस्त्याला चालला. काय ? आपल्या आईला एकटी सोडून देऊन पळून जाण्याचा त्याचा बेत होता ? किंवा कोठें तरी जाऊन मनमुराद एकदा रडून घ्यावें असें त्याला वाटत होतं ? तो पुढेंच चालला. ऊन म्हणजे कोण मी म्हणत होतें त्याच्या पायांत जोडा नाहीं,घामाच्या धारा चाललेल्या,तोंड अतिशय लाल झालेलें, परंतु त्याचें लक्ष त्याच्या मनात जी एक गोष्ट घोळत होती, जो एक बेत त्याच्या अंतःकरणात चालला होता, त्याच्यावेरीज दुसरें कांहीं त्याला दिसत नव्हतें तापलेले रस्ते, क्षणोक्षणीं लागणारे खडे, पोटात भूक लागल्यामुळे होणारा भयंकर कहर---एकादेखील गोष्टीकडे

त्याचें लक्ष गेलें नाहीं. तो आपला तडक चालला होता. जाता जाता तो पर्वतीच्या पायऱ्यापाशीं आला. मागेंपुढें न पाहता वर चढूच लागला. त्याच्या मनात काहीं तरी विलक्षण निश्चय झालेला होता. एक, दोन तीन, दहा, पधरा पायऱ्या चढला थोडा वेळ बसला, पुन आणखी काहीं पायऱ्या चढला, पुन बसला होता होता वर गेला. तो पर्वतीच्या देवळाकडे न वळता तडक विष्णूच्या देवळात गेला, आणि तेथें देवाला नमस्कार करून त्या देवळापाठीमागील वीज पडून गेलेल्या इमारतीच्या नुसत्या भिंडया आहेत त्या बाजूस गेला. ''

यशवतरावाची आई म्हणजे कारुण्याची मूर्तिच! तिचें शब्द-चित्र पहा —

''बिचारी गगाबाई! त्याची ती सिंहगर्जना एकदम कानीं पडल्याबरोबरच दचकूनच काय, दळता दळता दोणाऱ्या श्रमाचें काहीं वाटू नये म्हणून आपल्या मजुळ, पण करुणापूर्ण अशा आवाजान म्हणत असलेलें गाणें बद करून खुट्यावर हात ठेवून तटस्थपणें त्याच्याकडे पहात राहिली ''

गरिबीचें वर्णन

यशवतरावाच्या घरची गरिबी हरिभाऊनीं पुढील चार वाक्यात चालती-बोलती केली आहे —'' मुलें आठ वाजून गेले, कृष्णी अथरुणावर जागीच होती, पण गोविंदा केव्हाच झोपीं गेला होता. एक रॉकेलचा दिवा, ज्याचा धूर सगळा इकडे तिकडे होतो आहे, जस भितीशीं ठेवला होता, आणि त्याच्याजवळ यशवतराव खालीं बुड ठेवून अगदीं मान वाकवून मनन करीत होतासें दिसलें. गगाबाई अथरुणावर पाय असे ताठ करून व एका हातावर एक कानशील ठेवून बसली होती कृष्णी आईची चौघडी पाघरून पण जागीच आपल्या दादाकडे पहात होती. इतक्यात दादाच्या एका डोळ्याच्या पापण्यावरून ओघळून येऊन एकदम एक थेंब टपकन् त्याच्या बुकावर पडला.''

क्वचित् चव-पालटीसाठीं हरिभाऊ प्रौढभाषा वापरून उपहासहि करीत एका टवाळ वृत्तपत्राची चेष्टा त्यांनीं किती गमतीनें केली आहे पहा —

" एडिटोरिअल पीठा ! सकल कला-शास्त्र-निधि सरक्षका ! सकलविद्योदधि-मथन दडा ! सकल-कला गुण मेना नायका ! तुझ्या असख्य गुणाचें वर्णन करता करता विद्यादेव जो गणेश त्याची लेखणी व सहस्रमुख जो शेष त्याच्या अशेष जिव्हाही शिणतील, मग माझ्यासारख्या पामराची काय कथा ! तुझ्या दर्शनानें सहस्राक्ष इंद्रदेखील थक्क होईल, मग मी होईन यात काय नवल ! "

विनोदाचे नमुने

'कर्मयोग' या अपूर्ण कादबरींत कॉलेजातून एम्. ए. होऊन बाहेर पडलेला नायकच सुरवातीपासून दाखविलेला आहे. चद्रशेखराची वृत्ति चिकित्सक, बुद्धिवादी, किंबहुना नास्तिक दाखविलेली आहे. पण स्वामी अखडानद याची गाठ पडल्यापासून त्याच्या ईश्वरविषयक विचारात चल-चिचल होत आहे. त्याचे वडील गणपतराव हेहि त्याला आपल्या इच्छे-प्रमाणे वागण्यास वाव देत आहेत. याला काळी पार्श्वभूमि म्हणजे भाऊसाहेब व त्याचे चिरजीव. भाऊसाहेबाचें सारें बोलणें अहकारी व आचरट. विनोदासाठीं त्याचा खास उपयोग होतो. आपल्या अडाणी व भाडखुदळ पत्नीचें वर्णन ते कसें करतात पहा.

" कोण म्हणतो मी स्त्रीशिक्षणाविरुद्ध आहे म्हणून ? आमच्या पडिता-बाईकडे बघा. (कुटुबाला ते नेहमीं पडितानाई म्हणत.) त्याना समग्र भगवद्गीता सार्थ सभाष्य पाठ येते आहे. त्याना व्याख्यायना सागा. तुमच्या मोठमोठ्या लिहिणारना खालीं पहायला लावतील वक्तृत्व करायला सागा. तिच्यापुढे कोणाचें वक्तृत्व टिकणार आहे ! अे हो हो हो हो ! जसा यहीं धो धो धो धो पाऊस पडतो आहे ! आषाढातला पाऊस पडतो आहे ! आहे माहिती ? आज तुमच्या रानटा देशात गव्हर्नर जनरल कोण आहे तेंसुद्धा सागेल. याच नाव स्त्रीशिक्षण. आपली तें मी आमच्या पडितानाईंना दिल आहे त्या प्रत्यक्ष सरस्वतीचा अवतार आहेत. त्याना तुम्ही कोणताही प्रश्न टाकण्याचा अवकाश ! खाड् खाड् उत्तर देतील."

जिज्ञासेची घोडदौड

सामाजिक कादंबरीचा एक नवाच प्रवाह जसा हरिभाऊंनीं सुरू केला, तसाच ऐतिहासिक कादंबरीचाहि दुसरा प्रवाह त्यांनीं जोरानें खेळविला. स्वराज्य प्राप्तीसाठीं हरिभाऊंच्या वेळीं चळवळी चालत आणि त्यात मवाळ, जहाल असे पक्षहि असत. त्या वेळच्या तरुण पिढीच्या अंतःकरणात भाव नाच जसे तुंबळ युद्ध चाले, तसेंच सुमारें तीनशें वर्षांपूर्वीं शिवाजीच्या वेळींहि होत होतें. म्हणून हरिभाऊंनीं मुख्यत शिवकालीन प्रसंगावरच आपल्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या उभारल्या. त्यातील पहिली म्हणजे ' उष काल '. तिनें सर्वांना चटकाच लावला. पहिल्या पानातील घोडेस्वाराबरोबर वाचक जो चालू लागतो, तो जिज्ञासेनें, उत्कटतेनें शेवटच्या ४०४ व्या पानापर्यंत जाऊन पोंचतो. श्रीधरस्वामींची सुटका, समर्थ-शिवाजी भेट आणि सुल्तानगड सर करणें एवढे तीनच प्रसंग, पण हरिभाऊंनीं ते अगदीं घोळघोळून वर्णिले आहेत आणि वीररस व करुणरस यामध्यें बुचकळून काढले आहेत !

' फुलें कुसकरिलीं ! कुणि ग मेल्यान पायदळीं तुडविलीं '

हे वेडीचें गाणें तर वाचकाचें हृदय भेदून जातें

अद्‌भुत प्रसंगाची मालिका आपल्या अनुभवास कशी आली याचा विचार करताना किल्लेदाराचे तरुण, तेजस्वी पुत्र मानासाहेब म्हणतात, " आपण सहजीं वाट चुकलों काय, इकडे आलों काय, हें देऊळ पाहिलें काय, हे गोसावी कोण, लक्ष्मीमाच्या आसनाखालीं केवढें थोरलें तरी भुयार, त्या भुयारात केवढें थोरलें अंबाबाईचें देऊळ, त्या देवळात तीं तिथी हत्यारें, त्या मोटमोठाली कुलपें अडकविलेल्या केवढाल्या तरी पेट्या. एकंदरीत सर्वच कांहीं विलक्षण कारखाना ! आणि इतकें सगळें कोणाच्या ताब्यात ! तर वरच्या मारुतीच्या देवळात बसणाऱ्या एका गोसाव्याच्या, आणि आता पाहातों तों दोन कानफाटे व आणखी एक गोसावी आले असून हा पहिला गोसावी मोठ्या सलगीनें त्याच्या पाठी- वर थाप वगैरे मारून बोलून ' तुझें काम झालें का ? ' वगैरे प्रश्न विचारीत आहे. या गोसाव्याचें एवढें काम तें काय असणार ! आणि तें करण्या-

साठीं यानें आपल्यासारखेंच दुसरे गोसावी अगर कानफाटे कोणाकडे तरी पाठवावे याचा अर्थ काय? " अशा अद्भुत प्रसगाचें वर्णन हरिभाऊ किती सहज करतात पहा.

"वेळ अगदीं सध्याकाळची. झाडी फिरे दाट. पाऊलवाट जेमतेम दिसते न दिसते इतक्याच बेताची. त्या वाटेनें दोन माणसे झपझप चाललीं होतीं. एक माणूस मोठा असून गूप झपाट्यानें चालला होता व दुसरा ल्हान पोऱ्या होता. त्याचे मनातून थोड्यान वेळात कोणता तरी गाव गाठावा असें होतें, असें दिसलें. क्षणोक्षणी अधकार त्यास गाठीत होता. आणि तेहि जणू काय अधकारास मागें सारण्यासाठीं जीव घेऊन धावत होते "

उत्कठा जागी करण्यासाठीं 'तो घोडेस्वाराच्या कानात कुजबुजला आणि लगेच स्वाराची चर्या पालटली' असे गूढ प्रसग मधून मधून घातलेले आहेत.

स्वभाव-चित्रणांतील कौशल्य

एखाद्या व्यक्तीचें स्वभावचित्र तपशीलवार रेखाटण्यात हरिभाऊंचा हातखडा आहे. मुसल्मान सरदाराने अपमान करताच, श्रीधरस्वामींची अवस्था काय झाली, याचें वर्णन करून हरिभाऊंनी 'स्वभावोक्ति' अलकार किती सुदर साधला आहे! हरिभाऊ लिहितात, "हीं अक्षरें त्याच्या कानीं पडताच त्याच्या अगातील प्रत्येक शीर आणि शीर तटाटून फुगून उभी राहिली. त्याच्या त्या विशाल कपाळाच्या तीन शिरा तर नुसत्या अशा बोटासारख्या तटाटून दिसत होत्या. त्याचे डोळे इतके काहीं क्रूर व तिरस्कारपूर्ण दिसत होते, काहीं पुसू नये. कृष्णवर्ण व झुबकेदार भुवयाखालून त्यानें त्या मुसल्मान सरदाराकडे टवकारून पाहिलें. त्या पहाण्यात अत्यत अर्थ भरलेला होता, हें अगदीं उघड आहे त्यानें त्याच आपल्या अश्रुपूर्ण नेत्रानीं पुन एकदा आपल्या त्या कुडीकडे पाहिलें व त्या मुसल्मान सरदाराच्या उराकडे पाहिलें आणि मग आपल्या चेपाकडे पाहिलें. नतर " अजून वेळ आली नाहीं," असें आपल्याशींच पुटपुटला, आणि स्तब्धपणें उभा राहिला."

शिवाजीचा पुतळाच !

अशा आपल्या कुशल कुंचल्यानें हरिभाऊंनी शिवाजीमहाराजाचें शब्दचित्र इतकें बहारदार रेखाटलें आहे कीं वा ! एखाद्या शिल्पकारानें बारीक छिनीनें शिल्पून कोरलेला जणु शिवाजीचा पुतळाच. महाराज व त्याचा घोडा या दोहोंचेंहि वर्णन हरिभाऊ पुढीलप्रमाणें करतात:—

" डोळे अतिशय पाणीदार व फार मोठे, परंतु त्यांचा विशेष त्यांची विशालता नसून त्यांत तळपणारें अद्वितीय तेजच होय. त्याचें नाक मोठें असून गरुडाच्या चोंचीसारखें होतें. तो शरिरानें फार भव्य होता असें नाहीं, त्याची मूर्ति बरीच ठेंगणी असावी असें स्पष्ट दिसत होतें. तारुण्याची पताका अद्यापि त्याच्या ओंठावर व हनुवटीवर विशेषसी झळकू लागली नव्हती. त्याचा पोशाख अगदीं साधा, एक पायघोळ अंगरखा आणि मराठेशाही पायजमा असून डोक्याला त्या वेळचें तें ल्हानसें काहीं मराठेशाही थाटाचें पागोटें होतें. त्याचे चपल नेत्र एकसारखे इकडे तिकडे फिरत असून जणूं काय सर्व दिशाकडे काय चाललें आहे त्याचें तो एकदमच ग्रहण करीत होता असें दिसलें. ज्या घोड्यावर तो बसला होता तो घोडा अस्सल भीमथडी अवलादीचा असून तीनतीनदां वरखालीं, वर खालीं अशा माना करीत चालला होता. जणूं काय आपल्यावर स्वार झालेल्या आपल्या धन्याबद्दल त्यास गर्व वाटत असून तो इतरास तुच्छ करीत आहे ! तीनतीनदा लगाम चावण्याची आणि फुर्रफुर्र करण्याची त्याची ऐट पाहून कोणासहि असें वाटलें असतें कीं, घोडा असावा तर असाच असावा. "

शिवाजीमहाराजाचें अंगात देवी भवानीचा संचार होई. तें दृश्य रेखाटताना हरिभाऊ लिहितात,

" शिवबाचें मन तर इतकें एकाग्र झालें कीं, त्यास आता आजूबाजूस कोणी आहे कीं नाहीं याचें मुळीमुळीं भान असेल असें दिसलें नाहीं. त्याचें चित्त अगदीं त्याच्या कुडींतून फार दूर गेलें असून दुसऱ्या कोणत्या तरी लोकांत, दुसऱ्या कोणत्या तरी प्राण्याकडे पाहण्यात अगर बोलण्यात

गुतलें असावें असें स्पष्ट दिसलें. इतक्यांत देहाचें भान इतकें नाहींसें झालें कीं, देहाला निचेष्टता येऊन मस्तक भवानीच्या मूर्तीच्या अगदीं पदकमलावर पडलें. तथापि त्याला उचलण्यास कोणीहि पुढें आलें नाहीं."

निसर्गाची जोड

ऐतिहासिक कादंबऱ्यांमध्यें तीव्र भावनेचे उत्कट प्रसंग फार वेळां येतात त्या तीव्र भावना केवळ शब्दांनीं मूर्तिमंत उभ्या करणें, हें मोठ्या कौशल्याचें काम आहे. तें कौशल्य हरिभाऊंना चांगलें साधलें आहे. नाना तऱ्हेच्या पात्रांची गर्दी असून व रहस्यमय प्रसंगांतून त्यांना न्यावयाचें असूनहि प्रत्येक पात्राचें वैशिष्ट्य हरिभाऊ इतक्या नाटकाव्यानें रंगवितात कीं, तें तें पात्र वाचकांच्या स्मृतींत कायमचें कोरलें जातें. 'उष:काल'-मधील सावळ्याला कोण विसरेल? 'केवळ स्वराज्यासाठीं' या कादंबरींतील किल्लेदारीण कोणाच्या स्मृतिवरून पुसली जाईल? 'गड आला'-मधील कमलदेवी काल्पनिक असली तरी तिचें विस्मरण कोणास होईल? काल्पनिक पात्रांतहि हरिभाऊ जिवंतपणा ओतीत, मग प्रत्यक्ष जिवंत व्यक्ति हरिभाऊंनीं किती यथार्थपणें चालत्याबोलत्या केल्या असतील?

'केवळ स्वराज्यासाठीं' या कादंबरींत मुख्य प्रसंग दोनच—एक म्हणजे संभाजीमहाराजांची अमानुष हत्या आणि दुसरा रायगड किल्ल्यावरील फितुरी. हे दोन्ही प्रसंग हरिभाऊंनीं विस्तवाच्या अक्षरांनींच लिहिले आहेत. संभाजीला अटक झाल्याची दुष्ट वार्ता राजारामाच्या कानावर पडली त्यावेळीं तो रायगडावर होता. तेथें तो दहा वर्षें संभाजीच्या नजरकैदेंत होता. तरी त्या उदार आत्म्याचा संताप किती झाला हें निसर्गाच्या साहचर्यानें हरिभाऊंनीं वर्णिलें आहे. आरंभींच ते लिहितात, "ऐन पर्जन्याचे दिवस. आकाश मेघांनीं पूर्णपणें व्याप्त झालेलें होतें. त्यांत रात्रीची वेळ, आणि ती रात्रीहि कृष्णपक्षांतल्या चतुर्दशीची. अशा वेळीं रायगड येथें एका वाड्याच्या माडींत एक तरुण गृहस्थ एखाद्या सापळ्यांत धरून ठेवलेल्या क्रूर व्याघ्राप्रमाणें येरझारा घालीत होता. माडींत एका बाजूस एक मोठी थोरली समई तेवत होती. येरझारा घालणाऱ्या गृहस्थाची चर्या आणि

आकाशाची चर्या ही अगदीं समानरूप होती. ज्याप्रमाणें प्रचंड पर्जन्य पडूं लागल्याचीं सर्व चिन्हें आकाशांत दिसत होतीं, त्याचप्रमाणें त्या खोलींत फेऱ्या घालणाऱ्या गृहस्थाच्या मनांतहि अनेक विचारांचा पर्जन्य पडत असावा अशा प्रकारचीं चिन्हें त्याच्या चर्येवर दिसत होतीं. काळ्याकुट्ट अशा ढगांनीं व्याप्त झालेल्या आकाशपटलाप्रमाणेंच त्याचें मुखपटल दुःखो-द्वेगांनीं व्याप्त झालेलें दिसलें. बाह्य प्रदेशांत वाऱ्याचे सोसाटे मधून मधून ऐकूं येत होते; त्याचप्रमाणें या पुरुषाच्या मुखावाटेंहि उद्विग्न असे सुस्कारे निघत होते "

सिंहाचा चडफडाट

याच्या उलट संभाजीची स्थिति मुक्तपणें, स्वैरपणें, बेमानपणें राज्य-कारभार केल्यामुळें त्याच्या साऱ्या वृत्ति मोकाट बनलेल्या. औरंगजेबाच्या कैदेंत सापडताच तो 'सापळ्यात सापडलेल्या सिंहासारखा' खवळला. त्या वेळचें त्याचें स्वभावचित्र हरिभाऊंनीं कसें रंगविलें आहे, पहा.

"सांपळ्यांत सापडलेल्या सिंहाप्रमाणेंच संभाजीची हुबेहूब अवस्था झालेली होती. त्या शूर प्राण्याला सापळ्यांत घालून अतोनात पिडलें, त्याची उपासमार करून त्याचीं अस्थिचर्में उरविलीं तथापि त्याच्या डोळ्यां-तील तेज जसें अणुरेणुमात्र कमी होत नाहीं; उलट अंतर्यामीं भडकत जाणाऱ्या संतापाग्नीनें जसें तें वाढतच जातें, त्याप्रमाणेंच हुबेहूब संभाजीची अवस्था झाली होती. त्या सिंहाला ज्याप्रमाणें अगदीं अनावर अशी अस्वस्थता उत्पन्न होते त्याप्रमाणेंच संभाजीलाहि झाली होती आणि तो आपल्या तंबूंत एकसारखा इकडून तिकडे तिकडून इकडे करीत होता. मध्येंच त्याला अगदीं स्वस्थ उभें राहून विचार करीत बसण्याची लहर येई. आणि ती लहर सुमारें पांचसात मिनिटें टिकते न टिकते तों पुनः कबजीपाशीं जाऊन कांहींतरी भडभड बोलण्याची लहर येई."

शूर संभाजीला पार्श्वभूमी शोभणाऱ्या भेकड कलुशाचें केविलवाणें चित्रहि हरिभाऊंनीं मार्मिकतेनें काढलें आहे. त्याचे लोचट उद्गार ऐकून संभाजी त्वेषानें म्हणतो,

" तेंच. तेंच मी म्हणतो तेंच. तूं हालाना भितोस, मी या अपमानाला भितों. मला हा अपमान नको. कितीही हाल झाले तरी हरकत नाहीं असं वाटतं, आणखी या अपमानापेक्षा कितीही हाल करुन त्यानं जीव घेतला तरी परवडला. अरे, मला त्यानं आपल्यापुढें नेऊन एकदा उभं करावं, नाहीं तर त्यानं तरी माझ्यापुढें येऊन उभं रहावं म्हणजे हा शिवाजीमहाराजाचा बच्चा कितीही बहकला, तरी त्याचं पाणी कसं आहे तें त्याला दाखवील "

स्वराज्याची ज्योत

स्वराज्याची स्फूर्ति त्या वेळच्या बायकापोरातहि कशी संचरली होती, याचें मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे रायगडच्या फितूर किल्लेदाराची राष्ट्रभक्त पत्नी. ती आपल्या बेइमान नवऱ्याला आवेशानें म्हणते,

" बोला बोला ! काय बोलायचं असेल तें होऊं द्या." किल्लेदारीण जाहली जाऊन म्हणाली, " आता या घटकेस काय तें बोला. माझी मान कापणार ? मला सुळीं देणार ? मला सोयराबाईसाहेबांसारखी भिंतींत चिणून मारणार ? करा, तें तरी करा, म्हणजे स्वराज्याशीं तुम्ही केलेला बेइमानपणा पहाण्याला हे डोळे रहाणार नाहींत. हे कान तुमच्या त्या गोष्टी ऐकणार नाहींत. आणखी हें शरीर तुमच्याबरोबर देशमुखीण म्हणून घेण्यालाही रहाणार नाहीं उठा, आपल्या निमकहराम साथीदाराना बोलवा आणखी मला त्या कड्याखालीं लोटून द्या म्हणजे मी आनंदानं, ' सुटलें ' ' सुटलें ' म्हणत एका टेपाडावरुन दुसऱ्या टेपाडावर हरकत धडकत खालीं जाऊन राम म्हणेन ! "

सतिणीचें शब्द-चित्र

'प्रारंभीं तरी देशभक्ताच्या कपाळीं हाल व यातनाच येतात. किल्लेदारिणीला एका तळघरात कोंडून ठेवण्यात आलें पण तिच्या अंगात वीज संचरली होती. ती चोरवाटेनें बाहेर पडली. तिनें सतिणीचा वेष घेतला. फितुरीमुळें राजमाता व बाल छत्रपती मोंगलांच्या हातीं लागले. तेव्हां त्या

मोंगलाच्या छावणींत या संतिणीनें प्रवेश करून घेतला. तो कसा या वर्णन वाचण्यासारखें आहे." संतिणीचें शब्दचित्र हरिभाऊ पुढीलप्रमा रेखाटतात.

" अशा वेळीं छावणीच्या अगदीं दुसऱ्या टोंकाला ओझ्याच्या का एक संतीण बसून देवाचें भजन-पूजन करीत होती. तिचें वस्त्र अगदीं शु गळ्यांत तुळशीची माळ आणि हातांत चिपळ्या. ती यावेळीं परमेश्वरा भजन करण्यांत अगदीं तल्लीन होऊन गेली होती. प्रथमतः तिनें आपल पडशींतून विठोबारखुमाईच्या मूर्ति बाहेर काढल्या. नंतर आपण स्न करून त्यानें यथासांग पूजन केलें. धूपदीप सर्व दाखविल्यानंतर ति आपली एकतारी छेडण्यास आरंभ केला व घुंगरू लावलेल्या लहानः मत्स्याकृति चिपळ्यांचा मंजुळ ध्वनि काढण्यास सुरुवात केली. प्रथम ' हरि हरि " असा स्वर काढण्याबरोबरच तेथून जवळच पलीकडे अ णाऱ्या मंडळींपैकीं कित्येकांची तिच्या त्या मधुर अशा कंठानें चित्तवृ आकर्षून घेतली. आणि नंतर पुढील पद गाण्यास तिनें आरंभ करता कोठें तरी साखर आहे असें कळल्याबरोबर मुंग्यांची रांग जशी लागे त्याप्रमाणें त्या संतिणीच्या गाण्याच्या जागीं छावणींतील मंडळींची नुस थाप जमली. "

सृष्टि-सौंदर्याचें चित्र

सृष्टिवर्णनाची हौस हरिभाऊंना फारशी नाहीं, तसेंच तात्त्विक विवेच करण्यातहि त्यांची लेखणी रमत नाहीं. मनांतील अमूर्त भावनांना मू करणें हेंच त्यांचें खरें कसब. तथापि अपवाद म्हणून कोठें कोठें वर्ण आलें आहे, विवेचनहि आलें आहे. ' वज्राघात ' या कादंबरीचा प्रारंभ मुळीं एका रमणीय व विस्तृत वर्णनानें त्यांनीं केला आहे. 'पेनुकुंजातील एका उद्यानामधील सरोवरांत एक सुंदरी नौका-विहार करीत आहे' अ सुंदर प्रसंग हरिभाऊंनीं निवडला आहे. त्याचें वर्णन करतांना ते म्हणतात " तो एकंदर देखावाच मोठा रमणीय होता. सभोंवतालीं दाट अर

जल प्रफुल्लित कमलांनीं शोभिवंत व स्वच्छ. तें स्वभावसिद्ध शुभ्र असून चंद्रप्रकाशानें विशेषच शुभ्र दिसत होतें. त्या कालचा एखादा कवि जर तो मनोरम देखावा पहाण्यास असता, तर त्याच्या प्रतिभेला किती तरी स्फूर्ति झाली असती ! एका चंद्राच्या ऐवजीं तीन चंद्र दिसले असते. एक आकाशात, एक वातावरणात आणि एक त्या पुष्करिणीच्या जलविस्तारात."

काळाचा महिमा कसा असतो, याचें विवेचन करतांना 'वज्राघात' कादंबरींत हरिभाऊ एके ठिकाणीं लिहितात,

"डोंगरावरून नदी निघाली म्हणजे ती समुद्राला जाऊन मिळेपर्यंत तिचा ओघ एकसारखा खालीं चाललेला असतो. त्या ओघाची गति तरी कोठें कोठें कुंठित होऊन पाणी एकाच जागीं तुंबून राहतें, परंतु काळाच्या ओघाची गति तशी नाहीं. ती कोठें तुंबत नाहीं. तो ज्यास जाऊन मिळाला आहे, असा समुद्रहि अद्यापि माणसांना सापडावयाचा आहे. त्याचा ओघ कशाला जुमानीत नाहीं, कशाला अडत नाहीं, त्याची गति सरळ पुढें. कोणाचें मन मोडेल, कोणाचें दुःख वाढेल, त्याबद्दल त्याला फींव नाहीं, त्याच्या ओघानें तो चालला आहे. त्याच्या सपाट्यात जें काय कोणाचें हिताहित होईल तें होईल, तो त्या सगळ्यापासून अगदीं अलिप्त आहे."

हरिभाऊंचें स्थान

मराठी कादंबरी-वाङ्मयात हरिभाऊंचें स्थान वरचें आहे, किंबहुना अद्याप पहिलें आहे असें म्हटलें तरी चालेल. विषयाचा मर्यादितपणा व वर्णनाचा पाल्हाळिकपणा हेच काय ते त्यांच्या लेखनातील प्रमुख दोष. पण कादंबरी लेखनाचे किती तरी गुण त्यांच्या लेखणींत भरलेले आहेत. कल्पनेची भव्यता, खोल तळमळ, कुशल स्वभाव-रेखन, उत्कट रस-निर्मिति आणि मानवी मनाचे पातळ पातळ पडदे उलगडून दाखविण्याचें कौशल्य इत्यादि अलौकिक गुणसंपदेमुळें आमच्या मराठींतील हरिभाऊ हे बंगाली-मधील शरद्बाबूंच्या किंवा रशियनमधील गॉर्कीच्या पंक्तींत मानानें बसू शकतात.

दोन कादंबरीकारांचीं मतें

हरिभाऊ आपटे, फडके व वामनराव जोशी या तिघां कादंबरीकारांचें श्रेष्ठत्व कशांत आहे हें कादंबरीकार खाडेकर पुढील अलंकारिक भाषेनें सांगतात, " हरिभाऊ म्हणजे समुद्र. क्षितिजापर्यंत नाचत जाऊन मावळतें सूर्यबिंब पकडूं पाहणारी, पर्वतप्राय लाटांच्या खळखळाटानें क्षणोक्षणीं निनादून जाणारी, मोठमोठ्या गलबतांना आणि जहाजांना लीलेनें आपल्या पृष्ठभागावर खेळण्याप्रमाणें नाचविणारी जीवनाची प्रतिनिधी असलेली दर्यी ! प्रो. फडक्यांची कादंबरी म्हटलें कीं, एक प्रसन्न विस्तीर्ण तलाव डोळ्यांपुढें उभा राहतो. या तलावांत कमळें फुलतात. तिथें चांदण्या रात्रीं नौकाविहार चालतो या जलाशयाच्या कांठावर गुल्हौशी मंडळी हवा खाण्याकरितां येऊन बसतात आणि वायुलहरींनीं उठणारे मंद मंद तरंग पाहून मोहून जातात पण त्याच्यांत जसें सागराच्या भव्यतेचें दर्शन होत नाहीं, तसें नदीचें प्रवहित्वहि आढळत नाहीं. वामनरावांची कादंबरी मात्र रानावनातून वाहत येणाऱ्या एखाद्या नदीसारखी आहे. ती जातां जातां भोंवतालचा भूभाग समृद्ध बनविते, अनेक नगराना जीवन-दान करते, ठिकठिकाणचीं घाण पोटांत घालून ती निर्मळ करीत करीत ती आपला मार्ग आक्रमते. तिच्यात सागराची विशालता नाहीं, पण लहानशी कां होईना ती गंगा आहे. "

एकंदर मराठी कादंबरी-सृष्टींत हरिभाऊंची कामगिरी किती महत्त्वाची आहे याचें विवेचन स्वतः श्रेष्ठ कादंबरीकार असणारे प्रा. वामनराव जोशी यानी केलें आहे. ते असा आलेख काढतात कीं, " हरिभाऊंनीं मराठी कादंबरीला अद्भुततेच्या बालोचित कल्पना-विहारापासून परावृत्त करून वास्तवतेच्या भूमिकेवर आणून तेथील रमणीय, चिन्तनीय व लक्षणीय दृश्यांचा तिला नाद लाविला, आणि तिच्या क्रीडेला व्यवस्थित, कलायुक्त व विचारगर्भ स्वरूप दिलें. "

प्रिं. वा. म. जोशी : : १७

"रागिणीकर्ते वामनराव" या नात्यानेंच प्रा. वा. म. जोशी महाराष्ट्रात जास्त ओळखले जातात. त्यांचे निबंधग्रंथ विद्वान लोकांमध्यें मान्यता पावलेले आहेत. पण सर्वसामान्य मराठी वाचकाला माहीत आहे वामनरावांची 'रागिणी'च. आश्रमहरिणी, नलिनी, सुशीलेचा देव, इंदु काळे व सरला भोळे व स्मृति–लहरी या त्यांच्या कादंबऱ्या एकएका गुणामुळें मराठी वाङ्मयात विशिष्ट स्थान मिळवून बसल्या असल्या, तरी 'रागिणी'-मध्यें अनेक गुणांचा संगम झाला असल्यामुळें तिला महाराष्ट्र सारस्वतात उच्च व अढळ स्थान प्राप्त झालें आहे.

श्री. हरिभाऊ आपटे यांच्यापूर्वींच्या कादंबऱ्या अद्‌भुत रसानें भरलेल्या असतात. त्या वाचताना, वाचकाला आपण ढगांवरून चालतों आहों असें वाटे. सारें रम्य पण मिथ्या, सारें रोमांचकारक पण काल्पनिक. वाचावें आणि विसरावें हेंच त्या कादंबऱ्यांचें महत्त्व. पण हरिभाऊंनीं आभाळातील कादंबऱ्यांना जमिनीवर आणलें, सत्याच्या प्रसंगांत वावरणाऱ्या चित्र पात्रांचें दर्शन घडविलें आणि वास्तव खर्णीपुढें आरसा धरला. आभाळांतून अंगणात उतरलेल्या कादंबरी वाचकाला वामनरावांनीं सुशिक्षित कुटुंबाच्या दिवाणखान्यात नेऊन आरामखुर्चीवर बसविलें. 'रागिणी' कादंबरी १९१६ सालीं प्रसिद्ध झाली. त्यावेळच्या तरुण सुशिक्षितांमध्यें जे विचार खेळत होते व ज्या आकांक्षा स्फुरत होत्या, त्यांचे पडसाद 'रागिणी'मध्यें स्पष्टपणें उमटले. त्यामुळें तरुण वाचकांच्या उड्या त्या कादंबरीवर पडल्या. त्यांच्या बुद्धीला व भावनेला–दोहींनाहि गुदगुल्या करण्यासारखे संवाद 'रागिणी'मध्यें भरपूर आहेत. तिचें टोपण नांवच मुळीं तिच्या जनकानें ठेवलें आहे—"काव्यशास्त्रविनोद."

'रागिणी'च्या खाऱ्या कथानकावर संस्कृत व इंग्रजी वाङ्मयाचें अत्तर-गुलाबपाणी वामनरावांनीं मुक्तहस्तानें शिंपलें आहे. "उत्तरा रागिणी यत्र

तत्र अश्रु भवेत् सदा । भाऊ नाना यत्र तत्र । शास्त्रीबोवा भवेद् यथा ॥"
अशा संस्कृत श्लोकार्नेच पात्रांचा परिचय वामनराव करून देतात. स्त्री-शिक्षण, पुनर्विवाह, मानवाचे हक्क परब्रह्माचें स्वरूप इत्यादि उच्च विषयावरील वादविवादाचीं कारंजीं जागोजाग उडत आहेत. मुख्य नायक जो भय्यासाहेब, त्याला साधुमतानें वेड, त्यासाठीं तो संसार सोडून काशीला जातो, हिमालयावर राहतो. त्याच्या शोधार्थ निघालेल्या त्याच्या नातलगावर कडेलोटात पडून मरण्याचा प्रसंग ओढवतो. पण प्रियाह्लादनामींच्या कृपेमुळें शेवट गोड होतो.

' गंगेसारखी पावन '

हिमालयाच्या निमित्तानें कादंबरीकारानें रम्य वर्णनाची संधि साधली आहे. त्याच्या कल्पकतेला उडी मारण्यास अस्मानापर्यंत वाव मिळाला आहे. सर्वच पात्रें सुशिक्षित व वादप्रिय. त्यातले त्यात 'उत्तरा' ही तोंडाची फटकळ व बुद्धीची तीक्ष्ण. तिला कोणा 'वाबदूक' म्हटलें, तर कोणी 'तोंडाळ' म्हटलें, तर कोणी 'त्राटिका' म्हणूनही संबोधिलें पण तीसुद्धा मनाची सरळ व हृदयाची प्रेमळ आहे आणि तिची मैत्रीण रागिणी तर काय प्रेमरसाची मूर्तीच आहे. हळुवार अंतःकरणाची, प्रेमळ स्वभावाची व उदारवृत्तीची ती पुतळाच आहे. भय्यासाहेबांना तिची संगती " गंगेसारखी, साधुसंगतीसारखी, कवीसंगतीसारखी पावन " वाटत होती. तशीच रागिणी कादंबरी मराठींतील सुबुद्ध वाचकांना वाटत.

काव्याच्या कोंदणात तत्त्वज्ञान

पदवीधर वाचक आपल्या डोळ्यापुढे ठेवून वामनरावांनीं 'रागिणी'ची रचना केलेली दिसते. तींत स्वभावापेक्षा किंवा कथानकापेक्षा तत्त्वचर्चेलाच प्राधान्य जास्त आहे. त्या चर्चेचे विषय जितके गूढ, तितकीच तिची भाषा कठिण. 'मानवजाति दुर्निवार,' 'अस्थानिगामी,' 'असुलभपरितोष,' 'स्नेहरज्जुबद्ध,' 'मात्सर्य-कलुषित,' 'आश्चर्य-भयाकुलता,' 'हर्षातिरेक-विवश,' 'मातृहृदयाभिज्ञ,' इत्यादि संस्कृत

शब्दाच्या शिलावरून सर्वसामान्य कथा-वाचक ठेचाळूनच पडतो पण ज्याची संस्कृतमध्यें चांगली गती आहे, त्याला या कादंबरीचें वाचन आल्हाददायक वाटण्यासारखें आहे वामनरावांच्याच भाषेंत सांगावयाचें तर " तात्त्विक चर्चा म्हटली म्हणजे ती दुर्बोध, शाब्दिक, उदास व विनोदरहित असावयाची, असा आपला ग्रह व अनुभवहि आहे, परंतु त्याच्या तत्वचर्चेंत काव्य भरलें होतें, तें सुबोध व विनोदपरिपूर्ण होतें आणि गायनाप्रमाणें तें आनंददायक होतें रागिणींतील प्रेमविवाद घनगर्जनेप्रमाणें कडाक्याचा आहे, विशल्य विनोद बालसूर्याप्रमाणें सुखद आहे व हास्यरसात्मक कोट्या विद्युल्लताप्रमाणें चमकत आहेत "

सत्याचें ज्ञान होणें किती बिकट आहे हें सांगताना वामनराव रागिणींत' एके ठिकाणीं, पुढील रूपक योजतात—

" तत्वबोध हें एक निबिड व घोर अरण्याच्या मध्यभागीं असलेलें देवालय आहे या देवालयाचें दर्शन घडण्याचें सुदैव फार थोड्यांचेंच असतें कारण हें अरण्य अज्ञानांध कारानें व्याप्त झालेलें आहे ऋषिवचनें, शास्त्रें, काव्यें इत्यादिकांचा प्रकाश नभोमंडळातील तारकागणाच्या प्रकाशा प्रमाणें या अरण्यात अस्पष्ट व अंधुक पडतो अशा या अरण्यात संशयपिशाचें भ्रमण करीत आहेत व त्यांच्या किंकाळ्यानीं हें अरण्य भयानक झालें आहे. "

हिमालयाचें शब्दचित्र

नगाधिराज हिमालयाचें वर्णन हा कालिदासापासून अनेक कवींचा

उभें रहावें. अथवा कोणाला श्रीमत् असून पवित्र असलेली वनश्री पहावयाची असेल, रम्य असून उन्मादक नसलेलें सौंदर्य पहावयाचें असेल, तरीहि त्यानें तेथें जाऊन घटकाभर शांतपणें निरीक्षण केल्यास त्याची इच्छा सफल होईल ! ”

सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन

“ लहान मुलांचे व मुलींचे केश जसे हलतात, तसें लतावृक्षावरचे कोमल पल्लव हलत होते बालकाच्या कोमल रक्तहस्ताप्रमाणें लतांची कोंवळीं लाल पानें सूर्यकिरणांनीं अधिकच लाल झालीं होतीं; वृक्षांच्या काहीं कोमल शाखा डुलत होत्या, नाचत होत्या व काहीं जणू काय माना डोलवून पांखरांना खेळावयाला बोलावीत होत्या. पांखरेंहि त्यावेळीं खेळण्याच्या रंगांत आलीं होतीं, लता झोंपाळ्याप्रमाणें डुलत आहेत असें, पाहून काहीं पाखरें त्यावर जाऊन अधिक हलूं लागल्या म्हणजे तीं पाखरें आनंदानें चिवचिव करून ती मजा पहावयाला आपल्या सहचरांना अथवा सहचरींना सांगत होतीं ”

तसेंच हिमालयावरील विविध वृक्षांचें केलेलें वर्णन वाचा—

“ तेथील सागवानाच्या कृष्णपांडुर, शुष्क, मटनींच्या अंग पुसण्याच्या पंचासारखीं भोकें असलेल्या, अशा पानांतून जीं सूर्यकिरणें पडलीं होतीं, त्यामुळें त्या शुष्क पानांनाहि एक प्रकारचें सौंदर्य व तेज आलें होतें सावरीच्या उंच व पर्णहीन झाडावरील ज्या लाल फुलांवर अस्तगामी सूर्याचीं तिरपीं किरणें पडलीं होतीं, तीं तान्हेनाच्या मुलाच्या गालाप्रमाणें लाल दिसत होतीं, व रात्रीचीं शोकाकुल मधुर युवतीच्या कपोलाप्रमाणें काळसरलाल दिसत होतीं तेथील काहीं चंपक वृक्षावरील पांढरीं फुलें, झाडावर सुरपारंब्या खेळण्याकरितां चढलेल्या मुलांप्रमाणें, आनंदानें डुलत व हसत होतीं तेथील आम्रवृक्ष काहीं पिवळसर पानांच्या व काहीं तांबडसर मोहरानें फुललेले होते, व ते आपला सुवास सर्व दिशांना पसरवीत होते ”

असें आपण म्हटलें तर 'व्याख्ये'चीसुद्धा आधीं ' व्याख्या ' करावी लागेल आणि असें करू लागलों, तर अनवस्थाप्रसंग येईल ! "

" खरें आहे, पण तुम्हीं ' जग हें सत्य आहे ', असें म्हणता, तर आम्हाला ' सत्य ' म्हणजे काय, कळायला नको का ? " शास्त्रीबुवानीं शांतपणें विचारलें.

" तुम्ही जग खोटें म्हणता, तेव्हा तुम्हीच ' खोट्या 'ची व्याख्या करा. " नानासाहेब म्हणाले

" आम्हाला व्याख्या करण्याची जरूर नाहीं. कारण सगळेंच खोटें आहे. ' कांहींच नाहीं ! ' तेव्हा व्याख्या तरी करली करायची ? " शास्त्रीबुवा म्हणाले.

" सगळें जग खोटें असेल, पण ' मी आहें ', एवढें तर मला खरें म्हणायला नको का ? मी खरा आहें का नाहीं ? " आनंदराव मध्यें चर्चाविषय बदलण्याच्या उद्देशानें म्हणाले.

" तुमच्या या ' खरा 'तला काना का काढून टाकाना !" शास्त्रीबुवा ' खर ' शब्दावर ग्राम्य श्लेष करून म्हणाले

कोटीवर कोटि !

अशी चर्चा नीरस व निर्जीव होऊं नये म्हणून वामनरावानीं कांहीं कांहीं वेळा पात्राच्या तोंडीं साध्या कोट्याहि घातल्या आहेत. रागिणींत " मोटारची हौस फिटली " या नांवाची एक गोष्ट लिहिली तिच्यावर किती मौजेचा वादविवाद झाला पहा.

" खरे शास्त्रीबुवा, तुमच्या काव्याचे प्रदीप (दिवे) लावा एकदा !" नानासाहेब ' प्रदीप ' शब्दावर कोटि करून म्हणाले. " प्रदीपहि लावू !" शास्त्रीबुवा म्हणाले. " काव्यदेवतेपुढें आपला दीप ओवाळण्याची कांहीं लाज नाहीं ! " " आणि तुमच्यासारख्या काव्यदेवतेच्या भक्तांभोंवतींहि आम्ही दिवे ओवाळू ! " उत्तरा म्हणाली.

" आम्ही कवि आहों, असें कधीं म्हटलेंच नाहीं. आम्ही टीकाकार आहों. आम्हाला तुमच्या या अलीकडच्या गोष्टी मुळींच आवडत नाहींत.

आता ही रागिणीचीच गोष्ट घ्या ! यात काय आहे ? काहीं तत्त्वज्ञान आहे, का काव्य आहे, काय—आहे काय ? रागिणीला वाईट वाटेल, पण खरें हें असें आहे. ''

'' नाहीं ग रागिणी, गोष्ट चागली आहे तुझी ! '' आईसाहेब रागिणीला उत्तेजन देण्याकरता म्हणाल्या. '' आवडीनं नि गाळून लगिन लावून दिल्स हैं फार चागल केल्स '' '' लग्न लावून दिले म्हणून गोष्ट चागली होय ? '' शास्त्रीबुवा हसत हसत म्हणाले

'' मला नाहीं तुमच्याशीं वाद करता येत ! '' आईसाहेब म्हणाल्या. '' मी साधीभोळी बायको आहे तुमच्याशीं वाद करायला उत्तराच बरी आहे आपली ! '' '' उत्तरेशीं वाद करायला कोणीच टिकणार नाहीं ! '' शास्त्रीबुवा म्हणाले '' कोल्हापुरच्या अंबाबाईची घटा जशी एकसारखी घणघण वाजत असते, तशी ही—''

'' घणघण घटेपेक्षा मुखस्तभ शास्त्र काहीं चागला नाहीं ! '' उत्तरा म्हणाली.''

सौजन्याची शिकवण

अशा सर्व विनोदांतून, सवादांतून, कथानकांतून वामनरावांना एकच सूत्र ओवायचें आहे तें म्हणजे सौजन्याचें सौजन्याची शिकवण हा वामनरावांच्या लेखणीचा प्राणच. ती शिकवण किती गोड भाषेंत देता येते याचा एक नमुना पुढें दिला आहे,

' सत्त्वशील, साधुवृत्त स्त्रीपुरुष विपत्तींत पडले, तरी त्यांचें शील किंवा वृत्त बदलावयाचें नाहीं—दीपशिखा खालीं केली म्हणून ती अधोमुख होईल काय ? झाडाला ताप झाला, म्हणून छाया देण्याचें कर्तव्यकर्म तें सोडील काय ? लताना थंडीचा, वाऱ्याचा, उन्हाचा ताप झाला म्हणून सुवासिक फुलें देण्याचें आपलें मधुर कर्तव्य त्या सोडतील काय ? पुन्नागर पावसाचा व गारांचा मारा झाला म्हणून तीं सतापानें दुर्गंधी देऊ लागतात काय ? चदनाला घासलें म्हणून तें काय सुगध देण्याचें व्रत सोडील ? ''

'नलिनी 'चा निराळेपणा

वामनरावांनीं ' रागिणी ' ला जितकें प्रसिद्धीस आणलें, त्यापेक्षा ' रागिणीनें ' च वामनरावांना जास्त प्रसिद्धि दिली असें म्हटलें तरी चालेल. मराठी कादंबरीच्या जगांत एक नवें " रागिणी-युगच " सुरू झालें. रागिणींतील ' सन्मित्राचे सत्कलह ', प्रह्लमानाची भवति-न-भवति, सामाजिक विषयाचें मथन या भागामुळें तिचें कादंबरीत्व कमी झालेलें आहे, असा आक्षेप काहीं टीकाकारांनीं घेतला, तो धुऊन टाकण्यासाठींच कीं काय, वामनरावांनीं अगदीं निराळ्या धर्तीची दुसरी कादंबरी लिहिली. तिचें नाव ' नलिनी.' या कादंबरींत तात्त्विक चर्चेपेक्षा प्रमाणाच्या गुतागुतीला प्राधान्य दिलेलें आहे. अर्थात तत्त्वचर्चा हा वामनरावांचा मूळ स्वभाव अजिबात कसा जाणार ? कथानकाच्या संदर्भात येत नसतानाहि त्यांनीं तब्बल बारा पानें स्त्रीशिक्षणाची चर्चा निरनिराळ्या पात्राकडून केलेली आहे. पण त्या चर्चेत ' रागिणी 'तील माधुर्य नाहीं कीं प्रसन्नताहि नाहीं. सत्योक्ता व विद्वत्ता मात्र आहे. पण असे वादविवाद ' नलिनींत ' वामनरावांनीं बहुधा टाळलेलेच आहेत.

नलिनीचा मुख्य मालमसाला म्हणजे चोरी, खून, गुप्त पोलिस, व्यभिचार, रॉनचे कट हाच आहे. ' रागिणी ' ही ओल्या नारळाच्या करंजीसारखी असली, तर नलिनी तिखट करंजी आहे. एक कमलवेल तर दुसरी अग्निज्वाला. एकीचें वाचन म्हणजे चांदण्या रात्रींची सहल; तर दुसरीचें वाचन म्हणजे रसरसलेल्या वाळवंटातून चालणें. वाचकाची जिज्ञासा वाढावी म्हणून ' नलिनी 'मध्यें पहिल्यापासून खुनाचें रहस्य गुप्त ठेवलें आहे, शुद्ध-अशुद्ध प्रेम-प्रकरणें खेळविलीं आहेत, जहाल-मवाळाचे सटकेहि दाखविले आहेत.

धाकटी तशीच नकटी

पण रहस्यकथेची अस्वाभाविकता वामनरावांना साधणार कशी ? व रुचणार कशी ? त्यामुळें धड रहस्यकथा नाहीं, धड प्रपंचकथा नाहीं, धड तात्त्विक कथा नाहीं-अशी नलिनीची नेघा झाली आहे. एखाद्या

कवीनें गणित शिकूं लागावें किंवा एखाद्या योद्धयानें गाण्याची मैफल सुरू करावी, तशी वामनरावाची ओढाताण ही घटनाप्रधान, रहस्यमूलक पण चिकित्साहीन कादंबरी लिहिताना झालेली दिसते. ' रागिणी ' वर लुब्ध झालेला मराठी वाचकवर्ग नलिनीवर नाराज झाला. असें होण्याचा धोका जाणण्याइतके वामनराव चतुर होते. म्हणून त्यांनीं ' नलिनी ' कादंबरीच्या प्रस्तावनेंतच दूरदर्शीपणानें असे लिहून ठेवलें आहे कीं, " नकटें व्हावें पण धाकटें होऊं नये असें म्हणतात. ' नलिनी ' ही ' रागिणी ' ची धाकटी बहीण आहे आणि ती नकटीहि आहे असें कांहीं लोक म्हणतात तेव्हा तिचें जीवित कठीण होण्याचा बराच संभव आहे. तथापि जनकाला आपली मुलगी नकटी असो किंवा धाकटी असो, ती प्रियच असावयाची. या न्यायानें नलिनी ही मला प्रिय असली आणि तिचें पाणिग्रहण करण्याविषयीं मी रसिकवर्गाला विनंति केली, तर मी विशेष दोषार्ह होईन असें वाटत नाहीं. "

वर्णनाची वेठ

" नलिनी " चें नकटेपण झाकण्यासाठीं वामनरावानीं कादंबरीचे नवे नवे अलंकार तिला घातले आहेत. आपल्या पूर्वीच्या किंवा पुढच्या कादंबऱ्यात ते वर्णनें कटाक्षानें टाळतात. पण ' नलिनी ' मध्यें जेथें जेथें म्हणून वर्णन करण्याचा मोका येईल तेथें तेथें त्यांनीं तो साधला आहे. सुरवातीलाच डोंगरावरील रात्रीचा प्रसंग वर्णन करण्यासाठीं त्यांनीं सात पानें खर्ची घातलीं आहेत. तसेंच बोटीवरील प्रवासाचें वर्णनहि त्यांनीं पुढें मोठ्या तपशिलानें केलें आहे. तेथें " वर्णनासाठीं वर्णन " अशी वेठ वारण्याचीच पाळी वामनरावाच्या लेखणीवर आलेली दिसते. कारण या सर्व वर्णनात कवीची रम्य, सूक्ष्म, तरल प्रतिभा बहुधा कोठेंच चमकत नाहीं. सर्वत्र रुक्ष तपशील भरलेला. जकात नाक्यावरील सरकारी अधिकाऱ्यानें लग्नाच्या सामानाची यादी जशी भावनाशून्य मनानें उतरवून घ्यावी, तसाच प्रकार बऱ्याच ठिकाणीं झालेला आहे.

सूक्ष्म टीका

काहीं अपवाद म्हणून रमणीय भाग क्वचित् क्वचित् आढळतात डोंगरावरील काळे दगड व पांढरी वाळू या विरोधाचें वर्णन करताना वामनरावाची देशाभिमानी लेखणी लिहिते, " सामान्य माणसाला तरी तो देखावा पाहून एखादे वेळेस असें वाटण्याचा संभव आहे कीं, काळ्या रंगाच्या प्रचंड शिळा व त्याच रंगाचे लहानमोठे गोटे हे त्या प्रांतातील मूळचे व खरे रहिवासी ' नेटिव्ह ' होत व पांढरी वाळू ही तेथें समुद्र-प्रवाहाबरोबर आलेली आगंतुक होय. पण असें म्हणावें तर ' नेटिव्ह ' काळे दगड तेथें उच्च स्थानीं नसावयास पाहिजे होते, व पांढऱ्या वाळूनें स्वतः स पायाखालीं तुडवून घेण्यापेक्षा केवळ आपल्या रंगाच्या जोरावर अधिक कर्तबगारीचें व मानाचें काम आपल्याकडे घ्यावयाचें होतें ! "

हिंदुस्थानात ' काळ्या आदमीला ' अधोगतीला नेऊन गोरे राज्यकर्ते त्यांच्या डोक्यावर बसले होते, या विषमतेवर वामनरावानीं किती सूक्ष्म टीका जाता जाता केली आहे !

वादळाचें वर्णन

समुद्रावरील वादळाचें वर्णन करताना त्यांची काव्यसंपन्न लेखणी स्फुरण पावली आहे. ती लिहिते, " वाऱ्याला तर जणू काय त्या दिवशीं वेडच लागलें होतें. तो सू सू सू करीत सोसाट्यानें एकदम राक्षसासारखा येई व निघून जाई, पण लगेच क्षणार्धांत एक चक्कर घेऊन तो पुनः जणु काय बोटीला खाऊन टाकण्याकरिता चवताळून धावत येई. वायूचें तांडव पाहूनच की काय, त्याच्या मैत्रिणी, म्हणजे समुद्राच्या लाटा, त्यांनीदेखील अकाण्ड तांडव सुरू केलें. एखादी नागीण शेपटीवर उभी राहून, जीभ आवळावेर करीत, अंगावर चालून यावी तशा त्या प्रचंड लाटा, त्या बोटीला जणू काय खावयाला येत होत्या. म्हशीएवढाले किंवा हत्तीएवढालेहि मासे पाणी भयंकर घुसळलें गेल्यामुळें घाबरून जाऊन कीं काय, पृष्ठावर अधिक वेळा डोकावू लागलेले होते. कजाग सासूप्रमाणें विनाकारण धडपडत होत्यानें एक बैल किंवा वाघ किंवा सिंह ओरडला म्हणजे त्याचे सजातीय जसे तितक्यात

जोरानें डुरकावणी किंवा गर्जना करूं लागतात, त्याप्रमाणेंच मेघाची गर्जना-–प्रतिगर्जना चाललेली होती. "

सहज-सुंदर सुभाषितें

" जाईच्या वेलाना किंवा प्राजक्तीच्या झाडाना बहर आला म्हणजे तीं जशीं अर्धवट उमललेल्या कळ्यानीं रात्रीं शोभिवत दिसतात, तसें आकाश हें चांदण्यानीं शोभिवत दिसत आहे " अशीं सहजसुंदर वाक्यें कोठें कोठें आढळतात त्याचप्रमाणे " सोन्यामोत्याचे दागिने किती जरी असले तरी त्याचा जसा स्त्रियाना भार होत नाहीं, किंवा घरात फाजील पुस्तकें आहेत असें ज्याप्रमाणें पुरुषाला कधींच वाटत नाहीं, त्याप्रमाणेंच आईबापानाहि आपलीं मुलें कधीं नकोशीं होत नाहींत." असें व्यावहारिक दाखलेहि वामनराव मधून मधून देतात.

अलंकारिक भाषा व तात्त्विक विचार या दोन्ही गुणाचा मेळ वामन रावाच्या लेखणीनें जेथें साधलेला आहे, तेथें वाचकाच्या बुद्धीला व भावनेला समाधान मिळतें. नेमस्त पक्षावर टीका करताना वसतरावानीं जे उद्गार काढले आहेत, त्यात हे दोन्ही गुण आढळतात ते म्हणतात, " माझं म्हणणं एवढंच कीं, नेमस्त लोक हॅम्लेटप्रमाणें फाजील विचार करतात सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें विचार हा केव्हाहि चागलाच, पण अति विचाराच्या उन्हात कोमल भावना करपून जातात, हें त्यानीं समजलें पाहिजे, आणि प्रत्येक गोष्टीच वजन पै पैशाच्या मारवाडी तराजूत करूं नये, तर आत्म्याची उन्नति, सदाचार-प्रीति, आत्मसंयमनाची सवय, देशाभिमानाची जागृति, इत्यादि गोष्टींना योग्य तें महत्त्व देऊन वजन ठरवावं "

स्त्री-पुरुषाच्या समतेचा तात्त्विक पुरस्कार करताना वामनरावाच्या लेखणीला सहजच स्फुरण चढत. ते विचारतात,

" स्त्रियाची नीतिमत्ता आणि पुरुषाची नीतिमत्ता, याकडे पाहताना अशी भिन्न दृष्टि का कां असावी ? स्त्रियाची पापप्रवृत्ति जोखताना सोन्याचा नाजुक काटा आणि पुरुषाची पापप्रवृत्ति जोखताना कोळशाचा ओबड-

थोरड काटा का उरें वापरण्यात येतो ? एका वर्गाच्या दोषाकडे पाहताना सूक्ष्मदर्शक यंत्र वापरण्यात येतें आणि दुसऱ्याचे दोष पाहताना उन्हाऱ्याचे हिरवेगार चष्मे वापरण्यात येतात, यातील मर्म काय ? ”

क्षमाशील वृत्ति

वर्णन असो, वादविवाद असो की भावनेचें चित्रण असो, त्या सर्वांतून सौजन्याचा धागा ओवण्यास वामनराव कधींच चुकत नाहींत. नलिनीच्या ध्यानांत नितीहि ठाणामारीचें, चोरीखुनाचें, बायकांच्या पळापळवीचें असलें, तरी एका पात्राच्या मुखांतून वामनराव सौजन्याचा, क्षमेचा व प्रेमाचा संदेश दिल्याशिवाय रहात नाहींत. ते म्हणतात, “ वास्तविक कोणत्याहि अपराधाकडे, मग तो पुरुषाचा असो या स्त्रीचा असो, समाजानें सौम्य, उदार, क्षमाशील, न्यायनिष्ठुर नव्हे तर प्रेमसदय दृष्टीनें पहावें. चुकी कोणाच्या हातून होत नाहीं ? आतापर्यंत आपल्या हातून झाली नाहीं, याचें कारण इतराप्रमाणें आपणाला मोहकारक प्रसंग आले नाहींत हें आहे, मोह आवरण्याची शक्ति आपणामध्यें अधिक आहे हें नव्हे, असें सामान्य माणसानें ध्यानात ठेवावें व हें ध्यानात ठेवून मग इतरावर टीका करावी आणि कठोरता किंवा सौम्यता धरावी. ”

नव्या तत्त्वज्ञानाची मीमांसा

‘ सुशीलेचा देव ’ ही वामनरावाची तिसरी कादंबरी. रहस्यमय कादंबरीची नवरी वाट टाकून वामनरावाची लेखणी पुन: चर्चात्मक कादंबरीकडे वळली. त्यानीं ‘ रागिणी ’ लिहून जी कीर्ति कमावली, ती वृद्धिंगत करण्याच्या योग्यतेची ‘ सुशीला ’ आहे. ‘ रागिणी ’नंतर वीस वर्षांनीं जन्मास आलेली सुशीला अधिक चिकित्सक व अधिक तडफदार आहे. या दोन्ही बहिणींचा तोंडवळा एकच असला, तरी बदलत्या काळाचे परिणाम त्या दोघींच्या विचारावर झालेले दिसतात. रागिणीच्या वेळीं सुशिक्षित समाजामध्यें जे विचार खेळत, जे वाद चालत व जा ध्येयें स्फुरत, त्याचें प्रतिबिंब वामनरावानीं आपल्या कादंबरीत उमटविलें आहे. त्यानंतर एक पिढी गेली, एक महायुद्धहि होऊन गेलें

आणि नवे विचार, नवे वाद व नवें तत्त्वज्ञान जगभर पसरले, त्याचे पडसाद महाराष्ट्रीय तरुणांच्या डोक्यात सहजच उमटू लागले त्याचे ध्वनिलेखन वामनरावांनी आपल्या नवीन कादंबरींत केलें, एवढेंच नव्हे तर, या नवीन विचारांच्या लाटेंत ग्राह्य काय—अग्राह्य काय, शाश्वत काय—चंचल काय, यांची मीमांसा करून आपल्या तर्कांच्या दृष्टीनें जें जें शुद्ध, योग्य व हिताचें वाटलें, त्याचें त्याचें मार्गदर्शनहि त्यांनी केलें

राजकन्याना पूर्वी मेण्यातून व आता मोटारींतून फिरावयाला मिळावें तसें भाग्य वामनरावांच्या कादंबऱ्याना लाभलें 'रागिणी' जन्मास आली तेव्हा मराठींत 'मनोरंजन' हें मासिक सुंदर व अग्रेसर होतें त्य मासिकातून ती कादंबरी क्रमश प्रसिद्ध झाली 'सुशीलेचा देव' वामनरावांच्या कल्पनेंत खेळत होती, त्यावेळीं 'रत्नाकर' मासिक श्रेष्ठ श्रेणीमध्यें होतें त्या मासिकातून ही कादंबरी अक्रम प्रकाशित झाली तिचें रसिकांनी चांगलें स्वागत केलें १९३० सालचें 'भोजराज पारितोषिकहि तिला मिळाले

देवाचा शोध

सुप्रसिद्ध आयरिश नाटककार मि जॉर्ज बर्नार्ड शॉ यांनी 'A black girl in search of God' (देवाचा शोध करणारी काळी मुलगी) या नावाचें एक छोटेसें पुस्तक लिहिले आहे त्याच विचाराचें सूत्र 'सुशिलेचा देव' या कादंबरीचें आहे वामनरावांचें सुदैव असें कीं, शॉची 'काळी मुलगी' वामनरावांच्या सुशिलेनंतर जन्मास आलेली आहे नाहींतर बिचाऱ्या वामनरावांवर वाङ्मय चौर्याचा आरोप आला असता ! महाराष्ट्रांतील मध्यमवर्गामधील एका सुशिक्षित मुलीचे मनात 'ईश्वरविषयक कल्पनांच्या प्रांतांत क्रमक्रमाने क्रांति झाली' याचें चित्रण या कादंबरींत केलेलं आहे रागिणीचा हळुवारपणा व उत्तरेच्या स्पष्टवक्तेपणा या दोहोंचा संगम सुशीलेच्या स्वभावांत झालेला दिसतो ती भक्त करणानें जितकी कोमल आहे, तितकीच बुद्धीनें कठोर आहे तर्काची अकुंठित धाव जाईल तेथपर्यंत जाण्यास ती तयार आहे डॉ रामचंद्र चितर्नी याच्या

' शेष प्रश्न ' कादंबरींतील कमलेइतकीच जवळजवळ ती निर्भय व निर्भीड आहे. ' सुशीले ' इतकी विचारी व चिकित्सक नायिका मराठी कादंबरींत तरी दुसरी नाहीं.

ध्येय हाच देव

इतर मुलींप्रमाणेंच सुशीला ही लहानपणीं शेंदऱ्या दगडाला पुढें वहात असे व ' देवबाप्पा ' म्हटलें कीं हात जोडीत असे. पण पुढें दगडांत या झाडांत देव नाहीं असें तिला वाटूं लागलें. " गगनातले सगळे देव गगन-कुसुमाप्रमाणें खोटे आहेत. " असें ती म्हणूं लागली. लग्न झाल्यावर ती पतीलाच देव मानूं लागली पतिहि मातीचा आहे असा अनुभव तिला आला आणि ती कल्पनाहि बुडबुड्याप्रमाणें लवकरच फुटली. तिला असें वाटूं लागलें कीं, " देवपूजा ही देवाची मनधरणी आहे किंवा त्याला दिलेली लाच आहे. कागदाचा ताबूत किंवा मातीचा गणपति आपणच निर्माण करतों आणि मग पाण्यात बुडवितों, त्याप्रमाणेंच आपण हरएक देव निर्माण केले आणि त्याना आता जल-समाधि देण्याची वेळ आली आहे. " शेवटीं " ध्येय हाच देव " या मतावर सुशिलेची मति स्थिर झाली.

समाजवादाची छाननी

कादंबरीच्या सुमारें अर्ध्या भागात आस्तिक्यवादाचा असा ऊहापोह केलेला आहे, तसाच उरलेल्या अर्ध्या भागात समाजसत्तावादाचा विचार केलेला आहे. या दोन मुख्य वादाच्या अनुषगानें किंवा निमित्तानें सत्य, ज्ञान, विवाह, इत्यादि विषयांचीहि चर्चा कादंबरींत आलेली आहे सुशिलेच्या मुखानें वामनरावच आपले परिपक्क विचार बोलत आहेत असें वाटतें नाम्यछटेप्रमाणें एकानेंच बोलत राहण्यापेक्षा सुशीला, सुनदा, बाळू, रावबा वगैरे पात्रांच्या तोंडून, नाना प्रसगांच्या निमित्तानें, स्वत. बोलण्याची युक्ति वामनरावांनीं या कादंबरींत साधलेली आहे. तो तो प्रसग डोळ्या-पुढें उभे करणारीं रेखीव व सविस्तर वर्णनें किंवा वाचकाच्या भावना हलवून सोडणारे रसोत्कट प्रसग याना या कादंबरींत फारसें स्थान नाहीं.

खुद्द वामनरावच आपल्या कादंबरी–लेखनाची लकब सांगताना म्हणतात, " माझं लक्ष नाझ्य पोषाखादि गोष्टींपेक्षा आंतर व्यापाराकडे अधिक आहे. म्हणून हे व्यापार माझ्या ध्यानात येतात आणि राहतात. अर्थात् त्याच वर्णन मी करू शकतों, आणि वर्णन जेथे चागलें साधलेलें असतें तेथें वाचणाना बाह्य वर्णनाची उणीव फारशी भासत नाहीं किंबहुना ज्याला त्याला आपल्या कल्पनेप्रमाणें मनश्चित्रें रंगविण्याची संधि मिळते "

आजउद्याची समाज-व्यवस्था

सध्याची समाज-व्यवस्था सर्वांनाच असंतुष्ट ठेवणारी आहे म्हणून ती मोडून समाजवादी (विश्वकुटुंबी) व्यवस्था निर्माण करणें अवश्य आहे, असा सूर वामनरावांनी निरनिराळ्या पात्रांच्या तोंडी लावला आहे. मुकुंद राव म्हणतात, " ही इमारत आज ना उद्या–नाहींतर ५००० वर्षांनीं–कोसळणार यांत शंका नाहीं आज सर्वत्र असंतोषाचा बाजार आहे पुरुष नायकांच्या नावानें खडे फोडतात, बायका पुरुषांच्या नावानें बोटें मोडतात ! ब्राह्मणेतर ब्राह्मणांना शिव्या देतात, ब्राह्मण ब्राह्मणेतरांना पोकळ शाप देतात ! (तसेंच भांडवलवाले व मजूर,) आजच्या समाजात गरिबांना अन्न नाहीं आणि श्रीमंत अजीर्णानें आजारी पडत आहेत ! मन सुसंस्कृत करण्याचें हें मंदिर नाहीं, तर ढोंगसोंग आणि हलकटपणा शिकविण्याची शाळा आहे " सध्याच्या अनवस्थेच्या जागीं जी नवी समाजव्यवस्था यावयाची, तिचें शब्दचित्र सुशीलेनें पुढीलप्रमाणें रेखाटलेलें आहे. ' आमची विश्वकुटुंबी संस्था ईश्वरवादी नाहीं, आणि निरीश्वरवादी नाहीं, आम्ही सत्यवादी आहोंत सर्व लोकांना आमच्या राज्यव्यवस्थेत विचार स्वातंत्र्य व मत स्वातंत्र्य असेल. विशिष्ट वर्गाचा इतर वर्गांवर जुलूम असावा हें मतच मुळीं आम्हांला पसंत नाहीं "

पत्ररूप कादंबरी

' इंदु काळे व सरला भोळे ' ही कादंबरी १९३४ सालीं प्रसिद्ध झाली. ती आहे अवघ्या सव्वाशें पृष्ठांची. पण ती रसिकांची लाडकी बनली. सोळा वर्षांत तिच्या चार आवृत्त्या निघाल्या पत्ररूप कादंबरी लेखनाची

प्रथा तिनें पुढें आणली म्हटलें तरी चालेल प्रत्येक पात्र सहज पत्र लिहिलें व त्या पत्रांतून कथानक आपोआप पुढें सरकतें, अशी गोष्ट जमविणें कौशल्याचें असतें तें कौशल्य वामनरावांनी चांगलें दाखविलें आहे त्यामुळें कादंबरींत खरेपणा, जीवंतपणा आला आहे पत्र-पद्धतीमुळें वर्णनाला पायबंद बसतो तो वामनरावांना हवाच होता त्यांना वर्णनाचा कंटाळाच 'नलिनी'प्रमाणें कृत्रिम वर्णनाचा पसारा, आपल्या स्वभावाविरुद्ध, मांडण्याची पाळी वामनरावांवर या कादंबरीनें आणली नाहीं

कोणाला एखाद्या चित्तवेधक प्रसंगावरून कथानक सुचतें, तर कोणाला एकादी लोकविलक्षण स्वभावाची व्यक्ति पाहून सुचते, परंतु वामनराव एकादें तत्व स्पष्ट करण्यासाठींच कादंबरी लिहितात ते म्हणतात, 'इंदु काळे' मधील विनायकराव हा प्रथम कर्मयोग्याचा प्रतीक होता, नारायणराव पाठक हा ज्ञानमार्गाचा अनुयायी म्हणून कल्पिलेला होता आणि 'इंदु काळे' ही कलाभिमानी म्हणून कल्पिलेली होती या कादंबरीच्या द्वारें मला असं सूचित करायचं होतं कीं, मनुष्याला केवळ ज्ञानानं समाधान होत नाहीं, केवळ कर्ममार्गानं पूर्णता येत नाहीं आणि केवळ कलासक्ति ही देखील अपुरीच आहे तात्पर्य, सर्वांची एकवाक्यता केल्याशिवाय कृतार्थता नाहीं एकाच्याच नादीं लागल्यानें असमाधान होण्याचा संभव पण ध्येयवादी मनुष्याला या असमाधानांतच एक उच्च प्रकारचं समाधान वाटत असतं, हें मला शेवटीं सुचवावयाचं होतं"

'इंदु काळे' चें कथा-सूत्र

या कादंबरींत १९१९ ते १९३४ पर्यंतचा पंधरा वर्षांचा काल त्यांनीं पार्श्वभूमीसाठीं निवडला आहे विनायकराव भोळे गांधीजींच्या साबरमती येथील सत्याग्रहाश्रमांत गेले, सत्याग्रहांत सामील होऊन दीड वर्षांची शिक्षा भोगून आले, नंतर खेड्यांत राहून ग्राम सेवा करूं लागले व पुन्हा सात वर्षांची शिक्षा त्यांना झाली अस्पृश्यता-निवारणाचा प्रचार व आचार केल्यानें त्यांच्यावर सनातनी ग्रामस्थांनीं बहिष्कार टाकला, त्यांचीं दोन मुलं मृत्युमुखीं पडलीं व तेहि पुढें कालवश झाले, तरी त्यांची पत्नी मरेपर्यंत ग्राम-सेवेचें व्रत चालवीत राहिली असें हें साधें कथानक आहे सरळसा

भाऊ कंत्राटदार, त्याची पत्नी इंदु काळे ही गायनाची शोकीन. कला का नीति ? या हिंदोळ्यावर झोके खाणाऱ्या तिच्या चंचल मनाला विनायकराव (म्हणजेच वामनराव) निश्चित उपदेश करतात--" कलेची आवड ठीक आहे, पण कलेपायीं नीति आवडती होणें चांगलें नाहीं. गाण्यामध्यें ताना आणि आलाप यांचें बाबतींत गाणाऱ्याला थोडेंबहुत स्वातंत्र्य असलें, तरी त्यानें 'ताल' केव्हांहि सांभाळलाच पाहिजे. त्याप्रमाणेच कलेकरिता थोडेंबहुत स्वातंत्र्य इष्ट आहे, पण नीतीचें 'ताल-तंत्र' सांभाळलेंच पाहिजे. कलेची तहान भागविण्याकरिता नीतीच्या रक्ताचा घोट घेणें बरोबर नाहीं." वामनरावांना 'संशयात्मा' किंवा 'मनचळे' म्हणणारांनीं निदान हें त्यांचें निःसंदिग्ध मत तरी ध्यानीं ध्यावें.

पोथीचें पांघरूण

'आश्रम-हरिणी' ही लघु कादंबरी वामनरावांची सर्वांत लाडकी. पाउणशें पानांच्या या कादंबरीला जुन्या पोथीचें स्वरूप दिलेलें आहे. 'श्रीपाराशर पुराणाची जुनी पोथी' आपल्याला सांपडली अशी बतावणी कादंबरीकर्त्यांनें केली आहे. ती बतावणी टिकविण्यासाठीं संस्कृत शब्दांची पखरण केलेली आहे. धौम्य ऋषि सांगतात, "आमच्या आश्रमांतील गुरुजींच्या अध्यापनामध्यें क्रीडनाची गोडी होती आणि क्रीडनामध्यें उदार नीतितत्त्वें निरविलीं जात होतीं." हिंगणें येथील आश्रमांत गोडीनें शिकविणारे वामनरावच या गुरुजींच्या रूपानें आपल्या डोळ्यांपुढें उभे राहत नाहींत काय ? दोन पति व एक पत्नी असा पेंच या कादंबरींत वामनरावांनीं उत्पन्न केला आहे. 'प्रथम-विवाहादनंतरचा हा पुनर्विवाह मला शुद्ध व इष्ट वाटतो' हें आपलें सुधारकी मत वामनरावांनीं या कादंबरींत १९१५ सालींसुद्धा मांडलें होतें. पण लोकभयामुळें त्यांनीं तो पुनर्विवाह झालेला कादंबरींत दाखविला नव्हता. गडकऱ्यांचीहि 'प्रेमसंन्यास' मध्यें अशीच कुचंबणा झाली होती. 'सर्व जगताकडे ममतेनें व प्रेमदृष्टीनें पाहणें याचेंच नांव आत्मोन्नति' हा आपला निश्चित सिद्धांत वामनरावांनीं याहि काद-बरींत मांडलेला आहे.

आत्मचरित्राची छाया

'स्मृति-लहरी' हे वामनरावांचें अखेरचें पुस्तक म्हणजे आत्मचरित्र आहे म्हटलें तरी चालेल 'धोंडोपंत बर्वे' नावाच्या व्यक्तीचे तोंडून वामनराव आपले मधुर विचारच प्रगट करीत आहेत. त्याचे बोल, त्याच्या क्रिया म्हणजे मधाच्या धारा आहेत. फुटलेलीं मनें सांधावीत, उसवलेलीं वस्त्रें शिवावींत, चुका-उणिवांवर पांघरूण घालावें, प्रसंगीं खोटें बोलूनहि सर्वांना समाधान द्यावें, अशा स्निग्ध स्वभावाचा मधुर नमुना वामनरावांनीं निर्माण केला आहे. माधुर्य व ज्ञान (Sweetness and Light) याचा संदेश पानापानांतून ठसत आहे घरभर सुगंध पसरणाऱ्या पण स्वतः न दिसणाऱ्या एखाद्या उदबत्तीप्रमाणें ही कादंबरी आल्हादकारक व सुखदायक आहे.

प्रा. फडके : : : १८

उद्यानांतील सुंदर मोर पाहण्याचा शीण कोणास येईल? आकाशांतील विविधरंगी इंद्रधनुष्य नजरेंत न साठविणारा अरसिक कोण आहे? प्रा. फडके यांचे ऐटदार, मनोहर, अवीट असें ललित वाङ्मय वाचताना कोण कंटाळेल? ते जसें ललित लिहू शकतात, तसेंच शास्त्रीय लेखनहि करूं शकतात, जशी मराठींत तशी इंग्रजींतहि त्यांची लेखणी चालते, आणि जशी लेखणी तशीच वाणीहि. त्यांची लघुकथा असो, कादंबरी असो, निबंध असो, किंवा व्याख्यान असो, प्रत्येकाची रचना, एखाद्या प्रमाणबद्ध मंदिराप्रमाणें, अगदीं बांधेसूद असते. शब्दांच्या योजनेपासून कथानकाच्या रचनेपर्यंत, प्रत्येक अवयव कसा कोरीव-रेखीव! मराठींत कादंबरी-लेखनाच्या बहिरंगाची कला तर त्यांनीं पूर्णत्वास नेली असें म्हटलें तरी चालेल

भाषा, वर्णन, स्वभाव-लेखन, रस-परिपोष, कथानक-रचना—हें सारें कांहीं तंत्रशुद्ध व सरस.

"हरिभाऊ आपट्यांप्रमाणें चिरंजीव हो" असा आशीर्वाद प्रा. रामभाऊ रानडे यांनीं प्रा. फडके यांना 'अल्ला हो अकबर' या त्यांच्या पहिल्या कादंबरीच्या प्रस्तावनेंत दिला. तो फडके यांनीं आपल्या पंचवीसतीस वर्षांच्या कथालेखनानें खरा करून दाखविला. अर्थात आपट्यांचा संप्रदाय निराळा आणि फडक्यांचा संप्रदाय निराळा. दोघांचे स्वभाव भिन्न, मार्ग भिन्न, ध्येयें भिन्न. फडकेशाच्या कथा-सृष्टींत, प्रेमाशिवाय विषय नाहीं, शृंगाराशिवाय रस नाहीं आणि यौवनाशिवाय पात्रें नाहींत, अशीच सर्वसाधारण स्थिति आहे. अपवाद असेल तर क्वचित.

"कलेकरितां कला"

त्यांच्या कला-विलासी मनाची अशी समजूतच आहे कीं, "सामाजिक, धार्मिक अगर राजकीय क्रांति नाटकांनीं अगर कादंबऱ्यांनीं घडून येत नाहीं...नाटकें, कादंबऱ्या लिहिणारा लेखक पुढारी होऊं शकत नाहीं...कला आणि क्रीडा या दोहोंचेंहि स्वरूप सारखेंच आहे...केवळ अंतःकरणांत दाटलेल्या भावनांना त्या त्या खेळाच्या निमित्तानें वाव मिळावा, आणि अंतःकरणांतल्या भावना व्यक्त होतांच मनुष्याला जो एक विलक्षण आनंद साहजिकपणेंच होत असतो तो अनुभवितां यावा एवढ्याच खेळ खेळण्यांत मनुष्याचा हेतु असतो."

साहित्याचा दुहेरी उपयोग

याचा अर्थ इतकाच घेतला पाहिजे कीं, फडके यांच्या दृष्टीनें ललित-लेखन केवळ करमणुकीचें एक साधन आहे. याउलट, गॉर्की, अप्टन्, सिंक्लेअर, बर्नार्ड शॉ, शरच्चंद्र चटर्जी, हरिभाऊ आपटे प्रभृति थोर थोर कलाभक्तांनीं रंजन व बोध या दोन्हींचा संगम आपल्या वाङ्मयांत केलेला आहे. उष्णता व प्रकाश या दोन्हींचा लाभ देणारे ते तेजोगोल होत. पण एखाद्यानें आपल्या समशेरीचा उपयोग केवळ शोभेसाठींच करावयाचें

ठरविलें, तर त्याला काय म्हणावयाचें? तें शोभा देण्याचें काम मात्र फडके मोठ्या कौशल्यानें पार पाडतात. कला-चतुर लेखक म्हणून त्यांनीं चांगलें नाव कमावलें आहे.

विद्याभ्यास व क्रीडाविलास

प्रा. नारायण सीताराम फडके यांचा जन्म ता. ४ ऑगस्ट १८९४ रोजीं झाला. नगर जिल्ह्यातील कर्जत या खेडेगावीं ते जन्मले. तरी दहाव्या वर्षापासून पुढील सारें शिक्षण पुण्यास झालें. वडील मामलेदार असल्यामुळें त्यांना वरेंच फिरावें लागे. त्यामुळें फडक्यांचें प्राथमिक शिक्षण स्थिरपणें होऊं शकलें नाहीं. १९०५ सालीं, वडिलांची बदली पुण्यास झाली, आणि पुणें येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्यें मराठी चौथ्या यत्तेंत फडके दाखल झाले. इंग्रजी तीन यत्ता वडिलांनीं घरींच करून घेतल्या. त्यामुळें नूतन मराठी विद्यालयात ते एकदम इंग्रजी चौथींत जाऊन बसले. १९१० सालीं मॅट्रिकचें प्रवेशद्वार त्यांनीं ओलांडलें. नंतर ते फर्गसन कॉलेजांत गेले.

विद्याभ्यास व क्रीडाविलास या कॉलेजच्या दोन्ही अंगांचा भरपूर लाभ फडक्यांनीं घेतला. क्रिकेट व टेनिस खेळण्यात ते पुढें असत. पत्ते खेळण्यात ते पटाईत होते. नाटकांत भाग घेण्यास ते उत्सुक असत. या खेळांबरोबरच बौद्धिक विलासाकडेहि त्यांचें लक्ष असे. सभेंत सफाईदार भाषणें ते करीत. इंटरमध्यें असतानाच त्यांनीं आपली पहिली गोष्ट लिहिली. त्या गुप्त पोलिसी गोष्टीचा मोबदला त्यांना सोळा रुपये मिळाला. इतर वाचनहि त्यांनीं पुष्कळ केलें. १९१४ सालीं बी. ए. ची परीक्षा दुसऱ्या वर्गांत ते उत्तीर्ण झाले. त्यानंतर १९१७ सालीं, त्यांनीं एम. ए. च्या परीक्षेतहि तसेंच भरघोस यश मिळविलें. तत्त्वज्ञान विषयाचीं विद्यापीठाचीं पारितोषिकें त्यांनीं पटकाविलीं. ही दुसरी पदवी त्यांच्या हातांत पडण्यापूर्वींच 'प्राध्यापकी' ह्याच्या गळ्यात पडली. १९१६ सालीं न्यू पूना कॉलेज निघालें. त्याबरोबर फडके तेथें गेले व तर्कशास्त्र शिकवूं लागले. १९१८ सालीं मुंबई विद्यापीठानें २०० रुपयांचें बक्षिस लावलें होतें.

दादाभाई नौरोजी यांचें चरित्र लिहिणारास तें मिळावयाचें होतें. फडक्यांनीं महत्त्वाकांक्षा धरली आणि चरित्र लिहिलें. त्याना तें बक्षिस मिळालें.

वृत्तपत्र-सृष्टींतील अनुभव

या ना त्या निमित्तानें फडके यांचा पाय कांहीं प्राध्यापक पदावर टिकू शकला नाहीं. त्यांच्या प्राध्यापक पेशानें त्याना दूर दूर फिरविलें. १९१९ सालीं म. गांधींनी असहकारितेचें रणशिंग फुंकलें. तें ऐकताच फडके यांच्या हृदयांतील भावना नाचू लागल्या त्या भावनेसरशीं त्यानीं प्राध्यापकाचा झगा भुगारून दिला. विद्यार्थ्यांनाहि कॉलेजावर बहिष्कार घालण्याचा उपदेश करण्यासाठीं त्यानीं खूप व्याख्यानें दिलीं. चरितार्थासाठीं त्यानीं 'मराठा' या इंग्रजी साप्ताहिकात सहसंपादकाचें काम केलें. 'केसरीं'तहि ते होमेनें 'विविध-विचार-तरंग' लिहीत. १९२० च्या जूनपर्यंत वृत्तपत्रीय सृष्टीमध्यें फडके वावरत होते. पण त्याना गांधीजींच्या चळवळीची गोडी वाटेना आणि त्यांचें मन वृत्तपत्रीय पेशांत रमेना.

नोकरीमुळें भ्रमंती

ते थेट दिल्लीच्या एका खिश्चन कॉलेजमध्यें तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक म्हणून गेले तेथें त्यांचें वास्तव्यहि होतें एका खिश्चन कुटुंबात. ही नोकरी हंगामी होती. एक वर्ष पुरें होतांच ते परत पुण्यास आले. १९२२ च्या जूनमध्यें सिंध हैद्राबादमधील कॉलेजात ते प्राध्यापक म्हणून गेले. तेथें ते सुमारें चार महिनेच राहिले. तेथून ते नागपूरच्या कॉलेजमध्यें १९२४ च्या जूनमध्यें दाखल झाले. तीनचार महिन्यात तीहि नोकरी त्याना, त्यांच्या विशिष्ट मतामुळें, सोडावी लागली. पुन: ते वृत्तसृष्टीच्या आश्रयास आले. १९२५ पासून सुमारें वर्ष दीडवर्ष ते मुंबई येथील एका इंग्रजी पत्राचे संपादक होते. १९२६ च्या जूनपासून मात्र त्यांची ही भ्रमंती थांबली. त्यावेळीं ते कोल्हापूर येथील राजाराम कॉलेजात प्राध्यापकाच्या खुर्चीवर जे जाऊन बसले, ते १९५१ सालीं सेवानिवृत्त होईपर्यंत.

कादंबऱ्यांतील नवयुग

गेल्या पचवीस वर्षांत कोल्हापूर येथें लाभलेल्या या स्थैर्यामुळें व स्वास्थ्यामुळें फडके यांचें हातून विविध व विपुल लेखन होऊ शकलें त्यापूर्वीच्या भ्रमंतीमुळें त्यांनीं देशातील दिल्ली, हैद्राबाद, कराची, आग्रा, काशी, झाशी, अहमदाबाद वगैरे जीं निरनिराळीं शहरें पाहिलीं आणि खिश्चन, मुसलमान, पारशी इत्यादि भिन्नधर्मीय कुटुंबियांचा जो सहवास त्यांना घडला, तो सर्व अनुभव त्यांना पुढील कादंबरी-लेखनाला भरपूर भांडवलासारखा उपयोगी पडला काहीं काहीं कादंबऱ्यांसाठीं ते मुद्दाम गोवें, हैद्राबाद, काश्मीर वगैरे ठिकाणीं जाऊनहि आले. १९१७ सालीं प्रसिद्ध झालेली त्यांची 'अल्ला हो अकबर' ही कादंबरी 'त्यांची' म्हणतां येत नाहीं कारण 'फडकेछाप' कोणतेच गुण तीमध्यें आढळत नाहींत पूर्वीच्या कादंबरीकारांचें अनुकरण करूनच ती लिहिलेली आहे. तिचा मोबदला त्यांना मिळाला फक्त पन्नास रुपये! त्यांच्या विशिष्ट गुणांची चानगी देणारी पहिली कादंबरी म्हणजे 'कुलाब्याची दांडी' ती १९२५ सालीं प्रसिद्ध झाली तिच्यात काहीं नवेंच पाणी आहे असें रसिकांनीं ओळखलें १९२७ मध्यें 'जादूगार' व १९२८ मध्यें 'दौलत' या दोनहि रमणीय मानस कन्यांनीं महाराष्ट्राला मोहिनीच घातली या त्यांच्या अलौकिक कादंबऱ्यापासून अपार लौकिक त्यांना मिळाला, पण प्राप्ति पैचीहि झाली नाहीं.

साहित्यातील मान-सन्मान

१९३१ सालीं त्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या 'अटकेपार' कादंबरीचें भाषांतर त्यांनीं स्वतःच इंग्रजींत केलें आणि तें इंग्लंडमधील एका स्पर्धेसाठीं पाठविलें त्या स्पर्धेत त्यांना यश न मिळालें, तरी त्यांची महत्त्वाकांक्षा दिसून आली. उलट इंग्रजी भाषेंतील हॅमिल्टनप्रभृति टीकाकारांच्या ग्रंथाचा आधार घेऊन व स्वतःच्या बुद्धिकौशल्याचा उपयोग करून फडके यांनीं १९३४ सालीं 'प्रतिभा-साधन' नावाचा उत्कृष्ट ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यात इंग्रज ग्रंथकारांचें ऋण मान्य न केल्यानें, त्या ग्रंथावर टीकेचें काहूर माजलें. त्यासाठीं 'प्रतिभा-साधन समिती' नेमण्यात आली. तिनें फडक्या-

चा उदारपणें गौरव करून असा निर्णय जाहीर केला कीं, हॅमिल्टनच्या ग्रंथाची दाट छाया 'प्रतिभा-साधन' ग्रंथावर पडली आहे आणि त्या ग्रंथाचा निर्देश फडक्यांनी करावयास हवा होता. हा ग्रंथ कोणाहि होतकरू लेखकानें अवश्य वाचलाच पाहिजे असा आहे. त्याला द म. साहित्य संमेलनानें पाचशें रुपयांचें पारितोषिक देऊन त्याचा योग्य तो गौरव केला.

फडक्यांच्या थोर साहित्यसेवेबद्दल वादच नव्हता. त्यांच्या कथा, त्यांच्या कादंबऱ्या, त्यांच्या गुजगोष्टी, त्यांचीं चरित्र, त्यांचीं नाटकें या सर्वांचा सत्कार महाराष्ट्रानें मोठ्या प्रेमानें केला आहे. १९३९ सालीं, मिरज येथें भरलेल्या दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आलें. एवढेंच नव्हे, तर रत्नागिरी येथें १९४० सालीं भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षस्थानींहि त्यांची निवड झाली.

कथा-लेखनाचे तंत्र

कथा काय किंवा कादंबरी काय, त्याचें एक शास्त्र आहे, तंत्र आहे तें कसें अभ्यासावें हें फडके यांनीं 'प्रतिभा-साधनात' गोड भाषेनें, समर्पक दाखल्यांनीं व सुसंगत विवेचनानें मांडलें आहे. खुद्द स्वत हि ते आपलें लेखन तसेंच करतात. घर बांधण्यापूर्वी किंवा लढाई करण्यापूर्वी जसा नकाशा काढावा लागतो, तसा आपल्या कथानकाचा, स्थल-कालाचा व पात्राप्रसंगाचा तपशीलवार नकाशा आपण तयार करतो- आणि त्यात पेचप्रसंग, निरगाठ व उकल यांचीं स्थानें ठरवून व विरोधी विकारांचे संघर्ष घालून, सुखदु खाच्या छायाप्रकाशाची मौज उडवून देतों असें ते म्हणतात. आपल्या कथा-लेखनाची प्रक्रिया कशी असते हें सांगताना ते एके ठिकाणीं लिहितात, " प्रत्येक कादंबरी लिहिताना मादया मध्यवर्ती कल्पनेचा मूर्त अवतार म्हणून मी प्रथम कोणत्या तरी एका व्यक्तीची शक्य तितकी रेखीव कल्पना आपल्या मनाशीं करीत आलों आहे. ही कल्पना जितकी पक्की व स्पष्ट असेल, तितक्या प्रमाणात नायिकेच्या मुख्य पात्राची निर्मिति करणें सुलभ जातें असा माझा अनुभव आहे. कथानकापेक्षा स्वभाव-वर्णनाला अधिक महत्त्व दिलें पाहिजे. "

पात्राचा जिवंतपणा

स्वभाव लेखन हुबेहूब करण्यात फडके यांचा अगदी हातखंडा प्रत्येक व्यक्तीचा पोशाख, शरीरयष्टि, माना वेळण्याची किंवा नाकपुड्याची हालचाल करण्याची लकब, या बहिरंगाप्रमाणेच त्यांच्या मनातील विचार-विकारांच्या लाटा, बुद्धि व भावना यांचे संघर्ष इत्यादि अंतरंगहि फडके बारीक बारीक तपशीलांनी फार सुंदर रंगवितात त्या त्या प्रसंगात ते तें पात्र'खस बोलेल' याचा सहज उद्गारच त्यांच्या संवादात ऐकावयास मिळतो त्यामुळे सारीं पात्रें खरीखुरी, हाडामासाचीं, जिवंत आहेत असे वाटून वाचक त्यांच्या सुखदु:खाशीं समरस होतो फडक्यांचीं पात्रें वास्तव असतात, संवाद स्वाभाविक असतात, वर्णनें सांगोपांग असतात आणि प्रसंगाची गुंफण सगतवार असते त्यामुळें सर्व कादंबरी वाचताना आपण कोणत्या तरी एका नव्या पण प्रत्यक्ष कुटुंबात जाऊन राहून बोलून आलों असा ठसा वाचकाच्या चित्तावर दीर्घकाळ उमटतो.

नंदन-वनाचा थाट

सपत्तीन श्रीमंत, वयाने तरुण व शिक्षणाने प्रगत-असेच नायक नायिका फडके बहुधा निवडतात ' रहावयास सुंदर राजवाडा, खावयास सुग्रास मिष्टान्न, हिंडाफिरावयासाठीं दिमतीला मोटार ' अशा परिस्थितीवर ' जादूगार 'चा चित्रकार नायक लोळत असतो फडक्यांच्या मित्र परिवारात चित्रकार, गायक पेटीवादनपटु, नट नटी, अशा रसिकांचा भरणा असल्यामुळें त्यांचीं प्रतिबिंबें कोणत्या ना कोणत्या पात्रात उमटणें स्वाभाविकच आहे त्यांचा नायक रेल्वेनें जाईल तर सेकंड क्लासनेंच, आणि तो प्रवास करील तो लोणावळे, महाबळेश्वर, काश्मीर येथलाच साधा लेखक असला तरी त्याचा नायक तुरुंगात गेला कीं अ वर्गात, हॉटेलचे बिल व्हावयाचें चारपाचशें रुपयांचें व तें गुपचुप भरून जावयाचा एखादा दोस्त ! यक्षनगरींतून सारा सचार चाललेला ! वसतसेनेच्या निरनिराळ्या चौकातील देखावे पाहून चकित होणाऱ्या विदूषकासारखीच वाचकाची अवस्था होते.

' प्रवासी 'चा नायकहि विस्मित होण्यासारखा दिवाणखान्यातील देखावा

पहा. " खोलीभर अथरलेले निरनिराळ्या रंगाचे असल मखमलीचे उंची गालिचे, भारी किमतीचे नैठकीचे सामान, कोपऱ्याकोपऱ्यात मांडलेल्या निरनिराळ्या आकाराच्या टेबलावर ठेवलेल्या मूल्यवान् पजारी धाटाच्या पितळी कुंड्यात डोलणारी 'पाम' जातीची झाडे, भिंतीवरचे विलोरी आणि सुंदर देखावे फ्रेंच पद्धतीचे उंच प्रशस्त खिडक्यापुढे झुलणारे रंगीत पडदे इत्यादि वस्तूंचे दृश्य फिक्कटगुलाबी छटेच्या विद्युद्दीपानी टाकलेल्या प्रकाशात राजाभाऊंना एखाद्या स्वप्नातल्या दृश्याप्रमाणे भासले. मनावरचा विस्मयाचा परिणाम ओसरू देण्यासाठी तो क्षणभर दारात उभा राहिला. आणि मग त्याने दृष्टि वर करून समोर पाहिले, तो एका राजशाही मचकावर गुडघाभर उंच गादीवर रेशमी अभ्र्याच्या उंची उशागिर्द्यांचा मानेखाली आधार घेऊन नीलांबरी पडली असलेली त्याला दिसली "

सृष्टीची विविध स्वरूपे

. सकाळ-संध्याकाळ, समुद्र, पर्वत, निरनिराळे ऋतु-इत्यादि सर्वांचे वर्णन सूक्ष्मतेने व रम्यतेने ते करतात. ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, शिशिर वगैरे ऋतूंचे वर्णन 'प्रवासी' कादंबरीत फडके यानी बहारीने केले आहे.

'वसंतऋतु आला तसा गेला. ग्रीष्मऋतूत रात्री लहान होऊन दिवस मोठे झाले, वाऱ्याची दिशा बदलली, जलाशयातले प्राणी आटून गेले, आणि प्रखर सूर्यतापाने जमिनीला भेगा पडल्या पुढे आभाळात हलके हलके ढग जमू लागले, वादळी वाऱ्याना सुरवात झाली, आणि विद्युल्लतेचा कडकडाट होऊन वर्षाकालास प्रारंभ झाला रानोमाळ गवत माजले, शेत उंच उंच वाढली, लहानमोठी झाडे पल्लवभाराने आच्छादित झाली, मृदु आणि उग्र वासाने दाही दिशा दरवळून गेल्या, तांबड्या गढूळ पाण्याने नदी-नाले खवळले, आणि पंखात चोची खुपसून कुडकुडणारे पक्षी 'नारा रे, थांबव आता ही वृष्टि'' अशी वरुणराजाची प्रार्थना करायसाठी चिवचिव करू लागले

वर्णनाचा एकजीवपणा

'वर्णनाकरिता वर्णन' हे जुने धोरण फडके याना पसत नाही. निसर्गाचे

असो वा व्यक्तीचें असो, बहिरंगाचें असो वा अंतरंगाचें असो,–कोणतेंहि वर्णन पात्राच्या स्वभावलेखनाला मदत करणारें व त्याच्या मनोवृत्तीवर प्रकाश पाडणारें असलें तरच ते करावयाचें अशी त्याची प्रशंसनीय पद्धत आहे. नुसत्या सूर्योदयाचें वर्णन अलगपणें ते करणार नाहींत. 'अटकेपार'-मध्यें सूर्योदयाचें वर्णन आहे, पण ते नायकाच्या मनोवृत्तीला 'अख्तर' शोभण्यासारखें आहे. तें वर्णन असे—"शेवटीं अंगावरचें पांघरूण दूर टाकून तो उठला. त्यानें खिडकी उघडून चूळ भरून टाकून बाहेर पाहिलें. वारा अगदीं बंद असल्यामुळें वृक्षांच्या फांद्या अगदीं निश्चल होत्या. जणू ते सारे वृक्ष त्याच्या काकाच्या चित्रांतले रंगवलेले वृक्षच होत. पक्षी डोळ्यांपुढें फारसे दिसत नव्हते, पण त्यांचे अनेक स्वरांतले विविध शब्द मात्र ऐकूं येत होते, व त्यांतच किनाऱ्यावरील लाटांच्या गंभीर ध्वनीचा अस्पष्ट अवशेष मिसळल्याभारखा वाटत होता. जवळपास फारशीं फुलझाडें किंवा फुलवेली दिसत नव्हत्या. परंतु आसमंतात् अनंत रानफुलें फुललीं असलीं पाहिजेत. कारण हवेंत जिकडेतिकडे एक विलक्षण गंध दरवळला होता."

तपशीलवार वर्णन

मोटारचा अपघातसुद्धां फडके किती यथार्थपणें व तपशिलानें करतात हें 'अटकेपार'मधील पुढील दोन उताऱ्यांवरून कळून येतें. ' मोटार डौलदार रीतीनें चढत चढत वेगानं वर आली पण अगदीं बरोबर घाटमाथ्यावर ती पोंचली असेल नसेल तोंच "हा !" असा एकदम मार झाला. हाक णारानें ब्रेक दाबला, तरी गाडी दोनचार हात तशीच पुढें फरफटत गेली, "करॉं ! किरॉं !" असे ब्रेकच्या घर्षणानें आवाज झाले.'

फडक्यांची कला-दृष्टि पडक्यामोडक्या खेड्याकडे फारशी वळत नाहीं. पण जेव्हां वळते तेव्हां तेथलें वर्णनहि त्याची लेखणी कौशल्यानें करते. "उन्माद" मधील एक वर्णन पहा—

खेड्यांतील प्रसंग

"मराठेगड्याच्या वैरणी आगाड्याच्या मातीनं लाल्सर रंगाच्या झालेल्या दिसत होत्या, अन् पुष्कळांच्या उघडर भरीव मानेभोंवतीं

चांदीच्या अगर सोन्याच्या ताइताचे काळे रेशमी दोरे शोभत होते. एका कोपऱ्यात गावच्या खंडोबाच्या देवळातले वाजंत्री बसले होते. त्यांच्या डोक्यावर तांबडीलाल पागोटीं होतीं, कमरेला घोंगड्या कसलेल्या होत्या आणि कपाळावर भंडारा अन् उघड्या पिळदार अंगाला लाल माती फासलेली होती. हे लोक मधूनच आपल्या ढोलाचा पडघम् आवाज काढीत आणि कर्कश सुराच्या सनया वाजूं लागत आणि त्यातच शिंगाची उंच कर्णभेदक आरोळी उठली, कीं कांहीं एका विलक्षण स्फूर्तिदायक लढाऊ वृत्तीच्या लहरी वातावरणांत उत्पन्न होत. कुस्त्या सुरू झाल्या व एकामागोमाग निकालात निघूं लागल्या, तेव्हा साऱ्या प्रेक्षकांचा उन्माद वाढू लागला."

निसर्गाचीं विविध दर्शनें

लोणावळें येथील वनश्रीचें वर्णन फडके पुढील शब्दांनी 'दौलत' मध्यें करतात, " लोणावळ्याची मजेदार हवा, सलगी होण्यापूर्वीं एकमेकांशीं जरा संकोचानें पण लवकरच हातांत हात घालण्याच्या इच्छेनें वागणाऱ्या बालकांप्रमाणे फार दूरदूरहि नाहीं व फार जवळजवळहि नाहींत असे बसलेले लहानमोठे बंगले, कोणाचें भय न बाळगता खुशाल ऊन्ह खात उघड्या मैदानावर येऊन पसरलेल्या सर्पाप्रमाणें लांबसडक लहानमोठे रस्ते, रस्त्याच्या दुतर्फांचे वृक्ष व त्यावर किलबिलाट करणारे पक्षी आणि सभोंवार एकदोन मैलाच्या टापूंत जिकडे तिकडे दिसणारी डोंगर-पठाराची वनश्री—"

चांदणी रात्र आणि समुद्रावरची ! त्या रम्य दृश्याचा चतुर चितारी फडक्यांइतका दुसरा कोण असू शकेल ? ' जादूगार ' मध्ये ते लिहितात, "डेकवरचें चांदणं खरोखरच रमणीय होतें. समुद्र शांत होता तरी झोंपेतल्या माणसाची चुळबूळ जशी कांहीं झालें तरी थांबत नाहीं त्याप्रमाणें पाण्याच्या छोट्या छोट्या लहरी बोटीच्या अंगावर उड्या घेऊन ' चुळुक '-'चुळुक' असा आवाज करीतच होत्या वारा जवळ जवळ बंद होता, पण मितभाषी माणसानें मधूनच एखादा उद्गार काढावा त्याप्रमाणें त्याची सूक्ष्म

झुळुक मधून मधून वहात होती. आकाशात पूर्णप्राय चंद्र तरंगत होता आणि खालीं पाण्यात पडलेलें त्याचें प्रतिबिंब जलतरंगामुळे विचलित होऊन समुद्रात कोणी तरी रजतपत्राचे तुकडे उधळल्याचा भास होत होता."

अशा सूक्ष्म व सविस्तर, रम्य व रेखीव वर्णनामुळें कादंबरीच्या वाचकाला आपणच त्या त्या स्थानीं आहोंत असा भास होतो.

वर्णनावर अलंकारांचा साज

समुद्राच्या लाटाची क्रीडा फडके यानीं किती मनोहरपणें ' अटकेपार'-मध्यें चित्रित केली आहे —" भरतीचा ऐन भर असल्यामुळें लाटावर लाटा उसळून त्या रेषेवर येणाऱ्या जाणाऱ्या लाटाची टक्कर होई, तेथें एकसारखा पाढऱ्या सफेत फेंसाचा खेळ चालला होता. जणू दुधाच्या घागरी घेऊन तीराकडे धावत येणाऱ्या तरुण गोपिकाच्या हातून धावपळींत घागरी पडून फुटल्या होत्या व दुधाच्या धाराचा सडा झाला होता. लाटा जितक्या आवेगानें येत तितक्याच वेगानें परत जात, त्यामुळें येणाऱ्या लाटा वल्लभाच्या भेटीला धावणाऱ्या अभिसारिकाच आहेतसें वाटे, तर परतलेल्या लाटा परपुरुषाच्या कामचेष्टेनें भेदरून पळणाऱ्या कुलांगना तर नव्हेत असा भास होई. प्रत्येक लाट गर्जून आपटली कीं तिच्या पाण्याचा स्रोतच्या स्रोत खुबीर नसला होता त्या जागेपासून दहावीस हातापर्यंत चढे, आणि त्या स्रोताचे हजारों फाटे ल्हानमोठ्या धाऱ्याच्या मधल्या फटी-फटींतून घुसत, ते निळाकडे चपळाईनें धाव घेणाऱ्या शुभ्र सर्पाप्रमाणें वाटत. लाट हटून परत फिरली कीं तिच्या गर्जनेचा ध्वनि ओसरून जाई व मग दुसरी लाट हापटून गर्जेपर्यंत त्या दगडाधोंड्यात घुमणाऱ्या स्रोताचा खळ-खळाटच कानीं येई. जणू सर्पाच्या उपमेंत न्यून राहू नये म्हणून ते फूत्कारच चालू होते."

यमुना नदींतून जाणाऱ्या नौकेचें शब्द-चित्र पहा—' एखादी वत्सल आई ज्याप्रमाणें आपल्या बालकाचें एकदा या गालाचा व एकदा त्या गालाचा असे पटापट मुके घेत असते त्याप्रमाणें यमुनेच्या लाटा एकदा नौकेच्या या बाजूला व एकदा त्या बाजूला अशा चुंबीत होत्या. या

स्पर्शामुळें उत्पन्न होणारा अस्पष्ट आवाज किती मंजुळ आणि मोहक होता ! अत्यंत कुशलतेनें सारंगी वाजविणारा आपलीं बोटें सारंगीच्या तारांवर अगदीं हलूच, ठेवलीं न ठेवलीं अशा तऱ्हेनें, खेळवितो, त्यावेळीं सारंगींतून जितके मुग्ध परंतु हृदय हलवून सोडणारे नादतरंग निघतात तितकाच गोड तो आवाज होता ! ”

स्वभाव-लेखनाची जादू

ललित लेखकाची खरी करामत या वर्णनांपेक्षां अंतरंग रंगविण्यातच असते. माणसाचें मन अणूसारखें-सूक्ष्म, अदृश्य, अमूर्त. तें वाचकापुढें मूर्त व साकार करून मांडणें ही केवढी अजब किमया ! तींत ते जादूगार आहेत. 'दौलत' ही त्यांची कादंबरी म्हणजे बालगंधर्वांनीं सहज मारलेली मधुर तानच ! *तरुण-तरुणींचे भाव त्यांतून निनादित झालेले*-त्यांची अंतरंगेंच जणुं उकलून दाखविलेलीं-हृदयाची दौलत दडलेली असते ती उघळलेली. पण 'अटकेपार' ही कादंबरी जणुं कोंही पैज मारून रचलेली. एकाद्या बल्लाद गवयानें, मुरब्बी तबलजीची व सारंगीवाल्याची साथ घेऊन, उंची वाद्यें जमवून, ठेवणींतील चिजा गाव्यात; तशी बैठक 'अटकेपार'ची आहे. भाषेचें वैभव, सृष्टीचें वर्णन, स्वभावाचें चित्रण, तत्त्वज्ञानाचें मिश्रन-सर्व कांहीं ओतप्रोत भरलेलें आहे. कमी कांहींच पडूं द्यावयाचें नाहीं, अशा तयारीनेंच जणुं फडके 'अटकेपार' लिहावयास बसले. उपमा-श्लेष-उत्प्रेक्षादि अलंकार त्यांची वाग्वधू सहसा घालीत नाहीं. पण या कादंबरींत तिच्या अंगाखांद्यावर भरगच अलंकार घातलेले आहेत.

एकाद्या संगमरवरी पुतळ्यावर चोहोंबाजूंनीं प्रकाशाचे झोत सोडावेत, त्याप्रमाणें नायक-नायिकांच्या मनःस्थितीवर प्रकाश पाडणारे नाना प्रसंग फडके रंगवीत असतात. 'जादूगार'मधील नायिकेचें नांव इंदुमती. कालि-दासाच्या इंदुमतीचें नांव मुद्दाम देऊन तितकीच ती रमणीय घडविण्याचा विडाच फडके यांनीं उचलला काय ? जिनें चित्रकार आनंदरावाला चित्राचें 'मॉडेल' म्हणून बसण्यास नकार दिला; तेव्हां तिची मनःस्थिति कशी झाली हें दाखविण्यासाठीं ताईंचें मत, तारिणीचा अभिप्राय व

त्याच्याकडे पहात निर्मला म्हणाली, ' आमचे परीक्षकहि आता आमची अशीच कत्तल करणार, नाहीं ? "

' हो, अन् नारळाच्या पाण्याप्रमाणें मधुर लिहिणं एखाद्या पेपरमध्ये त्याना सांपडलं तर त्याचा आस्वाद घेण्याइतका रसिकपणा त्यांनीं दाख-विला तर नशीबच म्हणायचं ! "

स्त्री मनाचें चित्रण

तरुण मुलींच्या मनात शिरण्याचें फडक्यांचें कसब असामान्य आहे. प्रणयभग झालेल्या नायिकेसंबधीं तिच्या मैत्रिणी कशा कुजबुजतात हे त्यांनीं ' समरभूमी 'त पुढीलप्रमाणें दाखविलें आहे.

" काल तिच्या घरीं जाऊन मी तिला विचारलं, सिनेमाला येतेस का, तर म्हणाली, नको. मग म्हटलं, फिरायला जाऊ, तरी म्हणे नकोच. "

" स्वारी बदललेली आहे खास. काय झालं आहे कुणास ठाऊक ? "

" हृदय तपासून पहायला पाहिजे नर्ससाहेबांच. "

" खरंच ग खरंच ! मला वाटतं, तेंच चोरीला गेलं असावं. "

" अग चल, तुझं आपलं काहीं तरीच. तिचं हृदय चोरीस जायला ती काहीं तुझ्यासारखी मुर्दांत मुर्दाड गेली नव्हती. "

" पहा पहा हिची अक्कल ! जशा काहीं हृदयाच्या चोऱ्या मुर्दाडांच होतात अन् इतर कुठे होत नाहींत "

" मग तुझं म्हणणं काय, नकुलवाडीच्या एखाद्या शेतकऱ्यावर आपल्या शोभनेचं मन जडलं आहे ? "

" शेतकरी असेल नाहीं तर एखादा हरिजन असेल. नाहीं तरी हरि-जनाच्या उद्धाराचा हा काळ आहेच कीं नाहीं ? "

आणि मग सर्वांनीं खिदळखिदळ करून मुद्दाम कादंबरीत त्याप्रमाणें त्या विद्यार्थिनींच्या घोळक्यातून मनसोक्त हास्याचे ध्वनी उठत, आणि ते ऐकून आजूबाजूचे विद्यार्थी चेकेन ' आहे बुवा ' असं एकमेकांत म्हणत, तेव्हा त्या सगळ्याजणी जागेतलं तें ठिकाण सोडून आपल्या विश्रांतीच्या खोलीकडे धावत जात. त्यावेळीं मग एखादीची वहाण पायातून निसटे, एखा

साधच काळ पातळ नेसली होती, पण तें तिला किती खुलून दिसत होतं ! डाव्या हाताचा पंजा कमरेवर टेकून उभं राहण्याच्या तिच्या ठराविक लकबीप्रमाणें ती यावेळीं उभी होती आणि आपल्या मामाशीं बोलता बोलता त्यांना नसला तरी प्रश्न विचारतांना उजव्या हाताची बोट हनुवटी खालीं लावून ती त्याच्याकडे पहात होती अशा वेळीं तिच्या मुद्रेवर एक विलक्षण मधुर भाव खेळत असे, व तिचे काहींसे पिंगट वर्णाचे टपोरे डोळे पहाणाराला अधिकच टपोरे वाटत ''

' स्त्री-सौंदर्याचे कारागीर ' म्हणून फडके विख्यात असले, तरी पुरुष पात्रांचें चित्रणहि त्यांना साधतें तसे प्रसंग कमी एवढेंच ' अटकेपार ' मधील नायकाची सांगोपांग मूर्ति पहा—'' त्याची शरीरयष्टि उंचट, मजबूत आणि बांधेसूद होती, व पावलें टाकण्याची त्याची लकब पहाताच त्याच्या स्वभावातला दृढनिश्चय, साहसप्रियता आणि महत्त्वाकांक्षा कांहीहि ओळखतां असती त्याचे कपडे साधे होते, पण त्याच्या अंगावर मर्दानें वसल्यामुळें शोभत होते दोन दिवसाच्या मुक्कामात तावूस झालेल्या त्याच्या धोतराचा कसलेला काचा त्याच्या कमरेपासून एकेरा टाचेपर्यंत तंग राहून शोभत होता, आणि अंगातल्या शिकारी थाटाच्या गरम कोटाचे पुणेरी खिसे कमरेच्या दोन्ही बाजूंस डौलानें झुलत होते कोटाची कॉलर मानेच्या दोन्ही बाजूंनीं अशा ऐटीनें खालीं उतरुन पहिल्या गुंडीवर पोचली होती कीं, जणू आपल्या अंगाखालच्या पराक्रमी छातीचा आणि प्रेमळ हृदयाचा त्यानें अभिमान धरला होता ''

रंगभूमीचा भास

एखाद्या कला प्रदर्शनात निरनिराळ्या मूर्ति व पुतळे जसे आपण डोळे भरुन पाहतो, तशीं सुस्पष्ट शब्द चित्रें फडके यांच्या कथा-सृष्टींत किती तरी दिसतात एखाद्या विशिष्ट प्रसंगीं, विशिष्ट मनोवृत्तींतील व्यक्ति कशी वागत असेल, हें सूर्यकिरणाप्रमाणे प्रतिभेनें टिपून फडके बहारीनें रंगवितात " दौलत "मधील नायिका निर्मला एका प्रसंगात कशी चित्रित केली आहे पहा—'' त्यावेळीं तिनें डाव्या हातात कप धरला होता व उजव्या हाता

दीचा पदर पुन्हा झाडाला अडके, आणि एखादीच्या हातातलीं पुस्तकं निसटून खालीं वाळूवर पडत. "

इतपतच नायिका कशी वागते हें 'जादूगार'मध्ये फडके यांनीं मारकाईनें वर्णिलं आहे. त्या कादंबरीची नायिका इंदुमता—" कॉलेज सुटल्यानतर वर्गातून बाहेर पडून जी त्या भव्य दगडी इमारतीच्या पायऱ्या उतरू लागली, तोंच समोरून समुद्राच्या पाण्यानें जड व ओलसर झालेला वाऱ्याचा झोत जोरानें आला व त्यामुळे तिच्या साडीचा पदर एकदम उडाला. वाऱ्याच्या त्या धिटाईचें जणू काय कौतुक करण्यासाठींच, आपल्या सुंदर भुवया उंच करून मदस्मित करीत इंदुमतीनें पदर सावरला, आणि दुपारच्या ऐन उन्हात तळपणाऱ्या समुद्राकडे क्षणभर दृष्टि टाकून ती पुन पायऱ्या उतरू लागली. "

शब्दांच्या शिल्पकृति

इंदुमतीचें शब्द चित्र फडके यांनीं किती कोरीव व मोहक काढलें आहे पहा.—" नेहमींच मोहक दिसणाऱ्या इंदुमतीच्या चेहऱ्यावर यावेळीं दवबिंदूनीं धुतलेल्या पुष्पाप्रमाणे विलक्षण टवटवी आलेली दिसत होती. विस्मयानें प्रश्न विचारल्यावर काहीं वेळ तिचें तोंड तसेंच उघडें राहून पाकळींतून डोकावणाऱ्या कुंदकळ्याप्रमाणें तिचे दात दिसत होते, आणि दोन्ही नाकपुड्या किंचित् प्रसरण पावून वायुलहरींनीं थरारणाऱ्या गुलाबाच्या पाकळ्यासारख्या भासत होत्या. तिच्या नेत्रांच्या नेहमींच्या तेजात एक प्रकारच्या राङिकपणाचें मार्दव मिसळल्यासारखे दिसत होतें, आणि तिच्या भुवयात नागिणीची मोहक वक्रता आणि चपलता आणि पुष्पवेलीचा नाजुकपणा एकत्र साठविल्यासारखें वाटत होतें."

इंदुमतीच्या 'धनुष्यकृति भुवयाची चंचल क्रीडा' तर पुन पुन फडके हौसेनें रगवितात. तशीच दुसरी मोहक मूर्ति शोभनेची. 'समरभूमी'-ची ही नायिका कशी उभी होती याची कल्पना पुढील वर्णनावरून कोणाला येणार नाहीं ? " ऐन तिसऱ्या प्रहरच्या पूर्ण प्रकाशात शोभना खरोखरच एखादा चित्रासारखी शोभत होती. ती ताराच्या किनारीच

साधच काळें पातळ नेसली होती, पण ते तिला किती खुलून दिसत होतें! डाव्या हाताचा पंजा कमरेवर टेकून उभं राहण्याच्या तिच्या ठराविक लकबीप्रमाणें ती यावेळीं उभी होती आणि आपल्या मामाशीं बोलता बोलता त्याना नकळत तरी प्रश्न विचारताना उजव्या हाताचीं नाजूक हनुवटी-खालीं लावून ती त्याच्याकडे पहात होती. अशा वेळीं तिच्या मुद्रेवर एक विलक्षण मधुर भाव खेळत असे, व तिचे काहींसे पिंगट वर्णाचे टपोरे डोळे पहाणाराला अधिकच टपोरे वाटत."

'स्त्री सौंदर्याचे कारागीर' म्हणून फडके विख्यात असले, तरी पुरुष-पात्राचें चित्रणहि त्याना साधतें. तसे प्रसंग कमी एवढेंच. 'अटकेपार'-मधील नायकाची सांगोपांग मूर्ति पहा—"त्याची शरीरयष्टि उंचट, मजबूत आणि बांधेसूद होती, व पावलें टाकण्याची त्याची लकब पहाताच त्याच्या स्वभावातला दृढनिश्चय, साहसप्रियता आणि महत्त्वाकांक्षा कोणीहि ओळखली असती. त्याचे कपडे साधे होते, पण त्याच्या अंगावर सफाईनें नमल्यामुळें शोभत होते. दोन दिवसाच्या मुक्कामानें तांबूस झालेल्या त्याच्या धोतराचा खसलेला काचा त्याच्या कमरेपासून एकेरी टाचेपर्यंत तंग राहून शोभत होता, आणि अंगातल्या शिकारी थाटाच्या गरम कोटाचे पुढील खिसे कमरेच्या दोन्ही बाजूस डौलानें झुलत होते. कोटाची कॉलर मानेच्या दोन्ही बाजूनीं अशा ऐटीनें खालीं उतरून पहिल्या गुंडीवर पोंचली होती कीं, जणू आपल्या अंगाखालच्या पराक्रमी छातीचा आणि प्रेमळ हृदयाचा त्यानें अभिमान धरला होता."

रंगभूमीचा भास

एखाद्या कला प्रदर्शनात निरनिराळ्या मूर्ति व पुतळे जसे आपण डोळे भरून पाहतो, तशीं सुस्पष्ट शब्द-चित्रें फडके यांच्या कथा-सृष्टींत किती तरी दिसतात. एखाद्या विशिष्ट प्रसंगीं, विशिष्ट मनोवृत्तींतील व्यक्ति कशी वागत असेल, हें दुर्बिणीप्रमाणे प्रतिभेनें टिपून फडके बहारीनें रंगवितात. "दौलत"मधील नायिका निर्मला एका प्रसंगात कशी चित्रित केली आहे पहा—"त्यावेळीं तिनें डाव्या हातात कप धरला होता व उजव्या हाता-

-तील चमचा ती कपात उगीचच हलके हलकें फिरवीत होती तिच्या मन गटांवरील सोन्याच्या साध्या नागव्या हालल्यामुळे दिव्याचा प्रकाश त्यावर पुन चमकला "

निर्मलेची एक मैत्रीण काय करीत होती व निर्मला आली पाहताच ती काय म्हणाली, तें पहा — ' दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं निमला कमळकडे गेली तव्हा कमळ आरशापुढें बसून केस विंचरीत होती निर्मलेला पाहताच डाव्या हाताच्या मुठींत धरलेला केशभार आणि उजव्या हातातील फणी तशीच ठेवून हसत, व डोळे विस्फारून आणि ओठ चंचुसारखे करून आश्चर्य दाखवीत ती उद्गारली, ' ओहो ! सूर्य इकडे कुठे उगवला !— जैस येवढ केस विंचरण पुरं करू ना ? "

" हो, हो सावकाश " खालीं सतरंजीवर बसत निर्मला म्हणाली "

हें सूक्ष्म व सहज वर्णन वाचलें म्हणजे रसिक वाचकाच्या डोळ्यापुढें रंग भूमीवर चाललेला एखादा प्रवेशच उभा राहत नाहीं काय ?

आणखी एक शब्द शिल्प प्रवासातील चंचला रामभाऊकडे येत आहे याचें वर्णन कसें केलें आहे ते वाचा " चंचला दाराआड हाती ती पुढें सरकली तिने आपला पदर नीट ओढून घेतला, केस दोन्ही कानावर दाबले आणि ती मंद गतीने पावले टाकीत पुढ आली

सोन्याच्या चौकटींत बसवलेले एखाद सुंदर चित्रच आपल्याकडे सरकत आल्यासारखे रामाला वाटले "

वात्सल्याचा शिडकाव

युव युवतींचें प्रेम हा फडक्यांचा खास विषय पण त्याला उठाव देण्या पुरता वात्सल्य व करुण या रसाचांहि शिडकाव फडके हलक्या हातानें करतात ' दौलत मधील छोट्या अकल्पितेचा खेळकरपणा पहा—

' अकल्पिता आली ती सरळ निर्मलेच्या मांडीवर जाऊन एखाद्या हक्काच्या जागेवर बसावें त्याप्रमाणें बसली व तिची हनुवटी उजव्या हातानें आपल्याकडे वळवीत म्हणाली, " ताई ! मी आग धुवायच्या वेळेस मुळींच रडले नाहीं "

' खरं ? " तिचा चटकन मुका घेऊन निर्मलेनें कौतुक केलें

" आतां तूं मला खाऊ देनाल आहेश ना ? "

" हो, हो ! आतां आपन बाजालांत जाऊं अन् खाऊ, खेल खूपखूप आनूं. तूं येनाल आहेश ना माझ्याबलोबल ? "

निर्मलेच्या त्या बोलण्यानें अकल्पितेला इतका आनंद झाला कीं, कांहीं बोलून उत्तर देणें तिला जणुं अप्रशस्त वाटलें. तिनें नुसती आनंदानें मान हालविली व निर्मलेच्या कुशींत सरकून व तिच्या वक्षःस्थलावर डोकें टेंकून तिच्या हातातील सोनेरी बिलवराशीं ती खेळूं लागली !!

मानसशास्त्रीय चिकित्सा

एकाच माणसाच्या अंतःकरणांत दोन मनांचा झगडा कसा चालतो हें रंगवितांना फडके लिहितात—" वात्सल्य बोबड्या शब्दांत म्हणालें,

" या पोरीला तूं प्राणाहून प्यार समजतोस, आणि तिची जन्मगांठ घालायच्या वेळेस तिला कशापासून सुख आहे तें विचारीत नाहींस ? "

पण कीर्तीची हांव घोगऱ्या स्वरांत म्हणाली,

" मूर्ख आहेस, या चिमुरड्या पोरीची लहर कसली चालू देतोस ? सप्पद काय वाईट आहे ? आणि तो तिला नापसंत असला तरी कुळाचा मोठेपणा तुला वाढवायचा आहे कीं नाहीं ? "

परदेशाहून स्वदेशीं येणाऱ्या माणसाच्या मनाची धांदल व उत्कंठा आगबोटीवरून उतरतांना किती व कशी होते याचें शब्द-चित्र "दौलत"-मध्यें पुढीलप्रमाणें रेखाटलें आहे. " दक्षिण आफ्रिकेहून आलेली मेल-बोट धक्क्याला नुकतीच लागली असल्यामुळे बंदरावर जिकडे तिकडे एकच गर्दी उसळली होती. दोन मैत्रिणी एकत्र याव्या व एकीला आपलें मूल कौतुकानें दाववयाची व दुसरीला तें तितक्याच कौतुकानें घ्यावयाची घाई व्हावी, त्याप्रमाणें ती बोट व बंदराची जमीन याची अवस्था झाली होती. अथवा एकीच्या कडेवरून झाप टाकून दुसरीच्या खांद्यावर जाणाऱ्या मुलाप्रमाणें बोटीतल्या उतारूंची स्थिति झालेली दिसत होती, असें म्हणणें कदाचित् अधिक यथार्थ ठरेल.............बोटीवरचें आयुष्य संपतांच तिसऱ्या दर्ज्याचे उतारू वर येऊन वरच्यावर सर्वांची सरमिसळ झाली होती, आणि दौलत व दारिद्र्य याचे खांद्याला खांदे घासले जात होते.

ऐहिक आयुष्यातून उठून जातानाहि सान्याचे दर्जे निपटून समान व्हावयाचे आहेत, याचें त्या देखाव्याकडे पाहून स्मरण होण्यासारखें होतें "

अलंकारांचा समर्पक वापर

भाषेच्या अलंकारांची दौलत फडके हे ' अटकेपार 'मध्यें मुठी भरभरून उधळीत आहेत. विरहानें होरपळलेल्या नायिकेला तिचा प्रियकर भेटला तेव्हांचें वर्णन पहा — ' ज्या रूपसपन्न तरुणानें तिच्या राज्याचा चाप परत आणून दिला होता, त्याची हास्यवदन मूर्ति तिच्या अंतश्चक्षूपुढें स्पष्ट उभी राहिली, आणि ती पाहताच तिचें सर्वांग एका विलक्ष[illegible]रक

"फुलझाडाच्या ताटव्यात एखाद्या उघळलेल्या वेलाचें पाऊल पडताच तोंपर्यंत त्या ताटव्यात असूनहि रंग-छटेस्यामुळे नजरेस न आलेलीं कितीक पुष्पासरें पक्षांची मनोहर उघडझाप करीत उठलेलीं दिसावींत तसें त्याच्या मनाचें झालें"

सुविचारांचे सूचन

आनंद-केवळ आनंद-हें जरी फडके यांनीं आपल्या कलेचें ध्येय मानलें असलें आणि एकाद्या तत्त्वाचा बोध कलेमार्फत करणें हें जरी त्यांना अनावश्यक वाटलें, तरी त्यांच्या नजरेचा पहारा चुकवून, केव्हा केव्हा, कोठें कोठें, कांहीं कांहीं विचाराचा प्रवेश त्यांच्या कादंबऱ्यांत होतोच. "दौलत" या कादंबरींत भय्यासाहेब बकिल्यांच्या द्रव्यदृष्टींत कसें व्यंजन पडलें हें सांगतांना फडके म्हणतात,

"चंद्रदर्शनानें कमलिनी फुलावी त्याप्रमाणें अविनाशाच्या बोलण्या-चालण्यानें निर्मलेचें हृदय पुलकित झाल्याचा प्रत्यय तिच्या मुद्रेवर कसा मिळतो तें शोधण्यांत त्यांना गमत वाटत होती. लोकांच्या दौलतीपेक्षा लोकांच्या अंतःकरणाची सूक्ष्म हालचाल पहावयाची त्यांना आता गोडी लागली होती आणि लोकांना सुखी करावयाचें असेल तर दौलत ओतून नव्हें, तर अंतःकरणाच्या समाधानाची जी एक दौलत प्रत्येकाजवळ असते तिच्यांत भर घालून केलें पाहिजे ही समज त्यांना आली होती."

यशाचें बीज

'प्रवासी'पासून फडक्यांनीं राजकीय कादंबऱ्या लिहावयास सुरुवात केली असें मानलें जातें. पण खऱ्या अर्थानें त्यांची कोणतीच कादंबरी राजकीय नाहीं. राजकारणाची किनार कादंबरीच्या शालूला ते जोडूं लागले इतकेंच श्रीमंत तरुणाचा शहरी शृंगार हाच 'एकोरस'

ऐहिक आयुष्यातून उठून जातानाहि सान्याचे दर्जे निपटून समान व्हावयाचे आहेत, यार्चे त्या देखाव्याकडे पाहून स्मरण होण्यासारखें होत "

अलंकाराचा समर्पक वापर

भाषेच्या अलंकाराची दौलत फडकेंहे 'अटकेपार' मध्ये मुठी भरभरन उधळीत आहेत विरहान होरपळलेल्या नायिकेला तिचा प्रियकर भेटला तेव्हाचें वर्णन पहा — 'ज्या रपसपन तरुणानें तिच्या रागाचा चाप परत आणून दिला होता, त्याची हास्यवदन मूर्ति तिच्या अतश्चक्षूपुढे स्पष्ट उभी राहिली, आणि ती पाहताच तिचें सर्वांग एका विलक्षण सुखकारक संवेदनेनें पुलकित झाले जणू प्रखर अग्निवृष्टि संपून अमृततुल्य धाराची एकदम वृष्टि झाली जणू रख वाळवंटातला कष्टदायक प्रवास संपून नंदन वनाच्या सीमेवरील पुष्पवाटिकेंत तिचें पाऊल पडलें जणू ग्रीष्म ऋतूतल्या सूर्य-संतापान विव्हल झालेल्या तिच्या सुकुमार देहावर कोणी हलक्या हातानें चंदनाची सुगंधी उटी घातली !"

उलट, नायकाच्या कानीं नायिकेच्या हास्याची लहर आली, तर त्याला वाटलें, "हसण्याची लकेर नव्हे, स्वर्ग-संगिताची ती तानच होतीसें त्याला भासलें स्फटिकासारखा जलधारा पायऱ्यापायऱ्यावरून उड्या घेत असता तिच्या लाडिक नृत्याचाच जणू ध्वनि निघाला जणू टपोरे मोती सरातून ओघळून टपटप पडले. कोवळें तारुण्य आणि रसाळ कंठमाधुरी याच्या मिलाफाचे थेंबच जणू मोहोळातून मधाचे थेंब टिबकावे तसे टिबकले."

आणखी काहीं समर्पक व सुंदर उपमा पहा—

"ऐन घाटमाथ्यावर अतिवृष्टींत सापडलेलीं गुरख्याचीं पोरे चिंब भिजून जाऊन कुडकुडू लागावीं तशा त्याच्या त्या असमंजस कल्पना कुडकुडू लागल्या व त्याना आपल्या अंत करणात निवाऱ्याची जागा देता देता त्याची त्रेधा उडाली "

"टेबलावरील घटा त्यानें इतकी निर्दयपणें दाबली कीं, कसाबाच्या पहिल्या स्पर्शाबरोबर मेंढराने ब्य ऑ ऽ ऽ ऽ असा लांबलचक विलाप काढावा, त्याप्रमाणें घंटेतून 'घर्र र्र र्र ऽ ऽ ऽ' असा गुदमरलेला आवाज किती वेळ तरी निघत होता."

" फुलझाडांच्या ताटव्यात एखाद्या उधळलेल्या बैलाचें पाऊल पडतांच तोंपर्यंत त्या ताटव्यात असूनहि रंग-साहस्यामुळे नजरेस न आलेलीं कितीक फुलपांखरें पंखांची मनोहर उघडझाप करीत उडलेलीं दिसावींत तसें त्याच्या मनाचें झालें."

सुविचारांचें सूचन

आनंद-केवळ आनंद-हें जरी फडके यानीं आपल्या कलेचें ध्येय मानलें असलें आणि एकाद्या तत्त्वाचा बोध कलेमार्फत करणें हें जरी त्याना अनावश्यक वाटलें; तरी त्याच्या नजरेचा पहारा चुकवून, केव्हां केव्हां, कोठें कोठें, कांहीं कांहीं विचारांचा प्रवेश त्यांच्या कादंबऱ्यांत होतोच. "दौलत" या कादंबरींत भय्यासाहेब वकिलांच्या द्रव्यदृष्टींत कसें अंजन पडलें हें सांगतांना फडके म्हणतात,

" चंद्रदर्शनाने कमलिनी फुलावी त्याप्रमाणें अविनाशाच्या बोलण्या-चालण्यानें निर्मलेचें हृदय पुलकित झाल्याचा प्रत्यय तिच्या मुद्रेवर कसा मिळतो तें शोधण्यांत त्याना गंमत वाटत होती. लोकांच्या दौलतीपेक्षां लोकांच्या अंतःकरणाची सूक्ष्म हालचाल पहावयाची त्यांना आता गोडी लागली होती आणि लोकाना सुखी करावयाचें असेल तर दौलत ओतून नव्हे, तर अंतःकरणाच्या समाधानाची जी एक दौलत प्रत्येकाजवळ असते तिच्यांत भर घालूनच केलें पाहिजे ही समज त्यांना आली होती."

यशाचें बीज

'प्रवासी'पासून फडक्यांनीं राजकीय कादंबऱ्या लिहावयास सुरवात केली असें मानलें जातें. पण खऱ्या अर्थानें त्यांची कोणतीच कादंबरी राजकीय नाहीं. राजकारणाची किनार कादंबरीच्या शालूला ते जोडूं लागले इतकेंच. श्रीमंत तरुणांचा शहरी शृंगार हाच 'एको रसः' त्यांच्या सर्व कादंबऱ्यांत आहे. पात्रांचीं व स्थलांचीं नांवें तेवढीं बदललेलीं, पण तेंच वातावरण, तेच प्रसंग, त्याच क्रिया व तोच रस असा सर्वत्र थाट आहे. एका कादंबरीचें नाव 'समरभूमि', पण खरोखर आहे ती स्मर-भूमिच ! प्रणय-वर्णनाच्या पुष्पहारांत राजकीय वृत्तांतांची

कात्रणें मधूनमधून हिरव्या पानाआडसीं गुफलेलीं आहेत. तीं वगळून वाचक मुख्य कथाभाग वाचीत जातो. तो इतका मोहक असतो आणि त्याची भाषा इतकी मृदु, लयबद्ध व समतोल असते कीं, त्यामुळें फडक्यांच्या कादंबरीचें वाचन म्हणजे हिरवळीच्या हिरव्यागार गालिच्यावर लोळणें किंवा मऊ मऊ बर्फावरून खेळणें अथवा रेशमाच्या गुलगुलीत पाय घड्यावरून चालणेंच वाटते. रुक्षता, पुनरुक्ति, पाल्हाळ किंवा अव्यवस्था या दोषांचे काटेकुटे कुठेंच बोचावयाचे नाहींत. मोहोराचा मत्त गंध दरवळत आहे, कोकिलाचें मादक कूजन चालू आहे, पानांची शीतल छाया सर्वत्र पसरलेली आहे व फळें मधुर रसानें ओथंबलेलीं आहेत—अशा डेरेदार आम्रवृक्षाचीच उपमा फडक्यांच्या कादंबरी-वाङ्मयाला द्यावीशी वाटते.

भा. वि. वरेरकर : : : १९

श्री. न चि केळकर म्हणजे चिकित्सक टीकाकार त्यानींहि मुक्तकंठानें प्रशंसा करावी अशी कादंबरी श्री भा वि ऊर्फ मामासाहेब वरेरकर यानीं १९२८ सालीं लिहिली या कादंबरीचा मोठा इतिहास आहे आणि तोहि फार गमतीचा आहे ' गतभर्तृका पुणें ' या टोपण नावानें वरेरकरानीं ही कादंबरी प्रसिद्ध केली त्याचें हें सोंग इतकें बेमालूम वठलें कीं, त्यामुळें केळकरहि पुरे फसले पुण्यातील कोणी एक विधवा आपली करुण कहाणी या पुस्तकात लिहीत आहे अशी समजूत केळकराची झाली आणि त्यानीं पुस्तक वाचून खालीं ठेवताच मोकळ्या मनानें असा अभिप्राय दिला कीं, ' दोनतीन पानें उलटण्यापूर्वींच माझें मन पुस्तकानें इतकें ओढून घेतलें कीं, सर्व काम टाकून मीं तें ५॥ वाजेपर्यंत वाचून संपविलें

मी खरोखर सांगतों कीं, इतकी सरळ व उदात्त अशी सामाजिक गोष्ट मी फार वर्षांत वाचली नाहीं. वर्णित चरित्र प्रत्यक्ष संसारात घडून येण्या-इतके साधें व संभाव्य, पण गोष्टीच्या हृमीनेंहि अत्यंत सुरस असेंच आहे पुस्तक वाचीत असतां डोळ्यांतून कितीतरी पाणी गेलं असेल ! पूर्वी ह. ना. आपटे यांची 'पण लक्षात कोण घेतो ?' ही कादंबरी 'करमणुकी'-तून प्रसिद्ध होत असतांना विद्यार्थिदशेत मी वाचली, व त्यानंतर आज ही. पण आपट्यांच्या त्या कादंबरीपेक्षा ही कादंबरी मला अधिक चटकदार वाटली." साहित्यसम्राटांच्या या मानपत्रापेक्षा अधिक मोठी शिफारस ती काय असू शकणार ?

पहिल्या वर्गातील कादंबरी

"भाषा निदान आपटे यांच्या भाषेसारखी आहे" ही केळकरांनीं केलेली प्रशंसा वरेरकरांना किती भूषणावह आहे ! यांच्याहि पुढें जाऊन केळकर लिहितात, "आपट्यांच्या कादंबऱ्यांत पाल्हाळ असे, पण या कादंबरींत आटोपशीरपणा फार साधल्यामुळें थोडक्यात उत्कृष्ट परिणाम होतो पृष्ठ १३९ वरील चार ओळी वाचताच 'शाबास' असे उद्गार माझ्या तोंडानें आपोआप उच्चारले भावेंत साधेपणा, प्रसाद व ठसठशीत पणा किती वाटला म्हणून सांगू ? ग्रंथकार स्त्री म्हणून जेन ऑस्टिनची आठवण झाली. स्वभावचित्रें उत्कृष्ट साधलीं आहेत काका, ताई, चंदु-मचेच पात्रें कशीं रेखीव आहेत ! सावत्र आई, सावत्र लेक यांचे संबंध उलटसुलट कितीतरी कुशलतेनें रंगविले आहेत .... ग्रंथकर्त्रीच्या वाङ्मय-नैपुण्यामुळें मी तरी तिला पहिल्या वर्गात बसविण्यास तयार होईन."

या कादंबरीचें नांव 'विधवा कुमारी'

टीकेचे विषय

अशी पहिल्या वर्गांत बसण्यासारखी ललित कादंबरी निर्माण करणारे वरेरकर नाट्यमूर्तीतहि मानाचें स्थान मिळवून बसलेले आहेत. हरिभाऊ

आपट्यांची केवळ घरगुती भाषाच त्यांनीं उचलली आहे असें नव्हे; तर आपली कला लोक-जागृतीसाठीं वापरण्याचा त्यांचा गुणहि वरेरकरानीं घेतला आहे. अर्थात कलेच्या दृष्टीनें आपटे हे वरेरकरापेक्षां कितीतरी उंच--सर्वच मराठी कादंबरीकाराच्या शिरोभागीं शोभणारे ! पण आपट्या-पेक्षां वरेरकर नाट्यलेखनांत अधिक यशस्वी झाले आहेत. पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक-अशी जेवढी म्हणून नाट्य-विषयांची मराठींत स्थित्यंतरें झालीं आणि संगीत, गद्य, एकप्रवेशी इत्यादि नाट्य-तंत्राचीं जीं विविध स्वरूपें बदलत गेलीं; त्या सर्वांचें प्रतिबिंब वरेरकरांच्या नाट्यसृष्टींत पहावयास मिळतें. ' सोन्याचा कळस ' हें त्यांचें एक गाजलेलें नाटक आहे. त्याच्या कथानकावरच आधारलेली ' धांवता-धोटा ' ही त्यांची कादंबरीहि लोकप्रिय झाली. हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांचें क्षेत्र सामान्यतः पुण्यातील पांढरपेशा स्त्रीवर्ग हें असे; पण वरेरकराना पांढरपेशांचा अगदीं तिटकारा —आणि त्यांतहि पुणें म्हटलें कीं, त्यांचें पित्त भडकलेंच. किंबहुना थोड्या विनोदानें असें म्हणता येईल कीं, पुणें, पांढरपेशा, पदवीधर व पुरुषवर्ग हा चतुर्विध 'प' कार समाजावर अपकार करणारा आहे अशीच भावना त्याना जडलेली आहे ! तो एक त्याचा मनोगंडच होऊन बसला आहे. या चतुष्टयावर ते दांतओंठ खाऊन तुटून पडतात. कोंकणचा कैवार व अबलांचा उद्धार हीं त्यांच्या तळमळीचीं स्फूर्तिस्थानें होत. कोंकणांत त्याचें पूर्व-आयुष्य गेल्यामुळें त्याचा जसा त्यांना अभिमान आहे, तसाच, त्यांचें उत्तर आयुष्य मुंबईंत जात असल्यामुळें तेथील कामगारांविषयीं त्यानों मोठा जिव्हाळा वाटतो. पुरुषशाहीविरुद्ध त्यांची लेखणी जितकी कडाडून उठते, तितकीच भांडवलशाहीवर ती त्वेषानें चाबूक उडविते.

चौफेर कथा-लेखन

जन्म, शिक्षण व नोकरी या तिन्ही नात्यांनीं वरेरकराचा कोंकणाशीं घनिष्ट संबंध आला आहे. १८८३ सालीं चिपळूण येथें त्यांचा जन्म झाला. मालवण, दापोली व रत्नागिरी येथें त्याचें शिक्षण झालें. विद्येच्या मुलखात त्यांना दूरदूरच्या मजला मारतां आल्या नाहींत. दुय्यम शिक्षणा-

वरच त्याना आपली तहान भागवावी लागली मॅट्रिक होण्यापूर्वीच पोस्ट खात्यात नोकरी धरली. पुढें ती सोडून ते मुंबईस आले. नाटकाचा छंद त्याना लहानपणापासून होता. १९०७ सालीं त्यांनीं 'कुंजविहारी' हें नाटक रचलें. तेव्हापासून आतापर्यंत सतत ४५ वर्षे मामाची लेखणी अखंड चालू आहे सत्तरीच्या घरात पोंचले, तरी रहस्यकथेसारखें तरणाचें वाङ्मय ते लिहीत आहेत. नाटकें व कादंबऱ्या याप्रमाणेंच लघुकथा व पट कथा याचेंहि पीक त्यांनीं विपुल प्रमाणात काढलें आहे.

शरद्‌बाबूंचा अवतार

आणखीहि एक चिरस्मरणीय कार्य त्यांनीं करून ठेवलें आहे. तें म्हणजे शरद्‌बाबूंच्या कथासृष्टीचें मराठींत अवतरण, खरोखर वंगभूमींतील ही गंगाच वरेरकराच्या भगीरथ प्रयत्नामुळ मराठीच्या मुलखात वाहू लागली. डॉ. शरच्चंद्र चतर्जी म्हणजे बंगालीमधील मूर्धाभिषिक्त कथा सम्राटच. उभ्या भरतवर्षांत त्याच्या तोडीचे कथाकार विरळा जसे डॉ रवींद्रनाथ टागोर, तसेच डॉ शरच्चंद्र चतर्जी हे अद्वितीय लेखक बंगालच्या या 'रवि–चंद्राना' जागतिक कीर्ति लाभली आहे काव्यक्षेत्रात रवींद्राचें स्थान जितकें उच्च, तितकेंच कथाक्षेत्रात शरद्‌बाबूंचें एक ध्येय वादाची गगनभरारी मारणारा, तर दुसरा वास्तवतेच्या भूमीवरून कलेची गंगा वाहविणारा. विप्रदास, भैरवी, बडी दिदी, भारती, इत्यादि शरद-बाबूंच्या कादंबऱ्या जगातील कोणत्याहि भाषेला हेवा वाटण्यासारख्या आहेत शरदबाबूंच्या बहुतेक सर्व कादंबऱ्याचीं भाषांतरें मराठींत करण्याचें बिकट काम वरेरकरानीं आपल्या उतारवयातहि पार पाडलें याबद्दल महाराष्ट्रीय वाचक–वर्ग त्याचा कायमचा ऋणी राहील, एवढेंच नव्हे तर, आपल्यापुढें एक उच्च आदर्श ठेवल्याबद्दल मराठी लेखकवर्गहि त्याना कृतज्ञ राहील वरेरकराच्या चौफेर साहित्यसेवेचा गौरव १९४५ सालीं झाला. त्यावर्षीं धुळें येथें भरलेल्या साहित्य-संमेलनाचें अध्यक्षस्थान त्याना अर्पण करण्यात आलें. त्या स्थानाचा सदुपयोग करण्यासाठीं त्यांनीं महाराष्ट्रभर वर्षभर दौरा काढला व जनतेंत साहित्याविषयीं जागृति केली.

यमूच्यापुढें मथू

कादंबरीकार म्हणून वरेरकरांना कीर्ति मिळाली. 'विधवा कुमारीपासून, हरिभाऊंची ' पण लक्षांत कोण घेतो ' ही कादंबरी जशी यमूची कहाणी आहे, तसेंच हें मथूचें आत्मचरित्र आहे. यमूसारखाच मथूचाहि बालविवाह झालेला, सासरचा जाचहि तसाच; पण यमूपेक्षां मथू पुढच्या काळांतील आणि म्हणून अधिक बंडखोर आहे. स्त्रीशिक्षण, बालविवाह पुनर्विवाह वगैरे सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार आगरकरांच्या आवेशानें या कादंबरींत केलेला आढळतो. विधवांनीं कुंकू कां लावूं नये ? त्यांनीं पुनर्विवाह का करूं नये ? पुराण का सांगू नये ? या प्रश्नांचीं उत्तरें मथूनें आपल्या जळत्या वाणीनें व रोकठोक कृतीनें दिलेलीं आहेत. मथूचे वडील पुराणिक होते. रुढीनें अंध झालेल्या सनातनी म्हातान्याचें प्रतीक म्हणजे मथूचे बाबा. त्याचप्रमाणें तिच्या सासरचे नानासाहेब हेहि सनातनी पक्षाचें नवें पण हीन प्रतीक ते अठरा रुपये पगारावर 'केसरी' कचेरींत कंपॉझिटरची नोकरी करतात, श्री. गाडिलकरापेक्षाहि आपण अधिक चांगला अग्रलेख लिहिल्याची थाप ठोकून देतात आणि सामाजिक सुधारणेला यथेच्छ लाथोली वाहतात. टिळकांविषयीं आदर पण केसरीवर राग, हे आपले दोन्ही विकार वरेरकरांनीं नानासाहेबांच्या द्वारें सहज प्रगट केले आहेत.

विधवांना मार्ग दाखविला

मथू अकरा वर्षांची असतानाच तिचें एका बिजवराशीं लग्न करण्यात आलें. त्याचें वय बावन्न वर्षांचें होतें. आणि त्याला पहिली मुलगी होती ती तीस वर्षांची. तिची आई आता मथू झाली; पण तिनेंच मथूचा आईप्रमाणें सांभाळ केला. पुढच्याच वर्षी मथूला वैधव्य आलें. तिला सासरीं अपमानदन काय, पण मारहाणहि सोसावी लागली. आई वारली; मथू पोरकी झाली. बाबांनीं दुसरें लग्न केलें; मथू अनाथ झाली. तिचें माहेर तुटलें; माहेर सुटलें. तरी तिची महत्त्वाकांक्षा जबर. तिनें संस्कृत व इंग्रजी शिकण्यास सुरवात केली. ताई व काका यांनीं तिला पाठिंबा दिला. चंद्रूनेंहि हातभार लावला. सुंदरच्या मिशन स्कूलमध्यें राहून मथूनें मॅट्रिकची परीक्षा

दिली. जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ती मिळवून ती उत्तीर्ण झाली. चंदूच्या सूचनेवरून तिनें एकदा पुराण सांगितलें. त्यांत तिच्या पीडलेल्या आत्म्याचा उमाळा उसळला होता. त्यामुळें लोकांना तें पुराण अलौकिक वाटलें. तिचे निंदकहि स्तुतिपाठक बनले. म्हाताऱ्या बायांना तर तिच्या अंगांत देवीचा संचार झाला असाच भास झाला. पुणें, मुंबई वगैरे ठिकाणीं तिचीं पुराणें झाली. तिचें नांव छापून आलें. त्यामुळें सनातनी समाजानें विरोध सुरू केला. तो तिला असह्य झाला. शेवटीं काकाच्या साहाय्यानें 'स्वदेशाला रामराम' ठोकून ती विलायतेला गेली

सत्यनिष्ठा व निर्भयता

अशा या कथानकांत हृदय हलविणारे प्रसंग किती तरी आहेत. समाजाचें जबरदस्त दडपण आणि तें झुगारून देऊन वर येण्याची मथूची अनिवार धडपड—हा संघर्ष शेवटपर्यंत वाचकाचें चित्त वेधून घेतो. सत्यकाम जाबालाच्या गोत्रांतील मथू सत्याची चाड व सोन्याचा तिटकारा बाळगणारी असते. सत्यांतून निर्माण होणारी निर्भयता तिच्या नसानसांतून रसरसत असते. "प्राण गेला तरी आज मी लग्नाला जाणार नाहीं" असे निर्धाराचे व कराराचे उद्गार ती धैर्यानें काढते. तिची चौकसबुद्धीहि विलक्षण आहे. "सरे म्हणजे काय? पुनर्विवाह म्हणजे काय? ही जनता कोण?" इत्यादि प्रश्न ती लहान वयातहि विचारते. 'मला माझ्या स्वतःच्या मताप्रमाणें वागायचं आहे' अशी गर्जना ती करते आणि वागतेहि तशीच.

आईचें स्वभाव-लेखन

बिजवराशीं लग्न होण्याच्या वाटाघाटी सुरू झाल्या, तेव्हांपासून मथूनें हृदय पिळवटून निघूं लागलें. तिच्या दुःखांत तिला धीर देणारी, तिच्या पाठीवरून हात फिरविणारी व तिच्या डोळ्यांतील आसवें पुसणारी एक काय ती आई. तिचें स्वभाव-लेखन स्पष्ट व जिवंत आहे. त्या दोघी आपलें दुःख एकमेकींत मिसळून कमी करीत होत्या. आईच्या अश्रूंनेंच

मधूच्या हृदयांतील आग विझत होती. त्या दोघींच्या अश्रु-मीलनामध्यें गंगा-यमुनाचें पावित्र्य होतें. तें प्रगट करताना वरेरकर लिहितात. "आई पुनः हुंदके देऊन रडूं लागली—त्यासरशीं मलाहि रडें कोसळलें. आम्ही दोघीहि घटकाभर फुळून फुळून रडत होतों. आसवांत आसवें मिसळलीं जात होतीं; हुंदक्यांना हुंदक्यांची साथ मिळत होती—आणि धडधडणाऱ्या हृदयांचे ठोके एका आवाजांत पडत होते."

मुलीच्या दुःखानें दुःखी होणाऱ्या आईचें शब्दचित्र वरेरकरांनीं एके ठिकाणीं इतकें कौशल्यानें काढलें आहे कीं, तें हरिभाऊंनीच रंगविलें आहे असें वाटतें. तें असें, "पोथी गुंडाळून बाबा खोलीबाहेर निघून गेले. आई तशीच बसून राहिली होती. खोलीच्या कोपऱ्यांत समई मिण-मिण तेवत होती. आईच्या डोळ्यांतील एक अश्रुबिन्दु माझ्या गालावर पडला. मी उशीवरून डोळे उघडून आईकडे पाहिलें. इतक्यांत आईचीहि नजर माझ्याकडे वळली. आईच्या डोळ्यांतून सारख्या अश्रुधारा चालल्या होत्या. ती रडत नव्हती, एवढेंच. माझी नजर तिच्या नजरेला खिळलेली पहातांच माझ्या मस्तकावर हलूच हात ठेवून ती म्हणाली, "जागी होतीस वाटतं?"

वर्णन-शैलीचे नमुने

लहान मुलीच्या जीवनांत लग्न म्हणजे आनंदाची केवढी पर्वणी. त्या लग्नसमारंभाचें वर्णन, 'पण' मधील यमुना कशी करते हें पूर्वी दिलेंच आहे. आतां मधू कसें करते पहा.

"बनीच्या घरीं लग्नाची सारी जय्यत तयारी चालली होती. सांडगे-पापड घालण्याच्या गडबडींत बनीहि स्वतः मिसळली होती. मी येत असलेली पहातांच, हातचा पोळपाट दूर लोटून बनी चटकन् उभी राहिली आणि म्हणाली, "या आजीबाई!" मला मेल्याहून मेल्यासारखें झालें. बनीची आईही कांहीं कमी नव्हती. बनीला दाबण्याच्या मिषानें ती म्हणाली, "बने, वडील माणसाना असं टाकून बोलू नये." बनी धावतच गेली आणि तिनें एक पाट आणून मला बसायाला दिला. म्हणावें कीं न

असावें ह्याचा विचार करीत, मी तशीच उभी राहिलें होतें जमलेली मंडळी माझ्याकडे पाहून आपसांत फिदीफिदी हसत होती."

स्त्री-शिक्षणांतील विघ्नें

लग्नानंतर एका वर्षांत मथूला वैधव्य आलें तिचें सासरच तुटलें तिनें शाळेंत जावयास सुरवात केली. त्यावेळीं शिकणाऱ्या मुली थोड्या असत. त्यामुळें त्यांची कुचेष्टा पुरुषवर्ग करीत असे तो त्रास आपल्याला किती प्रकारांनीं भोगावा लागला आणि त्याचा आपल्या मनावर परिणाम काय झाला, हें सांगतांना मथू लिहिते,

"आम्ही दोघी रस्त्यानें जाऊं लागलों म्हणजे रस्त्यावरील मंडळी आम्हांला पाहून इतके चमत्कारिक उद्गार काढीत कीं, त्यामुळें पुरुषांबद्दल आम्हांला तिटकारांच उत्पन्न होत असे त्या भाषणांत सभ्यतेचा लव लेशहि नसे—अश्लीलपणाची ती परमावधि होती. सुबुद्ध म्हणवणाऱ्या पुरुषाच्या तोंडून इतकी हलकट भाषा येते तरी कशी ह्याचें मला आश्चर्य वाटे रस्त्यानें जातांना त्यांनीं आमच्यावर कागदाचे बोळे किंवा खडे मारावे, खाकरावें, खोऱ्या शिंका काढाव्या—असें नित्य चाललेलें असे आम्ही रस्त्यानें जातांना वर नजर करून पहातहि नसूं—पण चुकून एखादे वेळीं वर झालीच तर, त्यांनीं डोळे मिचकवण्यास कमी करूं नये. पुरुष जातीचे हे घाणेरडे मासले पाहून मला पुरुषजातीची अगदीं शिसारी येऊं लागली."

विधवेचें जिणें

घरांत व घराबाहेर—सर्वत्र मथूला हाल सोसावे लागत होते त्यावेळीं विधवेचें आयुष्य म्हणजे नरक यातनांचा भोगणें होत विधवेची अनुकल्पनीय स्थिति वर्णन करतांना मथू म्हणते,

"विधवेचें जिणें किती चमत्कारिक ! स्त्री असूनही स्त्रीपणाचा अधिकार नाहीं, कुठं वस्तूवर सत्ता नाहीं, जबाबदारी पुरुषाची—पण जन्म मात्र नुसता स्त्रीचा ! कुणाच्या आधाराशिवाय गत्यंतर नाहीं—पण आधार

मात्र कुणाचाच नसतो ! कुठें काठीची सत्ता नाहीं आणि गुलामगिरी मात्र सर्वांचीच ! कुणी कसेंहि वागवलें तरी, तक्रार करायला जागा नाहीं, मन मोकळें करून कुणाशीं बोलेन म्हटलें तर, जिव्हाळ्याचें कुणीच नाहींत "

एक नवी समाज-सुधारणा

हा चोहोबाजूनीं होणारा कोंडमारा मोडून टाकण्याचें धैर्य मथूनें दाखविलें ती माहेरच्या कोंडवाड्यातून बाहेर पडली आणि शाळेंत जाऊं लागली. ही त्यावेळीं एक बंडखोरीच होती. दुसरी बंडखोरी म्हणजे कुंकू लावण्याची. विधवा झाल्यावरहि कुंकू लावण्याचा नवा पायंडा मथूनें पाडला. याचें कारण सांगताना ती असा युक्तिवाद करते, " कुंकू आपलं जन्माचं वैभव आहे सौभाग्याचा संबंध फक्त मंगळसूत्राशीं आहे. पतीनं मंगळसूत्र बांधलं—त्याच्यामागं तें वाढवलं कुंकू आपलं हक्काचं आहे, तें कांहीं आपल्याला पतीनं लावलेलं नाहीं—पतीच्या निधनानंतर तें बाहून टाकण्याचा आपणाला मुळींच अधिकार नाहीं. आम्ही विधवा कुंकू लावीत नाहीं हा—माझ्या मतं शास्त्राचार नसून अनाचार आहे. "

केशवपन, पुनर्विवाह, प्रेमविवाह यांच्याइतकी क्रांति करणारा कांहीं हा कुंकवाचा विषय नाहीं. पण त्याचाहि तितक्याच तीव्रतेनं प्रचार वरेरकर करतात.

मन स्थितीचें चित्र

मथूचं संस्कृतचें शिक्षण मजेत झालें होतें. तिच्यापुढें वैधव्याचें रणरणीत वाळवंट पसरलें होतें. त्यात त्या शिक्षणानें कांहीं शीतल झरे उत्पन्न करता येतात का हें पहावें, म्हणून चंद्रूनें तिला पुराण सांगण्यास सुचविलें. तिनेंहि तें मान्य केलें पुराणिकबुवाचा थाट जमला. " या मथूशास्त्री " असें म्हणून बाकानीं प्रोत्साहन दिलें. वक्तृत्वाचा तो पहिला प्रयोग. त्यावेळीं मथूची स्थिती काय झाली याचें चित्र वरेरकरानीं फार बारकाईनें रेखाटलें आहे मथू म्हणते, " माझ्या उरात धडकी भरली—पाय लटलट कांपू लागले. कमीनशी जाऊन मी व्यासपीठावर बसले आणि

" स जयति सिन्दुरवदनः " म्हणून बाबाप्रमाणें पुराणाला सुरवात केली, बाबा संहिता वाचून नुसता श्लोकाचा अर्थ सांगत असत—पण मी अर्थ सांगू लागलें असतां, त्याचा विस्तार मला आपोआप सुचूं लागला. मी स्पष्टीकरण करूं लागलें —आणि त्यामुळें, पुराण अगदीं रंगांत आलें सर्वांना तो प्रकार जसा अगदीं नवीन होता तसा मलाही नवीनच होता—पण मला तो कसा सुचला हें माझें मलाच कळलें नाहीं. ती पुरञ्जन राजाची कथा होती—सांगतां सांगतां मला नवीन नवीन व्याख्या आपोआप सुचूं लागल्या आणि मी स्फूर्तीच्या भरांत बेफामपणें बोलत सुटलें. "

जिव्हाळयाचें महत्व

दुःखांत सुख मानून, संकटांना संधि समजून आणि निराशेंतून आशा धरून, मथू शिक्षणाची एकएक पायरी चढत होती. शेवटीं ती मॅट्रिकमध्यें पास झाली—आणि तीहि जगन्नाथ शंकरशेटची शिष्यवृत्ति मिळवून. त्यावेळीं ती म्हणते, "हा आनंद मी कुणाला सांगूं? ह्या आनंदाची भागी मिळवायला माझ्या मायेचें कुणींहि माणूस त्या वेळीं माझ्याजवळ नव्हतें. तो आनंद मला दुःखाहूनहि दुःखदायक झाला. "

तिच्या आनंदाचें एक स्थान म्हणजे चंदू होता. " चंदूच्याच उदयानें माझ्या जीवन-समुद्रांत निरनिराळ्या लहरी उत्पन्न झाल्या." असें मथू म्हणते.

उत्तरार्धांतील पुनरुक्ति

'विधवा कुमारी' चा उत्तरार्ध म्हणजे 'परत भेट' ही कादंबरी १९३३ सालीं प्रसिद्ध झाली. आपल्या सर्वच कादंबऱ्या वरेकरांनीं स्वतः न लिहितां दुसऱ्याला सांगून लिहून घेतल्या आहेत. पण 'परत भेट' ल्घुलिपीनें लिहिलेली मराठींतील पहिलीच कादंबरी. ल्घुलेखनामुळें अवघ्या तेवीस तासांत कादंबरीचें निवेदन लेखकाला पुरें करतां आलें.

मथू विलायतेला गेली हिंदुस्थानांतील समाजस्थितीला कंटाळून. पांच वर्षांनीं ती विलायतेहून येथें परत आली पण येथील समाज-स्थिति पूर्वी-सारखीच तिला तापदायक व उद्वेगकारक आढळली. मायभूमीला भेटण्याची तिला अनिवार इच्छा होती. " बराच वेळ कठड्याला टेकून,

मुंबईच्या धक्यावर माझ्याकडे डोळे मिचकावून पहाणारे ते दिवे मी किती तरी वेळा न्याहाळले होते. त्या दिव्याच्या लुकलुकण्यातून हिंदुस्थानचा लुकलुकता संदेश मला दिसून येत होता "ये ! ये ! आता किती दिवस बाहेर राहशील ?" असे डोळे मिचकावून माझी मायभूमि मला म्हणते की काय, असे मला वाटत होते." असे आपल्या आगबोटीवरील मन स्थितीचे चित्र मधूने रेखाटले आहे. तिने समुद्र–गमनाबद्दल प्रायश्चित घेतले नाही म्हणून सनातनी समाजाने तिचा छळ आरंभिला. हे बहिष्कार –प्रकरणच कादंबरीच्या पूर्वार्धाला पुरले आहे. पुढे चंदू व त्याची बायको यांच्या खटल्यानाच प्राधान्य आले आहे. मधूच्या या जीवनात हृदयस्पर्शी घटनाहि फारशा घडल्या नाहीत पूर्वीच्याच प्रसंगाची पुनरावृत्ति व पूर्वीच्याच विचाराची पुनरुक्ति त्यात आली आहे. त्यामुळें नावीन्याची ओढ कादंबरीत फारशी नाही. शेवटी पुराण चालू असताना बापूंची भेट मधूला होते व ते तिची प्रशंसा करतात एवढाच काय तो रसपूर्ण प्रसंग आहे शेवटी मधू मिशनऱ्यांच्या शाळेत शिक्षकाचें काम करते.

कामगाराचा कैवार

विधवाचा उद्धार हा 'विधवा कुमारी' या कादंबरीचा विषय जितका हृदय हलविणारा, तितकाच कामगाराचा कैवार हा 'धावता धोटा' या कादंबरीचा विषय अंत करणातील भावना हेलावणारा. मुंबईत मुंग्या-प्रमाणें कामगाराची वस्ती. पण त्यांच्यात ज्ञान नाही, संघटना नाही, धैर्य नाही प्रतिकार शक्ति नाही, उलट आहे विस्कळितपणा व व्यसनीपणा. त्यामुळें दैन्यात, रोगात, हालात, अज्ञानात, घाणीत, जुल्मात लाखों काम गारांना आपले जिणे कंठावे लागतें त्यांच्या श्रमाच्या घामावर गिरणीवाले श्रीमंतीचें पीक काढतात. एका मुंबईत श्रीमंतीचे दोन ध्रुव नांदत आहेत. त्या दोन्ही ध्रुवाचें एकत्र दर्शन घडविणारी कादंबरी म्हणजे वरेरकरांची 'धावता धोटा' होय तिच्या अणूरेणूमध्यें कामगाराचे श्वासोच्छ्वास भरलेले आहेत. गिरणगावचें व मलबार हिल्वरचें–अशीं दोन्ही वातावरणें वरेरकरांनीं खुबीनें एकत्र रंगविलीं आहेत.

कथानकाचें सूत्र

कारखानदार व कामगार–या दोघांचीं दोन जगें अगदीं भिन्न. त्यांचा साधा जोडण्यासाठीं या कादंबरींत वरेरकरांनीं असें दाखविलें आहे कीं, एका गिरणीवाल्याचा मुलगा ' काश्मीरला जातों ' असें म्हणून परळच्या कामगारवस्तींत गेला व कान्होबा या नावानें वावरू लागला. कामगाराची सत्यस्थिति जाणावी या हेतूनें तो तेथे रहात होता. त्यासाठीं त्यानें गिरणींत मजुराची नोकरीहि धरली. त्यामुळें त्याला मॅनेजरचा उद्दामपणा प्रत्यक्ष पहावयास मिळाला आणि त्यानंतर त्यानें त्या मॅनेजरला ल थेनें तुडविलें. त्या पराक्रमामुळें मजुरांनीं त्याला आपले पुढारी बनविलें त्यानें एक संपहि चालविला. त्यामध्यें लाठीमार, गोळीबार–सारे प्रकार झाले. शेवटीं तो विलायतेला गेला.

त्याची वाग्दत्त वधू हसा. ती एका कारखानदाराची मुलगी. श्रीमंतीचा तोरा तिच्या ठायीं नव्हता. त्यामुळे ती मजुराच्या चाळींत जात असे. त्या चाळींत बिजली नावाची एक पडखोर, जहांबाज तरणी होती. तसाच होता एक म्हातारा कामगार. त्याचें नाव बाबा शिगवण. त्याच्या तोंडून वरेरकरांनीं आपलें मजूरविषयक तत्त्वज्ञान प्रगट केलें आहे. त्याचा नातू पाडू कथानकावर वात्सल्यरसाचे तुषार उडवितो

उत्सुकतेची खुबी

कान्होबानें वेषांतर केलेलें असल्यामुळें कादंबरींत पहिल्यापासूनच रहस्य-मयता व त्यामुळें उत्सुकता उत्पन्न झाली आहे. त्याच्या अंत करणातील उपजत श्रीमंती व त्यानें पांघरलेली गरिबी या दोन वृत्तींचे हेलकावे व झगडे वरेरकरांनीं मोठ्या कुशलतेनें रंगविले आहेत ' बाबा शिगवणच्या दरिद्री कुटुंबात त्याला माणुसकीचा, प्रेमाचा, जिव्हाळ्याचा केवढा खजिना आढळतो ! बिजलीचें तेज पाहूनहि त्याचे डोळे दिपतात. त्याचें प्रेमच तिच्यावर जडतें. बिजली व हसा या दोन ध्रुवावर रहाणाऱ्या स्त्रिया पण त्यांची गाठ घालून देऊन व त्यांच्या जीवनाचे गोफ एकमेकांत गुंतवून वरेरकरांनीं मोठी मौज निर्माण केली आहे. हसाची मोटार परळमध्यें

मजुराच्या वस्तींत येते, याचे किती विचित्र पडसाद मजूर-स्त्रियाच्या तोंडून निघतात ! ह्या मोटारींत बसून विजली हसाच्या बंगल्यावर जाते, याचे परिणाम मजुराच्या चाळीवर व कारखानदाराच्या बंगल्यावर किती भिन्न भिन्न होतात, हेंहि वरेरकरानीं मोठ्या चातुर्यानें दाखविलें आहे. परळला राहूनच काश्मीरहून आल्याची बतावणी कान्होबा करतो, तो प्रसंगहि बहारीचा आहे.

क्रोध, करुणा, मत्सर, वात्सल्य इत्यादि नाना रसांच्या लाटा या कादंबरींत उचंबळतात त्यामुळें ही कादंबरी सुमारें पांचशें पानांची असूनहि कंटाळवाणी कोठेंच होत नाहीं. गिरण्यांची मालकी मजुरानीं मागावी हा विचार या कादंबरींतून वरेरकरानीं मराठींत प्रथमच मांडला. मजुरांचेहि दोष दाखवून ते दूर करण्याचा उपदेश बानाच्या जळजळीत वाणीनें वरेरकरानीं केला आहे

सहज साधलेली कोटि

कादंबरींत प्रसंगपरत्वें भिन्न भिन्न स्थळांचीं वर्णनें व वेगवेगळ्या व्यक्तींचीं चित्रणें पुष्कळच आलीं आहेत एक धूर, पण त्याचे प्रकार किती ! आणि त्याचे परिणाम तरी किती ! धुरावर कोटी करून विरोध दाखविताना वरेरकर लिहितात—" गिरणीचा धूर, कापसाच्या भुशाच्या धूर, रस्त्यावरच्या धुळीचा धूर, घासलेटाच्या दमरेलाचा धूर आणि अन्न शिजवायच्या चुलीचा धूर, असा सगळ्या धुराचं एकीकरण करून तें आम्ही रोज पचवीत असतों कोंकणात धूर दिसला कीं घराला आग लागली असं कोणाला तरी वाटत, पण हा धूर नसला तर पोटाला आग लागतें हा धूर आम्ही पचवतों म्हणून वाळकेश्वर-महालक्ष्मीला सोन्याचा धूर निघतो आहे या धुरानं आमचं काळीज जळून जात आहे, म्हणूनच मोटारींतून फिरणाऱ्या गिरणा वाल्यांचीं पोटं वाढताहेत या धुरानं आमचीं तोंडं काळीं पडताहेत म्हणूनच श्रीमंत लोक उजळ माथ्यानं मोटारी उडवीत आहेत आमचं सारं अन्न म्हणजे धूर "

मजुरांचें आयुष्य किती तापदायक असतें हें बाना दिगंबर आवेशपूर्ण वाणीनें सांगतो. तो म्हणतो, " चंगळ आहे खरी, पण ती दारिद्र्याची—

करून जाणाऱ्या कान्होबा भेटतो. अठरावीस वर्षांच्या त्या तरुणाचें शब्द-चित्र वरेरकरांनीं कसें रेखाटलें आहे पहा, " कान्होबा ताकदवान होता. शरीर कमावण्याचे धडे त्यानें आखाड्यातून घेतले होते; त्यामुळें रस-रसणारें रक्त नोकराच्या तेव्हा उत्तरानें उसळून निघालें यात नवल नाहीं. त्याचा चेहरा लालबुद झाला होता, मस्तकावरच्या शिरा ताडताड उडत होत्या. डोळे रागाच्या बेफाम आवेशानें बाहेर फुटून निघतील कीं काय, असें वाटत होतें. बेफाम रागाच्या अनावर वाऱ्यानें चढून वळवळणारी हाताची मूठ त्यानें केव्हा उगारली व तिचा ठोसा सुपरिंटेंडेंटच्या छातींत केव्हा दिला, हें कुणाला कळलेंदेखील नाहीं. "

हंसा व बिजली या दोन्ही तरुणी सुंदर होत्या, पण त्यांच्या सौंदर्यांत अंतर काय होतें हें सागतांना वरेरकर लिहितातः—" बिजलीहि तितकीच सुंदर होती. पण बिजलीच्या डोळ्याची सळवळ आकाशींच्या बिजली-सारखी होती. बिजलीच्या चेहऱ्यावर गभीरपणा नव्हता; पण सत्याचें तेज तिच्या चेहऱ्याच्या प्रत्येक रेषेंत दृग्गोचर होत होतें. बिजलीच्या हाल-चालीहि चित्रकाराला नव्या कल्पना सुचविणाऱ्या होत्याच; पण त्याचा प्रकार मात्र पहिल्या चित्राच्या अगदीं उलट होता. श्रीमंताच्या टेबलावर बहुमोल सोन्याच्या फुलदाणींत गुलाबाचें पाणी शिंपडून ठेवलेलें फूल आणि आकाशींच्या दवानें टवटवींत झालेलें रानांतल्या वेलीवरचें फूल या दोहोंच्या सौंदर्यांत जो फरक हृदयपूर्ण चित्रकाराच्या नजरेला दिसेल, तोच फरक दोघींच्या तुलनेनें कान्होबाला दिसला. "

रसपूर्ण स्थळें

बाबा शिगवणाच्या गरीब घरात कान्होबाला जो जिव्हाळा आढळला, त्याचा एक उद्रेक म्हणजे कान्होबाला पहिला पगार झाला तो दिवस. त्या दिवशीं " पगाराची रक्कम म्हातारीच्या पुढें ठेवून कान्होबानें तिच्या पायावर डोकें ठेवलें. तिनें मोठ्या प्रेमानें त्याला उठवून बसविलें, हाताचीं बोटें मोडून त्याच्यावरून ओवाळली आणि त्याच्या मस्तकावर हात ठेवून उदंड आयुष्याचा आशीर्वाद दिला.

उठता पसना लाथाबुक्क्या खाण्याची–चगळ आहे अर्ध्यापोटी मरण्याची. आम्ही असे मरत आहोंत म्हणूनच तुमच्या चैनी चालल्या आहेत. आमच्या पिळलेल्या हाडाच्या रसान तुमचे देह पुष्ट झाले आहेत. जाणूनबुजून छळ करायचा, चवदा चवदा तास नोकराचा छळ करायचा, आणि वर चगळ आहे काय ? म्हणून विचारायचं, हे गाद्या गिरद्यात लोळणाऱ्या गिरणीवाल्यानाच शोभायचं."

प्रेरक भाषा

सर्कशीतील रिंगमास्तर चाबूक उडवून जनावराना जसे दाबात ठेवतो, तसा बाबा शिगवण वडाडतो —" तुम्ही गादयाचीं रिंगर, पगाराचा बारा कानात विरताच चौपूर उधळून जाता, म्हणूनच तुमच्या पाठीवर हे गोण्या लादतात. अशी एक पाचा बोटाची मूठ करा, घट्ट आवळा आणि ठोसा लगावा, की पहा वर्मी घाव बसतो आहे की नाहीं तो !

" कमी तास मागू नका अधिक मजुरी मागू नका. कमी काम मागू नका जास्त माणस मागू नका मागायच असल तर गिरण्या मागा. मागायची असल तर मालकी मागा. ती तुमच्या सत्तेची आहे. तुमच्या रक्ताचे पाच पडले आहेत तिच्या पायीं तुमच्या पोराबाळाचे प्राण गेले आहेत तिच्यापायीं देव प्रसन्न झाला तर त्याच्याकड काय नुसता भोपळा मागायचा ? देवाकडे मागायच म्हणजे देवाच देवपण मागाव लागत "

मजुराच्या दारूबाजीचे दुष्परिणाम बाबाला पक्के माहीत असल्यामुळे तो म्हणतो " तुम्हा गिरणवाल्यांचा कधीं सत्यानाश होणार असेल, तर दारूच्या पायींच होईल. तुमचा प्रत्येक सप या दारूच्या पायींच मोडेल. तुमच्या प्रत्येक चळवळीच्या मुळाशी सुरुगासारखी ही पातळ दारू आहे. आधीं लढाईच्या सामानाची तयारी करा. लोकात शिस्त उत्पन्न करा, निर्व्यसनी व्हा आणि मग सप पुकारा, तरच तुम्हाला यश येईल."

शब्द-चित्रे

काहीं काहीं स्वभावचित्रे या कादबरीत वरेरकरानीं फार सुदर रेखाटलीं आहेत. सुरवातीसच परळ येथील सत्यनारायणापुढ पैसा न ठेवता नमस्कार

करून जाणारा कान्होबा भेटतो. अठरावीस वर्षांच्या त्या तरुणाचें शब्द-चित्र वरेरकरांनीं असें रेखाटलें आहे पहा, " कान्होबा ताकदवान होता. शरीर कमावण्याचे धडे त्यानें आसाडवानून घेतले होते; त्यामुळें रसरसणारें रक्त नोकराच्या लेख्या उत्तरानें उसळून निघाले यांत नवल नाहीं. त्याचा चेहरा लालबुंद झाला होता, मस्तकावरच्या शिरा ताडताड उडत होत्या. डोळे रागाच्या बेफाम आवेशानें बाहेर फुटून निघतील कीं काय, असें वाटत होतें. बेफाम रागाच्या अनावर वाऱ्यानें चढून वळवळणारी हाताची मूठ त्यानें केव्हा उगारली व तिचा टोला मुपरिंटेंडेंटच्या छातीत केव्हा दिला, हें कुणाला कळलेंदेखील नाहीं. "

हंसा व बिजली या दोन्ही तरुणी सुंदर होत्या, पण त्यांच्या सौंदर्यात अंतर काय होतें हें सांगताना वरेरकर लिहितातः—" बिजलीहि तितकीच सुंदर होती. पण बिजलीच्या डोळ्याची सळसळ आकाशींच्या बिजली-सारखी होती. बिजलीच्या चेहऱ्यावर गंभीरपणा नव्हता; पण सत्याचें तेज तिच्या चेहऱ्याच्या प्रत्येक रेषेंत दृग्गोचर होत होतें. बिजलीच्या हाल-चालीहि चित्रकाराला नव्या कल्पना सुचविणाऱ्या होत्याच; पण त्याचा प्रकार मात्र पहिल्या चित्राच्या अगदीं उलट होता. श्रीमंताच्या टेबलावर बहुमोल सोन्याच्या फुलदाणींत गुलाबाचें पाणी शिंपडून ठेवलेलें पुष्प आणि आकाशींच्या दयानें टवटवीत झालेलें रानांतल्या वेलीवरचें फूल या दोहोंच्या सौंदर्यात जो फरक हृदयपूर्ण चित्रकाराच्या नजरेला दिसेल, तोच फरक दोघींच्या तुलनेनें कान्होबाला दिसला. "

रसपूर्ण स्थळें

बाबा शिगवणाच्या गरीब घरात कान्होबाला जो जिव्हाळा आढळला, त्याचा एक उद्रेक म्हणजे कान्होबाला पहिला पगार झाला तो दिवस. त्या दिवशीं " पगाराची रकम म्हातारीच्या पुढें ठेवून कान्होबानें तिच्या पायावर डोकें ठेवलें. तिनें मोठ्या प्रेमानें त्याला उठवून बसविलें, हाताचीं बोटें मोडून त्याच्यावरून ओवाळली आणि त्याच्या मस्तकावर हात ठेवून उदंड आयुष्याचा आशीर्वाद दिला.

कान्होबाच्या डोळ्यातून सारख्या अश्रुधारा वहात होत्या. म्हातारीनें पगाराची रक्कम उचलून पुनः त्याच्या खिशात टाकली. कान्होबा काहीं केल्या ऐकेना. बळेंच ती रक्कम म्हातारीच्या हातावर ठेवून त्यानें तिची मूठ वळविली आणि तो म्हणाला, " अजूनपर्यंत पैशावाचून माझं काहीं अडल नाहीं आणि आताच कोणत्या तोंडानं मी हे पैसे खिशात टाकू! जेव्हा जरूर लागेल तेव्हा मागतोंच आहे पूर्वीच्यासारखा ! "

म्हातारीच्या डोळ्यातूनही आनंदाश्रूंच्या धारा येत होत्या."

समतेचा पुरस्कार

स्त्रीपुरुषांच्या समतेचा एकांतिक पुरस्कार मोठ्या हिरिरीनें वरेरकरांनीं ' गोदू गोखले ' या कादंबरींत केला आहे. पूर्वार्धात तिच्या ल्हानपणीं घडलेल्या गोष्टी दिल्या आहेत आणि उत्तरार्धात तिच्या कॉलेजमधील जीवनाचा अनुभव चित्रित केला आहे. ' विधवाकुमारी 'तील मथूप्रमाणेंच, तीहि मॅट्रिकमध्यें चौदाव्या वर्षी जगन्नाथ शंकरशेट शिष्यवृत्ति मिळविणारी-किंबहुना पहिली आलेली असते. एका मुलीनें इतकें उच्च यश मिळवावें याचें वैषम्य, मत्सर, रागहि पुरुष-विद्यार्थ्यांना वाटतो. फार काय, तिच्या भावालाहि वाटतो असे वरेरकरांनीं दाखविलें आहे. टवाळ मुलांनीं विद्यार्थिनींची पुलावर बसून चेष्टा केली, तर त्यांना कॉलेजचे प्राचार्य कडक शासन करीत नाहींत, याचें कारण त्यांच्या अंगीं मुरलेला पुरुषजातीचा अभिमान असें वरेरकर सांगतात, तेव्हा त्यांचा पुरुषद्वेष किती परमावधीला पोहोचला आहे व तो किती मिथ्या आहे, निराधार आहे हे कोणालाहि पटतें. पुरुषशाहीप्रमाणेंच पुणेशाहीच्या तिटकाऱ्याचेंहि तुणतुणें वरेरकरांनीं याहि कादंबरींत वाजविलें आहे, तेंहि असेंच अकारण आहे.

समाज-सेवेची सर्वांगीण दृष्टि

स्त्री-पुरुष आणि मालक-मजूर या वर्गभेदाविरुद्ध वरेरकरांनीं आपलें तिखट हत्यार जसें जोरानें चालविलें आहे, तसेंच तें समाजातील इतर अनेक दोषांवरहि उगारलें आहे. आय. सी. एस्. झालेल्या श्रीमंत सुशिक्षिताची थिल्लर वृत्ति त्यांनीं ' तरतें पोलाद ' या कादंबरींत धारेवर

धरली आहे, तर 'पेटतें पाणी' या कादंबरींत दारूबाजीमुळे घडणारा अनर्थ वर्णिला आहे, 'सात लाखांतील एक' यांत गावकीचें चित्र त्यांनीं उभें केलें आहे, तर 'द्राविडी प्राणायाम'मध्यें सट्टेबाजीमुळे संसाराची धूळधाण कशी होते हें 'लाजवंती'च्या चरित्रावरून दाखविलें आहे. 'भानगडगड्डी' या कादंबरींत १९३० सालच्या राजकीय चळवळीचा इतिहास आत्मचरित्राच्या रूपानें मांडला आहे. समाजाला पोषक असे पुरोगामी विचार, हरिभाऊ आपट्यांच्या घरगुती भाषेनें, पण त्यांच्याहून अधिक तीव्रतेनें मांडण्यात वरेरकर यशस्वी झाले आहेत. पात्रानुरूप भाषा, स्वभावाचा परिपोष व रसाची उत्पत्ति या कलागुणाचें प्रमाण त्यांच्या लेखणींत मर्यादितच असलें, तरी सोप्या भाषेत चोखटे विचार चटकदारपणें मांडण्यांत त्यांचा हातखंडा आहे.

सौ. मालतीबाई बेडेकर : : २०

काहीं काहीं कादंबरीकार आपल्या नावाचें नाटकच करतात ! ' विधवा कुमारी ' ही कादंबरी रचणारी ' गतभर्तृका ' महाराष्ट्रात किती कुतूहलाचा विषय बनली होती ! तसेंच ' सदेशभाऊजींना ' पत्र लिहिणारी ' वत्सलावहिनी ' यांच्या लेखणीनें महाराष्ट्राला विस्मयाचें व कौतुकाचे केवढे धक्के दिले ! तशीच ' विभावरी शिरूरकर ' या नावाच्या लेखिकेनेंहि १९१३ सालीं खूप खळबळ माजविली. फरक इतकाच कीं, पहिल्या दोन नावाचे बायकी बुरखे पांघरणारे पुरुष निघाले, पण तिसऱ्या नावाच्या पडद्याआड होती एक स्त्रीच. तरीसुद्धा काहीं चौकसबुद्धीच्या डोकेबाज टीकाकारानीं पूर्वीच्या अनुभवावरून असा शोध लावला कीं,

विभावरी शिरूरकर हें नावसुद्धा एखाद्या पुरुष-लेखकानेंच धारण केलें असावें. एवढेंच नव्हे तर श्री. वरेरकर यांच्याकडेच काहीं लोक मिस्किल-पणें बोट दाखवूं लागले.

रहस्याचा स्फोट

याचें एक कारण तर असें कीं, त्यांनींच पूर्वी नावनी दुरजा पाघरून 'विधवा कुमारी' ही कादंबरी महाराष्ट्रापुढें टाकली आणि साहित्य-सम्राटासहि चकविलें या ठकवाठकवीइतकेंच दुसरेंहि एक कारण वरेर-करावर आळ येण्यास पुरेसें होतें. तें म्हणजे 'भा. वि. वरेरकर' या नावातील अक्षरांचीच जरा फिरवाफिरव केली कीं, 'विभावरी शिरूरकर' हें नाव तयार होतें. काहीं उद्योगी लोकांनी तर मुंबई विद्यापीठाचीं जुनीं दप्तरें, गुप्त पोलिसांच्या आभिलेखांतें, पालथीं घातलीं. पण त्यांना 'विभावरी शिरूरकर बी. ए.' हे अपेक्षित–किंवा संशयित–नाव गवसलें नाहीं. असे कैक रिकामटेकडे संशोधक संभ्रमाच्या डोहात गटांगळ्या खात असताना खुद्द लेखिकेनेंच पुढें एका प्रगट भाषणात जाहीर केलें कीं, "विभावरी शिरूरकर म्हणजे मी–मालूताई खरे!"

पी. ए. ची पदवी

मालूताईंचा जन्म अलिबाग जिल्ह्यातील आवास या गावीं १९०६ सालीं झाला. त्यांचें बालपण घोटवडी येथें गेलें. त्यांचे वडील बहुश्रुत व समाज सुधारक होते. त्यांना तीन मुलगे व पाच मुली झाल्या. या पाचहि मुलींनीं जोड-पदवीधर होण्याइतकें शिक्षण घेतलें. घरची स्थिती गरिबीची. परंतु त्यांच्या आई इंदिराबाई ह्या मोठ्या महत्त्वाकांक्षी व कर्तबगार. त्यांनीं स्वतः पंचवीस वर्षे डेअरीचा धंदा व्यवस्थितपणें चालविला. दासबोध, नवनीत, संस्कृत श्लोक वगैरे मालूताईंकडून वडिलांनीं पाठ करून घेतलें होतें. मालूताईंची बुद्धि मूळची चाणाक्षणीत. दहाव्या वर्षींच त्या मराठी सातवी यत्ता उत्तीर्ण झाल्या. १९१७ सालीं त्या हिंगण्याच्या वसतिगृहात दाखल झाल्या. तेथील परीक्षाहि भराभर उतरून त्या १९२३ सालीं 'गृहीतागमा' (त्यावेळची जी. ए.) झाल्या. प्रिं. अण्णासाहेब कर्वे व प्रि. वामन-

राव जोशी या दोन थोर गुरूंची छाप त्याच्या अंतःकरणावर पडली. १९२८ साली, अलंकार–मंजूषा नावाचा संशोधनपर प्रबंध लिहून त्यांनी ' प्रदेयागमा ' (पी. ए.) ही पदवी पटकावली.

अनुभवाचें भांडवल

पुण्याच्या कन्याशाळेंत शिक्षिका म्हणून १९२३ सालापासून बाळूताई काम करूं लागल्या. तेथें आपल्या गुणांनीं त्या मुख्याध्यापिका झाल्या. तेरा वर्षे शिक्षकी केल्यानंतर १९३६ सालीं त्यानीं ती नोकरी सोडली. या शिक्षकींतील अनुभवाचें प्रतिबिंब ' हिंदोळ्यावर ' या त्याच्या कादबरींत पडलेलें आढळतें. १९३७सालीं सोलापूर येथील 'गुन्हेगार जमातीच्या वसाहतींत ' सरकारी अधिकारी म्हणून त्यानीं काम पत्करिलें. त्या जमातीच्या गुलामी जीवनाचें त्यानीं जवळून निरीक्षण केलें. त्याचें फल म्हणजे त्याची 'बळी' ही कादंबरी. त्या गुन्हेगारी वातावरणात तीन वर्षे काढल्यावर, त्यानीं ती नोकरी सोडली. १९३८ सालीं त्याचा विवाह श्री. विश्राम बेडेकर याच्याशीं झाला. त्यामुळें सौ. मालतीबाई बेडेकर या नावानेंच त्या वावरूं लागल्या. सांप्रत समाजवादी पक्षात राहून त्या सार्वजनिक कार्य करीत असतात. ' साखरपुडा ' या बोलपटाची कथा त्यानीं लिहिलेली आहे. ' पारध ' व ' वहिनी आली ' या दोन नाटिकाहि त्यानीं रचिल्या आहेत. ' विभावरी शिरूरकर ' या नावानें त्यानीं जसें ललित लेखन केलें, तसेंच आपल्या खऱ्या नावानें ' अलंकार–मंजूषा ' व हिंदुव्यवहार–धर्मशास्त्र' हे दोन गंभीर प्रबंध रचले. दुसऱ्या प्रबंधाच्या कामीं श्री. का. न. केळकर याचें सहकार्य त्यानीं घेतलें होतें. त्याच्या भगिनी सौ. कृष्णाबाई मोटे याहि चागल्या लेखिका व कार्यकर्त्या आहेत.

समाज–सेवा व साहित्य–सेवा

मालतीबाईंचीं मतें ठाम, भाषा धारदार आणि विषय वास्तव असतात. गेल्या शंभर वर्षात महाराष्ट्रामध्यें कवयित्री, कथा लेखिका, कादंबरीकर्त्री म्हणून पुष्कळ महिला पुढें आल्या आहेत. परंतु मालतीबाईंप्रमाणें सामाजिक दृष्टीनें क्रांतिकारक विचार कलात्मक रीतीनें मांडणाऱ्या लेखिका

योड्या. गेल्या शभर वर्षांत राजकारणात प्रत्यक्ष भाग घेणारी महाराष्ट्रीय महिला एखादी तरी सापडेल की नाहीं याची वानवाच! पण सामाजिक कार्य करणाऱ्या स्त्रिया पुष्कळच आहेत आणि ललित लेखन करणाऱ्या तर त्याहून अधिक आहेत. परंतु सामाजिक कार्य व ललित लेखन हीं दोन्ही कामें करणाऱ्या मालतीबाईसारख्या लेखिका विरळा. समाजाच्या प्रत्यक्ष अनुभवाप्रमाणेंच नवीन शास्त्रीय विचारांची बैठकहि त्यांच्या लेखनाला लाभलेली आहे.

कथावस्तूंतील क्रांति

मालतीबाईच्या कादंबऱ्यांचें स्वरूप अतर्बाह्य वास्तव आहे. मराठी कादंबरीच्या प्रारंभ-काळात अद्भुत कथानकें रंगविलीं जात. त्यानंतर राजा किंवा एखादी थोर विभूति यांच्या गौरवाचीं कथानकें पुढें आलीं. परंतु कादंबरीकाराची दृष्टि जसजशी चिकित्सक बनत गेली, तसतसा वरिष्ठ वर्गाचे दोष व कनिष्ठ वर्गाचे गुण यानाहि कादंबऱ्यात वाव मिळू लागला एक व्यक्ती केवळ गुणसंपन्न व दुसरी केवळ दोषसंपन्न अशी फाळणी करण्याची अवास्तव पद्धत बंद झाली. प्रत्येक व्यक्तीचा स्वभाव गुणदोषपूर्ण असतो, या सत्यस्थितीचें प्रतिबिंब मराठी कादंबऱ्यात उमटू लागलें. अस्पृश्य, शेतकरी, कामकरी, यांच्या कळवळ्याचा पूर मराठी कादंबऱ्यात एके काळीं आला. त्यात त्या वर्गांची केवळ उजळ बाजूच सहानुभूतीनें रंगविली जात असे. पण आता अशा दीनदरिद्री वर्गांतहि द्वेष, मत्सर, व्यसनादि दुर्गुण भरलेले असतात, ही सत्यस्थितीहि पुढें येत आहे. मनुष्य हा मनुष्यच आहे—देव नाहीं किंवा दानव नाहीं असें यथार्थ चित्रण करणारे जे थोडेफार कादंबरीकार सध्या मराठींत आहेत, त्यात मालतीबाईंना मानाचें स्थान खास आहे. त्यांच्या डोक्यात समाजशास्त्राचे विचार आहेत आणि त्यांच्या हृदयात समाजाविषयीं कळकळ आहे. तशीच त्यांची लेखणी निर्भय व निःसंकोच आहे. जे विकार प्रगट करण्यास दुसरे लेखक कचरतील, ते हि त्यांची लेखणी बेडरपणें मांडू शकते या सर्व गुणामुळें त्यांच्या पात्रात जिवंतपणा व [illegible] जळीतपणा आलेला आहे.

लेखिकाचे कार्य

पशूतून मानव हळूहळू कसा उत्क्रांत होत जातो, याचा चित्रपट मालती बाईंनी 'बळी' या कादंबरींत उलगडून दाखविला आहे. अमेरिकेतील गुलामाचे अमानुष हाल आपल्या लेखणीनें जनतेपुढें मांडून त्यांची मनें प्रक्षुब्ध करणारी एक स्त्रीच होती. तिचें नाव मिसेस स्टोव्ह (Stowe) तिने 'अंकल टॉम्स कॅबिन्' नावाची कादंबरी लिहिली आणि गुलामगिरी गाडण्यास प्रेरणा दिली. मालतीबाईंनी गुन्हेगार जातींतील लोकांची दुर्दशा 'बळी' या कादंबरींत आपल्या भेदक वाणीनें रंगविली. पण गुन्हेगार जातींना स्वतंत्र होण्याचें श्रेय काहीं त्यांच्या लेखणीला घेता येणार नाहीं. कारण कॉंग्रेस सरकारनें त्या जातींना मुक्त केल्यानंतरच 'बळी' ही कादंबरी बाहेर आली आहे. परंतु काटेरी तारांच्या कुंपणात मानव जात किती अधोगत अवस्थेला पोंचली होती, याचें परिणामकारक चित्रण मराठींत प्रथमच करण्याचें श्रेय मात्र त्यांचेंच !

माणसाचा कोंडवाडा

चोरी हेंच चरितार्थाचे साधन करणारे मांग-गारुडी, कैकाडी-पारधी वगैरे अनेक वन्य जाती आपल्या समाजात आहेत. त्यांची स्वतंत्र वसाहत करण्याचा कायदा ब्रिटिश सरकारने पूर्वी केला होता. त्या वसाहतीभोंवतीं एकेरीं-दुहेरी काटेरी तारा असत आणि त्या वसाहतींतील लोकांना दिवसातून एकदा, दोनदा, तीनदा हजेरी द्यावी लागे. कैदखान्यातील वॉर्डर्सच्या जुलुमाल्पाहि लाजवतील असे अत्याचार त्या गुन्हेगार स्त्री पुरुषावर होत. काहीं ठिकाणीं त्यांच्या वसाहतीची व्यवस्था ख्रिस्ती मिशनऱ्याकडे असे. तेथें तर धर्मांतराची पोळी पिके. सारी कंगाली, सारीं व्यसनें, सारे गुन्हे यांची जणु जत्राच त्या वसाहतींत भरे. गुन्हेगार सुधारण्याऐवजीं निबर मात्र लागत. म्हणून कॉंग्रेस सरकारनें १९५० सालीं त्या काटेरी तारा तोडल्या आणि गुन्हेगारांना माणुसकीच्या स्वतंत्र वातावरणात आणून सोडलें.

विकासाची धडपड

या क्रांतीचें चित्रण ललित वाङ्मयात करावयाचें, तर तें एकाच व्यक्तीला डोळ्यापुढें ठेवून केलें पाहिजे. कोणतीहि ललितकृति परिणामकारक होण्यासाठीं, समुदायाऐवजीं एक व्यक्ती घेणें, तात्त्विक विचारापेक्षा भावना रंगविणें, आणि अमूर्तापेक्षा मूर्ताकडे लक्ष देणें अवश्य असतें. म्हणूनच लेखिकेनें ' आता ' हा विकासशील तरुण नायक म्हणून निवडला आहे. तो मूळचा त्या गुन्हेगार वसाहतींतलाच, पण व्ह. फा. झालेला, इंग्रजी सहावीपर्यंत शिकलेला आणि सेवाग्रामच्या गांधीबोर्डिंगात राहून आलेला. त्यामुळें त्याच्या डोळ्यात समतेचें, स्वाभिमानाचें, माणुसकीचें तेज खेळू लागलें होतें. त्या नव्या डोळ्यांनीं तो त्या जुन्या वसाहतीकडे पहात होता. त्याचें शरीर नरकात रुतलें होतें, पण मन स्वर्गात भरारी मारीत होतें त्याच्या जिवाची ओढाताण चालली होती. या घाणेरड्या दरींतून आपण वर निघावें आणि आपल्या जातभाईनाहि वर काढावें अशी त्याची तळमळ व धडपड. या तळमळीचें व धडपडीचें वास्तव चित्रण या कादंबरींत दुटप व तिखट भाषेनें केलेलें आहे.

चोरवस्तीचें वर्णन

पानवडच्या चोरवस्तींत 'जगानें पापासारखी ओंवाळून टाकलेली मानवता धापा टाकीत तळमळत पडली होती.' ती वस्ती चरितार्थासाठीं बाहेर पडे, तेव्हाचें दृश्य कसं दिसे ? तर " पोटाचे भलेबुरे सारे मार्ग चोखाळायला सभावित माणसाप्रमाणें ती वस्ती रोज सोन्यानाहेर पडे. पोलिसाच्या नजरेआडीं रांगा नि रांगा. कितीक स्त्रिया, कितीक पुरुष नि कितीक पोरें. ब्रह्मदेवानें माणसें निर्माण करताना उरलीसुरली ओंगळ माती चिवडून टाकलेली–जणु रस्त्यानें जिवतपणाचें नाटक करून जात होती सुंदरता अवकळा घेऊन स्त्रीरूपानें धावत होती. ओजस्विता आणि तेज हतबुद्ध होऊन पुरुषाच्या मातींत लुप्त झालें. पोरें रानोमाळ हिंडत होतीं."

गिरणींतील लोंढे

पानवडीजवळच गगनवाडी नावाचें गाव होतें. तेथील गिरणींत काम

करणाऱ्या मजुराची स्थिति कशी असे ? " सकाळचे सहा वाजले की असंख्य कष्टाळू दरिद्र्यांना सामावून घेणाऱ्या गिरण्या भुकेनें जणु आक्रंदून " या ऽ ऽ " म्हणून आपले बळी पोटात घेत आणि सध्याकाळीं सहा वाजले कीं पुन आक्रंदून माणसांचीं चिपटीं बाहेर टाकीत. त्यावेळीं गगनबाडीच्या रस्त्यावर दरिद्र्याचीं पेवें फुटल्यासारखी मजूरमंडळी बाहेर पडत आणि आपल्या खुराड्यातील ममतेच्या ,आश्रयाकडे धावत. "

तेथलें किळसवाणें स्वरूप लेखिकेनें पुढील मोजक्या शब्दानीं वर्णिलें आहे.

" आबा वस्तीवर आला तों ती वस्ती जणु रोमारोमांचें मुख उघडून ओरडत होती. गिरण्यातून बाहेर पडलेले पोटार्थी जीव घर म्हटल्या जाणाऱ्या मोकाट जमिनींकडे धावत सुटले होते. ताडी पिऊन, झिंगून बायका आणि पुरुष मोठमोठ्यानें ओरडत होते. अंत करणातला सारा द्वेष, तिटकारा, मनमानेशी अमंगल वाणी पेहरून ओकला जात होता. सारा दिवस एकटेपणानें कुत्र्याच्या पोरासारखी केकाटत राहणारीं पोरं आईबाप आल्याच्या आनंदात अधिकच असहायपणें केकाटू लागली आणि श्रमानीं जेर झालेल्या आयाच्या मायेचे झरे आटून त्या पोराच्या पाठींत रट्टे पडू लागल्या. "

'आई सांपडली'

त्या चोरवस्तींतील घरें कशीं होतीं ? " तें घर म्हणजे एका माणसाला हातपाय पसरून निजता येईलशी झोपडी, त्यात रागत जावें लागे असें कवाड. खिडकी नाहींच. कुडातून जाळ्या–जळमटें, कीड मुगीची रहदारी. मडक्यात न झाकलेलें अस्वच्छ पाणी, मलिन कपड्यावर पसरलेलें अमंगल अन्न–अमंगल माणसें. " आबा त्या बोर्डिंगातील स्वच्छ व प्रशस्त वातावरणातून अशा खुराड्यात आला होता. त्याचें मन गुदमरू लागलें. त्याला किळस आली तेथील ओंगळ स्त्री–पुरुषाची—प्रत्यक्ष आईबापाचीहि !

किती तरी वर्षांनीं आबा आपल्या आईला भेटावयाला आलेला होता. त्याचें सुशिक्षित चित्त सळसळत असतें. गिरणींत, स्टेशनवर वाघाड-

कष्ट करून हमालीचे चार आणे सरळपणानें मिळविण्याचा प्रामाणिक उद्योग त्यानें करून पाहिला. पण त्याला सरकारी अधिकाऱ्यांनीं, समाजानें-सर्वांनींच हिडीसफिडीस करून वागविलें. त्याच्या कर्तृत्वशक्तीला मोकळें रान कोठेंच दिसेना. तेव्हां .चोरीचा आडमार्ग पत्करावा असें त्याला वाटूं लागलें. शेतांतील कणसें चोरून कापून त्यानें घरीं नेलीं. दुष्काळी कामातील उपासमार व हालअपेष्टा पाहून त्याचा जीव कासावीस झाला. त्याचे तीन भाऊ अन्नान्न करीत मेले. हें दिसतांच तो बेफाम झाला. त्यानें टेकडीवरील शिळा ढकलून मॅनेजरला जमीनदोस्त केलें.

आबाचें सजीव स्वभाव-चित्र

चोरी-खून हीं 'पापें' आबानें विकाराच्या भरांत केलीं. पण नव्या समतेच्या विचारांमुळेंहि त्यानें दंगल केली. हॉटेलांत घुसून गुण्याबरोबर तो व त्याचे दोस्त चहा घेऊं लागताच तेथें मारामारी झाली. तो जखमी झाला व आठ दिवस तुरुंगांत गेला. गिरणी-कामगारानीं वसाहतींतील जुलमीसाहेबाची मोटार मोडली-जाळली ! 'लाल-बावटा 'च्या एका पुढाऱ्यानें आबाला हातार्शी धरलें. तसेंच, एकदां म्हणाच्या रात्रीं 'दे दान सुटे गिरान' म्हणून ओरडत घरावरांपुढून धांवतांना एका मुलीच्या हातातील पाटली आबानें चोरली. तो पकडला गेला. पहातो तों ती मुलगी आपल्या भागवत मास्तराची. त्या गुरुजींनीं त्याला मुक्त केलें, एवढेंच नव्हे तर, प्रेमानें जवळ केलें. 'ला मिझरेबल' या कादंबरींतील धर्मगुरूची क्षमाच तेथें अवतरली. भागवतगुरुजींनीं पुढें आबाला एक जिवावरल्या जोखमीचें काम सांगितलें. तें म्हणजे रेल्वे उलथण्याचें. त्या चळवळींत विध्वंस (Sabotage) चा समावेश होता. त्याप्रमाणें गोऱ्या सैनिकांची गाडी आबानें आपल्या दोस्तांच्या साहाय्यानें उलथली. शौर्य, कर्तृत्व, महत्त्वाकांक्षा या गुणाप्रमाणेंच सूड, मत्सर, निराशा अशा विकारांनींहि आबाचें अंतःकरण ग्रासलेलें असल्याचें दाखविलें आहे. त्याचें नामी व राई याच्याशीं वर्तन त्याच्या वयाला व वृत्तीला स्वाभाविक असेंच आहे. लेखिकेनें आबाची हाडामांसाची जिवत मूर्ति उभी केली आहे.

क्रांतीच्या यशाचा आनंद

राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा आनंद या वसाहतींतील लोकाना विशेषच मिळाला. " कुळ्यापागळ्या पोरांबद्दल आईला अधिकच माया वाटते. त्या मागासलेल्या लोकाच्यासाठीं कॉंग्रेस सरकार वाटेल तें करायला तयार होतें. त्यांना म्हणे गिरणींत, शाळेंत, निरनिराळ्या खात्यांत, कुठेंहि नोकऱ्या ! सगळ्यांच्या आधीं ! " ही क्रांति अल्पावधींत घडलेली आम्हांनें आपल्या डोळ्यानीं पाहिली. तेव्हा त्याला किती आनद वाटला !

स्वाभाविक शेवट कोणता ?

' बळी ' कादंबरी येथेंच संपविणें स्वाभाविक झालें असतें. पण वास्तवतेला कारुण्याची धार पाहिजे, सत्यसृष्टि दुःखमयच आहे या रूढ संकेताला बळी पडूनच कीं काय, मालतीबाईंनीं कादंबरीचा शेवट दोन पानात घाईघाईनें असा केला आहे कीं, वसाहतींतील काहीं लोकांनीं भुकेमुळे दरवडा घालावयाचें ठरविलें. त्याला आम्हांनें विरोध केला. तेव्हां ' आपल्या मार्गातील सात्त्विकतेची धोंड त्याना असह्य झाली ' व त्यांनीं आवाच्या डोक्यात धोंड टाकून त्याला ठार केलें ! यामुळें लेखिकेला आपल्या नायकाच्या मस्तकावर हुतात्म्याचा मुकुट चढविता आला, तरी कादंबरीचा शेवट कृत्रिम झाला यात शंका नाहीं. पण मानवतेचा अंधारातील एक कोपरा उजळणारी ' बळी ' ही कादंबरी स्वतंत्र परंपरेची आहे हें कोणीहि कबूल करील.

स्त्री-मनाचा आरसा

स्त्रियांची मनोव्यथा स्त्रियांनींच स्त्रियांच्या भाषेंत मांडली, तर ही किती परिणामकारक होईल ! हरिभाऊ आपटे स्त्रियांसारखी भाषा लिहीत हें खरें, पण खुद्द स्त्रीलेखिकेनेंच स्त्रीमनाचें चित्र काढलें तर तें किती जिवंत वठेल, अशी वाचकाना जिज्ञासा. पण बालगंधर्वासारखा एखादा पुरुषनट जशा कोणत्याहि नटीपेक्षां स्त्रीभूमिका अधिक हुबेहूब वठवतो, तसें अलौकिक यश हरिभाऊंचें आहे. *त्याच्याइतकी स्त्री-मनाची उकल स्त्री-सहज* भाषेनें करूं शकणारा लेखक-किंवा लेखिका-मराठी भाषेमध्यें निर्माण

व्याख्यानबाजी किंवा वर्णन अथवा संवाद याना वावच नसतो. मनातील खळबळींचे तेवढें प्रतिबिंब त्यात दिसावे.

विरळ छपाईच्या सुमारें शभर पानाच्या या कादंबरीत कथानक असें फारसें नाहींच. ध्येयनिष्ठा व प्रेमनिष्ठा याच्या रस्सीखेचींत तरुण जीवाची ओढाताण कशी होते, याचा एक नमुना दाखविलेला आहे "गंजलेल्या आयुष्याचा वीट आलेल्या" रोहिणीला ओढ आहे ध्येयवादी वैशाखची त्याला आपल्या भोंवतालच्या व्यक्ती म्हणजे "सारे विझलेले निखारे वाटतात." तो स्वत श्रीमंत असतो. त्याच्या 'घरातील माणसापेक्षा नोकराचाकराची सख्या दीडपट आहे'—त्याला 'सुखाचं अजीर्ण' झालेलें आहे पण त्याला पुढें पुढें जाण्याची इच्छा आहे—'सार विश्व पालथ घालायला' जणु तो निघालेला आहे —'बेलगाम वारूवर स्वार होऊन' तो बेफाम दौड मारीत आह. या कर्तव्याच्या भडकलेल्या ज्योती वर रोहिणीचा जीव पतगाप्रमाणें उडी घेत आहे. "एका गिंडुकल्या भोंवतीं सबंध पोतीचें तरम विणावें तसें सारा दिवस माझे सारे विचार एका व्यक्तीभोंवती विणले जात असतात." असें ती लिहिते

अचलेचे स्वभाव-चित्र

'कळ्याचे नि श्वास' म्हणजे सुशिक्षित कुमारींच्या मनातील आदो लनाचीं शब्दचित्रें. तीं चित्रें रगविणाऱ्या आपल्या लघुकथानीं मालती बाईंनीं महाराष्ट्राला एक धक्का दिला. तसाच दुसरा धक्का देणारी त्यांची पहिली कादंबरी म्हणजे 'हिंदोळ्यावर'. व्यसनी नवऱ्यापासून दहा वर्षे दूर राहिलेली अचला ही या कादंबरीची नायिका ती बी. ए. झालेली असते आणि मोठ्या धीराची व सयमाची असते आपल्या मनातील दु ख आपल्या मनातच ठेवून ती 'नवऱ्याच्या अब्रूवर पांघरूण' घालते नवऱ्यावर दोन महिने पकडवॉरंट सुटलेलें असतानाहि त्याबद्दल ती माहेरीं ब्र काढीत नाहीं. आपल्या अत करणात तेवत असलेली ज्वाला ती कोणा लाहि दिसू देत नव्हती. "साऱ्या आयुष्यभर झगडूनहि धीराने तोल सावरून रहाणारी, बुद्धि भावनानीं सारखेच वर्चस्व गाजविलेली" अशी

ती करारी स्त्री होती. नवऱ्याला सात वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा झाल्यावर अचलेनें प्रथम अकोला येथें शिक्षकिणीची नोकरी पत्करली. नंतर नागपूर येथें तिनें शाळेत नोकरी धरली. तेथें तिचा परिचय विराग नावाच्या तरुण वकिलाशीं होतो. तो "सुसंस्कृत, बुद्धिमान, करारी, तुटक वृत्तीचा आहे" कटु अनुभवामुळें त्याची वृत्ति अशी झाली होती कीं, "मला कोणत्याहि गोष्टीनें भान हरपण्यासारखा आनंदहि होत नाहीं व दुःखहि होत नाहीं" असें तो म्हणे. त्याला अचलेबद्दल सहानुभूति वाटू लागली. समान मनोवृत्तीमुळें दोघांचीं हृदयें एकमेकांशीं जोडलीं गेलीं आणि शेवटीं दोघेंहि एकत्र राहू लागले.

भावगीताची आर्तता

अशा या एकेरी कथानकात लेखिकेनें विविध रंग व रस भरण्याची जादू केली आहे. नवऱ्यानें टाकलेल्या स्त्रीनें आपल्या हृदयात उसळणाऱ्या प्रेमाच्या लाटांना वाट कशी करून द्यावी? हा प्रश्न संबंध कादंबरीभर कुशलतेनें खेळविला आहे. सामाजिक संकेत असा कीं, तिनें आपलें जीवन एकाकीपणेंच मुक्या मनानें घालविलें पाहिजे. पण शिक्षणानें चौकस व चडखोर बनलेलें मन स्वस्थ कसें बसणार? तें पुनः पुनः उसळ्या घेतें. समाजातील निरनिराळ्या दृश्यांची व प्रसंगांची प्रतिक्रिया अचलेच्या चिवट मनावर होते. एकीकडे तिला प्रेमाची ओढ असते, मातृत्वाची भूक असते, तर दुसरीकडे समाजाचें बंधन असतें, रूढीची तटबंदी असते. अशा रस्सीखेचींत तिच्या मनाची विलक्षण ओढाताण होते. पुढें मागें, मागें पुढें असें, घड्याळातील लंबकाप्रमाणें, तिचें मन सारखें हेलकावे खातें. हिंदोळ्यावर-म्हणजे झोपाळ्यावर-बसलेला माणूस जसा पुढें जातो व मागें येतो आणि पुनः पुढें जातो, तसे उलटसुलट झोके अचलेचें मन घेत असतें. त्याचें शब्दचित्र या कादंबरींत हलक्या हातानें, नाजुकपणानें काढलेलें आहे. सारी कादंबरी म्हणजे एक भावगीतच आहे-अचलेच्या हृदयाच्या तारा पिळवटल्यामुळें त्यांतून निघालेले आर्त सूर कादंबरीच्या पानापानांत निनादत आहेत.

सूक्ष्म भावनांची उकल

संसारातले लहान लहान प्रसंग, पण अचलेच्या एकाकी व सुनसान्या जीवनावर त्याचे किती विलक्षण परिणाम होत होते! तिच्या प्रणय भावनेवर व मातृत्वाच्या इच्छेवर सिंचनच होत होतें तें! "लहान मुलाचा लळा असलेली अचला भुकेल्या नजरेनें सगळें पहात होती. संयमाने ती भूक मारीत होती." पण संयमाच्या रागेगाली कितीहि झाकून ठेवले, तरी भावनेचे निखारे फुलविणारे वारे जीवनात नाय थोडे सुटतात! मिंधुबहिनीची डोहाळ जेवणे झाली-अचलेच्या हृदयात वादळें उठली. राधिकेनें आपल्या बाळाला निजविण्यासाठीं वात्सल्यानें ओथंबलेल्या ओव्या म्हटल्या-अचलेच्या आईपणाच्या अतृप्त आकांक्षा उचंबळल्या. राजाईनें स्वत: पाट लावल्याची वार्ता आनंदानें सांगितली-अचलेच्या मनाचा भरलेला घडा हिंदकळला. तिच्या प्रेमभावनेनें वैराग्याचे घाव पोळले आणि अखेर अचला विरागाच्या आश्रयास गेली. तिच्या मनातील या सार्‍या झटापटींचा चित्रपट लेखिकेनें सुंदर रेखाटला आहे.

वि. स. खांडेकर : : : २१

दिवाळीतील दारूकाम पहाताना मुलांना केवढी मौज वाटते ! तसाच विस्मयाचा आनंद खांडेकर आपल्या वाचकांना देतात. फटाक्याचे सर उडत जावेत, त्याप्रमाणे त्यांच्या कोट्यामागून कोट्या फुटत जातात. चंद्रज्योतीचा प्रकाश पहाणाऱ्याचे डोळे दिपवितो; तशा चकित करणाऱ्या उपमामागून उपमा खांडेकर पेटवीत जातात. आणि भुईनळ्यावर ठिणगी पडताच त्यातून जोराने व वेगाने रुपेरी–सोनेरी फुलें आकाशात उंचउंच उडत जातात ना ? तशीच खांडेकरांची तेजःपुंज कल्पकता उसळून उठते. पानापानाला —किंबहुना वाक्यावाक्याला—वाचकाने चकित व्हावें, आनंदित व्हावें, उन्नत व्हावें—अशा तेजस्वी, सुंदर व उदात्त कल्पना खांडेकरांच्या वाङ्मयांत ओतप्रोत भरलेल्या आहेत.

+ ३०

कल्पकतेचे कुबेर

कोंकणात पावसाच्या सरींमागून सरी येतात, तशा खांडेकरांच्या डोक्यात कल्पनेमागून कल्पना ओसडत असतात. इंग्रजी किंवा संस्कृत ग्रंथ वाचून-वाचून, त्यातील उपमा-उत्प्रेक्षा आठवून-आठवून आपले लेखन सजविणारे ते कष्ट-कवि नाहींत. जमीन फोडून ऊन पाण्याचीं कारंजीं जशीं उंच उंच उडत असतात, तसे खांडेकरांच्या हृदयात कल्पकतेचे फवारे सहजगत्या बाहेर पडतात. त्यांचे लेख वाचणेंच काय, पण त्यांचें संभाषण ऐकणें म्हणजेसुद्धा समुद्राच्या लाटांचा खेळ पहाण्यासारखेंच आहे. रेशमी रेतीवर बसून समुद्राच्या पेसाळ लाटांचा अखंड क्रीडा घटकान्-घटका एखादा रसिक जसा पहात असतो, तसा तरुण वाचक खांडेकरांच्या लेखन-भाषणातील अकुण्ठित कोटीबाजपणा पाहून आश्चर्यानें थक्क होतो. उपमा-उत्प्रेक्षा इत्यादि अलंकारांची लयलूट त्यांच्या वाङ्मय-सृष्टींत आहे-खरोखर ते कल्पकतेचे कुबेर आहेत, तसेच ते आहेत कोट्यधीशहि !

कोल्हटकरांचा वारस

"कोल्हटकरांच्या गादीचा वारस आहे हा !" अशी प्रशंसा खांडेकरांची १९१५ सालीं केली. कोणीं केली ही प्रशंसा ? आणि कोणाजवळ ? मराठी नाट्यकलेचा राजहंस बनलेले बालगंधर्व यांच्यापाशीं नाट्याचार्य गडकरी यांनीं खांडेकरांबद्दल हे उद्गार काढले. पुढें पुढें तर खुद्द विनोदाचार्य श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरच सांगत, " हा माझा दत्तक मुलगा आहे. " या कल्पनासृष्टीप्रमाणें सत्यसृष्टींतहि दत्तक जाण्याचा योग खांडेकरांना लाभला. त्यांचें मूळचें नांव गणेश व वडिलांचें नांव आत्माराम. वडील सांगली संस्थानात मुनसफ होते. ते १९११ सालीं वारले. खांडेकरांच्या कुटुंबाला खडतर दिवस आले. १९१६ सालीं कोंकणांतील एका जमिनदार चुलत्यानें खांडेकरांना दत्तक घेतलें. त्यामुळे " गणेश आत्माराम ' चा " विष्णु सखाराम " झाला.

वाङ्मयाचा नाद

खांडेकरांचा जन्म सांगली येथें ता. ११ जानेवारी १८९८ रोजीं

झाला. मराठी व इंग्रजी शिक्षण तेथेंच झालें. इंग्रजी चौथ्या इयत्तेपासून हे शिष्यवृत्ति मिळवीत गेले १९१३ सालीं ते मॅट्रीकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले-आणि तेंहि मुंबई विद्यापीठाच्या हजारों विद्यार्थ्यांत आठवा क्रमांक कमावून. शाळेच्या 'चिमण्या ज्ञगाती'ल क्रमिक पुस्तकाची बांधली शिदोरी घेऊनच खांडेकर थांबले नाहींत, त्यांनीं इतर वाचन मनसोक्त केलें हरिभाऊंची 'उष:काल' कादंबरी त्यांनीं एका रात्रींत वाचून संपविली, देवलांचें 'शारदा' नाटक् तर तोंडपाठच केलें तसेंच कोल्हटकरांचें विनोदी वाङ्मय 'सुदाम्याचे पोहे' ते मोठ्या चवीनें सेवन करीत कोल्हटकरांचें 'वधूपरीक्षा' नाटक पहाण्यासाठीं, खांडेकर सांगलीहून मिरजेस पायीं चालत गेले मराठींतील इतर ग्रंथांचेंहि वाचन ते आवडीनें करीत होते नाटक-कादंबऱ्यांत तर ते रंगून जात

उच्च शिक्षणाला पायबंद

मॅट्रीक झाल्यावर खांडेकर पुण्यास आले आणि फर्ग्युसन कॉलेजात दाखल झाले. त्याना एक शिष्यवृत्ती मिळाली होती पण पुण्याची रहाणी, कॉलेजची फी, याचा खर्च कसा भागणार? दोन शिकवण्या त्यांनीं धरल्या तरी पैशाची ओढाताण चालूच होती. दत्तक-विधानानंतर ती थांबेल अशी खांडेकराना आशा होती. सरस्वतीप्रमाणें लक्ष्मीचाहि वरदहस्त आपल्या मस्तकावरून फिरूं लागेल असें मनोराज्य ते करीत होते पण तें धुळीस मिळालें दत्तक घराण्यातून त्यांच्या शिक्षणाला आर्थिक मदत तर काहीं मिळाली नाहींच, पण उलट त्यांचें मानसिक स्वास्थ्य मात्र हिरावलें गेलें. दत्तक वडिलांचा स्वभाव खांडेकरांच्यापेक्षा अगदींच निराळा होता त्यामुळें त्या दोघात खटके उडूं लागले. सावंतवाडीला दोनतीन वर्षे खांडेकराना काढावीं लागलीं.

आधिभौतिक ताप

हा काळ केवळ काळजी करण्यात गेला तेथें त्यांच्या पाठीस मलेरिया लागला गरिबी पाचवीला पूजलेलीच होती त्यात भर दत्तक घराण्याच्या कटकटीची, आणि आता तिला साथ मिळाली रोगाची! शरिराच्या

त्वचेप्रमाणेंच रुग्णावस्था खांडेकरांना यापुढें कायमची चिकटली. ताप असणें ही जणु त्यांची 'प्रकृती 'च ठरली. आपल्या विनोदी स्वभावानें ते म्हणतात, " माझ्या आतापर्यंतच्या तापाच्या अंशाची संख्या मोजावयाची झाली, तर ती शेंकड्यांनीं, हजारांनीं मोजतां येणार नाहीं—लाखांनींच मोजावी लागेल. " दारिद्य व रोग या ऐरण–घणाच्या तावडींत सापडलेल्या त्यांच्या बुद्धींतून कल्पनेच्या ठिणग्या मात्र सतत उडत असतात जणु तापानें त्यांची प्रतिभा तापतच जाते गरिबीची छळणूक किंवा रोगाची गाजणूक यांची काळी छाया त्यांच्या लेखनावर कोठेंच पडलेली आढळत नाहीं हें विशेष. उलट त्यांची बुद्धि फुलपांखराप्रमाणें स्वच्छंदानें उड्या मारीत आहे, झऱ्याप्रमाणें वागडत आहे व नक्षत्राप्रमाणें चमकत आहे. त्यांची सारी वाङ्मय–सृष्टी हसतमुख आहे.

जीवनासाठीं कला

खांडेकरांचें वाङ्मय म्हणजे एक दुमदार अष्टकोनी नगलाच होय लघुकथा, रूपक–कथा, कविता, टीका, लघु–निबंध, कादंबरी, नाटक व पटकथा हे आठ पैलू त्यांच्या साहित्याला पडलेले आहेत. सुमारे पंचवीस वर्षांत या आठी क्षेत्रांत त्यांनीं विपुल लेखन केलें आणि कमीअधिक प्रमाणांत पण चांगलें यश कमावलें त्यामुळें त्यांच्याविषयीं नुसतें प्रेमच नव्हे तर आदरहि महाराष्ट्रीय वाचकांना वाटतो त्यांचें कोणतेंहि लिखाण सदभिरुचीला दुखविणारें नाहीं किंवा नीतीची लक्ष्मण–रेषा ओलांडणारें नाहीं. उलट त्यागाचे, समाजसेवेचे, देशभक्तीचे उदात्त विचारच त्यांच्या मधुर रसवंतींतून वहात असतात, किंबहुना असेंहि म्हणतां येईल कीं, कला व जीवन यांचा सुंदर मेळ खांडेकरांनीं घातला आहे. काहीं ललितलेखकांमध्यें केलेला उधाण भरती आलेली दिसते, पण बोधाच्या नावानें रखरखीत वाळवंट !—त्यावर नीति व सदभिरुचि मासोळ्याप्रमाणें तडफडत असावयाच्या. उलट ललित वाङ्मयांतून प्रचाराचेच नगारे वडविणारे काहीं लेखक आहेत, पण त्यांच्यापाशीं कला इतकी थोडी असते कीं, त्यामुळें त्यांच्या लेखनाला ' ललित ' हें विशेषण लावणें कठीण जातें. खांडेकरांच्या

लेखनांत नीतियुक्त व हेतुमूलक कलेचा रम्य विलास पाहावयास सापडतो.

इतका प्रतिभासंपन्न प्रचारक मराठीमध्यें हरिभाऊ आपट्यानंतर दुसरा कोणी झालेला दिसत नाहीं त्यांनी आतापर्यंत सुमारें २० लघुकथा-संग्रह प्रसिद्ध केले, १०० लघु निबंध लिहिले, १५ कादंबऱ्या रचल्या, ६ नाटकें रंगविलीं, ५० रूपक कथा चितारल्या आणि टीकालेख तर २००-३०० लिहिले आणि हें सारें निरामय, निर्मल व प्रसन्न वाङ्मय त्यांनी निर्माण केलें, तें मानसिक, शारीरिक किंवा आर्थिक स्वास्थ्य निकृष्ट नसताना उलट गरिबीशीं, रोगाशीं, प्रतिवादींशीं झगडत असतानाच त्यांनी ही साहित्याची सुरंगी व सुगंधी बाग फुलविली.

शाळेंतील कार्य

चरितार्थ चालविण्यासाठीं खांडेकरांनीं शिक्षकाचा पेशा पत्करला १९२० सालीं कोंकणातील शिरोडें येथील इंग्रजी शाळा त्यांनीं चालवावयास घेतली शाळेंत विद्यार्थी किती होते ? तर ५०-६० आणि शाळेचे प्रमुख म्हणून खांडेकरांना पगार किती ? तर २० रुपये 'उल्का' कादंबरींत भाऊसाहेबांच्या थोर' मनाचें जें चित्र खांडेकरांनीं रेखाटलें आहे, तें बऱ्याच ठिकाणीं शुद्ध त्यांचेंच आहे असें वाटतें काहीं गावकऱ्यांचाहि त्रास शाळेला सोसावा लागला. तथापि खांडेकरांनीं आपल्या चिकाटीनें त्या शाळेचा विकास केला घरात भाड्याच्याऐवजीं गाडगी व कंदिलाच्या ज्वाळा दीत चापून दारिद्र्याचें विष खांडेकर पचवीत होते, पण शाळेत विद्यार्थ्यांना ज्ञानामृत् देत होते. पुढें त्या शाळेंतील विद्यार्थ्यांची संख्या दोनशेंवर गेली

लेखनाचे अंकुर

खांडेकरांच्या लेखनाचा प्रारंभ वयाच्या सोळाव्या वर्षी झाला. १९१४ सालीं 'रमणी रत्न' नावाचें नाटक लिहून त्यांनी तें वासुदेवशास्त्री खरे यांना दाखविलें. १९१९ सालीं त्यांचा पहिला टीकालेख 'नवयुग' मासिकात प्रसिद्ध झाला. तो कवि केशवसुताबद्दलचा होता १९२३ सालीं

'घर कोणाचें ?' ही त्यांची पहिली गोष्ट प्रसिद्ध झाली. १९२४ सालीं सावंतवाडी येथें 'वैनतेय' नावाचें साप्ताहिक निघालें. त्याच्या वाङ्मय-विभागाचे संपादक खांडेकर होते. त्या निमित्तानें विनोदी व टीकापर लेख त्यांनीं बरेच लिहिले. १९२५ सालापासून लघुकथा लिहिण्यास त्यांनीं नियमितपणें सुरवात केली. 'रत्नाकर' मासिकांत त्यांच्या कथा प्रसिद्ध होऊन रसिक विद्वानांच्या प्रशंसेस पात्र झाल्या. 'कोल्हटकरांचीं नाटकें' हा त्यांचा विस्तृत टीका लेख 'मनोरंजन' मासिकाच्या पांच अंकांत प्रसिद्ध झाला. सौभाग्य-लक्ष्मी, त्रिदळ, इत्यादि पुस्तकांच्या सडेतोड परीक्षणामुळें त्यांची कीर्ति 'निर्भीड टीकाकार' म्हणून झाली. १९२८ सालीं त्यांनीं 'रंकाचें राज्य' नावाचें नाटक चार दिवसांत लिहून काढलें. याशिवाय आणखीं पांच, नाटकेंहि त्यांनीं लिहिलीं. कविताहि बऱ्याच रचल्या.

चौफेर आपत्ति

'हृदयाची हाक' या नावाची त्यांची पहिली कादंबरी १९३० सालीं प्रसिद्ध झाली. आणि पहिली पटकथा १९३६ सालीं त्यांनीं लिहिली. 'छाया' या बोलपटाची ती कथा नकिसाला पात्र ठरली. गडकरी व आगरकर यांचे चरित्र ग्रंथहि त्यांनीं लिहिले. लेखनाच्या या चौफेर उत्कर्षाचे वेळींच त्यांच्या आपत्तींत आणखी भर पडली. १९२८ सालीं सांगली येथें कृष्णा नदीच्या काठीं त्यांना सर्पदंश झाला. १९३३ सालीं तर त्यांना कोंकणातील पुरसच चावलें. या दंशातून ते वाचले, पण नळराजाप्रमाणें, त्यांच्या शरीरावर विकृति पसरली. रोग, गरिबी, खटले व दंश या चोहोंनानूनीं पेटलेल्या संकटाच्या वणव्यातहि खांडेकरांच्या कल्पनेचीं फुलें उमलत होतीं—त्यांच्या रमणीय वाङ्मयाची मोहिनी महाराष्ट्रावर पडत होती.

अध्यक्षपदाच्या माळा

खांडेकरांच्या या सतत साहित्यसेवेचें चीज महाराष्ट्र कौतुकानें करीत होता. १९३४ सालीं बडोदा येथें भरलेल्या साहित्य संमेलनाच्या सभा—

विभागाचें अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आलें. पुढील वर्षी पुणे येथें भरलेल्या ' शारदोपासक संमेलनाचें ' अध्यक्षस्थानहि त्यांना अर्पण करण्यात आलें. मडगाव व मुंबई येथील प्रांतिक संमेलनांच्या अध्यक्षपदाच्या माळा त्यांच्या गळ्यात घालण्यात आल्या. १९४० सालीं जमखिंडी येथें भरलेल्या ' दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें ' अध्यक्षत्व त्यांना बहाल करण्यात आलें आणि मराठी साहित्यांतील मोठा मान त्यांना त्याच्या पुढील वर्षी लाभला. १९४१ सालीं सोलापूर येथें भरलेल्या ' महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या ' सिंहासनावर त्यांना अध्यक्षपदाचा अभिषेक करण्यात आला. मागल्या वर्षीचे संमेलनाध्यक्ष प्रा. फडके यांनीं त्यांची त्या वेळीं मुक्तकंठानें स्तुति केली

पहिली कादंबरी

खांडेकरांची पहिली कादंबरी १९३० च्या मार्चमध्यें प्रसिद्ध झाली. तिचें नांव ' हृदयाची हाक. ' माणसाला आयुष्यांत पैशाची, सत्तेची, ज्ञानाची —अशा निरनिराळ्या हाका ऐकूं येतात. पण आपलें आयुष्य सुखाचें करावयाचें असेल, तर मनुष्यानें हृदयाच्या हाकेकडेच—म्हणजेच प्रेम-भावनेकडे—लक्ष दिलें पाहिजे असा संदेश या कादंबरीनें दिला. दोन हृदयें प्रेमाच्या भावनेनें जोडलीं गेलीं तरच त्यांचें जीवन सुखमय होतें—त्यांचेंभोंवतीं गरिबी किंवा अज्ञान कितीहि पसरलेलें असेना का! खोपाड्यांतील अडाणी शेतकऱ्याच्या संसारांतहि जो आनंद मिळत असतो, तो नैक राजवाड्यांत नांदणाऱ्या विद्वानांचें कुटुंबांत सांपडत नाहीं, त्याचें कारण हेंच. हें तत्त्व स्पष्ट करण्यासाठीं खांडेकरांनीं तीन जोडप्यांची निवडलेलीं आहेत त्यांच्या जीवनाचे धागेदोरे गुन्हा फाचा खून, अपघात, विषप्रयोग इत्यादि रोमांचकारक प्रसंगाच्या गाठींहि दिलेल्या आहेत. पण सान्या पात्राच्या मुखांतून एकटे ०० खांडेकरच बोलत आहेत ?

आत्मचरित्राचा अंश

यानंतर चार महिन्यांनीं 'कांचनमृग' ही खांडेकरांची दुसरी कादंबरी प्रसिद्ध झाली. आपल्या काव्यमय कल्पनांनीं ही कादंबरी नटविण्याचा प्रयत्न खांडेकरांनीं केला आहे. तिच्यांत जिव्हाळाहि भरपूर आहे. किंबहुना खांडेकरांच्या आत्मचरित्राचा हा एक खंडच आहे म्हटलें तरी चालेल. एम. ए. झालेला सुधाकर प्रोफेसरी झिडकारून खेड्यांत शाळा काढतो व राष्ट्रसेवेचा प्रारंभ करतो, हें मुख्य सूत्र या कादंबरीचें आहे. खुद्द खांडेकरांनीं शिरोड्यास शाळा चालवावयास घेतली आणि त्या कार्यांतले कांटेकुटे व खाचखळगे यांचा अनुभव घेतला. त्या सर्वांचें प्रतिबिंब या कादंबरींत स्वच्छ उमटलेलें दिसतें. गावगुंडींचा इतका कटु अनुभव सुधाकराला येतो कीं, त्याला कांहीं काळ चोहोंकडे निराशा वाटू लागते. पण 'खरा शिक्षक म्हणजे उत्कृष्ट मूर्तिकार. दगडांतून देव निर्माण करण्याचें कौशल्य साध्य करण्याकडे त्याचें सारें लक्ष असलें पाहिजे.' हा विचारच सुधाकराच्या मनांत स्थिरावतो.

सामाजिक सुधारणा

या ग्रामसेवेबरोबरच विधवांच्या उद्धाराचा विषयहि खांडेकरांनीं या कादंबरींत ठळकपणें रंगविला आहे. 'पण लक्षांत कोण घेतो' प्रमाणेंच तरुण-विधवेचें केशवपन हा याहि कादंबरीचा उत्कर्ष—बिंदु आहे. केशवपनाची सुधेवर सक्ती होणार त्या क्षणापासूनच कथानकांत क्रांति होते आणि सुधेचा सुधाकराशीं पुनर्विवाह होतो, असें दाखविलें आहे. सुधेचा सासरा सदानंद संन्यासी होऊन मधून मधून प्रगट होतो, आणि सत्पक्षाला साहाय्य करतो, या कथानकाचें कलम मुख्य कथानकावर करून खांडेकरांनीं अद्भुत रसहि खेळविला आहे.

स्वकीय संस्कृतीचें वातावरण

हरिभाऊप्रमाणेंच नव्यानव्या म्हणीहि या कादंबरींत खांडेकरांनीं पुष्कळच पेरलेल्या आहेत. '*शायराची हाव म्हणजे कागदाची नाव,*' '*जिथें पैसा* तेथें धोका,' 'रानपाखरांना धत्तुरा, इतरांना मानाचा तुरा,' 'लॉटरींत

घातला रुपाया कीं, मनात घाली बंगल्याचा पाया,' अशा म्हणी विखुरलेल्या आहेत. त्यांनीं कोंकणचें प्रादेशिक वातावरण बऱ्याच ठिकाणीं निर्मिलेलें आहे. स्वकीय संस्कृतीचें स्मरण करून देणारे पौराणिक दाखलेहि पुष्कळ ठिकाणीं दिलेले आहेत. त्यामुळें वाचकाला आपलेपणा वाटतो. मूळ कादंबरीचें नांवच पौराणिक कथांतून निघालेलें आहे. त्याचा आशय व्यक्त करतांना खांडेकर म्हणतात, "रावणानें सीतेचें हरण करण्याकरतां मारीच राक्षसाला कांचनमृगाचें रूप देऊन पाठविलें. त्या कांचनमृगाला सीता भुलली; आणि रामाला मुकली. आपणां सर्वांच्या आयुष्यांत अशीच फसगत होत असते. लहानपणीं आळस भुलवितो, तारुण्यांत रूप आणि पैसा यांची भूल पडते, म्हातारपणीं दगडाच्या देवांना संतुष्ट केलें कीं, सर्व पापें धुऊन निघालीं असं मनुष्याला वाटूं लागतं. पण खरं सुख आळसांत नसून उद्योगानें संपादन केलेल्या विद्येत आहे, नवरानवरीच्या रूपांत नसून त्याच्या एकमेकासाठीं तळमळणाऱ्या हृदयात आहे, पैशांत नसून परोपकारांत आहे, दगडी देवांच्या पूजेंत नसून देवमाणसांना त्यांच्या कार्यात साहाय्य करण्यात आहे."

रमणीय सुभाषितें

उपमा व सुभाषितें हें तर खांडेकरांच्या लेखणीचे श्वासोच्छ्वासच होत. 'राताधळ्याला जसें उजाडल्यावाचून दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें रागानें आंधळ्या झालेल्या माणसाचा राग ओसरल्यावरच त्याच्याशीं युक्तिवाद करतां येतो,' किंवा 'ऊन पाणी थोडेसें निवल्यावरच पिता येतें, हें ओळखून त्यांनीं मुलाला कोणतेहि प्रश्न विचारले नाहींत.' अथवा 'कळींतला सुगंध वायु घेऊन जातो, पण तिचा भार वेलीला सोसावा लागतो. परके लोक आणि आतेष्ट याच्यातहि हाच फरक आहे.' अगर 'पाखराला पंखांचा आणि नवऱ्याला बायकोचा भार होत नाहीं.' तसेंच 'पांखराची चपलता, प्रातःकालाची सौम्य उज्ज्वलता, निर्झराचा खळखळाट, यांचा त्रिवेणी संगम मुलामध्यें दिसतो.' अशीं वाक्यामागून वाक्यें पानापानावर आढळतात. तीं सुभाषितांप्रमाणें सुंदर व अर्थपूर्ण असतात. अशाच

धाग्यादोऱ्यांनीं कादंबरीचा सारा पट विणलेला आहे. मात्र त्यामुळें कांहीं वेळा वाचकाचें लक्ष अर्थापेक्षा किंवा भावनेपेक्षा या वरपागी शब्दलीलेवरच खिळून रहातें. ' वीर व कीर ' अशा क्लिष्ट कोट्याहि क्वचित आढळतात. ' वातान तर तुझे पाय धरलेच आहेत, आता दररोज एक एक मुलीचा बाप येऊन ते धरणार. ' अशी ' पाय धरणें ' या शब्दावर कोटी सुधाकर करतो. अशी कांहीं ना कांहीं शाब्दिक चमत्कृति नसलेलीं वाक्यें विरळाच. एखाद्या जवाहिऱ्याच्या दुकानात गेल्यावर हिरे, मोतीं, पाचू, माणिक, नीळ वगैरे विविध रत्नें दृष्टीस पडावींत, त्याप्रमाणें खांडेकरांच्या लेखनात नानाविध शब्दालंकारांचें व अर्थालंकारांचें तेज सतत डोळे दिपवीत असतें. पण ' सतर्षींचे पुंज कानांत घालून केसांत शुक्र खोंवणाऱ्या आणि चांदण्याचें शुभ्र पातळ परिधान करणाऱ्या रजनीदेवीप्रमाणें सुधा त्यांना भासली ' या वर्णनावरून सामान्य वाचकांना काय बोध होणार ?

वाद-सभेचें स्वरूप

व्यक्तींचा स्वभाव-विकास, किंवा रसांचा परिपोष आणि एकंदर स्वाभाविकता यांचें प्रमाण खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांत कमी असतें. एक उदाहरणच द्यावयाचें तर 'कर्मयोग ' या कादंबरींत हरिभाऊ आपटे यांनीं कॉलेजचा अभ्यास पुरा करून घरीं जाणाऱ्या नायकाचें शब्दचित्र कसें सरस रंगविलें आहे तें पहावें, आणि ' कांचनमृगांत ' खांडेकरांनीं तोच प्रसंग कसा रेखाटला आहे तें पहावें. सांगलीच्या गणपतीघाटावर कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांचें जें संभाषण चाललें, तें एखाद्या वादविवाद सभेप्रमाणें वाटतें-प्रेमळ मित्रांचा रसपूर्ण संवाद कांहीं तो नव्हे. ग्रामसेवा हीच राष्ट्रसेवा हा मंत्र ठसविण्यासाठीं सुधाकर सांगतो,

"शहराची सुधारणा करून देशाची उन्नति करणें हा कांचनमृग आहे. खेडीं सुधारतील तेव्हांच देश सुधारेल. शहरें हीं हिंदमातेचीं वस्त्रें मानलीं तर खेडीं हीं तिचीं हाडें आहेत. हीं हाडें एकसारखीं झिजत असतांना नुसतीं सुंदर वस्त्रें परिधान करून तिच्या मुखावर तेज येणार नाहीं. "

विधवेची दुर्दशा वर्णन करतांना खांडेकर लिहितात,

"कृपणानें पुरून ठेवलेल्या हंड्यातील लक्ष्मीप्रमाणें तिची बुद्धि फुकट जाणार, वाळवीनें खाऊन टाकलेल्या उत्कृष्ट हस्तलिखित ग्रंथाप्रमाणें हिचें प्रेमळ हृदय जगाच्या दृष्टीनें असून नसल्यासारखेंच होणार."

संस्कृतात बाण आपल्या 'कादंबरींत' रम्य कल्पनांची सहस्रधाराची कारंजी उडवितो; तो मान मराठींत खांडेकराकडे सहजच जातो. अचपळ कल्पनेच्या मागें त्यांची लेखणी धांवत सुटते.

बालकाचें वर्णन

लहान बालक म्हणजे आनंदाचें स्थान. त्याचें वर्णन खांडेकरानीं पुढील कल्पनारम्य भाषेनें केलें आहे. "लहानशा मूर्तींत आपलें त्रिभुवन सांठलें आहे. सुधाचे दोन डोळे हेच आपले चंद्रसूर्य, सुधाचें हंसणें हेंच आपलें गंगास्नान, सुधानें मांडीवर येऊन डोकें टेकणें हेंच आपलें ऐश्वर्य, घरून जाताना अगर घरीं आल्याबरोबर ती जो नमस्कार करते तेंच आपलें साम्राज्य. प्राणावाचून कुडीला जशी किंमत नाहीं त्याप्रमाणें सुधावांचून आपल्याला हें जग म्हणजे नुसतें स्मशान होईल."

बाल–लीलाचा आनंद सुधा आपल्या कल्पना–सृष्टींत कसा घेत आहे, हें सांगतांना खांडेकर म्हणतात, "त्रिभुवनातील साधूंचा ब्रह्मानंद बालकाचें रूप धारण करून आपल्या पोटाशीं बिलगला आहे, नंदनवनांतील सर्व पुष्पाची कांति त्या बालदेहावर विलसत आहे. देवदानवानीं समुद्रमंथन करून काढलेलें अमृत त्याच्या चिमण्या डोळ्यांत तुडुंब भरून वाहत आहे, गंधर्वांच्या गाण्यांना ताल धरण्याकरता बाळ आपल्या पायांतील वाळा वाजवीत आहे, त्याच्या एका गालावर उषा व दुसऱ्या गालावर संध्या त्याचे मुके घेत असल्यामुळें अस्फुट ओठांतून सूर्याची प्रभा फाकलेली दिसत आहे, 'अगबाई, बाळ प्यायला लागलें. लबाडा, कुणी रे तुला शिकविलं हें सारं? थांब गुलामा, तिकडंच सांगते आता हं' असें आपण म्हणत आहों, असें सुवेला वाटलें."

आईची थोरवी

आईला जसें हें बालकाचें प्रेम, तसेंच बालकालाहि आईचें! आई हेंच

त्याचें त्रिभुवन, आई हेंच त्याचें परब्रह्म, आई हेंच त्याचें सर्वस्व त्या आईचें स्तोत्र खांडेकर पुढील शब्दांनीं गातात "समुद्रात अनंत रत्नें असलीं तरी मोत्याचें रक्षण त्याच्या शिंपल्यामुळेंच होत असतें त्याप्रमाणें या जगात कोण्य वधि बुद्धिमान माणस असलीं तरी आपल्या पदरात न शिकलेल्या व साध्या भोळ्या आईची सर दुसऱ्या कोणालाहि येणार नाहीं तिचा वरदहस्त हेंच आपलं आकाश, तिची मांडी हीच आपली पृथ्वी, तिनें अंगावरून हात फिरविला कीं, अमृतानें स्नान करून आलेल्या वायूची आपल्याला आठवण होते, आपल्या डोक्यात आगीचे डोंब उसळले असले तरी तिच्या अश्रूंच्या चार थेंबांनीं ते विझून जातात आईच्या प्रेमापुढें त्रिभुवनातील संपत्ति कवडीमोलाची आहे, तिच्या हास्यात जगातील सारी वत्सलता साठलेली असते आईचें प्रेम नास्तिकालादेखील आस्तिक करील"

निसर्गाचीं शब्दचित्रें

कथानकाच्या चौकटींतहि खांडेकर अशा अलंकाराची इतकी उधळ पट्टी करतात, मग जेथें निसर्गाचें वर्णन करावयाचें आहे तेथें त्यांच्या लेख णीला किती मोकळें रान सापडत असेल ! रानाचें वर्णन करताना ते म्हणतात, "रानात जिकडे पाहावें तिकडे झाडेंझुडपें होतीं गाण्याची तान ऐकताच डुलणाऱ्या रसिकाप्रमाणें वाऱ्याची झुळुक येताच या झाडांचीं पानें हलत जणु काय रसिक वृक्ष टाळ्या वाजवून वायूच्या गायनाचें अभिनंदन करीत होते एका देशाच्या निशाणाखालीं गोळा झालेल्या अठरापगड जातींप्रमाणें निरनिराळीं झाडें त्या वनभागात खांद्याला खांदा लावून उभीं होतीं मधूनच दिसणाऱ्या एखाद्या आम्रावर हिरवे घोंस लटकलेले पाहून एकत्र खेळणाऱ्या बालकांच्या जमावाची कुणालाहि आठ वण झाली असती"

समुद्र हा तर कवींचा लाडका विषय त्याच्या लाटांची अखंड क्रीडा वर्णन करताना कोणा कवीला शीण वाटेल ? खांडेकर लिहितात, "सध्या समुद्रातील विविध लहरींचें नर्तन पहावें कीं, सोळ तत्त्वाप्रमाणें खालीं पसरलेल्या अफाट दरींत तरंगाप्रमाणें हालणाऱ्या झाडाझुडपांच्या शेंड्याकडे

पहावें ! "डावीकडे किल्ल्याच्या भव्य तटाप्रमाणें पसरलेला डोंगर सुंदर कीं उजवीकडे समुद्राच्या भव्य लाटाप्रमाणें दिसणाऱ्या सह्याद्रीच्या निळसर रांगा अधिक सुंदर ! साऱ्या विश्वातील वनस्पतींचें हें संमेलन पाहिल्यावर जगात मरुभूमि आहे याच्यावर कुणाचा तरी विश्वास बसेल का ? जिकडे पहावें तिकडे हिरवगार वाल्कांचें हास्य, पत्नाचा शृंगार आणि मातेचें वात्सल्य याचा त्रिवेणीसंगम त्या सृष्टिसौंदर्यात प्रतिबिंबित झाला होता. आधीव्याधींचें माहेरघर असणारा मनुष्यदेह टाकून नवपक्षी होऊन वृक्षावर झोंके घ्यावेत, वायुलहरी होऊन या सौंदर्यसागरात पोहत रहावें, एखादें पाखरू होऊन पानाच्या तालावर गाण्याला सुरवात करावी, किंबहुना देहाची एवढीदेखील उपाधी न बाळगता पश्चिमेकडच्या तेजोरसात विलीन व्हावें अशी इच्छा यावेळीं सुधाकराच्या मनात उत्पन्न झाली "

सौंदर्य-सागराच्या सीमेवर

नुसता समुद्र झाला. पण एकीकडे शेतातील पिकाचा सागर, तर दुसरीकडे समुद्रात पाण्याचें पीक—अशा दोन सौंदर्य-सागराच्या सीमेवर उभें राहून खाडेकर लिहितात, " उजव्या बाजूला हिरव्यागार भातशेतीनें भरलेला मळा डुलत होता, डाव्या बाजूला तेजस्वी सूर्यकिरणांनीं नटलेला समुद्र झुलत होता वाऱ्याच्या झुळकेसरशीं एकीकडे भाताचीं रोपें झुळझुळत, तर दुसरीकडे जललहरी सळसळत भाताना फुट्ट लागलेल्या लोंबराप्रमाणें लाटावरला फेस सूक्ष्म दृष्टीनें पाहणाऱ्या प्रेक्षकाला रमवू शकला असता आळीपाळीनें या दोन सागराकडे थोडा वेळ पाहून त्या दोघी पुढें चालू लागल्या. समुद्राच्या सहवासानें वाळवटही नाचरें झालें होतें, म्हणूनच कीं काय वाळूचे बारीक कण एकमेकांचा पाठलाग करीत दर्वेत धावत होते लाटाची क्रीडा पाहण्याचा मोह वारुणीलो अनावर झाला आणि शिवमंदिराकडे न, वळता त्या दोघीही पाण्यात जाऊन उभ्या राहिल्या पाण्यातून झरझर नाहींशी होणारी वाळू, कड्यावरून उड्या टाकणाऱ्या लहान धबधब्याप्रमाणें दिसणाऱ्या 'छोट्या' रांगा, लाटा किनाऱ्याकडे आल्या म्हणजे कुरळ्या केसाप्रमाणें चालणारी त्याची क्रीडा,

पोलक्याच्या झालरीप्रमाणे वाटणारा त्या लाटांवरील फेस, या सार्‍या गोष्टी किती वेळ पाहिल्या तरी नुकत्याच आपण पाहूं लागलों आहों असें वारुणीला वाटलें. ''

साधा पाऊस! पण त्यावर लढाईचें रूपक खांडेकर कसें सांगोपांग चढवितात. पहा.––'' आकाशात युद्धाचा नगारा वाजला. लगेच काळीं चिलखतें घातलेले मेघसैनिक इकडे तिकडे फिरूं लागले. त्यानीं रणदुंदुभि वाजवून निशाण मधूनच फडकावण्याला सुरवात केली. त्या मेघाना भिऊनच कीं काय वारा पृथ्वीवर पळत आला. प्रीतीप्रमाणें भीतीही सासर्गिक असल्यामुळें भरभीत वायूचा स्पर्श होताच झाडेंही थरथर कापूं लागलीं. आकाशाच्या बागेत फुललेल्या तारकापुष्पाचा मेघानीं केव्हाच चेंदामेंदा केला होता. थोड्याच वेळात त्यानीं शरवृष्टि आरंभिली आणि पावसाच्या सरीवर सरी कोसळूं लागल्या. ''

अशीच अलंकारिक भाषा नायक–नायिकापासून मोटार–ड्रायव्हर व कारखान्यातील कामकरिणी येथपर्यंत सर्वांच्या तोंडीं आहे. त्यामुळें पात्रा-तील स्वाभाविकता उणावली आहे. पण समाजाविषयीं व्यापक दृष्टीनें विचार करण्याची शिकवण ही कादंबरी वाचकाला देते आणि तीहि काव्य-पूर्ण कल्पनेच्या व रसपूर्ण भावनेच्या द्वारें.

'उल्के'तील स्वभाव–लेखन

या गुणाचा विकास 'उल्का' या कादंबरींत पहावयास सापडतो. 'ध्रुवा'-नंतर थोड्याच दिवसानीं ही कादंबरी महाराष्ट्र रसिकाच्या हातीं पडली आणि त्यानीं तिचें मोठें कोडकौतुकहि केलें. 'उल्का' ही एका खेड्यातील शाळामास्तराची मुलगी. राष्ट्रसेवा करण्याच्या बुद्धीनें खेड्यात वीस रुपया-वर शिक्षकी करणारे ध्येयवादी भाऊ, हे भाऊसाहेब खांडेकरांचेंच प्रतिबिंब आहे असें बर्‍याच ठिकाणीं वाटतें. सरस्वतीची सेवा करण्यासाठीं लक्ष्मी-कडे पाठ फिरविल्यामुळें भाऊंना अनेक संकटें सोसावीं लागतात. त्यामुळें क्वचित् निराशेचे, पश्चात्तापाचे झटके त्याना येतात. पण त्याचा स्वभाव धीरोदात्त आहे. आत्म्याचें लग्न जनसेवेशीं लावण्याची ओढ त्याना आहे.

ते गडकऱ्यांचे मित्र आहेत त्यांच्या कविताहि कादंबरींत मधूनमधून दिलेल्या आहेत. काहीं रूपक-कथाहि कथासूत्रात गोंवलेल्या आहेत दोन दोन, तीन-तीन पानांचीं पत्रेंहि बरींच आहेत ही कादंबरी म्हणजे उल्केचें आत्मचरित्र आहे. 'पण लक्षात कोण घेतो' मध्यें यमुना आपली कहाणी सांगते, तशी उल्का या कादंबरींत आत्मवृत्त निवेदन करते, पण दोहोंत तफावत किती ! यमुनेची भाषा अगदीं घरगुती आणि प्रसंग अत्यंत जिव्हाळ्याचे, तर उल्केची भाषा कोटीबाज व अलंकारयुक्त आणि प्रसंग प्रेमाच्या ठरीव ठशाचे तथापि खांडेकरांच्या इतर कोणत्याहि कादंबरीपेक्षा उल्केंतील पात्रांचें स्वभावरेखन अधिक ठसठशीत आहे. त्यामुळें तीं तीं पात्रें जिवंत वाटूं लागतात आणि त्यांच्या सुखदुःखाशीं वाचक समरस होऊं लागतो.

ध्येयवादी नायिका

उल्केचें कथानक एवढेंच कीं, तिच्यावर चंद्रकांत व माणिकराव हे दोघे तरुण प्रेम करतात पण ते दोघेहि लग्न करतात दुसऱ्या मुलींशीं प्रणय-भंगानें होरपळलेली उल्का, अखेर एका श्रीमंत विजयराच्या गळ्यात माळ घालते पुढें ती गरोदर असतानाहि 'भांडवलशाही व नोकरशाही' या दोघांचाहि कायदेभंग करून सहा महिने तुरुंगात जाते या मुख्य कथानकाच्या आजूबाजूला दुय्यम पात्रांचे काहीं गौण प्रसंग रेखाटले आहेत.

जगात दारिद्र्याचा समुद्र पसरला आहे याची जाणीव उल्केला हळुहळु होऊं लागली. ती चंद्रकांतानें स्पष्ट करून दिली. सगुण नावाच्या मजुरा बद्दल गोष्टी निघाल्या असता " चंद्रकांतानें त्याची सर्व हकीगत सांगितली. सगुण अलीकडे आजारीच होता घरीं पाठवायला त्याला पैसे कुठून मिळणार? भावाचें पत्र आलें, " पैसे पाठीव, नाहींतर जमीन घर जाणार. " तेंच भ्रमात त्याच्या डोक्यात घोळत होतें

मला वाईट वाटलेलें पाहताच चंद्रकांत म्हणाला, ' उल्का, एक सगुण पाहून रडतेस तू. पण सारं भरळ-परळच कशाला? मुंबई, हिंदुस्थान-असल्या सगुणांनींच भरून गेलें आहे. डोळ्यात समुद्र ये याईल तो रडून रडून ! "

'आणि तो आटून गेला म्हणजे वडवानल बाहेर पडेल त्यातून !'

प्रवास-वर्णनाचें चित्र

सावंतवाडीहून बेळगावला सारवट-गाडींतून जाण्याचा योग उल्केला आला त्यावेळीं ती दहा वर्षांची होती. घाटांतून रात्रीचा तो प्रवास तिला फार आनंददायक वाटला. त्या प्रवासाचें वर्णन ती पुढील आल्हादक शब्दांनीं करते. 'बैलाच्या गळ्यातील घुंगुराचा मंजुळ आवाज ऐकून कुणी तरी घंटा वाजवून देवाची पूजा करीत आहे असा भास होत होता. उजवीकडे डोंगरावर पडलेलें चांदणें पाहून तर शंकराच्या पिंडीवर दुधाचा अभिषेक होत आहे असेंच एखाद्या भाविक कवीनें म्हटलें असतें. एका बाजूला दरी धुक्याची चादर पांघरून निजली होती. मधूनच खडकावून वाहणारे पाण्याचे ओघळ चांदण्यांत हिऱ्यांसारखे चमकत असत. फुलें आणि पानें यांचा मंद अस्फुट सुगंध वाऱ्याच्या झुळकेबरोबर येऊन जाई. जिवलग मित्रानें जाता जाता हळूच कानांत आनंदाची गोष्ट सांगावी तसा तो सुवास वाटे."

समुद्राचीं नाना रूपें

सूर्यास्त आणि तोहि समुद्रावरचा—किती रम्य प्रसंग ! कैक कादंबरी-कारांच्या कुंचल्यानें रंगविलेला. ग्गाडेकराची उल्का म्हणते, "सूर्य समुद्रांत बुडायला लागला त्यावेळीं केवढी गंमत दिसली. जणु कांहीं समुद्राच्या पाण्यात कुणी तरी सोन्याची घागर बुडवीत आहे. थोडा वेळ मी समुद्राच्या पाण्याशीं खेळलें मोठ्या मोठ्या दिसणाऱ्या लाटा हसत खिदळत किनाऱ्याकडे येत. पहिल्यांदा त्यांची भीति वाटे. पण चंद्रज्योत पेटली कीं तिच्यातून फुलें गळावींत त्याप्रमाणें लाट चटकन फुटे आणि जिकडे तिकडे फेंसच फेंस होई जर लावलेल्या अस्मानी साडीसारख्या दिसणाऱ्या या समुद्राकडे किती वेळ पाहिलें तरी मला पुरें होईना."

आणि समुद्रावरील सूर्योदय ! तो तरी कमी रम्य असतो काय ! आनंदांत बुडालेल्या उल्केला तर वाटलें, "बोट धक्क्याकडे जाण्याकरितां वळली. समोरच सूर्योदय होत होता. त्याचे ते पिंवळसर किरण माझ्या

अंगावर पडले, सृष्टिदेवतेची किती सुंदर अप्सरा होती ती ! त्या किर णानीं पाण्यांत सोनेरी स्तंभ निर्माण केले. माझ्या धुंद मनाला वाटलें, मी सोन्याच्या द्वारकेंत आहें. माझा श्रीकृष्ण माझ्याजवळच उभा आहे. मी त्याची रुक्मिणी. रुक्मिणीला सत्यभामेसारखी मत्सरी सवत होती याच विसरच पडला मला. "

समुद्र व खाडी यांचे संबंध पाहून उल्केला पुरुष व स्त्री यांचें नाते आठवले. ती म्हणते, " बिचारी खाडी समुद्राला मिळते. समुद्र रंगांत आला कीं खाडीला भरती येते. तो रागावून दूर गेला कीं--खाडी म्हणजे वाळवंट होतं नुसतं ! खाडीचं सारं जीवन समुद्रावर अवलंबून ! स्त्रीचेंहि असेंच नाही कां ? "

समाजवादाची तुतारी

' दोन ध्रुव ' ही कादंबरी १९३४ सालीं प्रसिद्ध झाली. ती क्रमानें तिसरी असली, तरी गुणानें पहिली आहे. कृत्रिम अलंकार व रूक्ष व्याख्यानें यांचें ओझें या कादंबरीवर लादलेलें नाहीं. भाषा सहजसुंदर आहे. मधूनमधून संवाद पुष्कळ पेरलेले आहेत. संविधानकाची बांधणीहि कौशल्यानें जिज्ञासा-वर्धक अशी केलेली आहे. लेखकाला दीनाविषयी वाटणारी अनुकंपा चित्रित करणारीं स्थळें अनेक आहेत. समाजसत्तावादाचा प्रचार, कलेची मर्यादा संभाळून जितका करता येणें शक्य आहे, तितका हींत केलेला आहे. कादंबरीकाराचा सारा जन्म ज्या कोंकणभूमींत गेला, तिच्या पार्श्वभूमीवरच कथानक उभारलेलें असल्यानें सुंदर निसर्गवर्णनें जागोजाग आलेलीं आहेत.

दोन जगांतील अंतर

समाजांतील विषमता हेंच त्याच्या दुःखाचें मूळ आहे; श्रीमंत व गरीब हा वर्गभेद नाहींसा झाल्याशिवाय समाजाला सुख, शांति व स्थैर्य लाभणार नाहीं, असा संदेश लेखकानें कलेच्या तुतारींतून ऐकविला आहे. श्रीमंती व गरिबी, विद्वत्ता व अज्ञान, कलाजीवी व श्रमजीवी यांचीं दोन जगें अगदीं भिन्न असतात. त्यांना एकत्र आणण्यासाठीं खांडेकरां

धथासून निवडलें आहे की, वत्सला ही एका ललित-लेखकाची बायको. ती कुरूप असल्यामुळें तिचा त्याग तो लेखक करतो. त्यामुळें ती कोंकणा तील एका काजूच्या कारखान्यात मजुरी करून दिवस कंठते. त्याच खेड्यातील एक कामकरीण शहरात जाऊन नटी होते. तिच्यावर तो ललित-लेखक प्रेम करतो अशा या दोन मार्गांनीं त्या दोन जगाना साध णारा पूल खांडेकरांनीं निर्माण केला आहे. त्यांनीं असें दाखविलें आहे कीं, " कला आणि जीवन, पांढरपेशा व कामकरी, भोग आणि त्याग- वत्सलेला जिकडे तिकडे ध्रुवाच्या जोड्या दिसू लागल्या. ध्रुव दोन हेंच खरें ! पण त्यांच्यातलें हें भयंकर अंतर ! या अंतरामुळेंच जगातलीं सर्व दु:खें उत्पन्न झालीं आहेत. "

जीवनाला पोषक कला

या दोन ध्रुवांतील अंतर जितकें कमी होईल, तितकें समाजातील दु:खहि संपुष्टात येईल. जीवन व कला यांचेंहि ऐक्य होणें अवश्य आहे हें या कादंबरीतील एक गांधीवादी व्यक्ती अलंकारिक रीतीनें सांगते. बाप्पा म्हणतात, ' जीवन म्हणजे जमीन ! काळी, उंच सखल, ओबडधोबड पण तिच्यातूनच पिक निघतात. कला ही आकाशासारखी ! आकाशात नक्षत्र चमकलीं तरी फळ जमिनीवरच पिकतात ! '

' पण तीं पिकवतं कोण ? आकाशात पाऊसच पडला नाहीं तर ! ' सुलोचनेने विचारलें.

' आकाशात पाऊस जातो कुठून ? जमिनीवरूनच ना ? '

गांधीवादी पुढाऱ्याचें शब्दचित्र

या बाप्पांचें शब्दचित्र खांडेकरांनीं इतक्या कुशलतेनें काढलें आहे कीं, तें वाचून कोणालाहि कोंकणातील एका सुप्रसिद्ध गांधीवादी पुढाऱ्याची मूर्ति दिसूं लागते. बाप्पा शरिरानें कसे होते ? तर "स्वारी इतकी हडकुळी होती कीं, बोलून सोय नाहीं. प्रसंगीं वदनाला झेंडा नसला तरी यांच्या डोक्याला तिरंगी फडकें बांधून झेंडावंदन केलें तरी चालण्याजोगें होतें. वर्ण काळसरच. गालाच्या हाडाप्रमाणें, पुढचे दोन दातही वर आलेले.

खादीचा पंचा गुडघ्याच्या खालीं एकदोन अंगळें असेलनसेल. केस डोक्यावरोबर कापलेले. एखाद्या उघड्याबोडक्या डोंगराप्रमाणें डोकें दिसत होतें त्यामुळें. अंगावरली खादीची चादर मात्र त्यांनीं खाद्यापाशीं दोन्ही हातांनीं घट्ट धरली होती."

सृष्टि-वर्णनाची बहार

कोंकणांतील सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन खांडेकर पुढीलप्रमाणे करतातः— " देवळाला वळसा घालून आल्यावर त्या भव्य सुंदर तळ्याचें दर्शन होतांच वसलेल्या श्रमाचा परिहार झाला. त्याच्या निळसर पाण्यावर हलहलु मिटूं लागलेलीं कमळें टुरन तारकांप्रमाणें दिसत होतीं. मधून-मधून पाण्यावर एखादा लहान तरंग उठे आणि एखाद्या कमळाभोंवतीं नाचे. जणुं काहीं तो त्या कळीला लाडकेपणानें म्हणत होता, 'कमळाताई, काय ग झालं इतकं रागवायला ? हा घे माझा पापा !' तळ्याच्या तीन बाजूंना तीन टेकड्या होत्या. त्याच्या मध्यमागीं हिरव्या कोंदणांतल्या निळाच्या खड्याप्रमाणें तें तळें चमकत होतें. मधूनच वाऱ्याची मंद झुळुक काजूच्या मोहराचा सुगंध घेऊन येई. त्याचा मंदमधुर वास वस-लेला अत्तरापेक्षाहि अधिक आनंददायक वाटला."

शहरी संध्याकाळचें चित्रण

मुंबई शहरातील संध्याकाळच्या देखाव्याचें वर्णन करतांना खांडेकरानीं प्रत्येक वाक्याच्या गळ्यांत एक एक अलंकार घातला आहे ते म्हणतात, " सुरकुतलेल्या चेहऱ्याच्या म्हातारीप्रमाणें संध्याकाळ मुंबईत प्रवेश करीत होती. रस्त्यावर उलटसुलट चाललेलीं अगतिक माणसें ! त्या वृद्धेच्या हृदयांतील अनंत आशाच होत्या त्या ! वत्सलेनें समोरच्या इमारतीच्या काचेच्या तावदानाकडे पाहतां पाहतां तिच्या मनांत आलें—माझ्या आशा आणि हीं काचेचीं तावदानें सारखींच नाहींत का ? हीं तावदानें उद्या पुनः चमकूं लागतील; पण माझ्या आशा ? लग्नाच्या वेळीं आपण केवढीं मनोराज्यें केलीं. 'मी काहीं कुणाची स्वयंपाकीण होण्याकरितां जन्माला आलेलें नाहीं ' हें आपल्या गर्विष्ठ मामीला आपण किती तोऱ्यानं जाणवलें.

पण मनोराज्ये म्हणजे दगाचे भेंड ! दवबिंदूच्या माळा जगात कुणाला गळ्यात घालायला मिळाल्या आहेत ?"

कृत्रिमतेचा त्याग

'दोन ध्रुव' व 'उल्का' याप्रमाणेच 'हिरवा चाफा' हीहि खांडेकरांची कादंबरी आपल्या विशिष्ट गुणांनी लोकप्रिय झालेली आहे. 'ज्योत्स्ना' या आपल्या मासिकात ही कादंबरी खांडेकरांनी १९३६ च्या ऑगस्ट पासून सुरू केली. त्यावेळी प्रा. फडके यांच्या कादंबऱ्या लोकप्रियतेच्या लाटेवर उभ्या होत्या. त्या लाटेच्या आधारावर आपली कादंबरीहि आपण बसवू, अशा ईर्षेनेच जणू कांहीं खांडेकरांनी ही कादंबरी लिहिलेली दिसते अलंकाराची कृत्रिमता कमी करून प्रणयाची मादकता या कादंबरींत खांडेकरांनी वाढविलेली आहे. हिच्यातील 'दोन रहस्यें' हें प्रकरण तर फडक्यांच्या कोणत्याहि कादंबरींत सहज खपून जावें इतकें सहजसुंदर व प्रणयरम्य आहे. नायिका सुलभा ही एका श्रीमंत वकिलाची मुलगी, डॉक्टर झालेली. 'ती हसली' ही साधी गोष्ट खांडेकर कलात्मक रीतीनें कशी सांगतात पहा. " सुलभेनें हसू आवरण्याचा शिकस्तीचा प्रयत्न केला पण जोरानें वर जाऊं लागलेलें दूध पाण्याच्या चार थेंबांनी थोडेंच खालीं बसतें ! अवखळ बालकानें आईच्या हाताला झटका देऊन एकदम मऊ वाळूत लोळण घ्यावी, त्याप्रमाणें हें खुदकन बाहेर पडलें."

कथानकातील रहस्यें

आपले गुरु श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्यापासून रहस्यमयता हा गुण घेऊन खांडेकरांनी ह्या कादंबरींत ओतला आहे. सुलभेचा भाऊ मनोहर यावर खुनाचा आरोप आलेला आहे म्हणून तो फरारी झालेला असतो, असें आरंभीं कळतें, मध्यंतरीं तो अभयमित्र या नावानें लपतछपत येऊन भेटतो आणि शेवटीं तो खून त्यानें केलेला नसून एका पठाणानें केलेला आहे असें उघडकीस येतें. तसेंच दुसरें रहस्य त्याच्यावर प्रेम करणारी केशर हिचें. ती एका गिरणीवाल्याची मुलगी. ऐश्वर्यात लोळणारी, गाण्यात निष्णात, पण तिच्या आईला तारुण्यात वाईट मार्गाला लावलेलें असतें.

कोणी ? तर सुलभेच्या वकील असलेल्या वडिलांनीच. स्वाभाविकतेला धक्का न देता रहस्यें आलीं तर तीं जिज्ञासा वाढवूं शकतात. पण तसें येथें फारसें घडत नाहीं. सुलभेचें प्रेम नसत मुकुंदावर तो कामगाराचा पुढारी असतो. त्याच्या मुखानें समाजसत्तावादाचीं तत्त्वें खाडिलकरांना घोषित करता आलीं आहेत

आयुष्याचें तत्त्वज्ञान

आयुष्य ही एक लढाई आहे हा विचार खाडिलकरांनीं मुकुंद व सुलभा यांच्या एका संवादात मांडला आहे तो संवाद असा—

'आयुष्य ही एक फार विचित्र लढाई आहे या घनघोर संग्रामात मनुष्याला समाजाशीं लढाव लागत, आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या नातलगाशीं लढाव लागत, फार काय स्वत शींहि लढाव लागत '

'स्वत शीं ? ' एकदम चमकून सुलभेनें विचारलें.

'हो, शत्रूचा बालेकिल्ला तर तोच आहे.'

'म्हणजे मनुष्य स्वत चाच शत्रु असतो ? '

कारखाने निघू देत, आणखी माल उत्पन्न होऊ दे, पण तो ज्याच्या श्रमानें निर्माण होतो, त्याचा त्याच्यावर हक्क असू दे. ' असें ' श्रम हेंच भांडवल ' हें साम्यवादी तत्त्व तो तिच्या मनावर ठसवतो. त्यामुळें तीहि शेतकऱ्यांच्या चळवळींत सामील होते. ही समाजवादी क्रांति घडवून आणण्याची जबाबदारी व शक्ति मध्यमवर्गीयांत आहे असें तिला वाटतें. तिचें मन म्हणतें, " आजचें जग गरिबांचें नसेल पण उद्यांचें जग त्यांचें का होऊ नये ? पण जगांत एवढा फरक पडेल का ? या जगांत आपोआप काहींच बदलत नाहीं. कुठल्याहि देवाची मूर्ति दगडांतून काहीं प्रगट होत नाहीं मूर्तिकारानें ती दगडांतून निर्माण केलेली असते मग आतां जगाला हें नवें रूप कोण देणार ? गरिबांना शक्ति नाहीं, श्रीमंतांना इच्छा नाहीं ! या दोन जगांच्या सीमेवर राहणाऱ्या माणसांनींच या क्रांतीचा पुढाकार घ्यायला हवा त्यांच्या डोळ्यांवर श्रीमंतीचा धूर नसतो आणि त्यांच्या डोळ्यांतून गरिबीचे अश्रुहि वहात नसतात. त्यामुळें उघड्या डोळ्यांनीं सारी वस्तुस्थिति त्यांना स्पष्ट पाहतां येते. त्यांचीं अंतःकरणें उपासानें सुकलेलीं नसतात आणि विलासानें कुजलेलींहि नसतात एकमेकांशीं प्रेमाचा काडीमात्रहि संबंध न ठेवणाऱ्या या दोन जगांत मोकळेपणानें जर कुणी संचार करूं शकतील तर ते मध्यमवर्गीतील लोकच ! उद्यांचें जग गरिबांचें होईल अशी धडपड करणें हें या लोकांचें कर्तव्यच आहे. "

ध्येयाची ओढ

हिरव्या चाफ्याचा वास दुरून येतो आणि तें फूल लपलेलें असतें झाडावरील पानांत त्याप्रमाणेंच प्रेम व ध्येय दूर असतें, पण हृदयाला ओढ लावीत असतें. ही कल्पना या कादंबरींत चाफ्याच्या सुगंधाप्रमाणें ओतप्रोत भरून राहिलेली आहे मुकुंदाच्या गरीब बहिणीच्या शुश्रूषेसाठीं सुरूभा घरीं न जातां तिच्याजवळ राहते, तेथून निघतांना तिच्या हातावर एक नोट ठेवते आणि शेवटीं ' ताई गोडच गेली रे आपल्याला ' ही दुःखद वार्ता जखमी झालेल्या मुकुंदाला सांगते, हे तिन्ही प्रसंग करुणरसानें भरलेले आहेत. सुभाषिताची पखरण तर सर्वत्रच आहे. मुकुंद

मुलभेला लिहिलेल्या एका पत्रांत म्हणतो, " वर्तमानकाळ हा वाहत्या नदीसारखा असतो. तो भूतकाळाच्या पर्वतांतुन उगम पावत असला तरी भविष्यकाळच्या सागराकडेच त्याची धांव असावयाला नको कां ? "

क्रौंचवध, पांढरे ढग इत्यादि अलीअलीकडच्या 'कादंबऱ्यांत' खांडेकरांनीं आपल्या भाषेंतील कृत्रिमतेला कातरी लावली आहे, पात्रांत जिवंतपणा आणला आहे आणि समाजवादाचा प्रचार कलात्मक पद्धतीनें केला आहे. चित्रपट-सृष्टींत प्रवेश केल्यामुळे त्या सृष्टींतील चमत्कृतीचे पडसाद त्यांच्या कथा-सृष्टींत उमटूं लागले आहेत.

ग. त्र्यं. माडखोलकर : : २२

'राजकीय कादंबरीकार' हा बहुमान मराठींत मिळविणारे प्रमुख साहित्यिक म्हणजे माडखोलकर. त्याचेपूर्वी कादंबऱ्यामध्यें राजकीय विचार किंवा वातावरण अगदींच येत नसे असें नाहीं. अर्थात् कादंबरी म्हणजे एक ललित कृति—मानवी भावनांच्या आविष्काराचें एक साधन—संसारातील सुखदुःखाचें चित्रण करणें हें तिचें मुख्य कार्य—त्यामुळें सामाजिक विषयांना सहजच प्राधान्य आलेलें. तरुण तरुणींचा प्रणय, स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह, विधवांची दुःस्थिती, इत्यादि हृदयातील भावना हलविणारे विषय कादंबऱ्यामध्यें मुख्यतः रंगविलेले असतात. पण ते रंगविता रंगविता, कुशल कादंबरीकार त्या त्या वेळच्या परिस्थितीचें चित्रहि त्यांत उमटवितो.

आणि त्या चित्रणात राजकारण सहजच येतें 'कर्मयोग,' 'आनच' इत्यादि कादंबऱ्या म्हणजे हरिभाऊ आपल्याच्या राजकीय मताच्या नुतान्याच होत. ऐतिहासिक कादंबऱ्या रचण्यातहि हरिभाऊंचा उद्देश चालू राजकारणाला पर्यायानें वाचा फोडण्याचाच होता. याशिवाय काहीं कादंबऱ्या खास राजकीय विषय घेऊनहि रचलेल्या होत्या. १९३४ सालीं प्रसिद्ध झालेली 'थोरली आई' ही कादंबरी तर १९३० सालातील गांधीजींच्या चळवळीवरच आधारलेली आहे आणि त्यासाठींच ती परक्या सरकारनें जप्तहि केली होती. तर्थी प्रश्नोत्तरेंहि विधिमंडळात झालीं होतीं. राजकीय कारणासाठीं आक्षिप्त ठरलेली तीच पहिली मराठी कादंबरी. पण राजकारणाला प्राधान्य देणाऱ्या कादंबऱ्या कलावैभवानें नटविणारे व एकापाठोपाठ अनेक प्रसिद्ध करणारे माडखोलकर हे पहिलेच होत. केवळ संख्येच्यान नव्हे, तर पृष्ठसंख्येच्या–आणि त्याहिपेक्षा कलात्मकतेच्या दृष्टीनेंहि माडखोलकरांच्या राजकीय कादंबऱ्यांचें स्थान उच्च श्रेणींत आहे.

वाङ्मयीन गुरु

सुमारें दहा वर्षांचे अल्पावधींत दहा बारा कादंबऱ्या लिहून माडखोलकरांनीं मराठी कथासृष्टींत आपल्या नावाचे लेणें कोरलें आहे 'केवळ सौंदर्य-निर्मिति हें ललित वाङ्मयाचें उद्दिष्ट नसून उद्बोधन हें आहे' असें त्यांचें निश्चित मत आहे 'सौंदर्य निर्माणाचें एकमेव उद्दिष्ट ललित-वाङ्मयाच्या माथीं मारून त्याला जें एकांगी आणि कृत्रिम स्वरूप देण्यात येत असतें' त्यावर त्यांनीं टीका केलेली आहे त्यांचें साहित्य सहेतुक असतें त्यांचें लालित्य लोकजागृतिकारक असतें. त्यांच्या लेखनातील प्रमुख गुण म्हणजे रेखीवपणा शब्दांची योजना, वाक्याची रचना, कथानकाची घडण-सारें कस, हस्तिदंती वस्तूप्रमाणें, कोरीव–कातीव। हा गुण त्यांनीं आपले गुरु श्री श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांजपासून उचलला त्याबरोबरच श्री न. चिं केळकर यांच्याकडूनहि त्यांनीं चिकित्सकपणा व समतोल-पणा हे गुण घेतले. गडकऱ्यांच्या भाषावैभवाची छापहि माडखोलकरांच्या लेखनावर आरंभीं आरंभीं घनदाट पडलेली दिसते कोल्हटकर, केळकर, व

गडकरी या तिघांच्याहि ललित गुणाचा रस आपल्या मनाच्या मुशीत ओतून माडखोलकरांनी आपल्या साहित्याची सुवर्ण-मूर्ति निर्माण केली.

कादंबरीकार या दृष्टीनें पहाता त्यांनीं प्रा. फडके व श्री. खांडेकर या दोघांचेहि चांगले गुण घेतले. फडक्यांचा रस परिपोष त्यांनीं आपलासा केला; पण त्यांच्याप्रमाणें ते केवळ शृंगारातच रंगून गेले नाहींत. खांडेकराप्रमाणेंच माडखोलकर प्रौढ, रम्य व सुसंस्कृत भाषा लिहितात आणि तिच्या अंगा-वर मोजके पण ठसठशीत अलंकारहि घालतात. परंतु खांडेकराप्रमाणें त्या अलंकारांचा अतिरेक करून व कथानकांत कृत्रिमता आणून ते स्वभाव-रेखनाची किंवा रसनिर्मितीची हानि होऊं देत नाहींत. कोल्हटकर व केळकर या "दोन तात्या"पासून आपल्याला किती व कसा लाभ झाला, हें कृतज्ञतेनें नमूद करताना माडखोलकर म्हणतात, "केळकरांजवळ जे पांच महिने मी काढले, त्या पांच महिन्यांत जन्मभर पुरेल इतकें लेखनकलेचें शिक्षण त्यांनीं मला दिलें. पण तें सगळं सहजगत्या आणि अप्रत्यक्ष; कोल्हटकरांप्रमाणें सहेतुक किंवा श्रमपूर्वक नव्हे. पण आम्राच्या झाडा-खालीं बसलेल्या माणसाला त्याच्या छायेचा गारवा सहजासहजीं मिळाला आणि फलभारानें लवलेल्या त्याच्या फांदीला लागलेले चार आंबेहि अना-यासें त्यानें तोडले म्हणजे तो लाभ नव्हे असें थोडेंच आहे ?"

बाळपणांतील श्रीमंती

एकोणिसावें व विसावें या दोन शतकांच्या सीमेवर माडखोलकरांचा जन्म झालेला आहे. १९०० सालीं तारीख २८ डिसेंबर या दिवशीं मुंबई येथें ते जन्मले. जुन्या शतकांतील भारतीय संस्कृति व नव्या शतकांतील पाश्चात्य संस्कृति या दोघींकडूनहि त्यांना जणु कांहीं साहित्याचें बाळलेणें मिळालें. त्यांचे वडील भिक्षुक होते, तरी बरेच सधन होते. दरवर्षी गणेशोत्सवांत आरतीच्या वेळीं नेसण्याकरता आठ दिवसांसाठीं आठ सुंदर पीतांबर ल्हानग्या गजाननासाठीं त्याच्या वडिलांनीं घेतले होते. विसावें वर्ष लागेपर्यंत प्रत्येक सणाला गजाननाला शेंडीपासून कर्दोरड्या-पर्यंत दागिने घालावयास मिळत. शाळेंत जावयाचें तेंहि अशा ठोसानोटाने,

की, कोणाला वाटावे एखादा लक्ष्मीपुत्रच आला आहे. डोक्याला जांभळ्या मखमलीची भरजरी टोपी, अंगात सॅटिनचा झगझगीत लांब कोट, दोन्ही हातात हिऱ्याच्या आंगठ्या, कपाळाला उभे केशरी गंध आणि पायात जरीची काडी असलेला लालभडक पुणेरी जोडा अशा थाटात जेव्हा ते मराठी शाळेत गड्यासह जात असत, तेव्हा मास्तर विनोदाने म्हणावयाचे, "याव सवाई माधवराव !"

वाचनाचा सोस

गजाननरावांच्या आयुष्यातील पहिली वीस वर्षे मुंबईतच गेली. त्यापट वडिलांच्या कडक नजरकैदेत त्यांना हा काळ काढावा लागला. भस्म व गंध अंगाला लावावें, प्रदोषाचा उपवास करावा, शंकराची प्रार्थना करावी, योगासनें-प्राणायाम करावे-इत्यादि कर्मठ परंपरेत त्यांचें पूर्वायुष्य न्हाऊन निघालेलें आहे. १९१८साली त्यांना मॅट्रिकच्या परीक्षेत अपयश आलें. वडिलांनी पुनःपुनः आग्रह केला तरी मॅट्रिकचे तोंड न पहाण्याचा हट्ट त्यांनी कांहीं सोडला नाहीं. पण त्यांचें खरें यश म्हणजे वाङ्मय-लेखनातील. त्या यशाचे एकएक तुरे ते लहानपणापासूनच आपल्या मस्तकीं खोवीत चालले होते. मोरोपंत, रामदास, तुकाराम व शाहिरी वाङ्मय यांचा अभ्यास ते वसून करीत होते. कालिदास, भवभूति, बाण, जयदेव वगैरे संस्कृत वाग्भटांचाहि परिचय त्यांनी चांगलाच करून घेतला होता. इंग्रजींतील वर्ड्स्वर्थ, टेनिसन, शेले, वगैरे कवींचें काव्य त्यांनीं वाचलें होतें. इटाली व आयर्लंड यांच्या इतिहासाचें अध्ययनहि त्यांनीं केलें होतें.

या वाचनाचें फल लेखनाच्या रूपानें देण्यास ते समर्थ होते. नुसते टिपकागदाप्रमाणें दुसऱ्याचे विचार शोषून घेणारे वाचक पुष्कळ असतात, पण स्पंजाप्रमाणें घेतलेलें ज्ञान जसेंच्या तसें, किंबहुना मेघाप्रमाणें ते मधुर करून परत देणारे वाचक मात्र विरळा. माडखोलकरांनीं वयाच्या अकराव्या वर्षीं पद्य व पंधराव्या वर्षीं गद्य लिहावयास सुरवात केली. 'सारस्वत-सेवक-संघ' नांवाचा एक मित्रांचा गट त्यांनीं बनविला होता. त्या संघाचें 'महाराष्ट्र' नांवाचें मासिकहि निघत असे. वाचन, विवेचन व

लेखन असें कार्य या सभामार्फत होत असे त्याच्या जोडीलाच ' देशसेवक संघ ' हि त्यांनीं स्थापन केला होता त्या संघातर्फे ' जागृति ' नावाचें हस्तलिखित नियत असे त्याचे संपादक माडखोलकरच होते दर आठवड्यास सभा भरून राष्ट्रीय प्रश्नाचा विचार अनेक अगानीं होत असे या सर्व भाषणालेखनाचा झरा म्हणजे सामुदायिक मालकीचा ग्रंथसंग्रह त्यात सुमारें दोन हजार ग्रंथ होते त्याचा फडशा माडखोलकरांनीं केव्हाच पाडला होता

श्रेष्ठ टीकाकार

' केशवसुताचा संप्रदाय ' हा माडखोलकराचा टीकात्मक लेख १९१९ सालीं ' नवयुग ' मासिकात प्रसिद्ध झाला त्यामुळें ते एकदम प्रकाशात आले त्यापूर्वीं त्याच्या कविता ' विविध ज्ञान विस्तार ' वगैरे मासिकातून प्रसिद्ध होत होत्या पण टीकाकार म्हणूनच ते मराठी वाचकापुढें तेजस्वीपणानें आले आणि अजूनहि त्यांचें स्थान ' टीकाकार ' म्हणूनच श्रेष्ठ आहे या पहिल्या टीका–लेखाची प्रशंसा पुष्कळच झाली श्री वाळ्ह टकर तर मिस्किलपणानें म्हणाले, " याचा गडकऱ्यावरला लेख जेव्हा मी वाचला तेव्हा मला कळेना, आपण गडकऱ्यावरला लेख वाचतों आहोंत कीं, गडकऱ्याचा लेख वाचतो आहोंत हें !" यानतर काहीं वर्षांनीं कोल्हटकरांनीं आपल्या या शिष्याला असें प्रशंसा–पत्र दिलें कीं, " . आपलें गद्य उत्तरोत्तर फारच तेजस्वी व वैचित्र्यमय होत चाललें आहे आपल्याहून चागलें गद्य लिहिणारे लेखक फारच थोडे असतील असें वाटतें. "

रवि किरण मंडळाचा लाभ

साहित्याबरोबरच राजकारणावरहि लेख लिहिण्यास माडखोलकरांनीं १९२१ पासूनच सुरवात केलेली आहे त्यावर्षी त्यानीं आयर्लंडातील सिनफेन चळवळीवर चार लेख लिहिले ते सव केळकरानीं केसरींत प्रसिद्ध केले–आणि तेहि अग्रलेखाच्याच्या मानाच्या स्थानीं त्यानतर एका वर्षानें ' आधुनिक कवि-पंचक ' हें माडखोलकरानें टीकापर पुस्तक प्रसिद्ध झाले व खूप गाजले त्याच सुमारास पुणें येथें ' रविकिरण मडळ ' स्थापन

झालें. त्यांत यशवंत, गिरीश, माधव ज्युलिअन् इत्यादि कवि-श्रेष्ठांचा सहवास माडखोलकरांना लाभला. तो त्यांच्या साहित्यिक उत्कर्षाला पुष्कळच पोषक ठरला. ना. गोखले यांच्या ' भारत-सेवक-समाजामध्यें ' १९२२ सालीं माडखोलकरांनीं प्रवेश केला. 'सोसायटी'त राहून वाङ्मयकार्य करण्याचा त्यांचा विचार होता. पण १९२४ सालीं त्यांनीं राजीनामा दिला. तेथें त्यांना चाळीस रुपये पगार मिळत होता. या अवधींत ' ज्ञानप्रकाशांत ' दर शनिवारीं ' काव्यशास्त्रविनोद ' व दर शुक्रवारीं ' परराष्ट्रीय राजकारण ' हीं सदरें माडखोलकर लिहीत. १९११ सालीं केळकरांनी बडोद्याच्या साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्षपदावरून जें संस्मरणीय भाषण केलें, त्याचें प्रत्यक्ष लेखन आणि लेखनाची आधींची व नंतरची तयारी हीं सर्व कामें माडखोलकरांनींच पार पाडलीं; एवढेंच नव्हे तर, या भाषणांतील आधुनिक मराठी काव्याच्या विवेचनांत माडखोलकरांचें आपणाला मोठें साहाय्य झालें असें केळकरांनींच स्वतः जाहीर केलें.

वृत्तपत्राच्या सृष्टींत

बुद्धीला चौरसपणा आणून देणाऱ्या व समाजाच्या दैनंदिन जीवनाची घडण बनविणाऱ्या वर्तमानपत्राच्या धारेस माडखोलकर पुणें येथें जे लागले, ते नागपूरपर्यंत वहात गेले. तेथील ' महाराष्ट्र ' साताहिकाच्या संपादक-वर्गांत ते १९२४ सालीं जाऊन दाखल झाले. साहित्यांतील विजयाचें ध्वज हातीं घेऊन गेलेल्या माडखोलकरांना तेथें आरंभीं पगार किती मिळत होता ? तर फक्त साठ रुपये. शेवटीं शेवटीं चढत चढत तो ९५ पर्यंत गेला. शंभरी कांहीं तेथें गाठली गेली नाहीं ! त्यासाठीं त्यांना स्थानांतर करावें लागलें. नागपूर येथेंच १९४४ सालीं ' तरुण भारत ' नांवाचें दैनिक निघालें, त्याच्या मुख्य संपादकाचा मान माडखोलकरांना लाभला. मान मोठा, पण धन ? शंभर रुपये पगार त्यांना मिळूं लागला. आपलीं ठाशीव मतें पल्लेदार भाषेनें व डौलदार मांडणीनें समाजापुढें ठसठशीतपणें ठेवण्याचें स्वातंत्र्य त्यांना 'तरुण भारतां'त लाभलें. १९३० सालीं जंगल सत्याग्रहात भाग घेऊन माडखोलकरांनीं चार महिने कारागृहवास भोगला.

संयुक्त महाराष्ट्राचा पुरस्कार

सुमारें दहा वाङ्मयविषयक ग्रंथ, बारा कादंबऱ्या, सहा नाटिका, दोन कथासंग्रह आणि काहीं कविता यांचें ललित भांडार महाराष्ट्र शारदेच्या चरणीं माडखोलकरांनी अर्पण केलें. तिचा प्रसाद म्हणून बेळगांव येथें १९४५ सालीं भरलेल्या साहित्य संमेलनांतील ललित वाङ्मय विभागाचें अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आलें. त्या अध्यक्षपदावरून त्यांनीं संयुक्त महाराष्ट्राचा पुरस्कार आवेशानें पण सयुक्तिकपणें केला. त्यापुढेंहि यान कार्याचें कंकण हातीं बांधून त्यांनीं चळवळ केली. बडोदे, इंदूर, औरंगाबाद, मुंबई, पुणें, महेश्वर, उज्जयिनी वगैरे अनेक ठिकाणच्या प्रांतिक साहित्य संमेलनाचीं अध्यक्षपदें त्यांनीं भूषविलीं आहेत. १९४८ सालीं, गांधी-हत्येनंतर नागपुरांत जी जाळपोळ झाली, त्यांत त्यांचा प्राणप्रिय असा ग्रंथसंग्रह जळून खाक झाला. या अनर्थाचें वाङ्मयीन स्वरूप 'निर्वासिताची कहाणी' या पुस्तकांत पहावयास मिळतें. तरीहि पराजित न होतां पूर्वीच्याच उत्साहानें ते आपलें लेखनाचें कार्य पुढें चालवित आहेत. त्यांना कादंबरी-लेखनाला प्रवृत्त करणाऱ्या त्यांच्या सुविद्य पत्नी सौ. शांताबाई यांनाहि १९५१ सालीं 'करणा विमुग्न' मृत्यूनें हिरावून नेलें. तथापि माडखोलकरांची साहित्य-सेवा अखंड चालूच आहे

सीमोल्लंघनाचे प्रकार

या साहित्यांतील लालित्य जितकें मोहक असतें, तितकेंच त्यांतील राजकारण दाहक असतें. त्यांनी 'नवे संसार' ही महायुद्धकालीन कादंबरी तिच्यांतील राजकीय विचारांमुळें परक्या सरकारनें आधिन टाकिली होती. 'विषय मर्यादा, काल-मर्यादा आणि प्रश्न-मर्यादा' या तीन मर्यादांचें उल्लंघन या कादंबरींत झाल्याची कबुली माडखोलकरांनीं दिली आहे. पण परक्या सरकारच्या दृष्टीनें त्यांनीं कायद्याचेंहि उल्लंघन केलें. असें ठरलें व म्हणून ती कादंबरी जप्त झाली. हें जसें राजकीय तसेंच नैतिक सीमोल्लंघनहि त्यांच्या हातून काहीं कादंबऱ्यांत घडलें आहे असा टीकाकारांचा आक्षेप आहे. प्रा. फडक्यांप्रमाणें केवळ उत्तान शृंगाराचाच नव्हे तर

पश्चीमतेचाहि कलर त्याच्या काहीं कादंबऱ्यांना लागल्याचा आरोप त्याच्या विरुद्ध मित्रांनीहि प्रकटपणें घेतला आहे. पण शुद्ध कलात्मक असें सुंदर ललित लेखनहि आपण करूं शकतो असा निर्वाळा देणारें लेखन माडखोलकरांनीं केलें आहे व तें दीर्घकाल टिकणारें आहे. कवि, कथाकार, कादंबरीकार, वृत्तपत्रकार या सर्वांपेक्षा त्यांची ' टीकाकार ' ही भूमिका उच्च आहे व सर्वांच्या आदरास निरपवाद पात्र होण्यासारखी आहे.

राजकीय टीकेचें पुट

' मुक्तात्मा ' ही त्यांची पहिली कादंबरी. सुमारें तीन वर्षे लेखन करून १९३३ सालीं त्यांनीं ती प्रकाशात आणली. चंद्रशेखर हा नायक ना जात, ना कुळ–असा ॲंग्लो–मराठा दाखविला आहे. त्याच्यावर केशवाची दृढ भक्ति. ललिता व सुमति यांच्या प्रेम जालात त्या दोघांचे जीव गुंतलेले त्यामुळें प्रणयाचें वर्णन माडखोलकरांना करतां आलें. चंद्रशेखर क्रांतिकारक दाखवून लो. टिळक, म. गांधी, डॉ. बेझंट वगैरे थोर थोर राजकीय पुढाऱ्यांवर त्याला माडखोलकरांनीं तोंडसुख घ्यावयास लावलें आहे प्रेमाबाईच्या अड्ड्यात व ' प्रागतिक ' पत्राच्या कचेरींत राजकारण कुठलें जाईं तें निराळेंच. प्रेमकारण व राजकारण या दोन्ही विषयाच्या तोंडात क्लिष्ट संस्कृत शब्दाचा काटेरी लगाम घातल्यामुळें ही कादंबरी खाडिलकरांच्या ' हृदयाच्या हाके ' प्रमाणें बरीचशी दुर्बोध झाली आहे. पण विद्यमान व्यक्तींवरील खरपूस टीकेमुळें ती त्यावळीं गाजली.

आईचें प्रेम

आईचें प्रेम किती उदात्त असतें याविषयीं ओझरते उद्गार या कादंबरींत एक दोन ठिकाणीं आले आहेत. ते असे —" जें रागानें कठोर होऊं शकतें, तें प्रेम कसलें ? खरें प्रेम तेंच की, जें कधींहि रागावूं शकत नाहीं, कधींहि कडू बोलूं शकत नाहीं आणि कधींहि झिडकारूं शकत नाहीं. आपली आई, उभ्या आयुष्यात ती आपल्यावर फार तर तीनचारदाच रागावली असेल. आणि तिचा तो राग किती क्षणिक ! त्याचें पर्यवसान

पहाता पहाता प्रेमार्द्रत होत असे, व त्याची झळ आपल्याला लागते न लागते, तोंच तिचा जीव पस्ताव्यानें पोळून जात असे. ”

आईचें समाजावर किती ऋण असतें हें पुढील शब्दांनीं सांगितलें आहे, “ आईपणा ही गोष्ट अशी आहे कीं, त्याच्यापुढ सर्व जगान कृतज्ञतेन मस्तक नमवाव! स्त्री ही माता झाली, म्हणजे समाजाच्या ऋणातून ती मुक्त होते,—नव्हे समाजच उलट तिचा ऋणी होतो. आणि जिन समाजाला ऋणी केल, त्याची परंपरा पुढ चालू ठेवायला हातभार लावला, तिला समाजान कमी लेखण कृतघ्नपणाच होणार नाहीं काय ? ”

रेखीव वर्णन

कोरीव शब्दांनीं रेखीव वर्णन करण्याचा माडखोलकराचा गुण या पहिल्या कादंबरींतहि उठून दिसतो. एका शिक्षकाचें शब्द–चित्र त्यांनीं वसें केलें आहे पहा, ‘ नाकाच्या या वाड्याच्या टोकावर जस्ती कड्याचा चष्मा ते अशा खुबीनें ठेवीत कीं, जरूर तेव्हा दृष्टि खालावून त्याना त्याच्यातन वाचता येत असे, व ती उचावून त्याच्या मदतीशिवाय जगाकडे पाहता येत असे. ते स्वतः कधीं हसत नसत; व वर्गांतहि कोणी हसलेलें त्याना खपत नसे. ते चुकून एखादे वेळीं उपरोधानें जेव्हा हसत तेव्हा पडक्या वाड्याच्या भंगलेल्या भिंताडावर चांदणें पडलें असता तो जसा भयाण दिसावा, तसें त्याचें तोंड दिसत असे.’

जीवनाचें तत्वज्ञान

जीवनातील सुखदुःखाच्या अनुभवाला कादंबरीकारानीं किती मनोहर उपमा दिली आहे पहा—“ मानवी जीवन ही आशा आणि निराशा याची नृत्यभूमि आहे व त्या भूमीवर या जुळ्या बहिणी एकमेकींच्या गळ्यात लडिवाळपणानें हात घालून, अहर्निश नृत्य करीत असतात. त्याच्या सलील पदक्षेपानें तुडविल्या जाणाऱ्या ‘हृदयांना समिश्र संवेदना होतात, त्यानाच आपण सुखदुःखें म्हणतो; व संध्यारागात ज्याप्रमाणें प्रकाश आणि छाया याची मनोहर सरमिसळ झालेली असते, त्याप्रमाणें

सुरदु त्याच्या समप्रमाण मिश्रणानें मानवी जीवनाला एक प्रकारची उदात्त माधुरी येते."

निसर्गाचें साहचर्य

निसर्गाची छाया व्यक्तीच्या मन:स्थितीवर परिणाम घडवितें तसाच व्यक्तीच्या मनोधर्माचा पगडा निसर्गावर बसतो. संध्याकाळ किती रम्य ! त्यावेळचे आकाशातील रंग किती आकर्षक ! कैक लेखकांनीं त्याचें हृदयंगम वर्णन केलेलें. पण निराश माणसाला वाटतें, " क्षितिजाच्या कडेवर टेंकलेलें त्याचें सौम्य बिंब, त्यावर ढगाच्या काळसर रेघा आल्या-मुळें छिन्नविछिन्न झालें होतें, व त्याच्यावर काळाभोर ढग नुकत्याच मारलेल्या सावजाच्या रक्ताच्या चिळकांड्या उडून रंगलेल्या अस्वला-सारखा दिसत होता."

कलात्मक प्रचार

कवि काय किंवा कादंबरीकार काय, त्यांचें कार्य कोणतें, याविषयीं माडखोलकर एका पात्राच्या मुखानें म्हणतात, " या अपूर्ण जगाला पूर्णता देण्यासाठींच कलावंताचा अवतार आहे ना ? मग कवींच्या सृष्टींत तरी गुलाबाला काटे नसावेत, चंद्राला कलंक नसावा, स्त्रीला वैधव्य नसावें, सौंदर्याला विनाश नसावा, आणि प्रेमाला निराशा नसावी." अशा अद्भुतवादाच्या गंधर्व-नगरींतच वाचकांना गुंगवत ठेवणाऱ्या माडखोल-करांच्या बहुतेक कादंबऱ्या आहेत.

' मुक्तात्मा ' ही माडखोलकरांची कादंबरी क्रमानें पहिली, तर त्यांची गुणानें पहिली कादंबरी म्हणजे चंदनवाडी. खांडेकरांची ' दोन ध्रुव ' किंवा वरेरकरांची ' धावता धोटा ' या कादंबऱ्याप्रमाणेंच चंदनवाडी या कादंबरींतहि कला व प्रचार यांचा सुंदर मेळ बसला आहे. या तिन्ही कादंबऱ्यांत साम्यवादाचा प्रचार ज्यानें त्यानें आपापल्या पद्धतीनें केला आहे. खांडेकरांची ' हृदयाची हाक ' ही पहिली कादंबरी जशी अलंकार-पूर्ण पण कृत्रिम, तशीच माडखोलकरांची ' मुक्तात्मा.' पण ' दोन ध्रुवां'-मध्यें खांडेकरांनीं ज्याप्रमाणें कृत्रिमतेचीं कवचें बरीचशीं टाकून दिलीं

आणि सहजसुंदर भाषेनें आपलें कथानक रंगविलें, तशीच परिणति चंदन वाडी कादंबरींत माडखोलकराची झालेली दिसते. एखादा प्रसंग किंवा संवाद रेखीव रीतीनें रेखाटणे यात माडखोलकराचा हातखंडा आहे. त्यांचें पद लालित्य तर पहिल्या प्रतीचें आहे. कथानकाची प्रमाणबद्ध मांडणी कर ण्यात ते फडक्यांशीं बरोबरी करू शकतात, पण कल्पकता व रसवत्ता हे दोन गुण फडक्यांपेक्षा कमी प्रमाणात असल्यामुळे त्यांचे संवाद तितके सहज वाटत नाहींत, पात्रें अगदीं जिवंत भासत नाहींत आणि त्यांच्या सुखदु खाशीं वाचक पूर्णपणें समरस होऊं शकत नाहीं ही उणीव जास्तींत जास्त भरून निघाली असेल, तर चंदनवाडी कादंबरींतच.

संमिश्र संस्कृतीचें प्रतिबिंब

सौ. शांताबाई यांनी १९३१ सालीं ' सोन्याची सांखळी' या नांवाची एक गोष्ट लिहिली त्या गोष्टींत चंदनवाडी कादंबरीचें कथाबीज आहे. ही कादंबरी १९४२ सालीं प्रसिद्ध झाली. भारतातील संमिश्र संस्कृतीचें प्रति- *बिंब या कादंबरींत उमटलेलें आढळते स्पृश्य–हरिजन, मुसलमान, ख्रिश्चन* अशा विविध पात्रांच्या स्वभावाचें इंद्रधनुष्य चंदनवाडींत दृष्टीस पडते. मध्यप्रदेशातील मालगुजार व शेतकरी यांच्या संग्रामातून कथानकाला सुरवात झाली असली आणि गिरणीमालक व मजूर यांचा लढा शेवटीं चित्रित केला असला, तरी ते काहीं या कादंबरीचे मुख्य विषय नव्हत. सांस्कृतिक *विचारावरच या कादंबरीचा भर आहे.* हरिजनांचा या भूमीवर अग्रहक्क कसा आहे, त्यांनीं हिंदुसमाजापासून अलग का राहू नये, हिंदूंचा विस्कळितपणा त्यांचा घात कसा करीत आहे, मुसल्मानांनीं ' हा देश हें आपलेंच घर ' मानून का राहिलें पाहिजे, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या परोप- कारांतहि धर्मप्रसाराचा स्वार्थी व आक्रमक हेतु कसा वळवळत असतो, *इत्यादि प्रश्नांची सूक्ष्म व स्पष्ट चिकित्सा या कादंबरींत केलेली आहे*

चित्तवेधक प्रारंभ

पण ही कादंबरी आहे, चर्चात्मक प्रबंध नाहीं. गुंतागुंतीचें कथानक घेऊन व तें एका रहस्याभोवतीं गुंडाळून जिज्ञासु वाचकाला त्यांच्यामागें

सतत धावत ठेवाण्याचें, हें कौशल्य या कादंबरींत माडखोलकरांना साधलेलें आहे. आरंभींच एखाद्या वावटळीप्रमाणें धावत सुटणारी येसू वाचकाला भेटते. तिच्या पाठोपाठ वाचक जो धावत सुटतो, तो अखेर मृत्युशय्येवरील चंदनपाशीं येऊन थबकतो. कादंबरीचा प्रारंभच मुळीं असा चित्तवेधक केला आहे कीं,

" दादासाहेब, गरिबाच घर बुडवू नका व ? "

देशपांड्याच्या वाड्याच्या दिशेनें धावत सुटलेल्या येसूच्या त्या आक्रोशानें सारी चंदनवाडी हलून गेली

कावळ्यानें घरट्यात घुसून पिलू चोचींत धरून त्यानें आणि मग चिमणी चिंव चिंव करीत त्या कावळ्यामागून धावत असता इतर चिमण्या जशा तिला साथ देत तिच्याभोंवतीं उडतात, त्याप्रमाणे येसू रस्त्यानें धांवत जात असता दोहों बाजूंनीं बायकामाणसें तिला सहानुभूतीनें काहींनाहीं विचारीत होतीं. "

भावनापूर्ण वर्णनशैली

येसूची नात म्हणजे चंदन. " तारकेचें मधुर तेज आणि फुलाची सुवासिक शुचिता याचा मिलाफ तिच्या मनोज्ञ व्यक्तित्वात झाला असून, तिची करुणसुंदर मूर्ति आपल्या आसवानीं भरलेल्या डोळ्यांपुढून किती तरी वेळ हालत नाहीं. " या नातीला व तिच्या आजीला–दोघींनाहि त्या चिमुकल्या चंदनवाडींत ब्रह्मांड साठल्याइतका आनंद वाटत असे. तेथील वर्धा नावाची नदी तर येसूला आपली आईच वाटे. तिची ही भावना माडखोलकर पुढील शब्दांनीं प्रगट करतात –" तिचें मन हें वर्धेच्या नाभतींत जणू नाळ न तोडलेल्या तान्हुल्यासारखें होतें. शहरातल्या माणसाची नागर, सुसंस्कृत मनें हीं नाळ तोडलेल्या मुलासारखी असतात. वाढत्या वयाबरोबर मुलाचा आईविषयींचा ओढा जसा कमी कमी होतो, तसा शहरातील नागर मनाना सृष्टिमातेशीं असलेल्या आपल्या नात्याचा विसर पडत जातो पण, येसूला वर्धा ही आईसारखी, नव्हे आईच वाटे, व तिचें अनागर, अनघ मन त्या आईचा पदर सोडून जावयाला तयार नव्हतें. "

कारखान्याचें शब्द-चित्र

खेड्यातील या सुग्मिसौंदर्यात मानवी विकार सापाप्रमाणें लपून बसलेले होते तेथील जमीनदार दादासाहेब देशपांडे यानीं येसूची जमीन गिळंकृत केली होती, एवढेंच नव्हे तर तिची सून रखमा हिच्यावर पापी दृष्टी ठेवून तिला परागंदा व्हावयास लावले होतें तेंच मळट आता चंदनरहित आलें. म्हणून तिला आपल्या पत्नासाठीं घेऊन येसू नागपूरला निघून गेली तेथें रखमा गिरणींत राबत होती–दुतर्फी कीं, कामावरून घरीं आली म्हणजे जमिनीवर आपलें ताठ शरीर तीं फेंकून देई. गिरणींतील कामकरी स्त्रियांचें सुख काय असतें, हें माडखोलकरानीं पुढील मोजक्या शब्दानीं सांगितलें आहे, " त्या खात्यात शेकडों रहाट यत्रानें चालले होते, व त्या प्रत्येक रहाटापाशीं उभ्या राहून बायका सुताचा गुंडाळा तयार करीत होत्या. त्यांच्या डोक्यावर कापसाचे बारीकबारीक तंतु जमले होते. उन्हानें सर्व गिरण तापून गेली होती. त्यातच फरशीवर टाकलेल्या पाण्याच्या वाफा निघून, रहाटाशीं काम करणाऱ्या बायकाना घामाच्या धारा लागल्या होत्या. "

सूक्ष्म वर्णन

कादंबरींतील नायक अवधूत याचें शब्दचित्र माडखोलकरानीं किती बारकाईनें रेखाटलें आहे. " सायंसूर्याच्या अरुण प्रकाशात त्याच्या पिंगट केसाना सोनेरी छटा आली होती, व त्याच्या विस्फारलेल्या हसऱ्या डोळ्यातील बुबुळाच्या पिंगट रंगाकींनूनहि तीच छटा ओसंडत आहे, असें चंदनला वाटलें. हसताना त्याच्या निवणीची डावीकडली बाजू जास्त विलग होऊन त्याची अणीदार शुभ्र दंतावलि जरी सुंदर दिसे, तसाच चेहऱ्यावर भाबडेपणाचा मोहक भावहि ओसरता उमटून जाई. त्याच्या अंगातील किंचित् पिवळसर झाक असलेला निळसरचा घोळदार खादीचा शर्ट त्याच्या मानेची पुष्टता आणि खांद्याचा रुंदपणा सुव्यक्त करीत होता. "

नक्षत्रांची चमक

निसर्गातील एखादें दृश्य रंगविण्यात माडखोलकरांची कुंचली तरबेज आहे. आकाशांतील ताऱ्यांचा उपयोग मार्मिकपणें करून घेऊन ते आपली सृष्टिवर्णनें रंगवीत असतात. आचार्य कालेलकरांना तर ते तारे जिवंत व्यक्तीच वाटतात—सारें आकाश जणूं त्यांच्याशीं बोलतच असतें. पण त्यांच्याखालोखाल ताऱ्यांचें सूक्ष्म ज्ञान प्रगट करणारे ललित लेखक म्हणजे माडखोलकरच. जसें आकाशांतील तारे तशींच पृथ्वीवरील फुलें. दोहोंचेंहि सूक्ष्म ज्ञान माडखोलकराच्या वर्णनशैलींत आढळून येतें. त्यांनीं केलेलें उषःकालचें वर्णन नक्षत्राप्रमाणें चमकत आहे, तें असें–" पूर्वेकडील क्षितिज सतेज होऊन त्यावर विखुरलेल्या कोरड्या ढगावर कुठें कुठें लाल तकतकीत रेषा उमटलेल्या होत्या. आकाशांतले तारे बहुतेक आतां मावळण्याच्या बेतांत आले होते. पण रोहिणीचा पाठलाग करीत नभोमध्यावर येऊन ठेपलेला मृग मात्र अद्याप लखलखत होता; व त्याच्या उत्तरेला पुनर्वसूच्या मधोमध असलेला गुरु आपल्या रम्य प्रभेनें व्याधाला लाजवीत होता. वर्षाकालाचा अंत सुचविणाऱ्या अगस्तीला मात्र दक्षिण क्षितिजावर अभ्रांनीं गिळून टाकलें होतें. अंगणात पहाटच्या गार वाऱ्यावर आपला गंध उधळणारीं चमेलीचीं आणि स्वस्तिकाचीं फुलें खदखदां हंसत होतीं."

नदीवरील चांदण्याची मौज 'मुखवटे' कादंबरींत माडखोलकरांनीं पुढील शब्दांनीं वाचकापुढें उभी केली आहे,

" चंद्र आतां पुष्कळच खालीं आला होता. नारिंगी रंगाचे सुंदर खळें त्याच्या त्या मोठ्या झालेल्या कोरीभोंवतीं पडलें होतें; व नदीच्या विलोल प्रवाहावर त्याच्या सुदीर्घ किरणाचा नाच चाललेला होता. पुराचा पहिला भर ओसरून गेल्यामुळें नदीच्या पात्रांतील खडकांची रांग काहीं ठिकाणीं उघडी पडली होती. त्या खडकांवरून हत्तीच्या सोंडेमारख्या पाण्याच्या शेंकडों धारा खालच्या प्रवाहांत उडी घेत होत्या. त्या धारांचा अखंड होणारा गंभीर घोष!—त्या घोषांत रात्रीच्यावेळीं होणारे इतर सारे क्षुद्र नाद विलीन होऊन नदीकाठची ती सशब्द शांतता विशाल आणि उदास वाटत होती. "

निसर्गाचें सूक्ष्म-रम्य वर्णन

पावसाळ्यातील सृष्टीचें शब्दचित्र माडखोलकर पुढीलप्रमाणें रेखाटतात.

" पावसाची झिमझिम सुरू होती. पण पश्चिम-क्षितिजावरल्या एका पांढुरक्या ढगाच्या आडून लकाकणारें सूर्यबिंब खिडकीच्या धूसर तावदानांत तळपत असलेल्या विद्युद्दीपाची आठवण देत होतें. त्याचा फिका प्रकाश अतिवृष्टीनें चिंब झालेल्या सृष्टीवर पडून तिला विशोभित पांढुरता आली होती. त्या प्रकाशात छावलेल्या घरावरील पावसानें शेवाळून बुरसलेल्या कौलारात जी एकादीच नव्या कौलाची लाल लाल रांग दिसे, ती एकाद्या जुन्या मलिन वस्त्राला नव्या धाग्यानें केलेल्या रफूमारखी वाटत होती. गणेशोत्सव नुकताच संपला होता. पण ज्वारी काहीं अद्याप जमिनींतून गुडघाभरसुद्धा वर आली नव्हती; व तिच्या पातीला येत चाललेला पिवळेपणा त्या प्रकाशात, अकालीं पिकलेल्या केसाच्या तकाकीसारखा विद्रूप दिसत होता."

एक सुंदर व्यक्ति-रेखा

चंदनचे हास्य, तिचें शरीर सौष्ठव, तिची ढब, वगैरेंचें वर्णन किती चारुतादर्शक आहे पहा—

" सायंसूर्याचा रम्य प्रकाश तिच्या अंगावर पडला होता. त्या प्रकाशात तिची केळफुलाच्या गाभ्यातल्या कोंवळ्या पानासारखी आरक्त अंगकांति खुलून दिसत होती आणि तिच्या तोंडावरलें हास्य कऱ्हानच्या तावूस वाळूवर खेळणाऱ्या चकचकीत जललहरींसारखें शोभत होतें.

तो तिला हसत हसत काहीं तरी बोलला; ती त्याला हसत हंसत काहीं तरी उत्तर देऊन सायकलवर बसली.

तिचें ते हास्य पाहून त्याना रत्नमाच्या हास्याची आठवण झाली. रत्नमा हंसल्याबरोबर जो मनाला रोमांचित करणारा गोड आवाज खळखळत कानावर पडत असे, तोच आवाज आपण आज पुनः बारातेरा वर्षांनीं ऐकत आहोंत असा त्याना भास झाला. बोलताना ऐटदारपणानें मान

खेळण्याची मोहक त-हाहि अगदीं तीच, लांबट चेहऱ्यावर स्वाभिमानाची प्रभा पाडणारे ट्पोरे डोळेहि अगदीं थेट तसेच, व पॅडलवर पाय ठेवून सायकलवर झेप घेताना बांधेसूद शरिराला आलेला मनोहर बाकहि अगदीं तसाच. "

प्रपंचकथेंतील राजकारण

' नवे संसार ' ही कादंबरी १९४१ सालीं माडखोलकरांनीं लिहिली. तो युद्धकाळ होता तथापि केवळ सांसारिक जीवनच या कादंबरींत रंगवावयाचें असा त्यांचा आधींचा बेत होता. पण माडखोलकरांच्या लेखणींतील राजकारणाचें रक्त या ' प्रपंचकथेत ' हळुहळू उतरूं लागलें. तेव्हा प्रकाशकांनीं त्यांना इषारा दिला. पण माडखोलकरांनीं उत्तर दिलें, "युद्धकाळांत जर कादंबरी लिहायची आणि युद्धामुळें झालेला मनाचा क्षोभ जर तींत व्यक्त करायचा नाहीं, तर मग कादंबरी लिहायची तरी कशाला?" हा सारा इतिहास सौ. शांताबाईंनीं आपल्या प्रस्तावनेंत दिला आहे. राजकीय चळवळींसाठीं दरोडा घालणें आणि मुसलमानांच्या प्रतिकारासाठीं शस्त्रांचें शिक्षण घेणें, या विचारांच्या पुरस्कारामुळें बहुधा ही कादंबरी पूर्वी जप्त झाली होती

विस्कळित कथानक

" जुन्या संसारांत प्रेम नसेल कदाचित्, पण निष्ठा होती, स्थैर्य होत. नव्या संसारांत प्रेमहि नाहीं, निष्ठाहि नाहीं न् स्थैर्यहि नाहीं. " हा विचार या कादंबरींत माडखोलकरांनीं ओझरतपणे मांडला आहे. त्या विचाराच्या साधकबाधक बाजू साकार करण्यासाठीं त्यांनीं असें कथानक रचलें आहे कीं, विद्याधर देेर या नांवाचा एम्. ए. झालेला व काव्यतीर्थ पदवी घेतलेला तरुण साठ रुपयांवर शिक्षकाची नोकरी करतो. त्याची पत्नी मीरा हीहि नोकरी करते व त्याच्या प्राप्तींत भर घालते पण जमारखर्चाचीं दोन्ही टोंकें कांहीं मिळत नाहींत. तेव्हा तो कोळशाची वखार काढतो, विमा कंपनीचा एजंट बनतो, आणि शेवटीं शाळेचा राजिनामा देऊन क्रांतिकारकांच्या चळवळींत शिरतो. त्यांनीं घातलेल्या एका दरोड्यात हा

दुरून भाग घेतो. त्यामुळें त्याला अटक होते, पण लगेच त्याची सुटकाहि होते. त्याचा शाळेंतील राजिनामा हा जितका अकारण, तितकाच त्याचा राजकारणातील प्रवेश आकस्मिक. चित्रपटकथा लिहिण्याचाहि त्यानें प्रयत्न केलेला असतो, पण तेथील कलेचा काळाबाजार पाहून त्याचें मन विटतें. त्याच्या लेखनावर लुब्ध झालेली सुशिक्षित तरुणी मुक्ता हिच्या प्रणयाचे खेळ कादंबरीच्या पानांतून कवड्शाप्रमाणें दिसतात. या कथानकाला रमग-पणा आणण्यासाठींच कीं काय हुर्डापार्टी, मद्यमासाशन, दौलतजादा इत्यादि मालमसाला कादंबरींत भरलेला आहे आणि पपूशेठासारखीं आच-रट पात्रेंहि त्यात गोवलीं आहेत.

'शुष्क रमणीयता'

माडखोलकरांची नेहमींची भाषाशैलीसुद्धा प्रौढ व संस्कृतप्रचुर असते. त्यातहि या कादंबरींतील सारींच पात्रें सुविद्य. त्यामुळे सुषमा, अनघ, शलाका, चपक, विदारक, मदिर, घणाघाती, उद्दीपिका, इत्यादि संस्कृत शब्द सर्वत्र विखुरलेले आहेत, ते सामान्य कथा-वाचकाला कितीसे कळ-णार ? वर्णनें अगदीं रेखीव आहेत. पण कथानकात जिव्हाळ्याचा ओलावा फारसा आढळत नाहीं आणि पात्रांत रसरशीत जिवतपणा बहुधा दिसत नाहीं. 'शुष्क रमणीयता' या माडखोलकरांच्या शब्दांनींच त्यांच्या या कादंबरीचें—किंबहुना त्यांच्या सर्वच ललित कृतींचें—वर्णन केलें, तर तें योग्य ठरणार आहे. एखाद्या बागेंतील संगमरवरी पुतळे पहाण्याचा आनंद त्यांच्या कादंबऱ्या वाचताना होतो. 'मुक्ता'च्या काव्याचे जे गुण-दोष त्यांनी या कादंबरींत वर्णिले आहेत, ते स्वत: माडखोलकरांच्याच लेखनात-बहुतांशीं आढळतात. मुक्ताच्या काव्याविषयीं माडखोलकर लिहितात, ' मुक्ता'च्या काव्यातल्या आणि कथातल्या भावोर्मि या मृग-जळाच्या तरंगासारख्या वाटल्या होत्या त्याला कितीतरी वेळा. अत्यंत मोहक आणि अत्यंत तेजस्वी पण आर्द्रतेचा लवलेशसुद्धा नसलेल्या ! .

पण त्या दिवशीं रात्रीं तिच्या डोळ्यात जे भाव, जी उत्कंठा आणि जें कुतूहल त्याला दिसले, तें स्निग्धतेनें आणि सहानुकंपेनें किती ओथंबलेलें

होतें. अर्थात् तिच्या काव्यांत आणि कथांत ही शुष्क रमणीयता, हें संगमरवरी शिल्पाचें मृदुकठोर सौंदर्य आहे."

मनोहर उपमा

एखाद्या सुंदर इमारतींत रंगीबेरंगी कांचेच्या खिडक्या असाव्यात, त्याप्रमाणें माडखोलकर आपल्या ललित भाषेमध्यें मधून मधून सुंदर उपमा देतात त्याच दोनतीन नमुने पहा. "कधीं एकाग्र आणि अंतर्मुख न होणारें मन अशा वेळीं स्वतःशींच रममाण होतें, व आगगाडीच्या अंधाऱ्या खोलींत, स्वतःच्या डोळे न उघडलेल्या पिलांना सुरक्षिततेच्या खात्रीनें चाटीत, पाजीत, कुरवाळीत निश्चिंत पसरलेल्या मांजरीप्रमाणें मन आपल्या अथांग कुहरांत दडी देऊन बसलेल्या अनोंव विचारांना आणि अज्ञानुभूत भावनांना साद घालून त्यांच्याशीं खेळत बसतें."

"मन विव्हळ असतां, गाण्याची अवचित् कानावर पडलेली भेदक लकेर किंवा सतमीच्या छायानहुल चांदण्यांत पाहिलेलें एखादें आभासिक रमणीय दृश्य ज्से मनांत घोळत राहतें, तशी तिच्या त्या पहिल्या भेटीची स्मृति, त्या स्मृतीची असह्य संवेदना, त्याच्या मनांत सतत जागृत होती."

"पाऊस आणि चांदणें यांनीं उजळलेली सृष्टि, जिच्या केसांतून आणि वस्त्रांतून पाणी निथळत आहे अशा न्हाणीघरांतून अंग पुशीत घाईघाईनें बाहेर येणाऱ्या कमनीय स्त्रीसारखी, स्वच्छ आणि प्रसन्न दिसत होती"

रौद्र-सौम्य वर्णनें

सृष्टिवर्णनाची माडखोलकरांची शैली खांडेकरांपेक्षा फडक्यांकडे अधिक झुकलेली आहे. त्या त्या प्रसंगाचें सूक्ष्म तपशीलवार वर्णन ते देतात आणि त्या वर्णनावरून वाचकाचें चित्त उडून नये अशाच बेतानें उपमा-रूपकादि अलंकार त्यामध्यें मिसळतात. वादळाचें वर्णन करतांना ते लिहितात, "तोंच बाहेर वीज एवढ्या मोठ्यानें कडाडली कीं, त्या गॅरेजच्या एकेरी विटेच्या भिंती कोसळून पडतात कीं काय, असें त्यांना वाटलें, व बाहेर

धिंगाणा घालीत असलेल्या धूळ–वादळाच्या धडाक्यानें सारीं दारें आणि खिडक्या, थंडीनें थडथडणाऱ्या दांताप्रमाणें, सारखीं खडाखड वाजूं लागलीं. एकमेकांच्या चोचींत चोच भिडवून घरट्यांत बसलेलीं पाखरें जशीं वाऱ्याच्या झपाट्यानें भयभीत व्हावींत, तशी क्षणमात्र त्याच्या मनाची अवस्था झाली. ”

हें वर्णन जितकें रौद्र, तितकेंच सौम्य वर्णनहि माडखोलकर करूं शकतात. झाडें, फुलें, तारे यांचें सूक्ष्म ज्ञान या वर्णनांत ते ओतूं शकतात, चांदण्या रात्रीं बागेंतील फुलझाडें आनंदाची बहार कशी लुटीत असतात यांचें वर्णन करतांना माडखोलकर म्हणतात, “ अंगणातल्या चाफ्याच्या उंच खोडाच्या शाखाग्रांना आलेलीं पांढरीं फुलें पाहून असा भास होत होता कीं, चंद्रकिरणांतून स्रवणारे सुधेचे बिंदु झेलण्यासाठीं निचाऱ्या उघड्यावाघड्या पर्णविहीन चाफ्यानें आपल्या चिमुकल्या ओंजळी आतुरतेनें वर धरल्या आहेत. गच्चीच्या कठड्यावर ठेवलेल्या कुंड्यातलीं मोगऱ्याचीं फुलें आपला मस्त गंध हसतमुखानें वाऱ्यावर उधळीत होतीं आणि रस्त्यावरल्या चिंचव्याला आलेला बहर आपला नाजुक मंद गंध त्या सौम्य चांदण्यांत मिसळीत होता. ”

नृत्याचें शब्द-चित्र

एका नर्तिकेचें शब्दचित्र माडखोलकरांनीं इतकें सूक्ष्म व सांगोपांग वर्णिलें आहे कीं, ते वाचतांना माधव ज्युलियन यांच्या ‘ कचनी ’ या कवितेचें स्मरण व्हावें. नर्तिकेच्या मयूर–नृत्याचें शब्दचित्र माडखोलकर पुढील डौलदार शब्दांनीं व लयबद्ध वाक्यांनीं रेखाटतात

“ पायांतील घुंगरांच्या तालावर छुमछुमत ती नर्तकी रंगपटांतून बाहेर आली. मोरपंखी रंगाची जी घोळदार साडी या वेळीं ती नेसली होती, तिच्यावरील मोरांचे डोळे त्या उज्ज्वल दीपप्रकाशांत इतके कांहीं लखलख करीत होते कीं, ती एक एक पाऊल तालावर टाकून मंदगतीनें पुढें येत असतां मोरच मोठ्या डौलानें पावलें टाकीत येत आहे, असा भास

प्रेक्षकांना झाला. थोडेसें अंतर अशा रीतीनें चालत आल्यावर तिनें आपले कमरेवर असलेले हात वेलीच्या शाखांसारखे लांब पसरले. अत्यंत चपलतेनें, एक गिरकी घेऊन पाहता पाहता साडी दोहो बाजूंनीं झर्रकन वर उचलली; व मोराच्या तुऱ्यासारखी नीलमण्याची गिंदी घातलेलें आपलें मस्तक किंचित् पुढें झुकवून एकदम नृत्याला प्रारंभ केला साडीच्या घोळामुळें मोराच्या पिसाऱ्यासारखी दिसणारी तिची ती रमणीय आकृति, पुढें झुकलेल्या मस्तकाचे ते भावपूर्ण आंदोलन आणि नृत्योन्मत्त डोळ्यांतून ओसंडणारा विलोल आनंद–तिच्या त्या मयूर-नृत्यावर, त्या मोहक वेषभूषेवर आणि त्या तरल हावभावावर नजर ठरेना."

विशिष्ट प्रसंगातील शब्दचित्र उभें करण्यात माडखोलकरांचें चातुर्य चांगलें दिसून येतें. त्याचा एक नमुना पहा. "मिरानें आपले दोन्ही ओचे वर खोंवले होते व पदरहि हातांखालून घेऊन घट्ट बांधला होता. विजेच्या प्रकाशात उजळून दिसणाऱ्या तिच्या त्या गोऱ्या हातावर उडालेले पाण्याचे शिंतोडे चमकत होते. गुढघ्यापर्यंतचा पायाचा भागहि ओला झाला होता. आणि हातातलें काम तसेंच टाकून घाईनें दार उघडावयाला आल्यामुळें जो श्वासाचा वेग वाढला होता, त्यामुळें होणारी तिच्या वक्षःस्थलाची खरखाल स्पष्ट दिसत होती. विस्कटलेल्या केसांच्या काळ्याभोर बटा उंच कपाळाच्या दोहो बाजूंनी भुवयापर्यंत येऊन भिडल्या होत्या."

सयुक्तिक संवाद

माडखोलकरांच्या कादंबऱ्यात छोटेछोटे संवाद पुष्कळ असतात, आणि त्यात सयुक्तिकपणा, कोटीबाजपणा व विनोद हे गुण आढळतात. संवादातील सहजोद्गार त्यांच्या लेखणींतून फारसे उतरत नाहींत, पण सुशिक्षितांच्या एखाद्या वादसभेंतील हास्यविनोदाचें प्रतिबिंब त्या संवादावर पडलेलें दिसतें.

समाजातील दुःखाचें मूळ कोणतें या प्रश्नाचें उत्तर समाजवादी दृष्टिकोनातून माडखोलकर असें देतात कीं, "मनुष्याच्या अधःपाताचं मूळ कारण संपत्तीची विषम वाटणी हें आहे. श्रीमंताचा अधःपात होतो,

तो संपत्तीच्या अतिरेकामुळे, आणि गरिबाचा अधःपात होतो तो संपत्तीच्या अभावामुळे! श्रीमान्, सुसंस्कृत मनुष्य दारू पितो, तो आपल्या अतिरिक्त सुखोपभोगामुळे निःसत्त्व झालेल्या मनाला, बुद्धीला आणि इंद्रियांना चेतना आणण्यासाठीं! गरीब, अडाणी मनुष्य दारू पितो, तो दारिद्र्यामुळे होणाऱ्या दुर्धर यातनांचा मनाला विसर पडावा म्हणून! अर्थात् माणसाच्या अधःपाताचं खरं कारण दारू हें नव्हे, तर संपत्तीचा अतिरेक किंवा अभाव हें आहे. संपत्तीच्या अभावाप्रमाणेच तिचा अतिरेकहि माणसाच्या अधःपाताला कारण होतो!"

आत्मकथेचें यशापयश

संसारातील प्रेम व त्या प्रेमाची विफलता हा विषय ललित लेखकांना सदैव पुरणारा आहे. तोच विषय 'भंगलेले देऊळ' या कादंबरींत माडखोलकरांनीं रंगविलेला आहे. "विवाहाचें देऊळ भंगलेलें असेल, भ्रष्ट झालेलें असेल, तर तुमच्या कल्पनेप्रमाणें त्याचा जीर्णोद्धार करा, पण तें पाडून टाकू नका." असा संदेश या कादंबरीचे शेवटीं दिलेला आहे पण हा विचार वाचकाच्या चित्तावर ठसविणें हा काहीं कादंबरीचा उद्देश दिसत नाहीं. तशी तिची रचनाच नाहीं. तिच्यातील सारे प्रवाह या एका केंद्राकडे वहात नाहींत. सारें वातावरण भरलें आहे प्रणयचेष्टांनीं प्रेम-भावनेंतील चढउतार रंगविणें हेंच या कादंबरीचें प्रयोजन दिसतें.

'मृत्युशय्येवरील मानिनीची' ही आत्मकथा आहे. आपल्या 'जीविताची पायमल्ली' झाल्यामुळें, अनसूया या सुशिक्षित स्त्रीच्या 'भग्न हृदयाचें एकांतातील आक्रंदन' म्हणजे ही कादंबरी. माडखोलकरांची ही अनु खाडेकरांच्या उल्केची बहीण शोभण्यासारखी प्रगल्भ विचाराची आहे—हरिभाऊंची यमू किंवा वरेरकरांची मथू यांच्याप्रमाणें हृदयाला चटका लावणारी ही करुण कहाणी नाहीं तिची भाषा सहज नाहीं, स्त्रियांना शोभणारी नाहीं. अनु ही सुशिक्षित, तर तिचें चित्त वेधून घेणारा अरुण हा तर कवीच त्यामुळे त्यांच्या संवादांत कालिदास आणि भवभूति, शेक्सपिअर आणि टेनिसन, ब्राउनिंग आणि शेले—अशा कविश्रेष्ठांचे उल्लेख

येतात हें एक वेळ स्वाभाविक म्हणता येईल; "पण आज तुम्हा दोघींना पाहिल्यावर कीं नाहीं मला वाटलें, रजनी आणि उषाच वसल्या आहेत मूर्तिमंत माझ्यापुढें!" ही संवादातील भाषा कृत्रिम व अस्वाभाविक वाटते. त्यांतहि विशेष हें कीं, मृत्युशय्येवर पडलेली एक दुःखी व दुर्दैवी स्त्री 'आपल्या शिणलेल्या मनाला विरंगुळा' म्हणून हें सारें लिहीत आहे. मनूचें वर्णन अरूच्या तोंडीं घालतांना अनु किती कृत्रिम लिहिते पहा. "तिच्या गालांवर संध्येची लाली आहे, डोळ्यांत तारकांचं तेज आहे, केसांत क्षितिजाचा नीलिमा आहे, भुवयांत लाटाची वक्रता आहे अन् हंसऱ्या ओठांवर त्यांच्या फेसाचा शुभ्रपणा आहे!"

मजेशीर उपमा

नेहमींप्रमाणें मनोहर उपमा माडखोलकरांनीं मधून मधून दिलेल्या आहेत. भानुमतीचा खेळ खेळणाऱ्या मुलींचा आनंद व्यक्त करतांना ते म्हणतात, "अनरशाचे स्वच्छ धुतलेले तांदूळ अंगणात वाळत घातले असतां चिमण्या जशा त्यांच्याभोंवतीं चिवचिवत उडत असतात, तशा आम्हीं मुली वागत होतों."

आणखी एक उपमा पहा.

"झाडांचीं मुळें पाण्याचा ओलावा ज्या बाजूला मिळेल, त्या बाजूला पसरत जातात आपोआप. मनुष्याच्या भावनांचेंहि तसेंच नाहीं कां? प्रेमाचा जिव्हाळा जिकडे म्हणून लाभेल असें त्याला वाटतें, तिकडे धांव घेतें त्याचें मन."

आयुष्यांत सुख मिळणें हें बाहेरच्या परिस्थितीपेक्षा आंतल्या मनःस्थितीवरच अवलंबून आहे, हा विचार माडखोलकर पुढील शब्दांनीं मांडतात; "कोणत्याहि गोष्टीपासून होणारं सुखदुःख हें तिच्या आपल्यावर होणाऱ्या प्रत्यक्ष परिणामावर—ज्या अनुकूल-प्रतिकूल संवेदना आपल्या मनांत उत्पन्न होतात त्यांच्यावरच नव्हे कां अवलंबून असेर! जगांतलं सारं सौंदर्य सकलंक, सारं सुख समर्याद अन् सारीं तत्त्वें सापेक्ष आहेत.

त्याना जी पूर्णता येते, ती केवळ आपण तस म्हणतों म्हणून, निव्वळ आपल्या भावनेच्या प्रभावान !"

आत्मचरित्राचा आभास

'दुहेरी जीवन' ही माडखोलकराची कादंबरी काहीं अशीं आत्मचरित्रपर आहे असें म्हटलें तरी चालेल 'लेखकाच्या अनुभवाचे रग थोडेफार त्याच्या वाङ्मयात कळत न कळत उमटतातच. पण 'मी' मध्यें हरिभाऊचे, 'उल्के'मध्यें खाडेकराचें किंवा 'स्मृति-लहरीं'मध्यें वामन रावाचें आत्मचरित्र अधिक स्पष्टपणें प्रतिबिंबित झालें आहे, तसेंच या कादंबरींत माडखोलकराचें जीवन चित्रित झालेलें आढळतें. आपल्या कादंबरीवर सत्यसृष्टीचा मुलामा चढविण्यासाठीं त्यानीं श्री. वझे, जोगळेकर, डागे, पर्वते, भिडे, डॉ. ब्रकरायस वगैरे व्यक्तींच व 'रविकिरण मडळा' सारख्या सस्थाचे स्पष्ट उल्लेख केलेले आहेत. 'मला जगावस वाटत रे !' हे जे करुण उद्गार माडखोलकरानीं आपल्या जीवनात ऐकले, त्याचाच पडसाद सुशीलकुमार या कादंबरींत उमटवितो. 'मुक्तात्मा' कादंबरींतहि वेडगवच्या 'कपाळाला गळगा' पाहून एक म्हातारी भविष्य वर्तविते तोच प्रकार खुद्द माडखोलकराच्या आयुष्यात घडलेला आहे अशा सत्य घटनाची कल्पितार्शी गल्लत करूनच माडखोलकर आपली कादंबरी रचतात

राजकारणाची ठिगळे

सत्यसृष्टीचा आधार व्यक्तीपुरताच घेऊन न थाबता माडखोलकर आपल्या राष्ट्राचा इतिहास, तो घडविणाऱ्या काहीं सस्था आणि त्या सस्थाचे सर्वश्रेष्ठ पुढारी, याचाहि 'उद्धार' ते करतात. कॉंग्रेस व गाधीजी याच्यावर त्यानीं या कादंबरींत आणि 'काका,' 'मुखवटे,' 'प्रमद्वरा' वगैरे कादंबऱ्यातहि जी टीका केली आहे, ती कलादृष्टीला कलकभूत आणि राजकीय दृष्टीनें अज्ञानाची आहे. माडखोलकराना उदारमतवाद नको, गाधीवाद नको, रॉयवाद नको, साम्यवादहि नको,- पाहिजे आहे 'क्रातिवाद' असें ते म्हणतात. पण, दुबळ व्यक्तीनें दरोडे

घालणें व सून करणें यापलीकडे या नातींचें तत्त्वज्ञान त्यांना स्पष्ट करता आलें नाहीं वैयक्तिक दहशतवादालाच त्यांनीं हें व्यापक नाव आर्धी दिलें आणि पुढें त्यावर ' सुभाषवाद ' या सोज्वळ नावाचें पांघरुण घातलें. परंतु बंकिमचंद्रांची ' आनंदमठ ' किंवा शरच्चंद्रांची ' भारती ' यांप्रमाणें त्यांच्या कादंबरीचा आत्मा आणि तिच्या देहाचे अणुरेणु राजकारणान स्फुरणारे नाहींत त्याचें राजकारण ठिगळवजा आहे

मुख्य सूत्र

विकृत प्रणयचेष्टांचें उत्तान वर्णन करणें, हेंच माडखोलकरांच्या कादंबरी-लेखनाचें मुख्य सूत्र दिसतें. त्याला राजकारणाचा वास ते देतात तो, एखाद्या शृंगारिक लावणीचा आध्यात्मिक शेवट करावा तितकाच. 'दुहेरी जीवना'चा नायक मुकुंदा हा मध्यप्रांताच्या पंतप्रधानाचा पार्लमेंटरी सेक्रेटरी दाखविला आहे तो कामगार संघ, चरखा संघ, हरिजन संघ यांचाहि कार्यकर्ता आहे म्हणे. कादंबरीकार म्हणूनहि त्याचा लौकिक आहे. अशा दर्जाच्या पुढाऱ्याचे हें दुहेरी जीवन म्हणजे काय आहे ? तर नृत्य, जुगार, मद्यपान व व्यभिचार यांचा चोखूर धिंगाणा कायदेमंडळ व कायदेभंग यांचें वर्णन केवळ झालरीसारखें लावलेलें आहे गांधीवाद व साम्यवाद यांचा उपयोग चटणी कोशिंबिरीप्रमाणें केलेला आहे सारें महत्त्व, सारी मदार आहे विकृत प्रेमावर.

उथळ टीका

गांधी-अर्विन कराराचा काळच पार्श्वभूमीसाठीं घेऊन माडखोलकरांनीं लिहिलेली दुसरी कादंबरी म्हणजे ' शाप '. तिचा नायक निशिकांत क्रांतिकारक आहे असें कादंबरीकार सांगतात पण त्याचें वर्तन उन्मत्तपणाचें, बदफैलीपणाचें आहे. त्याचें प्रायश्चित्त त्याला घाणेरड्या रोगानें मिळतें ' नाता ' कादंबरीचा नायक प्रियदर्शन हा मध्यप्रांताच्या माजी गव्हर्नराचा पुतण्या गव्हर्नर सर महादेव टाकूर यांचें करारी व दिलदार स्वभाव चित्र माडखोलकरांनीं उमदेपणानें रेखाटलें आहे पण शामासुंदरीचें तें ' मिष्टान्न-

भांडार ', त्यातील तें मित्रमंडळ आणि त्यांची चर्चा, पंडितजींची लांब ल्चक व्याख्यानें व दहा दहापानी पत्रें–या सर्वांमुळें कातेचें महत्त्व कादंबरींत कमी झालें आहे. दांडी यात्रेची पार्श्वभूमि नावापुरतीच आहे याच प्रियदर्शनाला नायक बनवून व त्याचे तोंडावर डॉ. खरे यांचा मुखवटा चढवून माडखोलकरांनीं ' मुखवटे ' या कादंबरींत, गांधीवादावर उथळ टीका केली आहे ' प्रमद्वरा ' या शेवटच्या कादंबरींतहि त्यांच अज्ञानी टीकेचें तुणतुणें त्यांनीं वाजविलें आहे पण स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या इतिहासानें माडखोलकरांची ही सारी टीका फोल ठरविली आहे

जीवनातून पलायन

आत्मचरित्रपर किंवा राजकारणपर कथा भागापेक्षा माडखोलकरांच्या लेखणीचा खरा भर–किंवा बहर–स्वैर प्रणय जीवनावर आहे. त्याचा खुला, पुरा व निर्भेळ आविष्कार ' नागकन्या ' व ' डाक बंगला ' या दोन कादंबऱ्यात पहावयास सापडतो. या दोन्ही कादंबऱ्या युद्धकालातच लिहिलेल्या आहेत. पण त्यात उल्लू माणसाच्या नग्या नाचापेक्षा दुसरें कांहींच नाहीं. " युद्धकाळात जर कादंबरी लिहायची, आणि युद्धामुळें झालेला मनाचा क्षोभ जर तींत व्यक्त करावयाचा नाहीं, तर मग कादंबरी लिहायची तरी कशाला ?"असा बाणेदार सवाल प्रकाशकाना माडखोलकरांनीं ' नवे संसार ' या कादंबरीच्या वेळीं टाकला होता तोच प्रश्न त्यांच्या एखाद्या चहात्या वाचकानें त्यांना या दोन कादंबऱ्यांबाबत केला, तर त्यांचेजवळ उत्तर काय आहे ? ' नाग कन्या ' व ' मत्स्य कन्या ' यांच्या मनसोक्त जलक्रीडा व प्रणयक्रीडा हाच का त्यांचा युद्धकालीन क्षोभ ? विकृत मनाचे कल्पनातरंग रंगविणाऱ्या माडखोलकरांच्या या उच्छृंखल कादंबऱ्या तरुण पिढीनें न वाचल्या तरच त्यांचेविषयींचा त्यांचा आदरभाव टिकून राहील. या कादंबऱ्यात खरा वास्तववादहि नाहीं. समाजातील कोणत्याहि वर्गाचे प्रतिनिधि होणारीं त्यातील पात्रें नाहींत. विद्यमान समाजस्थितीचें हें सत्य प्रतिबिंब नव्हे. शेंकडो–नव्हे हजारो महाराष्ट्रीय कुटुंबापैकीं एकात तरी या कादंबरींतल्यासारखे प्रणयाचे प्रसंग वा प्रकार

सानेगुरुजी : : : : २३

' **आ**धुनिक संत ' या रूपानेंच श्री. सानेगुरुजी यांना महाराष्ट्र ओळखतो.

ज्ञानेश्वरादि संत येथे पूर्वी होऊन गेले, पण विसाव्या शतकातील या विज्ञानयुगातहि, गुरुजींनीं आपलें जीवन असें घालविलें व संपविलें कीं, त्यामुळें त्यांना ' संत ' ही पदवी सहजच लाभली. चोहोंकडे जडवाद व भोगवाद यांच्या लाटा उसळत असतांना आणि डोळस बुद्धिवादाचा व भौतिक शास्त्राचा प्रकाश झगझगत असतांना, त्याग, सेवा, भक्ति, श्रद्धा, परोपकार आणि शेवटीं आत्मसमर्पण असल्या दैवी गुणांनीं नटलेलें निर्मल व निरहंकारी जीवन गुरुजींनीं घालविलें, हे पुढील पिढ्यांना कदाचित् खरेंहि वाटणार नाहीं–एक नुसता ' चमत्कार ' वाटेल. पण गुरुजींचा

निगर्वी स्वभाव, प्रेमळ वाणी आणि अखंड सेवा हे अलौकिक गुण साक्षात् पाहिलेले–अनुभविलेले शेकडो–हजारो लोक महाराष्ट्रात आहेत

उदात्त रसाचें अभ्यगस्नान

झऱ्याचें झुळझुळणें किंवा पाखराचें किलबिलणें, तसें गुरुजींचें सारें बोलणें–चालणें 'करी मनोरंजन जो मुलांचें । जडेल नातें प्रभुशीं तयाचें' अशी त्यांची भावना त्यामुळें लहान मुलांना गोष्टी सांगण्यात ते स्वत रंगून जात आणि त्या मुलांनाहि गुंगवून सोडीत मुलांसाठीं त्यांनीं किती तरी गोड गोड गोष्टी लिहिल्या ! आणि त्यांची ती अद्वितीय कादंबरी ! महाराष्ट्रातील कोणा सुशिक्षितानें ती वाचली नसेल ? आणि वाचता वाचता आपल्या अश्रूंनीं तिचीं पानें भिजविलीं नसतील ? सर्व महाराष्ट्रीय वाचकवर्गाला या कादंबरीनें उदात्त प्रेमाचें जणु,अभ्यंग स्नानच घातलें नाही प्रेमाचें महिम्न–स्तोत्रच तें ! ज्ञानेश्वराची जशी ज्ञानेश्वरी, तशीच 'साने श्वराची' 'श्यामची आई' दोहींमध्यें प्रेमाचें अमृत साठविलेलें आहे एक सागर असेल व दुसरें सरोवर असेल, पण दोहोंमधील जीवन एकच

तीन क्षुधा

सानेगुरुजींना आपल्या सानपणाची जाणीव फार होती 'लहानाहून लहान' ते होते थोर पुरुषांची 'मित्री भक्ती' ते करीत त्यांच 'प्रेम मुके' होतें गांधीजी, विनोबाजी व सेनापति बापट यांच्याविषयीं त्यांना अपार आदर–पण त्यांच्यापासून ते नेहमीं दूरदूर रहात मनातल्या मनात ते परमेश्वराची अशी प्रार्थना करीत कीं, "एक परार्धांश गांधी, एक परार्धांश टागोर, एक परार्धांश रामकृष्ण परमहंस अशा मिश्रणाचा मी बनावें गांधींची सेवावृत्ति, रवींद्रांची काव्यशक्ति व रामकृष्णांची भक्ति

आईचें स्तोत्र

सानेगुरुजी यांचें नाव पांडुरंग सदाशिव साने. लहानपणीं त्यांना 'पंढरी' म्हणत. पंढरीच्या पांडुरंगाची सेवा पुढं प्राणपणानें करणाऱ्या या संताला पांडुरंग हें नाव किती शोभतें! त्यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यातील पालगड येथें ता. २४ डिसेंबर १८९९ रोजीं झाला. हा दिवस म्हणजे दया मूर्ति येशूख्रिस्त याचा जन्मदिन. पालगड येथें मराठी चौथीपर्यंत पंढरीचें शिक्षण झालें. पण खरें शिक्षण मिळालें आईकडूनच. तीच त्यांच्या मनाची मूर्तिकार व शीलाची शिल्पकार. तिनेंच पंढरीच्या अंतःकरणांत प्रेम-भावनेची रोपें लावलीं. वेलीवरील कळ्या खुडू नयेत, मेलेल्या चिमणीचें सुतक धरावें, गाईशीं नातलग माणसाप्रमाणें ममतेनें वागावें, कांहीं झालें तरी खोटें बोलूं नये-इत्यादि भूतदयेच्या उदार भावना लहान् लहान प्रसंगांतून तिनें त्याला नकळत शिकविल्या. आईचें नांव होतें यशोदा. पंढरीला तिचें शिक्षण खरोखरच यशोदायक झालें.

आईला तो गुरु मानी, कल्पतरु मानी. या आपल्या भावनेचेंच वर्णन त्यांनीं 'श्यामची आई' मध्यें पुढील शब्दांनीं केलेलें आहे. 'आई-या अक्षरांत श्रुतिस्मृति आहेत, सारीं महाकाव्यें आहेत. या दोन अक्षरांत माधुर्याचा सागर आहे, पावित्र्याचा आगर आहे, फुलाची कोमलता, गंगेची निर्मलता, चंद्राची रमणीयता, सागराची अनंतता, पृथ्वीची क्षमता हीं सारीं आईजवळ पहावयास मिळतील, सारीं दैवतें आईत येऊन गेलीं. आई हें दैवताचें दैवत आहे."

गरिबीशीं झुंज

मराठीच्या चार यत्ता पुऱ्या झाल्यावर इंग्रजी शिक्षणासाठीं गुरुजी दापोलीस गेले. त्यापूर्वीं ते पुण्यास मामाकडे कांहीं काळ राहिले होते. दापोलीस असल्या वेळेपासूनच त्यांनीं जुनें संत वाङ्मय वाचावयास सुरवात केली. संस्कृत काव्यहि त्यांनीं अभ्यासले, पाठ केलें. स्वतः कविताहि ते रचूं लागले. वक्तृत्व विकासलें. दर शनिवारीं बारा मैल पायीं चालून ते दापोलीहून पालगडला जात. गरिबीमुळें तेथून ते औंध येथें शिक्षणासाठीं

गेले. त्या संस्थानात शिक्षण मोफत होतें कोठें कोंकण व कोठें औंध ! पण आईनें प्रोत्साहन दिलें, 'ध्रुवाप्रमाणे जा !' औंध येथें अत्यंत गरिबींत राहून त्यांनी ज्ञान मिळविण्यास सुरुवात केली. कोठेंच जागा मिळेना, तेव्हा मशिदीजवळ चार आणे भाड्याच्या खोलींत राहून व माधुकरी मागून त्यांनी दिवस काढले. कधीं अन्नछत्रात जाऊन, कधीं पाण्याबरोबर भाकरी खाऊन, तर कधीं उपवास करून ते विद्यादेवीची आराधना करीत होते पिठाच्या गिरणींत सांडलेल्या पिठावरहि त्यांनी आला दिवस घालविला. पण प्लेगनें घो दिला. म्हणून गोंधळून ते पुण्यें येथें आले तेथें तरी काय? विद्येच्या मार्गावर गुलाबाच्या पायघड्या थोड्याच घातल्या होत्या ! तीन दिवस तर नुसते डाळेचुरमुरे खाऊन त्यांनी काढले. एका मित्राच्या घरीं ते रहात. सहा सहा महिन्यात हजामत नसे. आठवड्यातून चार दिवसाचेच वार लागले अर्थात् तीन दिवस त्याना उपवास पडे. दोन्ही वेळा जेवण तर त्याना प्राय कधींच मिळत नसे. रात्रींचें जेवण म्हणजे बहुधा बुधवार बागेंत हवा खाणें हेंच. 'नूतन मराठी विद्यालया त सहाव्या यत्तेमध्ये त्यांनी नाव दाखल केले बरोबरीच्या विद्यार्थ्यांपैकीं कोणी आजारी पडला तर त्याची शुश्रूषा ते जीव तोडून करीत. मंडईत गेले तर बुडबुड्या जोश्याला त्यांनी आपल्या अंगातील कोट व जोडा दिला. १९१८ सालीं ते मॅट्रिक झाले. त्यावेळीं त्याना किती आनंद वाटला असेल, हें एक आगरकर जाणोत ! 'सुखदु खाचीं पारडीं समान' राखण्यासाठींच की काय, याच वर्षी गुरुजींची आई इहलोक सोडून गेली.

गुरुकुलात गुरुजी

खाचखळग्यातून व काट्याकुट्यातून धावण्याची शर्यत असते ना ? तसाच प्रकार गुरुजींच्या विद्याभ्यासाचा होता. अडचणींना न जुमानता ते शिक्षणाची चढण हसतमुखाने चढत होते. ते कॉलेजात गेले. तेथें खूप वाचावें आणि एकलकोंड्या वृत्तीनें रहावें, असें त्याचे वर्तन असे. अभ्यासातील नैपुण्यानें ते आपल्या प्राध्यापकाना चकित करीत 'न्यू पूना कॉलेज' मध्यें असताना त्यांनी लिहिलेल्या मराठीच्या उत्तरपत्रिका त्याचे

गुरु प्रा. पोतदार यानीं अजून जपून ठेवल्या आहेत. इटरच्या परिक्षेत त्याना संस्कृतची शिष्यवृत्ति मिळाली. १९२२ सालीं ते बी. ए. ची परीक्षा उत्तम रीतीनें उत्तीर्ण झाले. त्यामुळें कॉलेजातील फेलोशिप त्याना मिळाली. तिच्या आधारावर ते १९२४ सालीं एम. ए. झाले. त्यापूर्वीच खानदेशातील अमळनेर येथील तत्त्वज्ञानमंदिरात ते फेलो म्हणून राहिले. नतर प्रताप हायस्कुलात १९२४ च्या जूनपासून ते शिक्षकाचें काम करू लागले. त्या कामाशीं ते अगदीं तन्मय झाले. रात्रंदिवस, तन मन-धन ओतून ते विद्यार्थ्यांना शिकवीत, सभाळीत व वाढवीत. गुरुकुलच झालें होतें तें खरेखुरें! तासाच्या घटेचे किंवा महिन्याच्या पगाराचे भान त्याना नसे!

. विद्यार्थ्यांवर ते आईसारखी माया करीत. वसतिगृहामध्यें राहून ते साऱ्या विद्यार्थ्यांचा परामर्श घेत विद्यार्थीच काय पण गोपाळसारख्या गड्याशींहि ते भावाप्रमाणेंच वागत–त्याच्या आजारीपणात अलोचन जागरण करून सेवाशुश्रूषा करीत. पडित जमिनीमध्यें ते बाग फुलवीत. 'छात्रालय' या नावाचें एक दैनिक ते काढीत. तें सारें गुरुजी स्वतः एकटे एकटाकी लिहीत. तें वाचण्यासाठीं विद्यार्थ्यांच्या उड्या पडत. शाळेच्या चालकानीं छापील मासिक काढण्यासच त्याना उत्तेजन दिलें. त्यातहि गुरुजीच पुष्कळ लिहित. आपल्या पगारातील बचत करून, ते पैसे गुरुजी मासिकासाठीं खर्च करीत. हें 'विद्यार्थी' मासिक सरकारनें बद केलें.

कारागृहांतील शीघ्र साहित्य

गाधीजींनीं १९३० सालीं कायदेभगाचें रणशिंग फुकलें. त्याची दाडी यात्रा देशभर दुमदुमू लागली. स्वातत्र्य–सग्रामाची ती घोषणा–मातृभूमीची ती हाक कानावर पडताच, गुरुजी त्या गुरुकुलातून बाहेर पडले आणि राष्ट्रीय आदोलनात सामील झाले. सारा खानदेश आपल्या वक्तृत्वानें त्यांनीं हलविला. सरकारनें त्याना पधरा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावली. आधीं धुळें व नतर त्रिचनापल्ली या तुरुगात गुरुजी

सक्तमजुरी भोगीत होते चक्की पिसण्याचें कठीण कामहि त्याना देण्यात आलें होतें. पुढें १९३२, १९३४, १९४० व १९४३ सालीं पुन पुन तुरुंगवास त्यांच्या वाट्यास आला तुरुंगातील छळ, अपमान, अन्याय–सारें कांहीं त्यांनी शांतपणें सोसलें. एवढेंच नव्हे तर, तें विष पचवून त्यांनीं अमर साहित्याचें अमृत निर्माण केलें कारागृह हें त्याना जणु शालागृहच झालं.

नाशिक तुरुंगात असताना त्यांनीं "श्यामची आई" ही आपली अमर कृति लिहिली त्यावेळीं त्यांच्या लेखणींत वीज सळसळत होती मातृप्रेमानें त्यांचें अंत करण अथांग भरलेलें होतें आणि पावसाळ्यातील पाण्यानें भरलेल्या मेघ वारा लागताच पर्जन्याच्या जशा सहस्रधारा सोडतो, तशा मातृप्रेमाच्या अमृतधारा गुरुजींनीं या आपल्या कादंबरींत ओतल्या आहेत अवघ्या तीन दिवसात सुमारें तीनशें पानाची ही रसपूर्ण कादंबरी गुरुजींनीं लिहिली 'भारतीय संस्कृति' हा ग्रंथ तर तात्त्विक व विवेचक असा ग्रंथ आहे पण तोहि त्यांनीं रचला अवघ्या पाच दिवसात. गांधीजींचें गोष्टीरूप चरित्र तुरुंगातल्या एका रात्रींत त्यांनीं लिहिलें. 'मातीच्या मार्गावर' हें पुस्तक ४८ तासात त्यांनीं लिहून पुरें केलें. 'कला म्हणजे काय?' हा टॉलस्टॉयच्या ग्रंथाचा अनुवाद तर तीन दिवसात त्यांनीं पुरा केला. त्यांच्याइतकें शीघ्र लेखन करणारे लेखक मराठींत विरळाच!

'कॉंग्रेस' चें संपादन

चळवळ संपली, तरी गुरुजींची राष्ट्रसेवा चालूच राहिली. १९३६ सालीं फैजपूर येथें खेड्यातील पहिली कॉंग्रेस भरली. तिच्या पूर्वतयारी साठीं गुरुजींनीं जिवाचं रान केलें व सारा खानदेश पालथा घातला. ते घरोघरात गेले, तरुणाच्या पोटात शिरले आणि कॉंग्रेसचा प्रचार त्यांनीं झंझावाताप्रमाणे केला. त्यांनीं आपलें जीवनच कॉंग्रेसमय करून टाकलें होतें उत्कट भावना हा त्यांच्या जीवनाचा आत्मा त्यावेळीं जें हातीं येतील, तें देशाच्या टोकाला नेऊन पोंचवतील. मिळमिळीतपणा, अर्धवट-

पणा, हिडीसपणा, आस्तेकदमपणा–त्यांच्या गावींच नसे. कॉंग्रेसच्या प्रचारासाठीं १९३८ सालीं त्यांनीं ' कॉंग्रेस ' साप्ताहिक काढलें. तें परक्या सरकारच्या डोळ्यावर आलें त्यांनीं चार हजार रुपयाचा जामीन मागितला. तेव्हा तें पत्र बंद पडलें. पत्र बंद पडले तरी गुरुजींचें कॉंग्रेस कार्य चालूच राहिलें. कॉंग्रेसचे सभासद महाराष्ट्रात एक लाख व्हावेत म्हणून त्यांनीं १९३७ सालीं २१ दिवसांचें उपोषण केलें. १९४४ सालींहि नाशिक तुरुंगात कामगारासाठीं त्यांनीं २१ दिवसाचा उपवास केला. हें त्यांचें आध्यात्मिक शस्त्र होतें; शेवटचें आध्यात्मिक शस्त्र म्हणजे प्राण त्याग. तेंहि त्यांच्याजवळ सदैव सिद्ध असें लोक-कल्याणासाठीं ते आपले प्राण आपल्या ओंजळींत घेऊनच उभे होते अमळनेर येथील कामगारावर अन्याय होतो आहे, असें कळताच गुरुजींनीं जाहीर केलें, " मी तापींत उडी घेईन. " केवढी भूतदया ! केवढा त्याग ! त्यांच्या प्रभावानें पंतप्रधान ना. खेर तेथें गेले व त्यांनीं कामगारावरील अन्याय दूर केला.

मातृ–देवाचा क्रांति–देव

' चले जाव 'च्या चळवळींत १९४२ सालीं गुरुजींनीं भूमिगत राहून मोठी बहादुरी गाजविली. ' मातृदेव श्याम क्रांतिदेव बनला ! ' शूर सेनापतीच्या स्फूर्तिदायक भाषेमध्यें ते गुप्त पत्रकें (बुलेटिन्स) काढीत. त्यांच्या साहित्याचा तो ओजस्वी नमुना अज्ञातच आहे ४२ च्या चळवळींतील हुतात्म्याचे पोवाडे गात ते महाराष्ट्रभर हिंडले त्यातील वीर व करुणरसानीं ते २०–२०, २५–२५ हजार श्रोत्याना मंत्रमुग्ध करीत. श्रोत्याच्या डोळ्यांतून अश्रूचे पाझर काढण्याइतकें भावनापूर्ण व प्रभावी वक्तृत्व गुरुजींचें होतें. त्यांचें भाषण वा लेखन जसें रडवें, तसेंच कडवेंहि होतें. १९४६ सालीं ' कुमार–साहित्य–संमेलनाचे ' ते अध्यक्ष होते. ' कामकऱ्याच्या खोलींत जा, दरिद्री नारायणात मिसळा " असा संदेश त्यांनीं कुमाराना दिला. ' वाङ्मय हें जीवनाच्या अनुभवातून निर्माण होणारें आहे जीवनाची उत्कटता वाङ्मयात प्रगट व्हावयास पाहिजे,

साधेपणात सत्याचा आविष्कार होत असतो. विराट समाज हाच देव. त्याच्या गरजा पहा.' असें त्यांचें वाङ्मयविषयक तत्वज्ञान होतें. त्याच्या आधारावर त्यांनीं सुमारें ८० पुस्तकें लिहिलीं. त्यातील २० अनुवाद आहेत. पण ते स्वतंत्र ग्रंथाइतके सरस वठले आहेत.

हरिजनांविषयीं अनुकंपा

केवळ राजकीयच नव्हे तर सामाजिक अन्यायहि दूर करण्याची त्याना तळमळ होती. हरिजनाविषयीं त्याना गाढ अनुकंपा वाटे. विनोबाजींच्या एका उद्गारानें ती भावना डिवचली गेली. 'हरिजनाना पंढरपूरचें विठ्ठलमंदिर खुलें झालें पाहिजे' अशी घोषणा त्यानीं केली. पुणें हें महाराष्ट्राचें मस्तक असले, तर पंढरपूर हे त्याचें हृदय आहे. तेथील देऊळ खुलें झालें म्हणजे लाखो वारकरी समतेचा संदेश गावोगाव पोंचवतील आणि त्यामुळें तेथील शेंकडों देवळें खुलीं होतील, अशी गुरुजींची अपेक्षा. चार महिने त्यानीं मंदिर–प्रवेशासाठीं महाराष्ट्रभर हिंडून प्रचाराचा पाऊस पाडला. त्यावेळचीं त्यांचीं भाषणें म्हणजे सहज-स्फूर्त वाङ्मयच आहे. शेवटीं पंढरपूर येथें ता १ मे १९४७ रोजीं, वैशाखी एकादशीस, त्यानीं प्राणांतिक उपोषण मांडलें. त्या दिवशीं ८०० खेड्यात सभा भरल्या. सारा महाराष्ट्र हादरून गेला. दहा दिवसानंतर बडवेमंडळींनीं भागवतधर्माचें खरें तत्त्व ओळखून हरिजनाना पांडुरंगाचें मंदिर खुलें केलें.

इच्छा-मरण

राजकीय व सामाजिक विषमतेप्रमाणेंच आर्थिक वर्गभेदाशींहि गुरुजींनीं युद्ध पुकारलें होतें. आर्थिक समतेसाठीं समाजवाद हवा, या विचाराचा ते प्रचार करू लागले. १९४८ सालीं त्यानीं मुंबई येथें 'कर्तव्य' नावाचें दैनिक एक वर्षभर चालविलें. गांधीजींची हत्या एका महाराष्ट्रीयानें केली, याचें दुःख धुण्यासाठीं त्यानीं १९४८ मार्टी २१ दिवसाचा उपवास केला. त्याच वर्षी ता. १५ ऑगस्टपासून त्यानीं 'साधना' नावाचें साप्ताहिक चालविलें. त्यातून ते लोकशाही समाजवादाचा प्रचार

करीत. पण त्या साप्ताहिकाचे स्वरूप मुख्यत सांस्कृतिकच आहे. भारतातील भिन्नभिन्न संस्कृतींचें दळणवळण वाढावें या हेतुनें त्यांनीं 'आंतर-भारती'ची कल्पना या साप्ताहिकातून जोराने मांडली. त्यासाठीं ते व्याख्यानेंहि देत १९५० सालीं कर्नाटकातून आंतर-भारतीचा दौरा पुरा करून ते मुंबईस परत आले.

आणि ता. ११ जून रोजीं त्यांनीं आपल्या जीवनाचा अमृत-कुंभ आपल्या इच्छेनें, आपल्या हातानें, फोडून टाकला! 'डोक्यात असह्य वेदना' झाल्यानें त्यांनीं झोपेच्या गोळ्या घेऊन शांतपणें काळझोप घेतली ज्ञानेश्वराच्या जिवंत समाधीचें स्मरण व्हावें असाच हा हृदयद्रावक प्रसंग! साऱ्या महाराष्ट्राच्या हृदयाचें दुःखानें पाणी पाणी झालें. जें जें काहीं पवित्र, उदात्त व मंगल आहे, त्याची शिकवण आपल्याला देणारा प्रेमळ गुरु, निर्मळ पुढारी व त्यागी संत आपणास दुरावला याबद्दल लहानथोर सर्व महाराष्ट्रीयांना हळहळ वाटली त्यांच्या आकस्मिक मृत्यूमुळें शोकाचा धक्का सर्वांना अधिकच बसला. त्यांच्या स्मरणार्थ 'आंतरभारती' साठीं सुमारें एक लाखाचा निधि महाराष्ट्रात जमला. त्यापूर्वी त्यांना एक लाखाची थैलीहि त्यांच्या भक्तगणानें अर्पण केली. त्या सर्वांचा 'विश्वस्त निधि' करण्यात येऊन समाज-सेवेसाठीं ते पैसे उपयोगात आणले जात आहेत स्वतः गुरुजींनीं आपल्या हयातींत किती विद्यार्थ्यांना किती पैसे दिले याची गणतीच नाहीं. पुढेंपुढें प्रकाशकाकडून त्यांना हजारो रुपये मिळत, पण ते सारे ज्ञात-अज्ञात व्यक्तींना, राजसूय यज्ञातील धर्मराजाप्रमाणें, गुरुजी मुक्तहस्तानें वाटीत.

पवित्र वातावरण

सानेगुरुजींची वाङ्मयरी वाचणें म्हणजे एखाद्या पवित्र देवळात जाऊन नमर्गेच होय फुलांचे हार आपला मंद गंध दरवळीत आहेत, तुळशीच्या मंजिरी आपला पवित्र परिमल पसरत आहेत, नीराजनाची शांत ज्योत स्निग्ध प्रकाश पाडीत आहे आणि बाहेर नारीकसनई कोमल राग आळवीत आहे-अशा देवालयात, स्नान करून, शुचिर्भूत होऊन, क्षण दोनक्षण चिंतन व ध्यान करण्यात जो आनंद, तोच गुरुजींची गोष्ट व वाङ्मयरी

याचताना लाभतो. तुकाराममहाराजांनीं पांडुरंगाला जितक्या परोपरीनें आळविलें असेल, तसेंच ह्या पांडुरंगानें आपल्या आईची कथा घोळघोळून सांगितली आहे. आपल्या मुलाचे अंगीं भूतदया, बंधुप्रेम, सत्यनिष्ठा, धीटपणा, स्वावलंबन, स्वाभिमान वगैरे गुण यावेत, म्हणून श्यामच्या आईनें त्याला लहान लहान प्रसंगांतून थोर शिकवण कशी दिली, याचें 'करुण व गोड कथात्मक चित्र' म्हणजेच श्यामची आई!

थोर संस्कृतीचें रम्य चित्र

नाशिकच्या तुरुंगांत १९३३ सालीं दिवसभर सक्तमजुरी करून पांच रात्रींमध्यें ही कादंबरी गुरुजींनीं लिहून पुरी केली. तुरुंगांत त्यांनीं छत्तीस प्रकरणें लिहिलीं व बाहेर आल्यावर नऊ प्रकरणें वगळलीं. मातेचा महिमा हें या पुस्तकातील मध्यसूत्र आहे. त्याबरोबरच साध्या व रम्य संस्कृतीचें चित्रहि यांत आलें आहे. ही या पुस्तकाची भूमिका सांगून गुरुजी प्रांजळपणें व निरभिमानानें प्रस्तावनेंत सांगतात, "हें पुस्तक पवित्र आहे. हृदयातील सारा जिव्हाळा येथें ओतप्रोत भरलेला आहे. या गोष्टी लिहीत असताना माझे डोळे शतवार ओले झाले होते. अनेकदां गहिंवरून व उचंबळून आलें होतें. ·········· "तुरुंगांत अनेक मित्रांना या रात्रीं आवडल्या, त्यांना वाचून दाखवीत असतां तेहि रडले व मीहि रडलों." मराठींतच काय पण साऱ्या भारतीय भाषांमध्यें मातेचा महिमा गाणारी ही कादंबरी अद्वितीय आहे.

हृदयाचा आविष्कार

गुरुजींनीं रंगत त्या आईचेंच पवित्र चित्र या कादंबरींत रेखाटलें आहे. "हृदय भरलेलेंच असे, भराभरा शाईनें कागदावर ओतावयाचें एवढेंच उरलेलें असे." अशी मनाची स्थिती ही कादंबरी लिहितांना गुरुजींची होती. गाईची कास दुधानें भरलेली. हीच सर्वांची अवस्था! जणुं काहीं मारुतीप्रमाणें आपलें अंतःकरण फाडूनच त्यांतील आपल्या मातेची मूर्ति गुरुजींनीं जगाला दाखविली. आश्रमातील आपल्या सवंगड्यांना श्याम आपली जीवनकथा रोज रात्रीं सांगत आहे. प्रस्तावनेच्या शेवटीं भावनापूर्ण

शब्दांनीं गुरुजी लिहितात, " आज श्यामची आई माझ्या घरातून सर्वांना भेटण्यासाठीं बाहेर पडत आहे तिनें स्वत च्या मुलाला वाढविलें, त्याप्रमाणें इतर मुलबाळांनाहि वाढविण्यासाठीं ती बाहेर पडत आहे. उघड्या दारांतून ती आत शिरेल, बद दारें ठोठावून पाहील, परतु सारींच दारें बद झालीं तर ? तर ती माझ्या घरातच येऊन राहील, माझ्या हृदयात तर ती आहेच आहे " नवल नाहीं कीं, महाराष्ट्रातील लाखों दारें या प्रेमळ व परोपकारी आईच्या स्वागतासाठीं खुलीं झालीं बारा आवृत्त्या मराठींत तर निघाल्याच. पण हिंदींतहि य' पुस्तकाचें भाषांतर झालें मातृमहिम्याची ही सत्य कथा चित्रपटाच्या रुपेरी पडद्यावर आली

चारित्र्याचा वस्तुपाठ

साध्यासुध्या जीवनातील लहान लहान प्रसग ! पण त्यातूनच गुरु जींनीं केवढा मोठा ' आशय ' व्यक्त केला आहे ! श्यामनें कधीं फुलांच्या कळ्या तोडल्या, तर त्यावरून त्याच्या आईनें त्याला प्रेमाचा धडा द्यावा, कधीं मोरी गाय मरण पावली, तर आईनें जेवू नये, कधीं श्यामनें दक्षिणा आणली तर ती आपण घेऊ नये, असें सांगून आईनें त्याला स्वा

आपल्या घरांत प्रेम आहे, तूं आहेस. " आणि हें प्रेम कुणाबद्दल ? चिमणीच्या पिलाबद्दलहि. खालीं पडून तें पिलूं मेलें तर श्यामनें त्याचें सुतक धरलें !

गद्य-काव्यच हें !

किती साधा हा प्रसंग ! कैक मुलाच्या नजरेस तो पडला असेल आणि क्षणात विसरलाहि गेला असेल. पण श्यामचें अतःकरण अनुकंपेनें थबथबलेलें ! त्यामुळें त्याला " शोधता शोधता झाडावरून पडलेलें एक पाखराचें ल्हानसें पिलूं आढळलें. त्याची छाती धडधडत होती. फारच उंचावरून तें पडलें होतें. त्याची फारच दुर्दशा झाली होती. लोळागोळा झाला होता. अजून त्याला नीट पंख फुटले नव्हते. डोळेमुद्धां तें नीट उघडीत नव्हतें. लोहाराचा भाता जसा हलत असतो, त्याप्रमाणें त्याचें सारें अंग एकसारखें हलत होतें, खालीं वर होत होतें. त्याला जरा हात लावताच तें आपली सगळी मान पुढें करी व चीं चीं असें केविलवाणें ओरडे. " रे टिळकांच्या " केवढें हें कौर्य ! " या कवनांतील भाव वरील गद्य उताऱ्यातून व्यक्त होत नाहीं काय ?

अखेर ते बिचारें पिलूं मेलें. त्याची उत्तरक्रिया श्यामनें नको कां करावयास ? त्यानें आईजवळ एक फडकें मागितलें. श्यामचीच आई ती ! " आईला एक जुनी फाटकी जरीची चोळी होती. त्या चोळीचा एक तुकडा आईनें फाडून दिला. त्या रेशमी कापडात त्या पिलाला आम्ही घेतलें व जेथें फुलझाडें होतीं तेथें गेलों. शेवंती व मोगरे याच्यामध्यें त्याच्यासाठीं खळगी खणूं लागलों. आमच्या डोळ्यातून पाणी गळत होतें. अश्रूंनीं जमीन पवित्र होत होती. खळगी खणली. त्या खळगींत फुलें घातलीं. त्या फुलांवर त्या पिलाचा देह त्या वस्त्रात गुडाळून टेविला, परंतु त्यावर माती ढकलवेना—लोण्याहून मऊ अशा त्या सुंदर चिमुकल्या देहावर माती ढकलवेना शेवटीं डोळे मिटून माती लोटली. " पदलालित्य नाहीं, लयबद्द रचना नाहीं कीं भावेचे अलंकार नाहींत, तरी हें गद्यकाव्य आहे ना

पति-प्रेमाचें दर्शन

पावराबद्दल ही आस्था, हें प्रेम, ही माया ! मग माणसाबद्दल किती ?– आणि घरातल्या माणसाबद्दल ?–मुलाबाळाबद्दल ?–पतिबद्दल ? एकदा श्यामचे वडिल परगावी गेले होते. परत येताना जगलात त्याना काहीं मागार्नीं मारलें. ती बातमी कळताच श्यामची आई कळवळून देवाला अशी प्रार्थना करू लागली, "माझें सौभाग्य–नको, आई नको ! त्यावर कुऱ्हाड नको पडू देऊ. मी काय करू ? कोणतें व्रत घेऊ ? देवा ! माझी करुणा येऊ दे हो तुला. तू करुणेचा सागर. येऊ दे हो घरीं सुरूप. पाहीन त्याना डोळे भरून, नादू तुझ्या आशीर्वादें सुखानें जन्मभर. मला दुसरें काहीं नको. नकोत हे दागिने, नकोत हीं मोठीं वस्त्रें. कशाला मेली ती खोटी ? नको मला, काहीं नको. पति हाच माझा दागिना, तेवढा दे. देवा ! दे."

आईच्या पति-प्रेमाचा एक प्रसग तर अत्यत हृदयगम आहे. श्यामचें घराणें पूर्वीं श्रीमतीचें–सरदारासारखें होतें. पण तें वैभव कोसळलें. गरिबी आली. झोपडींत सारेजण राहू लागले. तशा स्थितींत दिवाळी आली. पण घरात साराच खडखडाट. तरी वडिलानीं मुलाना एकएक नवीन सदरा केला. त्याच्या स्वत.चीं धोतरें पार फाटलीं होतीं, आईने तीं सतरादा शिवलीं होतीं–सतरा ठिकाणीं शिवलीं होतीं वडिलाचें प्रेम असे कीं, त्यानीं मुलाना सदरे केले, पण स्वत ला काहीं धोतरें घेतलीं नाहींत. रोज धोतराचा फाटका भाग निऱ्यामध्यें लपवून वडील वेळ- मारून नेत असत. आईलासुद्धा कितीतरी दिवसात नवीन लुगडे मिळालें नव्हतें. पुण्याच्या मामानीं आईला भाऊबीजेचे तीनें रुपये पाठविले. त्या तीन रुपयाचें आईनें काय घेतलें ? स्वत.ला लुगडें ? छे ! तिनें गुपचुप मुलाकडून एक धोतरजोडी विकत आणली आणि दिवाळीच्या दिवशीं, एकदम ती आपल्या पतीपुढें करून त्याना चकित केलें. धोतराचा वृत्तात ऐकल्यावर वडिलाना खेद वाटला. तेव्हा त्या पति पत्नींत झालेला उदात्त प्रेमाचा सात्त्विक सवाद ऐका. "माझें सारें तुमचेंच आहे व तुमचें तें माझेंच आहे. आहे तरी काय आपणाजवळ ? तुम्ही नवीन धोतर नेस-

लात म्हणजे मीच नवीन लुगडें नेसल्यासारखें आहे. त्यातच माझा आनंद आहे., नेसा, मीं त्याला कुंकवाचें बोट लावलें आहे.'' आई म्हणाली.

" मीं नवीन धोतर नेसावें व तुला नवीन लुगडें नसावें याचें मला नाहीं का वाईट वाटणार ? तुला आनंद होत आहे, परंतु मला दुःख होत आहे. तूं आपल्याला आनंद मिळविलास आणि मला ? '' त्यांच्याने बोलवेना.

माझा आनंद तो तुमचाच आहे. ''

पति-पत्नींच्या प्रेमाचें अद्वैत किती साध्या प्रसंगांतून दृष्टीस पडत आहे!

कलेचें अकृत्रिम सौंदर्य

अशा त्यागातील वैभवाचा, गरिबींतील श्रीमंतीचा, अबोलस्या वक्तृत्वाचा सात्त्विक संवाद किती मराठी कादंबऱ्यामध्यें वाचावयास मिळतो ? नाहीं म्हणावयास वामनराव जोशी यांनीं आपल्या 'स्मृति-लहरी' या कादंबरींत त्या दिव्य प्रेमाचे थोडेबहुत तुषार उडविले आहेत. केवळ कलेच्या विकासासाठीं एखाद्या कादंबरीकारानें या प्रसंगाची पूर्तता अशी केली असती कीं, वडिलांनीं आपल्या हातांतील सोन्याचें पवित्रक विकून त्याच्या पैशांतून आईला लुगडें विकत आणलें. पण अशी तत्रशुद्ध प्रमाण-बद्धता कृत्रिम बनत जाते, असत्य वाटूं लागते.ती नसल्टी म्हणून काय झाले ? गुरुजींनीं रंगविलेल्या प्रसंगांत काय रस निर्माण होत नाहीं ? त्याची गोडी चाखण्यास जीभ मात्र, अतिरंजित वर्णनें वाचून वाचून चरबट झालेली नसावी. अत्तराचा सूक्ष्म गंध किंवा संगीताचें सूक्ष्म कंपन जाणण्यास इंद्रियेंहि तशींच तरल व निर्मळ असावीं लागतात.

श्यामचें स्वभाव-लेखन

आईचें पतिवर हें प्रेम-आणि मुलावरहि तसेच ! श्याम इंग्रजी शिक्षणासाठीं दापोलीस राहिला होता. तेथून एका शनिवारीं संध्याकाळीं बारातेरा मैल पायीं चालून तो घरीं आला. आईला विशेषच आनंद वाटला, म्हणून जेवतांना तिच्या हातून थोडासा पंक्तिप्रपंच घडला. तो कसा

हें श्याम सांगतो, " आरती झाली. पानें वाढलीं. आम्ही जेवावयास बसलों. आईनें मला दहीं वाढलें. मलाच वाढलें, माझ्याजवळ लहान भाऊ होता. त्याला नाहीं वाढलें. माझ्याकडे कोणाचें लक्ष नाहीं असें बघून माझ्या पानातील दहीं मी लहान भावाच्या पानात घातलें व त्याला भात कालवून दिला. तें दहीं त्याला देताना मला धन्यता वाटत होती. मी त्या दिवशीं अगदीं हलुवार मनाचा झालों होतों. त्या वेळेस माझ्या शरिरास कोठेंहि बोट लावलें असतें तर चटकन् पाणीच बाहेर आलें असतें. जणुं मी अश्रुमय बनलों होतों ! आसवाची मूर्ति झालों होतो. " त्यागाच्या बाबतींत श्यामनें आईची बरोबरीच केली. श्यामच्या अशा प्रेममय स्वभावाचें लेखन गुरुजींनीं अथपासून इतिपर्यंत सुरेख केलेलें आहे.

कल्पकतेची चमक

कोंकणची सृष्टि गुरुजींची लाडकी. तेथील समुद्राचें वर्णन ते असें करतात, " समुद्र शेंकडों हातानीं हळूच गुदगुल्या करावयास हंसत हंसत खेळत येत होता. पायांखालची वाळू लाट माघारीं जाताच निसरत होती. आम्हीं मायलेकरें ईश्वराच्या कृपासमुद्रात डुबत होतों पाणी खारट होतें, तरी तीर्थ म्हणून आई थोडें प्यायली व तिनें मलाहि प्यावयास लावलें. आईनें समुद्रास फुलें वाहिलीं, हळदकुंकू वाहिलें. समुद्राची तिनें पूजा केली. चार आणे समुद्रात फेंकून दिले ! मोत्यांच्या राशी ज्याच्या पोटात आहेत त्या रत्नाकराला आईनें चार आणे दिले ! ती कृतज्ञता होती. " सोपी भाषा ! थोर भावना !

चादण्या रात्रीची समुद्रावरील मौज गुरुजी पुढील शब्दानीं सांगतात, " आपल्या मुलाच्या अंगाखांद्यावर घालण्यासाठीं समुद्रानें दागदागिने आणले आहेत कीं काय असेंहि मनास येतें. किंवा चंद्रच शेंकडों रूपें घेऊन खालीं लाटांशीं खेळण्यासाठीं उतरला आहे, असें वाटतें. भारी मौज असते. वारे वहात असतात, नारळी डोलत असतात, लाटा उसळत असतात, दीप चमकत असतो, चंद्र मिरवत असतो आणि पडाव भरत असतो. " गुरुजींचें कांहीं काव्य गद्यरूप असलें, तरी त्यांचें पुष्कळसें गद्य काव्यमय आहे, याचा हा पुरावाच होय.

सुविचारांची खाण

गुरुजींची लेखणी म्हणजे उदात्त विचारांची खाण ! सुभाषितांची जणुं टांकसाळ ! शिक्षणासाठीं निघालेल्या श्यामला 'ध्रुवाप्रमाणें जा' अशी प्रेरणा देऊन आई उपदेश करते कीं,

" कसाहि रहा परंतु चोरीचहाडी करूं नको, पाप करूं नको, सत्याचा अभिमान सोडूं नको, इतर सारे अभिमान सोड. आपल्याला देता येईल ती मदत देत जा. गोड बोलावें. हसतमुख असावें. जीभ गोड तर सारें जग गोड मित्रमंडळी जोड. कोणाला टाकून बोलूं नको, हृदयें दुखवूं नको अभ्यास झटून कर. आईबापांची आठवण ठेव; बहीण भावाची आठवण ठेव. ही आठवण असली म्हणजे बरें. " उपनिषदांतील 'सत्य वद। धर्म चर। इत्यादि उपदेशाचेंच हें प्राकृत स्वरूप नव्हे काय? ही सारी कादंबरी म्हणजेच एक मराठी उपनिषद आहे. आईच काय, पण श्यामची कथा ऐकणारा त्याचा मित्र राम हाहि म्हणतो,

" श्याम ! दुःख पाहून दुःख दूर करण्यास उठावें; अंधार पाहून उजेड आणण्यास धडपडावें, बंध पाहून बंध तोडण्यास सरसावावें. निराश ना व्हावें ! वीराला जितकीं संकटें अधिक तितका चेव अधिक, स्फूर्ति अधिक.

" आपल्याला करता येईल तें करावें. दगड उचलावा; कांटा फेंकावा ! फुलझाड लावावें; रस्ता झाडावा; कोणाजवळ गोड बोलावें, गोड हसावें, आजाऱ्याजवळ बसावें; रडणाऱ्याचे अश्रु पुसावे दोन दिवस जगांत राहूनें ! माझ्यासारखे याहून जास्त काय करणार? या फाटलेल्या आकाशाला माझ्यासारखे दुबळे कोठवर ठिगळें जोडणार? "

श्रमाची पूजा

श्रमाचें माहात्म्य श्याम ओळखतो. तो म्हणतो, " श्रमात आत्मोद्धार आहे. फुकट मिळण्यांत व फुकट देण्यात पतन आहे. उन्हातान्हांत काम करणारा मजूर, रस्ते झाडणारा झाडूवाला, मलमूत्र नेणारा मंगी, मेलेलीं गुरें फाडणारा ढोर, वाहणा बांधणारा चामार—हे सारे आयतेखाऊ लोकांपेक्षां

पनिन आहेत, श्रेष्ठ आहेत नाहीं तरी निर्माण करा विचार निर्माण करा, धान्य निर्माण करा, स्वच्छता निर्माण करा, काहीं तरी मगळ असें, सुदर असें, हितकर असें, निर्माण करा, तरच जगण्याचा तुम्हास अधिकार आहे ज्या राष्ट्रात समाजसवर्धक, समाजरक्षक, समाजपोषक श्रमाची प्रजा होते तें राष्ट्र वैभवावर चढतें नाहींचीं भिकेस लागतात ''

" धर्ममय गोष्टी "

अशा सुविचाराचे सुवर्णकण सर्वत्र विखुरलेले आहेत ते वेचणारा त्याचा मित्र राजा परगावीं निघाला असताना तो श्यामच्या गोष्टींचें महत्त्व वर्णन करतो, " श्याम, तू ज्या आठवणी सागतोस त्या असतात-साध्या, परतु त्यातून सुदर धर्म तू दाखवून देतोस कृष्णाच्या लहा नशा तोंडात यशोदेला विश्व दिसलें, तसें तुझ्या या लहान लहान गोष्टींत धर्माचें व सस्कृतीचें विशाल दर्शन होतें श्याम, काल मीं रामजवळ म्हटलें कीं, हा गोष्टीमय धर्म आहे किंवा या धर्ममय गोष्टी आहेत. गोष्टीरूपानें तू धर्म सागत आहेत, धर्मरूपानें गोष्टी सागत आहेस. रोजच्या आपल्या साध्या जीवनातहि किती आनद व सहृदयता आपणास ओतता येईल, हें तू दाखवीत आहेस, नाहीं का? या आयुष्याच्या मार्गावर सुखाला व सपत्तीला तोटा नाहीं. बहीणभावाचें प्रेम, गुराढोराचें प्रेम, पशुपक्ष्याचें प्रेम–या सर्वांमुळें जीवन समृद्ध, सुदर व श्रीमत करता येईल. "

यात अतिशयोक्ति आहे काय? असत्य आहे काय? मुळींच नाहीं. ही कादबरी म्हणज गुरुजींनीं वाजविलेली प्रेमाची मुरली आहे, ' माझ्या आईनेच जीवनात अत्तर ओतलें ' असें श्याम म्हणतो. हें अत्तर कोणतें? तर " ही माधुरी! ही सरलता! ही कोमलता! हें प्रेम! हें गोड हसणें! ही सेवावृत्ति! ही निरहकारिता! कोणतेंहि काम करण्यास लाज न वाटण्याची वृत्ति! " ह्या साऱ्या गुणाच अत्तर श्यामच्या जीवनात-आणि म्हणून त्याच्या ह्या जीवन ग्रथात–उतरलें आहे. शाळेच्या क्रमिक पुस्तकात या कादबरीस सर्वत्र व अक्षय्य स्थान मिळालें, तर पुढील पिढ्यांचें मन सात्त्विकतेनें न्हाऊन निघेल व विद्यार्थी चारित्र्यसपन्न होतील यात शका

नाहीं. मुलांचें शील आपोआप बनत जाईल आणि तें बनत असताना मुलें आनंदानें म्हणतील, " आता आम्हास रोजच सुधारस प्यावयास मिळणार–रोजच पावन-गंगेंत डुंबावयास मिळणार. "

त्रिखंडांत भरलेला श्याम

श्याम म्हणजे सानेगुरुजी. त्याच्या बालपणाची हकीकत ' श्यामची आई ' या कादंबरींत येऊन गेली आहे, पण आनुषंगिक म्हणून. तिचा मुख्य भर आईच्या प्रेमावर, प्रेमळ शिकवणीवर, त्या शिकवणींतील उदात्ततेवरच आहे. श्यामची आई कशी होती ? ती त्याच्या मनाची मूर्ति कशी घडवीत होती, याचाच ठसा या कादंबरीनें आपल्या मनावर उठतो. पण खुद्द श्यामच कसा होता ? त्याचे गुण कोणते ? दोष कोणते ? विचार कोणते ? विकार कोणते ? या सर्वांची माहिती आपणाला व्हावी अशी जिज्ञासा त्या श्रोत्यांमध्यें–त्या मित्रांमध्यें उत्पन्न झाली. त्यांनीं श्यामला आग्रह करकरून त्याचा पुढील इतिहास सांगण्यास प्रवृत्त केलें. ' तुमच्या इच्छेवरच मी जगत आहे. ' असें म्हणून श्यामनें अनिच्छेनें आपला शाळेंतील व कॉलेजांतील ' जीवन-विकास ' त्या आपल्या स्नेहाळू श्रोत्यांना ऐकविला. त्याचें शाश्वत स्वरुप म्हणजे ' श्याम ' या कादंबरीचे तीन खंड. पहिल्या खंडांत इंग्रजी पांचवी-पर्यंतच्या शाळेंतील शिक्षणाचा अनुभव दिलेला आहे. दुसऱ्या खंडात श्यामनें ' औंधांत सुतस्यासारखा प्रवेश केला ' आणि तेथें गरिबीचा कटु अनुभव कसा घेतला हा भाग आलेला आहे. नंतर पुण्याच्या नू. म. विद्यालयात आल्यावर कोण शिक्षक कसें शिकवीत वगैरे वृत्तात तिसऱ्या खंडांत आलेला आहे.

पुनरुक्ति व अतिशयोक्ति

कलेच्या कसोट्या लावल्या तर त्रिखंडात्मक श्याम बराच उणा ठरतो, असें टीकाकारांना वाटतें. या तीन खंडांत आदि, मध्य, अंत कल्पून कथानकाची प्रमाणबद्ध रचना केलेली नाहीं. तेच तेच विचार, त्याच त्याच भावना, तींच तींच वर्णनें — आणि या सर्वांचा शेवट निराशेत होण्यात व मुळुमुळु रडण्यात होतो. पुनरुक्ति व अतिशयोक्ति ये

तर जणु शर्यतच लागलेली आहे. त्यामुळें ' पाल्हाळ ' हा दोष मोठ्या प्रमाणावर शिरलेला आहे, संगीत नाटकातील पात्रें जशीं रस भंग करणाऱ्या तानांचीं मेंडोळीं फेकीत, त्याप्रमाणें निवेदनाच्या ओघात जो शब्द येईल, त्याच्यावर त्या निवेदनाची गति खुटविण्याइतकें लांबलचक भाष्य करावयाचें—आणि तेंहि अत्यंत टोकाचें ' भारत म्हणजे परमेश्वर ' ' सहानुभूति म्हणजे मोक्ष ' ' निद्रा म्हणजे अमृत, देवता, प्रभूचें परम कारुणिक स्वरूप ' असे एकांतिक सिद्धांत नोल्ग्रोल म्हणत फेकून दिलेले ! मुख्य उणीव म्हणजे मानवी भावनांची विविधता व सखोलता यांचे पापुद्रे काढण्याची कला सानेगुरुजींना जमतच नाहीं अंत करणाच्या गाभाऱ्याला ते स्पर्शच करू शकत नाहींत पेटत्या ज्वाला मुखीच्या पोटात उतरणाऱ्या व तेथले फोटो वर घेऊन येणाऱ्या संशोधकाचें धाडस ज्या प्रतिभासपन्न लेखकाजवळ असते, तोच निरनिराळ्या अंत करणाच्या अंतरंगात शिरून तेथील क्रियांचें, हालचालींचें, हेलकाव्यांचें यथातथ्य चित्रण लोकांपुढें ठेवू शकतो. तसें न करता ज्वालामुखींवर उगवलेल्या हिरवळीवर चरणाऱ्या गाई हरणाप्रमाणें इतर लेखक वरवरच्या सुंदर भावनांवरच मोहित होतात. " त्यांना अंतरंगातील घडामोडी उत्कटपणें वर्णिता येत नाहींत " असा आरोप गुरुजींनीं हरिभाऊ आपटयांवर श्यामच्या दुसऱ्या खंडात केला आहे तो हरिभाऊंपेक्षा गुरुजींच्याच कादंबऱ्यांना अधिक लागू पडणारा आहे.

व्याख्यानांची गर्दी

गुरुजींनीं आपल्या कादंबऱ्यात ' प्रेमाची पाणपोई ' घातलेली आहे. पण श्यामचें चरित्र सांगतांना प्रसंग थोडे आणि व्याख्यानें फार असा प्रकार झालेला आहे देशातील शिक्षणाची दुर्दशा, इन्फ्ल्युएन्झाच्या साथींत पाऊण कोटी लोकांचा संहार, लो टिळकांची व हाडातील स्वराज्याची मोहीम, नाल्वीर चळवळ, मांसाशन, संगीत, परीक्षा इत्यादि नाना विषयां वर गुरुजींनीं आपले विचार श्यामच्या तिसऱ्या खंडात विस्तारानें मांडले आहेत – आणि तेहि इतक्या उघडपणें व कडकपणें कीं, ब्रिटीश सरकारनें तें पुस्तक जप्तच केलें पुढें कॉंग्रेस सरकारनें ती बंदी उठविली.

समाजातील विषमतेचें वर्णन श्यामनें केलें आहे. तें असें, " आज मला लाखो आत्मे अशा दिसत आहेत, आजारात दवा नाहीं, थंडीत पांघरायला पांघरूण नाहीं, पावसात निवारा नाहीं, उन्हात छाया नाहीं, पिण्याला पाणी नाहीं, खायला दाणा नाहीं, दुधाचा थेंब नाहीं, फळाचें दर्शन नाहीं, ज्ञानाचा गंध नाहीं, कलेचा स्पर्श नाहीं, सारें शून्य, अशीं लाखों कुटुंबें या देशात आहेत. एकीकडे मोठमोठ्या हवेल्यांतून, मोठमोठ्या बागांतून रसाळ फळांचे करंडेच्या करंडे येत आहेत, दुसरीकडे विषम ज्वरातहि शिळ्या भाकरीचे तुकडे कोणी खात आहेत, एकीकडे विजेचे पंखे फिरत आहेत, दुसरीकडे उन्हाच्या झळा लागून लोक मरत आहेत, एकीकडे रेडिओचें संगीत आहे, दुसरीकडे मरण्याचा आक्रोश आहे, एकीकडे विलास आहे, दुसरीकडे विनाश आहे, एकीकडे स्वर्ग आहे, दुसरीकडे नरक आहे. "

स्फूर्तीचे स्फुलिंग

अशा सामाजिक विषमतेतूनहि प्रगतीचा मार्ग असला पाहिजे. हा आशावादी विचार गुरुजींनीं किती स्फूर्तिदायक शब्दांनीं मांडला आहे पहा — " परिस्थिति कीं माझी चिच्छक्ति ? शेवटीं माझी चिच्छक्तीच विजयी झाली पाहिजे मी मृत्यूतून अमृतत्व निर्माण करीन मातींतून अमरावती घडवीन अंधःकारातून प्रकाश प्रकटवीन. जगातील सर्व महान् विभूतींनीं हें महान् सत्य जीवनात अनुभविलें आहे. त्याचा आत्मा कधींहि कशानेंहि चिरडला गेला नाहीं कृष्णाच्या अंगावर भगदत्तानें रागानें अंकुश फेकून मारला परंतु त्या अंकुशाचें काय झालें ? श्रीकृष्णाच्या वक्षस्थळावर त्या अंकुशाची वैजयंती माळ झाली."

जो समाधानी, समतोल व हसऱ्या वृत्तीनें आपल्या जीवनाकडे पाहील, त्याला सारें जीवन—जीवनच काय, पण मृत्युहि—सुंदर, स्वागतार्ह व आनंददायक वाटतो. या सोनेरी दृष्टीनें पाहून श्याम म्हणतो, " मरण म्हणजे सेवा जीवनाला मरणाचें फळ येत व मरणाला जीवनाचें कोंब फुटतात मला तर मृत्यु म्हणजे देवाकडे जाण्याचें दार वाटतें एखाद्या

मोठ्या राजवाड्याला अनेक प्रवेशद्वारें असतात. त्याप्रमाणें मृत्यूचीं अनंत प्रवेशद्वारें ओलांडित सिंहासनावर बसलेल्या त्या राजराजेश्वराचें दर्शन घ्यावें लागतें. "

करुण रसाचा उठाव

श्यामचा भाऊ सदानंद अकस्मात् निधन पावला हें कळताच श्यामचें कोमल हृदय बेभान झालें—सैरावैरा भटकू लागलें. श्याम सांगतो — "मी फिरत फिरत दूर गेलों. एखाद्या झाडाखालीं बसून 'सदानंद, सदानंद' मी हाका मारीत सुटे. पक्षी उडाले कीं मी 'सदानंद, सदानंद' हाक मारी. सदानंद कोठून तरी येईल असें मला वाटे. मी चोहोंवानूस पहात होतों. मी झाडावर डोकें आपटीं, दगडावर डोकें आपटी, परंतु फुटून जाईल इतक्या जोरानें कांहीं आपटीत नव्हतों. मी हळूच आपटीत होतों. स्वत: मरून जावें असें कांहीं मला वाटत नव्हतें. माझें दु:ख कृत्रिम होतें असें नाहीं. परंतु तळ्यात उडी घ्यावी असें कांहीं वाटलें नाहीं. मी भटक भटक भटकलों. रड रड रडलों. शेवटीं दमून एके ठिकाणीं मी बसलों."

शोकाच्या अतिरेकानें श्यामला वाटलें, आपला मृत भाऊ सदानंद हाच एका पाखराच्या रूपानें आपल्याला भेटत आहे. तो म्हणतो,

"इतक्यात अकस्मात् कोठूनसें माझ्यासमोर एक सुंदर पाखरू येऊन बसलें. किती तरी वेळ तें पाखरू हलेना, चालेना, बोलेना. मी त्या पाखराकडे पाहात राहिलों. तें पाखरू छातीशीं लावावें असें मला वाटलें. मी उठलों. परंतु पुन: बसलों. तें पाखरू उडून जाऊ नये असें मला वाटत होतें."

इंग्रजी कथा-बीजाचा विस्तार

'तीन मुलें' ही एक छोटी कथा आहे. तिचें कथानक अगदीं लहान आहे—आणि जें आहे तेंहि इंग्रजींतील टेनिसन कवीच्या 'इनॉक ऑर्डन्' या काव्यावरून घेतलेलें आहे. याच काव्यावरून वामनराव जोशी यांनी 'आश्रम हरिणी' ही आपली छोटेखानी कादंबरी रचली. त्यांनीं तिला

पौराणिक वेष दिला होता. पण गुरुजींनी एक कोंकण-कथा रंगविली आहे. सारंग या समुद्रकाठच्या गांवीं तीन मुलें खेळत असतात. त्यांच्या प्रेमाची ही कथा आहे. ती बहुतांशीं संवादरूपानेंच सांगितली आहे. वर्णनाचा भाग नाहीं म्हणण्याइतकाच आहे. पण या कथेंत स्वाभाविकता फारशी नाहीं. एखाद्या अद्‌भुत कथेसारखें हें कथानक वाटतें. त्यांतील पात्रेंहि हाडामांसाचीं, विकारा–विचारांचीं, जिवंत दिसत नाहींत. त्यांचे संवाद स्वाभाविक वाटत नाहींत आहे काय तो, त्यागी प्रेमाचा उदात्त नमुना. तो सोप्या सोप्या शब्दांनीं, लहान लहान वाक्यांनीं रंगविला आहे, "ला मिझरेबल' या फ्रेंच कादंबरीचा अनुवाद 'दुःखी' या नावानें गुरुजींनी केला.

पौराणिक कथेचें रूपक

'आस्तिक' ही कादंबरी विशेष गुणांनीं युक्त आहे. तींत सद्यःस्थितीवर पौराणिक कथेचें रूपक गुरुजींनीं चढविलें आहे. तें इतक्या कौशल्यानें कीं, तें वाचतांना शिवरामपंत परांजपे यांचें स्मरण व्हावें. जनमेजय राजानें सर्पसत्र आरंभिलें, या कथेवर आधारलेली ही कादंबरी गुरुजींनीं नाशिक तुरुंगांत १९३३ सालीं लिहिली. त्यावेळीं गांधीजींच्या दांडीयात्रेचें अद्‌भुत व अपूर्व दृश्य सर्व जगानें, चकित नेत्रानें, पाहिलें होतें, उलट हिंदु-मुसलमानांच्या द्वेषाचे व कलहाचे निखारेहि फुलूं लागले होते. या कालखंडाच्या पार्श्वभूमीवर गुरुजींनीं या पौराणिक कथाबीजाचा विस्तार केला आहे. आर्य हे गोरे व नाग हे काळे. या दोघांचें अगदीं हाडवैर. पण त्यांचें ऐक्य का, कसें व केव्हा घडून आलें, याचें वर्णन या कादंबरींत आहे.

कादंबरीचा प्रारंभ एका नाट्यमय प्रसंगातून केलेला आहे. नदीला पूर आला असतांना आर्य–कन्या वत्सला बुडूं लागली. तेव्हां जिवावर उदार होऊन एका तरुणानें तिला काढली. तो होता नागानंद. त्या दोघांचा पुढें विवाह झाला. अशा रीतीनें आर्य व नाग हे वंश एकमेकांत मिसळत होते. पण त्यांच्या पुढाऱ्यांत मात्र वैर कायम होतें. महर्षि आस्तिक या

दोन्ही वंशाच्या ऐक्यासाठीं त्यागाचा, सेवेचा व शांततेचा मंत्र पढवीत होते. "सर्वत्र मांगल्य आहे असें मानणारा तो आस्तिक. मनुष्यातील सत्प्रवृत्तींवर विश्वास ठेवून मानवी जीवनाचा सर्वांगीण विकास करावयास जे झटतात तेच खरोखर आस्तिक." त्याचे डोळे म्हणजे जणू प्रेमाची सरोवरें होतीं त्याच्याहि आश्रमावर जेव्हा राज्यसत्तेची सक्रांत आली–आर्यांनीं हल्ला केला–तेव्हां महर्षि आस्तिकांनीं संदेश दिला, "आता तुम्हींच एकेक आश्रम बना." यावरून आस्तिकाच्या स्वरूपांत महात्मा गांधींचीच मूर्ति गुरुजी रंगवीत आहेत असें दिसतें.

उपनिषदाचें वातावरण

आस्तिक ऋषींनीं केलेला उपदेश, पांच पांच, दहा दहा पानें या कादंबरींत आलेला आहे. तो साराच मंगल व आशापूर्ण आहे. उपनिषदाची आठवण व्हावी अशा रीतीनें आस्तिक आपल्या शिष्यांना शिकवीत आहेत तसाच शुक्राचार्यांनीं 'शांति मंदिरात' परीक्षितीला केलेला बोधहि विस्तृत आहे शेवटीं जनमेजय राजानें वक्रतुंडाच्या प्रेरणेनें नाग जातींचें उच्चाटनच आरंभिलें, त्यांच्या पुढाऱ्यांना पकडलें, केंव्हांनीं जखडलें, तुरुंगांत डांबलें आणि होळीमध्यें जाळून साफ करण्याचा घाट घातला. त्याच वेळीं प्रेमधर्माचा प्रचार करणारें वत्सला नागानंद तेथें आले. त्यांचा मुलगा शशांक याला हातांशीं धरून आस्तिक ऋषी दुसरीकडून आले आणि त्यांच्यापाठोपाठ हजारो अनुयायांची शांति-सेनाहि आली. जनतेचें तें भव्य स्वरूप पाहिल्यानें आणि आस्तिकाचें दिव्य तत्त्वज्ञान ऐकल्यानें जनमेजय राजानें आपली दडपशाही थांबविली, दोन्ही ज्मातींचें ऐक्य केलें आणि बंधुभावाचें साम्राज्य पसरलें "राजाची आज्ञा अयोग्य असेल, तर ती पायाखालीं तुडविणें हेंच प्रजेचें कर्तव्य" असें राजा जनमेजयानेंच कबूल केलें.

भरतखंडाच्या अखंडत्वाची ही कथा अजूनहि मार्गदर्शक आहे.

प्रेमाचा संदेश

राष्ट्रीय ऐक्याचा मंत्र उपदेशितांना महर्षि आस्तिक म्हणतात, "आर्यांनीं

नागांसमोर सेवामय, सहकार्यमय, प्रेममय जीवन उभें करावें. नागांनीं आर्यांसमोर उभें करावें. त्या दोन प्रेमळ लाटा एकमेकींत मिसळून जातील. एक नवीन महान् लाट उत्पन्न होईल. ती आणखी दुसरींत मिसळेल. अशा रीतीनें ह्या भारतात मानवतेचा गोड सिंधु उचंबळू या. समजलेत ना? सर्वांवरचीं आवरणं दूर होतील. पापुद्रे पडतील, कवचें गळतील. आतील सौंदर्य सर्वांस दिसेल, ही दृष्टि घेऊन येथून जा व द्वेषमय दृष्टीनें पाहणारी आसमंतातली मानवसृष्टि प्रेममय करा."

याहूनहि अधिक स्पष्ट व जोराची प्रेरणा गुरुजी किती स्फूर्तिदायक शब्दांनीं देतात पहा "द्वेषाची लाट आली आहे, प्रेमाचा सिंधु घेऊन चला. संकुचितपणा येत आहे, विशालता घेऊन चला. क्षुद्रता येऊ पहात आहे, उदारता घेऊन चला. अंधार येत आहे, प्रकाशाचे झोत आणा. घाण येत आहे, सुगंध पसरा. मरणाचा सुकाळ होत आहे, जीवनाची वृष्टि करा. बंधनें येऊ पहात आहेत, तोडा तीं बंधनें. मुक्त करा म्हणजे मुक्त व्हाल."

कल्पनेचे खेळ

काळ्या गोऱ्याचा भेदभाव कसा व्यर्थ आहे हें गुरुजी काव्यमय वाणीनें ऐकवितात. "काळे नि गोरे रंग घेऊन काय बसलात? काळ्या रात्रीचें चंद्राशीं लग्न लागत असते. हजारों नक्षत्रांच्या अक्षता त्या वेळेस त्यांच्यावरून ओवाळून टाकतात. काळा रंग का वाईट? काळ्या लाटांच्या डोक्यावर पांढरीं फेसाचीं फुलें उधळलीं जात असतात. वेद सांगतो, 'अंतर्मुख हो' काळे असोत, गोरे असोत. काळीं करवंदें का कडू असतात? तीं रानची करवंदें किती रसाळ व मधुर असतात. तीं काळीं म्हणून फेकाल तर मूर्ख ठराल. या काळ्या नागकन्या म्हणजे मंजुळ मैना आहेत. काळ्या कोकिळा आहेत. प्रेमाचें संगीत त्यांनींच ऐकवावं, त्यांच्या स्तुति त्यांनींच जगाला द्याव्या."

याहूनहि अधिक बहारीचा काव्य-कल्पनेचा खेळ पहा. "हिमालयाला शेंकडों शिखरें आहेत, त्या सर्वांमुळें तो शोभतो. भारतीय धर्माला शेंकडों

सुंदर सुंदर विचाराआचारांची शिखरें शोभोत. विविधता हें वैभव आहे, परंतु त्या विविधतेच्या पाठीमागे एकता मात्र हवी एका वृक्षाच्या फांद्या, एका नदीचे प्रवाह, एका सागरातील लाटा, एका अंबरातील तारे, एका सतारींतील बोल ! ”

सृष्टि-वर्णनातहि सद्भाव

सूर्योदयाचें वर्णन अनेक लेखकांनीं केलें आहे गुरुजींची शैली कांहीं वेगळीच. ते लिहितात, “ ते कार्तिक-मार्गशीर्ष महिन्याचे दिवस होते वटवृक्षाच्या पानापानामधून लाल-लाल फळ शोभत होतीं. जणू लाल रुद्राक्षच त्या वटवृक्षानें सर्वांगीं धारण केले होते सूर्य उगवला होता. आश्रमातील कुमारानीं झाडलोट करण्याचे आधींच सूर्यानें आपली सोन्याच्या हिराची केरसुणी घेऊन सारा अंधार झाडून टाकला होता. दऱ्याखोऱ्यातून, वृक्षराईतून सर्वत्र त्यानं तो सुवर्ण झाडू फिरविला. औषधालाहि अंधाराचा केरकचरा ठेवला नाहीं. सूर्यानें अंधाराचा कचरा दूर केला. वाऱ्यानें पुष्कळसा पानपातेरा पहाटे उडून दूर केला. दव पडून सडा घातला गेला होता फुलांनी सुगंध पसरून पावित्र्य व प्रसन्नता निर्मिली होती. पक्ष्यांनीं गोड किलबिल सुरु केली होती ”

कादंबरीत असलेली कादंबरी

रूढ अर्थानेहि जिला ‘ कादंबरी ’ म्हणता येईल, अशी गुरुजींची कला कृति म्हणजे ‘ रामाचा शेला ’ त्यात प्रणयाच्या आनंद व वियोगाचें दुःख याच्या छायाप्रकाशाचा खेळ आहे, सुष्ट दुष्ट स्वभावाचें चित्रण आहे, दोन कथानकांचा गोफ विणलेला आहे विधवावरील अन्यायाचें एक प्रमेय मांडलेलें आहे आणि समाजाच्या एका विभागावर टीकाहि पण आहे रसाची उत्कटता व पेंचप्रसंगामुळें उत्कंठा यामुळें कथानक जिज्ञासा खेचून घेतें. या सर्व गुणसमुच्चयामुळें गुरुजींची ही कादंबरी चित्रपट-निर्मात्यांनीं आपल्या उपयोगासाठीं निवडली आणि ‘ आगे बढो ’ ही हिंदी पट कथा जरूर त्या फेरफारानें निर्मिली.

“ जिच्या दुर्दैवाला सीमा नाहीं अशा पराराष्ट्रेच्या अभागिनी ” ची

ही करुण कथा आहे. ती कथाहि अभागिनीच दिसते. कारण तिच्यावर गुरुजींनी १९३० सालीं त्रिचनापल्लीच्या तुरुंगांत असताना प्रथम नाटक लिहिलें. १९४१ सालीं त्यांनीं त्याच कथेला कादंबरीचा वेष दिला; पण त्या पोशाकांत ती फरारीच झाली ! तें हस्तलिखितच गहाळ झालें पण गुरुजींनीं पुन ती कादंबरी लिहिली. त्यांची स्मृति पक्की व लिहिण्याची तयारी दांडगी. ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली १९४३ सालीं–तेव्हां गुरुजी तुरुंगांत होते.

या कादंबरीची नायिका सरला खरोखरीच अभागिनी आहे. तिची आई, भाऊ, पति सारे निधन पावलेले. वडिलांनीं दुसरें लग्न केलें. ते व त्यांची दुसरी पत्नी सरलेला ' विषवल्ली ' मानतात, फुलाला-मुलाला हात लावूं देत नाहींत. म्हणून रानात जाऊन सरला दगडावर डोकें फोडून घेऊं पहाते. तेथें तिला सावरतो उदय. हा एका स्वयंपाकि-णीचा मुलगा, पण बी. ए. पर्यंत शिकलेला. लहानपणीं त्याला श्रीमंत मुलाकडून त्रास होतो, माफी मागण्याची पाळी येते. ' यशवंतराव खरे ' याचेवरहि असाच प्रसंग आलेला. पण हरिभाऊ आपटे यांनीं तो किती सूक्ष्मतेनें व रसपूर्णतेनें रंगविला गुरुजींनीं तो केवळ निवेदिला आहे–चित्तांतील खळबळीचें चित्रण फारसें नाहींच.

प्रणयाचें सरळ निवेदन

आपल्या प्रेमाचा परिस्फोटहि सरला अगदीं सरळपणानें करते—त्यांत कलेचे कटाक्ष नाहींत कीं लज्जेचें सूचन नाहीं. ती उदयला एकदम म्हणते, " आणि तुमचें नांव उदय ! तुमच्या रुमालानें मला सांगितलें. किती सुंदर नाव ! उदय ! अंधारांत उगवलेला तारा; अंधारात उगवलेला चंद्र; अंधारांत उदयास येणारा सूर्यनारायण. उदय ! खरेंच किती सुंदर नांव ! मी त्या नांवाचा जप करीत असते. ' उदय, माझ्या जीवनात कर ना रे तुझा उदय. येशील ना माझ्या जीवनात ? तूं अमशील ना उदार, दिलदार प्रेमळ, स्नेहाळ ! ' असें मी त्यांना विचारीत असतें. "

' प्रेमाची सृष्टि ' हें प्रकरण बत्तीस पानांचें आहे. पण त्यांत प्रेमी

युवयुवतीच्या हृदयातील खळबळीचें चित्रण असें फारसें नाहीं. भावनोत्कट उद्गार तेवढे आहेत. प्रेमाचा अंकुर वाढीला लागल्यावर ती उदयला स्वतःसंबंधीं म्हणते, " कोमल वेल. हिच्यावर उपेक्षेची वीज न पडो. हिच्यावर निराशेचें निखारे न सांडोत. आजवर मी खूप रडलें आता मला हसव. यारा मला विषवल्ली म्हणतात. तुझ्या दारात ती अमृताची ठरो. तुझ्या प्रेमळ कटाक्षानीं, प्रेमळ स्पर्शांनीं ती अमृतमय होवो, रसमय होवो. "

' तुझें हृदय हेंच माझें घर ' असे नाटकी उद्गारहि सरला काढते. लहान मुलाप्रमाणें ' मी तुझ्या डोळ्यात बसेन, खिशात मावेन ' अशी भाषा प्रणयी सरला काढते. प्रेमभावनेला फारच भरती आली तर ' मी तुझें बोट चावीन ' असें ती म्हणते. अशा प्रणयिनी सत्य-सृष्टींत विरळा.

समाज-ऋणाची जाणीव

लौकिकी विधीशिवाय उदय व सरला याचें लग्न होतें. पण उदय आपल्या मरणोन्मुख आईला पहावयास जातो. ती आधींच मेली हें कळ-ताच त्याची शुद्ध जाते. सरला एकाकी रहाते. वडील तिला घराबाहेर घालवतात. आत्महत्येचा विचार ती वारवार करते. ती पढरपुरास जाऊन अनाथाश्रमात मुलाला जन्म देते. तेथून परत येताना एक लफंगा माणूस गोड बोलून तिला नाशिकास नेतो व वेश्यागृहात ठेवतो. तेथें येणाऱ्या एका लक्षाधीश शेटजीला केवळ आपल्या वाणींतील तेजानें ती ' पुण्य-प्रभावात'ल्याप्रमाणें शुद्धीवर आणते. तिकडे उदय शुद्धीवर येताच सरलेचा शोध करतो. पण तिचा पत्ता न लागल्यानें तो जीव देऊ पहातो तेव्हा त्याचा एक मित्र त्याला उपदेश करतो. ' एकच प्याल्या'तील रामलालच्या भाषणाप्रमाणेंच तो उपदेश लांबलचक पण उदात्त विचारानीं भरलेला आहे. तो मित्र उदयाला समाज-धर्माची जाणीव करून देताना म्हणतो, " या समाजात तुम्ही जगलेत. समाजाचें ऋण नाहीं का ? शेतकऱ्यानें धान्य पिकविलें. विणकरानीं वस्त्र विणलें. अनेकाच्या उद्योगामुळें आपण जगतों. आपलें जीवन म्हणजे कोट्यवधि लोकाच्या श्रमाचें फळ. आपलें

जीवन केवळ आपलें नाहीं. तें समाजाचें आहे. एखादा दुःखी मनुष्य रस्त्यांत भेटला तर तुम्ही त्याचे अश्रु पुसायला नाहीं जाणार ? एखाद्याच्या पायांत कांटा बोचला तर तो काढायला नाहीं जाणार ? ”

तो आणखी सांगतो,

“ तुम्ही नवधर्माचा उदय करा. नव समाजरचनेचा उदय करा. हिंदुस्थानात प्रचंड क्रांति पेटणार आहे. सारी विषमता, सारें दास्य त्यात खाक होणार आहे. सारी क्षुद्रता त्यांत होमिली जाणार आहे. तुमच्या डोळ्यांना नाहीं दिसत ती क्रांति ? केवळ परकी सत्तेचीच तिच्यांत आहुति पडणार आहे असें नाहीं. सर्व प्रकारचा जुलूम नष्ट होणार आहे. या क्रांतीचे पाईक बना. अग्रदूत बना. ”

शतमुखी क्रांति

केवळ राजकीयच नव्हे, तर 'शतमुखी क्रांति' या देशात व्हावयास हवी आहे, अशी तळमळ गुरुजींना लागलेली होती. तिचे पडसाद या कादंबरींत उठले आहेत. अस्पृश्यता नष्ट करून सामाजिक क्रांति व्हावयास पाहिजे. तिच्या आड येणाऱ्या सनातनी हिंदूंचीं कृष्णकृत्यें गुरुजींनीं या कादंबरींत भडकपणें रंगविलीं आहेत. अशा विरोधातूनहि समाजाचा विकास ईश्वर घडवील अशी गुरुजींची श्रद्धा होती. ती त्यानीं ज्या तऱ्हेनें प्रगट केली आहे, ती शिवरामपंत परांजपे यांना शोभण्यासारखी आहे. गुरुजी सांगतात, “ परमेश्वर हा सर्वांत मोठा क्रांतिकारक आहे. तो केव्हां, कशी, कोठे क्रांति करील त्याचा नेम नाहीं. कधीं एखादें फूल दाखवून तो क्रांति करील; कधीं एखादें निष्पाप बालक दाखवून तो क्रांति करील. हजारों साधनें, हजारों मार्ग. प्रत्येक क्षणाला प्रत्येकाच्या जीवनात क्रांति उत्क्रांति होत आहे. परंतु कांहीं क्षण महाक्रांतीचे असतात. एकदम मोठी उडी असते. जणुं नवजन्म होतो. कायापालट होतो. माकडाचा एकदम मानव होतो. तें महान् क्रांतिकारक दिसत नाहीं. त्याला स्थानबद्ध करतां येत नाहीं. फांशी देतां येत नाहीं. परंतु त्याचें महान् क्रांतिकार्य या अखिल विश्वांत चाललें आहे. ”

या क्रांतिकारक परमेश्वरानें निदान सरला व उदय यांच्या जीवनात तरी प्रकाश पाडला. ' सेवकराम ' या नावानें उदय आदिवासींची सेवा करूं लागला तो नाशिक येथें आला होता. तेथें सरलेनें सनातन्यांच्या परिषदेंत व्याख्यान दिलें. ते पाच पाने भरेल एवढें मोठें आहे पण वरेरकरांच्या ' मथूशास्त्र्या ' प्रमाणें त्याला उठाव देणें गुरुजींना जमलें नाहीं. शेवटीं उदय व सरला यांची भेट होते आणि तो लक्षाधीश व्यापारी व सरलेचे वडील हे तर पश्चात्ताप पावलेलेच होते. त्यामुळें शेवट गोड झालेला आहे.

वात्सल्याचे पाझर

' क्रांति ' ही कादंबरींतील गुरुजींनीं सुरुवातच लिहिलेली क्रांति म्हणजे काय ? मूल्य-परिवर्तन " श्रम न करणाऱ्याला तुच्छ मानलें पाहिजे. श्रम करणाऱ्याला उच्च मानलें पाहिजे. याला मूल्य-परिवर्तन म्हणतात. अन्यायाला सिंहासनावरून ओढून तेथें न्यायाची प्रतिष्ठापना करणें म्हणजे क्रांति "

या कादंबरींत मिनींचें चरित्र लडिवाळपणें वर्णिलें आहे. तिचे वडील श्रीनिवासराव यांचा प्रेमळ, उदार व विरक्त स्वभाव ठसठशीतपणें रेंगाळला आहे. त्यांची तुलना भगवान शंकराशीं करताना गुरुजी म्हणतात,

" एखादा मृत्युंजय शिवशंकरच, वैराग्याचें भस्म अंगाला फासलेला, ज्ञानगंगा ज्याच्या मस्तकांतून स्रवत आहे, शीलाचा चंद्रमा ज्याच्या भाळीं मिरवत आहे, पवित्र निश्चयाचा तिसरा डोळा ज्याचा उघडलेला आहे, असा तो योगियांचा राणाच श्रीनिवासरावांच्या रूपानें बोलत आहे असें त्या वेळेस वाटे." श्रीनिवासरावांच्या मिनीवरील प्रेमाचे पाझर कादंबरींत ठिकठिकाणीं वहात आहेत

भारतीय ऐक्याचें स्वप्न

खादीचा प्रचार करणारे एक शिक्षक मुकुंदराव यांना देशभक्तीसाठीं शाळा सोडावी लागली. ते आणि रामदास असे दोघे डॉ. टागोरांच्या

शांतिनिकेतनात गेले. त्यामुळे महाराष्ट्र व बंगाल यांचा एक धागा जोडला गेला. त्याचें सगुण स्वरूप म्हणजे बंग कन्या माया व महाराष्ट्र पुत्र रामदास या दोघांचें एकमेकांवर प्रेम बसलें. 'मायेच्या पसाऱ्यात' रामदास सापडला. त्या दोघांच्या संवादांतून व पत्रांतून महाराष्ट्र व बंगाल यांच्या गुणदोषांची वर्णनें पुष्कळ आलीं आहेत. महाराष्ट्राचा बुद्धिवाद, प्रयत्नवाद, स्वातंत्र्यवाद व विवेकवाद यांचें विवेचन मुकुंदरावांनीं आपल्या पधरा व्याख्यानांत केलेलें आहे.

बंगाल, महाराष्ट्र वगैरे सर्व प्रांतांतील सर्व धर्मांचे व वर्गांचे लोक उच्च नीच भाव टाकून सहकार्यानें वागतील तर? या प्रश्नाचें मधुर उत्तर गुरुजी पुढील गोड शब्दांनीं देत आहेत. "सर्व धर्मांचे, सर्व संस्कृतींचे लोक मी कसे सहकार्यानें, प्रेमानें एकत्र नांदवतें पाहा, कसा ऐक्याचा गोफ विणीत आहेत माझी लेंकरें. पाहा कसें विविधतेंतून संगीत निर्मीत आहेत, पाहा शतरंगाचा, शतगंधाचा बगीचा कसा फुलवीत आहेत, पाहा शतरंगाचा गालिचा कसा विणीत आहेत." असें हिंदमाता जगाला सांगेल. जगांतील राष्ट्रें या मातेजवळ येऊन धडे शिकतील. पुन्हा भारत जगद्गुरु होईल." गुरुजी येथें जणुं आपले आंतरभारतीचें स्वप्नच रंगविण्यांत गुंग झाले आहेत!

ध्येयवादाचें सूत्र

'ही कादंबरी मला अति प्रिय आहे' अशी प्रशंसा खुद्द गुरुजींनींच जिची केली, ती म्हणजे 'संध्या.' १९४१ सालीं धुळ्याच्या तुरुंगांत असतांना त्यांनीं ही कादंबरी लिहिली. तिच्यात १९३० व १९३२ सालच्या दोन चळवळींची पार्श्वभूमी घेतलेली आहे. आइच्या आठवणींनीं रडणारा विश्वास तेथें आहे आणि ध्येयासाठीं सर्वस्वावर पाणी ओतण्याची तयारी असलेला,—'लग्न करूनहि संन्यासी राहणारा' असा कल्याण आहे. या दोघांची राष्ट्रसेवा या विस्तृत कादंबरींत वर्णिलेली आहे. किंतुना "ध्येयार्थी जीवनाचा सत्र" शोभणाऱ्या एका कुटुंबाचेंच चित्र यांत रंगविलेलें आहे.

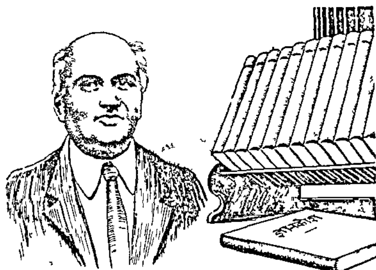
करुण रसाचा उत्कर्ष

कल्याणच्या ध्येयाशी पूर्णपणे समरस होणारी अशी सध्या दाखविली आहे. त्याचे प्रेमाचे संवाद इतके मधुर आहेत की, प्रत्येकाचे एक एक शब्दाचेंच भाषण आहे व तें चार चार पाने दिलेलें आहे. एका महिन्यात तीन मृत्यु सध्येला पहावे लागल्यामुळें तिचें हळुवार मन पिळवटून निघतें. कल्याणलाहि लागोपाठ दोनदा मजुरीची शिक्षा तुरुगात भोगावी लागते त्यामुळें सध्येच्या प्रणयाला विरहाची व कारुण्याची तीक्ष्ण धार येते. कादबरीतील करुणरसाचा उत्कर्ष बिंदु म्हणजे सध्येच्या बाळाचा मृत्यु. तो प्रसग गुरुजींनी दीर्घकाळ आळवून आळवून घोळविला आहे. भाईजींच्या उदात्त अत करणातील कारुण्यानें तर मूळच्या करुण रसाला निराळाच उठाव मिळाला आहे. भाईजींच्या रुपाने गुरुजींनीं स्वत चेंच चित्र काढलें काय? गुरुजींच्या साऱ्या जीवनाचें स्वरूप म्हणा, रहस्य म्हणा, तत्त्वज्ञान म्हणा, भाईजींच्या स्वत विषयींच्या शब्दात प्रतिबिंबित झालेलें आढळतें. ते म्हणतात,—"मी प्रेमाचा पुजारी आहे प्रेमाचा कण कण गोळा करणारा भिकारी आहे किंवा माझ प्रेम सर्वांना देत फिरणारा मी फकीर आहे. मला अमुक तत्त्वज्ञान नाहीं, अमुक पथ नाहीं. अमुक एका पक्षाचा शिक्का असा माझ्या कपाळावर नाहीं. सहानुभूति हा माझा धर्म. जिथ दु ख आहे, अन्याय आहे, जुलूम आहे, तिथ जाव, झगडाव, हं माझ ब्रीद"

समाजवादाचा प्रचार

आपल्याभोंवतालीं दारिद्र्यामध्यें होरपळणारीं माणसें पाहून गुरुजींचा जीव तिळतिळ तुटे. त्याचें दारिद्र्य, तसेंच अज्ञान, रूढीचा जाच इत्यादि सर्व दु ख दूर कसें करता येईल, ही एकच चिंता त्याचें चित्त रात्रदिवस पोखरीत असे. या सर्व रोगावर रामबाण औषध कोणतें? 'स्वराज्य' असें उत्तर त्याचें मन देई. पण पुढें स्वराज्य-प्राप्तीनतरहि तीं दु खें कायमच आहेत, असें पाहून त्याच्या मनानें दुसरें उत्तर दिलें, व तें म्हणजे 'समाजवाद.' १९२० सालीं प्रसिद्ध झालेल्या 'श्रमणारी

लक्ष्मी ' या कादंबरींत जनी, धर्मा वगैरे व्यक्तींच्या रूपानें गुरुजींनीं दारिद्र्याचीं विविध दर्शनें दाखविलीं आहेत आणि बहुतेक प्रत्येक प्रकरणाचें पालुपद, "समाजवादाशिवाय तरणोपाय नाहीं." हेंच आहे. या व या वेळच्या त्यांच्या इतर कादंबऱ्यांत बहुतेक सारा 'गोलपोटे व खोलपोटे' यांच्या विग्रहाचा प्रचारच आहे.

ज्ञानकोशकार केतकर : : २४

देशभक्ति म्हणजे काय? भाषणें करणें, दौरे काढणें, परिषदा भरविणें, मोर्चे नेणें, तुरुंगात जाणें, फटके खाणें, अखेर फाशी जाणें, हे प्रकार सर्वांना माहीत आहेत आणि ते ग्राह्यहि आहेत. पण ज्ञानाचा प्रसार करणें हेंहि एक देशभक्तीचेंच लक्षण आहे, याची जाणीव कितीशा असते? निदान महाराष्ट्रात ती जाणीव जेव्हा फारशी नव्हतीच, अशा काळात देशाची भक्ति ज्ञानमार्गानें करणारे डॉ. केतकरांसारखे दूरदृष्टीचे व चिकाटीचे पुरुष फारच विरळा! व्यास–वाल्मीकि, रुसो–व्हॉल्टेयर, किंवा मार्क्स–मॅझिनी इत्यादि ज्ञानी लोकांनी आपल्या समाजात प्रचंड अशी वैचारिक क्रांति केली. तिचीं फळें सर्व जगाला अजूनहि चाखावयास

मिळत आहेत आणि यापुढेंहि दीर्घकाल मिळत राहतील. शरीराला जशी जीवनसत्वें; तशीं राष्ट्राला विचारसत्वें पुरविणारे लेखक हेहि देशभक्त होत, मानवतेचे उपकारकर्ते होत.

ज्ञानकोशाचें महावस्त्र

देवी सरस्वतीची पूजा करताना कोणी गंधपुष्पें वाहतों, कोणी पंच-पक्वान्नांचा नैवेद्य दाखवितो, तर कोणी वस्त्रालंकार अर्पण करतो, पण देवीची महापूजा करून तिला महावस्त्र अर्पण करणारा भक्त एखादाच ! त्या कोटींतील डॉ. केतकर होते. तीनतीनशें मोठ्या पानांचा एक, अशा तेवीस खंडाचा ज्ञानकोश महाराष्ट्र-शारदेला प्रथमच त्यानीं अर्पण केला. त्याशिवाय, प्राचीन महाराष्ट्र, महाराष्ट्रीय काव्याचें परीक्षण, भारतीय समाजशास्त्र, निःशस्त्राचे राजकारण, जातिसंस्थेचा इतिहास, इत्यादि किती तरी विचार प्रवर्तक ग्रंथ त्यानीं लिहिले आहेत. त्याशिवाय विशिष्ट गुणांनीं डोळ्यांत भरणाऱ्या अशा सात कादंबऱ्याहि त्यानीं रचिल्या आहेत. याशिवाय नाटक, कविता, निबंध वगैरे पुष्कळ लेखन पुष्कळच आहे. पण त्यांची महाराष्ट्र-वाङ्मयाला मुख्य व खास देणगी म्हणजे ज्ञानकोश ! या त्याच्या महत्कृत्यामुळेंच प्रा. पोतदारांसारखे गाढे इतिहास--संशोधक त्यांना न्या. रानडे, लो. टिळक व इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या पंक्तींत बसवितात. लो. टिळकांनीं न्या. रानडे यांचें वर्णन करतांना म्हटल्याप्रमाणें, " रस्त्याची पहिली लाइन मारणारा " हाच प्रशंसेला पात्र होतो. तशीच कामगिरी डॉ. केतकर यानीं मराठी भाषेच्या क्षेत्रात करून दाखविली. मंडळ स्थापून देशोदेशींची माहिती जमवून, लोकांकडून निधि उभारून, स्वतःच्या पोटाला चिमटा घेऊन, वर्षानुवर्ष खडामागून खंड रचून, एखादा कोश चिकाटीनें व हिमतीनें पूर्ण करण्याची परंपरा डॉ. केतकर यानींच महाराष्ट्रात प्रथम पाडली. शब्द कोश, व्यायाम कोश, चरित्र-कोश, विश्व-कोश, व्यावहारिक-कोश, इत्यादि जीं अनेक कार्ये महाराष्ट्रात पुढें जन्मास आलीं व सिद्धीस गेलीं, त्या सर्वांचे आद्यजनक म्हणजे डॉ. केतकर.

ज्ञानाचा खजिना

सर्वसामान्य वाचकाला कोशाचें महत्त्व समजत नाहीं, किंबहुना त्याचें अस्तित्वहि जाणवत नाहीं. मराठींतील या अनेक कोशाचा उपयोग शेंकडा किती वाचक करतात ? नव्हे, असे कोश आहेत याची माहिती तरी किती-जणाना असते ! पण हे कोश म्हणजे ज्ञानाचे झरे होत, खजिने होत, विद्युत्‌केंद्रें होत. कोशकार म्हणजे लेखकाचे लेखक जानाचें विश्लेषण (Analysis) जितकें आवश्यक, तितकें त्याचें सकलन (Synthesis)-हि अगत्याचें असतें. नदीचें पात्र नुसतें विस्तृत असून भागत नाहीं, तें खोलहि असावें लागतें. ज्ञानाची खोली वाढविण्याचें काम कोशकार करीत असतात. जगातील ज्ञानगंगेचीं मुखें किती अनत आहेत, याची कल्पना नव्या वाचकांना कोशावरूनच येते. त्याचप्रमाणें कोणत्याहि लेखकाला आपला लेख माहितीपूर्ण रीतीनें माडावयाचा असेल, तर कोशाचें साहाय्य फार होतें. तुम्हाला कोणत्याहि विषयाचा अभ्यास करावयाचा असो, त्याचा प्रारभ कोशग्रथ चाळण्यापासून करा, म्हणजे त्या विषयासंबंधीं त्या कालापर्यंत सार्‍या जगात काय लिहिलें गेलें आहे याचें ज्ञान तुम्हाला होईल. जगातील सर्व ज्ञानाचें रत्नभाडार म्हणजे कोशग्रथ. अशा कोशाची परपरा निर्माण करून डॉ. केतकर यानीं महाराष्ट्रावर अक्षय्य उपकार केले आहेत.

" चालताबोलता कोश "

डॉ. श्रीधर व्यकटेश केतकर याचा जन्म १८८४ सालीं झाला. त्याचे चुलते उमरावतीस होते. तेथें त्याचें मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण झालें. त्यावेळींहि चौफेर व्यासग करण्याचा छ्व्यास त्याना होता. त्यामुळें त्याचे शिक्षक त्याना " चालता-बोलता ज्ञानकोश " असें म्हणत. मॅट्रिक झाल्यानंतर ते मुंबई येथें विल्सन कॉलेजात दाखल झाले, तेथेंहि अवातर वाचनाचा नाद त्याना दाडगा ! त्यामुळें इटरमध्यें त्यानीं एक गटागळी खाल्ली. बी. ए. च्या परीक्षेनेंहि अपयशाचा तडाखा दिला. परीक्षेपेक्षा वाचनाचें आणि लेखनाचेंहि वेड त्याना आधिक होतें. " महाराष्ट्र वाग्विलास "

या नावाचें मासिक त्यांनीं बी. ए. मध्यें असतानाच काढलें. त्यांची महत्त्वाकांक्षा जबर. संकटें त्यांच्या खिसगणतींत नसत. त्यांच्या मनानें घेतलें कीं, आपण अमेरिकेस जावें आणि त्या स्वतंत्र, संपन्न व सुधारलेल्या देशांतील ज्ञान लुटावें. एकदा निश्चय केला कीं तो ठाम, या कडव्या वृत्तीचे केतकर होते त्यांनीं आपलें घरदार विकलें आणि ते अमेरिकेस गेले. तेथें त्यांनीं समाजशास्त्राचा अभ्यास केला. ते १९०७ सालीं बी. ए. झाले आणि १९०८ सालीं एम. ए.तहि उत्तीर्ण झाले. ' हिंदुस्थानातील जातिसंस्थेचा इतिहास ' या विषयावर प्रबंध लिहून त्यांनीं पीएच्. डी. ही पदवी मिळविली. अशा तीन पदव्यांचे तुरे आपल्या मंदिलांत खोवून डॉ. केतकर हिंदुस्थानात १९१२ च्या आक्टोबरांत परत आले.

भाषावार प्रांताची मागणी

येथें आल्यावर त्यांना कलकत्ता विद्यापीठांत उपप्राध्यापक म्हणून एक वर्ष काम करण्याची संधि मिळाली. तेथें असतांना त्यांनीं भारतीय अर्थशास्त्र, हिंदु कायदा वगैरे विषयावर प्रबंध लिहिले. ' राष्ट्रधर्म प्रचारक संघ ' या नावाची संस्था स्थापून त्यांनीं आंध्र, उत्कल वगैरे प्रांतांत प्रचार केला. हा प्रचार त्यांनीं संस्कृतमधून केला हें विशेष. आपल्या देशाचें शिक्षण व राज्यकारभार देशी भाषांतूनच झाला पाहिजे असा प्रचार त्यांनीं आग्रहानें केला. १९१४ सालच्या डिसेंबर महिन्यात मद्रास येथें राष्ट्रसभा भरली होती तेव्हां केतकरांनीं भाषावार प्रांतरचनेची मागणी करणारीं छोटीं छोटीं पत्रकें वाटलीं. स्वभाषेच्या उद्धाराचा व उत्कर्षाचा त्यांना जणु निदिध्यासच लागला होता.

ज्ञानकोशाचें तप

मातृभाषेच्या सेवेचा एक अभिनव मार्ग केतकरांच्या डोक्यांत चमकून गेला. ज्ञानकोशाची रचना त्यावेळीं अखिल भरत खंडातील भाषांमध्यें कोठेंच झालेली नव्हती–तेलगूचाच काय तो अपवाद होता. पण केतकरांची मनीषा नेहमीं गगनचुंबी असे. " मराठींत लिहिलेल्या ग्रंथांचें

इतर देशी भाषात आणि युरोपातील भाषातमुद्धा भाषांतर व्हावें. महाराष्ट्राचें राज्य स्वतंत्र असावें आणि मराठींतून लिहिलेल्या कायद्याना मराठींतून सही घेतल्याशिवाय कायदेशीरपणा येऊ नये." असे विचार त्यांच्या मनात नेहमीं घोळत. त्यामध्ये 'आंतर भारती' व 'संयुक्त महाराष्ट्र' या आजच्या आकांक्षाचीं बीजें आढळत नाहींत काय? त्याच भाषाप्रेमानें ज्ञानकोशाची उभारणा करण्याची उभारी त्यांनीं धरली. ता. ८ जुलै १९१६ रोजीं नागपूर येथे त्यांनीं 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मंडळ' स्थापन केले. लो. टिळकप्रभृतींनीं त्याला पाठिंबा दिला पण द्रव्यबळ आणि मनुष्यबळ जमविण्याचें कार्य त्यानाच करावें लागलें. ज्ञान व धन याचा संग्रह करण्यास पुणें हेंच ठिकाण चांगलें आहे असें वाटल्यामुळें, केतकरानीं ज्ञानकोश मंडळाची शाखा पुण्यास काढली. ही शाखाच पुढें मुख्य कचेरी बनली. अनेक माणसें हाताखालीं ठेवून, अगणित विषयाचें चिंतन करून, त्यातील उपयुक्त विषय निवडून, ते त्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें वाटून देऊन आणि जरूर तेव्हा मंडळाबाहेरील विद्वानाचेंहि लेखनसाहाय्य घेऊन, सतत अकरा वर्षें अखंड व अनलसपणें काम करून, केतकरानीं ज्ञानकोश प्रसिद्ध केला! विद्येच्या साधनातील एक तपच त्यानीं पूर्ण केलें.

लोकविलक्षण कल्पना

ज्ञानकोशाच्या कार्याचा प्रसार करण्यासाठीं केतकरानीं १९२५ सालीं 'विद्या-सेवक' नावाचें मासिक काढलें. तें तीन वर्षें चाललें होतें. 'पुणें समाचार' नावाचें दैनिकहि त्यानीं १९२७ सालीं सुरू केलें होतें. तें एक वर्ष चाललें होतें. 'लोकविलक्षणपणा' हा केतकराचा एक ठळक गुण होता. १९२० सालीं त्यानीं एका जर्मन तरुणीशीं लग्न केलें. व्रात्यस्तोमविधि करून व तिचें नाव शीलवती ठेवून केतकरानीं हा विवाह केला. १९२६ सालीं त्यानीं 'स्वयनिर्णयी संघ' स्थापन केला. भारतसम्राटावर फिर्याद करून हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळेल अशी विलक्षण कल्पना त्याच्या मनात उसळली. अशा त्याच्या अजब कल्पनाशीं व

बाबींशी लोकांनी फारसे सहकार्य न केलें, तरी त्यांच्या साहित्य सेवेबद्दल मात्र सर्वांना गाढ आदरच वाटत होता १९२६ पासून १९३८ पर्यंत त्यांच्या सात कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या त्यांच्या साहित्यसेवेविषयी कृतज्ञता प्रकट करण्यासाठीं पुणें येथें १९२९ सालीं 'महाराष्ट्र शारदोपासक मंडळाचें' अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आलें त्यानंतर १९३१ सालीं हैद्राबाद येथें भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें' अध्यक्षपदहि त्यांनींच भूषविलें १९३७ सालीं पुणें येथें ते मृत्यु पावले

त्यांच्या कादंबऱ्यांचे जन्मकाल, प्रियंवदा (१९२६), परागदा (१९२६), आशावादी (१९२७), गावसासू (१९३०), ब्राह्मण कन्या (१९३०), विचक्षणा (१९३६), न मत्स्या (१९३८)

लालित्याची उणीव

"पुस्तक एकदा वाचल्यानंतर दुसऱ्यादा वाचावें, व दुसऱ्यादा वाचल्यानंतर पुन एकदा किंवा अनेक वेळा वाचावें अशी माझी विनंति आहे प्रत्येक वाचनाच्या प्रसंगीं प्रस्तुत लेखनाचें रहस्य अधिकाधिक कळत जाईल " असें माहात्म्य केतकरांनीं आपल्या कादंबऱ्यांचें स्वत च गाइलें आहे पण त्यांच्या कादंबऱ्या एकदा तरी वाचलेले कादंबरी वाचक कितीं असतील ? चांदीचें पाणी दिलेले शिशाचे जड गोळे हातात घेण्या-इतकच अवजड काम केतकरांच्या कादंबऱ्या वाचण्याचें आहे, असेंच सर्व सामान्य वाचकवर्ग मानतो. खुद्द त्यांच्या पत्नी सौ शीलवतीबाई यांनीं एका प्रस्तावनेंत हें कबूल केलें आहे कीं, 'त्यांच्या कादंबऱ्या एक प्रकारे प्रमाणें आहेत त्या शाब्दिक बोजडपणामुळें काटेरी वाटत असल्या तरी पण त्यातील पूर्णताम पोंचलेल्या विचारांनीं वाचकांचीं मनें तल्लीन करतात " यातील पूर्वार्धच अधिक खरा आहे गडद्दीत भाषेच्या काटेरी मार्गांतून वाचक या कादंबऱ्यांच्या आत शिरला, तरी त्याला तेथें गोड गोड काहीं फारसे हातीं लागत नाहीत लालित्याला मारक अशी केवळ भाषाच केतकरांची आहे असें नव्हे, तर भाषेच्या पोटातील कथारस्तु व तिचा परिपोष, हाहि लालित्यापासून फार दूर आहे त्यांनीं पात्रें निवत

नाहींत, प्रसंग स्वाभाविक नाहींत व स्वभाव सहज नाहींत. कथानकात कोठें जिज्ञासा उत्पन्न होत नाहीं कीं रसाची निर्मिति नाहीं—आहे काय तें, अभिनव स्वरूपाचें कथानक व त्यावर टांगलेले समाजशास्त्रीय विचार. चार पात्रांचीं नावें घेऊन व दोनचार प्रसंग उल्लेखून, त्या त्या निमित्तानें विवाहसंस्था, जाति-संस्था, मजूर चळवळ, पतित स्त्रीपुरुषांचें स्थान इत्यादि विषयांवर आपले शास्त्रीय व ऐतिहासिक विचार गंभीर भाषेनें व माहिती-पूर्ण रीतीनें मांडलेले आहेत. कोणत्याहि विषयाच्या मुळाशीं जाऊन त्याचा विचार करण्याचें कौशल्य जसें केतकरांच्या अंगीं आहे, तसेंच समाजाची घडी बदलून टाकणारी अभिनव योजना मांडण्याचें धारिष्टहि त्यांचेजवळ आहे. *त्यामुळें त्यांची कोणतीहि कादंबरी वाचकांच्या बुद्धीला धक्के दिल्या-*शिवाय रहात नाहीं.

पतितांचा कैवार

या विचार-प्रवर्तनाप्रमाणेंच दु:खितांविषयीं अनुकंपा हाहि त्यांच्या कादंबऱ्यांचा एक प्रशंसनीय गुण आहे. जे जे कोणी धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक वा राजकीय वर्चस्वाखालीं चेंगरले गेले असतील, त्यांचेकडे सहानुभूतीनें व समतोल वृत्तीनें पहाण्याचा दृष्टिकोन ते वाचकांना देतात. समाजाच्या कोपऱ्यांत दडलेलीं, अंधारांत सडलेलीं जीं जातिहीन, ज्ञानहीन, द्रव्यहीन माणसें असतील, त्यांचा कैवार घेऊन केतकर उठतात—आणि त्यांना सुस्थितींत आणण्यासाठीं समाजानें काय करावें, समाजाची रचना कशी बनवावी यासंबंधींचे आपले मूलगामी व क्रांतिकारक विचार ते कादंबऱ्यांतून मांडतात. प्रिं. गोळे यांनींहि आपल्या विचारांचें वाहन म्हणून ' हिंदुधर्म आणि सुधारणा ' ही कादंबरी लिहिली. प्रिं. वामनराव जोशी यांच्या ' रागिणीची 'हि बैठक तीच. पण या दोघांपेक्षाहि केतकरांच्या कादंबऱ्यांत रंजकता व आकर्षकता कमी. विद्यमान व्यक्तींचीं नावें किंचित् बदलून त्यांचीं पात्रें केतकर आपल्या कादंबरींत रंगवितात आणि त्यावर तोंड टाकून, एकेरी शब्दानेंहि, हवी तशी टीका करतात. यामुळेंहि त्यांच्या कादंबऱ्यांची अप्रियता वाढली.

भाषेचे दोष

केतकराच्या भाषेमध्ये केवळ बोजडपणाच आहे, असें नव्हे तर परकेपणाहि आहे दु प्रसिद्धी, सु पथ त्याग, भवितव्य-विलोपन, द्रव्योत्पादन-समर्थता, परजनसंग्राहक इत्यादि क्लिष्ट संस्कृत शब्द कथा कादंबऱ्या वाचणाऱ्या मराठी वाचकाला कसे कळणार ? 'अभिज्ञता' हा शब्द तर वारंवार येतो पण ते शास्त्रदृष्ट्या तरी सदोष नाहीत, परंतु अशी तऱ्हेची वाक्यरचना केतकर मधूनमधून जी करतात, ती मराठी वाचकाला खटकते व आक्षेपार्ह वाटते 'अपल्यावर फटकारा आहे,'' "तिला चांगलें भवितव्य देता आलें असतें,'' "त्यात माझा सद्गुण झाला नाहीं'' इत्यादि वाक्यरचना मराठीला न शोभणारी आहे त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या अप्रियतेत या भाषा दोषामुळेंहि भर पडली

विद्यमान व्यक्तीवर टीका

'गोंडवनातील प्रियवदा' ही केतकराची पहिली कादंबरी एका स्नेह्यानें विचल्यामुळें, आपण कोशाप्रमाणेच कथाहि लिहू शकतों, हें दाखविण्यासाठीं ते कादंबरीच्या सुरुवात लिहिले या पहिल्या कादंबरींत नागपूरकडील देशस्थ-कोंकणस्थ-कऱ्हाडे या ब्राह्मणांच्या पोटजातींतील चुरस त्यांनीं उघड केली आहे आणि गिरण्यांतील डायरेक्टर व सरकारी अधिकारी यांना आपल्या टीकेच्या धारेवर धरलं आहे विशेष कलाहीन गोष्ट म्हणजे महाराष्ट्राला आदरणीय वाटणारे इतिहासाचार्य श्री विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांची मूर्ति डोळ्यापुढें उभी करणारें वैजनाथशास्त्री हें पात्र या कादंबरींत रंगविलें आहे या शास्त्रीबुवांनीं एका सुशिक्षित विधवेशीं पुनर्विवाह केल्याचा दाखविला आहे आणि इतरहि वरेच स्वभाव-दोष चित्रित केले आहेत कल्पित सृष्टीच्या आश्रयानें विद्यमान व्यक्तीवर अशी टीका करणें हें "चोरट्या छाप्यात मारून वार करण्याइतकें अश्लाघ्य'' आहे, असाच काहीं साहित्य समालोचनकाराचा अभिप्राय पडला आहे भाषेत बेढबपणा व विचारात विचित्रपणा असला तरी केतकराची सूक्ष्म दृष्टि, सहानुभूतीची वृत्ति व अनुभवाची, व्यासंगाची

बैठक-या गुणामुळें या कादंबरीनें मराठी वाचकाचें लक्ष आपलेकडे ओढून घेतलें.

विचार-प्रवर्तनाचें स्वरूप

'ब्राह्मण-कन्या' या कादंबरींत कालिंदीचा जीवनवृत्तात सांगितलेला आहे. पहिल्या सहा प्रकरणात तिच्या पूर्वींच्या दोन पिढ्याचा इतिहासच दिला आहे. त्या वंशावळीच्या गुंतावळीमुळें वाचकाचा जीव प्रारंभींच गुदमरतो. त्यानतर इस्लावल समाजाचा इतिहास येतो. कालिंदीनें लिहिलेल्या एका गोष्टीनें तेहतीस पानें व्यापलीं आहेत! आणि नंतर तिच्यावर चर्चा-अभिप्राय-वादविवाद! शिवाय तिला उत्तर म्हणून रामराव जी गोष्ट लिहितो तिनेंहि या कादंबरीचीं अठरा पानें भरलीं आहेत. शिवाय कालिंदी व तिचा भाऊ सत्यव्रत याचीं पत्रेंहि प्रदीर्घ आहेत. आणि शेवटीं रक्ततेचा कळस केला आहे 'वैजनाथ-स्मृतीनें'. बेचाळीस कलमाची ही स्मृति बारा पानं पसरली आहे. हे वैजनाथशास्त्री इतिहास-संशोधक व सनातनी असतात, तरी त्यानीं पुनर्विवाह केलेला असतो. त्याचा फटकळपणा असा कीं, ते न्या. रानडे याना उद्देशून "त्या महाराष्ट्या इतिहास काय समजतो?" किंवा "त्या राम्या भांडारकरला काहींच समजत नाहीं." असें अर्वाच्य बोलतात. पुणें-त्यातले त्यात सदाशिव पेठ-यावर तर केतकर जातायेता दातओठ खातात. अशा लिखाणानें वाचकाच्या सदभिरुचीला, संस्कृतीला किंवा सभ्यतेला धक्के बसतात हें खरें, पण त्यानें त्याच्या बुद्धीला धक्के बसून विचारप्रवर्तन कितीसें होणार?

कलेचा आत्मा

कालिंदीला रामराव आपल्या लग्नाची मागणी घालतो ती सरळ रोखठोक भाषेने. त्यात प्रेमाची लपवाछपव किंवा नाजूकपणा नाहीं. केतकरी खाक्या हाच आहे. एखाद्या सौदाच्या भाषेत "रामराव एकदम तीस म्हणाला, "कालिंदी, चल आपण आपलीं आयुष्यें जोडून टाकू."

"तुम्ही ही मागणी विचारपूर्वक करीत आहा काय?"

"अगदीं विचारपूर्वक."

"तर मग मला सांगितलेंच पाहिजे कीं, तुमच्या या कृपेबद्दल मी ऋणी आहें पण तुमच्या कृपेचा मला फायदा घेता येणार नाहीं." बस, खलास!

शिक्षणासाठीं, नोकरीसाठीं, व्यापारासाठीं किंवा देशोद्धारासाठीं अनेक धाडसी तरुण हिंदुस्थानातून इंग्लंड–अमेरिका वगैरे देशांत जातात. आणि त्यापैकीं कांहीं तेथें कायमचे स्थायिकहि होतात. मातृभूमीपासून परागंदा झालेल्या अशा हिंदी लोकांच्या समाराचें चित्र डॉ. केतकर यांनीं आपल्या 'परागंदा' या कादंबरींत रंगविलें आहे. खुद्द केतकर हे अमेरिकेस जाऊन राहून आलेले. त्यामुळें त्यांनीं तेथील हिंदी स्त्रीपुरुषांचीं बरींवाईट कृत्यें प्रत्यक्ष पाहिलेलीं, अनुभवलेलीं. पण त्यांत कलेचा आत्मा ओतण्याची इच्छा व पात्रता त्यांच्या ठिकाणीं नव्हती. त्यांनींच या कादंबरीच्या उपसंहारांत, कादंबऱ्यामध्यें खोटीं समाजचित्रें घालण्याच्या 'कारस्थानावर' टीका केली आहे आणि आपलें असें मत निवेदिलें आहे कीं, "कथेचा कथापणा कारस्थानामुळें उत्पन्न होत नसून अनेक माणसें एकत्र मिळून जो व्यवहार होतो, त्यामुळें उत्पन्न होतो." ही केफियत लंगडी वाटते. कारण साध्या आयुष्यक्रमांतील सत्य व्यवहार वाचनीय वाटावेत म्हणून कथालेखकानें भल्याबुऱ्यांची निवड (Selection) केली पाहिजे आणि त्याचें चित्र प्रमाणबद्ध (Proportion) रचनेच्या चौकटींत बसविलें पाहिजे. हें कलेचें पथ्य, केतकरांना कधींच पाळता आलें नाहीं.

टीकेचा काळा कुंचला

हिंदी पुढाऱ्यांवर टीका करण्याची आपली हौस केतकरांनीं याहि कादंबरींत पुरी करून घेतली आहे. लाला लजपतराय हे एक पंजाबमधून आलेले देशभक्त दाखविले आहेत 'लाल बाल पाल' या वंदनीय राष्ट्रीय त्रिमूर्तीपैकीं लाला लजपतराय यांचें चित्र डोळ्यांपुढें उभें रहावें असें हें फसवें नांव आहे. पण केतकरांना त्यांचें नीटसें निंदनहि करतां आलें नाहीं–मग यथार्थ चित्रण कोठलें ? डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांच्या काव्यावर 'नायकी कोमलपणाचा' शिक्का मारून केतकरांनीं टीका केली आहे.

सर्वसामान्य हिंदी पुढाऱ्यावरहि आपल्या हातातील काळा कुंचला त्यांनी फिरविला आहे. शेवटीं प्रो. गोगटे हे आपले लांबलचक 'विधान' वाचतात. त्यात केतकरांनीं देशाच्या उद्धाराची कोणती जडीबुटी सांगितली आहे? तर " देशासाठीं उच्च संस्कृतीची वाहक अशी एक मोठी उघड्या तोंडाची जात तयार व्हावयास पाहिजे त्या जातींत अर्थात् वाटेल त्या कर्तृत्ववान् लोकांचा प्रवेश झाला पाहिजे " हा उपाय जितका विक्षिप्त, तितकाच अव्यवहार्य नाहीं काय?

हे मूर्ति-भंजनहि नव्हे

अमेरिकेंत वीस वर्षे राहून हिंदुस्थानात परत आलेले महागिरीबोवा याची कथा 'आशावादी' या कादंबरीत केतकरांनीं सांगितली आहे. त्यांनीं परत येण्याचें कारण म्हणजे " देशातील सर्व लोकांविषयीं माझ्या मनात असलेलें प्रेम, आपल्या लोकांनीं उन्नतीला यावें ही इच्छा, आणि तसेंच आपल्या जगभर प्रवासामुळें जो आपणात अनुभव उत्पन्न झाला आहे तो इतरास प्राप्त करून घ्यावा ही इच्छा, आणि हिंदुस्थानात आपण जाऊन कांहीं तरी करूं हा आत्मविश्वास " हीच केतकरांचं बैठक.

महागिरीबोवा म्हणजे देवीदास अत्रे त्यांचीं मतें निर्भीड व वर्तन निःस्पृह दाखविलें आहे संन्यासी असून ते निष्क्रिय संन्यास-मार्गावर टीका करतात. गीतेवरील त्यांचीं व्याख्यानें कादंबरींत लांबलचक दिलेलीं आहेत. त्याच्या मुखान केतकरांनीं गीतेची नास्ती मनमुराद केली आहे. " गीतेचा उपदेशच आजच्या स्थित्यंतरक्षम जगात योग्य नाहीं," असें म्हणून न थांबता त्यांनीं 'गीताकार चहाटळ,' 'गीताग्रंथ सैतानी आहे.' अशी धेडट विधानेंहि केलीं आहेत यात विपर्यास आहे, तर्कदुष्टता आहे आणि बुद्धीचा बालपणाहि आहे अशा विधानात स्वतंत्र प्रज्ञा नाहीं, मूर्तिभंजन नाहीं, नवें असें तत्त्वज्ञान नाहीं

परदेशांतील जीवन

त्या जीवनातील केवळ प्रणयविषयक भागच त्यांनीं रंगविला आहे — 'रंगविला' म्हणण्यापेक्षा चर्चेस घेतला आहे मिसेस दास यांची धडपड आपल्या सुनीतीला आय सी एस नवरा मिळावा यासाठीं चाललेली असते चंदनानी हा तसा तरुण आय सी एस असतो पण त्याच्या मनात त्या मायकलीन्द्दल काहीं गैरसमज निर्माण झालेले असतात ते दूर करण्यानें काय मिसेस कैलासनाथ अधिकारवाणीनें गाजवतात आणि शेवटीं घाईघाईनें व खुबीच्या सत्तीनें चंदनानी व सुनीता यांचें लग्न ठरवून टाकतात याशिवाय कादंबरींत त्यांचा 'गावसासूपणा' कोठेंच दिसत नाहीं या मुख्य कथानकाच्या निमित्तानें हिंदी विद्यार्थ्यांच्या नीतिमत्तेबद्दल केतकरानीं आपले विचार मांडले आहेत आरंभीं व शेवटीं सुमारें दहादहा पानें सभेंतील भाषणानीं व्यापलीं आहेत !

शेंडेफळ्यातील सरसता

'विचक्षणा' ही केतकराची कादंबरी 'स्त्री' मासिकातून क्रमश प्रसिद्ध झाली म्हणूनच कीं काय, तिच्या पूर्वार्धात तरी सुगमपणा, सहजपणा, जीवतपणा—म्हणजेच कादंबरीपणा—काहीं प्रमाणात आला आहे किंवा आपल्या पूर्वीच्या कादंबऱ्यावरील टीकेपासून केतकरानीं धडा घेतला असावा 'विचक्षणा' लिहिण्यापूर्वी तीनचार वर्षे आधीं त्यानीं 'वऱ्याचे नि श्वास' या कथासंग्रहाला प्रस्तावना लिहिताना असें म्हटलें आहे कीं, "सामान्य वाचक अनीति सहन करील, शिव्या सहन करील, पण लेखकाची नीरसता कधींच सहन करणार नाहीं" 'विचक्षणा' या कादंबरींतहि, सर्वसामान्य वाचकवर्गाच्या दृष्टीनें अनीतीचे विचार आहेत, राजकीय पुढारी व धार्मिक गुरु याना 'शिव्याहि' आहेत, पण कादंबरीच्या प्रथमार्धात नीरसता मात्र फारशी नाहीं ही कादंबरी त्यांच्या मृत्यूच्या थोडेच दिवस पूर्वी पूर्ण झाली होती पहिल्या कादंबऱ्यातील भाषेचा बोजडपणा बराचसा या कादंबरींत झडला आहे तथापि 'विचारपौष्कल्य, आयुष्य—कार्य निश्चय, शिष्य—विशेषकारत्व,' असल्या शब्दांच्या गुंफला भाषेच्या पायात आहेतच 'तर्केण भर्कटितम' अशा तऱ्हेची मन पूत टीका गीतेवर, धर्मावर, देशभक्तीवर केलेली आहे 'पुष्टिमार्गाचें' स्तोम

माजविणाऱ्या श्रीरंगाचार्याच्या बुवाबाजीचें कांहींसें समर्थनच यात केलें आहे. कदाचित् तो केतकराच्या उपरोधिक लेखनाचा नमुना असावा ! शेवटीं डॉ. तर्कटे याची ' तर्कट-नीति ' आठ पानें दिलेली आहे. ती पाहिली म्हणजे ' ब्राह्मण-कन्येतील ' बैजनाथ-स्मृतीचें स्मरण कोणासहि होईल. तेवढ्या मान्यानें वाचक चीत होणार नाहीं, म्हणूनच कीं काय, प्रो. लोंढे याची पुरवणी चार पानें जोडलेली आहे--आणि वर पासंगासाठीं ' पद्मनाभ---चतुःसूत्रीहि ' लोढण्यासारखी अडकाविली आहे. या सर्व जडजंबाल लेखनाचा संदेश काय ? तर वेश्यागमन व बुवाबाजी याची तरफदारी करून स्वैराचाराला प्रतिष्ठा मिळवून देणें !

स्त्रीपुरुषांचेंच काय, पण त्याच्या बारीकसारिक वस्तूचेहि बारकाईनें वर्णन करण्यास केतकराची लेखणी या कादंबरीत सज्ज झाली आहे. मजुळेच्या घरच्या कलात्मक 'टी सेट'चें केतकर पुढीलप्रमाणें वर्णन करतात, " तो चहाचा सेट स्वयकल्पनेनें व थोर अभिरुचीनें बनविला होता. इंग्रजी नमुन्यांचें अनुकरण नव्हतें, ही गोष्ट त्याच्या चटकन् लक्षात आली. त्यात चहा ओतण्याकरितां जी तोटी होती त्या तोटीवर शिव व त्याच्या जटेंतील गंगा असें नक्षीकाम होतें, आणि अनेक शिखरांचीं चित्रें चहादाणीच्या मध्यभागावर काढलेलीं होतीं. साखर ज्या भाड्यात ठेवली होती तें भाडें मयूराकृति होतें; आणि त्यावर कार्तिकस्वामींची आकृति झाकणाच्या शीर्ष-भागीं बसविली होती. चहादाणीमध्ये जीं अनेक पर्वतशिखरें कोरलेलीं होतीं त्यातून देखील दक्षयज्ञ, यज्ञविध्वंस, पार्वतीची तपश्चर्या, इत्यादि चित्रें कोरलेलीं होतीं. "

विविध अनुभवांचें चित्र

' भटक्या ' ही केतकराची शेवटची कादंबरी. त्याच्या मृत्यूमुळें ती अपूर्ण राहिलेली. गुणाच्या दृष्टीनेंहि तिचें स्थान शेवटचेंच लागतें. अंजनवेल येथील एक मुलगा चिपळूण येथें अठराव्या वर्षापर्यंत शिक्षण घेतो, मॅट्रिकमध्यें तीनदा नापास होतो आणि मग शेटजीचा नोकर, डॉक्टराचा कंपौंडर, मेसोपोटेमियामधील लष्करी नोकर, आणि नंतर राजकीय चळवळीं-

तील एक बाजारबुणगा—अशीं निरनिराळीं कामें करतो, आणि समाजातील विविध वर्गांचे अनुभव घेतो. असें एकेरी व दुबळें कथासूत्र या कादंबरीचें आहे. तिचा हेतु "आयुष्यक्रमाची विविधता लक्षात यावी, आमच्या समकालीनांच्या सामाजिक स्थितीची चित्रणा पुरी व्हावी" एवढाच आहे पण ती चित्रणादि अगदीं ओबडधोबड पद्धतीनें केलेली आहे. ना प्रमाण, ना रंग अशी कलाहीन कृती ती आहे. नायकाचें बालपण कोंकणात गेलें म्हणून कोंकणचें रम्य वर्णन त्यात आलें असेल म्हणावें, तर तें नाहीं, आणि रणक्षेत्रावरील रौद्ररस कादंबरीच्या पाटांतून वहात असेल म्हणावें, तर तोहि नाहीं.

कादंबऱ्यांचा कच्चा माल

केतकरानीं आपल्या कादंबऱ्यांमध्यें समाजापुढील समस्या विचारासाठीं घेतलेल्या आहेत. कोणत्याहि वर्गाची कसलीहि समस्या हातीं घेण्यात त्यानीं तत्वज्ञाचें धाडस दाखविलें आहे. त्या समस्या सोडविण्यासाठीं ते नवे व विलक्षण मार्ग निःशंकपणें सुचवितात. त्याचीं मतें रूढ परंपरेहून अगदीं भिन्न असतात. त्यामुळें तीं वाचकांच्या बुद्धीला धक्के देतात. आपलीं लोकविलक्षण मतें मांडताना केतकर जे युक्तिवाद करतात; ते नेहमींच तर्कशुद्ध नसले, तरी विचार करावयास त्यास लावतात. त्यांची भाषा स्पष्टवक्तेपणाची—किंबहुना फटकळपणाची आहे, आणि त्यांच्या कादंबऱ्यांचा मुख्य गुण म्हणजे महाराष्ट्रांत, किंबहुना सर्व हिंदुस्थानांत, फार काय सर्व जगांत पसरलेला जो मानवसमाज आहे, त्यातील हिंदु—मुसलमान, पार्शी—खिश्चन इत्यादि धर्मांचीं व डॉक्टर—प्रोफेसर, स्वामी—सेवक, वेश्या—वकील, इत्यादि बहुविध वर्गांचीं चित्रें, नामरूपानें तरी, त्यात रेखाटलीं आहेत. समाजाच्या भिन्नभिन्न थरांचें चित्रण—किंवा नुसते उल्लेखमुद्दा—त्यांच्याइतके दुसऱ्या कोणत्या मराठी कादंबरीकारानें केलेले आढळत नाहींत. कुलहीन स्त्रीपुरुषांचें लग्न व त्यांचें समाजातील स्थान हा त्यांचा नित्याचा व आवडीचा विषय आहे. केतकराच्या एकएका कादंबरींत इतकीं कथाबीजें ठेंचून भरलेलीं असतात कीं, त्यावर दुसरे कादंबरीकार दहादहा कादंबऱ्यांचे बगीचे सहज फुलवतील. नाना टिका-

ण्चा कच्चा माल चादनराच्या कारखान्याना पुरविणारे केतकर हे एक मोठे ठेकेदार आहेत

रसायनशाळेचें स्वरूप

पडके-माडगोलकराच्या चादन्या वाचणें म्हणजे अत्तराचा घमघमाट सुटलेल्या एखाद्या नृत्य-मंदिरात पाऊल ठेवण्यासारखें असेल, वामनराव जोशी व सानेगुरुजी याच्या कादम्ब्या हातात घेणें म्हणजे धूप-दीप पाजळलेल्या व आरती-भजन चाललेल्या पवित्र देवालयात प्रवेश करणें असेल, तर केतकराच्या चादन्या उघडणें म्हणजे रासायनिक द्रव्याच्या दर्पानें कोंदटलेल्या व प्रयोग-नलिकानीं गजबजलेल्या एखाद्या आधुनिक रसायनशाळेंत शिरण्यासारखेंच होय तेथें कोणत्या रसायनाचा थेंब कोणाच्या कपड्यावर या शरीरावर केव्हा पडेल याचा नेम नाहीं.

र. वा. दिघे : : : : २५

'राजकीय' कादंबऱ्यांचें जसें एक स्वतंत्र दालन आहे, तसेंच 'ग्रामीण' कादंबऱ्यांचेंहि आहे. हें दालन उघडण्याचा मान श्री. दिघे यांजकडे जातो. 'पाणकळा' ही त्यांची पहिली कादंबरी अस्सल गावरान आहे. त्या एका कादंबरीच्या धक्क्यानेंच कीर्तीच्या किल्ल्याचा दरवाजा त्यांनीं उघडला. त्यापूर्वीं खेडेगांवासंबंधींच्या कादंबऱ्या मराठींत अगदींच नव्हत्या असें नाहीं पण सरनताला मीठ किंवा शेताला कुंपण, तसाच वापर खेडेगांवातील विषयाचा मराठी कादंबरीकार करुन घेत. ज्या वेळेस जो विषय वातावरणात घुमत असेल, त्याचेंच पडसाद ललित वाङ्मयात निघणें स्वाभाविक आहे पण कादंबरीचा पिंडच मुळीं ग्रामीण

बनवावयाचा असा भर दिघे यांच्यापूर्वी फारसा कोणी दिलेला नाहीं. माड-खोलकरांनीं ज्याप्रमाणें अनेक राजकारण-प्रधान कादंबऱ्या लिहून नवी प्रथा सुरू केली, तशीच ग्रामीण कादंबऱ्यांची नवी पाऊलवाट पाडण्याचें श्रेय दिघे यांना आहे.

अस्सल ग्रामीण थाट

दिघे यांच्या ग्रामीण कादंबऱ्या दोनच–' पाणकळा ' व ' सराई '. पण त्यांतील सारें वातावरण, किंबहुना त्यांची प्रकृतिच ग्रामीण आहे. खेड्या तील माती घेऊनच त्यांनीं त्या मूर्ति बनविल्या आहेत—शहरी शास्त्रा गावठी वाख फासलेली नाहीं. सर्वसामान्य नाटक कादंबऱ्यांत क्रियांची भाषा सजविण्यासाठीं, ' इस्तंव ' ' मेल ' असे जमे दोनचार शब्द पेरले जातात, तसेंच ' ल्हई,' ' येस ' अशा शब्दांचे तुकडे जोडून खेड्याचें चित्र उभें केलें जातें. पण त्यांत काहीं जीव नसतो. कादंबरीच्या अणुरेणू मध्यें तेंच एक तत्त्व मुरलें पाहिजे आणि तिच्या रोमरोमांतून तें बाहेर पडलें पाहिजे. आपल्या कादंबरीच्या सर्वांगांतून ग्रामीणतेचा आविष्कार करणारे मराठी लेखक म्हणजे र. वा. दिघे , ग. ल. ठोकळ, चिं. य. मराठे, द. र. कवठेकर इत्यादि होत. *त्यामध्यें दिघे यांनीं मोठें यश* कमावलें आहे. शब्द न् शब्द, प्रसंग न् प्रसंग, भावना न् भावना ग्रामीण ठेवण्याची कोशीस ते करतात.

श्री. रघुनाथ वामन दिघे यांचा जन्म १८९८ सालीं झाला. भोरच्या आसपासचा शिवप्रभूंनीं पावन केलेला पहाडी मुलूख दिघे यांचा बाळ-पणींचा सोबती होता. शिवाजीमहाराजांचा मार्ग मोकळा करण्यासाठीं आगीच्या खंदकावर आपल्या ' देहाचा पूल ' करणाऱ्या दिघे–घराण्याचा रघुनाथरावांना अभिमान आहे. हें भौगोलिक सौंदर्य व ऐतिहासिक अभि मान यांच्या धारा त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या नसांतून वहात आहेत. त्यांचे वडील सरकारी नोकरींत होते. त्यामुळें त्यांना फिरतीवर जावें लागे. अनायासेंच रघुनाथरावांना नगरींच शहरें परिचित झालीं. डेक्कन कॉलेजांत शिक्षण घेऊन दिघे बी. ए. झाले व पुढें एल् एल्. बीहि झाले. यानि-

लीचा धंदा करतानाच हौस म्हणून ते साहित्यात शिरले. गडकरी हे तर त्यांचे नातलगच. त्यांच्याशिवाय श्री. कृ. कोल्हटकर, रे. टिळक, बालकवि इत्यादि साहित्यिकांच्या सहवासात त्यांनी बराच काळ घालविला. ' पाणकळा ' कादंबरीची कल्पना त्यांना सुचली १९२२ साली, पण ती लिहून झाली १९३९ साली. हौसेहौसेनें मनापासून कलापूर्ण लेखन कोरीत रहाण्याचा त्यांना छंद आहे.

चार आकर्षक अंगें

केवळ ग्रामीण जीवनाला वाहिलेली आपली कादंबरी मामुली वाचकांना नीरस वाटू नये म्हणूनच की काय, दिघे यांनी आपल्या कादंबऱ्यांना इतर आकर्षक अंगेंहि जोडलीं आहेत. तरुण स्त्रीपुरुषांच्या शृंगाराचें वर्णन ते उत्कटपणे पण संयमानें करतात. या मोहकतेवर मादकतेचेंहि पुट चढविण्यासाठीं, रहस्यकथेप्रमाणें, एखाद्या खुनाचें गूढ व त्या निमित्तानें मारहाण असेहि प्रसंग ते आपल्या कादंबरींत घालतात. तसेंच शेतकऱ्यांची दुःस्थिति दूर करण्यासाठीं कोणी काय केलें पाहिजे याविषयींचें देशभक्तिपर विवेचनहि ते भरपूर प्रमाणात करतात. शिवाय ग्रामीणतेचा गंध तर अनन्यसाधारण आहेच. या चारी गुणांमुळें दिघे यांच्या कादंबरीनें मराठी मनाची पकड सप्रदिशीं घेतली. त्यांच्या ' पाणकळा ' या कादंबरीला ' दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पुरस्कार समितीनें ' पाचशें रुपयाचें पहिलें ' फडके पारितोषिक ' दिलें. ' पाणकळा ' व ' सराई ' या त्यांच्या दोन्ही कादंबऱ्यांना स्थेरी पडद्यावर चित्रित होण्याचें भाग्य लाभलें आहे.

ग्रामीण मुखांतून ग्रांथिक भाषा

' पाणकळा ' म्हणजे पाऊस. त्याच्यावर शेतकऱ्यांचें सारें जीवन हेलकावे खात असतें. त्या हेलकाव्यांचें रमणीय व सांगोपांग वर्णन दिघे यांनीं या कादंबरींत करून केलें आहे. सोन्याचा जसा अतिशय पातळ पत्रा करुनी सोनार काढतो, त्याप्रमाणें निसर्गाचीं वर्णनें बारीक बारीक तपशिलानें, अस्सल देहूत शब्दांनीं करण्यात दिघे यशस्वी झाले आहेत. मात्र संवाद सुरू झाले कीं, लेखकाला आपल्या या भूमिकेचा विसर पडतो ही

भेदाची गोष्ट होय. डोंगर–पहाडातील सन्न्या भिल्ल असो, त्याची अल्लड मुलगी रैना असो, किंवा खेड्यातील लक्ष्मीप्रमाणें निहरणारी भुजनाची सोनी असो–सर्वांची भाषा एकसारखी.–मुंबईहून शिकून आलेल्या आनंदरावाचीच शहरी भाषा त्याच्याहि तोंडात–जणु काहीं एकटे दिघेच उभे राहून निरनिराळ्या पात्र त्या त्यांतून बोलत आहेत ! राजमल्ल्या खुनाचा तलास अडाणी रैना गुप्त पोलिसाच्या शिताफीनें लावते हें एक आश्चर्य, तर त्या तलासाचें वर्णन ती सुशिक्षित कादंबरीकाराच्या चातुर्यानें करतें हें दुसरं आश्चर्य ! "माझ्या सौंदर्याच्या बादशहा, माझ्या जीवनाच्या सुधाकरा, माझ्या प्रणयाची पुलवती वाग तुझ्यासाठी होती " अशी भाषा काढणाऱ्या निरक्षर ग्राम कन्येनें, सोनीनें, गडकरी–वाङ्मय पाल्थें घातलें होतें काय ? " आपण प्रतिज्ञा केली ती तुम्ही विसरलात काय ? " असा प्रश्न पुण्यामुंबईच्या पुढाऱ्याप्रमाणें कोण करतो ? तर सन्न्या भिल्ल. आणि त्याची नाचरी पोरगी रैना ही तर कर्मगतीचा सिद्धांत सांगते ! एवढें एकरंगी भाषेचें हें गालबोट वगळलें, तर दिघे यांनी बनविलेली ग्रामीण जीवनाची मूर्ति सर्वांगसुंदर आहे.

खऱ्या शेतकऱ्याचें स्वभाव चित्र

'पाणकळा' कादंबरीचे कथानक घडतें सजलपूर या खेड्यात. तेथील रभाजी पाटील हा मोठा रंगेल व रगेल माणूस दाखविला आहे तो जितका उदार तितकाच क्रूर आहे. छोटा संस्थानिक किंवा सुल्तानच तो ! त्याच्या अन्यायी व व्यसनी जीवनाला पार्श्वभूमि शोभण्यासारखें उजळ चित्र भुजनाचें आहे त्याची छाती रभाजीच्या दीडपट रुंद आणि त्याचें अंतःकरण म्हणजे तर दया क्षमा शांतीचें माहेरघरच. 'देवालाहि दुर्लभ असें आदर्शभूत जीवन' त्याचें दाखविलें आहे. कादंबरीकार आश्वासनात कीं, " भागवतधर्मानें वेडावलेल्या महाराष्ट्राच्या उदंड शेतकरीवर्गात भुजनासारखी माणसें खेडोपाडीं पाहावयास मिळतील " या वारकरी वीरानें आश्रय दिलेल्या एका कुटुंबातील मुलीवर–पारुवर–रभाजीची वाकडी नजर जाते. तेव्हा रभाजीला गाडीच्या चाकाला बांधून

भुजगानें त्याच्या उघड्या पाठीवर शिवळीचे तडाखे दिले. हा बेदम मार पाटील कसा विसरणार ? त्यानें सापासारखा डूख धरला आणि भिल्लांच्या मदतीनें भुजगाचा वाडा पेटवून दिला. पाखर जतीचें संकटहि त्यानें आणलें व भुजगाकडे आलेल्या आनंदरावावर राजमलचा खून केल्याचा आरोप घातला. पण या सर्व सत्त्वपरीक्षेंतून भुजगा उत्तम रीतीनें उत्तीर्ण झाला, एवढेंच नव्हे तर, रभाजीचे भिल्ल त्याच्यावर उलटले असताना आणि रभाजीच्या वाड्याची जाळपोळ करूं लागले असताना, भुजगा जिवावर उदार होऊन रभाजीच्या मदतीस धावतो–त्याचेवर दयेचा अभिषेक करतो आणि त्याला पावन करून सोडतो असें हें भुजगाचें स्वभावचित्र अत्यंत उदात्त आहे. त्याचेवर खोट्या आरोपावरून खटला चालू असताना, तो " पिंजऱ्यात धीरगंभीर असा बसला होता जणूं काय तो न्यायाधीशालाच न्याय देणार असें वाटत होतें. " आणि भोळ्या भावाचे भिल्ल तर काय ? " आईबापानीं आम्हांला जन्म एकदा दिला, भुजगा देवानं दुसऱ्यांदा दिला. आम्ही भिल्लानीं भुजगाला देव करून देव्हाऱ्यात ठेवलें आहे आम्ही त्याची रोज पूजा करतों " असें ते मानीत.

सात्त्विक गुणाचा पुतळा

भुजगाला देवाविषयीं भक्ति जितकी गाढ व गरिबांविषयीं दया जितकी अपार, तितकीच अन्यायाची चीडहि तीव्र आणि शेवटीं क्षमाहि निःसीम त्याला पाण्यात पहाणाऱ्या रभाजी पाटलालाहि बेदम मार बसला व त्याच्या पाठीचीं धिरडीं निघालीं, तेव्हा भुजगा काय करतो ? " रभाजीचे पाठीस हळद व तेल लावताना पारू रभाजीची कृति अगदीं विसरून गेली होती. रभाजीस स्पर्श करताना तिला कोणत्याहि प्रकारचा संकोच वाटत नव्हता. दयेचा जोर एकेपेक्षा अधिक आहे. तिचे मनात उत्पन्न झालेल्या दयेनें तिचे एकेला हाकून दिलें होतें भुजगा हळद तेल लावताना " अरे, अरे," " चरचक " असें खेदाने आपल्याशींच पुटपुटत होता. दयेनें त्याचें अंतःकरण ओथंबलें होतें."

भुजगा आनंदरावाच्या अंगातील सात्त्विक गुणाचा गौरव किती

सूचकतेनें करीत आहे, पण —",आज तुकारामबुवा जिवत असते तर त्यांनी अभंगात काय लिहिलें असतें?" भुजबान विचारलं.

"त्यांनी अभंग लिहिले नसते. देहूला शास्त्रीय प्रयोग शाळा काढली असती" आनंदरावानें उत्तर केलें.

"मला वाटतें, त्यांनी कॉर्पेरेशाँपी ती काढली आहे" भुजबाचे विनोदान सर्व शेतकरी मनापासून हसले."

सह्याद्रीवर रूपक

महाराष्ट्राचा पिता म्हणजे सह्याद्रि. त्याच्या स्वरूपाचं वर्णन दिघे पुढीलप्रमाणें करतात, "उंच उंच आकाशाला भिडलेला नीट कड्याचा डोंगर शंकरासारखा ताठ मोठ्यानं उभा आहे, त्याचे माथ्यावरून शुभ्र पाण्याची धोद गर्जना करून खालीं पडत आहे त्या डोंगराच्या माथ्यावर मध्यान्हकाळीं पारव्याचे कंठाप्रमाणं दिसणाऱ्या हिरव्या–निळ्या–तांबड्या–जांभळ्या आकाशात जेव्हां चंद्रकोर व शुक्राचा तारा दिसे, तेव्हा डोंगराच्या जटाजूटतन–गंगावतरणाचा अभिनय चालला आहे असं वाटे. शुक्राचा तारा म्हणजे शंकराचा तृतीय नेत्रच! पाण्याचा खालीं पडणारा धबधबा म्हणजे जटेतून उडी मारणारी गंगा माथ्यावरची चंद्रकोर म्हणजे भाळीं धरलेली चंद्रलेखा."

पाणकळ्यातील संगीत

पावसाळ्याचे परिणाम एकंदर सृष्टीवर किती भिन्न, भिन्न व रमणीय होतात, याचीं शब्द-चित्रें दिघे यानीं सुरेख काढलीं आहेत. "हा 'पाणकळा' म्हणजे शेतकऱ्याचं जीवन, सुखाचें स्वप्न, आनंदोत्सव. मातींत राबणाऱ्या व काबाडकष्ट करणाऱ्या जीवाचें 'पाणकळा' म्हणजे विश्वसंगीत. वाजत गाजत गर्जन येऊन त्यानं तापलेल्या कस्तुरीच्या काळ्या वावरात अमृताची बरसात सुरू केली, की लाखों कमळें फुलल्याप्रमाणं मातीचा सुगंध पसरतो. खेड्यातील लोक शेतात स्वप्न लागतात, कस्तुरीच्या वावरात पाभरी सुरू होतात व त्यातून मोत्याचा पेरा होतो. पावसात दिवस

पर्जन्यराजाच्या आगमनावर किती सुंदर उत्प्रेक्षा रचल्या आहेतः—
" कडकडत गडगडत ता आज येथें पडला, तर उद्यां त्यांत क्षितिजावर पटनांना दिसेल व काळ्या ढगांतून पडणाऱ्या त्याच्या धारा नळवंतीच्या सुटलेल्या केशकलापाप्रमाणें दिसतील; कधींकधीं त्यांत विजेची कलाबूत किंवा इंद्रधनुष्याचे रंग दिसतील, तर कधीं तो स्वर्गातून सोडलेल्या झुलत्या जिन्यासारखा दिसेल. शेतकऱ्यांचा स्वर्ग याच जिन्यानें खालीं येतो. ऊन्ह-पावसाच्या तिरपेत इंद्रधनुष्याच्या कमानींतून हा स्वर्ग पावसाळ्यात कैक वेळां पहावयास मिळतो. "

सुगंधाचा दर्या

विलासी जीवन नेऊ त्यांना मारतें. पण निसर्ग तीहि उणीव कशी काढतो, पहा, " निरनिराळे सुवास सुरू लागले कीं, निसर्गानें कानपुरी अत्तरवाल्याचें सोंग घेतलें आहे व तो ठेमल्यात ग्योंवलेल्या निरनिराळ्या अत्तराचे फाये काढून गिन्हाइकांना पटवीत आहे असें वाटूं लागतें. आंबेमोर, मृगधार, व हत्तीधार या मोसमांत सर्वां-मोसंब्याच्या धागा चढाओढीनें एकमेकांवर ताण करीत फुटूं लागल्या कीं, मजलपूरच्या अतराळांत सुगंधाचा दर्या उगळतो. आणि तशांत या फळझाडांच्या सुवासावरोबर जाई, जुई, नेवाळी, कुंद, मोगरा, गुलाब किंवा शेवंती यांचे सुवास वाऱ्याच्या झुळकीवरोबर रात्रीच्या प्रशांत समयीं अंतरा-अंतरानें येऊं लागले कीं, सुगंधाची अखंड रागदारी चालली आहे असें वाटतें. "

महाराष्ट्रीय निसर्ग

महाराष्ट्रातील झाडें, फुलें व पांखरें यांचें आस्थादेनें वर्णन करण्यांत दिघे यांचा हातखंडा आहे. ते लिहितात, " आजूबाजूला गव्हाचीं पिकें सळसळत होतीं. कांद्याच्या पोगाऱ्यांनीं व गाजराच्या तुऱ्यांनीं शेतें चित्रविचित्र गालिच्याप्रमाणें दिसत होतीं व त्यावरून बगळे चरत होते. तित्तर व रानटी पक्षी खाफल्य, पिंगळे, परिस्थार, मैदान, रानं, शेतांतून रान शेतात धांवत होते. पळांना वार धरून झाडें लावलीं होतीं. मनुष्य शेतकरी

ल्लकान्या मारीत गुरें घरीं हाकीत चालले होते. सबंध दिवस चरून पोट भरलेले पक्षी झाडावर बसून परमेश्वराचीं सध्यास्तोत्रें म्हणत होते. जिकडे तिकडे शेतकऱ्यांच्या जीवनाचा आनंदीआनंद चालला होता. अशात तिन्हीसांजची पिवळ्या पिंजरी छटलेली पार वाटेनें जाताना धरित्री-देवीप्रमाणे दिसत होती."

'मराई' कादंबरींत कारवीच्या सुगंधाचें वर्णन कितीहि केलें, तरी दिघे याना ते अपुरेंच वाटत असावें "सुगंधाचा दर्या उसळला होता" किंवा "सुगंधाचा वणवा पेटला होता" अशा नाना रीतींनीं वर्णन करून ते त्या अमूर्त सुगंधाला वाचकापुढे मूर्तिमंत उभे करून पहात आहेत

तसेंच, निरनिराळ्या पशूंचे व्यापार काय चालत होते, तें पहा—"भेकर, सिटसिटी, कोल्हीं, तरस, मांजर, ससे, रानमार्जार, ऊद, चितळ हे प्राणी आधींच पाण्यावर येऊन गेले होते. लांब रानात भेकर कोकत होते, सांबर भोंगा करीत होते व चितळ कुक कुक असा आवाज काढीत होते. हे सर्व प्राणी एकदम गप्प झाले. पटविलेला परसा बिझत आला, रात्र भेसूर झाली व कमालीची शांतता वाढली. तेव्हा पाण्यावर वाघाचे डोळे मत्यामोठ्या दोन काजव्यासारखे चमकले."

सूक्ष्म वर्णन-शैली

डोंगरातील साधी, लहानशी, वाकडीतिकडी वाट. तिचेंहि वर्णन दिघे इतक्या चारकाव्यानें करतात कीं, आपणच त्या वाटेवरून चाललो आहों असें वाटावें. ती वाट, "कधीं अजगरासारखी वर चढे तर कधीं धामणी सारखी झपाझ्यानें खालीं उतरे कधीं रानात कारवटात गडप होई तर कधीं माळावरून नागासारखी सपाटीनें जाई कधीं ती वृक्षवेलींच्या माडवातून जाई तर कधीं कधीं ती दगडाळींतून धडपडे"

हे झालें निर्जीव वाटेचें वर्णन. मग सुंदर वैशिष्ट्यांनीं नटलेल्या व्यक्तींचें स्वभावचित्र दिघे इतक्या सूक्ष्मतेनें व रम्यतेनें रेखाटतात कीं, ती ती व्यक्ति आपल्या डोळ्यापुढे उभी रहाते व स्मृतींत दीर्घकाळ घोळते एक नमुना पहा—" सोनीचा गळा सुंदर होता.

ती मुंबईस शाळेंत गावयास शिकली होती. ती गाऊं लागली म्हणजे तिचा पहाडी आवाज समुद्राच्या भरतीप्रमाणें अथांग चढू लागे. संध्याकाळचे वेळीं पडळीवर सोनी तुळशीवृंदावनाच्या अंगणात बसून गाऊं लागली कीं, आकाशाचा गाभारा दणाणून जाई व तारका गाण्याच्या आलापांनीं थरकत. पारूचाहि गळा सुंदर होता. पुष्कळ वेळा त्या दोघी गळ्यांत गळा मिसळून जोडीनें गात. त्यावेळीं त्यांचे आवाज वीनाप्रमाणें दोन ठिकाणीं घुमत. न कळे कीं यक्षकन्यका कीं अप्सरा !" सोनी, पारू व रैना या तीनहि मुली रेखेंतीलच, पण त्यांच्या व्यक्ति-रेखा दिघे यांनीं किती भिन्न भिन्न काढल्या आहेत !

कल्पनेचें वैभव

ग्रामीण शब्दांच्या व रमणीय कल्पनांच्या थैल्या दिघे यांच्या हातांत भरलेल्या आहेत. दोन-दोन चार-चार शब्दांत ते आपली चमत्कार कल्पना प्रगट करूं शकतात. दुष्काळामुळें ओसाड दिसणाऱ्या गांवाकडे पाहून त्यांना वाटतें, " घरांच्या जोत्यांच्या रांगा विराट पुरुषानें फराळ करून रिकाम्या केलेल्या नैवेद्याच्या ताटाच्या पंक्तीप्रमाणें दिसतात. त्या घरांत राहणाऱ्या मनुष्याचा कालपुरुषानें सहार केला होता काय ? "

खेड्यांतील बाजारातील गोंगाट ऐकताच त्यांना असा भास होतो कीं, " मुंगीचा बाजार पुरा भरला आहे. एक मोठा राक्षस हों हों करून ओरडावा तसा त्याचा गोंगाट लावून ऐकूं येत आहे. "

वेळूच्या बेटांतून वारा जात असताना जो नाद होतो, तोहि कादंबरीकाराला कसा भासतो ? तर " वारा आला कीं, कळकींचीं बेटें एखाद्या राक्षसानें दात खावेत त्याप्रमाणें मधून मधून कडकडकड असा आवाज करीत होतीं. "

चंद्रोदयासारखें रम्य दृश्य शब्दांनीं मूर्त करण्यासाठीं ते असा नित्याचा घरगुती दाखला देतात कीं, " अंधाराच्या डोहातून रजनीनाथ वर हळू हळू येऊं लागला. जणूं काळ्या पाण्यात उपडी बुडवून खालीं धरून ठेवलेली चांदीची कळशी सोडून दिल्यामुळेंच वर उसळून आली आहे." रौद्र व रम्य–अशा उभयविध कल्पना लढविण्यांत कादंबरीकार चतुर आहेत.

कातोड-कन्येची भाषा

'पाणकळा 'पेक्षा 'सराई 'त ग्रामीण संवादांचा उठाव अधिक झालेला आहे. पहिल्या कादंबरींत भुजबा व रमाजी या गुरु द्वयाची जशी जोडी, तशी दुसऱ्या कादंबरींत आप्पाजी व केमूताल्या यांची. कातोडी-समाजाचं शब्दचित्र 'सराई 'त ठसठशीतपणें रेखाटलेलें आहे. कातोडी हा 'वन्य' समाज म्हणजे निसर्गाच्या कडेखांद्यावर खेळणारा तो जितका धिप्पाड व चपल, तितकाच स्वाभिमानी व प्रामाणिक. कातोडी लोक रानावनाला, डोंगरपहाडाला, वाघालांडग्याला मुळींच न जुमानणारे. सरकारचा कायदा, त्याचे पोलिस व त्यांची बंदुक यांना ते डरत हें खरें, पण धैर्य व शिताफी या गुणांनीं ते त्यांच्यावरहि काहीं काळ मात करीत. लाडी ही एक कातोडी कन्यका, नैसर्गिक सौंदर्याची जणू मूस. तिच्या तोंडींच काय ते अस्वाभाविक संवाद आलेले आहेत.

'पाणकळा 'प्रमाणें या कादंबरींत लेखकाच्या तोंडीं शहरी भाषा घातलेली नाहीं. या सुधारणेला अपवाद एकच व तो म्हणजे लाडीचा "शंकराने चंद्रमा मस्तकीं धारण केला मी माझ्या हृदयात तुमचा मुख-चंद्रमा धारण केला" अशी गडकरी थाटेकरी भाषा "नेहेमी लाडी" बोलू लागते, तेव्हा आश्चर्य वाटतं. "मन-हरणा, मी दुरून तुझी नेत्रभेट घेईन तेवढं चकोरलेणं मला पुरे" अशी काव्यमय भाषाहि ती जगन्-कन्या काढते. एवढेंच नव्हे, तर डोंगरात बसून ती मुक्त कंठानें गाणें गाऊन दऱ्याखोऱ्या घुमविते, तेव्हाहि तिचें गाणं ग्रामीण नसतें—तर 'कर जोडुनी विनवितसें दशानुसानका!' ही तिची सारी भाषा-संपदा पाहून ती कातोड-कन्यका आहे की कॉलेज कन्यका आहे, असाच प्रश्न कोणीहि कादंबरीकारास विचारील.

ठळक स्वभाव-चित्रे

या लाडीवर आप्पाजींचा मुलगा मनोहर पुरा भाळला. त्यामुळें तिच्या आयुष्याचें वाटोळें झालें आणि शेवटीं ती भग्न पडली. त्यावर 'अपरिहार्य!' असें मत आप्पाजीनं दिलें. पण तेवढ्यानें कादंबरीकारानी मुला

होत नाहीं. मनोहरच्या उमद्या स्वभावचित्राला हें निष्कारण गालबोट लागलें आहे. त्याचें कारण शोधलेंच तर एकच दिसतें. तें म्हणजे बंधनापलीकडील मस्त प्रणयाला मालमसाला आपल्या कादंबरींत असावा ही लेखकाची वासना. मनोहरचें ज्या मुलीशीं लग्न झालें ती मनोरमा देखणी, चतुर व सुशील अशीच दाखविलेली आहे. मनोहरच्या आईचें स्वभावचित्रहि जुन्या खानदानी घराण्यांतील थोर स्त्रीला शोभण्यासारखें आहे.

मनोहरची आई कशी दिसत असे याचें चित्र दोनचार ओळींत कादंबरीकारानें सहज रेखाटलें आहे तें असें. "ती नथ वडिलार्जित होती. करवंदांसारखे मोती होते तिला. लालडीच नुसती पांचशे रुपयाची होती. ती नथ मोठ्या आईंना घातली कीं लालडीचा तांबडा उजेड त्याचे गालावर पडे व त्या कोल्हापूरच्या अंबाबाईसारख्या सवरवीत दिसत."

बाप्पाजी तर काय ? 'शंकर स्वभावाचे'. "डोंगरांतून जसे जिवंत झरे निघतात, तशी त्याच्या हृदयांत दया होती." त्यांच्याउलट स्वभाव तात्यांचा. तात्यानें एकएक दुष्कृत्य पाहून बाप्पाजी शंकराप्रमाणें क्रुद्ध होत. अशा क्रुद्ध अवस्थेंतील बाप्पाजींचें शब्दचित्र कादंबरीकारानें किती कुशलतेनें रेखाटलें आहे पहा.

"बाप्पाजींचा क्रोध अनावर झाला. त्यांचें कपाळांतून निघालेलें उंच नाक फेंदारलें. जाड भुंवयांखालच्या सिंहासारख्या दिसणाऱ्या डोळ्यांतून ठिणग्या पडतात कीं काय, असें दिसूं लागलें. त्यांची तांब्याच्या पत्र्याप्रमाणें दिसणारी कातडी लालभडक दिसूं लागली. ते भृगुऋषीप्रमाणें तात्यांना शाप देऊन भस्म करतात कीं काय असें लोकांना वाटलें."

मनोवेधक प्रारंभ

मनोहरचा लाडीशीं अनिर्बंध प्रणय आणि मनोरमेशीं परिमित शृंगार, हा या कादंबरीचा मुख्य कथाभाग असला, तरी त्याला कोंदण म्हणून जें ग्रामीण वातावरण दिघे यांनीं रंगविलें आहे, तेंच वाचकाच्या चित्तांत अधिक ठसण्याइतकें विस्तृत व सरस आहे. दिघे याना वर्णनाचा कंटाळा नाहीं. हौसेहौसेनें सविस्तर वर्णन ते करतात. खेड्यातील तरुणांच्या कुस्त्या,